

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

CSENGERY ANTAL és LÓNYAY MENYHÉRT.

ÚJ FOLYAM.

ELSŐ KÖTET.

V.

4014

22

PEST,
NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV,
M. AKAD. NYOMDÁSZNÁL.

1865.

10 1228A

0/2132

BLUETTES ET ENVELOPES

PROPRIÉTÉ DE L'ÉTAT

PROPRIÉTÉ DE L'ÉTAT

V.

Dep. L. 1895 n. 61
1895 n. 61

ÉSZREVÉTELEK LUSTKANDL VENCZEL

ILY CZÍMŰ MUNKAJÁRA:

„DAS UNGARISCH-ÖSTERREICHISCHE STAATSRECHT“

A MAGYAR KÖZJOG

TÖRTÉNELMÉNEK SZEMPONTJÁBÓL.

Egy közjogi munka jelent meg 1863-ban Bécsben Braumüller udvari könyvtárusnál, melynek czíme: „Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage dargestellt von Wenzel Lustkandl Doctor der Rechte.“ A munka 498 sűrűn nyomtatott lapra terjed.

Nagy érdekeltséggel vettük e könyvet keziunkbe, mert azt hittük a sokféle színezetű politikai röpiratok s programmok után, melyek a törvényről s közjogról csak töredékesen szólnak, végre oly munkára akadunk, melynek szerzője nem valamely mereven felállított politikai nézet mellett akar védíratot írni, s nem törekszik a közjogot ama politikai nézethez idomítani, hanem előadja a magyar és osztrák közjogot, úgy a mint történelmileg a törvényekben s törvényes gyakorlatban kifejlett, előadja részletesen és rendszeresen, a tudomány szigorú hűségével s részrehajlatlanságával.

Azonban csalódtunk. Lustkandl úr nem magyar-osztrák közjogot, sőt általában nem is közjogot írt, hanem a magyar és osztrák közjog némely pontjainak töredékes fejtegetésével akar egy politikai nézetet s irányt támogatni, s a törvényeket és történelmet a szerint idézi, magyarázgatja és idomítja, a mint ama politikai

nézetnek és iránynak érdeke kívánja. Egy szóval: munkája nem rendszeres tudományos dolgozat, hanem, nagy terjedelme mellett is, csak politikai röpirat, az efféle röpiratok szokott pongyolaságával s gyakori részrehajlásával. Czimlapjára ezt írta: „Zur Lösung der Verfassungsfrage“: de a megoldást nem a különböző nézetek és érdekek kiegyenlítésével akarja elérni, hanem egyszerűen az által, hogy mindazt, a mi saját nézeteivel ellenkezik, megsemmisíteni s elvitatni törekszik; az oly nemzeti jogokat, melyek az ő elméletével össze nem férnek, merőben tagadja vagy legalább tetemesen devalválja; idéz a hol idézetre van szüksége, s ha az idézett törvény szövegéből legmerészebb okoskodással sem képes kihozni azt az értelmet, melyre szüksége volna, úgy segít magán, hogy magyarázatás közben egyikét szót másként alakít, mint az eredeti szövegben áll; egyikét szót belegondol a törvénybe, a mi ott elő nem fordul, s végre maga is elhiszi, hogy diadalmasan bebizonyította állítását.

Nem szándékunk Lustkandl úr munkáját pontról pontra czáfolgatni; messze túlhaladná ez a Szemle határait. Nem ereszkedünk politikai vitatásokba a teendők fölött: az ily vitatások inkább a napi lapok köréhez tartoznak. Csak azokra szorítkozunk, a miket Lustkandl úr, a történelemre és törvényekre hivatkozva, a közjog terén, mint megtörténeteket vagy jogilag fenállókat hoz fel, s ezek közül is csak a fontosabbakra teendünk megjegyzéseket, azokra tudniillik, melyek egész elméletének alapul szolgálnak.

Ki a jövődőről s a politikai téren teendőkről szól, ki arról értekezik, minő törvényeket kell alkotni vagy a már létezőket miként kell módosítani, — az vélekedhetik saját felfogása szerint sokféleképen; változtathatja s időnként a körülményekhez alkalmazhatja nézeteit: de a ki a multról szól s azt adja elő, a mi megtörtént, ki valamely létező törvényt idéz, annak se a törvény szövegét, se a történt dolgokat nem lehet saját nézetéhez idomítani, hanem úgy kell azokat előadnia, mint valósággal állanak. S ha e részben tévedés történik, a tudomány érdekében fekszik, a tévedést kimutatni s arra megjegyzést tenni.

Ismételjük tehát, hogy mi L. úr politikai irányát mellőzve, csak azon állításairól szöllaundunk, melyeket a történelem és közjog köréből hozott fel, s a melyeket mi tévedéseknek tartunk.

ELSŐ FEJEZET.

Az első meglepő állítás, a mit Lustkandl úr munkája első fejezetében határozottan kimond, az, hogy „a február 26-ki osztrák alkotmány többet adott Magyarországnak s kevesebbet az összes birodalomnak, mint a mit az összes birodalom Magyarországtól, a magyar törvények szerint is, joggal követelhetne.“ Ez lehet egyéni nézet, s mi nem tartanók szükségesnek Lustkandl urat abban háborgatni, mert úgy hiszszük, hogy a mellett nem sok prozelitát fog csinálni: de, úgy látszik, ezen tételt vette ő fel kiindulási pontul, s művének legnagyobb része épen ezen tétel hebizonyítására van irányozva. S midőn állítását a törvényekből és történelemből merített adatokkal és okoskodásokkal törekszik támogatni, oly alaptalan dolgokat mond el, melyeket megjegyzés nélkül nem hagyhatunk.

Mindenekelőtt ugyanis azt állítja, hogy: „az 1848-ki törvények nem jogérvényesek“ (durchaus nicht giltig): mert

a) „nem illetékes gyülekezet által s nem jogszerű módon hoztattak.“ Ennek bebizonyítása végett hivatkozik L. úr gróf Majláth Jánosra, ki osztrák történelmének ötödik kötetében azt mondja: hogy a főrendek tereme és a karzatok tele voltak a félelmesen fölízgatott ifjúsággal, senki sem mert szöllani, s így lett a rendek határozata országgyűlési határozattá, s a küldöttség így küldetett Bécsbe. Hivatkozik továbbá Lustkandl úr Dobrzánszkynek egy beszédére, melyet az 1861-ben a magyar országgyűlésen akart elmondani; de mint L. úr állítja, jogellenes gátoltatása miatt el nem mondhattott. *) Ezen beszédben többek közt az mondatik, hogy „az 1848-ban szavazott személyek nem voltak mindnyájan követek; a kik követek voltak, nagy részt távol valának; a jelenlevők pedig nem szavaztak útasításaik szerint, holott az törvényes kötelességök lett volna, s e miatt illetéktelenné váltak.“ E bizonyítványokra hivatkozva, L. úr azt állítja: „hogy a fejedelemlennek nem is lehetett volna az illetéktelenül elhatározott törvényjavaslatokat a magyar

*) Ez állítólag jogellenes gátoltatás abban állott, hogy Dobrzánszky úr megválasztatása ellen az illető választó kerületből panaszt emeltek; a panaszt az országgyűlés törvényszabta úton megvizsgáltatta, s a vizsgálatnak eredménye az lett, hogy a választásnál történt lényeges hibák miatt D. úr választatása nem igazoltathatott.

jog szerint szentesíteni; mert ha föltesszük, hogy a fejedelem ezt teheti: akkor vége a jogfolytonosságnak s a magyar alkotmány fenállásának; — nem szükséges egyéb, csak az, hogy a király hívjon össze egy illetéktelen gyülekezetet, küldjön oda egy század katonát, s vége az alkotmánynak.“

Nem tartja érvényeseknek Lustkandl úr az 1848-ki törvényeket:

b) „azért, mert Ferdinánd császár és király ő felsége azok tartalmát nem tudva, tévedésből, vonakodva, s az egyébként törvényes formák meg nem tartásával írta alá, miután az államtanácsot, mely a birodalom közös ügyeire, különösen a pénz- és hadügyre nézve Mária-Terézia óta fenállott, s a magyar törvények aláírása előtt 1848-ban már felállított miniszteri tanácsot meg nem kérdezte, hanem az aláírás ő felségének akarata ellen, a viszonyok nyommasztó súlya alatt történt.“

c) Nem tartja Lustkandl úr érvényeseknek az 1848-ki törvényeket még akkor se, ha azokat ő felsége, Ferdinánd császár és király, szabad akaratból, minden kényszerítés nélkül, tartalmukat tudva, írta volna alá; „mert azokat csak a maga részéről, nem pedig egyszersmind örökösei részéről is szentesítette, ámbár nem ugyan a szokott törvényeknek, hanem legább az ország privilegiumainak aláírása mindig az örökösök nevében is történt.“

d) Nem tartja érvényeseknek L. úr a 48-ki törvényeket azért se: mert ő felsége azokat örökösödésre jogosított jogutódainak megkérdézése nélkül írta alá.

e) Nem tartja jogérvényeseknek: mert azon törvények sértik a Magyarországgal egyesült országok jogait.

f) Nem tartja érvényeseknek: mert „ha ő felsége előbb mint absolut fejedelem tekintetelt is, 1848 márczius 15-ke óta, miután a miniszteri tanács Ausztriában felállított, a magyar törvények pedig april elején gyártattak, már egyedüli képviselője és törvényhozó tényezője a többi országoknak nem volt.“

g) Végre nem tekinti L. úr jogérvényeseknek az 1848 ki törvényeket azért se: mert „a magyar országgyűlés később ugyanazokat a törvényeket megszüntette, a köztársaságot kiáltotta ki, s a király és nádor helyébe az izgatók fejét emelte.“

Hogy ez ellenvetésekre felelhessünk, lássuk az 1848-ki pozsonyi országgyűlés végszakaszának történelmét, s mondjuk el ma-

gokból az országgyűlési irományokból és hiteles naplókából, melyek bizonyosan hitelesebb források, mint a melyekre Lustkandl úr hivatkozik, miként hozattak és szentesítették az említett 1848-ki törvények.

A magyar országgyűlésnek, mely 1848-ig egyedül a kiváltságos osztály képviselőiből s tagjaiból állott, folytonos gyakorlat által szentesített eljárása a törvényjavaslatok elkészítésében és megállapításában a következő volt:

Minden indítvány a kerületi ülésben vétetett föl. Ez ülés csak a rendi tábla tagjaiból állott, saját elnökei alatt. A miben ott megállapodtak, az vitetett országos ülésbe, melyen a fejedelem által kinevezett főbb hivatalnok, a királyi személynök elnökölt, s a miben ott megállapodás történt, az küldetett által a főrendekhez, kiknél a nádor elnökölt; s ha a főrendek is megegyeztek benne, akkor terjesztetett föl, mint országgyűlési határozat, ő felségéhez, kitől függött azt elfogadni vagy visszavetni.

Így történt ez az 1848-ki törvények alkotásánál is.

1848 márczius 3-án Pestmegye követe a kerületi ülésben indítványozott ő felségéhez egy feliratot, melyben elsoroltatnak s elvben határozottan kimondatnak mindazon reformok, melyeket az ország rendei múlhatlanul szükségeseeknek láttak; névszerint: a közteherviselés, az úrbéri viszonyok kármentesítés melletti megszüntetése, a katonai élelmezés és szállásolás terheinek megkönnyebbítése, a királyi városok és szabad kerületek közigazgatási és politikai rendezése, a népnek a politikai jogokban részesítése, a földmivelés, műipar és kereskedés fölvirágzására szükséges intézkedések megállapítása, a honvédelmi rendszernek gyökeres átalakítása, a magyar közállomány jövedelmeinek és szükségeinek számbavétele és felelős kezelés alá helyezése, a testületi kormányrendszernek magyar felelős minisztériummá átalakítása, mint minden szükséges reformok alapföltétele s biztosítéka. Ez a felirat a kerületi ülésben elkészítettven, márczius 4-én országos ülésben vétetett föl, hol a királyi személynök elnökölte alatt el is fogadtatott. Ez ülésben valószínűleg tele voltak a karzatok és a terem azon része, mely korlátokkal volt a tanácskozó teremből elválasztva: de semmi erőszak nem történt, mi a tanácskozást gátolta volna, se akkor, se utóbb az országgyűlés végeig — pedig az még öt hétig tartott — senki szót és panaszt nem emelt az erő-

szak ellen, se az országos rendek előtt, se az országgyűlés elnöksége előtt, se a fejedelem és a fejedelmi hatalom kezelői előtt, pedig mindezeknek elég erejük lett volna a tanácskozási biztosságot, ha megzavartatik vala, helyreállítani, miután a rendes katonaság s az egész polgárság rendelkezésükre állott. Az országos ülésben elfogadott felirási javaslat azonnal átküldetett a főrendekhez, a kik azonban a tárgyat nem vették tüstént nyilvános tanácskozás alá, mert a főrendi tábla rendes elnöke, a nádor, Bécsbe utazott volt. Csak tiz nap múlva, márczius 14-én lön a felirási javaslat a főrendeknél fölvéve, és pedig a nádor elnöklete alatt. A közben lefolyt tiz nap alatt a főrendek magok között zárt tanácskozásokat tartottak, azokban történt a közös megállapodás, s a 10 nap múlva tartott nyilvános ülésben ellenmondás nélkül lön a rendek felirata elfogadva. A főrendek által ekkép elfogadtatván a felirási javaslat, a föliirat elkészült, s 72 tagból álló fényes küldöttség által, melyhez a főrendek a nádoron kívül 13, s a rendek 58 tagot neveztek, s a melynek tagjai közt legfőbb világi és papi méltóságok és számos királyi tisztviselők voltak, felküldetett Bécsbe, ő Felségéhez.

A felirat mellett nem voltak törvényjavaslatok, de a törvények fő elvei ki valának mondva, s a részletes megállapítás a feliratnak ő Felsége általi elfogadásától lön felfüggesztve. A küldöttség megjelent ő Felségénél Bécsben, a császári palotában, a nádor vezérlete alatt, márczius 16-án, s az országgyűlés feliratát hódoló tisztelettel benyújtotta. Ő Felsége a feliratot kegyesen fogadta s legkegyelmesebben kinyilatkoztatta, hogy egy független magyar miniszterium megalakításával s alkalmas egyének előterjesztésével nádor ő fenségét bizta meg, s az országgyűlést oda ítasította, hogy a szükséges törvényjavaslatokat a felirathan érintett egyéb tárgyakról is készítsék el s terjeszszék ő Felsége elé; minek folytán gróf Batthyányi Lajos miniszterelnöknek azonnal ki is neveztetett.

Mintán ő Felsége márczius 16-án az ország feliratát elfogadta, a karok és rendek az ő Felsége által is helybenhagyott elvek alapján, szokott mód szerint elsöben kerületi, azután országos ülésekben kidolgozták az egyes törvényjavaslatokat; tanácskoztak azoknak minden egyes kitételei fölött; több követ módosításokat indítványozott, s azokat a többség vagy elfogadta vagy félrevetette.

S midőn így rendes tanácskozás folytán a törvényjavaslat megállapított, a főrendi táblához lőn átküldve, hol ismét szokott módon folytak a tanácskozások, hozzá szözlottak a főrendi tábla tagjai, tettek ők is módosításokat és több tárgyra nézve a két tábla között izenetek váltattak. Végre a két tábla közös megállapodása folytán a törvényjavaslatok nem együtt, nem egy felirat mellett, hanem külön, egyenként fölterjesztettek ő Felségéhez. A mint mindezeket az országgyűlési iratok és hiteles naplók bizonyítják.

Ő Felsége a fölterjesztett törvényjavaslatokat egyenként fontolóra vette s nem a magyar miniszteriummal, mely, a törvények még nem levén szentesítve, tetteg életbe nem lépett, hanem saját udvari kancelláriájával, saját rokonával, az ország nadorával, továbbá Magyarország főbb hivatalnokaival, mint például az országbíróval, tanácskozva, adta ki a törvényjavaslatokra magyar királyi udvari kancelláriájának ellenjegyzése mellett, épen úgy, mint máskor is szokásban volt, kegyelmes királyi válaszait. E legfőbb királyi válaszok is nem egyszerre, hanem egyenként adattak ki, sőt némely tárgyakra, nézve ő Felsége méltóztatott első válaszában észrevételeket is tenni. Ez észrevételeket az ország rendei nem vélvén elfogadhatóknak, folytak az országgyűlési egyezkedések (tractatus diaetales) a nemzet és a fejedelem között, mint a magyar közjog szerint folytonosan szokásban volt. S az ország nádora, mint törvényeink szerint a fejedelem és nemzet közt közbenjáró, maga mellé vevén a már kinevezett miniszterelnököt és hármat azon egyének közül, kik magyar minisztereknek voltak kijelölve, fölment ő Felségéhez, hogy ő Felségét, a királyi válaszban tett észrevételekre nézve hódoló tisztelettel fölvilágosítsa. Ő Felsége saját testvérét, Ferencz Károly csász. kir. főherczeg ő fenségét és nagybátyját, s Lajos cs. kir. főherczeg ő fenségét bizta meg a maga részéről, és ezen csász. kir. főherczegek s a nádor ő fensége, meghivatván gróf Batthyányi Lajost s a három kijelölt magyar minisztert és a magyar kir. udvari kancelláriának két tagját, ő csász. királyi Felsége nevében tanácsot tartottak, melyben az 1848-ki törvények pontról pontra fölvetettek, megvitattattak, a kiadandó legkegyelmesebb királyi válaszok fogalmazva lettek, s egyenként az országgyűléshez leküldettek. *)

*) Mindezek valóságára nézve hivatkozhatunk azon volt minisz-

Néhány nap múlva, april 10-én (mert a szentesítést ő Felsége april 11-kére tűzte ki) ő csász. kir. Felsége Bécsből, senki és semmi által nem kényszerítve, mi amúgy is senkinek se szándokában, se hatalmában nem volt, önként és szabad-akarathból, fényes kísérettel Pozsonyba érkezett, s másnap a fölterjesztett és ő felsége által is elfogadott törvényeket szokott módra, a legnagyobb ünnepelességgel szentesítette.

Így lettek alkotva az 1848-ki törvények; ez volt befolyása az egésznek, hiven és hiteles források után előadva. Hol van itt nyoma is azon terrorismusnak, melyet Lustkandl úr emleget, akár a törvények készítésénél, akár azok szentesítésénél?

A mit Lustkandl úr, gróf Majláth János után felhoz, hogy a főrendi terem és karzatok telve levén a félelmesen fölizgatott ifjúsággal, szóllani senki sem mert, s így lőn a rendek határozata országos végzéssé emelve: történelmileg épen nem hü. A karzatok és a terem azon része, mely a tanácskozásra jogosított főrendek tanácskozó tereméből, mint mindig, korlátokkal volt elkülönözve, tele volt ugyan ifjakkal és öregekkel, a mi más időkben is gyakran történt; s igaz, hogy mikor a karok és rendek fölirati javaslata, mely az 1848-ki törvényeknek alapúl szolgált, a főrendi táblánál márczius 14 én elsőben fölvetetett, nem történtek a fölött vitatkozások, nem tartattak szónoklatok, hanem közfelkiáltással egyhangúlag elfogadtatott: de nem azért, mivel senki sem mert szóllani, hanem azért, mert azon tíz nap alatt, mely a fölirati javaslatnak a főrendekhez lett átküldésétől a főrendi ülésig, márczius 14-kéig, lefolyt, mint fennebb megjegyeztük, a főrendek magok közt ismételve tanácskozmányokat tartottak, melyek nem levén nyilvánosak, abban senki által nem is zavartathattak; — s e tanácskozásokban a főrendi tábla tagjai egymást felvilágosították és abban állapodtak meg, hogy a törvényjavaslatot vitatkozás nélkül elfogadják. Ha voltak is, a kik egy vagy más pontra nézve, más véleményben valának, a tanácskozmányokban, látván a többség akarátát, annak saját nézeteiket készek voltak alárendelni. Bi-

ter urakra, kik az említett tanácskozmányban részt vettek közül még életben vannak, Deák Ferenczre és báró Eötvös Józsefre, s a magyar udvari kancelláriának szintén még életben levő két tagjára, Szögyényi László akkori alkancellár és Bartal György referendarius urakra.

zonyítja ezt a főrendi hiteles napló, mely szerint az elnöklő nádor, ő cs. kir. fensége, a felirási javaslat felolvasása után következő szavakkal kezdte meg a tanácskozást: „Az előttünk levő s épen felolvasott felirási javaslat fölvetelének maig lett elhalasztatásától azon eredményt merem reményleni, miszerint a méltóságos főrendek a törvényjavaslatot, úgy a mint felolvastatott, egész kiterjedésében el fogják fogadni.“ Nádor ő fenségének ezen felszólalását a főrendek általános helyeslése követte, s így lön elfogadva a felirási javaslat.*)

Nem példátlan ez a törvényhozások történelmében; nem, ki-vált a magyar törvényhozásban. Több fontos tárgy közül csak egyet említünk, — a sanctio pragmaticának 1723-ban történt elfogadását. Akkor is előleges tanácskozmányokban történt a megállapodás, s midőn a sanctio pragmatica elfogadását Komárommegye követje nyilvános ülésben indítványba hozta, minden bővebb fejtegetések és szónoklatok nélkül közfelkiáltással lett az elfogadva. Ki fogja most már mondani akarni, hogy e határozat nem érvényes, mert az ülésben nem vitáztak fölötte? Egyébiránt ki fogja azt akár gróf Majláth Jánosnak, akár Lustkandlnak elhinni, hogy a felizgatott ifjúság állítólagos zsarnoksága ellen Magyarország nádora, a királyi főherczeg, nem tudott vagy nem mert volna elég erőt kifejteni, holott a lakosság is egészen csöndes, s a Pozsonyban levő rendes fegyveres erő sokkal számosabb, mint azon állítólag zsarnokoskodó felizgatott ifjúság?

A mi pedig magokat az egyes törvényjavaslatokat illeti: azok fölött, mint a főrendi Napló bizonyítja, vitatkoztak a főrendek, számosan szólottak s mint fennebb említők, módosításokat tettek, a rendekkel üzeneteket váltottak; mindezekre nézve tehát hasonlóul valótlan, hogy senki sem mert szállani.

Az a vád, melyet Lustkandl úr Dobrzánszky után felhoz, hogy a rendek tábláján azok szólottak, a kik követek nem valának, a követek pedig nagy részt távol voltak, alaptalan. A rendek táblájának tagjai voltak: a királyi tábla, a káptalanok és törvényhatóságok s a jelen nem levők küldöttei. Mindezeknek joguk volt szállani. Kik szólottak ezeken kívül s ezek többségének ellenére kik hozták a határozatot: nehéz volna bebizonyítani. A jogosultak többsége s

*) Lásd: Főrendi hiteles Napló. 40-ik ülés, 338 lap.

a táblának az ő Felsége által kinevezett magas állású elnöke bizonyosan nem tiérték volna, hogy a nem jogosultak a többség akarata ellen bármi végzést erőszakoljanak a rendekre, s az ellen felszólaltak volna; már pedig se akkor, se utóbb, se az országgyűlésnél, se az összes országgyűlés elnökénél, a nádornál, se a legfőbb hatalomnál nem történt ily felszólalás. Könnyű az efféle vádat vaktában oda vetni!

Az sem áll, hogy a követek nagy része távol lett volna. Lehet, hogy egyik vagy másik követ az ülésben nem volt jelen; de se Magyarországban, se más törvényhozásoknál nem teszi a határozatokat érvénytelenekké az, hogy egyik vagy másik követ nem volt jelen.

Sok fontosságot látszik helyezni Lustkandl úr azon körülményben, hogy az alsó táblán a követek útasítások nélkül vagy azok ellenére szavaztak. De úgy látszik, L. úr nem tudja, mi volt az útasításoknak érvénye a magyar közjogban.

Az útasítások a magyar közjogban egyedül a követ és küldői közötti viszonyra vonatkoztak, s azoknak megtartása vagy mellőzése az országgyűlési határozatok érvényességére soha sem volt eldöntő.

Ha az érvényességre szükséges lett volna, hogy a követek határozottan útasításaik szerint szavazzanak: az országgyűlésnek joga lett volna előkérni s megtekinteni a követek útasítását. De ily jogot az országgyűlés soha sem gyakorlott és nem is követelt. Sőt ha valaki a követek közül valamely más követnek szemére vetette, hogy nem útasítása szerint szavazott, e szemrehányást az egész testület rosallotta s kijelentette, hogy arról a követ csak saját küldőinek tartozik felelettel.

Ha az érvényességre szükséges lett volna az útasítások megtartása: minden oly esetben, mikor valamely törvényhatóság két követe egymással ellenkezőleg nyilatkozott, annak szavazatát kellett volna számításba venni, a ki a rendek előtt felolvasott útasítása értelmében szavazott; de ez soha sem történt, hanem minden ily esetben mind a két követnek szavazata számíttatott, vagyis mivel szavazataik egymással ellenkezők voltak, a két szavazat elidáltnak tekintetett.

Ha az érvényességre szükséges lett volna az útasítások megtartása: minden oly határozat, mely néha egyikét útasítás nélküli

vagy azon kívüli szavazat által nyert többséget, összedőlt volna, mihelyt világosságra jött, hogy a szavazat útasítás elleni volt. Ez pedig soha sem történt.

Ila az érvényességre szükséges lett volna az útasítások megtartása: akkor az oly tárgyak feletti tanácskozásoknál, melyek újabban merültek fel, s így a legnagyobb rész útasításaiban előre látva nem voltak, a követek nem szavazhattak volna érvényesen; de rendesen ellenkező történt. A követek szavaztak, határozatot hoztak és a határozatot megírták küldőinknek.

Legnagyobb része a magyar törvényeknek ily módon készült.

A követek hivatkoztak útasításaikra vagy azért, hogy küldőik előtt igazolják magokat, vagy azért, hogy szavazataiknak nagyobb erkölcsi súlyt adjanak, mintegy kijelentve, hogy a mit ők mondanak, egy egész megyének világosan kifejezett kívánata szerint mondják; némelyek talán azért is, hogy akár a hatalom, akár a közvélemény irányában mentegessék magokat, miszerint a mit mondtak, nem saját meggyőződésükből, hanem csak kötelesség szerint mondták. De soha senki sem hivatkozott útasítására azért, hogy az országgyűlési határozat, mely szavazata szerint alkottatik, jogérvényes legyen. Országgyűléseink történelméből több példával igazolhatnók ez állítást. De csak egyet említünk az 1687-ki országgyűlésből. Midőn ez országgyűlésen az ország rendei a trónörökösnek első-szülöttség szerinti megállapítása fölött tanácskoztak, tizennégy tiszai megye nevében Kende Ádám, szatmári követ, kijelentette, hogy ők nem szavazhatnak a trónörökösnek első-szülöttség szerinti megállapítására, ha útasításaik értelmében szavaznának; de a felség iránti hódolatos tiszteletök által vezéreltetve, beleegyeznek ők is, hogy az elsőszülöttre szálljon, a főrendi üzenet föltételeinek értelmében, a magyar korona.*) A végzés tehát ez országgyűlésen útasítások ellen hozott; s mégis kinek jutott valaha eszébe a magyar közjog szempontjából e miatt e végzést jogérvénytelennek mondani?

Egyébiránt megjegyezzük azt is, hogy az 1848-ki törvények több tárgya fölött több törvényhatóságnak voltak útasításai, s mind ezek, mind azok, a kik útasításokkal ellátva nem voltak, szóval:

*) Szalay: Magyarország tört. V-ik kötet 384. lap. Azon országgyűlésnek a N. Muzeumban levő iratai után.

a követek mindnyájan tudósították küldőiket az országgyűlés határozatairól, és egymásután érkeztek a törvényhatóságok levelei követeikhez, melyek szerint az országgyűlési határozatokat ők is örömmel fogadták, követeiket útásítva, hogy azok szellemében működjenek. A kinek tehát előleges útásítása nem volt is, utólagosan lett helybenhagyva szavazata küldői által; ez pedig a korábbi országgyűléseken is sok fontos tárgyban gyakran így történt. S ha volt egyes törvényhatóság, mit alig hiszünk, ha volt töredék, mely az 1848-ki törvények egyik vagy másik pontját nem szerette: ezen nem-kedves pontok bizonyára nem azok voltak, a melyekért Lustkandl úr haragszik.

Mindezekből világos, hogy Lustkandl úr első ellenvetése, melyet az 1848-ki törvények jogérvényessége ellen felhozott, merőben alaptalan; és azon vádak, melyeket azon országgyűlés ellen szór, helytelenek és valótlanok.

Második ellenvetése L. úrnak, hogy ő Felsége az 1848-ki törvényeket tévedésből, kedve ellen, s azok tartalmát nem ismerve, az egyébként törvényes formák mellőzésével, nem szabad-akaratból, irta volna alá, — hasonlóul alaptalan. Mert, mint fennebb elmondottuk, elsőben a fölrirat terjesztett föl ő Felségéhez, mely a később fogalmazott törvények alapelveit foglalta magában. És e fölrirat tartalmát is, már előre, még a fölterjesztés előtt ismerte és ismerhette ő Felsége. Miután ugyanis a rendek táblája megállapította a fölrirati javaslatot, s mielőtt az a főrendi táblánál fölvetetett, a nádor, ki törvényeink szerint az összes magyar országgyűlésének elnöke s a fejedelem és nemzet közt közbenjáró, fölment Bécsbe ő Felségéhez, s egy pár nap múlva ő cs. kir. Felségének egyenes parancsából az országbirót is fölrendelte. *) Az országnak e két magas állású zászlósa s a korona legfőbb tanácsosai megismertették ő Felségét kétségtelenül részletesen azon kívánatokkal, melyek a rendek tábláján akkor már megállapítva volt feliratban foglaltattak; és csak ezután, még pedig napok múlva, tárgyalatott a főrendeknél a rendek fölrirati javaslata; csak ezután lőn az országos határozattá; csak ezután küldetett fel ő Felségéhez. E magas állású férfiakon kívül ott volt ő Felségének oldala mellett a m. kir. udvari kanczellária, melynek működése köréhez tartozott ő Felsége pa-

*) Lásd: Főrendi Napló, 340. lap.

rancsából felvilágosításokat is adni. S ha ő Felsége akarta, megkérdezhetette bármelyik miniszterét vagy államtanácsosát, kik akkor még szakadatlanul folytatták hivatalos működésüket, minthogy a bécsi mozgalmak később történtek; ámbár megjegyezzük itt azt, hogy a magyar közjog szerint a magyar törvények érvényességéhez soha nem volt szükséges, hogy ő Felsége, ki mint magyar király szentesítette a magyar törvényeket, osztrák minisztereit és államtanácsát is megkérdezze; sőt számos törvényeink azt kívánják, hogy Magyarország közügyeire nézve ő Felsége magyarok tanácsával éljen. A mi pedig magokat az 1848-ki törvényjavaslatokat illeti: ezek, mint fennebb mondók, egyenként s egymás után terjesztettek föl. Meghallgatta ő Felsége azok iránt is a magyar korona tanácsosait s udvari kancelláriáját; meghallgatott kétségtelenül nem egyet nem-magyar tanácsosai közül is; sőt, a mint szintén említők, mielőtt ama törvényeket véglegesen elfogadta volna, tartalmuk fölött, ő Felségének meghagyásából, tanácskozmány tartatott ő Felsége saját testvérének, Ferencz Károly főherczegnek elnöklete alatt, két császári királyi főherczeg befolyásával.

Említi Lustkandl úr ellenvetésében az erőszakot is, mely ő Felségét azon törvények aláírására, legmagasabb akarata ellenére, kényszerítette. De ki gyakorolta hát ez erőszakot? Talán az a hetvenkét tagból álló fényes küldöttség, melynek nem csekély része fényes állású magas hivatalnokokból állott? Ezek kényszerítették a hatalmas ausztriai császárt, saját fővárosában, saját császári palotájában, 30 ezer hű katonának közepette, hogy fogadja el a mit elfogadni nem akart? Valóban, ha azon napokban történt erőszak Bécsben, azt nem a magyarok követték el. Az egyes törvények fölterjesztése után pedig a magyarok közül csak azok voltak fenn Bécsben ő Felsége előtt, kiket ő Felsége magához parancsolt, vagy kiket hivatalos állásuk állandóul Bécshez kötött. Ezen időben az osztrák miniszterek sokkal gyakrabban érintkeztek ő felségének magas személyével; sokkal több befolyást gyakorolhattak, s némely részben gyakoroltak is, mint a magyarok. Mutatja ezt azon körülmény is, hogy éppen akkor neveztetett ki Horvátország bánjává b. Jellachich, s e kineveztetésre nézve nemcsak a designált magyar miniszterek, de a már miniszterelnöknek kinevezett gr. Batthyányi Lajos sem kérdeztetett meg, csupán azért, mint akkor mondták, mert a törvények még szentesítve nem voltak. És ha tekintetbe

veszszük, hogy ő felsége a törvények ünnepélyes szentesítésére önként és minden kényszerítés nélkül utazott le Pozsonyba, s ott legmélyebb hódolattal fogadtatva, derült kedélylyel mondotta ki az ünnepélyes szentesítést: nehéz volna bárkivel elhitetni, hogy erőszakos kényszerítés csikarta ki az említett törvényeket.

Vagy talán a viszonyok erejét, az általános közvélemény súlyát tekinti L. úr ilyen erőszaknak? De hiszen melyik államférfiu fogja a közjogi törvényeket jogérvényteleneknek tartani csak azért, mert azokat a viszonyok ereje s a közvélemény súlya hozta létre? Ily tan mellett az európai közjognak s az államszerződéseknek legnagyobb része érvénytelen volna, az újabb kor békekötéseitől kezdve az angol Magna-Chartaig. — Vagy talán L. úr csak azon törvényeket tartja erőszak és kényszerítés nélkül alkotottaknak, azokat ismeri el jog-érvényeseknek, mik a viszonyok számbavétele nélkül s a közvélemény mellőzésével vagy éppen azok daczára alkottattak?

Valóban furesa tehát L. úrnak az 1715: 53. t. ezikkre tett hivatkozása. Ezen törvényezikk a magánjog körében azt rendeli, hogy a Rákóczy-mozgalmak alatt álnoksággal, csalással, erőszakkal vagy félelemmel kicsikart szerződések bíróilag felbontathatnak. De hiszen még ezen magánjogi törvény szavait sem fordíthatja ellenünk L. úr. Mert álnokságot és csalást csakugyan nem foghat az 1848-ki országgyűlésre. Hiszen annak egész eljárása nyilvános és egyenes volt. Erőszak, mint fennebb említők, nem gyakoroltatott, de nem is gyakoroltathatott; Magyarország részéről bizonyosan nem, mert hisz itt se fegyveres erő, se néplázadás, se oly nyugtalanság, melynek fékezésére csekély katonai erő is elégséges ne lett volna, sehol nem volt, a fejedelem pedig Bécsben székel, vitéz seregének közepette. A mi a félelmet illeti: L. úrnak, mint juristának tudnia kell, minő az a félelem, melyet a magánjog körében is elegendő oknak tart a törvény arra, hogy a félelemből kötött szerződés érvényteleníttessék. Ha valaki p. o. attól fél, hogy ha a szerződést visszaútasítja, a másik fél elégtelen lesz, de mástól félni oka nincs: a kötött szerződést egyedül e miatt egy bíró sem fogja érvényteleníteni. S ha már kedve van L. úrnak a magánjog köréből hozni hasonlatot a közjogra: alkalmazza ezt a fenforgó közjogi kérdésre is.

Azon ellenvetése L. úrnak, hogy ő felsége a 48-ki törvényeket csak a maga nevében írta alá, nem pedig egyszersmind utódai

nevében is, azok tehát utódaira nézve nem kötelezők, — valóban sajátos közjogi fogalom. Alkotmányos országban, hol a törvényhozás a fejedelem és nemzet közt meg van osztva, mi lenne a törvényekből s magából az alkotmányból, ha mindazon törvény, melyet a fejedelem a maga nevében aláírt, utóda által ismét kérdésbe vétethetnék s érvénytelennek mondathatnék. Hiszen a törvények felett a nemzet vagyis annak képviselője, az országgyűlés, ő felségével, nem pedig annak utódaival egyezkedik; s midőn az egyezkedés megtörtént, az ekkép alkotott törvény valamint egy részről jogilag nemcsak azon nemzedéket kötelezi, mely a törvény alkotásában részt vett, hanem azon nemzedék utódait, a következő nemzedékeket is, mindaddig, míg a törvény alkotmányszabta úton meg nem változtattatik; úgy másrésről a szentesített törvény nemcsak azon fejedelmet kötelezi, ki azt szentesítette, hanem utódait is. Mert általában az alkotmányosság fogalma szerint, s különösen Magyarországon a *sanctio pragmatica* szerint is, a törvények szoros megtartásának kötelessége a trónöröködéssel együtt jár. Egyébiránt L. úr maga is megismeri, hogy rendesen a magyar törvényeket nem szokták a magyar királyok utódai nevében aláírni, de igen a nagy országos szabadság leveleket (*Landes-privilegien*), mire példákat is hoz fel. Megjegyezzük azonban, hogy az 1848-ki törvények nem *privilegiumok*, hanem törvények; s hogy Magyarország alkotmányos szabadsága nem *privilegiumokon*, hanem törvényeken s ünnepélyes szerződésen alapszik, s épen ezért egyoldalúlag visszavonhatlan. Mondhatná ugyan L. úr, hogy a magyar szabadságnak is egyik alapja az arany bulla, mi valósgos *privilegium*. Mire felelhetnők, hogy keletkezését tekintve, annak is inkább csak formája volt *privilegium*, nem pedig lényege; felelhetnők, hogy a későbbi törvények s ünnepélyes szerződések az ország alaptörvényévé alakították: de legyen elég megjegyeznünk, hogy Anglia szabadságának egyik alapja szintén *privilegium* alakú; de azért még sem fogja egy angol is elismerni, hogy az ő alkotmányos szabadsága *privilegialis* szabadság.

A Lustkandl úr által felhozott egyéb példákra vonatkozólag megjegyezzük, hogy az általa említett bécsi és linezi békekötések nem voltak *privilegiumok*, hanem békekötések; az 1723-ki *sanctio pragmatica* pedig szintén nem volt *privilegium*, hanem az uralko-

dóház leányágának örökösödését és ezen örökösödés feltételeit megállapító alapszerződés.

L. úr azon ellenvetésére, hogy a 48-ki törvények érvénytelenek, mert azokat ő felsége az örökösödésre jogosított jogutódainak megkérdezése nélkül írta alá, csak azt válaszoljuk, a mit fennebb, mint tényt elmondottunk, hogy a 48-ki törvények részletesen és szakaszonként ő felsége saját testvérének, Ferencz Károly főherczegnek, kit ő felsége után az örökösödés joga legközelebb illetett, elnöklete alatt két más es. kir. főherczeg jelenlétében s befolyásával voltak a végelfogadás előtt átvizsgálva.

Egyébiránt ha ez nem történik vala is, nehéz volna bebizonyítani, hogy a magyar király csak akkor szentesítheti a magyar törvényeket, ha abba az örökösödésre jogosított jogutódai beleegyeznek. Mert ha ez így volna, akkor a nemzetnek nem egyedül magával a fejedelemmel kellene egyezkedni, hanem a császári ház ő felségétől I. Leopoldtól származó minden tagjaival; mert, mintán a törvények nem egy két évre alkottatnak, időfolytán a közelebbiek kihaltával, a távolabbik is lehet örökösödési jogutód. És így a magyar törvényhozás nem a magyar király és magyar nemzet között volna megosztva, hanem egy részről a magyar nemzet, másfelől az I. Leopoldtól származó egész császári ház között.*)

*) Azt mondja L. úr ezen ellenvetéseinek folytában, hogy a 48-ki törvények által az egész uralkodói hatalom megváltozott, s a personal unio personale dualitát-be ment által. — Ezen élcznek értelme valóban nincs, mert a 48-ki törvények is ugyanazon fejedelmi személyt ismerik el magyar királynak, ki a többi örökös tartományok fejedelmé; a személy tehát nem kettő, hanem egy; a hatalom kétféle, vagy ha tetszik kettős ugyanazon egy személyben; és a fejedelemnek nem véletlen esetből származott, nem csak egy esetre szorított, hanem az ország és uralkodóház közötti ünnepélyes szerződés által megállapított ugyanazonossága az a kapocs, mely a különben egymáshoz nem tartozó országokat összetartja. Rendkívül meglepő, ha L. úr azok által, mik a 48-ki törvényben foglaltatnak, personal unio helyett Personen-Dualitát-et lát megállapítva, munkájának későbbi lapjain pedig azt mondja, hogy még a római birodalom és Németország között is, hol pedig a fejedelem ugyanazonossága csak esetleges volt, personal unio létezett. Ha közjogi elvül fogadtatnék el az, hogy a törvények alkotásánál a fejedelem beleegyezésén kívül még a fejedelmi ház tagjainak hozzájárulása vagy megkérdezte-

I. úrnak azon állítására, hogy a 48-ki törvények sértik a Magyarországgal egyesült országok jogait, röviden azt válaszoljuk: hogy a Magyarországgal egyesült országok Erdély-Horvát-Tótország. Erdélyországnak, minthogy az képviselve nem volt, a 48-ki országgyűlésen fen volt hagyva az említett 48-ki törvényekben, hogy az egyesülés iránt saját országgyűlésén nyilatkozzék, s Erdélyországnak törvényesen összehívott országgyűlése mind az egyesülést, mind a 48-ki törvényeket egész terjedelmökben elfogadta; jogai tehát sértve nem lettek. Horvátország pedig képviselői által részt vett a 48-ki törvények alkotásában, mind az alsó táblánál, mind a főrendeknél ott ültek Horvátország követei, ott voltak a főispánok, püspökök és főrendek Horvátországból; ezen felül Tótországból a törvény rendelete szerint még az egyes törvényhatóságok követei is jelen voltak; részt vettek ezen képviselők a tanácskozásokban és vitatkozásokban; hozzá szözlottak a márczius 4-ki felirat után is az egyes törvényjavaslatokhoz; módosításokat tettek, mik közül némelyek el is lettek fogadva, és így ugyan olyan befolyást gyakoroltak ezen törvények alkotásánál, minőt gyakoroltak minden más országgyűléseken. Senkinek nem volt szándéka Horvátország alkotmányos jogait bármi részben sérteni, és ha a horvát nemzet bármi részben sértve érzi jogait azon törvények által, vagy ha nemzeti törekvéseinek tágabb tért kíván, mint a minőt azon törvények engednek: ebből nem az a következés, hogy a 48-ki törvények ez utóbb kifejtett követelések s kívánatok miatt már magokban érvényteleneknek tekintethessenek, hanem az, hogy Horvátország kívánatai és követelései fölött velük együtt, igazság és teljes méltányosság szerint, határozzon egy újabb országgyűlés.

L. úr azon ellenvetése, hogy a 48-ki törvények azért nem érvényesek, mivel ha ő felsége előbb mint absolut fejedelem tekintet-hetett is, 1848 márczius 15-ke óta, miután a minisztertanács Ausztriában felállított, a magyar törvények pedig april elején gyártattak, már egyedüli képviselője és törvényhozó tényezője a többi országoknak nem volt, — hasonlóul alaptalan. Hiszen valamint a sanctio pragmaticát Magyarország nem az ausztriai tartományokkal, hanem a dicsőségesen uralkodó házzal kötötte, úgy az 1848-ki

tése is szükséges: akkor volna ám personal unio helyett Personen-Pluralitát.

törvények szentesítését is nem Ausztriától, hanem ő felségétől, a magyar királytól, kérte a magyar országgyűlés. Nem a 48-ki törvények mondták ki legegyszerűbben azt az eszmét, hogy Magyarország kapcsolt részeivel együtt szabad ország, s kormányzatának egész törvényes alakzatára nézve független, azaz semmi más országnak vagy népnek alárendelve nincs, s önállással és saját alkotmányával bír; hanem több törvényeink, különösen az 179°/₁ : 10. t. cz. is világosan és határozottan kimondja ezt. Vagy talán az említett törvényezikket is jogérvénytelennek fogja mondani L. úr, mivel tartalma nem olyan, minőnek ő szeretné? Egyébiránt az osztrák alkotmányosság és miniszterium kimondatott és megállapított 1848-ki márczius 15-én, az önálló független magyar miniszterium pedig és a 48-ki törvényeknek alapelvei ő felsége a magyar király által elfogadtattak márczius 16-án. Ausztria alkotmányt kapott, melylyel előbb nem birt: Magyarország fenálló alkotmánya s alkotmányos jogai csak világosabban és határozottabban lőnek kimondva, szélesebb és igazságosabb alapra fektetve az 1848-ki törvények által. S valamint ő felsége az ausztriai császár meg nem kérdezte Magyarországot s annak épen egyesült országgyűlését, hogy adjon-e és minő alkotmányt adjon osztrák tartományainak, s nem is volt köteles megkérdeni: úgy ő felsége a magyar király sem kérdezte meg s nem volt köteles megkérdeni az osztrák tartományokat, minő változtatásokat s javításokat szentesítsen a magyar törvényekben.

Azon végső ellenvetésére L. úrnak, hogy az 1848-ki törvények azért sem érvényesek, mert azokat ugyanazon magyar országgyűlés ismét világosan megszüntette s a köztársaságot kiáltotta ki, — elég volna saját szavaival felelnünk, miket munkája bevezetésének 18. lapján a 36, 37 és 38-ik sorokban a „Verwirrungs-Theorie“ fölött mond. Nem is ereszkedünk e kényes tárgy bővebb fejtegetésébe, csak mellesleg említjük meg, hogy azon határozatot, melyre L. úr hivatkozik, márczius 4-ke előzte meg, mely napon a hatalom szava Magyarország alkotmányát eltörölte. S megjegyezzük még, hogy L. úr logicája valóban meglepett bennünket. Ugyanis L. úr a dialecticának minden fogásaival azt igyekszik bebizonyítani, hogy a 48-ki törvények illetéktelen testület által hoztattak, jogtalanul szentesítették s teljesen érvénytelenek; és mégis érvényesnek tekinti azon határozatot, melylyel, szerinte ugyan-

azon országgyűlés, tehát az, mely, mint ő állítja, illetéktelen volt, ama törvényeket megváltoztatta vagy eltörölte. Tehát ő szerinte illetéktelen volt az országgyűlés a 48-ki törvények alkotására, s azért határozatai nem érvényesek; de illetékes volt azok eltörlésére, és e határozata érvényes. Egyébiránt magára a tényre nézve is tévedésben van L. úr, midőn azt mondja, hogy ugyanazon országgyűlés törölte el a 48-ki törvények némely határozatait, mely azokat alkotta, mert azon országgyűlés, melyben az említett törvények alkotva lőnek, a magyar alkotmánynak eddigi fenállott szabályai szerint egyedül a kiváltságos osztály országgyűlése volt, és ez az országgyűlés 1848-ki ápril 11-én végkép befejeztett. Mivel pedig a 48-ki törvények Magyarország alkotmányát az egész nemzetre kiterjesztve a kiváltságos osztály országgyűlései helyett népképviselési országgyűlést rendeltek: a legközelebbi országgyűlés, mely 1848 évi július 4-ére Pestre hivatott össze, a törvény értelmében népképviselési országgyűlés volt, mely ama bevégezt 48-ki pozsonyi országgyűléstől idejére, helyére, alakjára és tagjaira nézve teljesen különbözött. Ez országgyűlés tette által később 1849-ik év elején üléseit Debreczenbe, s ott hozatott az a határozat, melyet Lustkandl úr legalább annyiban, a mennyiben az megváltoztatja a 48-ki törvényeket, hajlandó érvényesnek tekinteni. Azon országgyűlés, mely a L. úr szerint illetéktelen országgyűlés által alkotott törvények alapján s azok értelmében hivatott össze, később, midőn tagjai megritkultak, mégis képes volt oly végzést hozni, mely L. úr előtt is valamennyire legalább érvényes. Ha mi mondtunk volna azt, a mi L. úr említett okoskodásában foglaltatik, ő valószínűleg elmosolyodnék.

Nem hozott fel tehát L. úr semmi alapos okot annak bebizonyítására, hogy a 48-ki törvények már magokban jogilag érvénytelenek. És ha csak az ő ellenvetéseinek fontossága volna az egyedüli akadály, mely az említett törvények tetteleges életbeléptetését gátolja, ez akadályt elhárítani nem nagy munkába kerülne.

MÁSODIK FEJEZET.

Azok után, miket az 1848-ki törvények érvénytelenségéről mondott, átmegy Lustkandl úr a magyar trónöröködési jog fejtegetésére, s azt állítja, hogy „a Habsburg-ház a magyar trónöröködés joga, és pedig első-születtségi sorral, sőt a leányágra is kiterjesztve, nem 1687 óta, nem az 1723-ki sanctio pragmaticánál fogva, hanem I. Ferdinánd idejétől, 1527-től kezdve, illeti s illette mindenkor, és ezen joga még az Árpád-háztól szállott reá.” Ez állítást, melyből számos nagyfontosságú következményeket von le, hosszas okoskodással s idézetekkel igyekszik bebizonyítani. Elmondja, hogy már az Árpád-házbeli királyok korában a fiú az atya után, több fiúk között az idősbik, s fiúk nem létében a királyok leányai öröklötték a koronát; felenlíti sz. István után Pétert, ki mint Gizelának, sz. István nővérének, fia, öröklötte a trónt; megjegyvezvén, hogy Gizela, bátyja magvaszakadtával, a trónöröködésre jogosítva volt; elmondja, hogy az Árpád-ház alatt egyetlenegyszer szakadt meg e sor, midőn I. András után nem annak fia Salamon, hanem testvére I. Béla következett az uralkodásban; de már I. Bélának fiai, Géza és László, nem akarták a trónt elfoglalni, hanem azt az első-születtségi jog tekintetbe vételével, I. András fiának, Salomonnak engedték által. De azt nem mondja meg, hogy később a Salomonnal elégtelen magyarok őt elűzték, és még Salamon életében Gézát választották meg királynak. Így megy végig az Árpád-házon, előadásával igazoltnak tekintvén fennebbi állítását.

Megjegyezhetnők előadására, hogy ha a leányág a fiág után örökölhette csak az uralkodást, miként juthatott sz. István után Péter a trónra, holott sz. István édes atyjának Gézának, testvére Mihály, fiágon levő unokákat, Andrást, Bélát és Leventét hagyott maga után, kik közül a két első utóbb csakugyan uralkodásra jutott? Mikép lehetett az, hogy midőn Pétert elkergették, Aha jutott a trónra, ki a történelem állítása szerint sz. István második nővérének, Saroltának férje volt? Vagy talán azt mondja L. úr, hogy az oldalági fiörökösök is csak akkor juthattak trónra, ha az uralkodó ág nem csak fi-, hanem leányágban is kihalt, és így Géza vezér testvérenek Mihálynak maradéki nem előzhették meg Gézának leányait és azok maradékát? De ha ez az elmélet ál-

lana, akkor meg azt volna nehéz megmagyarázni, miként történhetett, hogy IV. Lászlónak 1290-ben történt halála után nem az ő nővére s annak maradéki jutottak uralkodásra, hanem III. András, Isvának, IV. Béla testvérének, II. András unokájának fia, és így az örökösben mellőztetett az elhunyt királyhoz legközelebb álló nővér; s az uralkodás átment egy másik ág fímaradékára, szóval oly ágra, mely két s illetőleg három foknyi távolságra volt az elhunyt királytól?

Azonban mindezekből csak az tűnik ki, hogy homály fedi a régi kort, melyet földeríteni nem oly könnyű. Az az egy nem szenved kétséget, hogy azon korban az Árpád-ház uralkodott Magyarországon, s Péter és Aba kivételével mindig fiág; meg volt-e határozottan állapítva az örököségi rend s mikép volt megállapítva: bebizonyítani most már alig lehet.

De általmegy L. úr azon korra is, midőn többféle házakból származott királyok uralkodtak Magyarországon, s e korról is határozottan állítja: hogy az Árpád-ház leánymaradékainak volt kétségtelen örököségi joga, s hogy Magyarország szabad-választási joggal soha nem birt, hanem az elhunyt királynak gyermekei vagy leányainak férjei léptek mindig a trónra, s ezt felhozott példákkal akarja igazolni.

Hogy a magyarok az Árpád-ház iránti tiszteletből örömet ke-restek uralkodót a fiág kihaltával azon háznak leányági ivadékaiból, hogy e korban is szívesen emelték trónra elhunyt királyuk gyermekét: az kétségtelen. Tették ezt leginkább kegyeletből. Több fejedelem még éltökben igyekeztek biztosítani a trónt gyermekeiknek, s azokat vagy leányaik vejeit ajánlották még éltükben a nemzetnek utódaikül. Így ajánlotta Nagy-Lajos, fia nem lévén, saját leányát, Máriát; így Zsigmond saját vejét, Albertet. De szoros és határozott kötelezettséget kimutatni még ezen korból sem lehetne. Sőt a szabad-választásnak kétségtelen nyomai épen nem ritkák ez időszakból. Így például: I. Mária azon királyi levélben, melyet Forgách Balázs részére kiadott, többek között ezeket mondja: „Et ex hoc Nos conformitas Praelatorum, Baronum et secus universorum Nobilium et Procerum Regni Nostri Hungariae Sacra Corona pari voluntate, nemineque discrepante, coronassent et inunxissent,“—e szavak bizonyosan nem mutatnak arra, hogy I. Mária a L. úr el-

mélete szerint már előbb fenállott s a nőágra is megállapított örököség jogán jutott a trónra. *)

Zsigmond hasonlóul választás által lön magyar király; mert ha azon megállapított nőági s első-születtségi örököségi rend, mit L. úr vitat, jogilag és tetteleg fenállott volna, Zsigmond se neje-nek életében, se annak halála után örököségi joggal nem juthatott volna a magyar trónra. Mária életében nem, mert Mária már koronázott királya volt Magyarországnak; halála után se, mert akkor Máriának, ki 1395-ben mag nélkül halt meg, még életben levő nővére Hedvig, N.-Lajos második leánya, s a lengyel Jagello neje, örököségi rendben Zsigmondot megelőzte volna. S ehhez Hedvignek volt is kedve, s Máriának halála után tett némi kísérleteket, mik azonban sikertelenek maradtak. Sőt Zsigmondot saját családi ágában is megelőzte volna Venczel, kit, ha az első-születtségi örököség meg lett volna állapítva, Zsigmond előtt illetett volna a trón.

De azt mondja talán L. úr, hogy Zsigmond, nejének, Máriának jogával lépett a magyar trónra? Azonban Zsigmond Máriának 1385-ben lett férje, felesége jogával tehát akkor már magyar királylyá kellett volna lennie, ez pedig nem történt; ő csak két évvel utóbb, 1387-ben lépett a trónra, s uralkodásának éveit ezen évtől kezdve számította, a mint ez decretumainak, névszerint a hatodiknak is, végsoraiból látható, hol 1435-ben azt mondja: „Regnorum nostrorum anno Hungariae quadragesimo octavo etc.“ Mikép lépett tehát Zsigmond a magyar trónra? Kétségtelenül választás által, mit maga is elismer több oklevélben, mik közül csak azon egyet említjük, melyet 1388-ban decz. 8-án, Budán, az esztergomi érsekség részére adott ki, s melyben többek közt azt mondja, hogy az ország rendei nagy számmal összejöttek Székes-Fehérvárott „et in personam Nostram, v o t a ipsorum concorditer dirigentibus, nemine discrepante, in Dominica Ramis Palmarum 1387 tunc evoluta cum ea solennitate, quam Regalis Culminis requirit sublime fastigium Nos conscendentes in thronum regiminis regnorum jam praedictorum. **)

Zsigmondnak nem maradtak fiai, legidősb leánya, Erzsébet

*) Pray in Dissertatione de Prior. Aur.

**) Katona: Hist. Critica Tom. XI. pag. 235.

Albertnek neje lön. Ha a nőági öröködéssel meg lett volna állapítva, mint L. úr állítja, Erzsébetnek kellett volna trónra jutni: de az ország rendei nem őt, hanem férjét, Albertet választották meg. Mert Albert, nem levén Árpád-házi ivadék, még L. úr elmélete szerint se követelhetett öröködési jogot. Nem is felesége jogán, hanem választás által lett királylyá, mint ezt a történelem bizonyítja, mire nézve legyen elég hivatkoznunk a *Chronicon Austriacum* következő soraira: „*Electus est Serenissimus Princeps Albertus, dux Austriae feria 4-ta ante festum S. Thomae Apostoli in regem Hungariae*, — és a *Chronicon Bavariae* hasonló tartalmára, hol többek közt ez áll: „*Eodem anno feria 4-ta 19-a die decemb. in Prusiana (Pozsony) Albertus dux in regem Hungariae est electus.*“*)

Albert halála után nem annak fia, az atyja halála után született V. László következett a magyar királyok sorában: hanem a nemzet ismét gyakorlotta választási jogát, s megválasztotta I. Ulászlót, ki pedig Árpád-ivadék sem volt, és így öröködési jogot nem követelhetett. Lehet hogy L. úr őt nem tartja Magyarország törvényes királyának; de akkor nehéz megmagyarázni, miért nevezik a későbbi törvények s királyi levelek azon Ulászlót, ki Mátyás után lépett a trónra, II. Ulászlónak? Hiszen ha amaz nem lett volna törvényes király, ezt az Ulászlót I-sőnek kellett volna nevezni. Albert fia, V. László, ki csak Ulászló után jutott a trónra, magtalanul halt el, de maradtak nővérei, s L. úr elmélete szerint azoknak kellett volna a trónöröködéssel következni; a nemzet azonban ismét választott s választotta Korvin Mátyást, kit még L. úr sem nevez törvénytelen fejedelemnek. Ime tehát a vegyes korszak alatt majdnem mindenütt választásra akadunk, s a meghatározott első-születtségi nőági öröködéssel se elvben, se folytonos gyakorlat által megállapítva nincs.

De legnagyobb fontosságot helyez L. úr azon okoskodásba, mit az 1485: 1. 2. és 3. törv. czikkekből kivon. Azt mondja ugyanis, hogy az említett törvényezikkek világosan kimondják, hogy királyválasztás Magyarországon a teljes tökéletes megszakadásig soha nem történhetik; a mag alatt pedig a fi- és nő-ág egyaránt értetik; kimondják, hogy Magyarország mindig öröködési királyság volt, s jövődőre is annak kell maradnia.

*) Katona: Tom. XII. pag. 821.

Az említett 1485-ki törvények a nádori hivatalról szólnak, és azt mondják: „Inprimis, ex vetusta majorum ordinatione sancitum et constitutum est, quod, si quando regium semen deficere contigerit, et de electione novi regis tractaretur, in ipsa electione Palatinus ex officii dignitate primam vocem semper habeat.“ Ugyanczen kifejezés: „si regium semen deficere contigerit“ fordul elő a 3-ik cikkben is, s az mondatik: „infra id tempus, quoad novus rex eligeretur, aut etiamsi ut praefertur, haeres in tenera aetate relinquitur; Palatinus ejus tutor habet semper ex officio, pro rebus et necessitate Regni et etiam illius haeredis facere et indicere diactas, quascunque opportunas duxerit.“

E törvények tehát a nádori hivatal jogait és kötelességeit sorolják el, s megállapítják, hogy ha valamikor a királynak magva szakadna, az új király választásánál a nádornak leendő első szava, ő hívja össze az országgyűlést, s a kiskorú fejedelemnek gyámja leendő. Nem tárgyalják e törvények tüzetesen az öröködési jogot, s a magszakadás és szabad-választás csak alkalmilag van azokban említve. S a mit e törvényekre hivatkozva L. úr oly határozottan s részletesen elmond, hogy az Árpád-háznak minden nőági ivadékára ki volt terjeszve az öröködési jog, s csak azoknak teljes kihaltával lehetne helye a szabad-választásnak, az a törvénybe kimondva nincs, azt L. úr a törvény cme szavaiból: „si quando regium semen deficere contigerit“ okoskodta ki.

A törvény említett szavai csak azt bizonyítják, hogy a magyarok készek voltak mindig trónra emelni elhalt királyuk fiát, mint emelték, az Árpád-ház fiágának kihaltával, I. Károly fiát Nagy-Lajost, Albert fiát V. Lászlót, II. Ulászló fiát II. Lajost, s emelték volna bizonyosan Mátyásnak fiát is, ha atyjának törvényes gyermeke lett volna. Midőn a királynak fia nem maradt, egy esetben, de csak egyben, atyja halhatatlan érdemeiért, trónra emelték az elhalt király leányát, t. i. I. Máriát. A női öröködést azonban, mint jogot, az említett törvény semmi tekintetben nem bizonyítja, sőt miután a törvény szavai azt mondják: „si quando regium semen deficere contigerit,“ a magyar jog szerint pedig, mint Verbőczy IIk. I. R. 22. cz. 1. §-ból is látható, a semen szó alatt egyedül a fiág, nem pedig a leányág értetik, *) az 1485-ki törvény

*) Verbőczy Partis I. Tit. 22. § 1. Nam per semen virilis duntaxat ac masculinus sexus, et non foemineus intelligitur.

idézett szavai már magokban is megezáfolyják L. úr hosszas okoskodását.

Megjegyezzük továbbá, hogy az említett 1485-ki törvény Mátyás alatt hozatott, ki se az Árpád-háznak, se Nagy-Lajosnak vagy Zsigmondnak, se bármely más fejedelemnek ivadéka nem volt. Ha tehát az érintett törvény határozottan állapított volna is meg öröködési jogot, azt visszahatólag az előbb uralkodott házak maradékaira, pedig épen azokra, kik magának Mátyásnak választásával mellőztettek, bizonyosan nem értette. Vajjon ha Mátyásnak törvényes gyermekei lettek volna, s azoknak maradékai még most is élnének, mikép magyarázná L. úr az említett törvény szavait? Úgy-e, hogy azok értelmében Mátyás ivadékait illetné az öröködé? Vagy pedig úgy, hogy ezek kizárásával az öröködének az Árpád-háznak nőágából származott családokra kell visszaszállania? Az előbbi magyarázat ellenkeznék L. úr azon elméletével, hogy a nőöröködé kezdettől fogva az Árpád-ház mindkét ágára meg volt állapítva; a második magyarázat pedig ellenkeznék magának a törvénynek szavaival, s fonák dolog volna azon törvény erejével, mely L. úr szerint az öröködést megállapította, ugyanazon fejedelem maradékait zárni ki a trónöröködésből, ki a törvényt szentesítette, és ezt úgy értelmezni, hogy a törvény ereje másokra kiterjed, de magára azon fejedelemre, ki alatt hozatott, nincs ereje.

Ha az 1485-ki említett törvényt, azok kik azt alkották, Mátyás király és Magyarország rendei, úgy értelmezték volna, mint L. úr magyarázza, hogy t. i. a magyar királyság kezdettől fogva mindig öröködési királyság volt s annak is kell maradnia, s a trónöröködé az egész Árpád-ház minden nő ivadékát illette s illeti, és csak azok teljes megszakadásával állhat elő a szabad-választás joga: ily értelmű törvény által azt ismerték volna el, hogy Mátyás választása jogtalan volt, s ő nem törvényes királya Magyarországnak, mert a trón az Árpád-ház nőágának valamely ivadékát illeti. Hiszi-e L. úr, hogy az ország rendei ezt akarták kimondani, s hiszi-e, hogy Mátyás, a legerélyesebb fejedelem, ily értelmű törvényt szentesített volna?

De tekintsük a dolgok további folyamát. A L. úr által idézett 1485-ki törvény alkotása után öt évre, vagyis 1490-ik évben, Mátyás halálával, üres lön a magyar trón; s mi történt ekkor?

L. úr szerint az örököségi rend, melyet Mátyás uralkodása megszakasztott, ismét teljes erejében visszaállt, s II. Ulászló Erzsébetnek, Albert és Erzsébet leányának, Zsigmond unokájának fia, lépett a trónra. Ezen Ulászlónak leánya volt I. Ferdinánd neje, s így jött a Habsburg-ház uralkodásra Magyarországhban. De miként lépett II. Ulászló a magyar trónra? L. úr azt mondja, örökösödés útján. Azonban, úgy látszik, megfeledezett saját elméletéről. Ha igaz volna, a mit ő állít, hogy a nőági örökösödés első-szülöttségi joggal meg volt állapítva, akkor V. László magvaszakadtával nem Ulászlót, ki Erzsébetnek, V. László egyik nővérének volt fia, hanem Annát, Vilmos szász herceg nejét, s annak maradékát illette volna az örökösödés, mert ez is V. Lászlónak nővére volt, és pedig legöregebb nővére; a L. úr szerinti első-szülöttségnél fogva tehát ifjabb nővér maradékait meg kellett volna előznie. Egyébiránt L. úr fáradságos okoskodásokkal támogatott azon állítása ellen, hogy II. Ulászló örökösödés útján lön magyar király, egy hatalmas tekintély áll, e részben a legsúlyosabb tekintély, ki a dolgok folyamát jobban tudhatta, mint L. úr, s ez a tekintély II. Ulászló önmaga. Azt mondja ugyanis Ulászló 1490-ben kiadott első királyi levelében: „Nos Uladislaus stb. §. 1. Quod, cum his diebus superioribus, serenissimus Princeps quondam Dominus Matthias Rex Hungariae et Bohemiae etc.“ (tehát nem, „interrex“, mint L. úr azokat, kik nem az ő elmélete szerint léptek trónra, nevezni szereti) Praedecessor Noster bonae memoriae, ab hac luce absque haeredum legitimorum solatio decessisset, Dni Praelati et Barones, caeterique Proceres et universi incolae Regni ejusdem, ad quos scilicet jus eligendi novum Regem ex vetustissima Regni ipsius libertate et consuetudine devolutum exstiterat, animadvertentes se principe orbatos esse, nec posse commodum et sine omni detrimento Regni diutius capite carere; post plures tractatus de novo Rege eligendo et praeficiendo, inter se habitos oculos mentis ipsorum in Nos conjecerunt, et caeteris omnibus principibus christianis, competitoribus scilicet Nostris, qui videlicet Regnum ipsum similiter ambiebant, Nos praetulerunt, sibi cum infrascriptis conditionibus pactis et articulis in Regem, Dominum et Principem elegerunt, et solenniter pronuntiaverunt.“ Világos ebből, hogy Ulászló nem örökösödés útján, hanem azok által, kiket a választási jog „ex vetustissima

Regni ipsius libertate et consuetudine“ illetett, lön királynak választva. Ha tehát volna is L. úr mesterséges okoskodásának V. László haláláig valami nyomatéka, — pedig láttuk, hogy azon korban is egészen másként állt a dolog, mint L. úr állítja, — ezen nyomaték Mátyásnál, kit egész Európa tisztelve ismert el Magyarország törvényes királyának, a pápa és római császárok szintűgy, mint mások, s II. Ulászló említett megválasztásánál teljesen elenyészik és bevezetésének fonala végkép megszakad.

A szabadon választott II. Ulászlónak fiában, a szerencsétlen II. Lajosban, magva szakadván, ha L. úr elmélete állana, vagy II. Ulászló leányának, vagy valamelyik testvére maradékának kellett volna Magyarországon trónra jutni; de ez nem történt, hanem a magyar koronát I. Ferdinánd ausztriai főherczeg, Annának Ulászló leányának férje, nyerte el.

Ennélfogva nehéz lett volna Ferdinándnak saját személyére szorosan alkalmazni azon trónöröködési elméletet, melyet L. úr felállított és vitatott. Más két alapot említ tehát munkájában, oly két alapot, miket ő előtte mások is emlegettek és vitattak; nem lesz azért fölösleges e két alapról is néhány szót mondanunk.

Ezen alapok egyike a trónöröködési szerződés, melyet 1491-ben egy részről Maximilián császár, más részről II. Ulászló kötöttek, s melyet L. úr munkája 10-ik lapján következő szavakban érint meg: „Und überdies besonders zu Folge der bereits lange fest begründeten Erbvertragsrechte.“

A másik alap, I. Ferdinánd nejének, Annának, ki II. Ulászló leánya volt, állítólagos öröködési joga, mely L. úr szerint a házasság által férjére szállott.

Szóljunk mindenekelőtt az említett trónöröködési szerződésről.

Fridrik császár és annak fia Maximilian háborút folytattak Ulászló király ellen. E háború békekötéssel végeztetett be, melyet a két fél meghatalmazott biztosai 1491-ben Pozsonyban kötöttek meg. A békekötés pontjai között egyik s pedig legfontosabb az volt, mely a trónöröködésre vonatkozott. Megállapított t. i. hogy II. Ulászló továbbra is kétségtelen magyar király maradjon, s halála után az országlás a tőle származó törvényes fimaradékokat illesse (haeredes suos masculos legitimos); ha pedig Ulászló törvényesen nemzett gyermekek nélkül találna kiműlni, vagy ilyeseket hagy-

na ugyan maga után, de azok tőlök származó örökösök nélkül halnának el, ez esetben Magyarország rendei Maximiliánt, vagy ha ez nem élne, fia i közül valamelyiket, ezek elhaltával pedig a tőlök egyenes ágon leszármazott törvényes örökösök közül azt, a melyiket választani akarják, tartozzanak Magyarország törvényes királyának elfogadni.

Tudván Maximilián, hogy II. Ulászló a magyar trónöröködésről önhatalmával jogérvényesen nem rendelkezhetik, ugyanazon békekötésben határozottan kikötötte azt is, hogy Ulászló Magyarország országgyűlését azonnal hívja össze, ott e békekötést a rendekkel fogadtassa el s eszközölje, hogy a rendek annak elfogadását nyilvános esküvel is erősítsék meg.

E békekötés elfogadásáról kezdetben csak néhány püspök és főurak adtak ki pecsétetes leveleket; de később II. Ulászló az országgyűlést 1492. évi febr. 2-ára Pestre összehívta s ott e békekötés az ország rendeinek előterjesztett.

Mi történt e tárgyat illetőleg az említett országgyűlésen, azt sok ideig homály fődte, s talán némely részben az földi még most is. Bonfin, Tubero és Istvánffi történelmi munkáiból tudjuk, hogy midőn a kötött szerződést a rendek és a nép megtudták, indúlatos kifakadások történtek s veszélyes lázadástól lehetett tartani, mert mind a rendek, mind a nép a szersződést sérelmesnek, sőt jogtalan nak tekintették.

Firnhaber Fridrik úr *) a császári levéltárból nyilvánosságra hozott három e tárgyra vonatkozó fontos oklevelet, melyek eddig ismeretlenek voltak. Ezek közül egyiket a világi főurak hetvenheten írták alá s pecsételték meg. Ez oklevélben, mely Budán a rendek közgyűlésében 1492. márczius 7-én kelt, a hetvenhét aláíró, magok s Magyarország és az erdélyi részek többi zászlósbai, főbbjei és nemesei nevében „megismerik s kijelentik, hogy azon békekötést, mely II. Ulászló és Maximilián között a két fejedelem követei által megállapított, különösen pedig az ott körülírt trónöröklést az e végre egybehívott jelen budai gyűlésen nyilvánosan s ünnepeyesen elfogadták, s külön mindenik Maximilián követének je-

*) Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen. 1849. évi folyam, II. köt.

lenlétében kézadás mellett hittel is ígérte ama békekötés megtartását.

Hasonló ehhez a másik két oklevél tartalma is, melyek közül az egyiket az egyházi főrendek, a másikat pedig Horvát- és Tótor-szág úri és nemesi rendei adták ki.

E három oklevél szerint tehát, melyeknek hitelességét kétségbe nem vonjuk, azt lehetne állítani, hogy az 1492-ki országgyűlésen csakugyan el lön fogadva a Maximilián és Ulászló között kötött trónörököségi megállapodás. Mondottuk fennebb, hogy a töréntek némely részét még most is homály fedi. Nehéz példánl megérteni, hogy ha az említett békekötés az 1492-ki febr. 2-ki országgyűlésen csakugyan elfogadtatott, miért nem lön az törvénybe iktatva, holott oly nagy fontosságú tárgy, minő a trónörökösés, csakugyan törvénybe lett volna iktatandó? Miért nines ama békekötés tartalma se magokban a törvényekben, se a királyi decretumban elmondva, vagy legalább megemlítve? A törvények szövegét megelőző királyi decretum első szakaszában csak annyi van mondva, hogy ő felsége, miután az országot veszélylyel fenyegető ellenségeskedések kiegyenlítésére Maximiliánnal bizonyos föltételek alatt békét kötött, a többi külső ellenséget visszaverte, az ország rendei kívánatára, „pro habendis tractatibus, pro eorum caeterorumque regnicolarum futura quiete necessariis,” Budára febr. 2-kára országgyűlést hívott össze, hol a következő törvények alkottattak, melyek aztán elsoroltatnak. De hogy mik voltak a békekötés föltételei, mi határozottatott a trónörökösésre nézve, arról sem ezen törvényekben, sem a későbbiekben egy szó se fordul elő.

Nehéz megérteni, miért alkottatott néhány évvel később az 1498: 45. törvényezikk, mely azt mondja, hogy ha a király örökösök nélkül (sine haeredibus, mely szó alatt a magyar törvény mindig fiörökösöket ért) hal meg s az ország trónja megürül, valamikor az országgyűlés új királyválasztásra összejö, semmi külső küldöttek (nullus oratorum forensium), kiket több király s fejedelem az uraknak és közönségnek elesábitására szoktak küldeni, az országgyűléshez ne boesáttassanak.

Nehéz megérteni, miért határozták 1505-ben az ország rendei: hogy ha Ulászló fiörökösök nélkül találna kimúlni, akkor és jövendőben is örök időkg semmi külföldit bármely nemzetből s bár

mely nyelvű legyen, királyul nem választanak, hanem csak alkalmas magyart fognak trónra emelni.

Nehéz érteni, hogy 1527-ben az olmtézi értekezletnél miért nem lőnek az 1492-ki elfogadási oklevelek Ferdinánd részéről előmutatva.

De mellőzve az e tárgy fölötti bővebb történelmi fejtegetéseket, tekintsük az említett békekötést s az abban megállapított trónöröködést, úgy mint az ország rendei által is elfogadottat; s vizsgáljuk meg, minő támaszt nyújt L. úr trónöröködési elméletének!

L. úr azt mondja, hogy II. Lajos magtalanul történt halála után Annát, Lajos nővérét, Ulászlónak leányát, illette a trónöröködés, ki által az férjére, Ferdinándra ment át. De az említett békekötés s illetőleg trónöröködési szerződés szerint Ulászlónak csak fimaradékot illette volna a trón, azok kihaltával pedig Maximiliánra s annak fimaradékira volt szállandó a magyar korona. Tehát Anna semmi esetben sem volt törvényes örökös, jogát ez okból, melylyel ama szerződés értelmében sem birt, férjére sem szállíthatta át.

Azt mondja továbbá L. úr, hogy már az Árpád-ház korától fogva első-születtségi sorral s mind a két ágra meg volt állapítva a trónöröködés; de a mondott szerződés tartalmával ez állítás sem egyeztethető. Mert abban Ulászló kihaltával Maximiliánnak fíagi maradékaira van átruházva az öröködési jog s nem a leányágra is, még pedig a fiakra nézve is ki van kötve, hogy azok közül az ország rendei azt választják meg, a melyiket akarják. „*Aliquem ex filiis suis, aut his non existentibus eorum haeredibus masculis, per lineam rectam ex lumbis eorum descendentibus.*“

I. Ferdinánd tehát nem nejének, Annának, jogával lett Magyarország királya, nem is első-születtségi joggal, hanem még az esetben is, ha a Maximilián és Ulászló által kötött trónöröködési szerződést az országgyűlés által elfogadottnak s így teljesen érvényesnek tekintjük is, a nemzet választása által lépett a magyar trónra. S ez sokkal szentebb és erősebb jogalap, mint az olyan keresett okokkal, mesterkélt magyarázatokkal s helytelen idézetekkel támogatott elmélet, minőt L. úr felállít.

I. Ferdinánd maga is elismerte a nemzet által lett elválasztásának fontosságát. Pray (*Litterae Procerum Hung. Pars 2. pag. 298*) közli Ferdinándnak 1527-ben június 29-én Magyarország

rendeihez írott s az egész országban kihirdetett levelét, melyben többek között azt mondja, hogy az országgyűlés őt komoly s érett megfontolás után szabadon és önként Magyarország igaz és törvényes királyának megválasztotta.*)"

Ugyanez értelemben irt Ferdinánd nővére, Mária özvegy királyné Pozsonyból, 1526. dec. 19-én, a horvát bánnak, Batthyányi Ferencznek, melyben tudósítja ezt, hogy: „a közelebbi múlt vásárnap fölséges testvére, mindazoknak, kik az országgyűlésen jelen voltak, közszavazatával Magyarország királyának választott és nyilvánított.**)

Mintán L. úr kifejtette s mint hiszi be is bizonyította, hogy I. Ferdinánd neje jogán s a trónöröködési szerződés alapján, örökös által lépett a magyar trónra: állítja s vitatja továbbá, hogy „ez időtől fogva a Habsburg-ház a nőágra is kiterjedő s első-születtségi sorhoz kötött kétségtelen öröködési joggal bírta szakadatlanul mindig Magyarországot, és így az első-születtséget nem az 1687-ki törvény, a leányág öröködési jogát nem a *sanctio pragmatica* határozta s állapította meg elsőben, fenállott az kezdettől fogva szakadatlanul, tetteleg és közjogilag.“ Ez állítás bebizonyítására negyven törvénycikkre hivatkozott L. úr, melyeknek egy részével bebizonyította, hogy 1527-től fogva a Habsburg-házat illetve a magyar trón. De hiszen senki sem volt oly balgatag, hogy ezt kétségbe hozná. Azt azonban, mit főképp be akar bizonyítani, az első-születtségi jognak 1687. év előtti kétségtelenségét és a *sanctio pragmatica* előtt is fenállott nőági öröködési jogot csakugyan nem bizonyította be. Azon törvények közül, melyeket idéz, legfontosabb az 1547: 5. t. cz., melynek 5. §-a következőleg szól: „Nam cum sese Ordines et Status Regni non solum Majestati Suae, sed etiam suorum haeredum imperio et potestati in omne tempus subdiderint,“ ezen szavak is tanúsítják, a min úgy sem

*) „In qua quidem diaeta, jam desuper consilio maturaque deliberatione praehabita, juxta arbitrium et beneplacitum Omnipotentis Dei, pure, libere et spontanea in verum et legitimum Hungariae Regem assumti, electi et publicati fuimus.“

**) E levél hiteles példánya a Batthyányi család körmendi levéltárában van. Szavai következők: „Die Dominico proxime praeterito ipse Serenissimus Frater Noster communi eorum omnium, qui huic conventui intererant, voto, electus est et declaratus in Regem Hungariae.“

kételkedett senki, hogy 1527 óta a Habsburg-házat illetve Magyarországon az uralkodás; de se az első-születtségről, se a nőág örököségi jogáról nem szól a törvény semmit. Hogy tehát a törvényt saját elméletéhez alkalmazhassa L. úr, mesterkélt magyarázattal kívánja pótolni a hiányt, s egyszerűen egy kis ráfogással él. A „haeredum“ szót nem merte nőágra magyarázni, mert megtekintvén Verböczy Hk. I. R. 17. cz. 1. §-át, abban azt olvasta, hogy: „de vetusta et approbata Regni hujus nostri consuetudine, haeredes solummodo filii legitimi, qui iuribus paternis haereditariis succedere solent, intelliguntur.“ Elmondja tehát, hogy a „haeredes“ csak a fiak ugyan, de a „liberi et posterii“ alatt Verböczy szerint a leányok is értetnek; de mivel a „liberi et posterii“ szó az említett 1547: 5. t. cikkben egy betűvel sem fordul elő, még több más törvényezikre hivatkozik, melyekben ezen szók előfordulnak. Lássuk sorban e t. cikkeket. Az 1546: 1. t. cz. 2. §-a e szavakat tartalmazza: „Deum Optimum Maximum pro sua et Serenissimorum Principum Liberiorum suorum incolumitate, et felicitate perpetua, summis votis assidue depraecantes;“ ennél egyéb a „haeres“ „liberi“ vagy „posterii“ szókra vonatkozó ott elő nem fordul. Az 1546: 3. t. cz. azt mondja: kétségtelen, hogy ő felsége Magyarország megszabadítását, melyet mult évben (cum summo animi sui moerore) megígért, csak súlyos nyavalyája miatt mulasztotta el, bíznak a rendek abban, hogy ő felsége gondoskodni fog az országról, s ígérétét, mielőbb le lehet, teljesíteni, mit ő felségétől s utódaitól (posteris) megérdemelni ügyekezendenek. Az 1547: 4. t. cikkben se a „haeredes“ „liberi“ vagy „posterii“ megemlítve, se bármi egyéb arra vonatkozó nincs mondva. Az 1548: 2. t. cz. egyedül azt mondja: „Et ut Majestatem suam cum Serenissimis Liberis feliciorum in dies omnibusque fortunae donis affluentem et incolumem conspiciant, a Deo Optimo Maximo praecantur omnibus votis.“ Az 1550: 1. t. cz. azt mondja: „Ac sese vitam et fortunas suas pro Sua Majestate ejusque serenissimis Liberis in omne tempus profundere offerunt paratos.“ Az 1552: 1. t. cz. 2. 3. §-nak tartalma következő: „Et Deum Optimum Maximum pro felicitate, incolumitateque diuturna ejus Sacrae Majestatis et serenissimorum Liberiorum assidue praecantur: Tum vero sese vitam et fortunas suas in fide et servitio suae Majestatis, eorundemque ejus serenissimorum Liberiorum profundere paratos offerunt in omne tempus.“ Az 1554: 1.

ezikben köszönetet mondanak a rendek ő felségének az ország védelmében és fentartásában tanúsított kegyességeért, s e czikkben a gyermekek említése elő sem fordul. Az 1556: 1. t. czikkben olvassuk: „Denique Optimum Maximum praecantur assidue, pro ejus Majestatis Serenissimorumque Liberorum incolumitate; ac sese vitam fortunasque eorum in omne tempus, pro ejus Majestate profundere paratos, humillime offerunt.“ Ugyanezt mondja az 1557: 1. t. cz. is. Ezek azon törvényczikkek, melyekre L. úr főkép hivatkozik, s melyekről azt mondja, hogy azok: „sprechen ausdrücklich davon, dass sich die Ungarn der Regierung und Gewalt (imperio et potestati) Ferdinand's I-ten und aller seiner Erben, Nachkommen, Kinder (haeredum, posterorum, liberorum) in alle künftige Zeit (in omne tempus) unterworfen haben.“ Pedig láttuk, hogy az idézetek közül azon törvényczikk, mely azt mondja, hogy a magyarok ő felsége I. Ferdinánd és örökösei hatalmának (et haeredum) magokat örök időkre alávetették, az 1547. 5. t. cz., csak az örökösöket (haeredes) említi, nem pedig a magzatokat (liberi) s ivadékokat (poster), és így magának L. úrnak Verböczyből vett észrevétele szerint csak a fiágról szól; azon törvényczikkek pedig, melyekben L. úr a „liberi et poster“ szokat megtalálta, csupán hála nyilatkozatok, hódoló tisztelettel párosult szerencsekívánatok, ő felsége és családja iránti ragaszkodás nyilvánításai, de örököségi jogról vagy rendről semmit sem szólnak. L. úr okoskodásából s idézeteiből tehát sokkal világosabb az, a mit ő meg akart czáfolni, mint az, a mit megbizonyítani óhajtott.

Meglepő valóban, hogy munkájának további folytatásban is miként bánt L. úr az idézetekkel, s minő okoskodásokat von ki azokból. Az 1550: 5., 1552: 3., 1553: 3., 1555: 1. t. czikkeken kéri a rendek ő felségét, hogy vagy maga tartózkodjék hosszabb ideig Magyarországon, vagy ha ez nem lehetne, fiát, Miksa főherceget, cseh királyt stb. küldje ide, hogy az gondoskodjék az állam kormányzatáról s tanúlja meg nyelvünket s a katonai fegyelmet, és hogy teljes hatalmat adjon neki ő felsége, s adjon neki sereget és alkirályi hatalmat. Az 1599: 1., 1600: 1., 1604: 4., 1635: 1. t. czikkeken, melyeket L. úr az első-születtségi s nőörököségi jognak bebizonyítására idéz, ezen jogokról még csak egy betű sem található s nincs azokban semmi olyas, a mit a legmerészebb magyarázat is képes volna bármi örökösésre alkalmazni.

Az 1622 : 1., 1625: 1. t. cz., az 1635 : Praef. 1. 2. §, 1646 : Pr., 1662 : Pr. 1. 2. §§-ban, részint köszönik a rendek, hogy ő felsége leérkezett vagy hogy az országgyűlést összehívta, részint ő felségének, felséges hitvesének és fenséges gyermekeinek (*serenissimis liberis*) hosszú életet, boldogságot kívánnak s hű szolgálatukat ajánlják. Az 1563 : 2. t. cikkben szokás szerint *honorariumot* ajánlanak a rendek ő felségének, Miksának, mint már megkoronázott magyar királynak, s a 64. t. cikkben pedig azt rendelik, hogy mindazon adományozások s magán és közügyekre vonatkozó királyi levelek, melyeket Miksa ő felsége, mint édes atyjának az országból távolléte alatt helyettese, rendesen és jogszerűen (*rite et legitime*) kiadott, érvényesek legyenek. Különösen kiemeli L. úr az 1655-ki törvények előbeszédének 3. §-át, melyről azt mondja: „*wo selbst das Gubernium des ganzen Habsburgischen Hauses betont ist.*“ Ide írjuk magát e §-t: „*Pro quo suae Majestatis paterno amore, ac singulari erga praefatum Regnum suum Hungariae propensione, ejusque conservandi studio impares licet quas tamen possunt maximas, cum omni possibili humillimorum obsequiorum suorum obligamine referunt gratias: salutem et incolumitatem diuturnam ac Gubernium felicissimum, eidem Majestati Suae Sacratissimae augustaeque ejus Domui, maxima qua possunt animorum suorum devotione compraeantes.*“ Tehát boldogságot, tartós egészséget és a legszerencsésebb országlást kívánnak a rendek ő felségének s egész házának. S mi különös fontossága van ezen kívánatnak magára L. úr thesisére nézve? Hiszen a Habsburg-házat csakugyan illette az uralkodás, s ezen jogát a fiúi hódoló tiszteletnek ily buzgó kijelentése sem nem erősíthette, sem a kijelentés elhagyása nem gyöngíthette volna: de ezen tisztelgő s üdvözlő szavakból akár az első-születtségre, akár a női öröködsre következőt vonni sajátyszerű felfogás volna. Kiemeli továbbá L. úr az 1556 : 1., 1557 : 1., 1567 : 44., 1569 : 33. t. cikkeket, melyekről azt mondja: „*Dann über die Titulatur der Oesterreichischen Prinzen als Herren der Ungarn.*“ Az 1556 : 1. t. cz. azt mondja: „*Deumque Optimum Maximum praecantur assidue, pro ejus Majestatis Serenissimorumque Liberorum incolumitate.*“ Az 1557 : 1. t. cz. ismét azon kifejezést használja: „*Pro sua Majestate ac ejusdem Serenissimis Liberis.*“ Az 1567 : 44. t. cikkben arra kéri az ország rendei ő felségét, küldjön biztosokat s „*communicato negotio* — ezek a törvény szavai — *cum serenissimo*

Principe Domino Carolo Archiduce Austriae, Fratre Majestatis Suae charissimo Domino eorum gratiosissimo“ s a határokat Slavonia és Stiria vagy Carniolia között intéztesse el. Ezen törvényczikkekben tehát ő felségének gyermekei „serenissimus“-oknak neveztetnek; de hiszen e czímet nemcsak a magyarok, hanem az egész világ megadta nekik, mint illető czimöket. Az idézett 1567: 44. t. cikkben ő fensége Károly főherczeg „Serenissimus“-nak neveztetik, s azt mondják a rendek: „Domino eorum gratiosissimo,“ és e szóból L. úr már azt következteti: „Herren der Ungarn.“ Az országnak egyszerre csak egy ura volt, a király. Legmélyebb tisztelettel voltak mindig a magyarok fejedelmeik egész vérsége iránt, s az uralkodóház tagjairól mélyebb tisztelettel szóllottak, mint bárkiről másról; de a tisztelet említett szava nem foglalja magában oly hatalomnak elismerését, mint minőt annak L. úr akar tulajdonítani. Valamint a közéletben az illedelmi s tisztelgési megszólításokból s kifejezésekből vajmi fonák dolog volna betűszerinti magyarázatokat vonni. Az említett 1569: 33. t. cikk, melyre L. úr, mint említők, a főherczegek czimének tekintetéből szintén hivatkozik, azt tartalmazza, miszerint a karok és rendek dicsérik és helyeslik ő felségének azon szándékát, hogy testvérével (cum serenissimo Archiduce Carolo, fratre suo charissimo) végezni fog, mikép az, ő felségének az országból távolléte alatt, mint ő felségének helyettese, a magyar ügyeket igazgassa (vices ejusdem gerere, resque hungaricas administrare velit); továbbá kifejezik azon óhajtasukat, miszerint két idősb fiát Spanyolországból hívja vissza, és ha ő felsége tovább távol lenne az országból, közölők legalább az egyiket, ha lehet, a magyar nyelv megtanulása végett, hagyja itt. Nem tudjuk, mit akar e cikk idézetével bizonyítani L. úr? A főherczegnek „serenissimus“ czimét-e, mit senki sem hoz kétségbe, vagy azt, hogy a főherczegek „Magyarország urainak“ neveztettek? De hiszen e kifejezés épen e törvényben elő sem fordul. Ugyanis a törvény szavai következők: „ut cum majores natu filii Suae Majestatis Domini eorum clementissimi jam pluribus annis absint in Hispania.“ Itt a „Domini eorum“ nem ő felsége fiaira, hanem ő felségére magára vonatkozik, a mit a „clementissimi“ melléknév bizonyít, mely egyedül ő felségét illeti. Vagy talán ezt is a „primogenitura“ behizonyítására hozta fel L. úr, azon egy pár szónál fogva: „majores natu filii“? De hiszen itt nem egy idősb, hanem két idősb

füről van szó, a „primogenitura“ pedig kettőt nem illethet, s azt kéri a rendek ő felségétől, hogy két fia közül az egyiket (unum ex illis) hagyja maga helyett Magyarországon, a magyar nyelv megtanulása végett: de nem mondják, hogy épen az első-született, tehát akármelyiket, pedig ha az első-születtség már meg lett volna állapítva, bizonyosan az első-születtet kérték volna itt hagyatni, mert annak, mint leendő magyar királynak, lett volna leginkább hasznos a magyar nyelv megtanulása. Azt sem értjük, miért hivatkozott L. úr az első-születtség s női öröködés bebizonyítása végett az 1606-ki bécsi békekötésre, holott abban minderről egy szó sem fordul elő, ha csak az ilyenféle kifejezéseket: „Sua Caesarea Regia Majestas, ejusdemque successores legitimi, reges Hungariae“ nem tekinti olyanoknak, mikből állításait bebizonyíthatja; — ez pedig annál füresább volna, minthogy e helyen a „successor“ nem anynyira vagy nemcsak „örökös“-t, hanem inkább „utódot“ az uralkodásban (successores legitimi reges Hungariae) jelent, mert az említett békekötés megtartandó lett volna még akkor is, ha az uralkodóház magvaszakadtával törvényesen másra szállott volna a magyar korona. Hasonlóan felöltő L. úr hivatkozása az 1606-ki zsitvatoroki békesség 12. pontjára. E békekötés ő felsége Rudolf császár és a török császár között kötöttett 20 évre, s a 12. pontban kimondatik ő felségének törvényes örököseire s utódaira, Magyarország királyaira, továbbá ő felsége fivéreire, sógoraira, unokáira s azok törvényes örököseire és utódaira: „mindezekkel a béke erős maradjon,“ ugyanez történjék a török császár részéről is. Valóban rendkívüli dialectica kellene ahhoz, hogy a mondatból bárki a nőág öröködésére jogszerű következményeket vonhasson.

Megemlíthjük még L. úr hivatkozását az 1595: 56. t. czikkre s a Báthori Zsigmonddal kötött tractatus 2. cikkére, miben úgy látszik L. úr nagy fontosságot helyezett. E 2. cikkben előjő ugyan a „primogenitura“ szó, de nem ő felségére, hanem Báthori Zsigmondra vonatkozólag. Azt mondja ugyanis az említett 2. cz.: „Ut Transylvaniae jurisdictio inclusis etiam cunctis iis Hungariae partibus et confiniis, hactenus per principem possessis, penes eundem principem Dominum Sigismundum Báthori de Somlyó, ejusdemque haeredes masculini sexus ex propriis lumbis in sua linea recta descendentes, cum jure primogeniturae etc. maneat.“ Vagy talán

itt is azon kifejezésen: „Suam Majestatem Caesaream ac Regiam ejusdem legitimis successoribus Hungariae Reges pro ipsorum legitimis regibus recognoscant“ alapítja okoskodását? De áll erre vonatkozólag is a mit fennebb mondánk, hogy a „legitimus successor“ főképp „utódot“ (Nachfolger) jelent.

L. úrnak mindazon idézetei, melyeket eddig felhoztunk, annak kimutatására, miként szokta ő a törvényeket idézni, s azok szavait saját céljára magyarázni, mindezen idézetek, mondjuk, és a többiek is, miket csak a rendkívüli hosszadalmasság elkerülése tekintetéből nem hoztunk fel, úgy hiszszük, legkisebb nyomatékkal sem birnak az ő állításának bebizonyítására. De nem fogunk esodálkozni, hogy ő azokat mégis felhozta, lehet ez tévedés, lehet sajátságos felfogás; — lehetetlen azonban nem bámúlunk, hogy midőn L. úr világosan s minden kételkedést kizáró határozottsággal felállította azon tételt, miszerint Magyarországon a trónörökös I. Ferdinánd óta első-születtségi sorral mind a két ágon tetteleg és jogilag illette a Habsburg-házat, és ezen jogot az első-születtségre nézve nem az 1687-ki törvények, a nőági örökösre nézve nem a *sanctio pragmatica* állapította meg legelőször, hanem fenállott az 1527-től fogva, — ezen merész állításának bebizonyítására több üres, vagy ferdén értelmezett idézetek között különösen hivatkozik az 1572. apr. 27-ki: 2., 3., 1618: 1., 1625: 3., 1622: 2., 1646: 2., 1655: 2. t. czikkekre s az 1659-ki diplomára. Lássuk, mit tartalmaznak e törvények? Az 1572: 2. t. cz. azt mondja, hogy az ország „filium Majestatis Suae Caesareae natu maximum Serenissimum Principem et Dominum, Dominum Rudolphum Archiducem Austriae etc. in legitimum successorem Majestatis Suae, Regem videlicet Hungariae declarandum petebant.“ Ha az első-születtségi sor meg lett volna állapítva, nem kellett volna az ország rendleinek Rudolfot ő felsége utódául kérni, s nem kellett volna őt utódnak nyilatkoztatni, mivel a korona első-születtségi jognál fogva úgyis őt illette volna. Hogy pedig itt a „*declarandum petebant*“ szó választás eredménye volt, bizonyítja az ugyanazon 1572. évi oct. 15-ki: 1. t. cz. felírata, mely így szól: „Rudolphus Archidux Austriae, postulatus ante electusque; die 25. septembris rex Hungariae Posonii coronatus est.“ Az 1618: 1. t. cz. így kezdődik: „*Propositiones Sacratissimae Caesareae Regiaeque Majestatis, Domini eorum Clementissimi, per Se-*

renissimum Principem et Dominum, Dominum Ferdinandum Electum Hungariae et Bohemiae Regem etc.“ Az 1622: 2. t. cz. II. Ferdinándnak koronázási diplomáját tartalmazza, melynek 4. §-a azt mondja: hogy II. Mátyás ő felsége „ejusdem Regni Status et Ordines benigne requisivisset, ut Nos in futurum ipsorum Regem eligere, acceptare“ stb. Az 5. §-ban pedig e sorok fordulnak elő: „atque Nos in Regem atque Dominum ipsorum juxta antiquam consuetudinem et libertatem eorundem semper observatam, paribus votis et unanimi consensu rite eligere, proclamare; etc. feliciter coronare, se promptos paratosque fore declaraverint.“ Végre a 24. §-ban ez foglaltatik: „Atque hae sunt Conditiones, quas Majestas Sua Regia ante electionem suam acceptare, sufficientibusque literis suis assuratoriiis sub verbo regio confirmare etc. dignabitur.“ Az 1625: 3. t. cz. felirata: „Serenissimus Princeps et Dominus Ferdinandus III. in Regem Hungariae eligitur et coronatur“; tartalmában pedig a 3. §-ban e sorok fordulnak elő: „praetitulatum Serenissimum Archiducem Ferdinandum post acceptatas per Suam Serenitatem Conditiones, in legitimum Inelyti hujus Regni Hungariae, Partiumque eidem annexarum Regem ac Dominum unanimiter rite ac libere elegerunt.“ Az 1646: 2. t. cz. felirata következő: „Serenissimus Princeps et Dominus Ferdinandus IV. Rex Bohemiae in regem Hungariae eligitur et coronatur; a 2. §-ban pedig az mondatik: „Et quidem in Serenissimo Principe Ferdinando Bohemiae Rege, Archiduce Austriae, primogenito Majestatis Suae Caesareae ac Regiae, paternas virtutes, eximiamque ac regiam indolem contemplati, in ejus desiderium rapti, in futurum ipsorum Regem, post acceptatas Conditiones, accedente benignissimo Majestatis Suae Caesareae consensu, et paterna benedictione, faustis acclamationibus eundem sponte ac libere, votoque unanimi ac consensu omnium elegerunt.“ Az 1655: 2. t. cz. felirata: „Serenissimus Princeps et Dominus Leopoldus, Archidux Austriae, etc. in Regem Hungariae eligitur et coronatur;“ a 2. §-ban pedig ismét előfordulnak e szavak: „sponte et libere, unanimi voto et consensu rite et legitime elegerunt.“ Az 1659: 1. t. czikkbe iktatott koronázási diplomának 1. §-a azt mondja: „Ut Nos in Regem atque Dominum ipsorum, juxta antiquam consuetudinem et libertatem eorun-

dem semper observatam, paribus votis et unanimi consensu rite et libere eligerent, proclamarent, feliciter coronarent.“

Mindezeket a törvényezikket maga idézte L. úr állításának bebizonyítására, és így mindazt, a mit sok fáradsággal, számos idézettel, mesterkéltséggel építeni vél, saját idézeteivel, melyeknek tartalma egyszerűen világos és határozott, ismét lerontotta s önmagát igen szépen megezáfolta.

Miként állt tehát történelmileg és közjogilag a trónörökösödés joga 1527-től 1687-ig?

I. Ferdinánd nem II. Ulászló jogán, mert ez, mint láttuk, maga is választott király volt, nem az Árpád-ház jogával, mert ha ez fenállott volna is, a korona nejét illette volna, — hanem választás által 1527-ben lett magyar király. Neki s benne és általa a felséges Habsburg-háznak átadta Magyarország az örökösödést, mint az 1547: 5. t. cz. szavai is bizonyítják, de nem határozta meg az első-születtségi sort, s nem adta át azt a nőagnak, mert az említett 1547: 5. t. ezikk is csak azt mondja: „Non solum suae Majestati, sed etiam suorum haeredum Imperio et potestati in omne tempus se subdiderunt;“ — a „haeredum“ szó pedig, Verböczy szerint és L. úr elismerése szerint is, csak a fiörökösöket foglalja magában.

Nemcsak követelték, hanem tetteleg fenn is tartották Magyarország rendei 1687-ig a Habsburg-ház között a szabad-választást. Első volt, ki Ferdinánd után trónra lépett, Maximilián. Édes atyja, Ferdinánd, 1561-ben több magyar főurat Bécsbe magához hívott, s utódául Magyarország királyi székére fiát Maximiliánt ajánlotta nekik. A nádor, Nádasdy Tamás, a király ajánlatára mély tisztelettel azt felelte, hogy nem feleselésből, hanem nádori hivatalánál fogva a közszabadság védelmére megjegyzi, miszerint tagadhatatlan ugyan, hogy az örökösödés ő felsége gyermekeit illeti, de hogy a három közül, kik mind jelesek és kitünők, ki emeltessék trónra, az a nemzet szabad-választásától függ. Mire ő felsége csak azt válaszolta, hogy e tárgyat bővebb tanácskozások végett máskorra halasztja, s az összehívott tanácsot eredmény nélkül bocsátotta el.

Hogy Maximilián utóda és fia, Rudolf, hasonlóul szabadon választatott meg, láttuk a fennebb L. úr által is idézett 1572: 2. és az ugyanazon évi második országgyűlés 1. t. cz. tartalmából. Rudolf utóda, II. Mátyás, 1608-ban szintén szabad-választás által lépett a

trónra, a mint az 1608. kor. e. decretum is bizonyítja, melyben e szók foglaltatnak: „*ac tandem Nos in Dominum et Regem ipsorum paribus votis et unanimi consensu, eligere, proclamare stb.*“

Mátyás utóda, II. Ferdinánd, ennek fia s utóda, III. Ferdinánd, III. Ferdinánd fiai, IV. Ferdinánd s ennek halála után I. Leopold szintén választattak, mint a L. úr által idézett s fennebb általunk ismertetett törvényezikkek világos tartalma mutatja. Csak 1687-ben lön végre az első-születtségi örököség megállapítva, de egyedül a fiágra, mint az 1687: 2. t. czikkből látható. Ugyanakkor a 3. t. cikkben világosan kimondatott, hogy ha ő felségének, Leopoldnak, fiágban magva szakadna, az örököség szálljon a spanyol királynak, II. Károlynak, fimaradékira, annak fiágon magvaszakadtával pedig a szabad-választás joga ismét éledjen fel, „*quo masculinum semen deficeret, avita et vetus approbata consuetudo, praerogativaque praefatorum Statuum et Ordinum in electione et coronatione regum locum habeat.*“

Mindezen adatokat a törvények és királyi diplomák világos tartalmából vontuk ki. Mennyire érvényesek ezeknek ellenében L. úr idézetei s fáradsággal és mesterséggel összeállított magyarázatai: bárki megítélheti. Ha L. úrnak volna igazsága, s a magyar trónörököség I. Ferdinándtól fogva első-születtségi sorral, még pedig a nőágra is kiterjedő joggal, kétségtelenül illette már a Habsburg-házat: akkor Maximilián, Rudolf és Mátyás, II. III. és IV. Ferdinánd, egy szóval: a Habsburg-háznak valamennyi fejedelme teljesen járatlan volt a közjogi dolgokban; s vagy nem ismerte saját házának kétségtelen jogait, vagy szándékosan sértette meg azokat, midőn egyik úgy mint másik vagy valamely általa szentesített törvényben vagy királyi levelében elismerte: miszerint a magyar nemzet által, annak ősi szokása szerint, szabadon választott meg királynak. S még nagyobb jogtalanságot követett volna el saját családja ellen I. Leopold, midőn 1687-ben szentesítette azon törvényt, melyben határozottan kimondatik: hogy a Habsburg-ház fiágának kihaltával a szabad-választás Magyarországra visszaszáll. Ha L. úr állítása igaz volna, I. Leopold saját uralkodó házának nőágát fosztotta volna meg az örököségi jogtól. Ime mire vezet az, midőn valaki saját nézeteinek s a pillanat igényeinek megfelelő tételt állítván föl, hogy azt behonyithassa, idéz s magyaráz, a mint magának tetszik; nem törődve, ha magyará-

zata merő ellentétben áll is saját idézeteivel, s ha az által hét fejedelmet vádol is alaptalanul saját jogainak nem ismerésével s mások jogainak megsértésével!

Az 1687-ben első-születtségi sorral megállapított öröködés csak a fiágra volt szorítva, mint az említett évi 3. t. czikkéből látuk, s csak az 1723-ki *sanctio pragmatica* által lön, az akkor határozottan megállapított feltételek mellett, a nőágra is kiterjesztve.

Mondhatná valaki, hogy miután a dicsőségesen uralkodóháznak öröködési joga világos törvény, sőt ünnepélyes szerződés által meg van már a nőágra is határozottan állapítva, meddő vita L. úrral a fölött feleselnünk, ha ezen első-születtségi s nőági öröködés joga I. Ferdinánd óta fenállott-e már, vagy csak 1687-ben s illetőleg 1723-ban lön megállapítva; elég az, hogy jogilag fenáll és senki által kétségbe nem vonatik.

De ha figyelemmel kísérjük L. úr munkája tovább fejtegetett irányát, nem lehet észre nem vennünk, miszerint ő csak azért ügyekezett ez állítását minden módon bebizonyítani, hogy abból a magyar közjog állására oly következtetéseket vonhasson, minőket vonni szeretne, s hogy értésünkre adhassa, mikép a női öröködés elfogadásához jogosan nem is köthetett föltételeket az ország, miután a nőági öröködés jogszerűleg már előbb is mindig fenállott.

E czélra sokat beszéll L. úr munkája folytán a mindig fenállott real unióról, s azt állítja, hogy 1723 előtt valóságos *confoederatio* volt Magyarország és Ausztria s a többi örökös tartományok között, mely nem csak personal, hanem valóságos real uniót képezett. Hivatkozik e tekintetben az 1606-ki bécsi békekötésre, mindenképen bonczolgatja azt s *confoederatió*nak nevezi. Lássuk tehát minő *confoederatio* van az említett békekötésben kifejtve s megállapítva. A Boeskaai személyére vonatkozó pontok 26. §-ában az mondatik, hogy: a jelen egyezkedés (*tractatus*) állandósítása tekintetéből s minden bizalmatlanság megszüntetésére ő cs. kir. felsége külön királyi levél által is meg fogja ígérni, s Csehország, az Ausztriai főhercezség, Morva örgrófság és Szilézia hercezség s ő felsége Ferdinánd főherceg, Stiria hercezséggel együtt biztosítást nyújtanak (*assecurabunt*), miként ő cs. felsége ezen a magyarokkal kötött kibékülést sértetlenül és minden részeiben megtartandja, s a szomszéd országok és tartományok sem fognak semmi olyast meg-

kísérteni, a mi a szomszédság jogát (*vicinitatis jus*) sérthetné. Viszont

a 27. §-ban: Magyarország lakosai s a Magyarországhoz tartozó tartományok és megyék ő cs. kir. Felsége s utódja a magyar királyok iránt örökös hűségre és engedelmességre (*et observantiam*) fogják magokat országos törvények által (*per publicas constitutiones Regni*) kötelezni, s fentartva az ország jogait és szabadságait soha sem fognak elszakadást, pártütést, fölkelést, a közbéke zavarását, a szomszéd tartományok megtámadását s pusztítását, belső összeesküvéseket, törököknek, tatároknak vagy más bárminő ellenségnek Magyarországra vagy a szomszéd tartományokba hozatalát, magán *conventiculumokat*, ő Felsége s az ország java ellen, forralni vagy bármi szín alatt megkísérteni; sőt

28. §. a régi kötések és frigyek szerint (*secundum antiqua pacta et foedera*), a jó szomszédságot és kölcsönös szeretetet Magyarország s az örökös tartományok egymás közt fentartják, s a keresztyéneknek egymás közötti közlekedését mindeneknek (*et ultro citroque commercium Christianorum*) szabadon fenhagyják, egymásnak a szomszédság fentartásáról s mindenről, a mi arra szükséges, külön leveleket fognak adni. Ha pedig

29. §. a törökkel becsületes békességet nem lehetne kötni s a törökök oly föltételekhez ragaszkodnának, melyek Magyarországnak s a szomszéd tartományoknak károsak vagy veszélyesek lennének: akkor ő cs. k. felsége katonáival egyesülten a török ellen, mint a keresztyénségnek s a hazának ellensége ellen, az ország törvényei szerint hasonló gyorsasággal és készséggel, minden vonakodás nélkül fognak hadakozni.

Az ezen békekötésben megemlített külön levelek, mind azok, melyeket a magyarok a cseheknek, mind azok, miket ezek amazoknak kiadtak, szintén azt tartalmazzák, a mit fennebb elmondtunk, s ezekben is az mondatik: „*Quin imo antiqua pacta et in integrum ac si nunquam violata fuissent, restituimus bonam vicinitatem et mutuum amorem cum iis in perpetuum colemus, et ultro citroque commercium Christianorum liberum omnibus relinqueamus etc.*“

Kérdezzük immár, mi van ezen kötésekben, vagy ha tetszik szövetekezésekben, a miből real unióra vonhatni következtetést? Biztosítása annak, hogy a fejedelem a kötött békét megtartja, a

jó szomszédság és kölcsönös szeretet s a keresztyének mind két részről szabad közlekedése, azon kölcsönös ígéret, hogy a török, mint közös ellenség ellen, együtt fognak hadakozni. Ezek mutatnak-e azon real unióra, mit L. úr állít? Ezekből vonhatni oly meszevágó következtetéseket? Hiszen ily szövetséget két, minden tekintetben, még fejedelmére nézve is különálló hatalmasság is köthet s kötött nem egyszer egymással, a nélkül, hogy azért a két szövetséges fél között real unio léteznék. Ha ennyi már real unio, akkor az I. Napoleon ellen alakult szent szövetség is real unio volt L. úr értelmében.

Felhossa még L. úr (212—214. lap) azon szövetkezést is, melyet egy részről Magyarország, más részről Alsó- és Felső-Ausztria rendei 1608-ban febr. 1-jén Pozsonyban kötöttek, s azt mondja, hogy az 1606. évi *confoederatio* alapján Mátyás Magyarországot és az osztrák hercegi tartományokat Pozsonyba, egyesült magyar-osztrák országgyűlésre hívta össze s ott kötöttetett az említett újabb szövetség.

Csodálkozunk, hogy L. úr épen ezen frigyre hivatkozik. Tekintse meg a történelem könyveit, s látni fogja, miért és miképen kötöttetett e frigy. Mátyás, ki még akkor nem volt Magyarország királya, csak kormányzója, azon ok vagy ürügy alatt, hogy a zsitva-toroki békességet végre kell hajtani, s hogy a törökök által föllázított hajdúk mozgalmai rögtöni intézkedéseket kívánnak, dec. 16-án országgyűlést hirdetett Pozsonyba, mely új év után azonnal megnyitandó lett volna. Ennek ellenében Rudolf, ki még a trónról nem mondott le, 1607. december 21-én a következő évi márczius 11-ére szintén országgyűlést hirdetett. Mátyás 1608. évi január 12-én érkezett Pozsonyba, az ausztriai rendek tetemes száma által kísértetve. A magyarországi rendek nem egyesült magyar-osztrák gyűlés alakjában tanácskoztak az ausztriai urakkal, hanem választmányt neveztek magok közül, mely az országgyűlés nevében az örökös tartományok rendivel, mint különben is a bécsi békekötés kezeseivel, frigyre lépjen, s e szövetség kényszerítse a királyt (Rudolfot) a bécsi és zsitva-toroki békesség minden pontjainak teljesítésére. Rudolf január 23-án kelt levele által a tudta nélkül összejött országgyűlést eloszlatta. De a rendek nem távoztak el, hanem kifejtették válaszukban, hogy ők a főherczeggel tüzettk ki az országgyűlést, mert a legnagyobb veszély pillá-

nataiban királyuk által elhagytak, s mert a bécsi és zsitva-toroki béke végrehajtása elkerülhetlenül szükséges; kijelentvén, hogy ők a korona megmentésére együtt fognak maradni. Ezek folytán kötött azon frigy, melyre L. úr hivatkozik, s melynek valóságos czélját minden ember tudta; ugyanazért Rudolf febr. 23-án mindazon végzéseket érvényteleneknek nyilvánította: de Mátyás 20,000 emberrel Prága felé indult, minek következménye lön, hogy Rudolf a trónról lemondott.

És ezen frigyet vagy más ilyenmüeket tekint L. úr oly *confoederationak*, miből *real uniót* következtet? Ilyenmü közös országgyűlést óhajt ő jövőndőre? Róla ezt feltenni nem akarnók.

Azonban mellőzve az említett frigynek titkos vagy ki nem mondott czélját, s azon körülményeket, melyek közt a frigy kötött, ha csak magát a frigynek L. úr által idézett szavait vesszük is fontolóra, mit látunk azokból? Azt mondják a szövetezők, hogy a törökök által fellázított hajdúk pártütésének elnyomására jöttek össze, s Magyarországot s a szomszéd országokat akarják megmenteni, hogy tehát Magyarország a keresztyénségtől el ne szakasztassék s a pusztításnak tárva ne legyen, magok és a távollevők nevében is erős frigyet kötnek, miszerint, hogy ha a római és török császárok közt kötött (zsitva-toroki) békesség miatt (*capitulatio*), melyet ők (a szövetezők) meg kívánnak tartani, az ellenség vagy a közbékének bármely megzavarója (*ein Zerstörer des gemeinen Friedens*) Magyarországra vagy más országokba, azoknak részeibe vagy szövetségeseikébe erőszakosan beütné, akkor ők Magyarországnak s Felső- és Alsó-Ausztriának rendei közös segélyvel s erővel egymást oltalmazzák stb.

Tehát frigyet kötöttek egymással a törökkel kötött békesség fentartására, s Magyarországnak és Ausztriának az ellenséges beütés elleni megvédésére. Frigyet kötöttek, nem általánost, nem minden esetre kiterjedőt, oly frigyet, mely az érintett tárgyon kívül semmi egyebet magában nem foglalt. Nem lett volna-e teljesen fölösleges ily frigykötés, ha az 1606-ki bécsi békekötés olyan *confoederatio* lett volna, minőnek L. úr állítja? Nem volna-e az még nevetséges is, ha valóságos *real unio* létezett volna? És ha az a pozsonyi országgyűlés, melyen e frigy kötött, csakugyan a L. úr által sajátságosan magyarázott 1606-ki *confoederationak* alapján összehívott magyar-osztrák országgyűlés lett volna, miért

nem hívtak meg oda a csehek is, kik a bécsi békekötésnél L. úr szerint szintén tagjai voltak az említett confoederationak?

Felhossa L. úr, hogy az említett confoederatiók az 1609: 42. t. cikkben s II. III. Ferdinánd és I. Leopold diplomáiban ismét megújítottak. Ez igaz a bécsi békekötés tartalmáról; de az 1608. febr. 1-jén kötött frigy se az egyikben, se a másikban nincs megemlítve, láttuk pedig fennebb, mit foglalnak magokban a bécsi békekötés azon sorai, melyek e frigyre vonatkoznak. Sajátságos, hogy L. úr egész határozottsággal állítja, miszerint azon confoederatiók, különösen a hadügyre és az ehhez szükséges pénzügyre vonatkoztak, a kereskedelem pedig általánosán van azokban érintve, holott az egész bécsi békekötésben a hadügyről és erre szükséges pénzügyről egy szó sem fordul elő; mert azt csak nem tesszük fel L. úrról, hogy az 5. pont tartalmából a pénzügynek, a 9. és 10. pontok szavaiból pedig a hadügynek bármilyen közösségét következtesse. Az 5. pont ugyanis „de thesaurario“ azt mondja, hogy a kincstárnok akár királyi jövedelmek pénztárnokának vagy igazgatójának, akár más egyébnek neveztesse, úgyszintén annak segédjei az ország kormányzatának soha semmi részébe ne avatkozzanak, egyedül a király és korona jövedelmeire legyen gondjuk, sőt elhatároztatik, hogy e hivatalokra jövőben mindig magyar születésű világiak választassanak; a köz-adó beszédésére pedig az ország lakosi eddigi mód szerint választhatnak pénztárnokot vagy rovókat (perceptores seu dicatores). Ez valóban nem állít fel semmi közösséget, sőt inkább kizárja azt, a confoederatiót tehát a pénzügyre ki nem terjeszti. A 9. és 10. pontokban az rendeltetik: „hogy az ország nagyobb és kisebb hivatalai, még a külsőt is, valamint a határvidékek parancsnokságai a magyar tanács előterjesztésére alkalmas magyaroknak, vagy Magyarországhoz tartozó nemzetbelieknek adassanak, valálkülönbség nélkül; de ha ő felségének úgy tetszenék, a dunai részeken két végvidéki parancsnokságot adhat belátása szerint érdemes külföldieknek is a szomszéd tartományokból.“

Közösség-e ez a hadügyben s kiterjesztése-e a confoederatióknak a hadügyre? Sőt épen az a körülmény, hogy világos törvény adott hatalmat ő felségének ez esetben két végvidéki parancsnokságnak, de épen csak kettőnek, érdemes idegenek ál-

tali betöltésére, nem mutat-e egyenesen ellenkezőt azzal, a mit L. úr mondott?

A békekötés azon szavai: „et ultro citroque commercium Christianorum liberum omnibus relinquunt“ szabad-kereskedésre vonatkoznak-e vagy inkább mint mi magyaráztuk, szabad közlekedésre, a fölött most nem akarunk vitatkozni; mert ha kereskedelemre vonatkoznának is azok, még abból a L. úr által állított real unióra épen úgy nem lehetne következtést vonni, valamint nem lehet más, egymástól teljesen független, különálló országoknak, vagy államoknak a szabad-kereskedést kölcsönösen megállapító egyezkedéseiből azoknak valóságos real unióját következtetni.

L. úr idézi e tárgyra vonatkozólag az 1622: 26. t. cikket, melynek rubruma: „De pace cum Ditionibus Regno Hungariae adjacentibus stabilienda, et vicinitatis juribus invicem colendis;“ az 1. §-a pedig azt mondja: „Simulque statuunt, ut deinceps mutua commerciorum, vicinitatis et amicitiae jura inter haec Regna et Provincias constanter colantur,“ Ha e sorok real uniót bizonyítanak, akkor mindazon országok között, melyek egymással jó szomszédságban s barátságos viszonyban élnek, valódi real unio létezik.

Még az 1606. évben kötött zsitva-toroki békesség tartalmából is real uniót akar következtetni L. úr, azért is, mert a békekötésben világosan kikötetett, hogy ő felsége a római császár és a török császár egymást császárnak czimezzék; s mert abban a tatárok és egyéb népek is benfoglaltatnak, az mondatván róluk, hogy a béke ideje alatt keresztyén országokban és tartományokban kárt nem tehetnek; továbbá a béke kiterjed minden helyekre, Magyarországra s a hozzá tartozó tartományokra, más országokra s vidékekre és tartományokra, melyek a békét kötő két császár birtokában vannak, s így az ausztriai házhoz tartozókra vagy attól függőkre is, sőt a spanyol király is köthet békét, ha akar; kiterjed császár ő felsége törvényes örökösére s utódaira, Magyarország királyaira, kiterjed a császár testvéreire, sógoraira, unokáira s azok törvényes örökösére, s ugyanez értendő a török császárra is.

De már mindezekből mi következik az állított real unióra nézve? A császári cím csakugyan megillette ő felségét, mert római császár volt; oly békességet kötni pedig, mely a két hadakozó fél uralma alatt álló országok s tartományok egyikére vagy másikára lett volna csak szorítva, annyi lett volna, mint békét sem

kötni. Kiemeli L. úr, hogy e békét ő felsége nem csak úgy kötötte mint király, hanem úgy is, mint római császár, úgy is, mint az ausztriai tartományok ura. De hisz ez igen természetes volt. A török nem csak Magyarországra szorította a háborút, s ha itt győzelmesen haladhatott volna, bizonyosan nem állt volna meg Ausztria határszélein, hanem tovább ment volna, a mint tette is ezt utóbb, midőn Bécsig elhatolt s azt ostromolta. Ezen háborúban tehát, midőn az örökös tartományok seregei Magyarországot védték, önmagokat védték; s azon békekötésnek, melylyel a háború bevégeztetett, természetesen ki kellett terjednie reájok is, a nélkül, hogy e közös harc s mindenikre kiterjedő békekötés real uniót szült volna.

Miután L. úr az általa felállított trónörököségi elméletet és confederatiót bebizonyítottának vélte, átmegy a sanctio pragmaticára, s azon szorosabb kapcsolatra, szerinte szorosabb real unióra, mely az 1723. évi törvényben mondatott ki.

HARMADIK FEJEZET.

Sok alaptalan s valótlan állítást halmoz össze L. úr a sanctio pragmaticáról, s az arra vonatkozó törvények tartalmát egészen elferdítve értelmezi, s a hol a tények vagy a törvény szavai nem úgy szólnak, mint a hogy ő szeretné, önkényes magyarázatokkal igyekszik saját elméletéhez idomítani még azt is, a mit az ő nézeteivel ellenkezőt tartalmaz a törvény. Hogy röviden áttekinthessük állításait s azokból vont helytelen következtetéseit, az eredeti szöveg után szórúl szóra ide iktatjuk a magyarországi sanctio pragmaticát vagyis az 1723. évi magyar országgyűlésnek azon törvényeit, melyekben a nőági trónörököség meg van állapítva; s mivel e szövegre gyakrabban fog történni hivatkozás, azt e kis értekezésünk végéhez függesztjük.

Tekintsük át most már L. úr állításait s okoskodásait.

Azt állítja Lustkandl úr, hogy a sanctio pragmaticát ő felsége VI. Károly császár 1713. évi ápril 19-én hirdette ki Bécsben, s e kihirdetés az örökös tartományok főmértóságai előtt történt, kik között Magyarország és Erdély főmértóságai is jelen voltak (gróf Pálffy Miklós országbíró, gróf Illésházy főkanczellár és gróf

Kornis erdélyi alkanczellár). Kétségtelen tehát, folytatja L. úr, hogy ezen *pragmatica sanctio* már 1713-ban Magyarországra és Erdélyre szintűgy meg volt alapítva s kihirdetve, mint az örökös tartományokra (dass die Pragm. Sanction auch für Ungarn und Siebenbürgen in gleicher Weise wie für die übrigen Erbländer mitbegründet, und auch schon das erste Mahl zugleich mit für diese Länder kundgemacht war.“ 226. l.). — Állítja továbbá, hogy a *sanctio pragmatica* határozatainak az 1723. évi törvényekbe lett fölvétele csak pusztá becikkelyezése az 1713-ban megállapított s kihirdetett *sanctio pragmaticának*, ugyanazért a kettő között nem is lehet különbség, s az 1713-ban kihirdetett öröködési határozatok az 1723: 1. és 2. t. ezikkbe iktatott határozatokkal szorosan és minden részben összehangzók, s az öröködéssre vonatkozólag sem több sem kevesebb értelmük vagy fontosságuk nincs az 1723. évi törvényeknek, mint az 1713-ban kihirdetett határozatoknak.

Ezen állításai L. úrnak teljesen alaptalanok. Azon *sanctio pragmatica*, melyet VI. Károly császár ő felsége Bécsben 1713-ban kihirdetett, Magyarországra nem lehetett s nem is volt kiterjesztve. Magyarország alkotmányos ország volt, melyben törvényt csak a fejedelem és nemzet egyesült akarata alkothatott. Azon családi rendelkezés tehát, melyet a császár önhatalmával megállapított, Magyarországon csak a nemzet egyenes és világos hozzájárulásával válhatott volna törvényté. Az országbiró és kanczellár senki által meg nem voltak bízva, s a nemzet akaratát, mely amúgy is a törvényhozás tárgyaira nézve jogszerűleg csak országgyűlésen nyilvánúlhat, semmi tekintetben nem képviselhették. De maga a fejedelem sem tekintette az 1713-ban kihirdetett öröködési rendelkezést Magyarországra is kiterjedőnek és kötelezőnek. Ugyanis, két évvel utóbb, 1715-ben, szentesítette tinnepélyesen az 1715: 3. t. ezikket, melyben világosan és határozottan kimondatik, hogy az ő felségétől I. Leopold királytól leszármazott fiágnak kihaltával az ország rendének szabad-választási joga ismét életbe lép. *)

*) Az 1715: 3. t. cz. szövege így hangzik: „*Sacra Caesarea Regiaque Majestas, Successionem Haereditariam juxta tenorem benigni Diplomatis sui immediate praeinsinuato articulo secundo, nunc inserti, sufficienter declaratum, clementer resolvit dirigendam; et deficiente demum Masculino sexu, a Divo condam LEOPOLDO et Rege descendente, a vita m et*

Lehetett volna-e az országnak 1715-ben e törvényt alkotni s a fejedelemnek azt szentesíteni, ha az 1713-ban kihirdetett örököségi határozatok Magyarországra is kiterjedtek volna? Lehet-e kételkedni e tény valóságán, melyet a törvény szavai bizonyítanak, s lehet-e ily kétségtelen tény ellenében a mesterkéltségek okoskodásának bármi nyomatéka?

Midőn 1687-ben a Habsburg-ház fiágának első-születtségi örökösége megállapított, az említett 1687: 3. t. cz. bizonyítása szerint, fentartotta az ország a fiág kihaltának esetére a szabadválasztási jogot, s e jogot mind I. József, mind III. Károly világosan elismerték koronázási leveleikben. S azon körülmény, hogy ugyanaz a fejedelem, ki 1713-ban a nőági örökösödést családi rendelkezés által megállapította, két évvel e megállapítás után Magyarország irányában ünnepélyesen kijelenti, miszerint Magyarországon a fiág kihaltával nem illeti a nőágot az örökösödés, hanem szabadválasztásnak lesz helye; — e körülmény, mondjuk, legvilágosabb bizonyossága annak, hogy az 1713. évi örököségi határozatok Magyarországra ki nem terjedtek.

Miután pedig alkotmányos országban a törvény ereje mind addig jogilag fenáll, míg az alkotmányos törvényhozó hatalom meg nem változtatja vagy el nem törli, az említett 1715: 3. t. czikknek rendelete is fenállott teljes jogerőben 1723-ig, midőn azt a nemzet és fejedelem együtt a nőági örökösödés megállapításával törvény által megváltoztatták. Az 1723: 1. és 2. t. cz. tehát, vagyis a magyarországi *sanctio pragmatica*, nem pusztán becikkelyezése volt az 1713. évben kihirdetett örököségi határozatoknak,

veterem, approbatamque Consuetudinem, Praerogativamque Statuum, et Ordinum, in Electione, et Coronatione Regum, locum suum habituram esse:

§. 1. *Nec Status, et Ordines Regni, eadem Sacra Regia Majestas secus regi, aut dirigi vult; quam observatis propriis ipsius Regni Hungariae hactenus factis, vel in futurum Diaetaliter constituendis Legibus:*

§. 2. *Qua Regia clementissima declaratione; circa clausulam: Pro ut super intellectu et usu Legum, Regio, et communis Statuum consensu Diaetaliter conventum fuerit, de omni a Regno avulsione; ac ad morem aliarum Provinciarum supposito Gubernio; memoratos Status, et Ordines Regni sufficienter praecautos reddit.*

melyek, mint fennebb láttuk, Magyarországra nézve jogilag nem léteztek s így kötelezők nem is voltak, hanem ünnepélyes és viszonyos szerződés általi megállapítása a nőági öröködéssnek s ezen öröködés föltételeinek, mely a fejedelem és nemzet egyesült akaratából jött létre s törvényesen mondatott ki.

Az sem áll, hogy az 1723. évi törvényekben megállapított *sanctio pragmatica*, és az 1713-ban Bécsben kihirdetett öröködési határozatok közt különbség nincsen, s hogy azok szorosan és minden részben összehangzók.

Van igen is e kettő között különbség, és pedig több tekintetben lényeges különbség.

Egyik az: hogy az 1713-ban kihirdetett határozatokat a fejedelem ön abszolút hatalmával állapította meg, a magyar *sanctio pragmatica*t pedig a nemzet országgyűlésileg határozta el s a fejedelem beleegyezésének hozzájárultával emelte törvénynyé.

Másik különbség az: hogy az 1713-ban kihirdetett határozatok az elválhatlanságon és feloszthatlanságon kívül semmi föltételt nem foglalnak magukban, a magyar *sanctio pragmatica*ban pedig más föltételek is vannak kikötve. Ugyanis az ország rendei magában azon törvényezikben, mely a nőági öröködést megállapítja, közvetlen azon sorok után, melyek az öröködési jog terjedelmét, sorát és módját körülírják, a 2. t. cz. 9. §-ában határozottan kimondták azt is, hogy: „ekképen a felséges ausztriai házba behozott és elismert nőági öröködést a fennebb leírt sor szerint megállapítják, kiterjesztvén most akkorra az 1687: 2. és 3., valamint az 1715: 2. és 3. törvényezikket.“ S e törvényezikkek, melyek az elfogadott nőági öröködésre kiterjesztettek, többek közt azt tartalmazzák, hogy minden fejedelem koronázásakor királyi hitlevél által és esküvel is fogja biztosítani a nemzetet, miszerint az ország jogait, szabadságait és törvényeit megtartja, az ország területi épségét sértetlenül fentartja. Az 1715: 3. t. cz. 1. és 2. §§ ai pedig világosan kimondják, hogy a királyi felség ez országban soha más-kép uralkodni és kormányozni nem fog, mint az országnak eddig hozott vagy jövőben országgyűlésileg hozandó saját törvényei megtartásával, s más tartományok kormányzati módja ide soha be nem hozatik. E most említett s a nőági öröködésre kiterjesztett törvények szoros megtartása tehát kétségtelenül egyik föltétele a nőági öröködés elfogadásának.

Harmadik lényeges különbség a nőági örököségi terjedelmére vonatkozik.

Két fő része van a nőági örököségi megállapításának: egyik annak meghatározása, kikre terjed ki a megállapított örököségi jog; a másik annak meghatározása, hogy a jogosultak minő sorral következzenek egymás után az örökösésben. Ez utolsóra nézve nincs különbség Magyarország és a többi örökös tartományok között. Itt is amott is az első-születtségi sor van elfogadva; itt is amott is egyik ág kihaltával a másik jogosult ág következik ugyanazon sorral; minek természetes következménye, a mit a magyar törvény is kimond, hogy míg a jogosultak ki nem halnak, Magyarországon is ugyanazon örökösöt illeti a korona, kit az örökös tartományokban. De nem áll ez egyformaság az örököségi jog terjedelmére nézve.

Ugyanis az 1713. évben kihirdetett határozatok, magának L. úrnak idézete szerint is, következőleg állapítják meg a nőági örökösödést:

1) A fiág kihaltával elsőben is ő felségének VI. Károlynak leányait,

2) azok kihaltával ő felsége testvérének (Józsefnek) leányait,

3) ezek kihaltával ő felségének (VI. Károlynak) nővéreit vagyis I. Leopoldnak leányait, végre

4) minden e családból leszármazó örökösöt *) (und alle Linien des Durchlauchtigsten Erzhause) illet a trónörökös.

Ellenben a magyarországi sanctio pragmatica ezt a nőági örökösödést következőkép állapítja meg (1713: 2. t. cz. 5. 6. 7. §§.):

„Elsőben is a most uralkodó csász. királyi felségtől (III. Károlytól),

*) Wir haben in deutlichen und verständlichen Worten deklariert, dass in Ermangelung des männlichen Geschlecht's, die Succession fallen sollte:

erstlich auf die Erzherzoginen unsere Töchter,

zum Anderen auf die Erzherzoginen unsere Niesen, unseres Bruders

Töchter,

zum dritten auf die Erzherzoginen unsere Schwestern,

und endlich auf alle abstammenden Erben des Geschlecht's (Lustk.

245. l.).

azután ennek magvaszakadtával, a boldog emlékezetű Józseftől,

ezek magvaszakadtával a boldog emlékezetű Leopold császártól és királytól leszármazók, s azoknak római kath. vallású, mindkét ágoni törvényes maradékai fognak öröködni.“

Csak azokra van tehát szorítva az öröködési jog, kik III. Károlytól, I. Józseftől s I. Leopoldtól származnak, vagyis I. Leopold összes származékára. S ha mindezeknek magva szakadna, Magyarorszában a trónöröködés nem terjed ki azokra, kik az 1713. évi családi rendelkezésben negyedik helyen vannak említve, következő szavakban: „und endlich auf alle abstammenden Erben des Geschlecht's;“ és még világosabban a L. úr által a 246-ik lapon idézett szavakban: „und alle übrigen Linien des Durchl. Erzhauses.“ És így ha I. Leopoldnak mindkét ágoni származéka kihalna, a többi örökös tartományokban a Habsburg-háznak minden ága s minden ivadéka egymás után öröködési joggal bírna, mint L. úr maga is megjegyzi; Magyarországon ellenben ez esetben a szabad-választási jog lépne ismét életbe, mint az említett 1723: 2. t. cz. világos szavai bizonyítják, s III. Károlynak minden eddig megkoronázott utódai a koronázási hitlevél 4. pontjában (6. §.) határozottan elismerik.*)

Nem lehet e lényeges különbséget elvitatni; ott van ez a törvényekben s hitlevelekben, s nincs dialectica, mely bárkit elhitessen, hogy a törvény világos szavainak más az értelme.

Negyedik különbség az 1713-ki öröködési határozatok és a magyar *sanctio pragmatica* között az: hogy amazokban a szabadválasztásról még a Habsburg-ház kihaltának esetére sincs említés,

*) *Mariae II. Regis Decretum Primum. Anni 1741. Articulus 2. Diploma Regium etc.*

§. 6. *Quarto: Quod in Casu (quem DEUS procul avertere velit) defectus utriusque Sexus Archi-Ducum Austriae, praepriis quidem ab Alfato Genitore Nostro, dein in hujus defectu, a Divo olim Josepho, his quoque deficientibus, ex Lumbis Divi olim Leopoldi Imperatorum, et Regum Hungariae descendunt; juxta etiam Dictamen praecitatorum Primi et Secundi Articulorum praefatae Dietae Anni Millessimi, Septingentesimi Vigésimi tertii; Praerogativa Regiae Electionis, Coronationisque, antefatorum Statuum et Ordinum, in pristinum vigorem, statumque redibit, et penes hoc Regnum Hungariae, et praedictas Partes, ejusdemque antiquam Consuetudinem illibate remanebit.*

a magyar *sanctio pragmatica* pedig e szabad-választást határozottan fentartotta s eseteit körülírta.

Valótlan tehát L. úrnak azon állítása, hogy a kettő minden részben szorosan összehangzó.

A magyar *sanctio pragmatica*-nak és az 1713-ban kihirdetett császári határozatnak ugyanazonosságát vagy minden részbeni teljes összehangzását azzal is akarja L. úr bizonyítani, hogy az 1723: 1. és 2. t. cikkben e szavak fordulnak elő: „(7. §.) *juxta stabilitum per Sacratissimam Caesaream, ac Regiam Regnantem Majestatem in aliis quoque suis Regnis et Provinciis haereditariis, in et extra Germaniam sitis primogeniturae ordinem;*“ és ismét (§. 3.) „*Eodem cum Masculorum primogeniturae ordine, secundum normam in reliquis Suae Majestatis Sacratissimae Regnis et provinciis haereditariis, in et extra Germaniam sitis, jam per Eandem ordinatam, stabilitam, publicatam et acceptatam*“ stb. És e szavakból azt következteti L. úr, hogy Magyarország a nőági öröködést a többi örökös tartományokban ő felsége által megállapított és kihirdetett mód szerint fogadván el, a magyarországi öröködési jognak minden részben teljesen olyannak kell lennie, minőt ő felsége az 1713. évben megállapított és kihirdetett.

De megjegyeztük fennebb, hogy a kettő közötti különbség nem azon sorra vonatkozik, melylyel a jogosultak egymás után következnek; mert Magyarország az első-születtségi sort állapítván meg, e részben kétségtelen az összehangzás: — hanem vonatkozott a megállapított nőági öröködés terjedelmére, miután Magyarországon ez az öröködés nincs a Habsburg-háznak mindazon ágára kiterjesztve, melyek az 1713-ban kihirdetett határozatok szerint az öröködre jogosítva vannak. Olvassa bárki figyelemmel azon sorokat, mikre L. úr hivatkozott, s látni fogja, hogy a törvény azon „norma“ vagy „ordo“ „in aliis Suae Majestatis Regnis et Provinciis haereditariis stabilitus“ alatt nem értett egyebet, mint az öröködés sorát, mert ott áll az idézett szavak mellett és pedig azokkal kapcsolatban, a „*primogeniturae*“ szó: „*juxta stabilitum etc. primogeniturae ordinem.*“ És ha valaki még ezen kételkedhetnék, kétségét bizonyosan eloszlatja azon körülmény, hogy ugyanazon t. cikkeknek ugyanazon §§-ai megállapítván, mint fennebb láttuk, az Habsburg-ház mely ágaira terjed ki a nőági öröködés, s kimondván, hogy ezen elsorolt s határozottan körülírt ágak mag-

vaszakadtával, nem a többi ágak fognak öröködni, hanem a nemzet szabad-választása lép ismét életbe: lényegesen mást határoztak, mint a mi az 1713. évben kihirdetett határozatokban foglaltatik.

Úgy látszik azonban L. úr maga is érezte, hogy állításait az általa idézett törvényekből bebizonyítani, s azt a szabad-választást, mely magában a sanctio pragmaticában és a koronázási hitlevelekben, I. Leopold származékának kihaltával, a nemzet részére világosan fen van tartva, pusztá okoskodásokkal elvitatni felette nehéz, egy oly végső eszközhez nyúlt, mely egész munkáját, úgy hiszszük, leginkább jellemzi.

Ugyanis munkája 249-ik lapján azt mondja, hogy miután az 1723: 2. t. cz. 11. §-a szerint csak a mondott nőág teljes kihaltának esetére tartják fen magoknak a karok és rendek ősi és régi, helybenhagyott és bevett törvényes szokásukat és előjogukat a királyok választásában és koronázásában, a kérdés főképp az: hogy mi ezen ősi és régi, törvényes szokásnak valóságos értelme? Mire azután ő határozottan azt feleli, hogy munkájában már megmutatta: miszerint az 1485: 1. 2. és 3. t. cikkek értelménél fogva szabad-választásnak csak akkor lehet helye, ha a királyi családnak már semminemű ivadéka nem létezik (wenn gar keinerlei Saame des königlichen Geschlecht's mehr vorhanden war); a magyar nemzet tehát jövőendőben sem gyakorolhatja a szabad-választást mindaddig, míg az összes Habsburg-háznak bármely tagja életben lesz, habár ekképen az örököségi jog a sanctio pragmaticában világosan megnevezett három ágon túl terjedne is.

Elmondottuk fennebb észrevételeinket azon magyarázat alaptalanságáról, melylyel L. úr az 1485. évi törvényeknek oly értelmet tulajdonít, mi saját elméletének volna kedvező. Elmondottuk, hogy az Árpád-ház kihaltával a vegyes korszaknak majd minden királya, névszerint, hogy Venczelt, Ottót és I. Károlyt ne is említsük: — Zsigmond, Albert, I. Ulászló, Mátyás és II. Ulászló, kitől L. úr I. Ferdinánd örökösését nem is leszármazási alapon, hanem házassági jogon hozza le, szabadon választott királyok voltak. Bebizonyítottuk, hogy I. Ferdinándtól I. Józsefíg minden királyaink választás által léptek a trónra, mint ezt önmagok elismerték királyi leveleikben s az általok szentesített törvényekben. Megemlítettük, hogy 1687-ben, a fiág első-születtségi jogának meghatározásakor is, fentartatott a szabad-választási jog a fiág kihal-

tának esetére, és hogy e jog 1715-ben, következőleg a német sanctio pragmatica után két évvel, újabban határozottan kimondatott.

Ez azon ősi és régi, helybenhagyott és elfogadott szokás és előjog, mely szentesített törvényekben kimondatott, királyi hitlevelekben ünnepélyesen elismertetett, s századokon keresztül gyakorlatilag fenállott. Ez azon ősi és régi, helybenhagyott és elfogadott szokás és előjog, melynek a sanctio pragmatica szerint (1723: 2. t. cz. 11. §.) teljes erejében ismét életbe kellene lépni, ha a fejedelmi háznak I. Leopoldtól származott minden ivadéka kihalna, holott ugyanakkor az 1713. évi császári rendeletben megállapított öröködési jognál fogva, a többi örökös tartományokban a Habsburg-ház többi nőági maradékai („alle übrigen Linien des Durchlauchtigsten Erzhauses“) uralkodnának.

Nem lehet e tényeket elvitatni, s a törvényekből és királyi hitlevelekből merített világos bizonyítékokat bármi mesterségesen állított okoskodások föl nem forgathatják.

Meglehet, hogy egyes ember örömét leli abban, ha elméje élet oly elméletek felállításában, fejtegetésében és vitatásában gyakorolja, melyekre alapot és bizonyítványokat mesterségesen kell alkotnia és keresnie; játszhatik egyes ember ily elmefuttatásokkal: de higgye el L. úr, hogy fejedelem és nemzet egymással és önmagokkal ily játékot üzni nem fognak. Pedig ha L. úr fennebbi elmélete állana: a magyar nemzet és fejedelmei századokon keresztül csak játékot üztek volna egymással és önmagukkal. Ugyanis századokon keresztül azt mondták a magyar királyok királyi leveleikben: „minket a nemzet önként és szabadon, egyhangúlag királyának választott“ *); s ez L. úr szerint mind ámtítás lett volna, mert, mint ő állítja, Magyarországnak nem is volt joga királyt választani, hanem a fejedelem kétségtelen öröködés jogán lépett a trónra. I. Leopold alatt, 1687-ben, azt mondták az ország rendei: „A Habsburg-ház fiágának kihaltával ősi és régi, helybenhagyott és elfogadott szabad-választási jogunk ismét életbe lép,“ s erre a király szentesítván a törvényt azt mondotta: igen is,

*) Lásd: Rudolf, Mátyás, II. III. IV. Ferdinánd és I. Leopold királyi leveleit a Corpus Jurisban, hol mindenütt e szók fordulnak elő: „Nos in Regem et Dominum ipsorum, unanimi consensu, rite et libere elegerunt.“

elfogadjuk s helybenhagyjuk fentartástokat. — I. József és III. Károly királyi hitleveleikben, s az utóbbi fejedelem még koronázása után három évvel is, 1715-ben, ünnepélyesen kinyilatkoztatták: hogy a Habsburg-ház fiágának kihaltával a nemzet ősi és régi szokása és joga, a szabad-választásra nézve, ismét visszaáll. Magában a *sanctio pragmatica*ban ugyanezt mondják a nemzet és fejedelem az I. Leopoldtól származó fi- és leányág teljes kihaltának esetére. S mindez L. úr szerint csak üres szó, játék és ámitás lett volna, melynek voltaképen, L. úr magyarázatánál fogva, valóságos értelme csak az volt, hogy ha megtörténnének mindezen magszakadások, visszaáll az országnak ősi szabad-választási joga, mely szerint királyt ugyan nem választhat, hanem tartozik uralkodóul elfogadni a Habsburg-ház minden egyéb ágait egymás után, habár a *sanctio pragmatica* azokra nem volt is kiterjesztve*), s habár az ily kiterjesztés magával a törvénnyel ellenkezik is.

Miután illy módon iparkodott L. úr a *sanctio pragmatica*nak az öröködési jogra vonatkozó részét saját elméletéhez idomítva értelmezni: átmegy a real unióra, s annak kétségtelen valóságát a *sanctio pragmatica* szavaival igyekszik bebizonyítani. Azt mondja ugyanis munkája 226. lapján, hogy: „a Magyarország és a többi örökös tartományok közötti real unio tekintetében sokkal nagyobb fontossága van az 1723-ki törvényeknek, mint az 1713. évben kihirdetett császári határozatoknak, mert az említett törvényekből kétségtelenül be lehet a real uniót bizonyítani. Az 1713. évi *pragmatica sanctio*t még lehetne talán *personal unio* értelmében magyarázni, de az 1723. évi törvényekben annyira előtérbe vannak a real viszonyok, hogy azokat ignorálni vagy elvitatni nem lehet.“

Okoskodásaiban az 1715: 59. t. cikket veszi kiindulási pontúl, s azt mondja: „a *sanctio pragmatica*nak 1713-ban történt kihirdetése után az 1715. évben hozatott az 59. t. cikk: „*De elucubratione et promotione systematis in politicis militaribus et oeconomicis*,“ s ezen törvényre, mely a *sanctio pragmatica*nak első érezhető következménye volt, és azon törvény követeléseire vannak határozottan alapítva (*ausdrücklich basirt*) az 1723. évi törvények

*) „Und wenn auch auf diese Weise das Erbrecht sogar noch über die in der pragmatischen Sanction ausdrücklich genannten drei Linien hinausgehen sollte.“ E szavakat mondja L. úr munkája 249. lapján.

rendeletei. Mert az 1723. évi törvényeket megelőző decretum határozottan hivatkozik a politikai, katonai és közgazdasági közös rendszernek 1715-ben követelt kifejtésére, s ezáltal czáfolhatlanul bizonyítja, hogy minden 1723. évi t. cz. a real unio rendszerének bevezetésére volt irányozva. Idézi továbbá az említett decretum (feierliche Einleitung) 1. § ának néhány sorait, de csak töredékesen, s kihagyva mindazt, a minek hasznát nem vehette. Kiemeli különösen a következő szavakat: „Pro stabilienda itaque in omnem casum etiam contra vim externam cum vicinis regnis nostris haereditariis unione et conservanda domestica tranquillitate,” s fölkiált: „állíthatja-e valaki, ezen bevezetés után, hogy az országgyűlés csupán a közös öröködési rend felállítása végett tartatott, s lehet-e kételkedni, hogy éppen az által, mert az összes országok politikai, katonai s közgazdasági „accommodatioja” félremagyarázhatlanul s élesen van legelől kiemelve, már a valóságos real unio terjedelme és határozott módja is világosan körülíratott?”

Lássuk mindenekelőtt az idézett 1715: 59. t. cikket, melyre fekteti leginkább L. úr fennebbi állításait. Azt mondja az említett t. cikk: „hogy miután a politikai, katonai és közgazdasági dolgokban egy rendszernek kifejtése üdvös, az egész országra hasznos s fölötte szükséges munka volna, ő felségének beleegyezésével e munka kidolgozására kineveztetnek a kalocsai érsek gróf Csáki Imre, az ország bírája gróf Koháry István s többen, kiknek nevei a törvényben elsoroltatnak. Ő királyi felsége pedig más biztosokat fog a maga részéről kinevezni, kik az országban az említett biztosaival együtt működjenek, tanácskozzanak s munkájukat, a legközelebbi országgyűlésen ő felsége és az ország vizsgálata és elhatározása alá térjeszszék. A törvénykezési rendszer kidolgozására a 24. törv. cikkben már más küldöttek levén kinevezve.”*)

*) Az 1715: 59. t. cz. szövege: „Quandoquidem elucubratio, et promotio Systematis in Politicis, Militaribus, et Oeconomicis, salutare, totique Regno proficuum, et apprime necessarium opus esset:

§. 1. Idcirco, Sua Majestate clementer resolvente, pro operis praenarrati elaboratione denominantur; Domini etc.

§. 2. Nec non, Honorabiles; Joannes Kiss etc.

Ime ez az egész törvénycikkeknek szószerinti értelme.

Magyarország rendi a hosszas bel-háború bevégezése után szükségesnek látták bel-dolgaik czélszerűbb rendezéséhez hozzáfogni, s ő felsége beleegyezésével az előmunkálatok megkezdését elrendelték, bizottságokat neveztek ki, egyiket a 24. t. cikkben a törvénykezési rendszer kidolgozására, s egy másikat az 59. t. cikkben a politikai, katonai s közgazdasági rendszer kifejtésére. S megállapodtak abban, hogy ezen utóbbi bizottsághoz ő felsége, a király is nevezzen ki a maga részéről biztosokat, kik a rendszer kifejtésében az ország biztosaival együtt dolgozzanak; de az elkép elkészítendő munkának átvizsgálása és végmegállapítása az összes törvényhozásnak, vagyis a fejedelemnek és az országgyűlésnek együtt, tartatott fenn. Hol van mindezekben csak legkisebb nyoma is azon közösségnek, mit L. úr az említett t. cikkből kiolvasott? Ha azon kis szócska, melyet L. úr munkája 227. lapján az említett törvény magyarázatásánál oda foltozott: „Beruft sich ausdrücklich auf diese im Jahre 1715 gestellte Forderung der Ausbildung des gemeinsamen System's in politicis, militari-bus et oeconomicis,“ — ha mondjuk, e kis szócska: „gemein-samen“ a törvényben előfordúlna, akkor talán lehetne némi lát-szata L. úr okoskodásának: de a mondott szócskát ő maga gondolta oda, s abból következtetéseket von le, mintha az érintett szócs-ka csakugyan ott volna. A ki az említett törvényt figyelemmel ol-vassa, látni fogja, miként szokta L. úr olvasni, idézni és magya-rázni a törvényeket.

De azt mondja L. úr munkája 113. lapján, hogy miután a politikai, katonai és közgazdasági rendszernek az említett tör-vényben megrendelt kidolgozására nem csak magyar, hanem cs á-szári biztosoknak is kellett kineveztetniök, kétségtelenül más-kép állott a dolog e három tárgyra nézve, mint a törvénykezési rendszerre nézve.

§. 3. Regia porro Majestas alios etiam a Parte Sua denominabit Commissarios; qui cum iisdem Regni Commissariis, operam et studium conferre. tandemque in proxime futura Diaeta, pro Suae Majestatis et Regni revisione, et decisione, laborem suum referre tenebuntur:

§. 4. Pro Juridici autem Systematis elaboratione; jam in Articulo 24. aliis Deputatis existentibus.

Itt ismét azon hibába esett L. úr, mit fennebb megróttunk. Császári biztosok kinevezését találja a törvényben elrendelve, s ebből azután könnyen véli következtethetni a rendszer közösségét. De az ő állítása és a valóság közt csak az a különbség, hogy az említett törvényben egy szó sem fordul elő császári biztosokról vagy küldöttekről, hanem az van mondva: „Regia porro Majestas alios etiam de parte sua denominabit commissarios stb.” Tehát nem császár ő felsége (sua Caesarea Majestas), nem is a császári királyi felség (Caesareo-Regia Majestas), hanem egyenesen csupán ő királyi felsége (Regia Majestas) van a törvényben említve; a biztosok tehát, kik e törvény szerint ő felsége a magyar király részéről küldendők valának, császári biztosoknak semmiként nem tekinthetők.

A mi pedig azon körülményt illeti, hogy a törvénykezési rendszer kidolgozására bizottságot kinevező 24. t. cikkben királyi biztosok kiküldése nincsen említve, ebből, úgy hiszszük, a politikai, katonai és közgazdasági rendszer közösségét nem lehet következtetni. Ő felsége s az ország rendei valószínűleg azt hitték, hogy e három tárgyban, különösen a katonában és közgazdaságiban, azon gyakorlati jártasság s részletes szakavatottság, melylyel a végrehajtó hatalom organumai már állásuknál fogva is bírnak, hasznos szolgálatokat teend a rendszer kidolgozásánál, s ezért tartották szükségesnek, hogy a fejedelem is küldjön ki a maga részéről biztosokat, kik az ország által kinevezett bizottsággal együtt dolgozzanak. Midőn ellenben a törvénykezés rendszerének kidolgozására kinevezett országos küldöttség tagjai nagy részt törvénytörvénybírák s a gyakorlati téren működő jogtudósok levén, önmagok is czélszerűen s kimerítőleg működhettek.

De legsajátságosabb L. úrnak azon mesterséges álfogása, melyet e tárgyra vonatkozólag a 285. lapon használ, hol azt mondja, hogy „miután 1723-ban Magyarország és Ausztria között a real unio megkötetett, 1741-ben el lön határozva, hogy a status ministeriumba magyarok is alkalmaztassanak, s ekkép a külügyek tárgyalásában részt vegyenek, és így az „elucubratio systematis in politicis” egyenesen a real unio értelmében történt meg. Nem lehet tehát kételkedni, hogy in „militaribus et oeconomicis” hasonlóul a real unio alapján volt szándék a rendszert kifejteni.

L. úrnak ezen okoskodása már csak azért is alaptalan, mert

félreértésből vagyis tévedésből indul ki. Ő t. i. a „systema in politicis“ kifejezés alatt egyenesen s egyedül a külpolitikai ügyeket értette; pedig ki van fejtve az 1861. országgyűlésnek második feliratában, hogy Magyarorszáiban a külügyek vezetése a királynak fentartott jogok közé tartozik, s el fogjuk mi is ezt mondani bővebben jelen értekezésünk utolsó részében. Midőn tehát 1715-ben országos bizottságot küldött ki a magyar törvényhozás „pro elucubratione systematis in politicis“ azt bizonyosan nem a külügyek rendszerének kidolgozásával bízta meg. Ha kívánja tudni L. úr, mit értettek a magyar törvények a „publico politica“ szó alatt: tekintse meg az 1790/1: 67. t. cikket, melyet munkájában maga is idézett. Látni fogja, hogy akkor is egy országos bizottság küldött ki „pro elaboratione systematis publico politicorum,“ és e törvény 1. §-ában el is soroltatnak ama tárgyak, melyek a „publico politicá“-k közé tartoznak, t. i. az országgyűlésnek, helytartótanácsnak, megyéknek és törvényhatóságoknak rendezése, a közegészségi ügy, sajtó ügy, s az e tárgyra vonatkozó országos sérelmek; kül-politica tehát szóval sincs megemlítve.

Miután pedig senki sem állíthatja, hogy ezen elsorolt tárgyak kifejtése valamely real unio alapján történt, vagy szándékoltatott volna: megfordíthatnók L. úr okoskodását, s azt mondhatnók, hogy valamint az „elucubratio systematis in politicis“ nem real unio alapján volt kitűzve: úgy a katonai s közgazdasági ügyekre nézve sem lehetett az 1715. és 1790/1. országgyűléseknek szándékuk e rendszert valamely real unio alapján fejteni ki.

De tovább megy L. úr, s állításának támogatására hivatkozik az 1723: 21. t. cz. 3. §-ára, és e sorok szövegét következőleg adja elő: hogy miután e jelen országgyűlés folyama alatt e végre kiküldött s a királyi biztosok jelenlétében és az ország rendinek, a hadi tanácsnak s az udvari kamarának hozzájárulásával megkezdett bizottság be nem végeztethetett, azért az ország rendei ő felségének királyi válaszához ragaszkodva, könyörögnek, hogy a bizottság az országgyűlés bevégeztével azonnal folytattassék, s a királyi resolutio teljesíttessék.“ E sorok idézése után nagy páthosszal felkiált L. úr: „Man sieht, dass die Durchführung des militärischen und ökonomischen Systems mit Beiziehung der königl. Abgeordneten, mit Beiziehung der ungar. Stände, mit Einfluss des, wie wir wissen, über allem Kriegswesen stehenden Kriegs-

rathes (consilium bellicum), und mit Einfluss der kaiserl. Hofkammer (camera aulica) bewerkstelligt werden sollte! Wenn dies nicht Alles ein Beweis für die im Sinne der Vereinigung beabsichtigte Vollendung des militärischen und finanziellen Systems ist: so wissen wir nicht, wie nur irgend etwas auf der Welt erwiesen werden kann? Dies sind doch so viele schlagende Beweise für die im Sinne der Vereinigung beabsichtigte Vollendung des Systems auch der militärischen und ökonomischen Angelegenheiten, als es überhaupt Worte in dieser Gesetzstelle gibt. Wenn man nun alle diese Stellen ins Auge fasst, dann wird man wohl erkennen was es zu bedeuten hat, wenn man sich Ungarn gegenüber auf die pragmatische Sanction (von 1723) beruft!“

Valóban ügyesen számított L. úr ez idézett sorok hatására, feltéve, hogy a jóhiszemű olvasó nem fogja felütni az idézett törvényt, pedig ezt könyvének száz olvasója közül talán 99-ről méltán föltehetné. Csakugyan ott van e sorokban, hogy a „comissio“ a hadi tanácsnak és udvari kamarának befolyásával kezdetett meg, azonban L. úr okoskodását azon egy körülmény semmisíti meg, hogy e törvény nem arról a „commissióról“ és nem is oly nemű „commissióról“ szól, minő az 1715. évi volt, és e commissiónak éppen nem az „elaboratio systematis in militaribus et oeconomicis“ volt feladása. Ugyanis 1725-ben panaszkodtak ő felségének az ország rendei, hogy a várakban levő tábornokok és parancsnokok a néptől önkényesen adókat követelnek, s a regálékát, t. i. a koresmai s mészárszéki jogot, az illetők kárával jogtalanul gyakorolják. E panaszra ő felsége a tábornokok s várparancsnokok által behozott jogtalan adóztatást végkép megszüntette; mivel pedig az említett tábornokok s várparancsnokok azt állították, hogy az általok használt javadalmak az ő rendes fizetésöknek egy részét teszik, ő felsége beleegyezett, hogy ez iránt vizsgálat tétessék, s megígérte, miszerint a tábornokoknak s várparancsnokoknak kártalanítását illetőleg, ha azok állítása valónak találtatik, oly módokról fog gondoskodni, melyek az ország lakosait ne terheljék.

Ezen vizsgálatnak teljesítésére volt a bizottság összeállítva, s ahhoz a királyi biztosok jelenlétében mind az országos rendek, mind a hadi tanács, mind az udvari kamara hozzájárultak. Működésöket még azon országgyűlésen elkezdték, de be nem végezhettek. Állításunk bizonyítására jegyzetbe ide iktatjuk az egész

törvényezikk eredeti szövegét. *) A ki az egész törvényt figyelemmel végig olvassa, látni fogja, hogy az ott említett commissio se alakulására, se céljára s működésének tárgyára nézve nem hasonlított legkevésbé is az 1715: 59. t. cikkben kiküldött országos bizottsághoz. De a ki egyedül csak a L. úr által idézett 3. §-t olvassa, s látja, hogy abban commissióról van szó, könnyen eshetik azon álhiedelembé, hogy az előbbi §§-ban világosan azon bizottságról van szó, melyre az „*elucubratio systematis in politicis, militaribus et oeconomicis*“ bízott, mert különben azt L. úr ily módon nem idézte volna. L. úrnak kellett e törvényt ismerni, mert hiszen utolsó §-át ki is írta; kellett tudnia, hogy az első §§-ok teljesen megezáfolják azt, a mit ő a 3. §-ból következtetett, s épen azért nem idézte az első §§-kat. Ez lehetett ügyes számítás, de őszinteségnek alig mernők nevezni.

L. úr talán erre is azt mondja, hogy az legalább real unióra mutat, hogy a vizsgáló bizottsághoz mind a hadi tanács, mind az udvari kamara hozzájárultak. De nem kell felejtenünk, hogy többben a tábornokok és várparancsnokok közül német tisztek voltak,

*) Ime az 1723: 21. t. cikknek szavai: *Ut quoad Militiae excessus, Articulus 43. Anni 1715. exacte observetur; et Generalium aut quorumvis Commendantum, seu in exactionibus Tributorum, seu sic dictorum Regalium, quomodocunque, aut quodocunque introductos; hoc quoque pacto semet Status et Ordines, Regia Benignitate consolatos essentiant; eum instituendum ordinem benefata Sua Majestas Sacratissima clementer resolvit;*

§. 1. *Quo Regalia quidem et quaevis Tributa, praeter Jus, et aequum, in Praesidiis, quibusvis, per Generales aut Commendantes eorundem introducta, simpliciter et quantocumque fieri poterit, tollantur, et cassentur:*

§. 2 *Illa vero, quae seu ex usu antiquo, et continuata consuetudine, sive ex Concessione quapiam, per Generales, et Commendantes, in partem Salariorum sibi deberi praetenduntur; previo superinde instituendo Examine, et comperta rei veritate; ex aliis mediis, per Suam Majestatem Sacratissimam clementer ordinandis, absque ulteriori Regnicolarum aggravio compensentur.*

§. 3. *Quia autem stante praesenti Diaeta, eatenus ordinata (in praesentia Dominorum Commissariorum Regiorum) cum Consursu Statuum et Consilii Bellici ac Camerae Aulicae inchoata Commissio finem sortiri nequisset; ideo Status et Ordines benignae Regiae Resolutioni insistentes, pro ejusdem (finita statim Diaeta) fienda continuatione, et benignae Resolutionis Regiae effectuatione supplicant.“*

a német seregekhez tartoztak, mit a történelemből is ki lehet mutatni. Midőn tehát ők azt állították, hogy a kérdéses javadalmak rendes fizetésök egy részét teszik: ez állítás megvizsgálásánál se a hadi tanácsot, se az udvari kamarát, melynek ő felsége ígérete folytán gondoskodnia kellett az említett fizetés mikénti pótlásáról, mellőzni nem lehetett.

A mit L. úr e tárgyra vonatkozólag a 89. lapon mond, hogy a katonai, politikai s közgazdasági rendszer kidolgozásának az említett 1715: 59. t. cikkben történt megindítása első érezhető következménye volt Magyarországon a sanctio pragmaticának, — valóban nem értjük. Kimutattuk fennebb, hogy az 1713-ban Bécsben kihirdetett öröködési határozatok Magyarországra nem terjedtek ki, s jogilag nem léteztek, és csak 1723-ban lőn nálunk a sanctio pragmatica megállapítva. Az említett 1715-ki törvény tehát nem lehetett következménye azon császári határozatoknak, melyek Magyarországon jogilag nem léteztek, s nem lehetett következménye az 1723. évi magyar sanctio pragmaticának, mely nyolcz évvel későbbben jött létre.

Elmondottuk észrevételeinket L. úr azon okoskodásaira, melyeket ő az 1715: 59. t. cikknek saját kénye szerinti magyarázatából merített. Lássuk most azon okoskodásait, melyeket az 1723. évi törvények bevezetésére (feierliche Einleitung), vagyis, határozottabban szólva, a törvények szentesítését magában foglaló decretum bevezetésére alapít. Hivatkozik, mint említők, e bevezetés első szakaszára, közli azt, de csak töredékesen, s épen e töredékes közlés által állítja úgy össze a tételeket, hogy azokból legalább némi valószínűséggel következtethesse, a mit be akar bizonyítani. Ugyanis az említett bevezetésből e helyen (227. l.) csak a következő sorokat közli: „§. 1. Quod posteaquam Nos in proxime conclusa Anni 1715. praelibati Regni nostri Hungariae Diaeta . . . statim ea, quae ad ejusdem Regni . . . felicitatem, tum circa Justitiae administrationem, tum Politicorum, Militarium et Oeconomicorum accomodationem spectare videbantur, elaboranda clementer ordinassemus; . . . Pro stabilienda itaque in omnem casum, etiam contra vim externam, cum vicinis Regnis nostris haereditariis unione et conservanda domestica tranquillitate, novam antelatis Statibus et Ordinibus, Generalem Regni, Partiumque eidem annexarum Diaetam . . . clementer iudixissemus.“ S az ekkép közlött

sorok nyomán állítja, hogy: „épen az által, mert az összes országok politikai, katonai s közgazdasági accomodatiója félremagyarázhatlanul s élesen van legelől kiemelve (an die Spitze gestellte, schneidende Hervorhebung): már a valóságos real unio terjedelme és határozott módja is világosan körülíratott.

zonban olvassa bárki az említett decretum vagy bevezetés idézett első szakaszát az eredeti szöveg szerint, minden kihagyások nélkül, a mint e cikkünk végén egész terjedelmében közölve van, látni fogja, mennyire másképp áll annak valóságos értelme, mint L. úr magyarázza. Elmondja e bevezetésben ő felsége, hogy miután ő a közelebb lefolyt országgyűlésen, azonnal tudniillik, midőn ez országba szerencsésen megérkezett, azokat, a mik az ország boldogságának visszaállítására, mind az igazság kiszolgáltatása, mind a politikai, katonai és közgazdasági dolgok rendbehozása körül szükségeseknek látszottak, kidolgoztatni kegyelmesen elrendelte, később Belgrádot, Temesvárt fegyverrel megvevén, ez által nemcsak egész Magyarországot a török járom alól teljesen kiszabadította, hanem hatalmát a kapcsolt országokra és tartományokra is kiterjesztve, az ország rendeit az ellenségtől dicsőségesen megmentette, megemlékezvén, hogy a boldog fejedelmek azokról, a mik a hadviseléshez tartoznak, béke idején szoktak gondoskodni, új országgyűlésre hívta össze az ország rendeit Pozsony városába, a végett, hogy minden esetre, a külső erő ellen is, megerősíttessék a szomszéd országokkal a kapcsolat és a bel-nyugalom fentartassék.

Ime tehát csak „per enarrationem,“ mint megtörtént dolog, van említve, hogy ő felsége azokat, a mik mind az igazság kiszolgáltatása, mind a politikai, katonai s közgazdasági dolgok rendbehozása körül szükségeseknek látszottak, kidolgoztatni már 1715-ben elrendelte, épen úgy, mint meg van említve Belgrád és Temesvár visszavétele s az ország megszabadítása a török járom alól. De az, a mit L. úr mond: „die unzweideutige an die Spitze gestellte, schneidende Hervorhebung der Accommodation des politischen, militärischen und oekonomischen System's der gesammten Länder“ — az idézett sorokból sehogy sem tűnik ki.

L. úr talán azt tekinti „an die Spitze gestellte schneidende Hervorhebung“ gyanánt, hogy e tárgy sorban legelől van említve: de, úgy hiszszük, ennek oka nem politikai, hanem egyszerűen

chronologiai, mert az 1715. évi országgyűlés megelőzte Belgrád és Temesvár bevételét s a török kiűzését, mint a történelemből is tudjuk, de magából a decretumból is látható, különösen e szavakból: „et ex post occasione novissimi feliciter terminati belli turcici,” — a történeti sort követte tehát e decretum a tények elsorolásában. Az a kifejezés pedig, melyet L. úr magyarázatásánál a 228. lapon szokása szerint, ismét belegondolt az említett sorok szövegébe: „der gesammten Länder,” ama sorokban csakugyan nem található.

Nem is mondja a fejedelem sehol, hogy az országgyűlést a politikai, katonai és közgazdasági rendszer megállapítására, vagy az e tárgyban kiküldött országos bizottság munkájának fölvételére hívja össze; nem szól semmit a közigazgatás rendszerének bármely közösségéről: hanem azt mondja, hogy miután az országba jövele óta gondjait mindig az ország boldogságának helyreállítására fordította, s azoknak, mik az igazság-szolgáltatás, a politikai, katonai s közgazdasági dolgok rendbehozása körül szükségesek, kidolgozását már 1715-ben elrendelte, Belgrádot, Temesvárt visszavette s a törököt kiverte, béke idején akarván a háború dolgairól gondoskodni, összehívta az országgyűlést. És mi végett hívta össze? A végett, hogy Magyarországnak a többi örökös tartományokkal egyessége, a külső erőszak ellen is, megszilárdíttassék s a belbéke fentartassék.

Kérdezhetné valaki, hogy mi volt tehát azon „unio,” melyet ő felsége megszilárdítani óhajtott? L. úr azt mondja: valóságos real unio. De maga a sanctio pragmatica s az 1723. évi törvények más-kép felelnek e kérdésre.

Ugyanis: mi volt azon eszköz, melyet az ország rendei a kitűzött czélnak elérésére szükségesnek tartottak s ennél fogva köz-akarattal el is határoztak? Kiterjesztették az öröködsi jogot az uralkodóház nőágára is; kimondották, hogy ez a trónörököds szintén azon első-szülöttségi sorral következze, mely a többi örökös tartományokban ő felsége által megállapított, s ennél fogva mind Magyarországbán, mind a többi örökös tartományokban az uralkodóháznak ugyanazon tagját illesse a trón; kimondották azt is, hogy a közös fejedelem mind Magyarországot és az ahhoz tartozó országokat, mind a többi örökös tartományokat együtt és viszonosan elválaszthatatlanul és eloszthatatlanul öröködsileg bírja;

következőleg se az örökös tartományokat egymástól vagy Magyarországtól, se Magyarországot s az ahhoz tartozó országokat szüntén egymástól vagy az örökös tartományoktól a birtoklásra nézve elválasztani vagy azokat felosztani ne lehessen. Egy szóval: kimondták az elválhatatlan s feloszthatatlan birtoklást. És miután az 1. cikkben s a 2. cikknek 8 első §-ában megállapították azokat, a mik az örököségi jogot s annak sorát tárgyazzák, a következő 9. §-ban világosan megmondták azt is: hogy az örökös tartományokkal uniót, melynek mind a külső erőszak, mind a káros belmozgalmak elleni megszilárdítása volt az országgyűlés egyik kitűzött célja, éppen nem úgy értették, mint azt L. úr szeretné magyarázni. Mert az említett §-ban, az 1715: 3. t. cikknek a nőági örökösésre lett világos kiterjesztésével, mint fennebb már kifejtettük, megállapították, hogy Magyarország az örökös tartományok módja szerint soha nem fog kormányoztatni, hanem király ő felsége mindig az országnak eddig alkotott s jövőben országgyűlésileg alkotandó saját törvényei szerint fog uralkodni és kormányozni. Következőleg nem csak közös kormányzatot s valóságos real uniót nem mondtak ki, hanem éppen ellenkezőleg az önálló s különvált kormányzatot kívánták az ország részére biztosítani.

Ezek voltak azok, a miket az ország rendei elhatároztak, s a miket ő felsége a magyar király czélszerűeknek s elegendőknek talált azon kitűzött célra, hogy az örökös tartományokkal egyeség a külső erőszak ellen és a káros belmozgalmak ellen is megszilárdítsák. Elegendőknek talált, mondjuk, mert se királyi előterjesztéseiben, se királyi válaszaiban többet erre vonatkozólag nem kívánt; sehol nem mondotta, hogy ő a megerősítendő kapcsolat alatt más valamely szorosabb kapcsolatot értett, nem szállította fel az ország rendeit, hogy valamely közös kormányzati rendszer megállapításáról gondoskodjanak, s még arra sem utasította őket, hogy a politikai, katonai és közgazdasági rendszer kidolgozására 1715-ben kiküldött bizottságnak valamely munkáját vegyék tanácskozás alá; mindezekről nem szólt a fejedelem, hanem egyszerűen szentesítette az országgyűlésileg megállapított törvényeket, és így szentesítette az ország külön vált önálló kormányzatáról szóló törvényt is. S ha végig tekintjük e törvények sorát, meggyőződhetünk, hogy azokban több közigazgatási tárgy fölött intézkedett az ország-

gyűlés, ítélőszékeket állított fel, politikai kormányshéket rendezett, magán törvénykezésre vonatkozó törvényezikkeit alkotott; szólt az országgyűlések tartásáról, a nádori hivatal hatalmáról, hárminczadokról, az ország határaitól, a magyar kamara függetlenségéről, még magán személyek követeléseiről is; szóval: intézkedett vegyesen, de nem rendszeresen sokféle tárgyakról, az említett 9. §. tartalmával mindenütt összhangzólag, de az örökös tartományokkai kapcsolatot illetőleg azokon kívül, mik a *sanctio pragmatica*-ban vagyis az említett törvények előbeszédében s az 1. és 2. t. cikkben foglaltatnak, s miket fennebb röviden megemlítettünk s az olvasó e cikkünk végén az említett törvények oda iktatott eredeti szövegében bővebben megolvashat, semmit sem szóllott; valamely közös kormányzatot pedig még csak távolról sem említett meg, sőt a mondott 9. §. rendeleténél fogva nem is említhetett.

Ha már tekintetbe vesszük, hogy azon decretumot, melynek bevezetéséből (*feierliche Einleitung*) vonja ki L. úr a czélba vett unio magyarázatát, ő felsége a király akkor adta ki, midőn már az 1723. évi törvények országgyűlésileg megállapítottak, s ő felsége által is elfogadtattak, és így akkor, mikor már tudta sőt királyi hatalmával helyben is hagyta mindazokat, a mik azon törvényekben foglaltatnak: nem foghatjuk meg, miként lehet a decretum bevezetésében felhozott „unio“ szónak a törvények értelmével, különösen a többször érintett 9. §. világos rendeletével oly ellenkező magyarázatot adni?

De még tovább megy L. úr, s azt állítja munkájának 229. lapján, hogy: az 1723. évi törvények az örökös tartományok képviselőivel tárgyalattak s határoztattak el és pedig azért, mert a tanácskozás alatti tárgyak, névszerint a czélhavett katonai, politikai és közgazdasági ügyek, már előbb sem valának tisztán magyar tárgyak, továbbra pedig annál kevesebb lehettek ilyenek, miután épen ezekre nézve határozottatott el 1723-ban az örökös tartományokkai kapcsolat. Állításának igazolására idézi az említett decretum bevezetésének (*feierliche Einleitung*) néhány sorát, melyekben azt mondja a fejedelem, hogy az országgyűlést kezdetben maga személyesen vezette, utóbb pedig királyi teljhatalmú biztosait, gróf Stahremberg-Gundager Tamást, felső- és alsó-ausztriai örökös marschallt, titkos tanácsost stb. és gróf Kinsky Ferencz Ferdinándot, csehországi főudvarmestert, kancellárt stb.

bizta meg. Bevégeztetvén pedig a kölesönös egyezkedések és az országgyűlés, bemutatták és fölterjesztették ő felségének az ország rendei a fenemlített királyi meghatalmazottak s biztosok által a megállapított s ő felsége által is elfogadott törvényczikkeket stb. (Az egésznek eredeti szövegét lásd a czikkünk végén lévő függelékben I. szám alatt.)

Ez idézett sorokból leginkább kiemeli L. úr azt, hogy az ott megnevezett biztosok Ausztriának és Csehországnak magas méltóságai voltak, s azt állítja, hogy azok nem csak mint a magyar király tanácsosai, hanem mint tanácsosai az összes országok közös fejedelmének, és így az összes birodalom tekintetéből, különösen pedig mint a nem-magyar örökös tartományok képviselői, tanácskoztak a közös ügyekre vonatkozólag Magyarország rendivel; — mely állítást azzal is támogat, hogy ellenökben az ország nem hivatkozott azon jogára, miszerint tisztán magyar tárgyak felett még a fejedelem is csak magyar tanácsosokkal tanácskozhatik.

Azonban az idézett sorok egy szóval sem említik, hogy a nevezett két főúr más országok képviselője lett volna; nem mondják, hogy más országoknak vagy az összes birodalomnak érdekei tekintetéből neveztetek ki, még császári biztosoknak sem czimeztetnek: hanem maga ő felsége határozottan és világosan királyi meghatalmazottaknak s biztosoknak mondja őket. Ők tehát nem a többi örökös országok fejedelmének, hanem a magyar királynak nevében voltak Pozsonyban. Az országgyűlés önállólag tanácskozott, határozott és szabadon gyakorolta a törvényhozási jognak azon részét, mely a nemzetet illette; a királyi meghatalmazottak s biztosok pedig a magyar királyt képviselték, válaszokat adtak a király nevében, szóval: a magyar király az országgyűlési egyezkedésekben, egész a szentesítésig, ő általok gyakorolta a törvényhozás azon részét, mely alkotmányunk szerint a fejedelmet illeti.

Megjegyezzük itt, hogy a magyar közjog nyelvén országgyűlési egyezkedésnek (*tractatus diaetalis*) neveztetik azon eljárás, mely szerint az országgyűlés felirat által terjeszti ő felsége elébe a hozandó törvény fölötti megállapodását, mire ő felsége királyi választ ad, s ha e kettő össze nem hangzik, az ország rendei újabb fölterjesztést tesznek, mire ismét királyi válasz adatik, s ez így foly mindaddig, míg a két fél között valamely határozott megállá-

podás nem jö létre. Korábbi időkben, kivált midőn a fejedelem távol volt, az ilyen tárgyalás sok nehézséggel s idővesztéssel járt, minek elkerülése végett gyakran a fejedelem, épen úgy mint 1723-ban, maga helyett nem császári, hanem magyar-királyi meghatalmazottakat nevezett ki, ez által is siettetni és könnyíteni akaráván az országgyűlési egyezkedések folyamatát. Így történt ez többek közt 1566, 1574, 1575, 1593, 1595, 1596, 1597, 1598, 1599, 1601, 1602, 1603, 1604 és 1715-ben, szóval: a legtöbb olyan esetben, midőn a király folytonos távolléte miatt az országgyűlést maga nem vezethette. Nem különbözik tehát e tekintetben az 1723. évi országgyűlés azon most elsorolt korábbi országgyűlésektől, melyekben pedig se *sanctio pragmaticáról*, se a politikai, katonai és közgazdasági rendszerről, se bármiféle közösségről szó sem volt. És így valóban élénk képzelődés kell ahhoz, hogy valaki azért, mivel 1723-ban ő felsége a magyar király maga helyett meghatalmazottakat bízott meg az országgyűlési egyezkedésekre, s e meghatalmazottak osztrák és cseh magas állású méltóságokat viseltek, azonnal határozottan azt következtesse, miszerint e meghatalmazottak nem csak a magyar királynak, hanem az összes országok közös fejedelmének nevében voltak jelen, s az egész birodalmat, különösen pedig a nem-magyar örökös tartományokat képviselték, holott mindezekről, mint fennebb megjegyeztük, a L. úr által idézett sorokban és általában az egész törvényben egy betű sem fordul elő, sőt ellenkezőleg ama meghatalmazottak egyenesen királyi biztosoknak neveztetnek. Hírlapokban s magán levelekben lehet talán a sorok közt is olvasni: de törvények és közjogi kérdések magyarázatánál nincs helye a sorok közötti olvasásnak. Pedig L. úrnak kedvencz modora, oly törvényeket is idézni saját elméle te mellett, melyek épen ellenkezőt tartalmaznak, s azután hosszas vitatkozással mutogatni, hogy az idézett törvénynek valóságos értelme nem az, a mit annak szavai mondanak, hanem az, a mit nem mondanak.

Egyébiránt az 1723. évi országgyűlésen alkotott törvények között melyik volt az, melynek tárgyalásánál ama királyi meghatalmazottak a többi örökös tartományokat képviselhették volna? Hiszen a *sanctio pragmaticáról* szóló első ciklikken kívül egyetlenegy cikk *sines*, melyet még maga L. úr is közös *tractatus* alá tartozónak s *real unióra* vonatkozóan mondhatna. Nézze bár vé-

gig akárki az említett törvények sorozatát,*) nem fog kételkedni állításunk valóságán. A mi pedig a *sanctio pragmatica*t megállapító első két cikket illeti: azok oly tárgyról szólnak ugyan, melyet közösnek mondhatni, a mennyiben a közös uralkodóháznak nőági öröködési jogát és így a fejedelem közösségét s a feloszthatlan és elválaszthatlan birtoklást, vagyis a szoros personal uniót állapítják meg; de ezen törvényezikkek az országgyűlésnek még kezdetén alkottattak, kezdetben pedig ő felsége maga személyesen vezette az országgyűlést, a mint a L. úr által idézett sorok is bizonyítják, hol a fejedelem azt mondja: „*eidemque Nos etiam a primordio quidem ejusdem diaetae personaliter, dein vero medio Plenipotentiariorum Commissariorum nostrorum regionum etc. praefuissemus.*“ Az ország rendei mindjárt az országgyűlés első napjaiban elhatározták a nőági öröködést.***) Julius 17-én már a kész törvényezikkelyeket vette át ő felsége személyesen Pozsonyban, s onnan az nap utazott vissza Bécsbe, maga helyett királyi biztosokul hagyván gróf Stahremberget és gróf Kinskyt. E két főúrnak királyi biztosi működése tehát valósággal csak akkor kezdődött, mikor már a *sanctio pragmatica* meg volt állapítva; s ellenők, mint nem-magyar születésűek ellen, valószínűleg azért nem tettek kifogást az ország rendei, mert a Stahremberg- és Kinsky-család több tagjai 1647 és 1687 óta indigenák voltak; magokat pedig az említett királyi biztosokat ugyanazon 1723. évi országgyűlés, melyen a király nevében működtek, díj elengedése mellett, vette föl a magyar indigenák közé.

Kétségtelen tehát, hogy annak, a mit L. úr munkája 229. lapján a következő sorokban mond: „*Man sieht also offenbar, dass diese Landtagsartikel des J. 1723 auf die Vereinigung des ganzen politischen, militärischen und oekonomischen System's, somit auf eine in diesen Dingen vollendete politisch-militärisch-oekonomische Realunion gerichtet gewesen seien; und dass diese Artikel durch Repräsentanten der Länder verhandelt und abgeschlossen worden seien,*“ — legkisebb alapja nincs, minthogy az 1723. évi országgyűlésen alkotott százhuszonkilencz t. cikk között egy sincsen, mely

*) Lásd a Függelékben II. szám alatt.

**) Junius 27-én „*Veni Sancte.*“ — Junius 30-án tétetett a rendek tábláján az indítvány és el is fogadtatott.

a politikai, katonai és közgazdasági rendszernek, a többi örökös tartományok rendszerével leendő egyesítését vagy a real uniót csak egy szóval is megemlítené; az országgyűlésen jelen volt királyi biztosokról pedig se a törvény, se a fejedelem nem mondja, hogy a magyar királyon kívül bárkit képviseltek volna, s ilyen képviselőnek tárgya sem létezett.

Szóllottunk immár a *sanctio pragmatica*-ban előforduló „*indivisibiliter*“ és „*inseparabiliter*“ szavak valóságos értelméről: de mivel L. úr e szavaknak oly értelmezést ad, mely magával a törvénnyel meg nem egyezik, szükségesnek látjuk e magyarázatára is megjegyzésünket tenni.

Azt mondja ugyanis L. úr munkája 248. lapján: „In dieser Hinweisung, dass alle Länder indivisibiliter et inseparabiliter, *in vicem et insimul*, ac una cum Regno Hungariae et Partibus, Regnis et Provinciis eidem annexis haereditarie possiden d a e, regen d a e et gubernan d a e sein.sollen, liegt wohl abermals ein sehr starker Hinweis auf die über die Personalunion hinausgehende Realunion.“

Itt L. úr egy szócskát, vagyis inkább a szónak utolsó tagját változtatta meg, nem is irt más szót, csak egy melléknevet másképp *concordált*, s ime oly magyarázatot kötött e kis tévedéshez, mi az ő elméletének kedvező. A törvény eredeti szövegében nem úgy áll: „*possiden d a e, regen d a e et gubernan d a e*“ hanem: „*possiden d i s, regen d a m et gubernan d a m.*“ Vizsgáljuk tehát, mi azon törvénynek valóságos tartalma.*) Az 1723: 2. t. cz. 5. 6. és 7. §§-ai egy hosszú mondatot tartalmaznak, mely mondatban a főnevek az 5. §. elején, az ige a 7. §-nak végén áll. Értelme azonban a hosszú mondatnak kétségtelen. Átadják ugyanis az ország rendjei a fölséges uralkodóház fiágának kihaltával a nőágnak

a Magyarországbani trónöröklés jogát (*jus haereditarium succedendi in Hungariae Regnum*);

átadják továbbá a magyar koronát s az ahhoz tartozó részeket, tartományokat, országokat (*et coronam ad eandemque Partes pertinentes Provincias et Regna*).

Itt a „Corona“ szó alatt nem a királyi hatalom jelvénye, maga a korona, hanem az állam, vagyis Magyarország mint állam

*) Lásd a törvény szövegét egész terjedelmében a Függelék I. száma alatt.

értendő, s a „corona“ szónak ezen értelme gyakran fordul elő törvényeinkben, valamint más nemzetek közjogában is.

Ezen főnévnek: „coronam,” értve az országot, felel meg a 7. §. vég-sorában levő azon két szó: „regendam et gubernandam;” mert e két melléknév a latin nyelv szabályai szerint csak az említett főnévvel (coronam) egyez meg (concordat). Összevonva tehát az idézett §§-nak szorosan ezen eszmére vonatkozó szavait, e tétel azt mondja: „Általadják a fiág kihaltával a nőágnak a Magyarországbani trónöröklés jogát, átadják a magyar koronát (vagyis a magyar államot) az ahhoz tartozó részekkel, tartományokkal, országokkal együtt, hogy abban uralkodjék és azt kormányozza.

Ezen eszmén kívül következők vannak még a hivatkozott §§-ban kimondva:

Határozottan körül van írva, hogy kikre terjed ki ezen átadott nőági trónöröklési jog, s e tekintetben „III. Károlynak, I. Józsefnek és I. Leopoldnak mindkét ágoni római kath. vallású maradvékai“ vannak megnevezve.

Ki van mondva, hogy az öröklés sora ugyanazon első-szülöttségi sor leend, mely ő felsége által többi örökös tartományai-ban már megállapíttatott.

Ki van mondva az, hogy az örökös tartományok Magyarországgal s az ahhoz tartozó részekkel, országokkal s tartományokkal együtt és viszonyosan eloszthatatlanul és elválaszthatatlanul vagy öröklésileg birandók (indivisibiliter ac inseparabiliter, invicem et insimul, ac una cum Regno Hungariae et Partibus, Regnis et Provinciis eidem annexis, haereditarie possidendis).

De az sehol sines kimondva, hogy Magyarország és a többi örökös tartományok elválaszthatatlanul vagy közösen kormányzandók. A „regendam et gubernandam“ nincs összefoglalva az „indivisibiliter ac inseparabiliter“ szavakkal, melyek a „possidentis“ szóval állanak kapcsolatban. Ellenben, mint fennebb már kifejtettük, a 9. §-ban az van határozottan kimondva, hogy ő felsége, Magyarországot nem a többi örökös tartományok módja szerint fogja kormányozni, hanem abban az országnak eddig hozott s országgyűlésileg ezután hozandó saját törvényei szerint uralkodik és kormányoz. És így L. úrnak elferdített magyarázata az említett törvénynek nemcsak szellemével, hanem szavaival és értelmével is merőben ellenkezik.

A *sanctio pragmatica*t illetőleg L. úrnak még egy állítására kell megjegyzést tennünk. Azt mondja ő, hivatkozva az 1723. évi törvények előbeszédére, „hogy az ország rendei jogaik és szabadságaik megerősítéseért könyörögtek (Man sieht, dass die Stände auch um die Bestättigung ihrer Rechte und Freiheiten, gebetet haben.“ 235. lap.). A fejedelem iránti hódolatnál fogva a magyar nemzet, még akkor is, midőn kétségtelenül igazságos s jogszerűleg meg sem tagadható kívánatot terjesztett fel, rendesen a kérelem szavaival élt, mert a követelés hangja nem fért volna meg a tartozó tisztelettel, s köszönetet mondott azokért is, a mik nem csupán a fejedelmi kegyelem tényei voltak. Ez általában véve más nemzeteknél is a nemzet képviselőinek nyelve a fejedelem irányában. Akárhány ilyen kérelem esetet hozhatott volna fel L. úr a magyar törvényhozás történelméből, a nélkül, hogy abból bármi közjogi következtetéseket lehetne vonni. Véletlenül azonban a kérelmet illetőleg éppen e helyen hivatkozott helytelenül, s állította azt, a mi egyáltalában nem való. Ugyanis az említett előbeszédben, különösen annak 4. és 5. §§-aiban azt mondják az ország rendei: „hogy tehát jövődöben ő felségének ezen örökös országa minden zavarától és veszélytől megóvassék, s mind a külső erőszak, mind a veszélyes belmozgalmak ellen tüdvös és országgyűlésileg meghatározandó módon biztosíttassék, s ez által ő felségének többi örökös tartományaival is az egyetértés és kapcsolat, következő a keresztyén köztársaságnak (*Christianae Reipublicae*) békéje és nyugalma ő felségének kormányzata alatt tartós legyen, s a rendek által kikiáltott és ő felségének ajánlott nőági örökös megszilárdíttathassék, az ország rendei eddigi szabadságaikban, törvényeikben s azokban, a mik ez országgyűlés alatt alkottat tak, s jövődöben országgyűlésileg alkottatni fognak, megmaradjanak, megerősíttessenek és megtartassanak, a törvényeket mindenki megtartsa, az igazság kinek kinek a hazai törvények szerint kiszolgáltatassék, s ő felségének e célra az ország rendei elébe adott előterjesztése (*propositio*), atyai akarata és szándéka támogatassék (*secundaretur*), a karok és rendek ő felségének könyörögnek:

5. §. hogy az alább következő törvényezikket elfogadni, szentesíteni méltóztassék.“ *)

* Lásd a III. számú függelékben a törvény 4. §-át e szavaktól kezdve: „ut proinde futuris quibusvis temporibus“ végig, és az 5. §-t.

Nem azt kéri tehát az ország rendei, hogy jogaik és szabadságaik megerősítenek, hanem azt, hogy az alább következő t. cikkeket (ut infrascriptos articulos) ő felsége szentesítse. Mind azok, mik a 4. §-ban hosszasan el vannak sorolva, nem a kérelem tárgyai, hanem azon indokok, melyeknél fogva az említett t. cikkeket szentesítését kéri, szóval: a 4. § azon czélokát sorolja elő, melyeket az országgyűlés azon törvények alkotásával elérni óhajtott. Ha L. úr az eredeti szövegnek pontozásait (interpunctio) figyelemmel megtekinti, láthatja, hogy a 4. § végén álló ige: „könyörögnek“ (suplicant) után kettős pont áll, s e kettős pont után következik az 5. §: hogy az alább következő t. cikkeket (ut infrascriptos articulos) stb.; következőleg az említett ige, nem azokra vonatkozik, a mik előtte állanak, hanem azokra, a mik a kettős pont után következnek. S ha L. úr azokat a törvényeket, melyeket annyszor idézett, fejtegetett, magyarázott, csak egyszer olvasta volna el figyelemmel, azon odavetett állítását, hogy az ország rendei épen ezen országgyűlésen könyörögtek jogaik, szabadságaik megerősítéseért, maga törölte volna ki munkájából; mert az 1. t. cikkben világos szavakkal olvashatta volna, hogy ő felsége mindenekelett és pedig a hű karoknak és rendeknek ez iránt előrebozsátott minden kérelme nélkül, (et primum ac ante omnia, nullaue praevia fidelium Statuum et Ordinum eatenus praemissa humillima supplicatione) tiszta atyai indulatából biztosította az ország rendeit, hogy őket diplomatai és minden egyéb jogaikban, szabadságaikban, törvényeikben stb. megtartja, s ezért hálás köszönetet mondanak az ország rendei. *)

Szeretne L. úr, mint munkájának 237. lapján mondja, az ország jogai, törvényei és szabadságai között valami különbséget állítani fel, s csak azokat tekinteni megerősítettnek, melyek szerte tisztán magyar jogok, törvények és szabadságok: de nem figyelmeztet arra, hogy épen ő maga idézi az ezen megerősítésre vonatkozó sorokat, melyek ilyen különbséget nem ismernek, hanem azt mondják: „in universis eorundem tam diplomaticis, quam aliis quibusvis iuribus, libertatibus, privilegiis, immunitatibus, antiquis consuetudinibus, praerogativis et legibus hactenus habitis, ac in praesenti quoque diaeta conditis, et in futurum etiam

*) Lásd a II. számú függelékben az 1. t. cz. bevezetését.

diaetaliter condendis, permaneant, stabiliantur et conserventur.“ (Praef. 4. §.) Így szól minden későbbi törvény, minden koronázási hitlevél is, s ennél többet mondani, úgy hiszszük, nem is lehetne.

NEGYEDIK FEJEZET.

Lustkandl úr, azokon kívül, a miket az örökösödés jogára és rendére, a sanctio pragmaticára s az ezekkel kapcsolatban álló egyes törvényekre vonatkozólag hosszasan előadott, s mikre mi a fennebbiekből megtettük észrevételeinket, sokat beszéll a közigazgatásnak majd minden ágáról; számtalan törvényt idéz, azokat saját kénye szerint értelmezi, terjedelmesen okoskodik felettök s mindezekből a valóságos real uniót akarja hebizonyítani. A hol csak egy törvényt talál, melyben valamely, csupán egyes esetre szorított érintkezés van Magyarország és a többi örökös tartományok közt megemlítve, mind felhossa azt, mint kétségtelen jelét az általa vitatott real uniónak.

Hálátlan munka volna, végig menni e nagy számú idézeteken s okoskodásokon; némelyekre azonban teendünk mégis megjegyzéseket.

De mielőtt azokat elmondanók, szükségesnek látunk egy általános észrevételt előrebozsátani, mely L. úr munkájának több helyeire és azon szellemre vonatkozik, mely az egész munkán végig megy.

L. úr, úgy látszik, mindazon jogokat, melyeket honunkban törvény szerint kizárólag vagy legalább nagy részben a király gyakorolt, mind lényegökre, mind alakjukra nézve, változhatlanoknak akarja tekinteni. Különösen kiemeli mindazt, mit királyi jognak tart, s az ország utóbbi törvényeit, melyek e jogokat más-kép alakították, nem veszi figyelembe.

E nézetet mi merőben alaptalannak hiszszük.

A magyar király és magyar nemzet közötti viszonyokat, a törvényhozás alakját és körét, a kormányzat és közigazgatás formáit, törvények határozták meg de ezen törvények, nem zárták ki a tökéletesítés lehetőségét, nem fosztották meg az államot azon jogától, hogy saját érdekében időnként új törvényeket alkothasson, gyakran eltérőket a régiektől, néha, midőn kellett, azokkal

ellenkezőket is. Számos példát lehetne felhozni arra, hogy mind a nemzet, mind a király jogai időnként másként alakítottak. Az ország legfőbb és legfontosabb hivatalának, a nádori hivatalnak betöltésénél hajdan a királyi jog terjedtebb volt, mint későbbi időkben. A nemzetnek tetteleges ellentállási jogát, mely az arany bulla végzáradékában foglaltatik, mint veszélyest a törvény eltörölte. Változott az országgyűlések alakja, s az összes nemességnek személyes megjelenhetési joga előbb megyénként több, s utóbb csak két követ küldetésére szorítottatott.

Alkotmányunk történelmi alkotmány, nem egyszerre készült, hanem a nemzet életéből fejlett ki, s a nemzet szükségéhez és a kor igényeihez képest mind a nemzet jogait, mind a királyi jogokat illetőleg, lényegben és formában, időnként változásokon ment keresztül. Némely törvényeink elveit s tartalmát hiában keresnők a régiebb korban, mert azok az általános műveltség nagyobb fejlettségének s a közjogi eszmék Európaszerte bekövetkezett átalakulásának szüleményei. Ilyen például a parlamentaris kormány eszméje. Hajdan Európában mindenütt szűkebb vagy tágabb rendi alkotmányok állottak fenn. Kizárólag vagy legalább túlnyomólag a magasabb osztályok gyakorlották a közjogokat, minthogy nagyobb műveltségöknél fogva arra képesebbek voltak. De később, terjedvén a műveltség, fokonként tágabbak lettek a korlátok; míg végre az általános jogosultság elve győzött, s a rendi alkotmányt más országokban is népképviselőt váltotta fel. Így történt ez nálunk is, későbbben talán, mint más országokban, de éppen azért, mert későbbben történt, érezhetőbb sőt sürgetőbb volt ezen átalakulásnak szüksége. Az alkotmánynak ily lényeges átalakulása mulhatlanul megkivánta „hogy az előbb fenállott rendi alkotmány több törvényei más formába öntessenek; határozottabban formuláztassék, a mi előbb csak általában vala kimondva, s megváltozzék, a mi a népképviselő mellett meg nem állhatott.“ A parlamentaris kormány eszméje szoros logikai következménye volt a népképviselőnek, mely, parlamentaris kormány nélkül, csonka s a célnak meg nem felel.

Lehet-e józanon állítani, hogy, mivel Magyarországnak rendi alkotmánya volt, s mivel az előbbi törvények népképviselőt nem ismertek, az ország arra legyen kárhoztatva, hogy a rendi alkotmányt népképviselővel soha föl ne cserélhesse, bármennyire ké-

pes is népe részt vehetni az alkotmányos jogokban, bármennyire sürgeti azt a mélyen érzett közszükség, parancsolja az igazság s méltányosság, tanácsolja a mívelt Európa példája? Vagy lehet-e józanon azt kívánni, hogy alakítsa át az ország népképviselőtívé a régi alkotmányt, parlamentarís kormány nélkül, mert ily kormányt a régi törvények nem ismertek, s legyen új alkotmánya lényegesen hiányos s annak biztosítása kivihetetlen egyedül azért, mert a mi nem volt, annak lenni nem szabad, még akkor sem, ha az összes magyar állam vagyis a király és nemzet egyesült akaratá úgy kívánná?

Vannak újabb törvényeink között olyanok, melyek nem elvben s lényegben, hanem inkább formában újak, s csak tisztább, határozottabb és rendszeresebb alkalmazását írják körül a régibb törvényekben is előforduló elveknek. Ilyen például a miniszteri felelősség. Mindazt, a mi az erről szóló 1848-ki törvényben foglaltatik, ily alakban hiában keresnök akár Magyarországnak, akár más országoknak régiebb törvényeiben. De az elv maga nem volt új Magyarország törvényhozása előtt, s már a XVI. században világosan és határozottan kimondotta azt a magyar törvény. Ugyanis az 1507: 7. t. cz. azt mondja: hogy ha valaki a király tanácsában az ország szabadsága, közjava és törvényei ellen nyilván és vakmerően cselekednék, azt a tanács többi tagjai kötelesek a legközelebbi országgyűlésnek névszerint bejelenteni, s az ország rendei, vétkének mértékéhez képest, meg fogják büntetni. Ki van ebben mondva nem csak a felelősség elve, hanem az országgyűlésnek bíraskodási hatalma is.

Lehet-e tehát állítani, hogy a miniszteri felelősségről szóló törvény merőben új tárgyat tartalmaz? Lehet-e követelni, hogy azon joghoz, mely századok óta törvény által ki van mondva s mely az alkotmányosságnak természetes következménye, ne ragaszkodjék a nemzet; vagy egyedül a régi formában tartsa fen azt s ne fejtse ki azon határozottabb alakban, mely Európa más nemzeteinél fenáll, és mindezt csak azért, mert ily határozott kifejtés talán valamely állítólagos királyi jognak módosítása volna?

Változhattak tehát s változtak is törvényeink és azon jogok, melyek e törvényeken alapúlnak. Csak azon elv nem változott, mely minden alkotmányos monarchiának alapelve, hogy bármely változtatás vagy módosítás jogosan csak az összes törvényhozás által

vagyis a fejedelem és nemzet közös egyetértésével történhetik. Ezen elveket foglalják magokban a koronázási hitlevelek is, miket megkoronáztatásakor minden magyar király köteles kiadni. Biztosítja a király azokban a nemzetet, hogy mind az eddig alkotott, mind az ezután alkotandó törvényeket minden pontjaikban, záradékaikban és cikkelyeikben, a miképen azok alkalmazása és értelme körül a király és a nemzet egyetértve országgyűlésileg meg fognak állapodni, szorosán és szentül megtartandja. Tehát nem csak az alkotott törvényekre terjed ki a biztosítás, hanem az alkotandókra is, sőt a törvények mikénti alkalmazása és magyarázása is a fejedelem és nemzet közös megállapodásának van fentartva.

Nincs tehát alkotmányunkban kizárva azon lehetőség, hogy akár a nemzetnek, akár a fejedelemnek valamely jogát módosíthassa, megszoríthassa vagy azon jog alkalmazását másképen alakíthassa a törvényhozás. Töröltessék ki ez elv valamely alkotmányból s mondassék ki, hogy se a fejedelem, se a nemzet jogait s azok gyakorlata módját módosítani nem lehet, még akkor se, ha a nemzet és fejedelem abban megegyeznének: az ily alkotmány, a kornak folytonos fejlődést igénylő kívánatitól elmaradva, rövid időn szűk lesz mind a két félnek, s a változhatlanságot megállapító törvény lesz első, a mit meg fognak változtatni. Ha pedig a változhatlanság elve csak egyik félnek jogaira nézve mondatnék ki, viszonyosság nélkül: akkor a másik fél lassanként kizáratnék az alkotmányosság élvezetéből, s az egész alkotmány összedőlné.

Ez általános észrevételt előrebocsátván, lássunk immár némi részleteket L. úr munkájából, melyekkel a real uniót akarja bebizonyítani.

L. úr azt mondja munkájának 23. lapján, hogy a bányák már a régiebb korban is a magyar királyt illették, s a fejedelemnek joga volt a nemesek oly birtokait, melyekben bányák vannak, hasonértékű fekvő birtokért elcserelni. Ez állítás fölött nincs mit vitatkozni, miután azt az általa is idézett 1351: 13. t. cz. bizonyítja. De L. úr tovább megy, s hivatkozván Zsigmond II. Decr. 1. cikkére, azt mondja, hogy ezen cikk meghatározza, miszerint az ország minden városaiban, váraiban s faluiban minden megmérhető száraz és folyó tárgyaknál ugyanazon mérték használtassék, és pedig a budai mérték; csak a bányászatuál használtatni szokott

súlymértéket hagyja érintetlenül, s azt rendeli, hogy ez régi állapotában, melyet csak a király változtathat meg, lesz fentartandó. A törvény e magyarázatát pedig azon megjegyzéssel fejezi be, hogy a ki egyszermind nagyon szembetűnő bizonyítványát akarja látni azon összefüggésnek, mely a magyar és német regálék ügye között volt, megtalálja ezt az említett t. czikk szövegébe iktatott azon szóban: „theutonico Pergrecht.“ *)

Azt hiszi talán az olvasó e határozott állítás után, hogy minden, mit L. úr itt előadott, csakugyan egészen úgy áll az idézett törvényben, mint ő elmondotta? Pedig e hitében nagyon téved. Ugyanis a törvények 1. §-a meghatározza, hogy az egész országban mindenütt bor, gabona s általában minden mérhető vagy fontható tárgy Buda városának mértéke szerint méressék; a 2. § pedig e szabály alól kivonja a tizedek és hegyvámok mértékeit, s a papságot illető birtokokat és jövedelmeket. Ezekre nézve rendeli az előbbi állapotnak, mennyiségnek és értéknek fentartását. **)

A bányászatról tehát és arról, hogy a bányászati mértékeket csak a király változtathatja meg, az egész t. cikkben egy szó sem fordul elő. L. úr megpillantotta a cikk szövegében a „montium tributis“ szavakat, s azonnal kész volt azokat a bányászatra vonatkozóknak tekinteni. Megpillantotta a „theutonico : Pergrecht“ szavakat, és ezekből tüstént összefüggést okoskodott ki a magyar és német regálék ügye között, pedig ott van a törvényben latinul, magyarul és németül, hogy a „montium tributis“ szavak alatt azon adózást kell érteni, melyet szőlőhegyekben a szőlőbir-

*) Wer zugleich einen recht augenscheinlichen Beweis des ungarischen mit dem deutschen Regalienwesen sehen will, der wird ihn in dem in dieser Gesetzstelle (1405: Decr. II. Art. 1.) eingeschalteten Worte „theutonico Pergrecht“ finden.

**) §. 1. „Quod in omnibus civitatibus, oppidis, castris et villis et generaliter ubicunque intra ambitum Regni nostri, tam in nostris, quam aliorum quorumcumque sint; libra, statera, ulna, mensura vini, frugum, et generaliter omnes res mensurabiles et ponderabiles, ponderentur et mensurentur secundum mensuram civitatis nostrae Budensis.

§. 2. Demptis tantummodo mensuris decimarum et montium tributis, vulgo: „hegyvám,“ in theutonico: Pergrecht; Ac lucris, censibus, fundis et redditibus praesbyterorum et virorum ecclesiasticorum, quos in suis statu et iustitia, quantitate et valore, volumus permanere.“

tokos tartozik a föld tulajdonosának fizetni. Ezt nevezik magyarúl hegyvannak, s az országban lakó német szőlőbirtokosok németnyelven „Bergrechtnek.“ Ezt Magyarországon mindenki tudja, s hogy L. úr nem értette, még azért nem rójuk meg; de hogy abból, a mit nem értett, oly határozottsággal akart helytelen következtetéseket vonni, s a nem értett két szó mellé sok más szavakat és eszméket oda képzelt, melyeknek pedig ott nyoma sincs: azt valóban nem foghatjuk meg.

Idézi továbbá L. úr I. Ferdinándnak az 1545. évi országgyűlés fölterjesztésére adott válaszát, és azt mondja, hogy: „I. Ferdinánd e válasznak 16. §-ában a bányászati regálét illetőleg fenntartja ősi jogát s korlátlan törvényhozási és rendelkezési hatalmát, világosan utal azon módra, mely szerint a többi tartományaiban a bányászatról gondoskodik, és kijelenti, hogy a bánya-ügyről Magyarországon is ugyanazon módon fog gondoskodni.“ *) És utána veti ezek után L. úr: „hiedurch ist die Vereinigung des Bergregalienwesens in den verschiedenen Ländern auf das unzweideutlichste ausgesprochen.“

Bocsánat, de ismét kénytelenek vagyunk megjegyezni, hogy az idézett törvény nem így szól.

Az ország rendei 1545. évben a bányászatra nézve fölterjesztették ő felségének, hogy miután az országban mindennek az ára fölment, a bányák mélyebbek lettek, s azokba napról napra több víz ömlik, ez által a bányászok költségei s munkája háromszorosra növekedtek: a kamara ezentúl fizesse az ezüstnek márkáját 25 denár hiján hat forinttal. E fölterjesztésre ő felsége válaszában 16. §-ában, azt feleli: hogy „a bányák művelésére, gyarapítására s fölvirágoztatására különös gondja van, s az ő kötelessége, nem másé, a bányászati visszaéléseket és hiányokat megjavítani, s miután más országban is vannak érczei, vagyis ezüst-bányái, azoknak műveléséből elég bőven megtanulta, hogy a bányák főképp minő gondokat s intézkedéseket kívánnak. Ugyanazért mihelyest innen viszszer (Wormsból irta e választ), minden módon intézkedni fog,

*) Weist ausdrücklich auf die Art und Weise hin, wie er in den übrigen Ländern für das Bergbau und alles Mineralwesen Sorge, und äussert sich, dass er auch in Ungarn für das Bergwesen in derselben Art und Weise sorgen wolle, wie in den übrigen Ländern.“

hogy a bányák műveléséről saját és az ország kára nélkül czélszerűen legyen gondoskodva. *)

E sorokban se a királynak korlátlan törvényhozási hatalma, se azon mód (Art und Weise), melylyel ő felsége a többi országokban levő bányáiról gondoskodik, nincs megemlítve. Nem mondatik, hogy a magyar bányákról épen azon mód szerint in derselben Art und Weise) fog gondoskodni, mint a többi országokban levőkről. A különböző országok bányaregale ügyének bárminemű egyesítése pedig csak távolról sincs érintve. Ő felsége a többi országokban birt ezüst-bányáiról csak azt mondja, hogy azok művelésénél elég bőven megtanulta, minő gondot s intézkedéseket kívánnak a bányák. De L. úr már ebben is egyesülést talált, nem a sorokban, hanem vagy a sorok között, vagy saját képzelődésében.

A 25. lapon sok törvényt idéz L. úr annak bebizonyítására, hogy a bánya-ügyre nézve szabad és független törvényhozási, kezelési, és bíraskodási hatalom illette a királyt.

Ez értekezésünkben ki fogjuk alább mutatni, hogy az ország rendei a bányászati ügyre nézve is gyakoroltak törvényhozási jogot. Itt csak L. úr némely idézeteire vonatkozólag tesszük azon észrevételt, hogy ő kedvét leli, úgy látszik, abban, ha munkájában számos idézetet halmozhat össze, s teszi ezt hihetőleg azon reményben, hogy az olvasó inkább elhiszi L. úr szavait, hogysen az idézett törvényeket felkeresse s végig olvassa, mi valóban fáradtságos, s talán nem is igen mulatságos munka. E kedvtelés mellett gyakran nem válogatja meg L. úr az idézeteket, s oly törvényeket idéz, melyek egészen más tárgyakról szólnak. Így például a királynak a bánya-ügyi törvényhozás, kezelés és bíraskodás körüli korlátlan hatalmáról szólva, hivatkozik többek közt az 1655: 31., 1715: 97. és 1802: 7. t. cikkekre, pedig ezekben egy szó sem foglaltatik, a mi a bánya-ügyet csak távolról is érintené. Szólla-

*) §. 16. „Majestas Regia respondet: Culturam et augmentum, Statumque florentem Montanarum, in primis sibi curae esse, ipsiusque, et non alterius officio incumbere, illarum abusus, aut necessitates reformare, pro suo, et Regni decore, atque ornamento: Cum in aliis etiam Regnis habeat mineras, seu fodinas argenti, ex earumque cultura satis abunde sit docta, quibus potissimum curis, provisionibusque. in digeant. Et propterea: simul, atque hinc regredietur (quod Divino favore, sperat brevi futurum) se modis omnibus provisuram: ut culturae Montanarum, bene et sine detrimento suo et Regni prospiciatur.“

nak e törvények a szőlőhegybeli adózásokról, melyek a szőlőbirtokosoktól a föld tulajdonosának járnak, a kilenczetről, tizedről s hegyvámról. Itt is, úgy látszik, a „*jus montanum*“ hozza tévedésbe L. urat, melyet ő valószínűleg bányajognak értett, holott az, mint említők, szőlőhegyi adózás. Egyébiránt, ha e törvényeket csak egyszer elolvasta volna, észre kell vala vennie tévedését. Mert, hogy a többit ne említsük, az általa idézett 1802: 7. t. cz. első sorai következőleg szólnak: „*Ne per tardiorē nonae, aut alterius terragii, juris item montani, ac decimae in natura desumptionem damna agricolis fundos erga has praestationes excolentibus inferantur,*“ — továbbá a 2. §-ban: „*qui vineas nonae, aut qualicunque juri montano vel decimae in natura desumi consvetis,*“ — a t. cikk végső sorában: pedig: „*sub ipsis vindemiis nonae, aut ejusvis montani juris vel decimae desumptio*“ stb. Ezekből csak sejtette volna, hogy itt szüretéről, borról és szőlőhegyi adózásról van szó, nem pedig bányászatról.

Idézi továbbá L. úr az 1729: 3. t. cikket, melyben az ország rendei a komáromi és győri várparancsnokok zsarolásainak megszüntetését sürgetik. Győrben és Komáromban pedig bányákat csak nem keres L. úr?

De nem időzünk e tárgynál tovább, ezeket is csak L. úr idézési és magyarázási hűségének kimutatására hoztuk föl.

A 25. lapon azt írja L. úr, hogy miután Magyarorszáiban a bányászati ügyekre nézve korlátlan joga volt a királynak, a magyar király pedig az egész birodalomnak közös fejedelme: korlátlan törvényhozási jogát tehát valamint maga gyakorolhatta, úgy azt másra is, különösen a birodalmi tanácsra, átruházhatta.

Ha kétségtelenül igaz volna is, a mit L. úr mond, hogy a bánya-ügyekre nézve a törvényhozási jog Magyarorszáiban egyedül a királyt illeti: közjogilag akkor is helytelennek tartanók L. úr említett elméletét.

Alkotmányos országban a király és nemzet között fenálló viszony a király és nemzet egyesült akarata által lön megállapítva, s azt csak a kettőnek egyesült akarata változtathatja meg. Lemondhat a nemzet valamely jogáról, s azt fejedelmére ruházhatja által, lemondhat a király is valamely eddig törvényesen gyakorlott jogáról, s azt a nemzetnek visszaadhatja: de se egyik, se másik nem teheti azt, hogy ily jogot, közös egyetértés nélkül, egy harmadik-

kal megoszszon, vagy másra ruházzon. A királyi jogok nem magán-vagyon, hogy azt bárkinek lehessen ajándékozni; s ha L. úrnak elmélete állana, akkor épen úgy átadhatná a király bármely más fejedelmi jogát, az ország hozzájárulása nélkül, másnak akárkinek. Mit mondana L. úr, ha valaki azt állítaná, hogy az ausztriai császár azon jogát, melylyel a birodalmi tanácsban alkotott törvények szentesítésére nézve bir, Ausztria beleegyezése nélkül, átadhatja más országnak, s rendelkezhetik akképen, hogy az ausztriai törvényeket ezentúl nem ő maga, hanem valamely más ország fogja szentesíteni? Fölteszszük L. úr belátásáról, hogy ez ellen nem csak politikai, hanem közjogi tekintetből is felszállalna.

Munkájának 30. lapján L. úr a pénzverési ügyre nézve a Magyarország és Ausztria közt létezett real uniót fejtegetvén, kiemeli, hogy még Ulászló alatt, az 1511: 66. t. cz. szerint, minden idegen pénz ki volt tiltva Magyarországból, de már I. Ferdinánd alatt az 1547: 24. és 1548: 51. t. czikkek megállapították, hogy a német-osztrák pénz Magyarországha bocsáttassék be (die Zulassung des deutsch-oesterreichischen Geldes in Ungarn festgesetzt). S ezek folytán a 31. lapon azt mondja, hogy az osztrák tartományok pénzlábjának (Münzfuss) elfogadása nem véletlenül történt, nem is a kifejelettebb finánczpolitikából származott, hanem az 1548: 51., 1569: 51., 1574: 20., 1578: 19. és 1600: 21. t. czikkek szerint az ezen országok között létező politikai összeköttetésnek volt eredménye; mert ugyanakkor a lengyel pénz elfogadása eltiltatott, minthogy Lengyelország nem állt oly közel politikai viszonyban Magyarországgal.

Ulászló alatt a külföldi pénz kitiltatott, mert a történelem bizonyítása szerint, a külföld sok, igen silány bel-értékű pénzzel árasztotta el az országot. Hiszszük, hogy Ferdinánd alatt Ausztriában a pénz bel-értéke jobb volt, ennél fogva forgalomba jött az valószínűleg Magyarországból is.

Természetesnek találjuk azt is, hogy Magyarország törekedett pénzének bel-értékét javítani, s azt a szomszéd országok jó bel-értékű pénzeihez hasonlóvá tenni. De hogy ez a Magyarország és Ausztria közötti politikai kapcsolatnak lett volna következménye, s hogy azt az ország, mint L. úr állítja, kötelességből tette volna (értve az osztrák tartományok iránti kötelességet): azt csakugyan nem bizonyítják L. úr idézetei. Ha elolvasta volna 1574: 20.

t. cikket, melyet pedig maga idézett: abban megtalálta volna, hogy a lengyel pénz azért tiltatott ki az országból, mert az nagyon hitvány, s ennél fogva elfogadása által mind az egyesek, mind a királyi fiscus fölötte károsodnának: *) nem pedig azért, mert Lengyelország nem állott politikai viszonyban Magyarországgal. Hiszen más europaí államok pénzei nem tiltattak ki, pedig azok közül is némelyekkel csak folytonos kereskedési összeköttetésben volt az ország, mint például Velenczével, Genuával s a török birodalommal.—L. úr okoskodása szerint talán ezekkel is real unióban állott Magyarország?

Egyébiránt sajátságos az, hogy L. úr azt állítja, miszerint Magyarországnak törvényhozási joga nem terjedt ki a pénzverési ügyre, hanem a fölött a király maga önállóság rendelkezett; és mégis maga idéz oly törvényeket, melyek az ország törvényhozási jogát kétségtelenné teszik. Azt állítja, hogy Magyarország és Ausztria között a pénzverési ügy közös volt, s oly törvényekre hivatkozik, melyek épen az ellenkezőt bizonyítják. Így például hivatkozik az 1547: 24. t. cikkekre, pedig ez a törvény azt rendeli, hogy a magyar pénznek korábbi bel-értéke állíttassék vissza, mert az által, hogy a bel-érték nemrég leszállítatott, az ország lakosai sokat vesztenek, holott e leszállítás előtt a magyar pénzt nyereséggel lehetett portékákért vagy német pénzért kicserélni. Hivatkozik az 1548: 51. t. cikkekre, mely azt rendeli, hogy a cseh „balka“ nevű pénz Magyarországbán is fogadtassék el, hármát számítva egy krajezárra. Hasonló ehhez az általa nem idézett 1741: 32. t. cz., mely a morva „Gröschl“ nevű pénznek Magyarországbán elfogadását rendeli. Ha a fejedelemnek lett volna kizárólagos joga e tárgyak fölött rendelkezni: nem lett volna szükséges, hogy a magyar pénznek bel-értéke, vagy bármely osztrák pénzek elfogadása felett országgyűlésileg alkottassék törvény, hanem a fejedelem maga határozta volna azt meg. Ha a L. úr által állított közösség s tetteleges kapcsolat fenállott volna: Csehország balkái és Morvaország Gröschl-jei elfogadandók lettek volna Magyarországon e végre alkotott külön törvények nélkül is.

Törvényeink, különösen azok, melyeket L. úr idézett, bizo-

*) „Monetam polonicam ut prorsus vitem et non solum regnicolis, sed etiam fisco damnosam:“ ezek a törvény szavai.

nyitják azt is, hogy némely magyar pénzeket Ausztriában sem fogadtak el gyakran, vagy legalább nem névszerinti értékben. Mindezek nem mutatnak azon közösségre, melyet L. úr állít, hanem inkább különállást tanúsítanak. Ha két szomszéd-ország egymás irányában azon joggal bír, hogy egymás pénzeinek elfogadása vagy kitiltása fölött még törvény által is rendelkezhetik: azon két ország között real uniót senki sem fog keresni.

Idézi L. úr többek közt az 1567: 45. t. cikket is. E t. cikkben arra kéri az ország rendei ő felségét, találjon módot, hogy a magyar pénz az ország lakosainak kára nélkül Bécsben és más helyeken is fogadtassék el. Mire ő felsége azt felelte, hogy másképp e részben nem segíthet, hanem ha az ország rendei közvégzéssel és törvénnyel beleegyeznek abba, hogy ezentúl Magyarországbán is oly pénz veressék, minő jelenleg egész Németországban és Csehországban szokott veretni. *) Ennek folytán kéri a rendek ő felségét, méltóztassék tanácsosaival ez iránt értekezve, alkalmas egyéneket rendelni, kik Magyarországbán is oly bel-értékű pénzt veressenek, mely a némettel megegyezzzék, de e pénzekre a szokott magyar képek nyomassanak.

Látjuk e törvény tartalmából, hogy Magyarországbán és Ausztriában nem volt egyenlő bel-értéke a pénznek; látjuk, hogy ő felsége nem tartotta magát feljogosítottnak az ország beleegyezése nélkül Magyarországbán oly bel-értékű pénzt veretni, minő a német és csehországi pénz volt; hanem az ország rendeit szólította fel, hogy közvégzéssel és törvénnyel egyezzenek meg (*publico voto atque decreto consentiant*) ily pénz-verésében. Ha tehát csakugyan törvény kellett ehhez, s az ország rendeinek törvényben kimondott beleegyezése: miként áll L. úrnak e tárgy fölötti elmélete?

Azt is mondja L. úr az említett 30. lapon, hogy „különösen az 1554: 17. t. cz. világosan kifejezi, miszerint az egész pénz-verési regale a király dolga, hogy annak vezetése és a tisztviselők alkalmazása őt illeti, s hogy ő felsége, a Magyarországból nyert

*) §. 2. „Et quoniam Majestas sua Caesarea clementer fidelibus suis proponit, se in ea parte eis consulere aliter non posse, nisi ipsi etiam publico voto, atque decreto consentiant, posthac in Hungaria ejusmodi monetam cudi debere, quae proportionabiliter ejusdem sit ligae et valoris, cujus est illa, quae ad praesens in universa Germania, atque Bohemia cudi solet;“

ezüstöt tetszése szerint fordíthatja a többi örökös tartományok pénzszükségletére*), hogy azonban a nemes érezeknek minden másféle kivitele a királynak engedelmetől függ.“

Hogy a pénzverés Magyarországon is királyi regale volt, senki sem tagadja. Annak veretése s a tisztviselők alkalmazása bizonyosan a fejedelmet illette, ámbár a kezelésre nézve is ellenörködési joggal sőt kötelezettséggel ruházta fel a törvény az esztergami érseket s illetőleg annak pisetariusát, mint az 1553: 23. t. cz. 3. §-a, s az 1557: 15. t. cz. 2. §-a s más törvények bizonyítják. De a mit L. úr az általa idézett 1554: 17. t. cz. soraiból kiolvasott, hogy tudniillik ő felsége a Magyarországból nyert ezüstöt tetszése szerint fordíthatja a többi örökös tartományok pénzszükségletére: annak ott legkisebb nyoma sincs. Azt mondja az említett törvény, hogy: „ő felsége ne engedje az ezüstöt az országból kivinni, hacsak talán ő felségének saját használatára és szükségeire, vagy fenséges gyermekeiére nem vitetnék ő felségéhez valamely ezüst, vagy pedig érdemes személyeknek, kik ez iránt folyamodnak, ő felsége különös megbízásából ez meg nem engedtetnék.**)

Egy szó sem fordul elő tehát e törvény szövegében se általában pénzszükségletről, se a többi örökös tartományokról, se különösen azon tartományok pénzszükségletéről. Sőt a törvénynek azon szavai: „nisi forsitan ad usum et necessitates suas proprias aut serenissimorum liberorum suorum“ egyedül ő felségének és fenséges gyermekeinek személyére szorítván az ezüst kivihetését, nemesak ki nem terjesztik azt az osztrák tartományokra, hanem azokat a világos megszorítás által határozottan kizárják.

Továbbá L. úr azon kifejezése: „das in Ungarn gewonnene Silber“ sem egyez meg a törvény szavaival, mert ez minden Magyarországon nyert ezüstre vonatkozhatnék, a törvény pedig azt

*) „Dass er das in Ungarn gewonnene Silber für den Geldbedarf der übrigen Provinzen beliebig verwenden darf“ mondja L. úr.

**) „Neque argentum e Regno educi permittitur curare dignetur, nisi forsitan ad usum et necessitates suas proprias aut serenissimorum liberorum suorum ad Majestatem ejus aliquod argentum afferretur, aut dignis personis simpliciter petentibus de speciali Majestatis eius commissione concedatur.“

mondja: „aliquod argentum,” tehát nem minden, sőt nem is éppen sok, hanem csak némi ezüst kivihetéséről szól.

Egyébiránt, csak az nem érti, a ki nem akarja, hogy a törvényben azon ezüstről van szó, miből netalán ő felsége a maga vagy gyermekei hasznára és szükségére edényeket, eszközöket, más ilyes készüléket akar készíttetni. Erre mutat a törvénynek azon határozata is, miszerint ő felsége adhat engedelmet érdemes személyeknek, hogy ezüstöt vihessenek ki, természetesen ily czélokra és saját használatukra.

Így szokta olvasni és magyarázni L. úr a törvényt; a mi benn nines, azt belegondolja, a mi benn van, azt elferdíti, s azt hiszi, hogy dialecticájának sikerült saját elméletéhez idomítani, a mi tulajdonkép ellene szól.

Megjegyezzük még e tárgyat illetőleg azt, hogy ha Magyarországon mind a bányászati, mind a pénzverési ügyre nézve a királynak teljesen önálló korlátlan törvényhozási joga lett volna, mint L. úr állítja; s ha Magyarország és Ausztria között oly szoros kapcsolat létezett volna, minőt ő vitat: nem lett volna szükség arra, hogy a magyar törvény engedje meg, miszerint ő felségének és gyermekeinek használatára és szükségleteire némi ezüst kivitessek Magyarországból oda, hol ő felségének székhelye volt, tudniillik Ausztriába; s általában nem lehetett volna eltiltani, hogy a magyar ezüst Ausztriába, mint Magyarországgal tetteleg egyesült országba kivitessek. Különállás-e ez vagy real unio: ítélje meg az elfogulatlan olvasó.

A harminczadokról szólván L. úr, a 39. lapon azt mondja, hogy 1625-ig, közel száz esztendőn keresztül, a császári udvari kamarához lőnek a magyar harminczadok jövedelmei beszolgáltatva; s az említett évben ő felsége egyedül szabad akaratjából megosztotta az egy részről Magyarország, más részről Ausztria, Stajerszág, Morvaország és Szilézia között létezett harminczadok kezelését s azok jövedelmeinek hova fordítását (Verwaltung und Verwendung) oly képen, hogy Pozsonytól a hegyeken keresztül (Gebirge) az Ádriai tengerig befolyó harminczadok a magyar királyi kamara kezeléséhez utasítottak, a többi a császári udvari kamaráé maradt. És ezen felosztásnak nem azon jelleme volt, mintha arra a király kénytelen lett volna, mert a nevezett országok közt csak personal unio létezett, vagy mintha a rendeknek beavatkozási

joguk lett volna: hanem egészen szabad engedménye volt az a fejedelemnek, kit a regaliák jövedelme föltétlenül illetett.

Kétséget nem szenved, hogy az ország törvényei, kivált azon zavaros és veszélyes időkben, midőn az ország nem csekély részét a török birta, hol egyik, hol másik tárgyra nézve többször megsértettek; de a törvénysértés jogot nem alapít. Fel is szálltak az ország rendei ez ellen, s 1622-ben a 24. t. cikkben különösen elhatározottat: hogy a Dunán innen és túl minden harminczadok, az országnak s kapcsolt részeinek bármely megyéjében lettek legyen felállítva, nem, mint eddig történt, az ausztriai, hanem a pozsonyi magyar kamara által kezeltessenek, s minden jövedelmek oda szolgáltatassanak be. *) Tehát e törvény nem csupán engedményről szól, hanem az összes törvényhozó hatalom közös akaratából hozott határozatról, s világosan azt mondja: „sancitur.“ Nem szól a harminczadoknak Ausztria és Magyarország közötti megosztásáról, hanem azt mondja, hogy minden harminczadok (*universae et singulae tricesimae*) a Dunán innen és túl, akármely vármegyében léteznek, a pozsonyi magyar kamarához tartozzanak. A tiszai kerületekben létező harminczadokról nem szól e törvény, miután e kerületek egyik ausztriai tartománnyal sem voltak határosak, s az osztrák kamarához nem vonattak.

Az idézett 1625: 33. t. cz., melyből L. úr a felosztást követelteti, az 1622. évi idézett törvény folytán lőn alkotva, s abban szó sem említettik felosztásról; egy szóval sem mondatik, hogy a magyar harminczadok valamely része a német kamarának van fenntartva. Pedig a fenntartást, ha ki lett volna kötve, csakugyan megemlítették volna a törvényben, és pedig annyival inkább, mert a három évvel az előtt alkotott 1622. évi törvény, kivétel nélkül minden magyar harminczadról szól.

Azt mondja L. úr, hogy azon magyar harminczadok adattak által a magyar kamarának, melyek Pozsonytól a hegyeken keresztül (*durch das Gebierge*) az Ádriai tengerig léteztek. De az

*) *Signanter autem sancitur; ut amodo deinceps, universae et singulae tricesimae, tam trans-, quam vero cis-Danubium, in quibuscunque Regni hujus Hungariae, Partiumque eidem annexarum Comitatus erectae, et earum universi proventus, non ad Cameram Austriacam (prout hactenus factum est) sed ad Hungaricam Posoniensem administrentur.*“ §. 1. Art. 24, 1622.

idézett törvényben csak az van kimondva: Pozsonytól az Ádriai tengerig, s a hegyek (Gebierge) csak egy betűvel sincsenek megemlítve. L. úr e szót csak azért képzelte bele a törvénybe, hogy abból ily csekély megtoldással könnyebben okoskodhassék elmélete mellett.

Elmondja L. úr a 40. lapon, hogy volt ugyan Magyarország és az osztrák örökös tartományok között vámvonallal felállítva: de a real unio lényegével ez épen nem ellenkezik; mert lehetnek valamely teljesen egyesített államnak belsejében is vámvonalak, melyek belső vámoknak (Binnenzölle) neveztetnek. Útal továbbá a magyar törvényekre, melyek bizonyítják, hogy Magyarország és Erdély között s Magyarország és kapcsolt részei között, sőt magában Magyarországon is állottak fenn belső vámvonalok, melyeket az országos rendek sürgető kérelmére csak 1715-ben szüntetett meg III. Károly: még sem fogja egy magyar is azt állítani, hogy Magyarország önmagában és kapcsolt részeivel tetteleg egyesítve nem lett volna.

Megjegyezzük mindenekelőtt, hogy Magyarország és az ausztriai örökös tartományok között 1848-ig kettős vámvonallal létezett: egyik a magyarországi, másik az ausztriai. Mind a kiviteli, mind a behozatali áruk mindenik vámvonalon kisebb nagyobb mértékben meg lőnek adóztatva; a Magyarországból kivitt gabona még inkább a szarvasmarha, néha tetemes vámot fizetett az ausztriai vámokon; a bor pedig gyakran oly vámon alá volt vetve, mely némely években a bornak helybeli árát megközelítette sőt meg is haladta. Hivatkoztunk már fennebb az 1649. 13. t. czikkre, melyben megállapították, hogy Bécs-Újhely, Bruck és Hainburg ausztriai városok ide behozandó portékáiktól vámenteseknek nyilvánítottak a magyar törvényhozás által; hivatkoztunk az 1588: 15. t. czikkre, mely azt rendeli, hogy Ausztriából Magyarországra és Stajerből Selavóniába elkobzás büntetése alatt nem szabad borokat behozni, ha csak a magyar boroknak Ausztriába és Stiriába kivitele meg nem engedtetik. Megemlítjük még az 1659: 59. t. cikket, melyben ő felsége megígéri, hogy a magyar boroknak Ausztriába, Morvába és Stiriába leendő bevitelére iránt a néhány hónap múlva tartandó ausztriai dietan az említett tartományok rendivel egyezkedni fog, s azon lesz, hogy a jó szomszédság és kölcsönös barátság tekintetéből e részben az ország

rendeinek kedveskedhessék. Az 1662: 42. t. cikkben az ország rendei biztosokat (Commissarios) neveznek ki a magok részéről, kik az ausztriai rendekkel, ő felsége közbevetése mellett, a magyar borok bevitele iránt „tractatust“ tegyenek. Az 1741: 27. t. cz. pedig azt tartalmazza: „hogy a magyarországi terményeknek a szomszéd országokba bevitele s azokon keresztül a külső országokba szállítása mind szárazon, mind vízen könnyíttessék, ő felsége az örökös tartományok rendeivel, kiket t. i. a dolog a másik részről illet (quos nimirum res ex altera parte tangit) mind az eddig fizetni szokott vámok és harminczadok leszállítására, mind ezen termékek be- és átvitelének nagyobb szabadságára nézve mindjárt ezen országgyűlés után végezni fog.“

L. úr maga is idézte e törvényeket, s kérdezzük az elfogulatlan olvasót, nem bizonyítják-e azok kétségtelenül, hogy a Magyarország és az ausztriai örökös tartományok között fenállott két vámvonal egyikéről Magyarország, a másikáról Ausztria rendelkezett? Egyes esetekben kedvezéseket nyújtottak egymásnak, máskor ismét repressaliákkal, visszatörlesztésekkel éltek, s néha mint egymástól független két ország, tractatus felett alkudoztak egymással. Van-e ezekben legkisebb nyoma is a kereskedelmi vámok azon közösségének, melyet L. úr vitat? Lehet-e az ily kettős vámvonalt a valóságos real unióval megegyeztetni? A fenn említett 1659: 59. és 1662: 42. t. cikkekre vonatkozólag azt mondja L. úr, hogy az ezen t. cikkekből említett országgyűlés ismét egyesült országgyűlés volt, és hogy ezen egyesült országgyűlésre Magyarország is küldött követeket (Abgeordnete), miből azután közös országgyűlés (allgemeiner Reichstag) lett. (Da es nun ausdrücklich heisst, dass Seine Majestät im Interesse Ungarns auf dem nächsten oesterreichischen Landtag mit allen Ständen der genannten Provinzen sich benehmen will: so sieht man, dass dieser nächst Anzuhaltende Landtag wieder ein vereinigter Landtag sein sollte! Und dass zu diesem vereinigten Landtage auch Abgeordnete von Ungarn abgesendet wurden, dass also wieder ein allgemeiner Reichstag daraus wurde, ersieht man aus dem Art. 42. 1662. welcher von der endlichen Ausführung derselben Angelegenheit handelt.)

Legerősebb czáfolata ez állításnak az említett két t. cikk tartalma, melyet alább jegyzetben ide iktatunk. *) Nincs e törvény-

*) Az 1659: 59. t. cz. szövege: „De vinorum porro Hungaricorum

ben Magyarországnak és az osztrák örökös tartományoknak közös országgyűléséről szó, hanem egyenesen és egyedül ausztriai diaetáról. Nem az mondatik ott, hogy Magyarországnak és az osztrák tartományoknak rendei közös országgyűlésen fognak a boroknak be- és átvitele fölött intézkedni, hanem az, hogy ő felsége maga fog a cseh, morva, osztrák és stájer rendekkel tractálni; nem az mondatik, hogy a kereskedelmi ügy közössége, vagy valamely real unio fog e részben alapúl szolgálni, hanem motivumúl a jó szomszédság és kölcsönös barátság van felhozva. Világos tehát, hogy a kereskedelmi vámokat Magyarország és az osztrák tartományok

tam Cis- quam ultra-Danubialium, in Bohemiam, Austriam, Moraviam, Styriamque inductione et traductione, quod Sua Majestas cum Statibus earundem Provinciarum, in proxima Diaeta Austriaca; inter paucos Menses celebranda se tractaturam; suamque operam in eo, ut pro conservanda bona vicinitate, mutuae amicitiae, Statibus et Ordinibus Regni sui Hungariae, hac in parte gratificetur impensuram: medio vero tempore Civitatibus et locis hujus Regni, in eo interessatis tantam quantitatem et summam vinorum suorum; eoque modo, quo proxime praeteritis annis observatum esset, vehendi licentiam gratis concessuram; sicut et de vinis pro Hungaris et Cancellaria Hungarica, ad usum domesticum Viennam vehendis, benigne provisuram obtulisset, Status et Ordines Regni demisse acceptant.“

Az 1662: 42. t. cz. pedig így szól: „Illam quoque Suae Majestatis gratiam, demisso ac grato acceptant animo fideles Regnicolae; quod Sua Sacra Majestas, tractatum in Art. 59. anni 1659. declaratum, de inductione vinorum Hungaricorum, in vicinas Provincias, in proxima Diaeta Austriaca, pro sequenti Anno 1663. intra paucos Menses Viennae celebranda, insinuatione per deputatos hujus Regni Commissarios facta, cum fidelibus suis Statibus et Ordinibus Austriae, se benigne assumpturam ac terminaturam clementer obtulerit; ac medio tempore, Civitatibus et aliis locis hujus Regni, in eo specialiter interessatis, eandem quantitatem et summam vinorum suorum, eoque modo, quo proxime praeteritis Annis, observatum est, vehendi licentiam gratiose concesserit.

§. 1. Pro quo etiam Tractatu insinuando, proseguendo, et cum fidelibus Suae Majestatis Statibus Austriae, benigna Suae Majestatis opera, ac promotione terminando; Status ac Ordines Regni ex parte sua, Reverendissimos Dominos Jaurinensem et Veszprimiensem Episcopos: Dominum Comitum Judicem Curiae Regiae; et Dominum Comitem Paulum Eszterházy: Nec non Reverendum Dominum Paulum Méhes, Praepositum Quinque-Ecclesiensem: Egregios item, Magistrum Stephanum Rabbay, Protonotarium Personalis Praesentiae: Et Casparem Hölg, Juratum Tabulae Regiae Assessorem, pro Commissariis denominant.“

között nem a közös fejedelem határozta meg önhatalmával, mert akkor nem mondotta volna ő felsége: „Cum Statibus et Ordinibus earundem provinciarum in proxima diaeta austriaca se tractaturam, suamque operam in eo inpensuram,“ hanem egyenesen maga rendelkezett volna. Nem is közös országgyűlés elé tartozott e tárgy, hanem Magyarország intézkedett a magyar határvámok felett, az osztrák örökös tartományok rendei saját határvámjaik felett, s e két egymástól független ország egyes esetekben alkudozott, egyezkedett biztosok által egymással, mint alkudoznak még olyan országok is, melyek külön fejedelmek alatt állanak.

Ez az értelme az 1662. évi 42. t. cikknek is. Nem az osztrák országgyűlésre küld e törvény szerint követeket (Abgeordnete) Magyarország, hanem az osztrák országgyűléshez küld biztosokat, nem közös törvényhozás végett, hanem a magyarországi borok bevitelére iránti tractatus megkötésére, „pro commissariis denominant“ ezek a törvény szavai. Az ily biztosok s az ily tractatus pedig lényegesen különbözik a közös országgyűléstől és a közös országgyűlésre küldött követektől. Itt is, szokás szerint, egy kis fogással élt L. úr, hogy az olvasót tévedésbe hozza. Ugyanis a 218. lapon idézve a törvény szövegét, e szavaknál „per deputatos huius Regni Commissarios:“ a „deputatos“ szót nagy kezdő betűvel nyomatta, remélve, hogy azt majd „követeknek“ (Abgeordnete) értelmezi az olvasó, pedig a törvénykönyvben az említett szó kis betűvel van nyomva, s valóságos értelme: „per deputatos commissarios“ „küldött biztosok“ által.

A mi L. úr azon állítását illeti, hogy Magyarország és Erdély között is vámvonalt állott feun, megjegyezzük, miszerint Erdély azon korban nem is volt real unióban Magyarországgal, sőt hosszas ideig még personal unióban sem, mert külön fejedelem alatt állott. — Azon harminczadok pedig, melyek Magyarország belsejében fenállottak, nem képeztek külön vámvonalt; nem kellett a ki- és bevitelért külön a magyar határvámon és külön ismét az ily belső harminczadon adózni, s e részben azok az Ausztria és Magyarország közt létezett kettős vámvonaltól igen lényegesen különböztek. Igazolja állításunkat az 1715: 91. t. cz., mely elszámolja a továbbra is fentartandó magyar harminczadokat, s a 62. §-ban azt mondja, hogy ámbár ez elsorolt és továbbra is fentartandó harminczadok között vannak olyanok is, melyek az ország belsejébe helyezvék,

mint például: Pécs, Sopron, Győr, Debreczen stb.; ezek mindazáltal nem az ország lakosainak és a kereskedőknek terhére, nem is új vagy kettős harminczad megvételére, hanem egyedül a családok meggátlására szolgálnak. Feltűnt L. úrnak is az említett 1715: 91. t. cz. 65. §-a, mely a királyi táblát bizza meg, hogy a királyi harminczadi vámot az 1655: 100. t. cz értelmében a kamarai biztosok közbenjöttével dolgozza ki. *) Sejtette, úgy látszik, hogy e törvény mégis arra mutat, miszerint a magyar törvényhozás a magyar harminczadok kérdésében még a vámok megállapítását illetőleg is beleszóllott, a mi pedig az ő elméletével egyenes ellentétben áll. De kész volt azonnal elferdítő magyarázatával, s elsőben is azt jegyezte meg, hogy e törvényből még nem bizonyos, miszerint a kamarai biztosok alatt, nem a császári kamara biztosai voltak-e értve. E megjegyzés még ügyvédi ellenvetésnek is gyenge volna. Valamint egy részről az ausztriai vámok meghatározásába Magyarország rendei be nem folytak: úgy más részről a magyar harminczadi vámoknak a magyar törvényhozás által elrendelt megállapításánál, bizonyosan nem a császári kamarának, hanem a magyar udvari kamarának közbejöttét mondotta ki a törvény. Olvassa el L. úr ugyanazon 91. t. czikknek első sorait, látni fogja abból, hogy még a selavoniai harminczadok is a magyar korona alá voltak rendelve, s ebből elgondolhatta volna, hogy a törvény kétségtelenül a magyar kamara részéről kívánt biztosokat e munkához kiküldetni.

Másik megjegyzése L. úrnak még sajátságosabb. Azt mondja ugyanis, hogy a királyi tábla nem volt országgyűlési testület. Valóban furcsa közjogi okoskodás. Hiszen a törvényhozás nem csak saját tagjait, hanem másokat is megbizhat valamely tárgy kidolgozásával, s midőn ezt teszi, csakugyan gyakorolja törvényhozási jogát. Ha az országgyűlésnek joga sem lett volna beleszóllani a magyar harminczadok ügyébe, hanem a fölött, mint Ausztriával közös tárgy fölött, a közös fejedelem teljesen önhatalmával intézkedhetett volna: akkor a vám megállapításának kidolgozására nem az

*) Circa rectam autem, et aequam ubique in praemissis tricaesimis Regii vectigalis institutionem, ad sensum Art. 100: 1655. elaborandam; cum interventu cameraticorum Commissariorum, hoc fine deputandorum, tabula regia iudicaria ordinatur.

országgyűlés küldötte volna ki a királyi táblát, hanem egyenesen a közös fejedelem maga nevezett volna bizottságot e kidolgozásra.

Egyébiránt L. úrnak, ki azt a közjogot fejtegeti, mely 1848. év előtt Magyarországon létezett, annyit a magyar közjogból talán mégis kellene tudnia, hogy a királyi tábla tagjai 1848. előtt, törvény szerint, hivataluknál fogva, valóságos kiegészítő részei voltak a magyar országgyűlésnek.

Még abban is fenakad L. úr, hogy az idézett 1715: 91. törvény az 1655: 10. t. cikkekre hivatkozik, s e hivatkozásra megjegyzi, hogy az említett 100. t. cz. 1. §-ában világosan kimondatik: „Ut itaque augmento proventuum regionum consularum,” tehát egyedül a királyi jövedelmeket akarták oltalmazni az ország rendei, s a megyéket és alattvalókat magok részéről is minden hatalmukban álló eszközök által arra szorítani, miszerint azok a regáliákat illetőleg teljesítsék kötelességeiket; de ebből nem következik, hogy a rendeknek a harminczadokra valami befolyásuk lett volna, sőt ellenkezőleg, segítettek a királynak, hogy az biztosabban, könnyebben és jövedelmezőbben gyakorolhassa azon jogát, mely őt e regáléra nézve föltétlenül s korlátlanul illette.

Valóban különös okoskodás! Az említett t. cz. első soraiból az tetszik ki, hogy a királyi fiscus jelentéseiből látták az ország rendei, miszerint a harminczadok s királyi vám körül sok visszaélés történik, mik által ő felsége jövedelme is napról napra kevesedik, ennek folytán a királyi jövedelmek biztosításának s emelésének tekintetéből országos biztosokat neveztek ki.

Ha a harminczad-ügy fölötti teljes rendelkezés oly föltétlenül és korlátlanul illette volna a fejedelmet, mint L. úr állítja: valószínűleg nem az országgyűléshez járult volna e tárgyban a királyi fiscus, s nem az ország rendei neveztek volna bizottságot, hanem ő felsége maga intézkedett volna e tárgyban teljhatalmával. És mi volt azon országos bizottságnak kiküldetése? „in praemissos excessus et defectus tricaesimales diligenter inquirere, eosdem investigare, corrigere, addenda addere, tollendaque tollere:” ezt mondja a törvény 6. §-a. Azon korlátlan fejedelmi hatalom mellett, melyet e tárgyra vonatkozólag L. úr föltesz, mindezek teljesítésére nem lett volna szükség országos bizottságot küldeni ki. Azt is mondják az említett törvény végszavai: „ac postmodum ejusmodi rectificationi et correctioni Commissarium, tricaesimatores et questores per

totum Regnum sese accomodare debeant et teneantur.“ Tehát a korlátlan fejedelmi hatalomnak még arra is külön törvény volt szükséges, hogy saját harminczadosai engedelmeskedjenek? Épen az a körülmény, hogy még a harminczadi visszaélések megvizsgálását és helyreigazítását is az országgyűlés rendelte el, s hogy az országgyűlésnek biztosai állapították meg a harminczadi vámokra nézve azon szabályokat, mikhez a harminczadosok is kötelesek voltak magokat alkalmazni, legvilágosabban mutatja L. úr elméletének alaptalanságát.

Maga idézi L. úr munkája 111. lapján az 1608: Kor. e. 5. t. cikket, mely azt rendeli, hogy még ezen országgyűlésen választassék országos kincstárnok, ki az udvari vagy ausztriai kamarától semmi legkisebb függésben ne legyen, más nemzetek („externae nationes,“ mi alatt bizonyosan nem az oroszok vagy francziák voltak értve) ezentúl Magyarország semmiféle jövedelmeibe magokat ne avassák.

Látván azonban, hogy ezen idézett törvény az ő elméletén mégis nagy csorbát ejt, azonnal utána veti, hogy e kedvezést II. Mátyástól, ki épen akkor bátyja ellen feltámadott, csikarták ki az ország rendei.

Czáfolnunk kellene ezen állítását, ha L. úr maga föl nem mentett volna e munkától. Ugyanis ő maga idézi az 1618: 15., 1622: 18. és 24., 1647: 146., 1655: 11., 1681: 13. és 14. t. cikkeket is, melyek újra megerősítik az említett 1608: 5. t. cz. rendeletét. Azt pedig még L. úr sem fogja állítani, hogy Mátyásnak mindazon utódai, kik e törvényeket szentesítették, II. s III. Ferdinánd és I. Leopold szintén feltámadtak testvérök ellen, s a koronára vágytak, s az ország rendei azoktól is úgy csikarták ki a teljesen hason tartalmú megerősítést. Hozzá adjuk még ezekhez az 1741: 14. t. cikket, mely azt mondja: „Ut camera Regia Hungarica in activitate, vigore legum patriarum eidem competente, plene et omnino conservetur. Ac in uberiores a Camera aulica independentiae demonstrationem; super negotiis apud eandem pertractatis, repraesentationes suas Regiae Majestati immediate inscribat, sicque expeditas Majestati Regiae submittat ac desuper Regia duntaxat Rescripta ex aula recipiat.“ Vajjon ez is közösség, ez is real unio?

Számos törvényt idéz munkájában L. úr, melyekkel azt bizo-

nyitgatja, hogy az örökös tartományok is tetemes költséggel járultak Magyarországnak, különösen a végvidéknek védelméhez, s ebből következteti az adózás közösségét és magát a valóságos real uniót.

Senki sem tagadja, hogy az örökös tartományok pénzzel és fegyveres erővel segítették megvédeni a török hatalom ellen Magyarországot. És ez igen természetes volt, nem csak a közös uralkodó miatt, nem csak jó szomszédságból, hanem a közös veszély által fenyegetett saját érdeküknél s az egész keresztyénség érdekénél fogva is. Maga idézi L. úr az I. Leopold előtti koronázási hitlevelék 8. pontját, melyben többek közt e szavak fordulnak elő: „Quando-quidem salus et permansio, non mondo afflictæ hujus patriæ tamquam clypei et antemuralis, sed aliorum quoque vicinorum Regnorum et Provinciarum ex bona et secura confinium provisione dependeat.“ A sokat zaklatott Magyarország az egész keresztyénséget fenyegető óriási török hatalom elleni paizsna és előbástyának tekintetett, s a magyar végvidékek biztosságától függött a szomszéd országok üdve és fennmaradása is. Kell-e ennél egyéb kulcsát keresni annak, hogy az örökös tartományok minden erővel közreműködtek Magyarország védelmében? Tették ezt más hatalmasságok is, a lengyel, spanyol, francia, különösen a római szent szék, a nélkül, hogy ily közremunkálásból valamely real uniót lehetne következtetni.

Kiemeli L. úr különösen az 1593: 1. t. cz. 9. s 10. §§-ait, és a 2. t. cikket, melyeknek tartalmából ismét közös országgyűlést és real uniót szeretne kiokoskodni.

Az említett 1. cikknek 9. és 10. §§-aiban azt mondják az ország rendei, hogy a fenyegető török-hatalom ellen már alig bírván magokat védni, küldöttséggel akarnak járúlni ö felségéhez, s ö felségének tudtával más keresztyén államok fejedelmeihez is követeket (oratores) kívánnak küldeni segélyezés kérése végett. A 2. t. cz. pedig azt mondja, hogy ö felsége az ország főrendei s nemesi közül hívjon meg többeket valamely általa kijelölt napra és helyre, hol azok a szomszéd-országok és tartományok küldöttjeivel tanácskozzanak az iránt, mikép lehetne a végvidékeket jobban megerősíteni s az ottani katonaságot biztosabb zsolddal ellátni.

Nem közös országgyűlésre mutatnak e törvények, hanem a közös veszély elleni közös segély kérését és sürgetését tartalmaz-

zák. Senki se hozza kétségbe, hogy ily esetenkénti érintkezés gyakran szükséges volt és ezentúl is szükséges lehet: de két egymástól független nemzetnek oly érintkezései voltak ezek, melyek real uniót még nem foglalnak magokban. Fonák dolog volna, ha mi azzal dicsekednénk, hogy Magyarország sokat tett és szenvedett az ausztriai örökös tartományoknak és az egész keresztyénségnek a pusztító ozmán hatalom elleni megvédésében. Hiszen a mit Magyarország tett, kell vala tennie önfennmaradásaért. De higgye el L. úr, épen oly fonák dolog azt vitatni, hogy az a segély, melyet az osztrák tartományok Magyarországnak nyújtottak, s a közös védelem, a melyben velünk együtt ők is részt vettek, nem az őket is fenyegető közös veszélynek elhárítása végett történt, hanem valamely kormányzati szoros egységnek s valóságos real uniónak volt következménye.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Áttérünk L. úrnak azon okoskodásaira, melyeket munkájának 278. és következő lapjain az 1790°/₁. évi törvényekről s azoknak az ő magyarázata szerinti értelméről felhoz.

Kiemeli mindenekelőtt, hogy az 1790°/₁. évi törvények előbeszédében, mindamellett, hogy akkor a közelebb lefolyt eseményeket illetőleg a magyarok ellenszegülése és indulatoskodása nagy volt, II. József, ki magát soha meg nem koronáztatta, mégis Magyarország örökös királyának (*rex haereditarius Hungariae*) neveztetik; s ebből azt következteti, hogy 1790-ben sem mellőztettek az öröködési jogra vonatkozó törvények.

De hiszen az uralkodóház öröködési jogát se 1790-ben, se azóta senki kétségbe nem hozta: nem volt tehát szükséges azt, a mi kétségbe nem hozatott, L. úrnak bizonyítgatni. A felhozott 1790. évi példa világos bizonyossága annak, hogy ősünk, még akkor is, mikor, mint L. úr mondja, indulatosak voltak, tiszteletben tartották a törvényeket s az öröködést megállapító állami alapszerződéseket, s nem azon elméletből indultak ki, mit most némely egyesek a Lajthán túl szeretnének felállítani, hogy midőn az egyik fél megsérti a viszonos szerződést, a másik fél az egész szerződést megszüntnek tekintheti, hanem azt hitték, hogy a szer-

ződés szent és sérthetetlen, s midőn az egyik fél jogosan kívánhatja a szerződés szoros megtartását, a nélkül, hogy az tüstént felbomlottnak tekintessék. E két elmélet között melyik a higgadtabb, s melyik elmélet követőit ragadta el inkább az indulatoskodás: ítélje meg L. úr maga.

A második czikkre vonatkozólag megjegyzi L. úr, hogy 1687 óta megváltozott a koronázási hitlevél, a mennyiben a magyaroknak ellentmondási és ellentállási joga, mely az arany bullának utolsó §-ában foglaltatik, eltöröltetett.

Kétségtelenül az ország javára szolgált ezen jognak eltörlése, kivált miután azt sokan balul magyarázták s helytelenül alkalmazták. Ne higgye azonban L. úr, hogy az említett záradéknak eltörlése által a nemzet azon jogától is megfosztatott, hogy a végrehajtó hatalom körében történt törvénysértések ellen felszóllalhasson. Az arany bulla szerint nemcsak az egész országnak, hanem minden egyes nemesnek joga volt *ellentállani* és ellentmondani minden oly esetben, midőn a legfőbb hatalom által jogai sértettek. *) Ily jog most nem létezik s józanul nem is létezhetik, azt az 1687. évi 3. t. cz. végkép eltörlötte. Ezen törvény alkotása után egyesek csak folyamodás útján kérhették sérelmeik orvoslását, köztörvényhatóságok fölterjesztéseket tehettek a törvénysértés ellen ő felségéhez, és ha ennek sikere nem volt, az országgyűlés elébe adták panaszukat. Az országgyűlés pedig, mint a törvényhozó hatalom egyik része, s a törvény és alkotmány sértetlen fenntartásának öre, felszóllalt minden törvénysértés ellen ünnepelesen és határozottan feliratok által, s e felszóllalásnak gyakran újabb törvény, gyakran ő felségének azon ígérete, hogy a sérelmet királyi hatalmával orvosolni fogja, volt következménye. Számos példát mutatnak erre az országgyűlési irományok, s tanúságul szolgálnak, hogy ily felszóllalások nem pusztá folyamodások voltak, s megtörtént az is, hogy a fejedelem kijelentette, miszerint atyai szívének is kedvetlenek a mult idők eseményei, s

*) Az arany bulla 31. cikkének 2. §-a. „Quodsi vero Nos, vel aliquis Successorum Nostrorum, aliquo unquam tempore, huic dispositioni nostrae contraire voluerit; liberam habeant harum autoritate, sine nota alicujus infidelitatis, tam Episcopi, quam alii Jobagiones, ac Nobiles Regni, universi, et singuli, praesentes et futuri, posterique, resistendi et contradicendi Nobis, et nostris Successoribus in perpetuum facultatem.

biztosítást nyújtott, hogy azok ismételtetni nem fognak. Ezen eljárás természetes következése volt a testületi kormányzatnak, mely mellett a közigazgatási testületek, midőn törvényt sértettek, a király személyének sérthetlensége alá szerettek rejtőzni s a testületek egyes tagjai a többség végzésével mentegették magukat. Parlamentaris kormány s miniszteri felelősség mellett ezen eljárás másképen alakul, s a királyi méltóság iránti hódolatnak szorosabb megtartása mellett is több biztosítékot nyújt, mert a fejedelem legmagasabb személye semmi törvénysértéssel nem hozathatik kapcsolatba.

A 3. t. cikket egész terjedelmében idézi L. úr, s azt mondja, hogy ezen törvény világosan megállapította, miszerint az új fejedelem (der succedirende König) hat hónap alatt teljesítendő koronázása előtt is gyakorolhat, különbség nélkül, minden uralkodói jogokat (Regierungs-Rechte) a privilegiumok kiadhatásának kivételével.

Nem akarunk e tárgy fölött L. úrral vitatkozásokba bocsátkozni. Fejtegetéseit azon téren, melyre ő állott, nem követhetjük. Csak néhány sort iktatunk ide saját munkájából. Ezek a 280. lapon általa egész terjedelmében idézett 3. t. cz. következő sorai, „salvis tamen intermedio tempore omnibus Juribus haereditarii Regis, quae ad publicam, constitutionique conformem Regni Administrationem pertinent.“

Azok után, miket a 3. t. cz. értelméről felhozott L. úr, átmegy egyszerre a koronázási hitlevél 5. pontjára, melyben az mondatik, hogy jövődöben minden koronázáskor köteles leend a koronázandó örökös király a jelen hitlevélbeni biztosítást elfogadni s arra eskü tenni. *) Idézi a hitlevél eredeti szövegét, s azt állítja, hogy ezen hitlevél minden régi törvényeket megerősített, megerősítette tehát mind a régi confoederatiót, mind a többi örökös országokkal és tartományokkal fenálló s a sanctio pragmaticával kapcsolatban levő egyesülést (unio cum reliquis Regnis et provinciis haereditariis); kötelezte magát a király e jogok s törvények megtartására s eskü alatt ígérte, hogy minden allattvalóit kényszeríteni fogja királyi teljhatalmával, miszerint e törvényeket, következőleg az országok egyesülését is megtartsák; kétségtelen tehát, hogy a király

*) Lásd a koronázási hitlevél szövegét a Függelékben IV. sz. alatt.

semmi oly törvényt nem írhat alá, mely az országok megállapított egyesülésével ellenkezik (der begründeten Union mit den Ländern feindlich entgegen stellt); és épen oly kétségtelen, hogy ha valamely király ily törvényjavaslatnak elfogadására magát reábeszéltetni engedné is, utóda ily törvények megtartását királyi hitlevél által biztosítani nemcsak köteles nem volna, hanem a Magyarországgal egyesült országok hozzájárulása nélkül azt joggal nem is tehetné. „És így ő cs. kir. Felsége I. Ferencz József (L. úr szavai) ha meg akarná is királyi hitlevél által erősíteni Magyarországnak 1848. évi törvényjavaslatait, arra a többi örökös tartományok képviselőinek hozzájárulása nélkül jogosítva sem lehetne, mert e törvényjavaslatok egyenes elentétben állanak az országok azon kapcsolatával, mely a sanctio pragmaticában van megállapítva.“ Ezek L. úrnak állításai.

A történelmi kutatásokkal foglalkozók néha, midőn valamely történelmi ténynek valóságát, világos adatok hiánya miatt, megállapítani nem tudják, tapogatózva keresnek össze oly körülményeket, melyek nyomán azon ténynek legalább valószínűségét kifejthessék. És ha ily esetben nem tudják is teljesen bebizonyítani hozzávetőleg felállított véleményöket, megrovást nem érdemelnek, sőt botkásaik is inkább megbocsáthatók, minthogy általok senkinek jogai meg nem támadtak.

De a ki positiv közjogot ír s abban mások jogai fölött egész határozottsággal nyilatkozik: az köteles határozott állításait határozottan szölvő adatokkal bebizonyítani. L. úr közjogi munkát írt, s abban határozottan és minden kétkedés nélkül korlátokat szab a magyar király és a magyar nemzet törvényhozási jogának, s ezen jog teljes gyakorolhatását más országok belleegyezésétől teszi függővé azon real uniónál fogva, mely szerinte Magyarország s az örökös tartományok között megállapított. És mit tön az állítások bebizonyítására? Kimutatta talán, hogy a magyar királynak és a magyar nemzetnek soha teljes törvényhozási joga nem volt közjogi viszonyaira nézve? De hiszen ilyen vélemény képtelenség volna.

Vagy talán azt bizonyította be, hogy a magyar nemzet és király egykor teljes törvényhozási joggal bírtak ugyan, de lemondottak ezen jogról világosan és határozottan, s átruházták vagy megosztották e jogukat más országokkal, különösen az osztrák

tartományokkal? Talán valamely ünnepélyes szerződésnek minden kétséget kizáró szavaiból bizonyított be oly kapcsolatot, melyből ezen lemondás s illetőleg átruházás vagy megosztás következhetnék? Nem; L. úr mindezeket nem tette, hanem kiemelt az egyik törvényből egy pár szót, egy másik törvénynek néhány szavait más-kép rakta össze, hivatkozott törvényekre, melyek egészen más-kép szólnak, s mindezekből az álokoskodásoknak egész lánczolatát fűzte össze. Egy helyen megtalálta a „confoederatio“ és „bona vicinitas“ szavakat, s azonnal kész volt magyarázata, hogy e „confoederatio“ és „bona vicinitas“ oly kapcsolatra mutatnak Magyarország és a többi örökös tartományok között, mely a magyar király és a magyar nemzet törvényhozási jogát függővé tette Ausztriától. Más helyen fölfedezte, hogy a magyar törvényhozás bizottságot nevezett ki a politikai, katonai és közgazdasági ügyek rendszerének kidolgozására, és e bizottsághoz ő felsége a király is küldött a maga részéről biztosokat; s azonnal készen volt saját-ságos következtetéseivel. S elmondotta: ime a császári biztosok, kik az említett rendszeres munkának kidolgozásánál az ausztriai tartományokat képviselték: tehát a magyar törvényhozás nem független Ausztriától. Pedig ama törvényben se császárról vagy császári biztosokról, se az ausztriai tartományok képviselőiről vagy a rendszernek közösségéről egy betű sem fordul elő. De előfordul az, hogy a bizottság magyar törvényhozás elé terjeszse munkáját, mely a fölött határozni fog. Az 1723. évi *sanctio pragmatica*-ban azt olvasta, hogy az ország rendei mind a külső erőszak, mind a belháborgások ellen meg akarván a többi örökös tartományokkal kapcsolatot állandósítani, a trónöröklés jogát az uralkodóház nőágára is kiterjesztették, s e trónöröklésben ugyanazon első-születtségi sort állapították meg, mely a többi örökös tartományokban már meg volt állapítva, s kimondották, hogy Magyarország és a többi örökös tartományok az uralkodó által mindig együtt és viszonosan, elválaszthatatlanul és feloszthatatlanul birandók; s kiokoskodta e szavakból egy teljes tökéletes real uniónak minden részleteit, nemcsak az öröködéskor jogának és rendének ugyanazonosságát, nemcsak a birtoklásnak elválaszthatatlanságát, hanem a kormányzatnak is teljes közösségét. — Daczára annak, hogy a nemzet e törvényben is kikötötte jogainak sérthetlenségét, e jogok közé pedig a törvényhozási jog is tartozott, s kikötötte azt, hogy

Magyarországban a fejedelm ne a többi tartományok módja szerint, hanem magának az országnak saját törvényei szerint, uralkodjék és kormányozzon. Bátran kérdezhetünk akárkit, vajjon mindazok, miket L. úr felhozott, birnak-e nyomatékkal annak bebizonyítására, hogy Magyarország a maga teljes törvényhozási jogáról határozottan lemondott, azt másokkal is bármely részben megosztotta, vagy éppen az ausztriai tartományok akaratától függővé tette? Sőt ellenkezőleg, nem kétségtelen-e, hogy az ország, mely jogainak s szabadságainak sérthetetlenségét és a saját törvényei szerinti külön kormányzatot kikötötte, saját alkotmányos önállását semmi más országnak alá nem rendelte?

A koronát s annak jogait az uralkodóháznak adta át a nemzet, nem az ausztriai tartományoknak; s azáltal, hogy a *sanctio pragmatica* értelmében örökös királyának ismeri azon fejedelmet, ki az örökös tartományokban is uralkodik, nem tette magát más ország vagy tartomány sajátjává. Ily értelmű kapcsolat az országnak szándékában soha nem volt; ily függést s alárendeltséget se a magyar király, se a magyar nemzet soha el nem ismerhetnének. Mintán tehát oly kapcsolat, minőt L. úr a *sanctio pragmatica*-ból ki szeretne magyarázni, se ott se más törvényeinkben sehol megállapítva nincsen, azon kapcsolatot pedig, mely a *sanctio pragmatica*-ban világosan ki van mondva, Magyarország törvényei meg nem szakították: L. úrnak azon állítása, hogy ő felsége az osztrák tartományok beleegyezése nélkül jogosítva sines Magyarország törvényeinek érvényét elismerni, éppen oly helytelen, mint a minő helytelen volna, ha mi viszont azt vitatnók, hogy az örökös tartományok fejedelme, ki a *sanctio pragmatica* szerint egyszersmind Magyarország királya, nem mondhatott volna le az osztrák tartományokban eddig abszolút hatalommal gyakorolt fejedelmi jogainak bármely részéről Magyarország beleegyezése nélkül.

Bonczolás alá veszi L. úr az ország függetlenségéről szóló 179°/1. 10. t. cikket is, magyarázgatja annak szövegét s hosszasan fejtegeti, hogy az abban előforduló egyes tételeket nem úgy kell érteni, mint irva vannak, s legnagyobb súlyt fektet oly eszmékre, miket a törvény szövegében sikeretlenül keresnénk ugyan, de L. úr szerint bele tartoznak.

Mivel azonban az említett 10. t. cz. annyira világos és ha-

tározott, hogy annak értelmét félremagyarázni még L. úrnak is, úgy látszik, sok fáradságába kerülhetett, mesterkélt okoskodásainak ellenébe mindenekelőtt azon cikk szövegét iktatjuk ide, mely következő:

„Az ország rendeinek alázatos fölterjesztésére ő felsége kegyelmesen elismerni méltóztatott, hogy ámbár a felséges ausztriai ház nőágának az 1723: 1. és 2. t. cikkek által Magyarországon s kapcsolt részeiben megállapított öröködése ugyanazon fejedelmet illeti, kit az a megállapított öröködési rend szerint elválaszthatatlanul s oszthatatlanul birandó, s Németországban és Németországon kívül fekvő többi örökös tartományokban illet: Magyarország mindazonáltal kapcsolt részeivel együtt szabad ország s kormányzatának egész törvényes alakzatára nézve (oda értve minden kormányzékeit) független, azaz: semmi más országnak vagy népnek lekötve nincs (idest: nulli alferi regno, aut populo obnoxium) hanem tulajdon önállással és alkotmánygyal bíró (sed propriam habens consistentiam et constitutionem); annál fogva törvényesen megkoronázott örökös királya által, tehát ő felsége és utódai, Magyarország királyai által saját törvényei és törvényes szokásai szerint, nem pedig más tartományok mintájára kormányzandó és igazgatandó, a mint azt az 1715: 3., s az 1741: 8. s 11. t. cikkek is rendelik.“*)

*) Az 1715: 3. t. cz. szövegét lásd az 50. lapon.

Az 1741: 8. t. cz. így szól: „Erga benignam Sacrae Regiae Majestatis Declarationem sancitum est, fundamentalia Jura, Libertates, Immunitates et Praerogativas Statuum et Ordinum Regni Hungariae, Partiumque ei annexarum, signanter in Tit. 9. Part. I. Operis Decret. Tripart. et Art. 6. anni 1723. velut in perpetuum ab omni contributione ipsos eximentibus, adeoque eatenus etiam; ne onus publicum Fundo quoque modo inherereat, eosdem immunitatibus, ac avito quoque usu firmatis, expressas, (cum alioquin etiam per Art. 3. anni 1715. super eo, quod ad normam aliarum Provinciarum non gubernabuntur, praecauti et assecurati existant) sub sensum Diplomati insertae, de usu et intellectu Legum sonantis clausulae, nullatenus sumi posse “

Az 1741: 11. t. cz. tartalma: „Devotissimis animis exceperunt Status et Ordines benignissimam Sacrae Regiae Majestatis Declarationem, qua mediante clementer exposuit; se eo singulari affectu et propensione erga Gentem Hungaram ferri; ut ne dubitari quidem possit, quin eam non modo

Azt mondja L. úr, hogy ezen törvény által csak a régi törvények erősítették meg, de a real unio eltörlésének abban még nyoma sincs.

De hiszen fonákság lett volna törvény által eltörlöni akarni azon real uniót, melyet semmi törvény soha meg nem állapított.

Kifejtettük a fennebbiekben nézeteinket a magyar sanctio pragmaticának kétségtelen értelméről, s elmondottuk, miből állott ezen unio, mely Magyarország és az örökös tartományok között 1723-ban meg lön állapítva. Mindazt, mit erre vonatkozólag ott eléadtunk, igazolja az 1790/1 : 10. t. cz. is, melyből kétségtelenül világos, hogy egy részről, midőn Magyarország az 1723. évben a nőági öröködést s annak sorát, és ennél fogva az uralkodónak ugyanazonosságát s az elválaszthatatlan és feloszthatatlan birtoklást megállapította: másrésről határozottan kimondotta, hogy Magyarország szabad ország, s kormányzatának egész törvényes alakzatára

cum reliquis in pari decore, honore et existimatione conservare; sed et alias Regiam Benignitatem, Maternumque affectum suum in promovendum Regni quoque hujus incrementum dirigere dignabitur.

§. 1. *Quae insimul id quoque elementer resolvit; quod nimirum Res, et Negotia Regni tam intra, quam extra Regnum per Hungaros tractabit, tractarique faciet.*

§. 2. *Ac proinde, in augusta quoque Aula sua, in his, quae a concessa Sibi suprema Potestate dependent, pro altissimo Judicio, Regioque Munere suo, fidelium Consiliariorum suorum Hungarorum opera, et consiliis utetur:*

§. 2. *Imo dum magis ardua negotia pertractanda occurrerint; Regui Primatem et Palatinum, aliosque e Regni Proceribus, ac Regnorum etiam Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae Banum, dum praesertim de Rebus, Securitateque eorundem Regnorum agendum foret; in augustam Suam Praesentiam advocari curabit, talismodique Negotia cum illis conferet:*

§. 4. *Et ad ipsum etiam Status Ministerium, Nationem Hungaram adhibere dignabitur.*

§. 5. *Intra Regnum vero, Politica quaevis et publicum ejusdem Regni Statum concernentia negotia, stabilita per Leges Regni modalitate medio Regii Locumtenentialis Consilii (in ea, quam Art. 101. anni 1723. continet activitate ac Independentia utique conservandi) exposit quoque rite pertractari faciet;*

§. 6. *In secuturis aurem vacantiarum casibus, ad idem Regium Locumtenentiale Consilium, ex omnibus Regni Partibus Viros idoneos, Rerum, ac Constitutionis Regni gnaros, possessionatos Hungaros assumet.*

nézve, ide értve minden kormányzékait, független; tehát a kormányzatnak nem egyik vagy másik ágára van szorítva a függetlenség fentartása, hanem ki van terjesztve annak egész alakzatára, semmi viszony, semmi vonatkozás nincs e fentartás alól kivéve. Sőt még bővebben magyarázzák e fentartott függetlenséget a törvény további szavai, midőn azt mondják, hogy „Magyarország semmi más országnak vagy népnek lekötve nincs, hanem tulajdon önállással és alkotmányon bir.”

Megjegyzi erre L. úr, hogy ezen alkotmányt úgy kell érteni, mint az a törvényekben áll, tehát megkülönböztetve a közös ügyeket a tisztán magyar ügyektől.

Az alkotmányt igen is úgy kell érteni, mint az a törvényekben áll, de a törvényeket is úgy kell érteni, mint azoknak szövege szöll; már pedig melyik törvény az, mely az ausztriai tartományok népeinek jogot adott volna Magyarország fölött rendelkezni s annak törvényhozási jogába avatkozni? Mi is, ők is törvény szerint függünk ugyanazon örökös fejedelemtől, ki Magyarországot s a többi örökös tartományokat elválaszthatlanul birja, de egymástól teljesen függetlenek vagyunk.

Ha Magyarország semmi más országnak vagy népnek lekötve nincs, hanem tulajdon önállással bir: hogyan képzelhető real unio, melynélfogva a magyar királynak, mint L. úr állítja, még joga sem volt szentesíteni az 1848. évi törvényeket, melyek pedig sem a nőági öröködést s annak rendét, s ennek folytán a fejedelem ugyanazonosságát, sem az elválaszthatlan és feloszthatlan birtoklást, szóval: mind abból, mi a *pragmatica sancti*óban foglaltak, semmit sem sértenek?

Ha Magyarország saját törvényei szerint kormányzandó, s a többi tartományok mintájára nem kormányoztathatik: miből fog akkor állani a L. úr által vitatott real unio?

Azt kérdi L. úr, nem tartoznak-e a magyar alkotmányhoz a törvények azon rendeletei, melyek az öröködési rendre, a regáliákra, kereskedelemre, pénz- és hadügyre vonatkoznak, mik a *confoederatio* előtt is közösek voltak, úgyszintén a *confoederatió*t megállapító törvények, és azon törvény, mely a politikai, katonai s közgazdasági rendszernek kidolgozását s előmozdítását rendeli? nem tartoznak-e az alkotmányhoz a Magyarország és a többi örökös

kös tartományok közötti kölesönös egyetértést és uniót megállapító törvények?

Ezen törvények egy része időnként egyes külön esetekre hozatott. Az ily törvények kifolyásai voltak az alkotmányos törvényhozási jognak; de a mennyiben egyes esetekről szóltak, vagy utóbb meglettek változtatva, nem képezik az alkotmány lényeges részét. A mely törvények azonban a közjogi viszonyokat vagy a kormányzati rendszert szabályozzák, a mennyiben későbbi törvények által el nem töröltettek vagy nem módosítottak, igen is az alkotmányhoz tartoznak: de nem azon magyarázással, minőt azokról L. úr szeretne kierőltetni, hanem magoknak a törvényeknek valóságos értelmében. Azon törvényt például, mely a politikai, katonai és közgazdasági rendszer kidolgozására 1715. évben bizottságot nevezett ki, valóságos értelmében senki sem fogja az alkotmány lényeges részének tekinteni, mert ily bizottság kinevezése a törvényhozó hatalomnak természetes joga, mely nem lett erősebb az által, hogy ezen jogot 1715. évben is használta a törvényhozás, valamint nem lett volna gyöngébb, ha azt éppen akkor nem használta volna. Azon értelem pedig, melyet L. úr ama törvénybe szeretne fektetni, midőn abból császári biztosokat, mint az osztrák tartományok képviselőit, közös tanácskozást s végre szoros real uniót olvasott ki, magában a törvényben, mint fennebb kifejtettük, sehol elő nem fordul. A bécsi békekötés, a melyben a L. úr által annyiszor emlegetett *confederatio* előfordul, csakugyan alkotmányos törvény, de L. úr abból is sokfélét olvasott ki, a minek, mint fennebb hasonlóul kifejtettük, ott legkisebb nyoma sincs. Végre az öröködési jogot és az örökös tartományokkal kölesönös egyetértést megállapító *sanctio pragmatica* alkotmányunk egyik alaptörvénye: de miután abban az unio éppen nem úgy van megállapítva, mint L. úr vitatja, hanem úgy, a mint kifejtettük, az ő magyarázata nem tartozik a magyar alkotmányhoz, hanem azzal egyenesen ellenkezik.

Legbámulatosabb azon okoskodás, melylyel L. úr az 179°/₁: 10. t. cikknek eme szavait: „ide értve minden kormányzékeit“ (*huc intellectis quibusvis Dicasteriis suis*) magyarázza. Kiemeli tudniillik különösen a „Suis“ szót, s azt mondja, hogy ennél fogva a törvényben kimondott függetlenség egyedül csak a tisztán magyar *dicasteriumokról* értendő.

A törvény nem azt mondja, hogy az országnak egyik vagy

másik kormányzéke független, azt sem mondja, hogy Magyarországon a magyar királyon és annak magyar kormányzékein kívül más hatalom vagy más ország kormányzéke parancsol és kormányoz: hanem azt mondja, hogy az ország kormányzatának egész törvényes alakzatára nézve független, az ország minden kormányzékei függetlenek. Nehéz e szavakat másképen értelmezni, mint irva vannak. A „Suis“ szócska pedig mikép jelenthetné azt, hogy a magyar kormányzékek a magyar dolgokban függetlenek ugyan, de az ország az ausztriai tartományoktól s azok kormányzékeitől nem független; holott a törvény azt mondja, hogy éppen az ország független, és pedig független kormányzatának egész törvényes alakzatára nézve.

Miután L. úr az 179°/₁: 10. czikkről elmondotta véleményét, átmegy a 12. t. cikkekre, mely a törvényhozó s végrehajtó hatalom gyakorlásáról szölli. Idézi e t. cikket egész terjedelmében, az eredeti szöveg szerint, s azt ide iktatjuk mi is, hogy az olvasót a törvénykönyv felütésétől megkíméljük. *)

Azt mondja e törvényczikkről mindenekelőtt L. úr, hogy az

*) Az 179°/₁: 12. törv. cz. De legislativae et executivae Potestatis Exercitio — szövege a következő: „Leges ferendi, abrogandi, interpretandi Potestatem in Regno hoc Hungariae, Partibusque annexis: salva Art. 8. 1741. Dispositione: legitime coronato Principi et Statibus ac Ordinibus Regni, ad Comitatus legitime confluentibus, communem esse, nec extra illa exerceri posse, Sua Majestas Sacratissima ultro ac sponte agnoscit, ac se jus hoc Statuum illibatum conservaturam, atque prout illud a divis suis Majoribus acceperat, ita etiam ad Augustos suos Successores inviolatum transmissuram benigne declaravit, Status et Ordines Regni securos reddens, nunquam per Edicta, seu sic dictas Patentales, quae. alioquin in nullis unquam Regni Judiciis acceptari possunt, Regnum et partes adnexas gubernandas fore, Expeditione Patentium ad eum duntaxat Casum reservata, ubi in Rebus Legi alioquin conformibus, Publicatio debito cum effectu hac unica Ratione obtineri valeret. Proinde

Forma judiciorum lege stabilita aut stabilienda, Autoritate Regia non immutabitur, nec legitimarum sententiarum Executiones, Mandatis impediuntur, aut per alios impediri admittuntur, nec sententiae legitimae Fororum judiciariorum alterabuntur, imo nec in Revisionem Regiam, nec ullius dicasterii politici pertrahuntur, sed secundum conditas hucusque, aut in futurum condendas leges, receptam Regni Consuetudinem, Judicia per Iudices, absque discrimine Religionis diligendos celebrabuntur, executiva autem Potestas, non nisi in sensu Legum, per Regiam Majestatem exercebitur.

a real unióra, s a „mutua cointelligentia“ és „unióra“ nézve épen nem veszélyes.

Elmondottuk fennebb terjedelmesen, hogy a L. úr által vitatott real unio semmi törvényben nincs megállapítva, s a sanctio pragmaticában megemlített „mutua cointelligentia“ és „unio“ az ő elméletétől minden tekintetben különbözik. Az 1790°/₁ : 12. t. cz. tehát nem lehet veszélyes azon real unióra nézve, mely törvényeinkben soha nem létezett. A „mutua cointelligentia“ és „unio“ törvényes értelmének megfelelő personal unio pedig az említett 12. t. cz. által nem is érintetik.

Azt mondja továbbá L. úr, hogy az idézett 12. t. cz. olvasásánál mintegy intőleg feltűnik az 1741 : 8. t. czikknnek megemlítése, mely törvény a magyar törvényhozásnak jogát, némely tárgyakat illetőleg, helytelenül örök időkre korlátolja, e korlátokat azonban most már egy magyar sem ismeri el.

Igaz, hogy azon korban a szabadalmazott osztályok, pedig azokból állott az országgyűlés, a szabadság leglényegesebb részének az adómentességet tekintették, ezt akarták örök időkre biztosítani, midőn ama törvényben kikötötték, hogy különösen az adómentességre vonatkozó törvények soha országgyűlési egyezkedések tárgyai ne lehessenek. De győzött végre az igazság szava, s a szabadalmazott osztály maga rontotta le ezen korlátokat, midőn 1848-ban királyi helybenhagyással szentesített törvény által minden adómentességi kiváltságot eltörölvén, az általános közadózást megállapította. Bizonyosága ez annak, hogy a törvényhozó hatalomnak korábbi törvények sem vethetnek gátot, s a király és nemzet egyesült akarata rendes törvényhozás útján módosíthatja vagy eltörölheti az ily törvényeket.

Sajátságos magyarázattal kíséri s taglalgatja L. úr a mondott 12. t. cz. azon szavait: „a törvények hozásának, eltörlésének, magyarázásának joga Magyarországon s kapcsolt részeiben közös a törvényesen koronázott fejedelemmel és az országgyűlésre törvényesen összeseregülő karokkal és rendekkel.“ (Leges ferendi, abrogandi et interpretandi Potestatem legitime coronato Principi et Statibus et Ordinibus Regni ad comitia confluentibus communem esse.).

Azt mondja ugyanis, hogy miután az 1790°/₁ : 3. t. cz. szerint a nem koronázott királyt is minden királyi jog illet, kivéve a privi-

legiumok kiadhatását, oly esetben, midőn a király meg nem koronáztathatott, koronázás előtt is gyakorolhatja az ország rendjeivel együtt a törvényhozás jogát, s állítását következő magyarázattal támogatja: A törvénynek ama szavai: „salvis tamen intermedio tempore omnibus Juribus haereditarii Regis, quae ad publicam, constitutionique conformem Regni Administrationem pertinent“ a nem koronázott királynak csak azon jogokat látszik ugyan megadni, melyek az ország kormányzatára, s nem a törvényhozásra vonatkoznak; de mivel az utótételben (im Nachsatze) csak a privilegiumok kiadhatása van, mint egyedüli fentartott jog, a koronázott királynak fenhagyva: kétségtelenül azt mondja az említett törvény, hogy az örökös, de még meg nem koronázott királynak hatalma a királyi hatalom minden lehető viszonyaira és ágaira, (s így a törvényhozásra is) kiterjed, kivéve a privilegiumoknak azonnal jogérvényes kiadhatását.“

Engedjen meg L. úr, hogy, miután ő tudományos közjogi munkát írt, melynek hűség és szabatosság főkellékei, mi egyedül a tudomány szempontjából figyelmeztessük őt saját idézeteire, s a tévedésre, mit magyarázatában a logica és a szöfüzési szabályok ellen elkövetett. Az idézett sorokban az első tétel: „salvis tamen intermedio tempore omnibus Juribus haereditarii Regis, quae ad publicam, constitutionique conformem Regni Administrationem pertinent“ azt mondja, hogy az örökös királyt koronázás előtt is illetik az országnak alkotmány szerinti közkormányzatához tartozó minden jogok; az utótétel pedig abból, mi az első tételben általánosan mondatott, kivételt tesz, midőn a privilegiumok kiadhatását jövődre is egyedül a koronázott királynak tartja fen. L. úr azt állítja, minden lehető királyi jogokat megad ezen törvény, mert csak egy kivételt tesz, a privilegiumok kiadhatását; a mi tehát a kivételben nem foglaltatik, arra nézve az általános szabály fenáll. Igen, de mi az ezen törvényben kimondott általános szabály? Nem az, hogy minden jogok, hanem az, hogy minden az országnak alkotmány szerinti közkormányzására vonatkozó jogok illetik koronázás előtt is az örökös királyt. S az utótétel még ezek közül is kivetszi a privilegiumok kiadhatását, mi egyébként a közkormányzathoz tartoznék. L. úr tehát a kimondott általános szabályt is megszorító kivételt sokkal többre akarja terjeszteni, mint a mire maga a szabály terjedt volna, ha abból semmi kivétel nem tétetik, s ki akarja

terjeszteni olyanokra, mik az egész törvényben egy szóval sem említettnek.

Az örökös királyt koronázás előtt is illető törvényhozási jognak behizonyítására felhossa L. úr azt is, hogy a koronázási hitlevél (inaugurale diploma) mindig a koronázás előtt adatik ki, pedig ezen hitlevél, valóságos törvény, mely az ország rendének és a fejedelemnek egyezkedése folytán állapittatik meg, s a nem-koronázott király által szentesítettik.

Csodáljuk valóban, hogy L. úr nem tud, vagy nem akar különbséget tenni ezen hitlevél kiadásának és a törvények alkotásának módja, czélja s lényege között. A királyi hitlevélben azt ígéri a fejedelem, hogy az ország jogait, törvényeit, szabadságát fenntartja, a szent koronát országgyűlésileg választott világi személyek által az országban őrizteti, az országnak eddig visszaszerzett s ezután visszaszerzendő részeit ismét az országhoz és kapcsolt részeihez csatolja; biztosítja a nemzetet, hogy a trónörökösre jogosítottak magvaszakadtával a szabad-választás joga ismét föléled; elismeri, hogy jövőben is minden örököse és trónutóda köteles leendő ezen királyi hitlevelet elfogadni, s arra esküt tenni. A királyi hitlevél tehát ünnepélyes biztosítás, melynek kiadása a koronázásnak előleges, múlhatatlan föltétele. Maga L. úr elismeri, hogy a király köteles a királyi hitlevelet kiadni, vagy mint ő mondja, szentesíteni (zu welcher Sanction er aber Selbst wiederum verpflichtet ist.). Miből áll tehát azon törvényhozási jog, melyet a hitlevél koronázás előtti kiadásával a fejedelem gyakorol? Jognak lehet-e nevezni oly cselekvést, melyre valaki köteles? A törvényhozási jognak, mely Magyarországon a koronázott királyt illeti, lényege abból áll, hogy a király az elébe terjesztett törvényeket elfogadhatja vagy elvetheti, s nem köteles azokat szentesíteni; a királyi hitlevélnek kiadása pedig L. úr elismerése szerint is kötelesség, melyet megtagadni nem lehet: e kettő között tehát lényeges a különbség. Ime csak az erre vonatkozó néhány sorban is mennyire ellentmond önmagának L. úr!

Tovább folytatván L. úr az 179°/₁: 12. t. cz. elemzését, kiemeli a törvény következő sorait: „Biztosítván a karokat és rendeket, hogy edictumok, vagyis úgynevezett patensek által, melyek az ország törvényszékeinél különben sem fogadhattak el, az ország és kapcsolt részek soha nem fognak kormányoztatni,“ és e

sorokból azt következteti, hogy a királynak azon ígérete, miszerint önhatalmával az országgyűlés befolyása nélkül törvényt nem akar hozni, csak a törvényszékekre vonatkozik, gúnyosan felkiáltván: Nem áll-e a törvényben pusztán és egyedül e két szó „in judiciis?” Igen is ott áll, s nem lehet onnan kitörölni; nem áll ott semmi egyéb, s nem lehet mást abba beletenni! Az országgyűlés törvényhozási részvéte tehát a jogok és szabadságok csak azon tárgyaira terjed ki, melyek a törvényszékeknél (in judiciis) előfordulhatnak.“

Olvassa el L. úr még egyszer az említett 12. t. cikknek első sorait, azokat, melyek az általa idézett sorokat közvetlen megelőzik! Nem áll-e ott világosan és határozottan: „hogy a törvények hozásának, eltörlésének s magyarázásának joga Magyarországon s kapcsolt részeiben közös a törvényesen koronázott fejedelemmel és az országgyűlésre törvényesen összeseregülő karokkal és rendekkel? Nem áll-e ott, hogy a törvényhozási jog országgyűlésen kívül nem is gyakoroltathatik? Nem áll-e ott, hogy ő felsége az ország e jogát sértetlenül megtartandja, s mikép az dicsőült elődeitől reá szállott, úgy felséges utódaira is átszállítandja?” Igen is ott állanak mind ezek, s nem lehet azokat onnan kitörölni.

Úgy áll-e ott, hogy e jog csak a törvényszékiekben vagyis a törvényszékek előtt előfordulható tárgyakra nézve közös a nemzet és fejedelem között? Nem; oly megszorítás nem áll ott, s nem lehet azt oda becsempészni!

Azon biztosítás, melyet a további sorok tartalmaznak, hogy tudniillik ő felsége edictumokkal vagy úgynevezett patensekkel az országot soha kormányozni nem fogja, valamint az, hogy ily patensek a törvényszékeknél amúgy sem fogadtathatnak el, a fennebb határozottan megállapított törvényhozási jognak nem megszorítása, hanem következménye. Nem az van ott mondván, hogy ő felsége a törvényszékiekben nem fog patenseket kiadni, hanem az, hogy „soha nem fog patensekkel kormányozni,” melyek az ország semmi bíróságánál sem volnának úgy is elfogadhatók. Hígyje el B. úr, ha vagy a nemzet vagy a fejedelem a törvényhozás jogát az ő elmélete szerint akarták volna megszorítani, azt a törvényben magában világosan kimondották volna.

Egyébiránt is a törvényhozási jog nem 1790/-ben lőn lejelölőzör megállapítva. Ősi joga volt ez a nemzetnek, melyet

századokon keresztül híven megőrzött. L. úr ugyan, hivatkozva a Hármaskönyv II. R. 3. címére, munkája 291. lapján azt állítja, hogy csak a király volt valóságos törvényhozó, de az ország rendei egyedül privilegiumaik őrei voltak. De úgy látszik, el sem olvasta figyelemmel a mire hivatkozott, különben tudná, mit az idézett 3. cím tartalmaz, hogy a fejedelem nem saját korlátlan hatalmával alkotta a törvényeket, hanem összebíván a népet, megkérdezte, ha ily törvények tetszenek-e vagy nem; és ha a nép azt felelte, hogy tetszenek, akkor lett csak a törvény szentesítve: valamint gyakran a nép is, a mit a közjóra nézve szükségesnek tartott, közakarattal elhatározta, írásban a fejedelem elébe terjesztette, s ha a fejedelem elfogadta, törvény lett belőle. Ime a nemzet és fejedelem között megosztott törvényhozó hatalom, s a mindenik részt egyaránt megillető kezdeményezési jog a régiebb időkől.

Így volt ez Verbőczy kora után is. Mennyire ragaszkodtak őseink e joghoz, példakép egy esetet hozunk fel a XVII. századból.—II. Rudolf 1604-ben jónak látta önhatalmával az ország rendinek hozzájárulása nélkül egy cikket iktatni az általa szentesített törvények közé, mely a vallás ügyére vonatkozott. De e cikk a legközelebbi alkalommal, 1606-ban, a bécsi békekötés első pontjában eltöröltetett és pedig azért, mert országgyűlésen kívül s az ország rendinek beleegyezése nélkül lőn a törvények közé iktatva (*cum is extra Diaetam et sine Regnicolarum assensu adjectus fuerit, et propterea etiam tollitur*).

Így szól a bécsi békekötés. Nem egy példát, nem egy törvényt s királyi hitlevelet lehetne felhozniunk, mely a törvényhozási jog közösségéről kétségtelen bizonytságot tesz, de fölöslegesnek tartjuk a sok idézetet; elég, úgy hisszük, megemlíteni a gyakran idézett 1715: 3. t. cikket. E törvény, mint fennebb már ismételve elmondottuk, azt tartalmazza, hogy ő felsége biztosítja az ország rendeit, miszerint Magyarországon másképp uralkodni s kormányozni nem fog, mint magának az országnak eddig hozott s jövőendőben is országgyűlésileg hozandó törvényei szerint. Ha tehát csak azon törvények szerint lehetett Magyarországon uralkodni s kormányozni, melyek országgyűlésileg hozattak: az ország törvényhozási jogának mindazon tárgyakra ki kellett terjednie, melyek az uralkodás és kormányszatnak tárgyai. Már pedig

az uralkodáshoz és kormányzáshoz nem egyedül a törvénykezési tárgyak tartoznak.

Azt mondhatná talán L. úr, hogy e törvény a *sanctio pragmatica* megállapítása előtt és így akkor hozatott, mikor még a „*mutua cointelligentia*“ és „*unio*“ nem volt oly szabatosan kimondva. De figyelmeztetjük, hogy a *sanctio pragmatica*t megállapító 1723. évi 2. t. cz. újra megerősíté az említett 1715. évi törvényt, sőt azt, mint fennebb láttuk, a 9. §-ban világosan hozzáköti a nőági öröködéssel elfogadásához.

Kétségtelen tehát, hogy a törvényhozó hatalom, mely a magyar nemzetet királyával együtt közösen illette, már 179°/₁ előtt is teljes volt, s nem oly megszorított, mint L. úr vitatja.

Az 179°/₁: 12. t. cikkben ő felsége azt igéri, hogy az országnak ezen általa önként elismert jogát sérthetetlenül fentartandja, s a mint az dicső elődeitől reá szállott, utódaira is sértetlenül átszállítandja. Lehet-e ennél fogva úgy magyarázni a törvényt, hogy az ország rendének azon törvényhozási jogát, mely 179°/₁ előtt, mint fennebb láttuk, teljes volt, s nemcsak a törvénykezési tárgyakra terjedett ki, ő felsége csak a törvénykezések-re szorítva ismerte el, s e szűk korlátok közé szorítva fogja azt fentartani s utódaira átszállítani? Hiában hivatkozik L. úr a törvény világos szavainak ellenében annak szellemére; ha e szellemet nem saját képzelődéséből, hanem a törvény valóságos értelméből, logikai összefüggéséből és azokból, mik annak alkotását megelőzték, vonja ki, látni fogja: hogy a mondott törvénynek egész szövege s kétségtelen szelleme a mi állításunkat igazolja s nem az övét.

De L. úr azt állítja, hogy Magyarországnak törvényhozása nem terjedett ki soha a regaliákra, katonai ügyekre, pénzügyre, kereskedelemre, külviszonyokra.

Maga L. úr számos törvényt idézett, melyeknek tartalma teljesen megczáfolja ez állítását. De menjünk végig röviden az egyes tárgyakon. Ha minden, e tárgyakra vonatkozó törvényt fölhoznánk s kivonatban közlenénk, e kis értekezés szükség nélkül felette nagy terjedelemre növekednék: mert ily törvényekkel tele van törvénykönyvünk. Csak néhányat fogunk ezekből minden tárgynál megemlíteni, hogy kitéintsük L. úr állításának alaptalanságát.

Első tárgy a regaliák, melyek közé sorolja L. úr a bányákat, pénzverést (Münzwesen), sőt, salétromot és postát.

A regaliák törvényeink szerint is királyi jövedelmek voltak, melyek az ország közszükségeinek fedezésére adattak által a magyar királynak, ennél fogva magának a kezelésnek nagy része nálunk is, mint más országokban, a király hatalmától függött. De mindazokra nézve, mik a regaliákra vonatkozólag általánosan s természetüknél fogva tárgyát képezhetik a törvényhozásnak, a magyar országgyűlés is gyakorolta a törvényhozási jogot. Ugyanis a bányákat illetőleg:

az 1492: 30. t. cz. azt rendeli, hogy a nemesi birtokok területén létező arany, ezüst, réz és egyéb bányákat a király el ne foglalhassa, hanem azokból csak urburát kapjon; kivételnek a sóbányák, melyek egyedül a királyt illetik;

az 1552: 36. t. cz. megállapítja, hogy új bányák nyitásánál az ország törvényei s az ország rendének előjogai megtartassanak;

az 1405: 15., 1492: 32., 1554: 17., 1566: 10., 1618: 46. 1659: 72. s még igen számos törvények tiltják az aranynak és ezüstnek az országból kivitelét;

az 179 $\frac{0}{1}$: 22. t. cikkben biztosítja ő felsége az ország rendeit, hogy a bánya-ügyet, tüstént az országgyűlés után, a magyar udvari kamara alá rendelendi; a bányatörvények reformálását s a bányabíróságok megállapítását és rendezését az ország rendével együtt fogja elhatározni; a bánya-ügy gazdasági szabályozását magának tartván fen;

az 179 $\frac{0}{1}$: 67. t. cikkben országos küldöttség neveztetik ki, mely a bányászati és pénzverési tárgyakat s a bányászati törvénykezést rendszeresen dolgozza ki;

az 1825 $\frac{7}{7}$: 9. t. cz. által újabb bizottságot küld ki az országgyűlés, mely a fenemített bányászati és pénzverési ügyek fölött, miket az 179 $\frac{0}{1}$. évi bizottság nem dolgozott ki teljesen kimerítőleg, újabb rendszert dolgozzék ki, s ha tárgyalás közben a kamarai egyének felvilágosítására lenne szüksége, azt a nádornak jelentse be, s ő felsége azonnal rendelkezéseket teend a szükséges egyének kiküldetése iránt. Ezen fölül minden bányászati kerületből két szakértő egyént fognak az urburáriusok választani, kik a küldöttségnél értesítő szavazattal (voto informativo) birandnak.

Az 1843⁴ országgyűlésen az egész bányatörvényt kidolgozta a követi tábla, s munkáját a felső táblához küldötte; váltott is ízeneteket a két tábla, de némely pontokban egyesülés nem eszközölthetvén, az akkor törvényynyé nem válhatott.

A pénzverést illetőleg:

az 1553: 23. t. cikknek 3. §-a rendeli, hogy az esztergami érsek s annak megbízott embere, mint pisetarius, régi szokás és egyházának előjoga szerint, ügyeljen fel, hogy a pénzverésnél hiba vagy csalás ne történjék;

az 1554: 17. t. cz. ugyan ily tartalmu;

az 1557: 15. t. cz. azt mondja, hogy az érsek pisetarius a jelen legyen, midőn az arany és ezüst a királyi kamarába vitetik, hogy, mint ellenőr tudhassa, mennyi vitetik oda hetenként;

1342-ben I. Károly decretumában az ország rendeineke beleegyezésével (voto unanimi) határozattak meg a verendő pénznek nemei, azok bel-értéke (liga), érték felosztása stb.

Az 1439: 10. t. cz. hasonlóul elhatározza, minő pénz veressék, s megállapítja, hogy a pénznek értéke s folyama az ország rendeineke hozzájárulása nélkül meg ne változtattassék, s az érsek és tárnok mellé egy hü és alkalmas ember adassék az arany és ezüst pénz verésénél „in probatorem.”

Az 1550: 48., 1552: 46., 1553: 23., 1557: 14., 1567: 47., 1659: 72. s több más törvények rendelkeznek a verendő magyar pénznek bel-értékéről, formájáról s köriratáról stb.

E törvények nagy részét maga L. úr is idézte.

Az 1439: 11. s 1514: 66. t. cikkek megtiltják a külföldi pénzek behozatalát;

az 1547: 21. t. cz. megállapítja, hogy a német-osztrák pénz is fogadtassék el Magyarországon;

az 1548: 51. t. cz. a „babka“ nevű cseh pénznek, az 1741: 32. t. cz. pedig a morva „Gröschl“ nevű pénznek elfogadását állapítja meg;

ellenben az 1574: 20. t. cz. azt rendeli, hogy a lengyel pénz, minthogy silány értékű, el ne fogadtassék;

az 1618: 19. t. cz. azt mondja, hogy a sokféle német garas, mely nem jó, folyamatba ne tétessék Magyarországon;

az 1659: 72. t. cz. még azt is meghatározza, minő garasok veressenek.

Több törvény, melyeket L. úr is idézett, p. o. az 1553: 23., 1552: 46., 1563: 173. stb. cikkelyek azt rendelik, hogy oly belértékű tallérok s egyéb pénzek veressenek Magyarországha, minők a németországiak.

A só-bányák és a só-árulás egyedül a királyt illetik, s magánosak só-bányát nem is nyithattak, sőt a király azon birtokot, melyen só-bánya volt nyitható, teljes kárpótlás mellett bárkitől elcserélhette. És mégis gyakorolta az ország ezen regaléra s illetőleg monopoliumra vonatkozólag is törvényhozási jogát, mindazokra nézve, mik általában véve a törvényhozás tárgyát képezhették.

Az 1548: 29., és 1635: 43. t. cikkek azt rendelik, hogy a sclavoniai megyék tengeri sót is használhassanak;

az 1715: 122. t. cz. azt mondja, hogy Horvát, Dalmát- és Tótország élhetnek tengeri sóval, de minden külföldi só, különösen a stájerországi is, melyet oda nemrég a grázi kamara bevitt, teljesen kizáratik (*Extraneo tamen sale, omni, adeoque Stiriaco etiam, per graetzenssem cameram recenter inducto, pro usu excluso*).

Ebből láthatja L. úr, hogy a stájer só „extraneusnak“ nevezetik, és a magyar koronához tartozó országokból kitiltatik; ő láthatja, minő alapon áll azon elmélete, melyet a real unióról felállított.

Az 1548: 29., 1550: 68. és 1715: 13. t. cikkek megállapítják, hogy Árva, Liptó, Thurócz megyék lengyelországi sóval is élhessenek; pedig Lengyelország más fejedelem birtoka volt.

Az 179°/₁: 20. t. cikkben elhatároltatik, hogy országgyűlésileg fog mindig tárgyaltatni a só árának fölemelése, s ha csak rendkívül sürgető körülmények nem kívánják, országgyűlésen kívül a só ára soha föl nem emeltetik.

Az 1802: 3. t. cikkben, ő felségének előterjesztésére, az 179°/₁: 20. t. cz. értelméhez képest, önként megegyeztek az ország rendei, hogy a só ára egy forint 6 krajczárral fölemeltessék (*Erga benignam Suae Majestatis propositionem ad mentem Art. 20. 179°/₁. Status et Ordines ultro accesserunt etc.*)

A salétrom- és a lőpor-készítés oly regalék, melyeket a fejedelemtől elvonni czélszerűen nem is lehetett volna; de a mi ezekre nézve a törvényhozás elébe tarthatik, az iránt Magyaror-

szágban is az országgyűlés intézkedett. Így például, hogy többet ne említsünk, az 1596: 50., 1597: 26., 1599: 29. és 1638: 66. t. czikkek elhatározták, miszerint salétromot az országból kivinni nem szabad, hanem az a király részére lesz mindig eladandó, és csak akkor, ha ő felségének arra szüksége nincs, lehet magánosoknak is salétromot eladni; a királyi hivatalnokok pedig azzal kereskedést nem üzhetnek. Az említett 1638: 66. t. cz. megállapítja még azt is, hogy a királyi városok s általában az ország lakosai magok szükségére vehetnek salétromot. A törvény e rendelete a szükség alatt kétségtelenül a várak, városok s egyéb erősített helyek védelmére megkívántató salétromot s illetőleg puskaport értette.

A p o s t a hajdan magán vállalkozás volt, később a kormány a posták kezelését átvette. Az országgyűlés 1790. évben a 22. t. cz. által egyenesen a magyar királyi helytartó-tanácsot bízta meg, hogy a posta-ügyre felügyeljen, s elrendelte azt is, hogy a posták jövedelme a magyar kamarától el ne vonassék.

Világosan kitűnik, úgy hiszszük, már ezen itt elősorolt adatokból is, hogy teljesen alaptalan L. úr állítása, miszerint a magyar országgyűlésnek soha nem volt a regáliákat illetőleg törvényhozási joga; s alaptalan az is, hogy az ország eselekvési köre egyedül kérelmezésre volt e tekintetben szorítva. Mutatja az általunk idézett törvények szövege, hogy e tárgyak iránt is épen úgy vannak szerkesztve a törvények, mint egyéb törvényeink.

A katonaságot illetőleg azt állítja L. úr, hogy: „a magyar országgyűlésnek soha nem volt törvényhozási joga a katonai ügyek fölött; sz. István idejétől óta ezen ügy mindig a királyt illette, s még a fölkelésre nézve (insurrectio) sem bírtak az ország rendei szabad határozati joggal, hanem a király által felszólítva, személyesen tartoztak felkelni.”

A régi korban Magyarországon szintűgy, mint más országokban, egészen más volt a védelmi rendszer, mint jelenleg. Hajdan a király is tartott ugyan sereget, de tartottak a főpapok, főrendek, nagyobb birtokosok külön seregeket; ezeken kívül voltak még a megyék s városok hadai. Mind a király, mind a zászlósok maguk fogadták katonáikat s magok látták el azokat bérrel. Az országot fenyegető háború esetében minden nemes tartozott fölkelni és saját ellátásáról gondoskodni. A király seregei sokkal csekélyebbek voltak, semhogy egyedül magok megvédehették volna

az országot; veszély idején tehát a király felszólította zászlóseit, a megyéket és városokat, s e felszólításra fegyverhez nyúlt az ország összes hadereje. Így volt ez akkor más nemzeteknél is. Nem országgyűlésileg határoztatott el a katonaság kimozdítása, hanem az általános fölkelés természetes eredménye volt az akkor mindenütt divatozott védelmi rendszernek. Épen oly joggal mondhatná L. úr bármely más országról azon korból, hogy nem határozhatott sz a b a d o n a fölött, ha fegyvert fogjon-e, mert nem lévén más hadsereg, a fenyegető vagy kiűtött háború mindenkit kényszerített az ország védelmére. Később még az állandó katonaság behozatala előtt is szaporodni kezdett a királyi seregek száma, s annak erősítésére gyakran személyes fölkelés helyett majd pénzt adtak az ország lakosai, hogy azon a király katonákat fogadhasson, majd magok fogadtak zsoldosokat, kiknek zsoldját országgyűlésileg megállapították, s az arra szükséges összeget időnként az akkor fenálló adózási kulcs szerint kivetették. Így például: 1537, 1542, 1547, 1552, 1553, 1578, 1595, 1596, 1597, 1600, 1662. évben stb.; s nagyobb szükség esetében a személyes fölkelést is elrendelték.

A mint idővel ekképen változott és fejlett a védelmi rendszer, mind inkább szükségessé vált, hogy annak eszközei fölött az ország tanácskozzék és határozzon, szóval: a katonaság mind inkább tárgya lön a törvényhozásnak. Így volt ez nálunk is, más országokban is. Ha végig néziünk azon törvényeink hosszú során, melyek az ország védelmére s annak eszközére, a katonaságra vonatkoznak, ha csak azon számos törvénycikket tekintjük is, melyeket L. úr munkájában maga idézett: nem foghatjuk meg, miként állíthatta ő, hogy az ország soha nem gyakorolta törvényhozási jogát a katonaság fölött. Csak néhány törvénycikket emelünk ki a sok közül.

Az 1546: 25. t. cz. meghatározza, hogy ő felsége minden megyében hány lovas katonát fogadjon;

az 1598: 16. t. cz. megengedi, hogy ő felsége a megajánlott adóból újabban fogadhasson lovas- és gyalog-katonákat, kapitányokat és egyéb hadi tiszteket, de azok magyarok legyenek. (*Conceditur praeterea ut sua Majestas etc.: ezek a törvény szavai.*)

Az 1599: 6. t. cikkben tíz ezer katonát ajánl az ország hat hónapra.

Az 1599: 19. t. cz. azt rendeli, hogy a magyar katonaság az ország szokása elleni esküre ne kényszeríttessék, mert a magyar katonának régi jogai vannak, melyeknél fogva csak magyar kapitányoktól függ, és ha bünt követett el, azok által büntetettik;

az 1600: 3. t. cz. 12. §-a meghatározza, hogy az ország által ajánlott összeg semmi más czélra ne fordíttassék, csak katonafogadásra;

az 1603: 5. t. cz. azt mondja, hogy a magyar katonaság magyar kapitányok által fogadtassék;

az 1608. kor. e. 2. és 1618: 2. t. cikkek azt rendelik, hogy külfatonaság az ország beleegyezése nélkül be ne hozassék. Ugyanerről biztosítják az ország rendeit II. III. Ferdinánd és I. Leopold is koronázási hitleveleikben;

az 1625: 24. t. cz. azt mondja, hogy a külfatonaságot, a jelen idők veszélyes állapota miatt, nem lehet ugyan még most kivonni a végvidékekből (confiniis), de mihelyt megtörténhetik, onnan tüstént vitessék ki; addig is azonban e katonaság magyar kapitányok és magyar törvények alatt álljon s a nádortól függjön;

az 1630: 37. t. cz. 1. §-a azt rendeli, hogy a katonaság ne falukba, hanem várakba szállásoltassék;

az 1655: 3. t. cz. meghatározza, melyik végvárban mennyi katonának kell lenni;

az 1655: 9. t. cz. megállapítja, mikép fizettessék a végvidéki katonaság, s elrendeli, hogy a hadi szemléknél (lustra) minden generalatusban egy felügyelő legyen, ki a nádor embereivel együtt a hadi szemlére ügyeljen;

az 1655: 19. t. cz. elhatározza, hogy a külfatonaság három év alatt az országból kivitessék, s jövőendőben az ország beleegyezése nélkül be ne hozassék. — Ezek s több e tárgyra vonatkozó törvények eléggé mutatják, hogy az országgyűlés az állandó katonaság behozatala előtt is rendelkezett a katonai ügyek fölött.

Idővel megváltozott a védelmi rendszer egész Európában, s a fölkelések és egyes főurak bandériális seregei helyébe általában mindenütt állandó, rendes katonaság lépett. Magyarországnak sem lehetett e részben hátramaradnia, s 1715-ben a 8. t. cikkben kimondották az ország rendei, hogy csupán bandériális seregekkel

és nemesi fölkeléssel nem lehetvén az országot elegendőleg megvédeni, erősebb, állandó, rendes katonaságot kell tartani, mely zsold nélkül fen nem állhat, a zsoldot pedig adó nélkül nem lehet megszerezni. De ugyanazon czikkben egyszersmind elhatározták azt is, hogy az e célra szükséges adók és subsidiumok mindenkor országgyűlésen, hová azok egyébként is tartoznak, tárgyalassanak; csak az ellenség váratlan betörésének esetére és azon esetre, midőn a dühöngő háború lehetetlenné teszi a rendes országgyűlési tárgyalást, nem levén megengedve, hogy a nádor, az ország primása, a főpapok és ország zászlósai, a királyi tábla, a megyék és királyi városok, lehető legnagyobb számmal, az országban, és nem az országon kívül, összehivassanak, kik meggyőződven a véletlenül beállott szükség valóságáról, elhatározhassák, a mit e részben az ország érdeke megkíván, de más tárgyakba ne bocsátkozhassanak.

Megjegyezzük itt azt, hogy a „subsidiorum“ szó alatt nem csak a készpénz vagy természetmények, hanem az 1790°/₁: 19. és az 1825°/₇: 6. t. cikkeeknek, melyekről alább szóllunk, világos bizonyítása szerint, a hadsereghez szükséges ujczok is értendők.

Midőn tehát az ország legelsőben kimondotta az állandó katonaság szükségét: annak fentartására s kiegészítésére vonatkozólag határozottan fentartotta saját törvényhozási jogát, s kétségtelenül világos szavakban kifejezte azt.

Hasonló s talán még határozottabb az 1790°/₁: 19. t. cz. tartalma, melyben ő felsége teljesen biztosítja az ország rendeit, hogy semmi néven nevezhető subsidiumokat, se készpénzben, se termékekben, se ujczokban nem fog önhatalmával, se az ország rendei, se a nemesekre, se a nem-nemesekre kivetni, sőt még szabad ajánlás ürügye alatt sem fog ilyesmit országgyűlésen kívül sürgetni. Az állandó katonaság fentartására szükséges közadóra nézve pedig elismeri, hogy annak mennyisége egyik országgyűléstől a másikig mindig országgyűlésileg fog meghatározatni.

Az állandó magyar katonaságnak, vagyis a magyar ezredeknek fentartása részint toborzás által (Werbung), részint midőn a szükség úgy kívánta, ujczozás által történt. De ezen ujczozás mindig országgyűlésileg határozatott el. Így például 1790°/₁-ben a 66. t. czikkben a magyar ezredeknek, melyeket a háború nagyon meggyöngített, szükséges kiegészítésére, minthogy arra a

szükséges toborzás elegendő nem vala, 6000 ujonczot ajánlottak az ország rendei, s elhatározták egyszersmind, hogy azon országos bizottság, mely ugyanazon országgyűlés által a commissariatumok rendszeres kidolgozására kiküldetett, adjon javaslatot az iránt is, mimódon lehetne a magyar ezredek fentartását jövőre törvényszerűleg s a nép hajlamával egyezőleg, az adózók minél kisebb terheltetésével eszközölni, s javaslatát a jövő országgyűlésre mutassa be, hol az tárgyalatván, törvénybe fog iktattatni.

1792-ben ő felsége ismét ujonczokat kívánt az ország rendeitől. Az országgyűlés egy küldöttséget választott, mely előtt ő felsége részéről kimutattatott az ujonczok szüksége, valamint fölfedtetett az is, hogy az ellenség ő felségének egyik tartományát, Belgiumot, már megtámadta. Az ország rendei tehát meggyőződve a szükségéről (mindezek a törvény szavai), a megkezdett háború tekintetéből, a 6. t. cikkben, ismét 5000 ujonczot ajánlottak.

1796-ban, a 2. t. cikkben, 50,000 ujonczot ajánlott az ország.

1802-ben, az 1. t. cikkben, megállapítják az ország rendei, hogy a határőrségen kívül, a magyar hadsereg 12 gyalog- és 10 lovas ezredből, összesen 64,000 emberből álljon, s ígérk, miszerint azt három évig teljes számban fel fogják tartani; hogy pedig ezen 64,000 főből álló hadsereg szükség esetében teljes számmal az ellenség elébe állíttathassék, most 12,000 ujonczot ajánlanak olyképen, miszerint, ha kiütne a háború, a szükségéről értesítettvén a nádor, az említett 12,000 ujonczot kiegészítési előlegezéképen azonnal állítsa ki. De ugyanezen t. cikkben kimondják egyszersmind az ország rendei, hogy a magyar katonaságnak az országgyűlés általi kiegészítése, mind a számra, mind a kiegészítés módjára nézve, országgyűlési tárgyalások alá tartozik. Ő felsége pedig azon reményét jelenti ki, hogy a jövő országgyűlésen a magyar ezredek fentartásának oly módja fog az országos rendek által előadatni, mely a közbiztosságnak teljesen megfelel.

1807-ben, az 1. t. cikkben, 12,000 ujonczot ajánlanak az ország rendei, s megállapítják az állítandó ujonczok mértékét s egyéb kellékeit. Intézkednek egyszersmind a toborzás módjáról is, melyre évenként 200,000 frtot határoznak.

1822-ben ő felsége önhatalmával, országgyűlésen kívül, követelt és állíttatott ujonczokat: de midőn ez ellen 1825-ben az ország rendei, törvényeinkre hivatkozva, felszóllaltak, ő felsége

maga is elismerte királyi válaszában a nemzet felszóllalásának törvényességét, s kijelentette, hogy azon események atyai szívének is kedvetlenek s nem akar jövődöben azokra, mint példára hivatkozni. Sőt a 3. t. cikkben ünnepélyesen biztosította is az ország rendeit, hogy a törvényeket, melyek között a fenidézett 179⁰/₁: 19-ket is különösen megemlíti, szorosan megtartandja.

Ugyanazon országgyűlésen a 4. t. cikkben, újabban elismeri ő felsége, hogy az 1715: 8. és 179⁰/₁: 19. t. cikkelyek világos tartalma szerint, a közadó és mindennemű subsidiumok, akár készpénzből vagy természetményekből, akár ujonczokból állanak, országgyűlési egyezkedés (tractatus diaetalis) alá tartoznak; s attól még rendkívüli esetekben sem lesznek elvonhatók, kivéve az 1715: 8. és 1741: 22. t. cikkek eseteit (az ellenség váratlan beütését és oly dühöngő háborút, mely miatt rendes országgyűlést tartani nem lehet). Hogy ez esetekre is fen van tartva az ország befolyása, láttuk fennebb, midőn az 1715: 8. t. cikkről szóltunk (Lásd e t. cikk szövegét a 105. lapon).

1830-ban ismét ujonczokat kívánt ő felsége az országgyűléstől. E királyi előterjesztés folytán alkottatott a 7. t. cz., melyben az mondatik, hogy az ország rendei, miután ő felsége nevében, ki ez iránti törvényes kívánságukat megelőzte, a külügyek fenforgó körülményeiről s a magyar katonaság jelenlegi állapotáról felvilágosítottak, meggyőződván a szükségéről, a magyar ezredekhez 28,000 ujonczot ajánlanak. Elsoroltatnak e törvényben az ajánlat-hoz kötött föltételek, az állítás módja, az ujonczok magassági mértéke és a szolgálati idő. Ezen év előtt a Magyarország részéről állított katonának szolgálati ideje nem volt meghatározva, katonáskodnia kellett, míg arra alkalmas volt; de az ezen országgyűlésen ajánlott 28,000 ujoncz szolgálati idejét tíz évre határozta a törvényhozás, s megállapította egyszersmind azon eseteket, melyekben a katona e tíz év lefolyta előtt is haza bocsátandó. Ajánlottak az ország rendei a 28,000 ujonczon felül még 20,000 ujonczot, de oly föltétel mellett, hogy ha egy év alatt háború ütne ki, ezek is állíttassanak ki; a háború bevégeztével azonban tüstént bocsáttassanak el.

Hasonló az 1840: 2. t. cz. tartalma is. Ki van ebben is mondván, hogy az ország rendeinek törvényben gyökerezett kívánata folytán értesített ő felsége nevében az országgyűlés mind a

külföldiek fenforgó körülményeiről, mind a magyar ezredek jelen állapotáról, s meggyőződve a szükség valóságáról, annak fedezésére 38,000 ujonezot ajánlott oly kikötéssel, hogy azok egyedül magyar ezredekben szolgáljanak, s nem magyar ezredekbe semmi szín alatt át ne tétessenek. E törvényben is megállapították az ujonezozás módja, az ujonezok magassági mértéke, szolgálati ideje s az állítás egyéb föltételei; s elrendeltetett, hogy a besorozók tisztek és orvosok szorosán azon útasításhoz tartsák magokat, mely az országgyűlés által megállapított.

Ezen általunk idézett törvények szövege meggyőzhet bárkit, hogy Magyarország törvényhozási joga a magyar katonai ügyekre is kiterjedt.

Lássuk továbbá, mennyiben alapos L. úrnak azon állítása, hogy Magyarország törvényhozási joga soha ki nem terjedett a kereskedelemre.

A kereskedelmi ügy egy részét a keresk. vámok, vagyis, mint a magyar törvény azokat nevezi, harminczadok (*tricesimae*, *vectigalia*) képezik. Ezekre vonatkozólag pedig számos törvény bizonyítja az ország elhatározó törvényhozási befolyását. A harminczadok hazánkban a régiebb korban is törvény szerint a koronai javakhoz tartoztak, s azok jövedelmei a koronát illették.

Az 1514: 1. 2. és 3. t. czikkek a harminczadok mindenemű elidegenítését megtiltották.

Ugyanazon t. czikkek azt rendelik, hogy a mások kezén levő harminczadok tüstént bocsáttassanak vissza, de kivételt tesznek azokra nézve, a miket Zápolya bír, kinek joga leendő harminczadokat megtartani a teljes kiváltásig, — mely kiváltásra az országgyűlés évenként minden telek után 20 denárt rendel a hadseregi pénzekből.

Az 1546: 54. t. cz. újra sürgeti, hogy ő felsége a magán kezeken levő harminczadokat szerezze vissza, adja a magyar kamara alá, s minden jövedelmeiket az ország védelmére fordítsa. E törvényben, különösen annak 4. §-ában a harminczadok jövedelmei az ország közjövedelmeinek (*publicos regni proventus*) nevezetnek.

A törvényhozás határozta meg több ízben a harminczadok helyeit. Az 1490: 34. t. cz. elszámlálja ezen helyeket. Az 1523: 46. t. cz. pedig azt rendeli, hogy a törvényben kijelölt helyeken kívül

harminczadokat felállítani nem lehet. — Az 1715: 90. t. cz. újabb sorozatát foglalja magában a harminczad helyeinek, s azt mondja, hogy a melyek e sorozatban nem foglaltatnak, eltörölteknek tekintendők.

A törvényhozás némely harminczadokat eltörölt, mint például: az 1498, 29., 1548: 58., 1618: 18., 1630: 15., 1649: 78., 1681: 44. és 1715: 15. t. czikkek. Ezek közül különösen az 1681: 44. t. cz. 4. § a világosan azt rendeli, hogy az ország törvényei ellen újabban felállított harminczadokat a nádor, Felső-Magyarországban ama részek főtábornoka, Horvát- és Tótországban pedig a bán egyszerűen töröljék el. Az eltörlést tehát az országgyűlés rendelte meg, s e rendelet teljesítésével maga az országgyűlés bízta meg az említett főhivatalnokokat.

A törvényhozás nem egyszer intézkedett a fizetendő harminczad mennyisége fölött is, például: az 1492: 27. t. cz. azt rendeli, hogy a harminczadi vámok jövedőre is a Lajos, Zsigmond és Albert királyok alatt megállapított mennyiségben fizetessenek. Az 1547: 34. t. cz. a vámot, mely minden ökörtől 2 forintra volt emelve, egy frtra szállította le. A törvényhozás határozta meg, hogy kik és mitől fizessenek, s kik és mitől ne fizessenek harminczadot. Példák erre az 1574: 37. t. cz. 2. §-a, 1613: 29., 1638: 49. s több más törvények. Az 1492: 27. t. cz. 1. §-a, 1498: 29. t. cz. 4. §-a és az 1649: 46. t. czikkek megállapítják, hogy egy frtnál kevesebbet érő portékákból harminczad ne fizetessék. Az 1741: 62. t. cz. azt rendeli, hogy az ország végvidéki katonaságának számára behozandó posztó mentes legyen a harminczadi vámtól.

A törvényhozás határozta meg azon tárgyakat, melyeket az országból kivinni egyáltalában nem szabad; t. i. aranyat, ezüstöt, salétromot, mint az általunk fennebb többször idézett törvények mutatják.

A törvényhozás határozta el időnként némely tárgyak kivételének ideiglenes tilalmát. Így például: az 1498: 31. t. cz. eltiltotta a marhák és lovak kivitelét; az 1601: 17., 1603: 11. s több más törvények eltiltották ideiglenesen a gabona kivitelt.

A törvényhozás még a harminczadok kibérléséhez is hozzá szólott, a mennyiben meghatározta, hogy azok, kiknek nem adathatnak haszonbérbe, mint az 1630: 15. és az 1647: 88. t. czikkek 2. §§-ai mutatják.

A törvényhozás rendelkezett arról, hogy a harminczadi tisztek magyarok legyenek.

A törvényhozás több cikkben, különösen az 1625: 33. és 1630: 15. t. cikkeken elhatározta, hogy minden harminczad Pozsonytól az Ádriai tengerig a magyar kamarának legyen alárendelve.

A törvényhozás gyakrabban, például az 1655: 10. t. cikkben, biztosokat nevezett ki, a királyi harminczadosok kibágásainak megvizsgálására és megszüntetésére. Az 1681: 44. t. cz. 3. §-ában a királyi harminczadi vám kiigazítása rendeltetik meg.

Az 1715: 91. t. cz. 65. §-ában a harminczadi vám szabályozása a királyi táblára, az 1729: 2. t. cikkben pedig ugyan e tárgy a magyar királyi helytartó-tanácsra bízatik. E cikkekre vonatkozólag megjegyezte L. úr, hogy azokban a kamarai biztosok közbejöttéről is van szó, s nem bizonyos, ha nem a bécsi kamara biztosait értette e a törvény. De ne kételkedjék L. úr, egyenesen a magyar kamara biztosai vannak ott értve, miután a magyar harminczadok a fennebb idézett 1625: 33. és több más t. cikkeket értelmében a magyar kamarától függték.

A törvényhozás 1790°/₄-ben is országos bizottságot küldött ki a 67. cikkelyben, melynek egyik feladata volt, hogy a harminczadok elveinek szabályozásáról (*regulatio principiorum vectigalis tricesimalis*) javaslatot készítsen s azt az országgyűlés elébe terjeszse. Az 1825°/₄. évi országgyűlés pedig a 8. t. cikkben e munka elkészítését egy újabb országos küldöttségre bízta.

Mindezen intézkedések s törvények a magyar országgyűlésen hozattak, s a ki azokat végig tekinti, nem fog kételkedni, hogy Magyarország törvényhozási joga kiterjedt a kereskedelmi ügynek e legfontosabb ágára, a harminczadokra is.

Azt mondhatná talán L. úr, hogy mindezek csak a belkereskedésre nézve állanak, de a külkereskedési viszonyokra csakugyan nem terjedett ki az ország törvényhozási joga.

Megjegyezzük azonban, hogy az általunk idézett törvények mind a beviteli, mind a kiviteli harminczadokra szólnak, ezek pedig az ország kül-kereskedéséhez is szintűgy tartoznak. Minden állam csak saját területén, illetőleg határszélein rendelkezhetik a kereskedelmi vámokról, más, tőle független államok vámszabályozási jogába nem avatkozhatik. Némely áru-cikkek kivitelt

vagy behozatalát megtiltja, másokét megengedi, kisebb vagy nagyobb vámokkal terheli a behozatalt, s ezekre nézve, ha más államokkal szerződést nem köthet, viszonzosság vagy visszatörlesztés által igyekezik saját kereskedelmi érdekeit biztosítani. Azon törvények, melyeket fennebb idéztünk, nem egy ily nemű intézkedést foglalnak magokban. De megemlítünk még néhány esetet. Az 1588: 15. t. cz. 3. §-a elkobzás büntetése alatt megtiltotta a bor behozatalát Ausztriából Magyarországra, Stíriából Sclavoniába, ha csak a magyarországi és sclavoniai boroknak Ausztriába és Stájerországba bevitele viszonzosan meg nem engedtetik. Íme a magyar törvényhozás által megállapított viszonzosság s némileg visszatörlesztés példája a tőle független s különálló Ausztria és Stíria ellenében, mi csakugyan nem mutat real unio létezésére.

Ugyanazon t. czikk 4. §-a megtiltja a magyaroknak, hogy boraikat Lengyelországba magok kivigyék, hanem azt megengedi, hogy a lengyelek jölessenek ide a magyar borok megvétele végett a megállapított régi lerakó helyekre.

Az 1649: 13. t. cz. Ausztria, Morvaország, Szilézia és Stájerország városait, különösen pedig Bécs-Újhelyet, Bruckot és Hainburgot, ő felsége kívánatára s a különös jó szomszédság tekintetéből (a törvény szavai), fölmenti a Magyarországból termelt alodialis boraikért fizetendő harminczad alól, sőt az utóbb nevezett három várost minden portékáik ki- és bevitelére nézve fölmenti a harminczad fizetésétől, a mennyiben az 1647. év előtt e mentességnek gyakorlatában voltak.

Ezekből és több hasonló példából látható, hogy az országgyűlés az ország külkereskedésére nézve is gyakorolta a törvényhozási jogot, s nem csak könnyülgött, mint L. úr állítja, hanem valósággal határozott is.

A kereskedelmi ügyekhez tartozik még a közlekedési eszközök, csatornák, vasútak fölötti rendelkezés. Magyarország törvényhozási joga e tárgyakra is kiterjedett, mincképpen bizonyítására legyen elég több példa közül csak néhányat megemlíteni.

Az 1723: 122. t. cz. a magyar kir. helytartó-tanácsot bízza meg, hogy a kereskedelem könnyítése tekintetéből a hajókázható folyóknak csatornák általi összeköttetéséről gondoskodjék, szakértő vízi építészekkel tanácskozzék, s a megállapodást, helybenhagyás

vagy módosítás végett, ő felségéhez terjeszsze föl és az országgyűléshez is adja be;

az 183²/₆: 25. t. cz. megrendeli a magán-társulatok által készítendő csatornákhöz szükséges térnek kisajátítását;

az 1840: 38. t. cz. részletesen rendelkezik a Dunát a Tiszával, Pest vagy Bülske és Szeged, Csongrád vagy Szolnok között összekötendő csatornáról;

az 1840: 4. t. cz. rendelkezik a Duna s egyéb folyók szabályozásáról, országos bizottságot nevez ki, mely e tárgyak fölött ki-merítő véleményes jelentést készítsen, s azt elhatározás végett az országgyűlésre adja be.

A fennebb is idézett 183²/₆: 25. t. cz. a magán-vállalatok által létrehozandó vasútakról rendelkezik, s kijelöli határozottan a vonalok irányát, s e vonalakra megállapítja a kisajátítást és annak módját.

Rendelkezett e tárgyban az 1848. évi törvényhozás is a 30. t. cikkben.

A kereskedelmi ügyhez tartoznak a kereskedelmi törvények is. Tárgyai voltak ezek is a magyar törvényhozásnak. Különösen 1840-ben részletes törvények alkottattak a kereskedőkről, azok könyveiről, kereskedési társulatokról, a kereskedési jog megszüntetéséről, a gyárak jogviszonyairól, közkereseti társaságokról, részvény-társulatokról, kereskedői testületekről és alkuszokról, fuvarosokról stb., mint az említett 1840: 16. és 17. t. cikkekből látható. Tudhatta mindezeket L. úr, mert hiszen a magyar törvénykönyvet, úgy látszik, forgatta, és mégis azt állítja, hogy a kereskedelmi ügyekre Magyarország törvényhozási joga nem terjedett ki.

A pénzügyet illetőleg sem áll L. úr azon állítása, hogy az ország törvényhozási joga arra ki nem terjedett.

A pénzügyek s illetőleg az állam bevételeinek egyik ágát képezték a koronai és kamarai javak jövedelmei. Ezen javak miként kezelése fölött nem intézkedett ugyan a magyar törvényhozás, mert a kezelés maga általában nem is tartozhatik a törvényhozás köréhez: de igen is intézkedett azokra nézve, a mik e javakat illetőleg az állam jogainak biztosítására vonatkoztak. A koronai és kamarai birtokok jogi tekintetben nem voltak egy természetűek. Mert a koronai javak, az ország beleegyezése nélkül, elidegeníthetlenek, a kamarai javakról pedig ő felsége önhatalmával rendelkezhetik.

A koronai javakat egyenként elszámlálja az 1514: 3. t. cikk.

Az említett 1514: 1. és 2. t. cz., valamint az 1608: kor. e. 22., 1609: 54., 1622: 46. törvények azt rendelik, hogy a koronai javakat a király el ne idegeníthesse, zálogba ne adhassa, senkinek ne inscribálhassa; s ha elidegenítené, azok a koronához ismét visszafoglalandók, még pedig rendesen, minden kárpótlás nélkül. Kivétetnek azonban oly esetek, midőn a zálogbavetés a legnagyobb közszükség esetében történt, s a pénz az ország védelmére fordított: mert ily esetben a koronai birtok visszaváltandó, de a rajta fekvő összeg az illetőnek visszafizetendő volt. Ilyen eset fordult elő a zólyomi, munkácsi és diós-győri uradalmakra nézve, melyek zálogba adattak, de a fölvelt pénz az ország, különösen a rég-helyek sürgető szükségeire fordított: ugyanazért az elzálogosítást az ország rendei helybenhagyták, mint ezt az 1608: kor. e. 22. és 1715: 104. t. cz. bizonyítja, hol többek közt ez utóbb idézett t. cikkben e sorok fordulnak elő: „Propter publicas necessitates Regni, consentientibus Regni Statibus, eo non obstante, quod bonum coronale fuerit, inscripta stb.“

A koronai javaknak még elcserélése is csak az ország rendeinek beleegyezésével történhetett. Így például: 1790-ben a 7. t. cikkben, ő felségének előterjesztésére, megegyeznek abban az ország rendei, hogy a munkácsi uradalom, mely koronai volt, a Schönborn család birtokában maradjon, s töröltessék ki a koronajavak sorából; hanem a helyett a Bácsmegyében fekvő s tíz helységből álló ügynerezett Tiszán-inneni kerület (sic dictus cis-tibiscanus Districtus) legyen koronai birtok.

A kamarai javak, melyekkel, mint megjegyzők, ő felsége rendelkezhetett, időnként változtak. De még e javakra vonatkozólag is, különösen pedig azokra, melyek magszakadás vagy hűtlenség eseteiben szállottak a királyi fiscusra, úgy rendelkezett a törvény, hogy azokból érdemes hazafiak, királyi adományozások útján, jutalmaztassanak.

Az állam közjüvedelmeinek másik ágára, a regaliákra, melyek nagy részét tették a közjüvedelmeknek, mennyire terjedett ki az ország törvényhozási joga, kimutattuk már a fennebbieken; valamint szintén kimutattuk ezt a magyarországi harminczadok jüvedelmeire nézve is.

Egyik lényeges ága az állam közjüvedelmeinek az egyenes

adó. Hajdan korban mik voltak az adózás nemei, nehéz volna teljes bizonyossággal részletesen kifejteni. Csekélyek lehettek ezek és bizonytalanok; nálunk is, mint más országokban, változtak időnként, s készpénzből valószínűleg nem igen állottak. Első határozottabb alakú köz-adózás, melyet törvényeink emlitenek, a „lucrum camerae“ volt. Nem akarunk történelmi kutatásokba bocsátkozni a fölött, hogy a „lucrum camerae“ az Árpádok korában mikép állott fen, annyi bizonyos, hogy az, mint valóságos adózás, legelőször 1342-ben lön szabályozva, midőn annak mennyisége s kivetési és behajtási módja részletesen elhatároztatott, mint ezt I. Károly királynak mondott évi decretuma bizonyítja. Nem egyedül a királynak rendeletei valának azok, miket az idézett decretum tartalmaz, hanem az ország egyházi s világi főrendeknek hozzájárulásával jöttek létre, mint a decretum következő szavai bizonyítják: „Quod nos Praelatorum et Baronum nostrorum voto unanimes et de consilio eorum stb.“

Ezen adónak akkor megállapított kulcsa, az ország rendezetlen állapota miatt, nagyon kezdetleges alakú volt. Porták szerint osztott fel az, s portának tekintetett minden oly telek, melynek kapuján egy szénával terhelt szekér ki- és bejárhatott, akármennyi volt is annak tartozmánya, s akár hány család lakott is abban. E porták összeszámítására öt biztos neveztetett ki, s ezeknek kötelességül tétetett megvizsgálni azok mentségét, a kik magokat a „lucrum camerae“ fizetésére tehetetleneknek állíták. Minden ily porta után 18 denárban állapíttatott meg az adó, vagyis a „lucrum camerae.“

Mindamellett azonban, hogy az adózások e neme kezdetben valószínűleg főképen csak a forgalomban levő pénz javításának tekintetéből állapíttatott meg: fentartotta azt az ország több századig, s fentartotta magát a kivetési kulcsot is, vagyis a portákat, noha későbbi időkben a portáknak inkább csak neve maradt fen; s annak megállapítása, hogy a porta miből áll, utóbb más elvek szerint történt.

Az ország lakosainak nemesi kiváltsággal bíró osztályai és a királyi városok törvény szerint fel voltak mentve a lucrum camerae fizetésének terhe alól; ők katonáskodtak személyesen és bandériumaikkal időnként, azonban nem állandóul; fizettek is, még pedig gyakran sokkal többet, mint a lucrum camerae tett volna,

és e fizetéseket hol subsidiumnak, hol contributiónak, hol dicanak nevezik a törvények: de a *lucrum camerae* a nem-nemesi osztályok terhe volt.

A valóságos köz-adó tehát 1342. évtől fogva, hosszas ideig, a *lucrum camerae* volt. Lássuk, mennyire gyakorolta törvényhozási jogát ez a d o z á s r a nézve az ország.

Megemlítettük fennebb, hogy a *lucrum camerae* legelsőbbben is az ország főrendeinek tanácsából és beleegyezéséből állapított meg, s annak mind mennyisége, mind kivetési kulesa és behajtási módja meghatározottat, mint azt I. Károlynak az 1342. évben kiadott decretuma bizonyítja.

Az 1351: 4. t. cz. azt rendeli, hogy a *lucrum camerae*, úgy mint I. Károly alatt megállapított, 18 denárral fiztessék ;

az 1411. évi törvény, a 2. cikkben, kisebb és nagyobb portákat állapít meg, s a nagyobb portától 30, a kisebbtől 15 denárra határozza a *lucrum camerae*-t; kimondván a 3. cikkben egyszersmind azt is, hogy azt a nemesek cselédei nem tartoznak fizetni;

az 1439: 7. t. cz. 1. §-a azt rendeli, hogy a *lucrum camerae* a Lajos király alatt megállapított mennyiségre tétessék vissza ;

az 1474: 6. t. cikkben a *lucrum camerae* a következő évre elengedtetik ;

az 1545: 40., 1547: 8., 1548: 23., 1569: 6. t. cz. 2. §-a, az ország által ajánlott nagyobb subsidiumon kívül, megállapítják a *lucrum camerae*-t 20 denárban ;

az 1563: 9., 1566: 9., 1567: 15. és 1569: 16. t. cikkek megállapítják, hogy a *lucrum camerae* akkor is fiztessék, midőn az ország külön subsidiumot nem ajánlott.

A most érintett 1563: 9., és az 1567: 3., 1593: 3. és több t. cikk szerint, midőn subsidium ajánltatott, minden portától például két-két, három vagy négy forint, abba mindig a *lucrum camerae* is bele volt számítandó.

Kétségtelen, úgy hiszszük, ez adatokból is, hogy L. úrnak állítása, mintha az országgyűlés előbbi időkben még a köz-adó megajánlásának jogával sem bírt volna, merőben alaptalan. Azon újabb korszakra nézve pedig, mely az állandó és rendes katonaságnak 1715-ben történt behozatalával kezdődik, láttuk fennebb, hogy az 1715: 8., 1790°/₁: 19. és 1825°/₇: 4. t. cikkek szerint a köz-adó megállapítása egyenesen az országgyűlés elébe tartozik; attól semmi

szin alatt el nem vonathatik; az adót országgyűlésen kívül fölemelni, s az egyik országgyűléstől a másikig megajánlott adót se mennyiségére, se nemére nézve országgyűlésen kívül megváltoztatni nem lehet. Főlöszleges volna e részben bővebb adatokra hivatkoznunk annnyival inkább, minthogy ez újabb korszakra nézve még L. úr sem látszik az ország adó-ajánlási jogát kétségbe vonni akarni.

De azt kérdi L. úr: volt-e valaha országos költségvetés (budget) a magyar országgyűlés elébe terjesztve?

Hajdan az állam rendes költségvetései s azoknak a nemzet elébe terjesztése mindenütt ismeretlen volt. A régiebb korban, még alkotmányos országokban is, csak egyes subsidiumok megajánlására lőnek megszólítva a nemzet képviselői; de rendes költségvetés elő nem terjesztetett. A közjogi viszonyok tisztább fejlődésével jutottak csak oda más országok is, hol e részben jelenleg állanak. Némelyek korábban, mert előbb fejlődhettek, másoknak e szerencse későbbben jutott. A leglényegesebb közjövedelmek, a rendes köz-adózás; a rendkívüli adózások fölött, nálunk is mindig az ország határozott. Így volt ez más alkotmányos országokban is mind addig, míg államviszonyaik a fejlődésnek azon fokára nem jutottak, mely a közgazdálkodás terén az állam költségvetésének előterjesztéséhez vezetett. És épen azért, mert a magyar király és a magyar nemzet belátták, hogy ezen, általában minden alkotmányos országban már elfogadott újabb rendszer sokkal célszerűbb, s belátták azt is, hogy az állam költségeinek tetemes szaporodása, mely a közterheket szerfölött neveli, pontosabb és szigorúbb megrostálását kívánja a költségek minden egyes tételeinek, jónak látták 1848-ban, más nemzetek példájára, s az ország alkotmányos jogának alapján elhatározni: hogy ezentúl részletes költségvetés terjesztessék a magyar országgyűlés elébe. Ez által az adó megszavazásának csak előzményei és alakja lettek újak, de a jog maga nem új; hanem az alkotmányosság általános elvéből, különösen pedig a magyar alkotmány alaptörvényeiből, származó.

Vagy talán L. úr épen a magyar nemzetet óhajtáná arra kárhoztatni, hogy alkotmányában s közjogi viszonyaiban saját fejedelmének beleegyezésével se tehessen oly javításokat, miket más nemzetek magoknál rég behoztak, s miket a tisztultabb közjogi fogalmak folytán a haza közérdeke megkíván? Ily törekvést gátolni akarni: sikertelen erőlködés; azt követelni, hogy a mi nem volt,

ezentúl se lehessen, csak azért, mivel eddig nem volt: valódi kép-
telenség.-

Felhozza még L. úr azt a példát is, mely az 1861. évi másod-
dik fölriratban az 1811-iki országgyűlésen történetekre vonatkozólag
van megenlítve, s az ország akkori eljárását nem dicséretes
makranczosságnak (nicht rühmenswerthe Widerspenstigkeit) ne-
vezve, azt mondja, hogy e példa is csak a subsidiumokra vonat-
kozik.

Elmondjuk itt egyszerűen az említett példát, és pedig ama
fölrirat szavaival. „1811-ben, midőn a rendkívül megszaporított
papirospénzek értéke egy ötödrészre leszállítatván, annak beváltá-
sára váltóczédulák neve alatt újabb papirospénz adatott ki, ő fel-
sége a magyar országgyűlést felszólította, hogy ezen váltóczédu-
lák értékének biztosítására s időnkénti beváltására segédkezet nyujt-
son. Megbízottakat is küldött ő felsége, kik az állam pénzviszo-
nyait s a sürgető szükség minden körülményeit egy, az országgyű-
lés által választandó küldöttségnek fölfedezvén, a tervet is adják
elő, mely szerint a bajon segíteni lehetne. A megbízottak eljár-
tak megbízásukban, előadták a tervet, mely abból állott, hogy a
211 millió forint értékű váltóczédulából 100 milliót vállaljon az
ország magára, és annak beváltására gondoskodjék biztos pénzalap-
ról. Az ország rendei tanácskozás alá vették e tárgyat, s abban
állapodtak meg: hogy se a 100 milliót magokra nem vállalják, se
valamely pénzalapnak előállításába nem bocsátkoznak.“ Elhisz-
szük, hogy L. úr e példát épen nem szereti. Mert állítja maga is,
hogy ha Magyarország önálló és független nem lett volna, ha az
országnak törvényhozási joga a pénzviszonyokra ki nem terjedett
volna, ha Magyarország és az ausztriai örökös tartományok között
valóságos real unio létezett volna: ő felsége bizonyosan nem szól-
lította volna fel külön Magyarországot, hogy az állam ezen adóssá-
gának egy részét vállalja el, s az ország nem tagadhatta volna
meg annak elvállalását Nem tesz e tekintetben különbséget, hogy
az ország subsidiumképen vállalta volna-e el ama 100 milliót,
vagy oly módon, hogy annak fedezésére az adó is fölemeltessék;
mert miután az ország e terhet se így, se amúgy el nem vállalta,
gyakorlatilag is világos bizonyítványát adta annak, hogy e rész-
ben joga kétségtelen. Nem ereszkedünk L. úrral vitatkozásba a ma-
kranczosság eszméje fölött, némely embernek szokása mind azt, a

mit mások nem az ő inye szerint tesznek, makranczosságnak nevezni. De arról meg vagyunk győződve, hogy ha akkor az ország rendei, mint L. úr mondja, nem makranczoskodtak volna: most ő ugyan e példát iveken keresztül százféle változatban fejtegette volna, mint kétségtelen bizonyítását a függésnek, legszorosabb real uniónak, talán még a valóságos egybeolvadásnak is. Munkájában legalább nem hiányzanak példák, hogy a törvények legegyszerűbb soraiból is oly értelmet szeret kivonni, mely se azon sorok szövegében nincs, se a törvényt alkotók szándékában soha nem volt.

Végre a mit a kül-ügyekre vonatkozólag ír L. úr, arra csak azt jegyezzük meg, a mit e tekintetben az 1861. évi országgyűlésnek második felirata elmondott, hogy „vannak hazánkban is oly fejedelmi jogok, melyeket magára a király személyére ruházott az alkotmány. Ilyen fejedelmi jog a magyar királynak azon joga, miszerint a külhatalmak iránti viszonyokat vagyis a kül-ügyeket legmagasabb királyi hatalmával intézi.”

Ezen jog Magyarországra nézve jelenleg is a magyar királyt illeti. De mivel a magyar király egyszersmind az ausztriai örökös tartományoknak is fejedelme, természetes, hogy azt mind Magyarországon, mind az örökös tartományokra nézve ugyanazon fejedelem gyakorolja; és ez nem valamely szorosabb real uniónak, hanem a valóságos personal uniónak következése.

A kül-ügyek vezetése tehát a törvényhozás köréhez szorosan nem is tartozhatott; de tartoztak igen is az arra szükséges eszközök, különösen a katona-állitás s az adó megajánlásának joga, melyet Magyarország is alkotmányszerűleg mindig gyakorolt, s melyet legfőbb biztositéknak tekintett. Ugyanazért az 1848. évi törvények sem terjeszkedtek ki bővebben a kül-ügyekre.

Meg kell még jegyeznünk azt is, hogy a katona-ujoncok megajánlásánál, törvényszerint joga van a magyar országgyűlésnek azt kívánni, hogy a küldolgok fenforgó körülményeiről értesíttessék, és csak ezen értesítés után ereszkedik a megajánlás kérdésének tárgyalásába. Bizonyítják ezt különösen az 1830: 6., és az 1840. 2. t. cikkelyek, melyekben, névszerint az utóbb említett 2. t. cikkelyben, következő sorok fordulnak elő: „Ő Felségének az ujonczokban ajánlandó segedelem iránt tett kegyelmes előadására, az ország rendei, mintán a törvények értelmén sarkaló kívánatok folytában a küldolgok fenforgó körülmé-

nyeiről és a magyar ezredek jelen állapotáról ő felsége nevében értesítették stb.“

Nem akarunk több példára hivatkozni, nem akarjuk bővebben fejtegetni azon törvényeket, melyekben ki van kötve, hogy az ország rendeinek beleegyezése nélkül háború ne indíttassék, béke a törökkel ne kötessék s hogy ily békének megkötése magyar követek által történjék. Egyszerűen idézünk néhány ily törvényt, névszerint az 1536: 1., 1608: kor. e. 2., 1622: 2. t. cz. 19. §., 1659: 1. t. cz. 14. §., 1681: 4., és 1715: 41. t. cikkeket. Ugy hiszszük, azok, a miket felhoztunk, meggyőzhetnek minden elfogulatlant, hogy Magyarország törvényhozási joga, mind az 1790: 12. t. cikknek kétségtelen szövege szerint, mind pedig gyakorlatban kiterjedett ama tárgyakra is, miket a nemzettől L. úr örömet elvitatna.

L. úrnak a 291. lapon előforduló azon állítását, hogy az 1790: 12. t. cz. szerint, a magyar törvényhozásnak csak oly dolgok lehettek tárgyai, melyek elítélés végett a magyar törvényszékek elébe kerülhetnek, bővebb czáfolat alá venni már csak azért sem tartjuk szükségesnek, mert a 292. és 293. lapokon ő maga megczáfolta saját állítását, midőn elsorol több tárgyat, melyekről megvallja, hogy azok törvényszékek elé nem tartozók ugyan, de a magyar törvényhozás által mégis tárgyaltattak.

Mit akar L. úr azzal mondani, a mit munkája 291. lapján felhoz, hogy a király öröködési joga, miután meg volt állapítva, szóba sem jöhetett a törvényszékek előtt, valóban nem értjük. Épen azért, mert ezen öröködési jog törvénybe iktatott ünnepélyes szerződés által már megállapított, nem csak a törvényszékek előtt, hanem a törvényhozás körében sem jöhetett az többé szóba. De ha az uralkodóháznak I. Leopoldtól leszármazott minden ágai kihalnának, a magyar trónöröklési kérdés nem ugyan a törvényszékek, hanem a magyar országgyűlés előtt, csakugyan előfordúlna, mintán mint fennebb kifejtettük, ez esetre a nemzet szabad-választási joga világosan fen van tartva. — Ausztriában ez másképp áll. Ott, mint említők, a trónörökös a Habsburg-ház egyéb ágaira is ki van terjesztve. Ugyanazért közöttünk és közöttök még a personal unio sem örökös.

Azt állítja L. úr, hogy a királyi öröködési jog tekintetében csak a leszármazási fának megvizsgálására terjedett ki az ország oga, s ebből akartak azután választási jogot csinálni a magyarok.

Sehol nem találtuk a törvényekben nyomát annak, hogy az ország valamely származási fának (Stammbaum) vizsgálgatásába becsátkozott volna. Szabadon választott a nemzet kétségtelen jogánál fogva, nem törődve származási fokozatokkal; választotta gyakran az elhalt királynak nem közelebbi, hanem távolabbi rokonát, gyakran egészen idegent, mint ezt fennebb elég bőven kimutattuk. L. úr ezen állítását tehát inkább csak játéknak kell tekintetünk, mint a törvényekből s történelemből meritett valóságnak.

Sokat vesződik L. úr az 1790/1 : 12. t. cikknek következő soraival:

„Biztosítja ő felsége az ország karait és rendeit, hogy edictumok vagyis u. n. patensek által, melyek az ország törvényszékei-nél különben sem fogadtathatnak el, az ország és, kapcsolt részek soha sem fognak kormányoztatni; patensek kiadása egyedül oly esetekre tartatván fen, midőn a törvénnyel különben is egyező dolgokban a közzététel sikeresen csakis ez egy módon eszközölhető.“ *) E sorokból azt olvassa ki L. úr, hogy a biztosítás csak azon tárgyakra vonatkozik, melyek a magyar törvényhozásnak tárgyai, s a patensek kiadása azon esetekre van fentartva, midőn valamely a törvénnyel egyező törvénynek köteles sikerrel ki hirdetése csak ez úton érthetik el.

Megjegyezzük e magyarázatra, hogy az idézett 1790/1 : 12. t. cz. nem csak a törvényhozó, hanem a végrehajtó hatalom gyakorlatáról is rendelkezik, mint a törvénynek czíme: „De legislativae et executivae Potestatis Exercitio“**) mutatja. Azon edictumok és patensek, melyekről a törvény szól, leginkább a végrehajtás körébe tartoznak. Magyarországon törvény szerint a legfőbb hatalom rendeletei az országos kormányzések útján a törvényhatóságokhoz küldettek, ott lőnek ki hirdetve, s mind a kormányzéseknek, mind a törvényhatóságoknak joguk volt a sérelmesnek vélt rendelet ellen fölterjesztést tenni. Megtörtént azonban, hogy a rendeletek ezen törvényes útnak mellőzésével adattak ki, s az ily rende-

*) Status et Ordines Regni securos reddens, nunquam per Edicta, seu sic dictas Patentales, quae alioquin in nullis unquam Regni Judiciis acceptari possunt, Regnum et Partes annexas gubernandas fore, Expeditione Patentium ad eum duntaxat Casum reservata, ubi in Rebus Legi alioquin conformibus, Publicatio debito cum effectu hac unica Ratione obtineri valeret.“

**) Lásd e t. cikk egész szövegét a 109. lapon.

letek neveztetnek patenseknek; megtörtént az is, hogy tartalmuk, mely kormányzati tárgyra vonatkozott, a törvénnyel nem volt megegyeztethető. Azt akarta tehát az 1790. évi országgyűlés e törvény alkotásával elérni, hogy a kormányi rendeletek mindig a fenemlitett törvényszabta úton adassanak ki; ugyanazért az első tételben: „nunquam per Edicta, seu sic dictas Patentales Regnum et Partes annexas gubernandas fore“ nem tétetik különbség arra nézve, hogy a patensben foglalt rendeletnek tárgya egyez-e a törvénnyel vagy nem, hanem általában minden kivétel nélkül mondatik, hogy az ország patensek által nem fog kormányoztatni. S épen oly általánossággal, épen úgy minden kivétel nélkül mondatik ki az is, hogy a patensek semmi törvényszéknél el nem fogadtathatnak: tehát alakjuk miatt még azok sem, a melyeknek tárgya egyébként nem törvény-ellenes. A második tétel a fennebb kimondott általános szabály alól kivételt tesz, s a patensek kiadhatását egyedül oly esetekre tartja fenn, midőn a közzététel sikeresen csak ez úton eszközölhető.*) De világosan oda köti föltétlenül, hogy az ily patenseknek is a törvénnyel egyezőeknek kell lenniök, tehát oly patenst, mely beltartalmára is ellenkezik a törvénnyel, még ily rendkívüli esetben sem szabad kiadni. Ritkán történhetik ugyan, de mégis megtörténhetik, hogy a legfőbb hatalomnak törvényes rendeletei az ország kormányzékeinek s törvényhatóságainak útján teljes sikerrel ki nem hirdettethetnek, vagy azért, mert a rendes út hosszabb, a veszély pedig sürgetős, vagy azért, mert az ország valamely része bármi okból, például lázadás, nagyobb zavarek, az elemek rohanó pusztítása, döghalál, az ellenség betűtése miatt oly helyzetben van, melynek folytán valamely kormányzék vagy törvényhatóság rendesen nem működhetik: ily esetekre van a patenseknek, de csak azoknak, melyek a törvénnyel nem ellenkeznek, kiadhatása fentartva.

Sokkal egyszerűbb e magyarázat s a törvény tartalmával sokkal inkább megegyezik, mint L. úr saját szerű értelmezése. Hi-

*) Ubi in Rebus Legi alioquin conformibus, Publicatio debito cum effectu hac unica Ratione obtineri valeret. Vagyis németül: „Wo in den, dem Gesetze ohnedies übereinstimmenden Angelegenheiten die Veröffentlichung mit dem gehörigen Erfolge nur auf diese einzige Weise erzielt werden kann.“ Mennyiben egyező e hü fordítással L. úr fordítása: látni fogjuk a következő sorokban.

szen a mit ő mond: „wo in den, dem Gesetze sonst angemessenen Angelegenheiten die Verkündigung eines Gesetzes mit dem schuldigen Erfolge nur auf diese einzige Weise erzielt werden kann,“ az nem úgy áll a fennebb idézett törvényben; nem az mondatik ott: „ubi in rebus legi alioquin conformibus publicatio legis debito cum effectu stb.“, hanem egyszerűen: „publicatio debito cum effectu stb.“; s a patensek ezen czikkben sehol törvénynek nem neveztetnek. Egyébiránt is a törvénnyel megegyező dolgokban nem kell törvényt hozni, csak a fenállót végrehajtani.

Az említett 179 $\frac{1}{2}$: 12. t. cz. végszakasza azt mondja: „hogy a bíróságoknak törvény által megállapított alakja királyi hatalommal nem fog megváltoztattni, a törvényszerű ítéletek végrehajtása parancsolatok által nem gátoltathatik, a törvényszékek törvényszerű ítéletei meg nem másíthatnak, se királyi átvizsgálás vagy bármely politikai kormányzék átvizsgálása alá nem vonattatnak, hanem az eddig alkotott, vagy jövőben alkotandó törvények s az országnak bevett törvényes szokása szerint fognak a törvényszékek, vallás különbség nélkül választandó ítélő-bírák által megtartatni.“ Mindezekre azt jegyzi meg L. úr: „also lauter Justiz-Sachen!“ Igen természetes, hogy a törvénynek azon része, mely a bíróságok függetlenségét állapítja meg, törvénykezési tárgyakról szól.

De miként lehet ebből azt következtetni, hogy az említett t. czikk egész tartalma s így azon része is, mely a törvényhozás jogát nem csupán némely tárgyakra szorítva, hanem egész általánosságban közösnek mondja a nemzet és fejedelem között, egyedül törvénykezési tárgyakra vonatkozik? Miként lehet ama végsorokat: „executiva autem potestas, non nisi in sensu Legum per Regiam Majestatem exercebitur,“ csupán törvénykezési tárgyakra alkalmazni akarni?

Miután L. úr Magyarország törvényhozási jogát kénye kedve szerint ennyire devalválta: ő ugyan, úgymond munkája 294. lapján, szívesen megengedi, hogy a real uniónak teljes keresztülvitele és a politikai, katonai és közgazdasági rendszer kifejtése ne történjék Magyarország rendjeinek nemi befolyása nélkül (nicht ohne einen gewissen Einfluss der ungarischen Stände); de megjegyzi, hogy Magyarország rendjeinek vagy képviselőinek e viszonyokat illetőleg a magyar törvények szerint sem volt soha valósá-

gos törvényhozási joga, legfőlebb a király kívánatára adhattak e részben javaslatot vagy tanácsot, annál kevésbbé birhatnak tehát most teljes vagy épen egyedüli törvényhozási joggal, mióta a real unio s a politikai, katonai s közgazdasági viszonyok épen a „mutua cointelligentia et unio cum reliquis Regnis et Provinciis haereditariis“ értelmében elhatározottat.

Valóban szép L. úrtól, hogy azon tárgyakban, melyek, még az ő elmélete szerint is, Magyarországot csak úgy érdekelnék, mint Ausztriát, nem ugyan teljes, nem is hasonló, sőt még nem is arányos, de legalább valamilyes befolyást akar Magyarországnak is engedni. Hihetőleg olyant, mely csupán javaslatból vagy tanácsból álljon, és ezt is csak akkor gyakorolhassuk, ha általok arra felszólíttatunk. Ime hová vezették őt saját ál-okoskodásai! Szerinte a real unio s a „mutua cointelligentia“ és „unio“ abból állana, hogy az országot leginkább érdeklő tárgyakban ők határoznának, s nekünk azokra nézve csak valamilyes befolyást engednének. Egyébiránt mennyire alaptalan L. úrnak azon nézete, hogy Magyarországnak soha nem volt valóságos törvényhozási joga a politikai, katonai s közgazdasági dolgokban, s legfőlebb csak tanácsot adhatott: — bőven kimutattuk a fennebbieken, mikhez itt még csak azon megjegyzést kapcsoljuk, hogy ő azon czikkkel, melyet oly sokszor idéz, s melyre építi egész elméletét, az 1715: 59. t. czikket tudniillik, valószínűleg soha végig el nem olvasta. E t. czikknek első két §-ában elsoroltatnak névszerint azon biztosok, kiket az országgyűlés „pro systematis elucubratione in militaribus, politicis et oeconomicis“ kiküldött; a 3. §. pedig azt mondja: ő felsége a maga részéről is más biztosokat fog kinevezni, kik az országnak .e végre kiküldött biztosaival együtt dolgozni s tanácskozni, végre munkájukat a legközelebbi országgyűlésen ő felségének és az országnak megvizsgálása és elhatározása alá terjeszteni tartoznak *). Tehát ugyanazon törvény, mely ezen „elucubratíót“ legelsőbben említi, ugyanakkor, mikor az elucubratio elkészítésére bizottságot nevez, világosan s határozottan fentartja a királynak és nemzetnek e tárgyak fölött országgyűlésileg gyakorlandó törvényhozási jogát; arról pedig, hogy a bizottság által készítendő munka a magyar királyon és a magyar

*) Lásd az idézett t. czikk 3. §-át a 69. lapon.

nemzetén kívül bárkivel mással közöltessék, s a fölött Magyarországra vonatkozólag bárkinek másnak határoznia joga legyen: csak egyetlen betű sem fordul elő sehol. Inkább akarjuk L. úrnak tévedéseit e részben az olvasásbani figyelem hiányának tulajdonítani, mint azt más okokból magyarázni. Hogy pedig az országnak az érintett tárgyak fölötti törvényhozási jogát a *sanctio pragmatica* s az abban felhozott „*mutua cointelligentia et unio*” meg nem esorbitották: ez értekezésünkben már bővebben kifejtettük.

Végre L. úrnak azon okoskodására, mit a törvényeknek a bíróságok általi kihirdetésére vonatkozólag előad, csak azt jegyezzük meg, hogy az alkotott törvényeket nem a bíróságok szokták nálunk kihirdetni, hanem azok a szentesítés után, magán az országgyűlésen azonnal kihirdettetnek, s ez tekintetik a törvények valóságos kihirdetésének; azután pedig az ország minden köztörvényhatóságának ő felsége által aláírt eredeti példányokban az illető főkörmányszékek útján megküldetnek.

Azokra, miket L. úr az 1741: 11. és 179°/₁: 17. t. czikkeknek következő szavairól: „*et ideo tam ad ipsum status ministerium hungaros adhibituram etc.*” mond, csak azt jegyezzük meg, a mi ez iránt az 1861. évi országgyűlés második feliratában foglaltatik, hogy tudniillik, miután a kül-ügyek vezetése hazánkban oly fejedelmi jog, melyet magára a király személyére ruházott az alkotmány, a kül-ügyek pedig az állam-miniszteriumban tárgyalattak s annak meghallgatásával határozott ezen ügyek fölött ő felsége, mind 1741-ben, mind 179°/₁-ben azt kívánták elérni az ország rendei, hogy e tanácskozásokról s tárgyalásokból a magyarok se zárassanak ki. Ez egyszerű magyarázatot a most felhozott 179°/₁: 17. t. cz. további tartalma is támogatja, mely következőleg szól: „ő felsége magához az állam-miniszteriumhoz is fog magyarokat alkalmazni s oly rendelkezéseket teend, mik szerint azok, kik a magyarok közül kül-követségre kívánnak alkalmaztatni, magokat az állam titkos kancelláriájában kiképezhessék.” Világos e szavakból, hogy egyedül a kül-ügyek tekintetéből kívánta az ország, miszerint az állam-miniszteriumban magyarok is alkalmaztassanak, miből a kormányzat egyéb tárgyainak közösségét következtetni nem lehet.

Azt állítja továbbá L. úr, munkája 307. lapján: „hogy az osztrák tartományok, legalább a *sanctio pragmatica* óta,

egységes össz-monarchiát képeztek, melynek Magyarország csak egy specialis része volt.“ *)

Ime itt már L. úr nem csak „uniót“ és „cointelligentiát“ vitat Magyarország és az osztrák tartományok között, hanem Magyarországot valóságos osztrák tartománynak nevezi! Tehát a kezdetben vitatott real uniót már a beolvasztásig potenciozta. Mert ha az osztrák tartományok képezik azon egységes monarchiát, melynek Magyarország csak egyik specialis része: akkor Magyarország sem lehet más, mit osztrák tartomány.

Mind Magyarországot mind az ausztriai tartományokat, törvényes öröködési joggal ugyanazon fejedelem, együtt, elválaszthatlanul és feloszthatatlanul bírja. Magyarország tehát egyike azon országoknak, melyeket a fejedelem ugyanazonossága s az elválaszthatlan és feloszthatatlan birtoklás elve köt össze, s ily értelemben, de csak ily értelemben, képeznek a közös fejedelem uralkodása alatt álló összes országok és tartományok egy monarchiát; ily értelemben tartozik Magyarország a közös monarchának birodalmához; de nem osztrák tartomány, hanem jogilag önálló és független az osztrák népek hatalmától, mind törvényhozására, mind kormányzatára nézve. Ellenben azon értelmezés, melyet L. úr az idézett sorokban felállított, megsemmisítené Magyarország alkotmányos önállását, s az osztrák tartományokat Magyarország sorának uraivá tenné. Pedig se ő, se más nem tudja soha bebizonyítani, hogy Magyarország az osztrák népekkel valaha oly szerződésre lépett volna, melyben saját önállását azok akaratának alája rendelte. Még a sanctio pragmaticát is, melyre L. úr a „mutua cointelligentia et unio“ tekintetében oly gyakran hivatkozik, nem az osztrák tartományokkal kötötte a magyar nemzet, hanem saját fejedelmével, a magyar királylyal. Nincs abban, mint fennebb kifejtettük, oly értelmű szorosabb kapcsolat megállapítva, minőt a „mutua cointelligentia et unio“ szavakból L. úr magyarázat. De ki van igen is mondva határozottan és világosan, hogy még azon egyetlen kapcsolat is, mely a personal uniónak következménye, az uralkodóház azon ágainak, melyekre a nőági öröködés megállapított, végképeni magvaszakadtával teljesen megszűnik.

*) „Dass aber die oesterreichischen Länder mindestens seit der pragmatischen Sanction eine einheitliche Gesamt-monarchie gebildet haben, wovon Ungarn auch ein specieller Theil war.“

Azt mondja L. úr, hogy a magyar törvények szavaiból fogja bebizonyítani állítását. Lássuk idézeteit!

Felhossa különösen az 1796. évi törvényeket szentesítő decretum következő szavait: „Ab universis haereditariis ditionibus nostris adeoque percharo etiam Regno nostro Hungariae et Partibus eidem annexis omne discrimen avertere cupientes stb,“ — s hivatkozik egyszersmind az 1802. évi törvények hason tartalmu soraira, hol az mondatik: „ad Salutem, felicitatemque haereditariorum Regnorum et Provinciarum adeoque haereditarii quoque sui Hungariae Regni firmandam,“

De hiszen e sorokban csak az foglaltatik, hogy mind Magyarország, mind a többi országok és tartományok, ő felségének országai és tartományai, és pedig örökös tartományai (haereditaria Regna), mit senki nem hoz kétségbe; de más részről azt sem fogja senki elismerni, hogy e sorokban bármi más kapcsolat vagy real unio volna megemlítve.

Második idézete L. úrnak az 1796. évi törvények előbeszéde, hol az mondatik: „recenti tenens memoria, Monarchiam sub angusta Avia sua Hungarorum virtute fuisse servatam.“ Hol van itt nyoma valamegy szorosabb real uniónak? Miért harcoltak a magyarok is a monarchia megmentéseért? Talán a real unio végett? Hiszen a bajor herezeg kész lett volna Magyarország és az osztrák tartományok között bárminő real uniót meghagyni, csak ő birhatta volna együtt mindeniket. Harcoltak a magyarok a sanctio pragmaticában megállapított personal unio miatt, mert nem akarták engedni s nem is volt szabad engedniök, hogy az uralkodóház megfosztassék országitól. És még e kötelesség teljesítését is Magyarország ellen akarja fordítani L. úr!

Még abból is következtetéseket von L. úr, hogy ő felsége magát az 1805. és 1807. években kiadott decretumaiban: „Haereditarius Austriae Imperator“-nak, „Germaniae, Hierolosomiae, Hungariae etc. Rex Apostolicus“-nak nevezi! Valóban sajátságos adat az állított real unio bebizonyítására. Hiszen ő felsége ausztriai császár is volt, magyar király is volt: természetes tehát, hogy e ezimeket használta is. Bizony még azt is fogja vitatni L. úr e cím folytán, hogy az ausztriai tartományok és Jeruzsálem között valóságos real unio van, mert hiszen a „Hierolosomiae Rex“ is benne van az em-

litett decretumban, és pedig az ausztriai császár és magyar király czíme között.

Hasonló ehhez a 311. lapon előforduló idézet, hol az 1807. évi törvények előbeszédéből kiemeli e szavakat: „Augustissimus Imperator et Rex Apostolicus Franciscus I.,“ s különösen megjegyzi, hogy e szavakat az ország rendei mondották ám! Bámulni fogjuk azon ember éles dialecticáját, a ki e hét szóból mást tud kivonni, mint azt, hogy ő felsége császár is volt, apostoli király is volt; I. Ferencznek hívták és felségesnek címezték, és hogy az ország rendei neki e címet meg is adták.

Még három idézetet hoz fel L. úr, melyeket szintén nem szerencsésen választott. Az egyikben kiemeli az 1805. évi törvények bevezetéséből e szavakat: „percharum Regnum 'Nostrum Hungariae, ejusque legalis constitutio, cum universa Monarchia Nostra ad plenum securitatis Statum poni, in eoque conservari possit.“ A másik idézet az említett törvények előbeszédéből e szavakat hozza fel: „Quia tamen externae securitati totius Monarchiae et perchari Hungariae Regni hostilia Consilia jam propius minari videbantur stb.“ A harmadikban végre, az 1807: 6. t. cz. eme szavai vannak kiemelve: „Ut Commmercium Frugum, quarum evectio ad exterar oras cum magna Regni Hungariae, Partiumque adnexarum et totius Monarchiae utilitate conjuncta est.“ Mit látunk e három idézetben? Azt, hogy mind a monarchia, mind Magyarország külön-külön van azokban megnevezve: „Regnum Hungariae cum universa monarchia,“ — „totius monarchiae et perchari Hungariae Regni,“ — és ismét „Regni Hungariae et totius monarchiae.“

Ha Magyarország csak oly specialis része lett volna a monarchiának, mint L. úr állítja, ha csak osztrák tartománynak tekintett volna: fölösleges, sőt helytelen lett volna ezen külön megnevezés, mert akkor a „totius monarchiae“ szóban Magyarország is teljesen, tökéletesen bele értetődött volna. Ha úgy állana ott „totius monarchiae, adeoque Regni quoque Hungariae:“ akkor annyit legalább mondhatna L. úr, hogy az egyik mint egész, a másik mint annak része említettik; de az idézett sorok nem így szólnak, hanem azt mondják: „Magyarországnak és az egész monarchiának“ „Regni Hungariae et totius monarchiae.“ Már pedig ezen szórakásból azt, a mit L. úr állít, csakugyan nem lehet következtetni.

Nem akarjuk mi e külön megnevezést úgy magyarázni, hogy Magyarország az ő felsége uralkodása alatt álló örökös országok (haereditaria Regna) közé nem tartozik, csak azt állítjuk, hogy az említett törvényekben azért van Magyarország nem úgy mint a monarchiának egyik része, hanem külön megnevezve, mert Magyarország közjogi tekintetben is önálló külön ország volt, melyhez a fejedelem külön szóllott, s mely a törvényhozási tárgyakban királyával együtt, az osztrák népektől függetlenül s külön határozott.

L. úr, munkája 311. lapján, az 1804. augusztus 11-én kiadott császári patenst is felhossa, mely szerint ő felsége Ferencz császár az ausztriai császári czímet fölvette. E patensről azt állítja L. úr, hogy mivel az Magyarország által is elfogadtatott, sőt a legközelebbi országgyűlésen 1805-ben teljesezésbe is vétetett, Magyarországon is törvénynek kell azt tekinteni.

Ő felsége Ferencz császár 1804-ben főképp azért vette fel az ausztriai császári czímet, mert látta, hogy a római császárság sokáig már fen nem tartható, s azt akarta, hogy neki s utódainak épen oly magas czíme s örökös méltósága legyen, minő az európai legnagyobb uralkodóknak és hatalmaknak van.

De nem akart ez által az uralkodása alatt álló országoknak jogviszonyain semminemű változtatást tenni. Maga a császári patens, melyet L. úr idéz, világosan kimondja, hogy: „Minden királyságok, herczegségek és tartományok eddigi czímeiket, alkotmányaikat, előjogaikat és viszonyaikat továbbra is változatlanul megtartsák.*)

Magyarországban nem az említett augusztus 11-diki császári patens hirdettetett ki, hanem ő felsége a magyar kormányzések útján külön királyi leiratot küldött az ország köztörvényhatóságaihoz augusztus 17-kéről. A császári patens még csak oda sincs mellékelve a királyi leirathoz, hanem ő felsége Magyarországot külön értesíté az ausztriai császári cím fölvételéről. Ime világos példája ez is annak, mit fennebb az 1790/1: 12. t. czikkre vonatkozólag mondtunk, hogy Magyarországon még a törvényt is egyező

*) Dass unsere sämtliche Königreiche, Fürstenthümer und Provinzen ihre bisherigen Titel, Verfassungen, Vorrechte, und Verhältnisse, fernhin unverändert beibehalten sollen.

dolgokban is csak akkor adathatnak ki patensek, ha egyébként a kihirdetés sikeresen meg nem történhetik. Az ausztriai császári cím fölvételét rendes és törvényes kormányszéki s köztörvényhatósági úton is ki lehetett hirdetni, ugyanazért e kihirdetés nem is patens által történt.

Az említett királyi leirat tartalma nagy részt hasonló a patens tartalmához: de annak befejezése mégis különbözik a patens utolsó pontjától, a mennyiben ő felsége a leirat végső sorában azt mondja, hogy: „megemlékezvén a koronázási hitlevélben kiadott biztosításról, most is figyelmeztett arra, hogy a mit az egész monarchia nagyobb fényére s méltóságára tenni határozott, Magyarország jogainak, törvényeinek és alkotmányának épségben tartásával történjék.“ *)

Igaz ugyan, hogy a királyi leirat ellen Magyarország részéről nem tétetett ellenvetés: de mi volt abban, a mi ellen kifogást tenni az országnak érdekében feködt volna, hiszen abban ő felsége nem változtatta meg magyar királyi címét, csak az ausztriai császári címet vette föl többi czímeihez, s az országot biztosította, hogy ez által Magyarország alkotmányára, jogaira, viszonyaira nézve semmi változás nem történik, mindezek jövődjére is teljes épségökben maradnak; a mi tehát sérelmes nem volt, semmi jogot meg nem változtatott, semmi új jogviszonyt meg nem állapított: az ellen kifogást tenni szükséges sem volt. Az ausztriai császári cím csakugyan megférhetett ő felsége czímei közt a magyar királyi cím mellett vagy előtt, a mint megfért a római császári cím a nélkül, hogy annak az országra nézve bármi következése lett volna. A királyi leirat alakja ellen sem lehetett kifogást tenni, mert nem patensként, hanem rendes törvényes alakban s a magyar törvénnyel nem ellenkező tárgyban adatott ki.

A mi pedig azt illeti, hogy, mint L. úr mondja, a legközelebbi 1805. évi országgyűlés a fejedelmi rendeletet teljesebbé is vette: egyszerűen megjegyezzük, miként az egész teljesebbé vétel annyiból állott, hogy az ország rendei ő felségét, római csá-

„Nos memores diplomaticae Nostrae Inauguralis Assecurationis, in hoc etiam eo clementer respexisse, ut, quod ad augendam majorem totius Monarchiae splendorem, Dignitatemque suscipiendum decrevimus, salvis semper Juribus, Legibus et Constitutione perchari Regni Nostri Hungariae, Partiumque adnexarum fiat.“

szárnak is, ausztriai császárnak is, magyar királynak is czímeztek. De hiszen e czímet más európai államok sem tagadták meg I. Ferencz császártól a nélkül, hogy ez által jogviszonyaikat irányában megváltoztatták volna.

L. úr, munkája 314. lapján, azt is mondja, hogy: „Magyarország elismervén a császári patenst, elismerte annak negyedik pontját is, hogy t. i. a császár határozza meg azokat, a miket ausztriai császárrá leendő koronázására nézve jónak látand; következöleg Magyarország ez által világosan beleegyezett, hogy a császár magát, mint ausztriai császár, megkoronáztassa, s mivel a császári czím Magyarországra is kiterjed, s Magyarország a császári birodalomnak kiegészítő részét teszi, e császári koronázásnál Magyarország is méltólag képviselve jelen legyen.“ *)

Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy a patensnek érintett 4. pontjában nem azon kifejezés áll, melyet L. úr fennebb előad: „dass der Kaiser die Bestimmungen vorschreibe, welche er für die Krönung als Kaiser von Oesterreich für gut finden wird,“ — hanem az mondatik ott: „Wir halten unseren weiteren Entschliessungen die Bestimmung derjenigen Feierlichkeiten bevor, welche Wir für Uns und unsere Nachfolger in Ansehung der Krönung als erblicher Kaiser festzusetzen für gut befinden werden.“ E kettő között pedig csakugyan van némi különbség. Azon kifejezés, melyet L. úr használ: „dass der Kaiser die Bestimmungen vorschreibe“ egészen általános; a „Bestimmungen“ szó alatt mindent, még a legfontosabb közjogi dolgokat is lehet érteni. A patens kifejezése pedig: „die Bestimmung derjenigen Feierlichkeiten“ egyedül az ünnepélyes szertartások megállapítására szorítkozik. Így szól a Magyarorszában kihirdetett augusztus 17-iki királyi leirat is, melyben a császári koronázásra vonatkozólag azt mondja ő felsége: „Determinationem illarum hisce clementer reservamus solennitatum,“ — és ha tekintetbe vesszük, hogy közel 60 év lefolyt már, mióta I.

*) Indem Ungarn das Patent annerkannt hat, hat es auch den Punkt 4. des Patentés anerkannt, dass der Kaiser die Bestimmungen vorschreibe welche es für die Krönung als Kaiser von Oesterreich für gut finden wird, und es hat somit Ungarn offenbar zugestimmt, dass der Kaiser von Oesterreich sich krönen lasse, und dass Ungarn, weil der kaisertitel auf Ungarn mitberuht, und Ungarn einem integrirenden Theil dieses Kaiserthums ausmacht, bei dieser Kaiserkrönung auch würdevoll vertreten erscheinen solle.

Ferencz császár az ausztriai címet fölvette, s ezen idő alatt kétszer lőn üres a császári trón, de az ausztriai császári koronázás még sem történt meg soha: kételkednünk alig lehet, hogy az említett patens maga sem tekintette a császári koronázást közjogilag lényegesnek, hanem csak ünnepélyes szertartásnak.

Ily császári koronázás ellen mi czélból tett volna kifogást Magyarország? Hiszen mind a patensnek, mind a Magyarország-hoz küldött királyi leiratnak 4. pontjában világosan ki van mondva, hogy a magyar király koronázása jövőben is minden változtatás nélkül az eddigi formában fog történni. *) A magyar alkotmány szerint a király koronázása nem pusztán ünnepélyes szertartás, hanem, mint a teljes királyi hatalom alkotmányos alapja, közjogilag lényeges. Miután az említett leiratban is változtatás nélkül fentartatott, s ennél fogva Magyarország jogait a császári koronázás nem sérthette: az országnak semmi oka nem lehetett felszólalni az ellen, hogy ő felsége, mint ausztriai császár, magát bármily ünnepélyes szertartással megkoronáztassa. Sőt a fejedelem személye iránti hódoló tiszteletből a magyarok is megjelentek volna, hogy részt vegyenek a császári koronázás fényes ünnepélyén, a nélkül, hogy ez által a közjogi viszonyok bármi részben változtak volna.

Ezek azok, miket L. úr terjedelmes munkájából kiemelni s észrevételekkel kísérni szükségeseknek láttunk, hogy a lehetőségig hű képét adjuk azon magyar közjogi fogalmaknak, melyekből L. úr kiindult, s azon eljárásnak, melyet a tények előadásában s a törvények értelmezésénél követett. Ha minden állítását, melyet helytelennek, minden magyarázatát, mit elferdítettnek tartunk, egyenként akarnók czáfolni, köteteket kellene írunk, mire pedig se okunk, se kedvünk nincsen. Jelen értekezésünk már úgy is hosszabbra terjedett, mint, a B. P. Szemle határait figyelembe véve, óhajtottuk volna. De szó nélkül nem hagyhatjuk mégis L. úr munkájának befejezését.

Azt a kérdést veti fel e befejezésben L. úr, hogy: „szükséges-e új koronázási diploma?” S e kérdésre határozottan azt fe-

• *) Coronationibus illis, quae apud Nos, Antecessoresque nostros ut Hungariae et Bohemiae Reges obtinuerunt, futuris etiam temporibus absque mutatione formaque scripta locum sortituris.

leli, hogy: „miután az 1848. évi törvények jogilag nem érvényesek; miután az octoberi diploma s februári alkotmány csak azon szabályok teljesítése, melyeket a magyar törvények 1715, 1723 és 1729 óta felállítottak: ő felségére, a császárra nézve, nem szükséges új királyi hitlevél. *)

E meglepő állítást L. úr azon nézetekre alapítja, melyeket munkája folytában az 1848. évi törvények érvénytelenségéről, a trónöröklésről, a *sanctio pragmaticáról* s az 1790¹/₁ évi törvények értelméről hosszasan előadott. De kifejtettük a fennebbiekben, hogy e nézetek alaptalanok, s mind a történelemmel, mind a törvények, alapszerződések s királyi hitlevelek világos tartalmával, merőben ellenkeznek.

A magyar alkotmánynak azon alaptörvényei, melyek azt rendelik, hogy a magyar király koronáztassa meg magát s a koronázása előtt kiadandó királyi hitlevél által az ország jogait, szabadságát, törvényeit ünnepélyesen biztosítsa, nem 1848-ban keletkeztek, s ha az 1848. évi törvények soha létre nem jöttek volna is, még sem lehetne elvitatni, hogy mind a koronázás, mind a királyi hitlevél előleges kiadása alkotmányszerűleg mulhatlanul szükséges.

Nem akarunk e tekintetben visszamenni a magyar történelem régiebb korára; hanem mivel L. úr 1715 s illetőleg 1723 óta mondja megalakultnak azon real uniót, melynek folytán ő a királyi hitlevél kiadását a fejedelemre nézve szükségtelennek állítja: mi is e közelebb lefolyt másfél század alatti tényekre s törvényekre hivatkozunk.

1687-ben, midőn a Habsburg-ház fiágára nézve az első-születési trónörökösödés megállapított, meg lön az is állapítva, hogy a királyi hitlevél minden koronázás előtt kiadassék s esküvel szentesítették; „et erga semper, totiesque, quoties ejusmodi Inauguratio instauranda erit, praemittendam praeinsinuatorum articulorum diplomaticorum acceptionem, seu Regiam Assecurationem, de-

*) Nachdem die 48-er Gesetzentwürfe nicht zu Recht bestehen; und nachdem das Octoberdiplom und die Februarverfassung sich nur als die Erfüllung derjenigen Vorschriften herausstellen, welche die ungarischen Gesetze schon seit 1715, 1723, 1729, etc. aufgestellt haben: so meinen wir, dass für Seine Majestät den Kaiser ein neues Inauguraldiplom nicht nothwendig sei!

ponendumque superinde juramentum,” ezek az 1687: 2. t. cz. szavai.

III. Károlynak, az 1715: 2. t. cikkben iktatott királyi hitlevele ugyanezt mondja.

1723-ban, midőn a *sanctio pragmatica* által a nőági örököség megállapított, a 2. cikknek 9. §-a határozottan kiterjeszti a fennebb idézett 1687: 2. t. cikket az elfogadott nőági örökösésre is. A *sanctio pragmatica* egyik lényeges föltétele volt tehát az, hogy a királyi hitlevél minden koronázás előtt kiadassék s esküvel szentesíttessék. A nőági örökösésnek elfogadásához kötött eme föltétel minden az óta végbement koronázás alkalmával teljesített s jövődre is kötelezőnek újra kimondatott. Mária-Terézia, II. Leopold, I. Ferencz és V. Ferdinánd királyi hitleveleiben mindenütt egyaránt előfordul e kötelezettség elismerése.*)

E törvények s ünnepélyes szerződések és királyi hitlevelek szerint tehát, valamint a koronázás a királyi teljes jogok gyakorlásának alkotmányos alapja: úgy a koronázásnak a királyi hitlevél kiadása oly múlhatlan föltétele, mely nemcsak a nemzetre, hanem az alkotmányos magyar királyra nézve is szükséges, mert a nélkül a koronázás nem volna alkotmányszerű.

Azt állítja L. úr, hogy az octoberi diploma s a februári alkotmány csak azon szabályok teljesítése, melyeket a magyar törvények 1715, 1723 és 1729 óta felállítottak.

Mi azon diplomának és a februári alkotmánynak részletes fejtegetésébe nem bocsátkozhatunk. S ha L. úr azt állitaná, hogy Ausztriának érdeke s a monarchia biztossága, szóval: a „*salus publica*” parancsolta a magyar alkotmány felfüggesztését, eltörlését vagy octroyirozott módosítását: valószínűleg nem felelnék állítására, nem azért, mintha nézetét osztanók, hanem azért, mert munkáját egyedül közjogi szempontból s azon törvények alapján akartuk vizsgálat alá venni, melyeket ő maga is idéz; jogilag tehát létezőknek tekint. Sikertelen politikai polemiákba pedig, kü-

*) Ezen királyi hitlevelek ö:ödik pontja így szól: „*Ut praemissum est, toties, quoties eiusmodi Inauguratio Regia intro ambitum saepefati Regni Hungariae, successivis temporibus Diaetaliter instauranda erit, toties Haeredes et Successores nostri futuri neocoronandi Haereditarii Reges praemittendam ha'ebunt praesentis Diplomaticae assecurationis acceptationem; deponendumque superinde Juramentum.*”

lönösen oly tárgyak fölött, melyek, ez idő szerint, egyesekre nézve kényesebb természetűek, elegyedni nem szándékunk. De közjogi szempontból legyen szabad kérdeznünk: melyik magyar törvény állította fel azon szabályt, hogy a magyar alkotmányt, a nemzet beleegyezése nélkül, octroyirozás által más alakba lehet önteni, s a nemzet alkotmányos jogainak leglényegesebb részét meg lehet szüntetni vagy tetemesen korlátozni? Melyik magyar törvény szüntette meg a nemzetnek azon alkotmányos jogát, melylyel a katona-állitásnak s a köz-adónak meghatározására nézve bír? A magyar alkotmány szerint katona-ujoncokat Magyarországon csak az országgyűlés ajánlhat, országgyűlésen kívül a köz-adót se mennyiségére, se nemeire nézve nem lehet változtatni: így van ez a törvényekben megírva, s így volt ez a gyakorlatban is. Törvényeink, melyek e tárgyban leghatározottabban szólnak, éppen azon korban alkottattak, melyre L. úr hivatkozik. De nem fejtegetjük tovább e részleteket, csak azt jegyezzük meg, hogy ha Magyarország és Ausztria között oly szoros real unio létezett volna is, minőt L. úr vitat: a real uniót sem lehetne úgy értelmezni, hogy a magyar alkotmánynak octroyirozás általi megszüntetése s a nemzet hozzájárulása nélküli átalakítása tisztán alkotmányszerű s magokban a magyar törvényekben gyökerezik.

Ausztriában is, Magyarországon is azt hitte mindenki, hogy az 1861. február 26-ki alkotmány, új alkotmány; de ime L. úr fölfedezte, hogy az tulajdonképen nem új, hanem csak a magyar törvényekben felállított szabályok teljesítése.

Egyébiránt ha betű szerint kellene értenünk L. úrnak azon állítását, hogy új királyi hitlevél ő felségére, a császárra nézve nem szükséges: azt kellene mondanunk, hogy e részben igaza van, mert a királyi hitlevelet a magyar királynak kell kiadni, nem az ausztriai császárnak. De meg vagyunk győződve, hogy L. úr nem akart e helyen a szóval játszani, hanem a fejedelmet értette, csak hogy nem nevezte magyar királynak. Talán a real uniót oda is szeretné kiterjeszteni, hogy a magyar királynak, magyar királyi czíme is megszűnjék, vagy csak pusztá czim maradjon, minden politikai és közjogi jelentőség nélkül, s a fejedelmet Magyarország is egyedül császárjának címezze, hogy e részben se maradjon fen a külön állásnak semmi nyoma? Ha ez a szándéka, s a real uniót

így akarja magyarázni: miért ad a dologpak 'más' nevet, s miért nem nevezi azt egyenesen beolvasztásnak?

Ha L. úr nem pozitív közjogot, hanem politikai programot irt volna, s mellőzve a történelmet és a törvényeket politikai szempontból fejtegetné, hogy nézete szerint miként kell Ausztriának és Magyarországnak közjogát jövőre átalakítani: nem foglalkoznánk állításaival, mert nem szándékunk politikai programok bírálgatásába bocsátkozni. Irhatná programjában, hogy Magyarországnak a koronázást és királyi hitlevelet, sőt magát a magyar királyságot is el kell jövőre törölni: minket még az ily fonákság sem indítana felszóllalásra. Mert az efféle tervek úgy sem bírnak nyomatékkel a jövőt illető megállapodások végelhatározásánál. S mi ennélfogva fölöslegesnek tartanók háborgatni őt röpkedő phantáziájának játékaiban.

De L. úr pozitív közjogot irt, Magyarország és Ausztria közjogát, úgy a mint az nézete szerint létezett, s jelenleg létezik; történelmi tényekre hivatkozott, törvényeket idézett s elméletét azokra kívánta alapítani. E pozitív téren elkövetett botlásait akaruk kimutatni, s megtámadásait, melyeket nézetünk szerint alaptalan okoskodásokkal s néhol a törvények értelmének elferdítésével a magyar nemzet törvényes jogai ellen intézett, óhajtottuk czáfolva visszaütasítani. Minő sikerrel? Azt az elfogulatlan olvasó fogja megítélni.

Ha L. úr azok közé tartoznék, kik Magyarország ellenében az alkotmány-vesztés elméletét állítják fel, s nem tagadják ugyan, hogy Magyarországnak volt alkotmányos önállása, voltak törvényes jogai, hanem azt mondják, hogy a nemzet azokat elvesztette s többé vissza nem követelheti: nem feleltünk volna munkájára, mert azzal, a ki a törvényes jog ellenében a fegyverre hivatkozik, mint jog-alapra, vitatkozni nem lehet. De L. úr nem osztja e nézetet, s munkája kezdetén tiltakozik az alkotmány-vesztés elmélete ellen. Azonban ő is azon végezhélhoz akar jutni, melyhez az alkotmány-vesztés elmélete vezet: Magyarország alkotmányos önállásának és jogainak megtagadásához; s e czélt az által véli elérhetőnek, hogy tényeket forgat el, a törvényeket kénye szerint magyarázza, az idézett törvények szövegében olvassa a sorok közt, a mi ott nincs, a mi pedig a sorokban van, azt saját elmélete szerint értelmezi, szóval: nem saját nézeteit alkalmazza az adatok-

tokhoz, hanem az adatokat idomítja nézeteihez. Ily módon igyekszik a magyar közjogból mindazt, a minek létezését nem szereti, elvitatni s kiforgatni.

Az alkotmány-vesztés elmélete a magyar közjognak múltját érintetlenül hagyja, csak a jelent támadja meg, hogy a jövőnek tabula rasát csináljon. L. úr a múltat is megakarja semmisíteni, hogy ez által jog-alapot készítsen azoknak, kik a jövőt saját elméletök szerint akarják így is alakítani. Egyik szemközt állva nyíltan, másik oldalt kerülve támad: de céluk ugyanaz.

DEÁK FERENCZ.

F Ü G G E L É K.

I.

A sanctio pragmaticára vonatkozó 1723. évi t. czikkek:

Art. 2. Tametsi Suae Sacratissimae Caesareae et Regiae Majestatis Fideles Status et Ordines Regni Hungariae, Partiumque eidem annexarum, vividam et florentem, optimeque constitutam Aetatem, Vires, et Valetudinem conspicientes; divinaeque Benaedictioni quam optime confisi; Eandem Magnis, et Gloriosis Sexus Masculini Successoribus, ad praeces quoque fidelium suorum Statuum, eo fine ad Deum Ter Optimum fusas, et incessanter fundendas, largissime benedicendam; et indesinenti Masculorum Haeredum suorum ordine fideles Status Regni consolandos fore, vel maxime confiderent;

§. 1. Quia vero apprime etiam perspectum haberent; Reges pariter, et Principes, aequali aliorum hominum mortalitatis sorti subjectos esse; mature proinde, et consulto perpendentes, tot et tanta, cum Praedecessorum Suae Sacratissimae Caesareae et Regiae Majestatis, Divorum olim Leopoldi Genitoris, et Josephi Fratris. Gloriosissimorum Hungariae Regum; tum vel maxime propria clementissime Regnantis Suae Sacratissimae Caesareae et Regiae Majestatis, pro incremento Boni Patrii publici, prove fidelium Civium suorum perenni salute, Bello aequae ac Pace, exantlata Gloriosissima Acta, et Facta; dum non modo Haereditarium Regnum hoc suum Hungariae, Partesque, Regna, et Provincias eidem annexas, in statu per praetactos Gloriosos Praedecessores suos positum, conservavit; sed occasione etiam novissimi Ottomanici belli, contra ferventissimos ejusdem impetus, idem animose tutata; victricibus, felicibusque Armis, in annexa eidem Regna et Provincias, cum immortalis sui Nominis Gloria, Statuumque et Ordinum, ac privatorum Regni Civium perenni securitate protenderit: ut successivis quibusvis temporibus, ab omnibus externis, et etiam domesticis confusionibus, et periculis praeservari; imo in alma, et continua tranquillitate, ac sincera animorum Unione, adversus omnem vim etiam externam felicissime perennare possit;

§. 2. Quosvis praeterea etiam internos Motus, et facile oriri solita, ipsis Statibus et Ordinibus Regni ab antiquo optime cognita Interregni mala, sollicite praecavere cupientes;

§. 3. Majorum suorum laudabilibus Exemplis incitati;

§. 4. Volentesque erga Sacratissimam Caesaream et Regiam Majestatem, Dominum D. Eorum Clementissimum, gratos et fideles semet humillime exhibere;

§. 5. In defectu Sexus Masculini Sacratissimae Caesareae et Regiae Majestatis (quem defectum Deus clementissime avertere dignetur) Jus haereditarium succedendi in Hungariae Regnum, et Coronam, ad eandemque Partes pertinentes Provincias. et Regna, jam Divino auxilio recuperata, et recuperanda; etiam in Sexum Augustae Domus Suae Austriacae Foemineum, primo loco quidem ab atefata modo Regnante Sacratissima Caesarea et Regia Majestate;

§. 6. Dein in hujus defectu, a Divo olim Josepho;

§. 7. His quoque deficientibus, ex Lumbis Divi olim Leopoldi, Imperatorum et Regum Hungariae Descendentes, Eorundemque legitimos, Romano Catholicos Successores utriusque Sexus Austriae Archiduces, juxta stabilitum per Sacratissimam Caesaream, ac Regiam Regnantem Majestatem in aliis quoque suis Regnis, et Provinciis Haereditariis, in, et extra Germaniam sitis Primogeniturae Ordinem, Jure et Ordine praemisso, indivisibiliter, ac inseparabiliter, invicem, et insimul, ac una cum Regno Hungariae et Partibus, Regnis et Provinciis eidem annexis, haereditarie possidendis, regendam, et gubernandam transferunt;

§. 8. Et memoratam Successionem acceptant;

§. 9. Taliterque, eandem Successionem Foemineam, in Augusta Domo Austriaca introductam et agnitam (extensis ad eam nunc pro tunc Articulis 2. et 3. Anni 1687. et pariter 2. et 3. Anni 1715.) juxta Ordinem supradictum stabiliunt;

§. 10. Per praeattactum Foemineum Sexum Augustae Domus ejusdem, praevio modo declaratos Haeredes; et Successores utriusque Sexus Archiduces Austriae; acceptandam, rati habendam, et una cum praemissis, aequo modo praevio per Sacratissimam Caesaream et Regiam Majestatem clementissime confirmatis Diplomaticis, aliisque praedecclaratis Statuum et Ordinum Regni, Partiumque, Regnorum, et Provinciarum eidem annexarum Libertatibus, et Praerogativis, ad tenorem praecitatorum Articulorum, futuris semper temporibus, occasione Coronationis observandam determinant;

§. 11. Et nonnisi post omnimodum praedicti Sexus defectum avitam et veterem, approbatamque et receptam Consuetudinem, Praerogativamque Statuum et Ordinum, in Electio-

ne et Coronatione Regum, locum habituram, reservant intelligendam.

Art. 3. Sacratissima Caesarea et Regia Majestas universorum fidelium Statuum et Ordinum Regni, Partiumque eidem annexarum, omnia tam Diplomatica, quam alia quaevis Jura, Libertates, et Privilegia, Immunitates, Praerogativas, Legesque conditas, et approbatas Consuetudines (conformitate Art. 1. et 2. modernae Dietae, in sensu Art. 1. 2. et 3. Anni 1715. Formulaeque juramenti ibidem contentae, intelligendorum) clementer confirmat, et observabit:

§. 1. Pariterque Successores, legitime coronandi Hungariae, et Partium eidem annexarum Reges; in iisdem Praerogativis, et praemissis Immunitatibus et Legibus, Status et Ordines Regni, Partiumque eidem annexarum inviolabiliter conservabunt;

§. 2. Quas, et quae, praeterea Sua Majestas Sacratissima, per suos cujuscunque status, gradus et conditionis observari faciet.

II.

Ime az 1723. évi t. czikkék rubrumai:

Articuli Dominorum Praelatorum, Baronum, Magnatum ac Nobilium etc.

Praefatio. In qua Status et Ordines pro extensis per victricia Arma Regni finibus, immortalibusque in ipsos collatis Beneficiis, homagiali devotione gratias agunt: Et Diaetales Articulos Regia auctoritate confirmari supplicant.

Art. 1. Status et Ordines Regni, Partiumque eidem annexarum, Sacrae Caesareae et Regiae Majestati, pro Libertatum et Praerogativarum, Earundem Paterna, et clementissima Confirmatione, et Suae in medium Statuum Sacratissimae Personae adventu gratias quam maximas referunt.

Art. 2. De Regia Haereditaria Sacratissimae Caesareae et Regiae Majestatis, Sexus Foeminei Augustae Domus Austriacae in Sacra Regni Hungariae Corona et Partibus eidem ab antiquo annexis, continua Successione.

Art. 3. Jura, Praerogativae et Libertates Statuum et Ordinum Regni, Partiumque eidem annexarum confirmantur.

Art. 4. De Palatinali et simul etiam Locumtenentiali Auctoritate.

Art. 5. De speciali Nobilitatis Praerogativa.

Art. 6. Domini Terrestres et alii Nobiles, a contribuendo, ulterius quoque pro immunibus declarantur.

Art. 7. De comitiorum celebratione.

Art. 8. De Residentia Regiae Majestatis intra Regnum Hungariae.

Art. 9. Casus Notam infidelitatis adhuc inferentes.

Art. 10. Casus antehac Notae infidelitatis, in poenam actus majoris potentiae commutati, specificantur.

Art. 11. Adhuc nonnulli Casus, prius notorii, mortis poena puniendi statuuntur.

Art. 12. Diversi Casus, antehac Notam infidelitatis inferentes, pro ratione Delictorum, mitiori poena puniendi declarantur.

Art. 13. De Tricesimatorum Excessibus, et nonnullis Tricesimis tollendis.

Art. 14. Tricesimas et Telonia, ab inductis et eductis, pro necessitate propria, Regnicolae non solvant.

Art. 15. De Siccis, et non necessariis etiam fluvialibus Teloniis tollendis, Judaeisque amovendis.

Art. 16. De Camerae Regiae Ungaricae Autoritate, et sufferendis Arendatorum Excessibus.

Art. 17. De Metis, cum Vicinis Regnis et Provinciis rectificandis, et revisis, effectuantur.

Art. 18. De Praediis impopulandis.

Art. 19. Ut Ratione Bonorum in Art. 10. anni 1715. specificatorum, et prae manibus quorumcunque existentium; instantibus Regnicolis, coram Tabula Regia, Justitia administretur, et usque ad decisionem Litis non distrahantur.

Art. 20. De Reapplicatione et reincorporatione, ad Sacram Regni Hungariae Coronam spectantium.

Art. 21. De militiae excessibus et regalibus sufferendis.

Art. 22. Ut Art. 72. anni 1715. de austriacis, styris, et aliis vicinarum Provinciarum Incolis in Ungaria Fundos possidentibus, effectuatur.

Art. 23. De Generalatuum ad confinia translatione et non necessariorum Praesidiorum evacuatione.

Art. 24. Pro revisionibus appellationum, penes Dominum Comitem Palatinum, qua simul etiam Locumtenentem Regium, Judices denominantur.

Art. 25. De Tabula Regia judiciaria, ejusdemque Stabilitate.

Art. 26. De Causis ad Tabulam Regiam judicariam spectare debentibus, juridicesque remediis, et Terminis evocationis.

Art. 27. De Tabula Banali.

Art. 28. Tempore revisionis appellatarum causarum, procedentes Judices et alii Interessati, etiam in sedibus judiciariis Comitatum exesse debeant.

Art. 29. De Feriis, universalibusque Juristitorum terminis.

Art. 30. De Tabularum districtualium Ereptione, et personis ad easdem adhibendis.

Art. 31. De Loco Tabularum districtualium, celebrationeque judiciorum.

Art. 32. De Terminorum praefixionibus, Causantium comparitione, brevitate allegandi, et sententiarum executionibus.

Art. 33. De Oppositione, vel executorum Bonorum reoccupatione, novoque iudicio, et transmissionalibus, ac causarum sub Litis pendentia existentium, continuatione.

Art. 34. Series causarum, pure ad Tabulas districtuales pertinentium.

Art. 35. De Plenipotentia et Procuratoriis, sub sigillo Comitatum emanandis.

Art. 36. De modo expeditionis Literarum procuratoriarum.

Art. 37. De causarum legaliter institutarum, et quomocunque impeditarum, ulteriori promotione.

Art. 38. De Advocatis.

Art. 39. De Capitulis et Conventibus, eorumdemque officio, et Personis adhibendis.

Art. 40. De Testimoniis capitularibus, et conventualibus, ad executionem exmittendis.

Art. 41. Ne Capitula et Conventus per se et pro se Fassiones celebrare possint.

Art. 42. De Expeditionibus per Iudices Regni ordinarios, Capitula et Conventus, erga Requisitionia amodo deinceps extradandis.

Art. 43. De Literis, etiam aliorum jura respicientibus, ex Locis credibilibus cum tota serie extradandis.

Art. 44. De Conventus Scti Martini, sacri montis Pannoniae, restauratione.

Art. 45. De Archivo Regni instituendo, et de aliorum Literis, ex cameris regiis et ex Conventu S. Martini sacri montis Pannoniae, ac ex Transylvania rehabendis.

Art. 46. De Poena Larvatarum Personarum, et de praecautione; ne falsis Literis, legitimi Possessores evertantur; deque Proditione fraterni sanguinis

Art. 47. Declaratio Art 54. anni 1655. de Lucro et Damno fratrum sonantis.

Art. 48. De Sequestro, Dilapidatoribus imponendo.

Art. 49. Qualianam intelligi debeant propria acquisita, de quibus unusquisque liberam disponendi facultatem habet?

Art. 50. De Majoratu, et declaratione Art. 9. anni 1687.

Art. 51. De Causis respectu Cameralium Bonorum promovendis.

Art. 52. Articulus 54. anni 1715. confirmatur; et ad Damnificationes privatas inter partes extenditur.

Art. 53. De observando *Auszug*-ali Processu, et qualiter pro hactenus interventus debitis Mercatores agere possint?

Art. 54. Praetensiones contra Polonos, tum in facto debitorum, tum arestationum, aliorumque acquirendae.

Art. 55. De Residentia Praelatorum in Dioecesibus et Beneficiis.

Art. 56. De Residentia Supremorum Comitum in Comitatibus ; et Restauratione Comitatum, Vice-Comitum, aliorumque Officialium conditione.

Art. 57. In facto dehonestationis poena declaratur.

Art. 58. De modo celebrationis Congregationis Comitatum ; Violationisque earundem poena.

Art. 59. De poena Interceptoribus, Detentoribus, Suppressori-bus et Violatoribus Literarum missilium irroganda.

Art. 60. Declaratur Art. 101. anni 1715. in facto repetitionis Colonorum.

Art. 61. De Migratione Taxalistarum, et aliorum quorumcunque Ignobilium limitanda.

Art. 62. De non translocandis per Dominos Terrestres ex uno Comitatu ad alium, Subditis.

Art. 63. De Perceptoribus Dominiorum, eorundemque restan-tiis per Dominos bonificandis, et eatenus Art. 37. anni 1647. reno-vatione.

Art. 64. Extranei, etiam Officiales, a facultatibus propriis, ad onera publica proportionate concurrant.

Art. 65. Ne Civitates L. ac R., non Montanae, ac privilegiata etiam R. Oppida, a communi onere eximantur.

Art. 66. De famulorum ignobilium Mercede moderanda, et initio servitii aequaliter inducendo.

Art. 67. De Portarum adjustatione, et Regni conscriptione.

Art. 68. De Pecuniae in Regno et Partibus eidem annexis, uni-formi cursu et acceptatione.

Art. 69. De Presbyterorum graeci ritus filiis.

Art. 70. Filiorum Patriae, in bonis disciplinis educatio, et ut foundationes ac pia legata, quoque modo neglecta, instaurentur, et non effectuada, effectuentur.

Art. 71. De Ecclesiis, Juribusque Ecclesiasticis, ne desolentur, invigilandum.

Art. 72. De Art. 40. anni 1681. quoad unum Magistrum Proto-notarium, et Judices Tabulares, tam in Partibus Trans Danubianis, quam et superioribus, observandi Modificatione.

Art. 73. De Loco, ubi Tolnensis et alii, quorum eadem esset ra-tione, Comitatus, Sedes judiciarias celebrent; acta conservent, Juris-dictionem magistratualetn exerceanl; in Bonis Dominorum Terre-strium concedendo.

Art. 74. De appellationis foro, ad Comitatus, ex quibuscunque Oppidis privilegiatis, et Communitatibus, a quorum videlicet Foro, in sedem dominalem Via appellationis Causae hactenus deductae non fu-issent, et de tollendis Ceharum abusibus.

Art. 75. Ne lignea Instrumenta, aliaeque res venales, Coma-

romii et alibi praeemantur: neve Nobiles Regni, per Magistratu Locorum, vel Cehas aut Praesidiarios, quoquo modo turbentur.

Art. 76. De Excessuum, occasione Educillorum Regionum committi solitorum, sublatiope.

Art. 77. De interdicenda Austriacorum in Jurisdictionem Comitatus Mosoniensis inviolatione; Possessionumque Szinczdorff, ac aliarum, Jurisdictioni Comitatus Castriferrei reapplicatione; nec non familiae Kisfaludi ac Compossessorum de Bucsú, negotio accomodando.

Art. 78. De Vinorum, in vicinas Provincias haereditarias educatione.

Art. 79. De oppido Kálló, Familiae Kállai restituendo.

Art. 80. Pro obventione Salis, juxta Privilegia, habentibus consolandis, interceditur.

Art. 81. Instantia et Negotium Comitatus Sigismundi Nyáry, Familiarum item Amade et Kerekes, nec non Sándorianae, ac aliorum, humillime recommendantur, et pro restitutione Domus Thurzonianae Viennensis interceditur.

Art. 82. De Simonis condam Pek, et Martini Györy haeredum contentatione, supplicatur.

Art. 83. Ut Comitatus Bacsienensis in Jurisdictione magistratuali non impediatur, et antiquae contributionales Restantiae non exequantur.

Art. 84. De Debitis per nonnullos Comitatus Bodroghienensis Officiales, nomine Universitatis contractis, per eosdem, qui sine scitu et consensu Comitatus contraxerunt, exsolvendis.

Art. 85. De Controversia, Valachorum Districtus Berettyó, et aliorum.

Art. 86. De confirmandis et observandis 23. 1687. et 125. 1715. annorum articulis, eorundemque extensione.

Art. 87. De banali authoritate.

Art. 88. De restituendo et Regno reincorporando terreno, in quo Generalatus Varasdiensis illocatus fuerat; pluribusque Querelis ac Gravaminibus in Art. 113. anni 1715. comprehensis, complanandis et in futurum tollendis.

Art. 89. De celebratione Judiciorum octavialium Banalium.

Art. 90. De publicorum onerum Contumacibus, et Refractariis supportatoribus; ad eadem compellendis.

Art. 91. De abrogandis Tricesimatorum abusibus, Legibusque eatenus etiam ad Arendatores extendendis.

Art. 92. De confirmandis Praerogativis Nobilium unius Sessionis, et Armalistarum.

Art. 93. Ut familia Erdődiana, in integrum jurium suorum reponatur.

Art. 94. De Nobilitate Trans-et Cis-Colapiana; qualiter illatas, et ne fors inferendas sibi per homines et Officiales cameraticos injurias, legitimo jure vindicare valeat?

Art. 95. De Civitatis Crisiensis Unione.

Art. 96. Ordo Crucigerorum Hospitalariorum cum rubea Stella, in Regnum Hungariae et Partes eidem annexas; una cum infrascriptis Ordinibus recipitur.

Art. 97. De Systemate Consilii Regii Ungarici.

Art. 98. De Consilii Regii Ungarici Cancellaria et Rationaria.

Art. 99. De Generali Regni Perceptore.

Art. 100. De Commissariatu.

Art. 101. De Consilii Regii Autoritate, Modoque, ea, quae a benigna Caes. Regiae Majestatis Resolutione dependerent; Suae Majestati repraesentandi.

Art. 102. De-activitate Consilii Regii in genere.

Art. 103. De Impopulatione Regni.

Art. 104. Ut Regnicolae, in rebus et negotiis Regnum Hungariae tangentibus, ad Legationes applicentur.

Art. 105. Parentibus aut Tutoribus in educandis et erudiendis Liberis, negligentioribus, ne ejusmodi Liberi delitescant; invigilandum; ac de Juventutis eruditione et accomodatione; Attenuatarum-que Familiarum sublevatione.

Art. 106. Ut Domus Regnicolarum, pro publicis necessitatibus, et signanter archivi conservatione, instituatur.

Art. 107. De Inprotocollatione seu Intabulatione in Comitatibus et civitatibus observanda.

Art. 108. De Judiciis montanisticis, Legibus Regni conformandis.

Art. 109. De praecavendis Incendiis.

Art. 110. Contra Blasphemos in Deum, Beatissimam V. Mariam et Sanctos Dei, animadvertendum

Art. 111. Ut excessuosi Delitescentes coerceantur.

Art. 112. De Informationibus a Comitatibus et Civitatibus per Consilium accipiendis.

Art. 113. De Salvis Conductibus, per Suam Majestatem Sacratissimam extradi solitis.

Art. 114. De cursu Postae ordinando.

Art. 115. De Oeconomia Regni publica.

Art. 116. Ut Regia Maj. Regnum tot bellorum calamitatibus attritum, quoad Institutum promovendorum publicorum, clementi Ope et Gratia consolari dignetur; et Commercia intra Regnum instituantur.

Art. 117. De diversi generis Mechanicis in Regnum inducendis.

Art. 118. De praecavenda Vinorum praestantiorum adulteratione.

Art. 119. De Quaestu Pecorum instituendo, et Quaestorum extraneorum in Regnum libera permissione.

Art. 120. De coercendis usurariis.

Art. 121. De ferri, ex aliis Provinciis in Regnum interdicenda inductione.

Art. 122. De Aquae-Ductibus instituendis.

Art. 123. Excellentissimi ac Illustrissimi Domini Sacri Rom. Imp. Comites Thomas Gundaggerus, item Guido, nec non reliqui subinserti Domini a Stahremberg, in Hungaros cooptantur.

Art. 124. Exc. et Illustr. Dominus Franciscus Ferd. Kinsky, S. Rom. Imp. Comes de Chinicz, in Hungarum recipitur.

Art. 125. Exc. et Illustr. D. S. Rom. Imp. Comes Claudius Florimundus a Merzi, et Illustr. D. Comites Joannes, Josephus et Franciscus Jörger, in Hungaros recipiuntur.

Art. 126. Illustr. D. Comes Joannes Jacobus a Lövenburg in Hungarum jam prius receptus, inarticulatur.

Art. 127. D. Baro Ernestus a Petrásch pariter in Hungarum recipitur.

Art. 128. D. Joannes Georgius de Managetta etc.

Art. 129. Domini Joannes Georgius ab Haruckern, et Joannes Wilhelmus Brockhausen pariter in Hungaros recipiuntur.

Conclusio: Nos itaque demissa etc.

III.

Caroli VI. Imp. et Regis III. Decretum II. Anno Domini 1723. Posonii editum.

Praefatio: In qua Status et Ordines pro extensis per victricia Arma Regni finibus immortalibusque in ipsos collatis Beneficiis homagiali devotione gratias agunt: Et Diaetales Articulos Regia auctoritate confirmari supplicant.

Quam paterno, quamque sollicito, et simul clementissimo affectu Sua Sacratissima Majestas, in haereditarium hocce Regnum suum Hungariae, Partesque eidem annexas inclinata benignissime haberetur; praeprimis quidem ex benignis Literis Regalibus, ad universos haereditarii Regni sui, Partiumque eidem annexarum Fideles Status et Ordines clementissime exaratis, profundissima homagialis fidelitatis suae devotione, et nunquam de cordibus eorundem extinguenda erga Suam Majestatem Sacratissimam, et totam Ejus Augustam Domum Austriacam praeconcepata ingenui et subditalis amoris obligatione, in perpetuum recognoscerent; et per universos Posterios suos fidelissime recognitum iri, quam maxime confiderent; dum illico, ac per insperata, tum ab Oriente, tum etiam ab Occidente cantata gravissima bella, et post felicem, totique orbi stupendum, contra immanes utriusque Hostis vires, armorum suorum progressum, stabilitamque optatam Pacem licuisset; praetermissis aliis quibusvis, Sacrum Romanum Imperium, et Europeam quietem tangentibus maximis curis, et sollicitudinibus Paternum conatum suum, ad perennem Regni sui haereditarii securitatem, et dudum antelatam Civium felicitatem convertere; ac eum in finem, Generalem pro 20. praeteriti Mensis Junii, Anni aequae praeterlapsi, in Liberam et Regiam Civita-

tem *Posoniensem*, *Diaetam* indicere; et *Altissima* quoque, nunquam satis a *Fidelibus* *Suae Majestatis Sacratissimae* *Statibus* et *Ordinibus Regni*, *Partiumque eidem annexarum veneranda in Persona*, eosdem clementissime consolari dignata fuisset:

§. 1. Ut inter tot et tantas *Suae Majestatis Sacratissimae* erga *Fideles* sibi *Status* et *Ordines* exhibitas gratias, iidem merito dubitavissent, quidnam ex innumeris *Regno* huic haereditario clementissime exhibitis *Gratiis*, totque de immanis, *Cervicibus Eorundem* a longissimo tempore incubantis *Hostis*, ad *Stuporem Orbis Europaei* reportatis *Triumphis*, pro gratiarum actionis scopo principaliter assumere convenisset.

§. 2. Sive enim intra biennium, raro *Magnorum*, et felicissimorum etiam *Monarcharum* exemplo numeratos de tam validis *Hostibus Triumphos*; seu gloriosis armis suis, antiquos limites verus, extensam *Patriam* perpendissent; nonnisi immortalis digna memoria, in publicum *Regni* bonum exantlata *Trophaea*, unanimi applaudientium *Regnicolarum* voto testatum reddere cogebantur.

§. 3. Cumque pro tam immortalis *Gloria*, totque beneficiis, iidem *Fideles* *Status* et *Ordines*, nullo alio praeclariori gratitudinis signo, *Suae Majestati Sacratissimae* obnoxios se reddi posse arbitrabantur, quam si semet, ac *Posteris* suos universos, praeprimis *Suae Majestati Sacratissimae*, *Ejusdemque utriusque Sexus Successoribus*, dein *Augustae quoque Domus Suae Austriacae Posteris*, conformitate immediate subsequentium *Articulorum*, in omne tempus devoverent, et humillime subicerent; Deum *Ter Optimum Maximum*, pro diuturno *Suae Majestatis Sacratissimae*, et praemissorum universorum *Successorum* perenni et felicissimo *Gubernio* ardentibus votis suis demississime exoraturi.

§. 4. Ex quo vero ad plenam fidelium *Civium*, et *Suae Sacratissimae Majestatis* devotorum subditorum securam felicitatem, antiqua etiam *Regni consuetudine* et *Patriis Legibus* exigentibus, diaetale hoc remedium, *Sua Majestas Sacratissima* clementissime ordinare, et admittere dignata fuisset; ut proinde futuris quibusvis temporibus, ab omni confusione, et periculis, haereditarium hoc *Suae Majestatis Sacratissimae Regnum* praeservari; et non minus adversus omnem vim externam, quam quosvis etiam fatales internos *Motus* (ipsis *Statibus* et *Ordinibus Regni*, *Partiumque eidem annexarum*, plurimum damnosos) salutaris, et diaetaliter stabilienda modalitate, in omnes eventuales casus, tutum et provisum reddi; ac per id, cum reliquis etiam *Suae Majestatis Sacratissimae Regnis*, et *Provinciis* haereditariis mutua cointelligentia, et unio, adeoque publica *Reipublicae Christianae* quies, pax constans, imperturbata tranquillitas, sub *Pio. Justo, Forti, Felici Suae Majestatis*, et *Augustae Domus Austriacae* clementissimo *Gubernio* in aevum perdurare; ac continua *Augustae Domus* in *Regno*, et *Sacra Ejusdem Corona*, utriusque *Sexus*, exoptata, et communi

Regnicolarum voto proclamata, Suaeque Sacratissimae Majestati prompte, et fideliter oblata successio, melius obfirmari valuisset; et deinceps omnes, et quaelibet inconvenientiae praecaverentur; fidelesque Status et Ordines Regni, Partiumque eidem annexarum, in universis eorundem tam Diplomaticis, quam aliis quibusvis Juribus, Libertatibus, Privilegiis, Immunitatibus, antiquis Consuetudinibus, Praerogativis, et Legibus hactenus habitis, ac in praesenti quoque Diaeta conditis, et in futurum etiam diaetaliter condendis, permaneant, stabiliantur, et conserventur; eademque, et eadem, ab omnibus indispensabiliter observantur; Jus et Justitia omnibus, et singulis, sancte, secundum Leges Patrias, hac etiam in Diaeta conditas, imperturbate administrarentur; benignaque eum in finem ad fideles Status et Ordines Regni, Partiumque eidem annexarum elementissime facta Propositio, et Paterna Mens, ac intentio secundaretur; attacti Status et Ordines Regni, Partiumque eidem annexarum demississime supplicant;

§. 5. Ut infrascriptos Articulos ex Gravaminibus, et humillimis Statuum et Ordinum Postulatis, penes benignam Suae Majestatis Sacratissimae resolutionem erutos; unanimique voto et Consensu (accedente benigna ejusdem annuentia) conclusos, clementer acceptare; Regiaeque sua Autoritate ratificare, et confirmare; ac tam Ipsa benigne observare; quam per alios quoscumque observari facere dignetur.

Art. 1 Paternam sane, et elementissimam Sacratissimae Caesareae et Regiae Majestatis erga Status et Ordines Regni in praesenti Diaeta, felicissime, et in frequentissimo; vix aliquando viso numero congregatos propensionem, et ad permansionem, Eorundem, ac incrementum publici Status Regni Hungariae, Partiumque eidem annexarum, proque stabilienda in omnem casum, etiam contra vim externam, cum vicinis Regnis et Provinciis Haereditariis Unione, et conservanda domestica tranquillitate directam curam et sollicitudinem, ex benignis Ejusdem Sacratissimae Caesareae et Regiae Majestatis, ad Status et Ordines Regni, Partiumque eidem annexarum elementissime emauatis Literis Regalibus; ac novissime factis Propositionibus; devoto sane homagialis Fidelitatis Eorundem zelo, et constanti fervore humillime intelligentes; pro hoc erga Eosdem elementissime exhibito Paterni affectus Gratiarum singulari voto, quodve non obstantibus in adversum quibusvis gravissimis, Sacrum Romanum Imperium et Europaeam quietem tangentibus curis, et laboribus, in medium fidelium Statuum suorum semet conferre, et Eosdem in Altissima iisdem summe Veneranda Persona sua, paterne consolari, et primum ac ante omnia, nullaque praevia fidelium Statuum et Ordinum eatenus praemissa humillima Supplicatione, ex pura erga Eosdem paterno affectu, universos Status et Ordines Regni sui Haereditarii Hungariae, Partiumque, Regnorum et Provinciarum eidem anne-

xarum, in omnibus tam Diplomaticis, quam aliis quibusvis Juribus, Libertatibus, Privilegiis, Immunitatibus, Consuetudinibus, Praerogativis et Legibus, haecenus concessis, et conditis, ac in praesenti Diaeta, et in futurum etiam, Diaetaliter condendis conservaturam offerre; et easdem, ac earundem singulas elementissime confirmare dignata fuisset; humillimas, et quam possunt, maximas Sacratissimae Caesareae ac Regiae Majestati ideo etiam gratias referunt.

§ 1. Quod Foemineum quoque Sexum Augustissimae Domus Suae Austriacae, usque ad Ejusdem, et ab Eodem Descendentium defectum, ad Regiam Hungariae Coronam, Partesque, Regna et Provincias, ad eandem Sacram Coronam pertinentes, unanimi universorum Statuum et Ordinum Regni, Partiumque eidem annexarum libero voto proclamatum; et per solennem Eorundem Statuum et Ordinum ad Sacratissimam Caesaream et Regiam Majestatem, Viennam expeditam Deputationem vocatum;

§. 2. Et ejusmodi oblationem, tam pie, et elementer, gratoque animo acceptare, et fidelium Statuum, et Ordinum suorum piis, ac salutaribus votis, non tantum annuere dignata esset;

§. 3. Sed ejusmodi in Sacra Regni Hungariae Corona, et Partibus, Regnis et Provinciis eidem annexis Successionem, eodem quo Masculorum Primogeniturae Ordine, secundum normam in reliquis Suae Majestatis Sacratissimae Regnis et Provinciis Haereditariis, in et extra Germaniam sitis, jam per Eandem ordinatam, stabilitam, publicatam, et acceptatam, inseparabiliter, habitaque in gradum aequalitate, ejusdem Lineae Praerogativae Masculorum ratione, dirigi, servari et custodiri vellet;

§. 4. Ita, ut illa, vel Masculus Ejusdem, Haeres, qui, vel quae, praemissorum Augustae Domus Austriacae Regnorum et Provinciarum Haeres, juxta memoratam normam Primogeniturae, in Augusta Domo Austriaca receptam existet; eodem Successionis, pro his, et futuris quibuscunque casibus, Haereditario Jure, etiam pro infallibili Rege Hungariae, Partiumque, Regnorum, et Provinciarum eidem annexarum, aequè indivisibiliter intelligendarum, habeatur et coronetur.

IV.

Leopoldi II. Imp. et Regis Decretum I. Posonii 179°, editum.

Praefatio: Quod Josephus II. Romanorum Imperator et haereditarius Hungariae, Partiumque adnexarum Rex post fata Augustissimae condam Dominae Imperatricis et Reginae Apostolicae Mariae Theresiae, Anno 1780. intervenita ex ordine stabilitae Article 1. et 2.

1723. Successionis Gubernacula Regni Hungariae Partiumque adnexarum, facta in antecessum solenni de observandis Legibus sponsione suscipiens, Anno recens evoluto 1790. se expleturum promiserat, et a cujus procurando Effectu, signanter Legalis Sui Inaugurationis susceptione, et Coronationis Diaetaeque celebratione eundem subsecuta Anno 1790. die 20. Februarii Mors impediverat, id statim cum Aditu Regiminis Augustissimus Dominus Leopoldus II. Romanorum Imperator et Rex Hungariae, ad quem Josepho II. sine mascula prole decedente ex memoratis 1. et 2. Articulis generalis Regni Diaetae Anno 1723. celebratae Haereditas et Successio in Regno Hungariae pertinebat, praestare coepit.

Nam nulla interposita mora, generalem Regni Diaetam pro Dominica secunda post Pentecosten, seu 6. Junii in Liberam, Regiam, ac Metropolitanam Civitatem Budensem indixit, ac Regimen suum (prout id in benignis suis Propositionibus declarare dignatus est) a fidei Legum de Regia Successione sonantium Custodia auspicaturus, primum et ante omnia Regiam Sui Inaugurationem ad Mentem positivarum praelibati Regni Hungariae Constitutionum instaurandam, Coronationem solenni Ritu peragendam, Diplomatisque Elargitionem, et Juramenti in ea, qua a Majoribus suis dictum fuit, Forma depositionem, inter Regii sui Muneris Partes numeravit, id quoque benigne pollicitus, quod, quia officium Palatini in praelibato hoc Regno Hungariae vacaret, ac pro vacante dicto officio certos e medio fidelium suorum Statuum et Ordinum Candidatos denominabit, Electionique Eorundem proponet, riteque ac legitime electum in consveta Jurisdictione, et auctoritate secundum Tenorem legum Regni benignissime conservare dignabitur.

Cum autem Pertractatio objectorum Diaetalium diutius perdu-raret, Negotiis et Coronatione Imperiali advocatus, ut Desiderio Statuum et Ordinum Regni suae Majestatis Coronationem summopere anhelantium satisfaceret; translatis, Statibus etiam et Ordinibus Regni hanc Regiam Voluntatem prompte obsecundantibus, in Liberam ac Regiam Civitatem Poseniensem Comitibus, ipsa sua Majestas Caesareo-Regia in Persona comparuit, et Diaetae praefuit, Legibus de Creatione Palatini impletis, et Diplomate subscripto, ac edito, die 15. Novembris cum summa et incredibili omnium voluptate Coronam Regiam suscepit, et Juramentum quoque in ea, qua per Magnae Memoriae Genitricem suam, et Reginam Apostolicam Mariam Theresiam praestitum fuit, forma deposuit, atque ita solennem Inaugurationem Ritu Patrio inter faustissimas acclamationes et comprecationes peregit.

Fiducia et Devotio erga suam Majestatem Caesareo-Regiam, data Legibus ac Juribus securitate, excitata inde majus adhuc cepit Incrementum, quod reipsa, et dictis, et factis Renignitatis et Clementiae plenissimis id quod palam ad omnium Consolationem dicere dignata est, confirmaverit, se in Medium Statuum et Ordinum Regni, non veluti Regem ac Dominum, sed veluti Patrem in Sinum Familiae

venisse, quae tanto Principe, ac Populi Patre digna Declaratio nulla unquam Posterorum oblivione oblitterabitur.

Qua Benignitate Status et Ordines ad Fiduciam, Venerationem, Amorem provocati, Suae Majestatis Comoda et Dignitatem cum felicitate publica, suaeque arcissimo Vinculo nexam agnoscentes, pro tuenda Regis, et Augustae Domus, Regnique dignitate universas Vires, et facultates impendere, atque ipsam Vitam ad Praescriptum Legum consecrare separatos declararunt, Deum Immortalem precati, ut suam Majestatem, Augustamque Sobolem, diutissime incolumen servare, et promptam Voluntatem, Viresque potenti auxilio suo adjuvare dignetur, ut splendor Regni Thronique sub Gubernatione, quam diuturnam esse exoptant, Suae Majestatis non tantum nullam Diminutionem patiatur, sed magis in dies increseat, in quo omnibus adnidentur Viribus.

Solennibus Coronationis peractis cum Diaetales Tractatus inter Suam Majestatem Caesareo-Regiam, fidelesque Status et Ordines ad finem perducti, atque ita Articuli communi Voto et Consensu, accedente benigno Majestatis Annutu conclusi sint; hos ut sua Majestas clementer acceptare, et autoritate sua Regia ratificare, ac tam Ipsa benigne observare, quam per alios quoscumque observari facere dignetur, supplicant.

Art. 1. Serenissimo quondam Principe Domino Josefo hujus Nominis II. electo Romanorum Imperatore et haereditario Hungariae Rege de hac mortali Vita et temporaneo Regimine ad sempiternam Immortalitatem, ac aeternae Glorae Coronam evocato, ex eoque, quod nullam superstitem Prolem masculam post se reliquerit, Serenissimo ac Potentissimo Domino D. Leopoldo II. Romanorum Imperatore, quo Eundem aetate immediate sequente germano et uterino Fratre, adeoque juxta Successionis Ordinem libero Principis et Statuum Regni arbitrio in Art. 1. et 2. generalis Hungariae Diaetae in Anno 1723. concluso stabilitum Eidem atefato Fratri suo in isto Hungariae Regno ac Partibus eidem annexis succedente fascisque et Gubernacula Regni legitime suscipiente fideles Status et Ordines praenotatorum Articulorum Contextus non immemores pro Exigentia homagialis suae Fidei et Devotionis Eandem suam Majestatem Sacratissimam, qua legitimum ac Haereditarium Regem et Dominum ipsorum clementissimum post extraditos benigno Diplomati suo insertos Articulos, depositumque secundum formulam subinsertam Juramentum, invocato Dei ter optimi maximi Auxilio, sacro Apostolici Hungariae Regni Diademate unanimes inter Applausus et faustissimas Acclamations ritu solenni coronarunt,

Art. 2. Fideles Status et Ordines Inclty Regni Hungariae, et Partium annexarum ultro per suam Majestatem Regiam pro fausta Sui Coronatione ad Diaetam convocati peroptime recordantur, qualiter vigore Articulorum 1. 2. et 3. 1723. jus haereditariae Successionis in Regno Hungariae, Partibusque, Regnis et Provinciis eidem annexis

in Sexum foemineum Augustae Domus Austriacae translatum fuerit, quodve erga semper occasione cujuslibet Inaugurationis ad praescriptum Legum suscipiendae praemittendam diplomaticorum Articulorum acceptationem, Juramentique depositionem Eum, quem juxta praestabilitum successionis Ordinem eadem successio respiciet, pro legitimo Suo Rege et Domino habituros, et coronaturos se declaraverint.

Cum itaque Sacra Caesarea Regia Majestas via legitimae, et immediatae successionis Regimen Regni hujus suscepisset, ejusmodique Articulos acceptasset, et Juramentum in ea, qua per Augustam Genitricem Suam et Reginam Apostolicam Mariam Theresiam praestitum fuerat, forma deposuisset, ac diaetaliter faustissime coronata fuisset, Legesque Regni, ac Jura, Libertates et Privilegia antiqua se observaturam clementer spopondisset, visum est SS. et OO. Articulos Diplomaticos, seu ipsum sacrum Diploma, Juramentique Formulam Constitutionibus inseri, inscribique facere, hujus quidem tenor sequitur in hunc modum:

Nos Leopoldus II. Divina favente Clementia Electus Romanorum Imperator semper Augustus; Germaniae, Hungariae, Bohemiae, etc. Rex Apostolicus, agnoscimus et memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis: quod posteaquam ex inscrutabili Divini Numinis Judicio Serenissimum et Potentissimum olim Principem Dominum *Josephum* hujus Nominis II. electum Romanorum Imperatorum, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc. Regem, Archiducem Austriae, Dominum germanum Fratrem nostrum felicitis Recondationis desideratissimum Anno nunc labente, Mense Februario de hoc mortali Vita et tempora Regimino ad sempiternam Immortalitatem ac aeternae Gloriae Coronam evocari et transferri contigisset, ac ex eo, quod nullam superstitem masculam Prolem post se reliquisset, Nos, qua aliunde ex asse Haeres, et immediatus Successor in Regno Hungariae et Partibus eidem adnexis Vigore Art. 1. et 2. Diaetae Anno 1723. conclusae, legalem Successionem nostram declarantium et stabilientium legitime successissemus, ac ad mentem Legum Regni pro felici, eaque faustissimis Votis Deo ter optimo Maximo auxiliante instauranda Inauguratione nostra Fidelibus nostris universis Incltyti Regni nostri Hungariae et Partium eidem annexarum Statibus et OO. Conventum seu Diaetam intra idem Regnum Hungariae, utpote in Regiam Liberamque Civitatem nostram Budensem pro Dominica 2. post Pentecosten, seu die 6. Mensis Junii Anni modo labentis infrascripti indixissemus et promulgassemus, ac deinde pro fausta Nostra Coronatione Posonium transtulissemus, ad eandemque Nos etiam personaliter comparentes eidem praefuissemus, fideles nostri universi Domini Praelati, Barones, Magnates et Nobiles, caeterique Status et Ordines mentionati nostri Incltyti Regni Hungariae, Partiumque eidem annexarum ad praefatam Diaetam pleno et frequentissimo numero comparentes, praementionatarumque Diaetalium Constitutionum haud immemores pro exigentia eorundem debitam et homagialem

erga Nos, qua legitimum et haereditarium Regem suum ac Dominum Devotionem et Fidelem testati, desiderioque auspicae felicitissimae Inaugurationis nostrae ducti, supplicaverunt Majestati Nostrae humilissime et rogaverunt, ut innuentibus praecitatis Constitutionibus omnino ante adhuc faustissimam Coronationem nostram Nos infrascriptos Articulos, omniaque et singula in iisdem contenta, ratos, gratos et accepta habentes, nostrumque consensum illis praebentes benigne acceptare, et auctoritate nostra Regia approbare et confirmare, ac tam Nos ipsi benigne observare, quam per alios, quorum interest, firmiter observari facere dignaremur; quorum quidem Articulorum Tenor sequitur in hunc modum:

Primo: Quod praeter ab antiquo deductam haereditariam Regiam successionem, Coronationemque in reliquo universas, et singulas communes istius Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum Libertates, Immunitates, Privilegia, Statuta, Communia Jura, Leges, et Consuetudines, a Divis quondam Hungariae Regibus, et gloriosissimae memoriae Praedecessoribus nostris, hactenus concessas et confirmatas, in futurumque concedendas, et per Nos confirmandas (ad quas et quae dicti Status et Ordines formulam quoque Juramenti ad initium Decretorum Serenissimi olim Principis Domini Ferdinandi I. gloriosae Reminiscitiae Antecessoris nostri positam, extensam, et reductam habent) exclusa tamen et semota Articuli Decreti Divi Andreae Regis II. de Anno 1222. Clausula incipiente: quod si vero nos, usque ad verba in perpetuum Facultatem in omnibus suis Punctis, Articulis et Clausulis, prout super eorundem usu et intellectu (salva tamen semper quoad ea, quae per Art. 8. 1741. excepta sunt, ejusdem Legis Dispositione) Regio et communi Statuum Consensu diaetaliter conventum fuerit, firmiter et sancte observabimus, per aliosque omnes et singulos inviolabiliter observari faciemus.

Secundo: Sacram Regni Coronam juxta veterem consuetudinem ipsorum Regnicolarum, Legesque Patrias per certas de eorum medio unanimiter sine discrimine Religionis ad hoc delectas et deputatas Personas saeculares in hoc Regno conservabimus.

Tertio: Hactenus recuperata et exposit Deo adjuvante recuperanda quaevis hujus Regni Partiumque ei adnexarum Tenuta, et Partes ad mentem etiam juramentalis formulae praenotato Regno et eidem adnexis Partibus de toto reincorporabimus.

Quarto: Quod in Casu, quem Deus procul avertere velit, Defectus utriusque Sexus Archiducum Austriae, praeprimis quidem ab aliefato Avo nostro Carolo VI., dein in hujus Defectu a Divo olim Josepho I., his quoque deficientibus ex Lumbis Divi olim Leopoldi I. Imperatorum et Regum Hungariae descendentium, juxta etiam dictamen praecitatorum primi et secundi Articulorum praefatae Diaetae Anni 1723. Praerogativa Regiae Electionis, Coronationisque antefatorum Statuum et Ordinum in pristinum Vigorem, Statumque redibit,

et penes hoc Regnum Hungariae, et praedictas Partes, ejusdemque antiquam consuetudinem illibate remanebit.

Quinto: Ut premissum est, toties, quoties ejusmodi Inauguratio Regia intra ambitum saepefati Regni Hungariae, successivis temporibus Diaetaliter instauranda erit, toties Haeredes et Successores nostri futuri neocoronandi haereditarii Reges praemittendam habebunt praesentis Diplomaticae Assecurationis Acceptationem, deponendumque superinde Juramentum. Nos itaque praedicta universorum Statuum et Ordinum Regni Hungariae, et Partium eidem annexarum Instantia benigne admissa pro benigna animi nostri Propensione, ipsisque benigne gratificandi voluntate, praeinsertos universos Articulos, ac omnia et singula in iisdem contenta, rata, grata et accepta habentes, eisdem nostrum Consensum benevolum pariter, et Assensum praebuimus, et illos, ac quaevis in eis contenta clementer acceptavimus, approbavimus, ratificavimus, et confirmavimus; Promittentes et assecurantes Status et Ordines in Verbo Nostro Regio, quod praemissa omnia tam nos ipsi observabimus, quam per alios fideles subditos nostros, cujuscumque Status et Conditionis existant, observari faciemus, uti vigore hujus Diplomatis Nostri acceptamus, approbamus, ratificamus, et confirmamus, atque promittimus: In cujus Fidem et Testimonium Litteras has manu propria subscripsimus, et Sigilli nostri Regii appensione muniri fecimus. Datum in Arce nostra Regia Posoniensi, Die 14. Mensis Novembris, Anno Domini 1790. Regnorum nostrorum Primo.

Juramenti autem Regii contextus talis erat:

Nos Leopoldus II. Dei Gratia Electus Romanorum Imperator semper Augustus, Germaniae, Hungariae Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae etc. Rex Apostolicus, Archidux Austriae etc. Qua praelibati Regni Hungariae et aliorum Regnorum ac Partium eidem adnexarum Rex, juramus per Deum vivum, per ejus Sanctissimam Genitricem Virginem Mariam, ac omnes Sanctos; Quod Ecclesias Dei, Dominos Paelatos, Barones, Magnates, Nobiles, Civitates Liberas, et omnes Regnicolas in suis Immunitatibus, et Libertatibus, Juribus, Legibus, Privilegiis, ac in antiquis bonis, et approbatis consuetudinibus conservabimus, omnibusque Justitiam faciemus; Serenissimi quondam Andreae Regis Decreta (exclusa tamen et semota art. 31. ejusdem Decreti Clausula incipiente: Quod si vero nos etc. usque ad Verba: In perpetuum facultatem) observabimus, Fines Regni nostri Hungariae, et quae ad illud quocunque Jure, aut Titulo pertinent, non abalienabimus, nec minuemus, sed quoad poterimus, augebimus, et extendemus, omniaque illa faciemus, quaecunque pro Bono publico, Honore et incremento omnium Statuum, ac totius Regni nostri Hungariae juste facere poterimus; Sic nos Deus adjuvet, et omnes Sancti.

AZ
EURÓPAI ÁLLAMTUDOMÁNY
ÚJABB IRÁNYAI.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

I.

Felette bonyolult alakban s majdnem kábító változatosságban vonulnak el szemünk előtt korunk jellemvonásai; névszerint azért, mivel már oly igen kevés az, a mi még szilárdul áll, s mivel a mozgás napjainkban majd előre, majd hátrafelé szökő ellentétekben történik; — épen, a mint átmeneti korszakban szokás.

-A mozgalom, mely bennünket megragadott, általános, mélyenható. Életben és tudományban, történelemben és irodalomban tömeges mozgást látunk; s ez inkább jellemzi korunkat, mint a túl-emelkedés a középserűség színvonalán.

Az időjelenségek különszerűek, s tömegszerűségöknél s össze nem hangzásuknál fogva a figyelmesb vizsgálóra elnyomó hatást gyakorolnak. Minden összefügg s föltételezi egymást, mégis mindenütt ellentét és surlódás. Hitrajongás és istentagadás, mysticismus és sceptikai gűny, idealismus és materialismus, reactio és rohanó progressio, croesusi gazdagság és éhenhaló nyomor, egymás szomszédságában mindenütt és minden irányban.

Mindezek mellett bámulatos fogékonyság és sokoldalúság; roppant mérvű, szinte megtévesztő tartalombőség; de seholsem áttekintés, egészletesség, tisztultság; — mindenütt számítás, a végtelenig hanyatlott homlok-rohanó haladási vágy, de meghatár-

zott ézelok s felismerhető harmonia nélkül. Mindenben egységtelen felosztás, majdnem meghasonlás, seholsem igazi összefüggés, igazi szerves kapcsolat vagy béke.

A korszak, a melyben élünk, a nyugtalan mozgás, a kritikai negatio: a való és az eszmény közötti harez korszaka. Minden osztályt és réteget a nyughatlanság érzelme és szorongás fog el. Tapogatódzunk és experimentálunk, emitt is amott is siker nélkül. Az egész világban keresünk segédszereket oly bajok ellen, melyek saját magunkban rejlenek. A legelmésebben okoskodunk a fölött, a mi rothadt és kóros; hanem a szabadulás és gyógyulás egyetlen módját sem bírják föltalálni. A legfenségesb ézelokat tüzzük ki, a legmerészebb terveket forraljuk, a nélkül, hogy a hozzájuk megkívántató igazi áldozatkész akaraterő megvolna bennünk. Világmozgató eszméket hordunk magunkban, s nem birunk valódi alkotó tevékenységre lelkesülni. Gondoskodni akarunk az egész emberiségről, s nem vagyunk képesek szerény énünket a nagy áradatban érvényesíteni. Ma építünk, holnap rombolunk. Egész életmódunk izgatott, békétlen, lázasan ingerült. Innen azután az elégtelenség érzete, a meghasonlás min-magunkkal és a világgal, mely utóvégre rideg fásultságra vezet.

A fő irány általában véve napjainkban még mindig föltétlen negativ; az alkotó szellem mindenben bírálható. Nagyok vagyunk a tagadásban és kételygésben, kicsinyek a teremtésben és pozitívításban. Mintha szellemi örökségünk a múlt század második feléből az volna, hogy folytassuk, elméletileg, az akkori bölcséleti munkálódást, gyakorlatilag pedig azon időszak reformjait és forradalmait. Kritikánk túlnyomólag egyéni; vele és általa uralkodik közöttünk az individualismus, mely politikailag ugyan szabaddabbá tesz, de társadalmilag, mint önzés, szolgaságra vezet. A személyek elszigeteltsége, mely belőle ered, ép oly nyomasztó, mint a szintén rajta alapuló verseny-szabadság, mely a socialis rendet atomistikai módon szétporlasztja, s az iparvilág terét egy nagy csatatérre alakítja, melyen az erősebbek a gyöngébbeket legyőzik és kizsákmányolják.

Csodálhatni-e, hogy mindezen visszasságok természetes következményeül az organikus egyesülési kapcsok és formák kinos és küzdelmes keresgélése mutatkozik, mi korunk minden törekvésein végig vonúl, a nélkül, hogy a nagy rejtély, tudniillik az egy-

ség és szabadság öszhangja, mindekkoráig csak valamennyire is megoldatott volna.*)

II.

Kitetszik már e néhány megjegyzésből is, hogy a kor, melyben élünk, egyike a világtörténelem legjelentékenyebb időszakainak, és pedig erkölcsi és műveltségi tekintetben szintűgy, mint az anyagi téren; társadalmilag szintűgy, mint politikailag.

Erkölcsi s műveltségi tekintetben jelesen korunk messzeható jelentőségű annyiban, a mennyiben az értelmiség és ismeretek terjedése, a szellemi erők roppant mérvű kifejlése folytán, napjainkban az eszme- és érzület-világ gyökeres átalakuláson megy keresztül, s annak minden magaslatai és mélységei föltáratnak. Az egyéni és társasági élet legnagyobb rejtélyeinek megoldása célba vétetik. A vallási megnyugvás békéjét a legmerészebb tudvágy, a nem nyugható kétely s fürkésznet váltja fel. A szelidebb idealismust a meztelen valót szem előtt tartó s egyedüli kiinduláspontul vevő realismus háttérbe szorítja, s vele egy és más tekintetben az emberi élet nemesb himpora is veszendőbe megy.

Anyagi s iparműveltségi állapotaink és irányaink teljesen megfelelők a most jelzett realistikus nézetmódnak. A vagyonszerzés és keresetvágy ugyanis, kapcsolatban a legnagyobb s legfinomultabb élv-hajhászattal, serkentve a természettudományok s technika terén elért mesés hatású vívmányok által is, valóban csodaszerű mérvben fejleszti ki a productiót, a közlekedést és a forgalmat. Az emberi szellem, szövetkezve a természet legváltozatosb erőivel, oly művek létrehozásában nyilatkozik, melyekről az összes ó- és középkori világnak sejtelve sem volt, s melyeket ezelőtt még csak egy századdal is a képtelenségek sorába helyeztek. A népek gazdasági s üzleti élete naponként új alakokat ölt; a társadalom egy nagy dongó méhkaszhoz hasonlít, melyben minden eleven mozgásban és pezsgésben van; az anyagi érdekek és erők surlódása, küzdelme, majdnem minden egyéb tekinteteket háttérbe szorít; a

*) V. ö. T e j a d a : Voto y discursos sobre el diezmo y sobre la propiedad. (Madrid. 1840.) 51 sk. lap. — Bővebb kifejtése ez eszméknek: H o n e g g e r : Literatur und Cultur des 19-ten Jahrhunderts (Lipsce. 1865.) 1—20 lap.

nyerelkedés és gazdagodási vágy majdnem korlátlanul uralkodik államban és társadalomban; az industrialis áramlat mindent elborít és magával ragad, úgy, hogy még a legnagyobb szellemek s a legszilárdabb jellemek sem vonhatják ki magukat bűvös igézeté alól.

Hogy korunk ez anyagias iránya sok tekintetben vészes eredményekre vezet, s jelesen a humanismus nemesb érdekei rovására terjeszti ki uralmát: kétségsbe alig vonható. De másfelől jótékony hatásúnak is bizonyul, a mennyiben a közlekedés nagyszerű kifejlésére, a szellemi és anyagi érintkezés megkönnyítésére, az iparos munka illőbb méltánylására, a verseny- s üzlet-szabadság elvének érvényesülésére s a dolgozó osztályok anyagi helyzetének javítására célzó intézkedések, évszázadok óta félreismert s szem elől tévesztett érdekek méltóbb kielégítését, illetőleg megoldását eszközlik, a jóllétet s emberibb életmódot a társadalom minden osztályaira és rétegeire kiterjesztik, a polgári jog-egyenlőség ép úgy, mint a személy- és vagyon-szabadság elvének teljesb megvalósulását előmozdítják, stb. Nem említve azt, hogy egyrészt az ipar-élettel szoros kapcsolatban álló associatio terjedése, másrészt a közlekedési közegek roppant arányú kifejlődése a népeket és államokat egymással bensőbb kapcsolatba hozza, s a műveltség és haladás valamennyi vívmányainak kölesönös kieserülésére s kiegészítésére képesíti.

Politikai tekintetben vizsgálva korunk jellemét, nem kisebb horderejű jelenségekkel találkozunk. Párvonalban ugyanis az államok külső rendszerében s nemzetközi viszonyaiban helyet foglaló gyökeres változásokkal, az állam-élet belső szervezetében is a legmélyebbre ható átalakulások vannak készülöben; oly átalakulások, melyek az állam alapjaira és sark-intézményeire is kiterjeszkednek, s megannyi új feladatokat vonnak magok után, hangoosan tanúskodván arról, hogy az ó fogalmak és institutiók kora lejárt, s a megtágult köz-életi tartalomnak szélesb keretre van szüksége.

Közelebbről vizsgálva korunk politikai jellemét, s öszsze hasonlítva az előbbeni fejlődési szakokkal, a következő észleletekre jutunk. *)

*) V. ö. Bluntschli: Geschichte des allgemeinen Staatsrechts und der Politik (München 1864.) 659—662. lapon.

Mindenekelőtt abban nyilatkozik korunk egyik fő iránya, hogy, a két látszólag nagy ellentét: erős központi hatalom, megszéles és biztos alapú népszabadság, vagy más szóval: Monarchia meg democratia, egymással kibékíttessék, s mind a kettő, mint két ága egy nagy emeltyűnek, egyszerre és egyaránt alkalmaztasék a nyilvános élet megmozdítására. Eltérve ugyanis az 1815 óta körülbelől 1848-ig terjedő restauratio-kori iránytól, mely csak a főúri rendet s a tehetősb polgárok osztályát iparkodott emelni, az alsó rétegekkel pedig nem törődött: napjainkban mindinkább érvényre emelkedett azon nézet, hogy a politikai jogok s a szabadság élvezete a közép- és alsó-rendűektől sem vonható már meg, hanem inkább kiterjesztendő a tömegekre is, és a föladat az, hogy az államéletnek oly formáit és intézményeit találjuk föl, melyek alapján e mélyenható reform minél sikereseb módon eszközölhető. De másfelől elismerik, sőt követelik a népek napjainkban az erős és tekintélyes kormányhatalmat is, ellentétben az előbbeni korszak egyoldalú liberalismusának azon irányával, mely a központi hatalomnak minden megszorítását a szabadság haladásának új meg új diadalaként tekintett, s észre nem vevé, hogy éppen ez által a közczélok egy nagy s fontos részének, az újkori állam sok nehéz feladatának valóstítása lehetlenné vált. *)

Egy másik s nem kevésbbé batározottan fölismerhető jellemvonása korunknak, az állam-élet terén az 1789-ki francia nagy forradalom által inaugurált két nagy elvnek, a szabadság és egyenlőség elvének helyesb, gyakorlatibb magyarázása, érvényesítése. Míg ugyanis az előbbeni időszak folyamában az abstract egyéniség és a pusztá formaiság szempontja szolgált e két fő-elv foganatosítása körül zsinor-mértékül, s éppen azért belölök sem a practikus államczélokra, sem a társadalmi érdekekre igazi előny nem báramolhatott: napjainkban útát tör magának a meggyőződés, hogy a szabadság és az egyenlőség elvének igazán gyümölcsöző valóstítása csak szoros öszhangban a status organikus természetével, az állami- és társadalmi rend sajátzerű szervezetével s gyakorlati érdekeivel érhető el. Kétszeres jelentőségű mozzanat, a mennyiben az

*) V. ö. e tekintetben B á r ó E ö t v ö s: Korunk uralkodó eszméi stb. cz. jeles munkáját, s értekezőnek: Politika vagy országászáttana (1857. Pest.) 7 sk. l.

igazi alkotmányosság practikusabb fölfogására s helyesb továbbfejlesztésére vezet, sőt az összes jövőndöbeli állam-alakulást egészesb és szabályosb alapokra fektetheti.

Ezekkel kapcsolatban látjuk, végre, korunk politikai mozgalmai s eszme-irányai közepett a nemzetiség és a humanitas eszméjét szerepelni. Két egyaránt óriási horderejű, egymást majd kizáró, majd kiegészítő, de mindig döntő fontosságú s elvitázhatlan jogosultságú elv, mely az államok sorsára már eddig is határozólag befolyt, de ezután még hasonlíthatatlanul nagyobb mérvben fog befolyjni. Bármily fejlődési irányt vegyen is a modern status alakulása, a (helyesen fölfogott) nemzetiség és a humanitas eszméje, a gyakorlati államszervezésnek szükségkép oly két vezéresillagú tekintendő, melyet ezentúl semmiféle társadalomban vagy országban sem szabad szem elől téveszteni. És pedig annál kevésbé, mivel e két nagy eszme méltánylása, kapcsolatban az igazi szabadság és egyenlőség eszméjével, mindenkor egyik leghathatósb ellenszere lesz korunk a nagyon is realistikus és anyagias jellemű irányainak; s mivel egy oly fejlődési szakban, mint a küszöbön levő, a hol minden oda czéloz, hogy az industrialismus és a rideg hasznosság minden követeléseit kielégíttessenek, valóban szükség van oly tényezőkre, melyek kiválóan a népelet szellemi s erkölcsi lényegéből erednek, s a szellemi és erkölcsi érdekek, amazok mindent előzőnlő áradata ellenében, némi biztosítására alkalmasaknak mutatkoznak.

Föl nem tehetni, hogy egy ily nagy jelentőségű, s méhében oly eseményteljes jövőt rejtő időszak, az állam- és népélet szerkezetét és céljait szellemileg felölelő elméletek rendszerére, vagyis az állam-tudományokra befolyás nélkül maradt volna.

Az a korszak, mely az összes európai és amerikai állam rendszert ingadozásban látja, mely az országok és birodalmak újja alakulásának és fölbomlásának tanúja, melyben annyi évszázadok óta érvényben állott intézmény, forma, rendszer egyszerre tarthatlanná válik, mely annyi nehéz küzdelmek közt az alkotmányok és kormányzati idomok reform-szükségletének fölismerésére vezetett, szóval: mely a régi meg az új társadalmi rend, az ó meg a modern világ-nézet s államfölfogás tusájának fejlődése közepett foly le: az a korszak szükségkép új politikai elméletek, új

társadalmi, közgazdasági és állami tudomány-irányok szülő korává is lett.

Ezt felmutatni, s jelesen napjaink uralkodó eszméinek és törekvéseinek kapcsolatát az államtani theoriákkal, s viszont ezeknek kölcsönösségét amazokkal, irodalomtörténeti alapokon bebizonyítani; de egyúttal azt is kijelölni, hol van az új európai államtudomány új feladásainak súlypontja: ezt tüztük itt ki vizsgálódásaink tárgyául, s ez képezi a következő igénytelen lapok foglalatát.

Mielőtt azonban tárgyunk fejtegetésébe ereszkednénk, legyen szabad egypár futólagos megjegyzést, a tudományos elméletek s különösen az állam-elméletek fejlődésére és hatására nézve, előrebocsátani.

III.

Bármely tudományos elméletről, de főleg a mely a gyakorlati nép- és állam-életre vonatkozik, tehát társadalmi vagy politikai feladványokat tárgyz, azt lehet mondani, hogy keletkezését, irányát és érvényre jutását mindig azon korszak jelleme és irányai föltételezik, melyben az azt kifejtő állambölcésészek éltek, s melynek közvetlen vagy közvetett hatásai alatt állottak.

Ezen kétségbe alig vonható jelenség — melynek irodalomtörténeti bizonyítékai Plato-tól, Aristoteles-től és Tacitus-tól fogva egészen Machiavelli-ig, Montesquieu-ig, Rousseau-ig, sőt mi több, egészen Bentham-ig, Müller Ádám-ig, Rotteck-ig, Stuart Mill-ig, Tocqueville-ig s Eötvös-ig szemeink előtt állanak — nem valami véletlen, hanem természetes és szükségszerű szüleménye a szellemi és társadalmi élet benső összefüggésének, s jelesen annak, hogy a literatura többé kevésbbé mindenkor hű tükre a társadalmat mozgató erőknek és érdekeknek, s hogy mindaz, a mi a gyakorlati népelet mélyében forr és érlelődik, a mi az állam alkotmányi és közigazgatási szervezetében vagy az anyagi s ipari üzlet, a forgalom és közgazdaság alkotványaiban változásokat vagy új irányokat készít elő: a literatúrában s jelesen az állam-bölcselemekben is nyilvánul, s határozottan fogalmazva a szellemi országában is érvényre emelkedik.

Méginkább kiviláglik ez, ha magokat a különböző elméletek s állambölcseلمي iskolák megalapítóit vesszük szemügyre viszonyukban a kor uralkodó világnézetével s szellemi irányával.

Minden jelentékenyebb bölcsező korának gyermeke, s mint ilyen, productuma az egész élete folyamát környező és képező viszonyoknak, melyeknek hatásai alól magát csak valamennyire is alig, végképen pedig épen nem vonhatja ki. Bármilyen nagy legyen is hatalmas egyéniségek sajátlagos jelentősége és teremtő ereje, mégis azon földön gyökereznek, a melyen állanak, azt a leget szívják, mely őket környezi, s azon nemzeti politikai és erkölcsi viszonyok és áramlások irányadó hatásait tapasztalják, melyek századukat és különösen az ő korukat jellemzik. „Egy író sem áll (mond egy nagy történettudós) elszigetelve és oly függetlenül korában és környezetében, hogy ezer meg ezer szállal ne volna hozzá kötve, melylyel együtt eszmél és érez, küzd és törekszik.“

Mindaz, a mi a népet és kort, melyhez tartozik, mozgásba hozza s közelebből érinti, mindaz, a mi a hon és társadalom jó- vagy bal-sorsára, hanyatlására vagy haladására befoly: mindaz többé kevésbé érthetőleg kihangzik a socialis eszmerendszerekből is; minél teljesebben s öntudatosabban képviselik a nagy rendszer-alapítók népüket és századukat, minél tökéletesebben bírják kifejezni vágyait: annál mélyebben és maradandóbban hatnak is az életre szintűgy, mint a tudomány fejlődésére.

E jelenség a politikai bölcsélet és irodalom történetének egy másik, nem kevésbé fontos mozzanatát fejt meg. Egyfelől t. i. azt, hogy a fenálló társadalmi és állami alakzatok, meg az állam-bölcséleti elméletek közt rendszerint feltűnő hasonlatosság van, azaz: hogy azon eszményi formák, melyeket a nagy rendszer-alapítók bölcselmeikben kifejtenek és a társadalmi élet követendő előképeiül indítványoznak, jobbára csak eszményesített képmásai vagy lenyomatai azon formáknak, melyek a bölcselőt az életben tényleg környezték. Másfelől megmagyarázza ama jelenség azt, miért találjuk a legtöbb nagy államphilosophiai rendszert a nemzeti s emberiségi életben többnyire csak a műveltségi kifejlődés végstadiumain, s igen ritkán korábban, azaz csak akkor, midőn már a mélyebbre ható változások egész sora be van fejezve, nem pedig a fejlődés kezdetén, hogy kalauzál szolgálnának a socialis és politikai élet göröngyös útain.

Nem akarjuk ez által az emberi lélek önálló teremtő-képességet kétségbevonni vagy épen tagadni. Igen jól tudjuk, hogy minden igazán nagy államphilosoph rendszere, épen akkor, midőn

az élet ezerszerű alakulatait eszmeileg felölelve s szellemi egészszé összefűzve a nekik alapúl szolgáló törvényeket felmutatja, az (emberileg szólva) legnagyobb s legnehezebb alkotó lelki munkásságnak eredményeként tekinthető, s az események tömkelegében az uralkodó lét-elemeknek, a folyton változó formák lánczolatában a maradandó típusoknak, a sokféleségben és látszólagos véletlenben az ezt kormányzó szabályszerűségnek, egységnek és harmóniának fölismerése kétségtelenül az emberi szellem legbámúlatozb önállóságot s productivitását tanúsítja.

Tudjuk továbbá, hogy minden nagy bölcselelő s rendszer-alapító (ép úgy, mint minden igazán nagy ország- és államférfi) bármennyire függ is össze korával, bármennyit merit is a létezőből, mégis mindenkor egyszersmind kora és kortársai fölött és előtt is áll, a midőn jelesül mintegy fensőbb látnoki érzék segítségével a létezőnek eszményesítése mellett a leendő is előkészíteni, a jobb jövő alakulatait és alapjait divinatórius, pillanattal kijelöli.

Nem szabad végül szem elől tévesztetni azt se, hogy bizonyos tekintetben az összes emberi és társadalmi életrend: szellem nyilatkozványa, s hogy bármennyi visszásság és félszegség legyen is végzetes öröke minden emberi intézménynek, az mégis csak erkölcsi és szellemi természetünk eredményeül tekintendő, melyből, mint kiapadhatlan forrásból erednek állami és műveltségi életünk valamennyi formái.

Ennyit az állam-elméletek eredetéről. Lássuk most fejlődéseket s hatásukat a társadalomban és történetében.

Minden socialis bölcseelmi rendszer összefügg bizonyos társadalmi irányokkal, s ezekre van alapítva. A mely mértékben ültenek ez irányok határozottabb alakot és fejlődnek ki teljesebben a gyakorlati élet mozgalmi közepett, azon mértékben részesül az illető új rendszer is mind nagyobb elismerésben, s talál mind számosabb követőkre, hogy aztán többoldalúlag tökélyesbítve az eszmék és elvek egész új világával gazdagítsa az emberi tudalom és ismeret körét. Ez sorsa minden igazán életből meritett s az életre alakító hatást gyakorló új socialis elméletnek, s nem ritkán a kezdeményeiben látszólag szerény s jelentéktelen gondolatrendszer lassanként valódi hatalommá válik, s az összes politikai fejlődés felett uralkodó tekintélylyé emelkedik. Ellenben azok a rendszerek, melyeknek a fénálló viszonyokban támaszuk nincs napi véle-

mények jelentéktelen alakjában maradvá, nyom nélkül tűnnek le az irodalom szellemi küzdteréről, s helyet adnak ismét és újólá keletkező s befolyásért küzdő új elméleteknek.

A történelem és tapasztalás kétségtelenül bizonyítja az államtheoriák hatását a gyakorlati életre. Látjuk, hogy minden jelentéke-nyebb socialis bölcselemi rendszer előbb az eszmék és nézetek átalakulását idézi elő, azután pedig a megváltozott nézetek nyomán, új gyakorlati érdeket és czélokat juttat uralomra, s mind az államférfiúi és törvényhozói működésnek, mind az általános társadalmi köztevékenységnek szabályokat tűz ki.

Itt is igazolvák tehát korunk egyik legnagyobb láng-elméjének szavai: „Az idő, mint az erkölcsi és real világnak meghatározott alkata, szüli a szellemet, és a szellem viszont az időt; s habár az állambölcselek a világtörténet kerekeit kormányozni, vagy a kor erkölcsi- s szellemi lényegét megváltoztatni nem bírják: nemünk fejlődésében mégis kiváló fontosságú szerepet viselnek, a mennyiben a társadalmi világ törvényeit megismertetik, a haladás és tökélyesedés útait és közegeit kijelölik, s az eszményt az étellel, a jelent a jövővel közvetítve, practikus törekvéseinknek mindig új, nemesb és fensőbb czélokat tűznek.”

Az eddig mondottakból bizonyos következtetések vonhatók mind a politikai tudomány fejlődését tárgyaló irodalomtörténetre, mind ezen irodalomtörténet írójára nézve.

Azon szoros kapcsolatnál fogva ugyanis, mely a szellemi és a gyakorlati népelet között fennáll, kétségtelen, hogy minden egyes tudományszak, de annál inkább az állambölcészet, az országglattan és a nemzetgazdaság irodalomtörténete, mint kiválólag practikus viszonyokra irányuló elméleteké, mindenkor lényeges eleme az általános korszakbeli vagy különös nemzeti műveltség-történetnek. Kétségtelen, hogy valamely nemzet vagy időkör államtudománya mindenkor egyszersmind tükre az általános nép- és korszellemnek, közlönye és emeltyűje az értelmi és erkölcsi haladásnak, fokmérője az elért fejlődési poleznak, gyümölcse az egyidejű socialis mozgalmaknak, szóval: képviselője és tolmácsa mindazon nagyhorderejű meggyőződéseknek, melyeket egyes népek vagy egész korszakok az emberi világrend legfontosb föladatai: állam és társadalom, ipar és gazdaság; socialis szervezés és politikai alkotmány stb. tárgyában vallanak.

Ezeket fontolóra véve, az államtudományi irodalom történet-írójának tisztét, ha hivatásának igazán meg akar felelni, szintoly nehéznek, mint nagynak és jelentékenynek nevezhetjük.

Az államtudományok történetírójának mindenekelőtt az a főadata, hogy historiai keletkezésében mutassa föl azon nagy eszmemozgalmat, melynek alapján a különböző elvrendszerek fejlődtek és érvényre jutottak, a nyomozás szelleme fölébredt, a hosszas tapogatódzás és találgatás megdönthetlen bizonyosságú igazságok felismeréseig előre nyomult, egyes nagy elvek s fölfedezések egyszerre az ismeretvilág egész vidékeit földerítették, az elszórt s összefüggésnélküli észleletek vívmányaiból az idők folyamában szoros kapcsolatban álló s bensőleg egymást föltételező elvek és szabályok egész létszere megalakult. Hivatva van továbbá kifejezni azon haladási folyamatot, melynek közepette a különböző eszmekörök és iskolák mindinkább elterjedtek, előbb azon népnél, melynek kebléből keletkeztek, s azután minden többi magasb műveltségű nemzeteknél elismertettek, irányadó jelentőségüekké váltak, és a nemzetközi szellemi mozgalom megannyi közvetítői gyanánt is szerepeltek.

Ez irodalom történetírója továbbá, csak úgy felel meg igazán főadatának, ha az államtudományt, különböző fejlődési szakkaiban, nem mint esetleg támadt nézetek merő halmazát, hanem mint az általános nép- és korszellem s történet természetes és szabályszerűleg fejlődő szüleményét fogja fel, ha a társadalmat fenéig megmozgató meggyőződések nyilatkozványaként mutatja föl, s az elvek sorozatában a maradandót és lényegest a múlttól és lényegtelenről jól meg különböztetve, a haladás kiváló mozzanatait éles körvonalokban állítja elő.

Nem szabad, végül, az irodalom történetírójának megfeledeznie arról, hogy a literatura fejlődése nem könyvek, hanem eszmék története, „hogy (mint korunk legnagyobb szakembereinek egyike, H e t t n e r, találón megjegyzi, a könyv mindig csak holt anyag, melyet a gondolat elevenít s nemesít meg, s az irodalom-történet csak annyiban igazán a z, a mennyiben az emberi szellemnek s ismereteknek tökélyesedését s azon művészi és tudományi formákat, melyekben az nyilatkozik, hűn és teljesen tükrözi vissza.“

CROMWELL.

(Egy lap az angol történetből.)

A Stuart család története nagyon szomorú. Hosszú sora az a szívrendítő eseményeknek.

Vajjon boldogabb volt-e Cromvell?

Nem kerülheti el az ember figyelmét az a körülmény, hogy e véres emlékü protector ereiben is volt egy csep Stuart-vér. Majdnem száz évet élt öreg édes anyja, ki a White-Hall palotában múlt ki, de bibliai jámborságát soha meg nem tagadta; a legegyszerűbb szobákat kereste ki magának lakhelyül, s fiában csak a magasb isteni hivatást tisztelte nem annyira az anya büszkeségével, mint keresztyéni megnyugvással; a hatalom fényét, mint reá mért nagy terhet tekintvén, e példás életü és halálú család-anyja, a kinek hült tetemét, mint egy királynőét, a West-minster-abbey sirboltjába kíséré a fiú s egy nemzet kegyelele, az ősi és minden ivadékaiban szerencsétlen Stuart királyi házból származott.

Cromwell, kinek emlékét legújabbán Lamartine eleveníti fel, kiragadván őt, mint mondja, a regény ködéből, s visszaadván, mint embert, a történelemnek, soha sem lett volna oly mindenható ura Angliának, ha nem lett volna szintoly elfogúlt, szűkkeblű, kegyetlen fanatikus, mint őt vállaikra emelő kortársai; s dinastiát alapíthatott volna tán, ha oly számító lángész lett volna, mint egy III. Napoleon.

De ő, a köz-életben az isteni gondviselés eszközének hitte magát, s azzá is vált, míg a magánéletben a legegyszerűbb jámbor erkölcsü republikánus és keresztyén volt, szerető férj és apa, jó fiú.

Levelei, mik fenmaradtak, ez érzületét bőven jellemzik. — S épen, itt érte őt utól a nemesis!

Egy valódi tragaedia hőjét látjuk magunk előtt.

Guizot leírja, a mit Lamartine elhallgat, minő benyomása volt ez érzékebelnek, mikor a belháború folyama alatt az üldözött király töle elszakadva volt családját viszont láthatá, s könnyek közt szoríthatá kebléhez szeretett gyermekeit; . . e jelenet, melyet majd oly sok más szivvreható követett, könnyekre fakasztá leendő gyilkosát, megrablóját.

Igaz, hogy midőn e nagy királyi martyr halálos ítélete aláíratott, hatalmának örököse a „nevetővé“ torzúl; ledér és illetlen tréfával sérti érzelmiünket, a bizottmány egyik előtte aláíró tagjának ujjai közül húzza át a téntás tollat, míg egy másik szomszédnak képébe fecsesenti azt, — meg nem gondolva, vagy Lamartineként, tán azt gondolva épen, hogy a ténta-foltok királyi urának a vére. . .!

Ki nem ismeri a genialis Delaroche ama megható festményét, mely a komor képű dictatort a megölt király koporsójánál állva mutatja, felemelve a fedelet s mély gondolatba merülve a halvány nemes arczatot felett.

Guizot, a történész, elmondja egyszerűen, hogy odament a győztes, s kezébe vette ellenfelének levágott fejét, s mintegy súlyát mérlegelve, a meghatottság minden jele nélkül monda, hogy minő ép, egészséges egy test volt ez, . . . s minő sokáig élhetett volna!

A költő Lamartine, a ki különben említésre méltónak tartja még azon körülményt is, hogy Stuart Károly álcázott hóhérai egyikében némelyek magát Cromwellt vélték lappangni, ama drasticus jelenetet kissé az ő saját költészetével színezi ki.

A király holtteste t. i. ideiglen csak a White-Hall egyik pinczéjében volt, kellő bebalzsamoztatás után letéve. Az alatt, míg a parlament a mindenható protectort, — szolgálai érzületből, vagy az állam java, az intézmények állandósítása iránti ösztönből, — a koronával kínálta meg, s ő adandó válaszát, bővebb megfontolásig, istentől nyerendő sugalatig, függőben tartá, — e meggondolási perezeket miként tölti? Hát lemegy a megölt ellenfél sirboltjába, eltávolítja minden kísérlőjét, órákig egyedül marad ama sötét helyen . . halvány arczzal, komoly képpel látják visszajönni onnét.

A gyilkos tért-e vissza az áldozathoz? — Nem! A lelkiismeret tért be a gyilkos keblébe, mond Lamartine.

Megmenthette volna-e Cromwell Károlyt királyt? — Megala píthatta volna-e már akkor a szabadságnak az alkotmányos korona által mérsékelt uralmát, ama végezélt, melynél, mint nyugpartnál, Anglia sokat hányatott hajója később kikötött, de a melytől Európa többi nemzetei még mindig nagyon távol tengereken hullámszanak? — Igazságos-e e követelés egy bárminő nagy ember irányában, a kit egy pillanat szül, hogy a reá következő csakhamar túlszárnyaljon? . . .

Minden oda mutat, hogy Cromwell, ha csak saját szívét követheti, nem marad érzéketlen a bukott fejedelem nemes tulajdonai, megható szomorú sorsa iránt. De ő elzárta szívét az elv miatt, mely elv, meggyőződése szerint, akkor áldozatot kívánt.

Saját fia, Richárd, kit gyengéden szeretett, s kinek a hatalomban is utódának kell vala lennie, térdre esve előtte, lábait átkulesolva könyörgött kegyelemért a király számára! — Ő szívtelen maradt; ki, mint ember, igen jószívű volt.

Elkábitá-e a hatalom szomja? — élvezte-e a diadal mámorát, mely a dicsvágyókat oly sokszor megszállja a polcz tetőpontján? — Nincs reá adat.

De az, mint tény, nagy vonásokkal van a történetben följegyezve, hogy hatalmának állandósítására, s fiára átszállítására mit sem tett. Maga az irat, melyben e végrendelkezése foglaltaték, eltévedt, s halálos órájában alig tudták tőle szakgatott néhány szóban annak megerősítését kieszközölni.

Hogy szüntelen orgyilkosoktól félt, ruhája alatt pánczélt viselt, s alvó helyét a bitorolt királyi palotában, szüntelen változtatta, — ezek oly tények, miket némi kár-örvendő elégtétellel hallottunk elégszer ismételtetni, s mik, tagadhatatlanul, némi kisszerű vonásokkal rúttíják el a képet; mely pedig, mihelyt a fánatikust, a gondviselés emberét, az államférfiút, és a hős hadvezért látjuk benne, — mindezt pedig nem ignorálhatjuk, -- akarattunk ellenére is nagygyá emelkedik képzeletünk előtt.

Emléke, mond Lamartine, nagy maradt, noha haljelentésű. Anglia egy dicsősége ez, de melyről hallgatni jobb. Ez ország történetirői, szónokai, hazafiai nem szeretnek róla beszélni s hallani.

Mintegy pirúlnak, hogy mindent egy olyan embernek köszönjenek. Elfogadják a művét, visszataszítják az embert. stb.

És ez ember, tört szívvel szállott sírjába! Ha tisztán politikai nagyravágyónak vesszük, — a mi különben hibás felfogás volna, — úgy előre kelle látni családá bukását, terveinek vele együtt sirba szállását.

De, mint apát sebzé szíven a boszuló istenség.

Volt egy igen kedves leánya, kiről Hume maga elismeri, hogy a közszeretetet és tiszteletet, a melyben részesült, teljesen megérdemelte.

Ez volt vigasztaló angyala a másik idősbik leánya, lady Fleetwood, szabadsáért rajongó, antikyszerű fanatismusa ellenében is.

Ez a Fleetwood, — egy újabbkori Brutusként, — szerette a szabadságot köztársasági formában, s gyűlölte annak elnyomóját, a haza zsarnokát. Érzelmait neje is osztá, s nem egy óráját keseríték el a szeretett s egyúttal gyűlölt apának, a ki szüntelen rettegésben élt, hogy valamely összeesküvésben e kedves kezek részvétét fogja fölfedezni, s büntetni leend kénytelen, felségsértésért, saját vérét, e házában felnőtt, keblein ápolt mardosó lelkiismeretét . . . nem az apának, hanem az államférfinak.

S mi történik az ifjabbik, a szelid, a vigasztaló, a szerető leánynyal? — Ezt az apa öli meg, adósságát róva le az államférfinak vele, hogy aztán tört szívvel, s egy soha nem szünő szemrehányással szálljon a sirba, melybe legkedvesebb gyermekét látta, hervadt virágként, időnek előtte beszállani. Ez volt a szegény Clappole Erzsébet.

Ez ifju nő szerelme egy deli lovag iránt ébredt fel, a ki, sors végzetéből, II. Károly király hive volt, s egy, a protector ellen irányzott összeesküvésben vett részt. Cromwellnek joga volt neki megkegyelmezni, s e jogával élt volna, egyetlen föltétel alatt. Nem kívánta elvei gyáva megtagadását a vétkestől, csak bármi csekély engedékenység jelét adta volna, mely a megkegyelmezést ha nem is igazolná, de arra csak ürügyet adni alkalmas lehet; de szerencsétlenségére szerfölött büszke, hajthatatlan lélekre akadt. Hewel, — így hitták ez ifju hőst, — daczolt a törvényszék előtt a protectorral, úgymint a veszélylyel az összeesküvés alkalmával.

Az ifju hölgy, könnyekben ázva, térdein esdekel az, ez egyszer érzéketlen apa, a kegyetlen államfő előtt. . . Szegény ember,

tudja tán, hogy két életet tipor el; de meg kell lennie! Élete feladata ez áldozatot kívánja tőle; s ő meghozza azt, mint egy ős héber patriarcha.

Az összeesküvőt kivégezték; a szerető nő, a kedves gyermek, utána halt bánatában.

Hiába viraszt, a beteg ágyánál, a szerencsétlen apa, hiába árasztja el élete végperceit gyengédsége, késő bánata, szeretete jeleivel; mindaz a mit elérhet, csak a kedves leány késő bocsánata és kora halála. (1685).

Ez időtől fogva Cromwellnek sem volt többé jó napja. Halálra volt sebezve ő is, s noha ép és erőteljes teste, szigorú mérsékelt életmódja hosszú életet ígérhettek neki, semmisem használt többé. Önsúlya alatt roskadott össze ez óriás.

Láza, melybe nemsokára esett, gyógyíthatatlan lön, mint volt szíve bánata. Munkája befejezetlen, még emléke is kétes homályba burkolva. Boldoggá tesz-e a földi nagyság?!

Z. A.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

1864.

Oktober — Deczember. *)

A nyári szünnapok után, október 3-án tartá első ülését az akadémia. A math. és természettud. osztályok voltak együtt. Érkövy Adolf lev. tag foglalá el székét „Az erdők, mint esőzási tényezők a síkföldön“ czímű értekezésével. Nagy vitát idézett elő ez értekezés. A következő ülésben ugyanis Hunfalvy János l. tag felelt ez előadásra, s utóbb, szélfoglaló értekezésével közbe szól e vitába Divald Adolf lev. tag is. Az akadémia elől aztán a hirlapokba is átment a vita. Részünkről, miután az érintett értekezések már megjelentek, fölöslegesnek tartjuk itt e viták ismertetését, miután elkéstünk vele.

Oktober 10-én a philos.-törvény- és történettudományi osztályok ülésében, Hunfalvy János érintett válasziratán kívül, melyben az erdők befolyását az égaljra vitatta Érkövy ellen, Konek Sándor lev. tag a berlini statisztikai seminariumot ismerteté. A minő szerepök van a természeti tudományok terén a gyakorlati oktatásoknak, a laboratoriumoknak: oly feladatuk van a statistika mezején a szóban forgó seminariumoknak. A kormányoknak érdekekben áll, hogy az adatgyűjtés elméletileg és gyakorlatilag kiképzett tisztviselők által eszközöltessék, — olyanok által, kik az állam-élet tényezői közt létező organikus összefüggésnek s az állam-igazgatási igényeknek helyes felfogásával nem gépszerűleg, hanem öntudatosan járnak el az adatnyomozás ügyében; a kik nem csak elméletileg tudják, hol és mit kell puhatolniok, hanem gyakorlati képességgel is birnak arra nézve, mikép és mely úton

*) Új folyamunkat sajátlag a folyó 1865. évi tárgyalásokkal kellene kezdenünk. Azonban miután e füzetben már elhatározók 3 ívvel többet adni a rendes illetménynél: a fölös számú ívekben, e vállalat régiebb előfizetői kedvéért, akadémiai tudósításainkat kiegészítők a múlt évről.

kell a tudnivalókat keresni, s a miket találtak, mimódon kell értékesíteni. Az ily művelt közegek iránt a közbizodalom is, helyes tapintatuknál fogva, szükségkép nagyobb. Ily közegek képezése a statisztikai seminariumok feladata. E feladatnak külön elmélet-gyakorlati tanfolyam életbeléptetése által igyeksenek megfelelni, melynek célja: a statistika elmélete és technikája, valamint annak a törvényhozás és közigazgatáshoz való viszonyai fölött tartandó felolvasások, egyes statisztikai tételek kidolgoztatása, s az illetőknek a hivatal folyó munkálataiban részesítése által kellő statisztikai képzettségű tisztviselőket növelni. Megjegyzendő, hogy az elméleti előadások a statisztikai seminariumban nem annyira szorosan vett tanszéki felolvasások, mint inkább az egyes tantételek fölötti vitatkozások és eszmecsere alakjában jelentkeznek. Peripatetikus tanmód, mely mellett a növendékek is közlik észrevételeiket, s a seminaristák észlelési képessége gyarapszik. Ime a közlő harmadik tanfolyam programja: a) A statistika elmélete és technikája Dr. Engeltől. b) A népesedés statisztikája Boeck kormány-tanácsostól. c) Nemzetgazdaság és pénzügytan, egy részben Dr. Hanssen, más részben Dr. Helwing titkos tanácsostól. Az előbbi az alapismereteken kívül az agráriai ügy, jelesen a tagosítás és legelő elkülönzések, a birtok szétdarabolása, az erdők biztosítása, feltalálási szabadalmak, vámkérdés, súly- és mértékrendszer, közlekedési eszközök, államjavak, regalék, adó és illetékek fölött, — az utóbbi a pénz-, hitel- és bank-ügy, az ipar-törvényhozás, ipar-statisztika, állam-kiadások és állami hitel-ügy fölött tartandó előadásokat. d) A biztosítás és társadalmi önségély ügye körüli discussiók Dr. Engeltől. e) A közigazgatási politika, névszerint az igazság- és börtön ügy, a köz-egészség és orvos-rendőrség Dr. Helwingtől. f) Matematikai földirat, az államok természeti alapjának ismerete, névszerint az oro-hydrographiai és climatologiai viszonyokról szóló előadások Dove tanártól. g) Technologiai előadások, s kirándulások gyári- és műtelepekre Dr. Magnustól, miáltal az illetők a különféle ipar-vállalatok műtani oldalával, a nemzet-gazdasági és orvos-rendőri elveknek az egyes iparágaknál mikénti érvényesítésével ismerkednek meg, s képesekké válnak az ipar-telepek helyes statisztikai fölvételére, s az azokra vonatkozó törvényhozásnak megfelelő átdómítására. — Az írásbeli feladatoknál a tárgy szerencsés választása által alkalom nyílik oly dolgozatok keletkezésére, melyek a tudomány által meg nem oldott tételek megfejtéséhez járulnak és becses monographiákkal gazdagítják az irodalmat. A mint a közérdekű feladat kitűzetik, minden seminarista a kitűzött kérdés mikénti megoldásáról külön programot készít. A tanár, ki a kérdést feladta, az összes programokat discussio alá véteti, s kölcsönös megvitatás alapján állapittatik meg a kiegészített, javított vagy jóváhagyott program. — Ezután következik az egyéni kidolgozás, mely befejeztetvén, ismét közös vitatás alá kerül. — A statisztikai seminariumba rendszerint csak azok vétetnek fel, kik a magasabb állam-szolgálatra képe-

sítő államvizsgát sikeresen letették, kivételesen azonban más egyének is, orvosok, ügyvédek, bírák, sőt idegenek is. A seminaristák tagjai, a statisztikai hivatal rendkívül gazdag szak-könyvtárát és folyóiratait, szabadon használhatják. A statisztikai bureau hivatalos teendőiben is részt vesznek a seminaristák.

Oktober 17-én a nyelvtudományi osztály ülésében, Budenz József lev. tag „Cseremiszt tanulmányaihoz“ írt bevezetését adá elő.

Oktober 24-én a phillos., törv.- és történettudományi osztályok ülésében, Horváth Czirill r. tag Apáczai Csere Jánosnak az akadémia által kiadandó munkáihoz írott bevezetését olvasá föl, melyben Apáczai Cserét, mint Cartesius nyomait követő bölcsest, jellemzi. Továbbá Kautz Gyula lev. tag „A gép-üzlet nemzetgazdasági fejlődésünk újabb korszakában“ című értekezést tartá, mely azóta a statisztikai Füzetekben egész terjedelmében megjelent. Végre Erdélyi János-tól olvasá föl a jegyző egy hazai bölcsest-történelmi értekezést, mely Mátyás korát jellemzé.

Az irodalomtörténet, úgymond Erdélyi, meggyőzőleg bizonyította be a tanultság és mivelődés örvendetes megindulását, időről időre nagyobb mérvű terjedését hazánkban a keresztyénkor óta folyvást a XV. századig, mikor Mátyás a trónon körülbelül Európa akkori műveltségének volt kifejezője. A tanügy előmenetelt vőn, a külföldön tanulás szüksége divattá emelkedék; majd könyvek készültek, nyomda és könyvtárak alapítottak, tudományos társaságok alakultak, magyar könyvkereskedés létesült; végre az ő irodalmak tanulmány tárgyaiul választattak, s a latin, a gondolatok közlöje tudományban és törvényhozásban, művészi formákra is hajlékonyvá lett Cesinge János, Garázda Péter és egy Névtelen által. A mi a tudomány és műveltség tekintetében ez idő folytán történt, elég lett volna egy nemzet újjászületésére. Azonban minden nagy reform csatlakozik a vallásos eszmékkel, vagy épen a vallás kebelében tör ki; a magyar elmének pedig ama fenséges izgalmakra sohasem volt elegendő heve, irányadó és eszmevezető képessége. Aztán a nagy alakulások Mátyás kora után történtek. A valárd ismeretek, Amerika fölfedezése, az eszményi érdekek a hitújítás által óriási mérvű felfogásra kényszeríték az elméket stb.

A reformatio eszközlő és végokai között egy sincs, mely hazánkban is meg ne mozdult és ne hatott volna, mielőtt még Németországon világra szöllő esemény alakjában tűnt fel a hitújítás. Nálunk is érzett az egyházi élet és fegyelem lazultsága, a társadalom szélesb alapokra tételének szüksége, hatott a lelkiismeret szabadságának jogosultsága, a reáltudományok tekintélye. Nyilvánulni kezdett különösen, hogy közel a scolastikai bölcsestet idejének kitelése, a tágabb világnézetű humanismusnak mélyebb felfogáson alapuló visszakerülése; és magyarokul, úgymond Erdélyi, jogosan elmondhatjuk,

hogy ama nagy változáskor mi is az idő teljességében éltünk, az európai műveltség színvonalán állottunk, egy eszme sem volt idegen a magyar tudalomtól.

De haljuk, miként jellemzi Erdélyi Mátyás alatt hazánk műveltségi állapotát. Kevés kihagyással, szó szerint közöljük az eszmedús értekezést, melyből, velős rövidsége miatt, kivonatot alig adhatni. Szolgáljon e mutatóvány egyszersmind ajánló sorokul azon becses füzetekre nézve, melyekben Erdélyinktől e nagybecsű történeti czikkek megjelennek. Értjük a „Sárospataki füzeteket.“

„Mátyás uralkodását — mond Erdélyi — akár a közpolgári, akár a magasb szellemi élet szempontjából, úgy tekinthetni, mint a mely inkább kedvezett az életnek és gyakorlatnak, mint a tudománynak és elméletnek. A királyi udvar példájára egész országban változott ugyan a gondolkodás, módosultak a nagy igazságok körüli nézetek; de mindez nem vala egyéb az élettel járó eleven színezetnél, mely nem egyesek arczán, hanem az egésznek kifejezésén, nem egyes tudományos könyvben, hanem a közös történelemben látható, olvasható. Ez a vélemények reformja, s a tudalom előkészítése magasb műveltségre. Mert nem a tudomány szüli az életet, hanem az élet megelőzi a tudományt; különösen a bölesészet, mely a tudományok fejlődésében is rendszeren legkésőbb jön, csak iránya vagy legfőbb nyugtalansága lehete a haladás ingerének, de nem a haladás maga.“

„Hogy a nagy királynak valóságos bölesészeti műveltsége volt, Galeottus emlékirataiból tudjuk. — Hogy az országos érzület és gondolkodás az ész uralmára mutat, a történet beszéli. — Ugyanis Mátyás fogságból emeltetik trónra, alsó rendűek országnagyokká lesznek, a pápai hierarchia csupa szabadelvűséggel az érdemek pályája, az oligarchia összebb vonja fenhéjazása vitorláit; a király fényét egyiránt neveli a kard és ész ragyogása, a tudomány és művészet derűje; szóval: a csaknem absolut uralkodás oly jóltevő alakban jelen meg, mely midőn körébe vonja a lángelméket, csak népszerűsíti a hatalmat, s védelme alatt, mint rendszeren, a polgári élet színvonalának emelkedésével, s a gondolatoknak vele járó fenkölségével, nem csak a hitbéli meggyőződésnek nyerne magasb tért, hanem vallásos újításokra is érlelődnek az elmék. A husszíták, a reformatio előhadai, ha gonoszul gazdálkodtak is egy vagy más tekintetben felső Magyarországon, mint hadi néptől alig várhatni máskép: de hogy vallási oldalról előkészíték a földet a nem sok idő múltán bekövetkezett reformatióra, kétségen kivüli. Mindez a magasabb és szabadabb világnézet nevében történt így, s nem a műveltebb osztályoknál, hanem inkább az alsóbb rendű népnél talált fogékonyságra, mely nem bírván kizárólagos előjogokkal, mintegy születve volt reá, hogy a kivételeken uralkodó egyetemes igazságot bevegye. Ihlet vagy ösztön, de mindenestre oly szereucse, mely az igazság életbe lépését könnyíti, mely nélkül Mátyás igazságos voltáról sem tudna jelenben a világ. Ez fejt meg emléke roppant népszerűségét. A nép felnővén hozzája,

nagy területet vete a műveltségének. — Egyébiránt az egyház szabad-elvűsége már a hussziták előtt volt képviselve Magyarországon több szerzetek, például: a petrinusok, pálosok, de leginkább a lovagias templáriusok által. Mennyire bír a vitézi rend a közvélemény becsülését, megtetszik abból, hogy kevésbbé ascetikus élete, netalán kicsapongásai elfeledték vagy elengedték; s a hussziták hadai, mintha embervérbe sem kerültek volna, hasonlóképen. Legalább a felvidék lakói szent emlékezettel vannak mindkettő iránt; s a romban heverő vagy ódon színezetű várak és templomok eredetét örömezt viszik vissza rájuk, azon különbséggel, hogy a katolikusok inkább a templomosokra, a protestánsok inkább a husszitákra.

„De a hazai gondolkodás felsőbb nemű irányára legtöbbet tőn a főpapság. Első vagy idősb Vitéz János, váradi püspök korában Mátyás nevelője, majd esztergami érsek; második vagy ifjabb Vitéz János szerémi, utóbb veszprémi, Cesinge János (költői nevén Janus Pannonius) pécsi, Báthori Miklós váci, Dóczi Orbán győri, utóbb egri. Fodor István szerémi püspökök; Geréb László budai prépost majd erdélyi püspök, végre kalocsai érsek, ugyanannyi tudományos fő, mármár azt látszanak tanúsítani, hogy az egyházi rend, isteni magas hivatásához képest, megosztott a világi renddel, hagyván ennek a had véres munkáját, fentartván magának a szelíd tudományok művelését, az emberiség nevelését. Példáik után ítélve bizonyos, hogy nemcsak rés volt törve a papi gondolkodás zárkózottságán, hanem a világiasság színe és bizonyos neme a libertinismusnak is megtetszett már rajta; mit legkönnyebb volt humanismusnak elnevezni. Végre az iskolák sem maradtak érintetlenül az élet levegőjétől, sőt épen a Mátyás állította budai főiskola tanárai, Konrád, Grynaeus és Lang vették be majdnem legkorább Luther tanait.

„Bármily szép volt is e tanultság, az idők úgy voltak még hangolva, hogy a könyves műveltség valami férfiatlanuak látszott magok a papok előtt is, kik Báthori Miklóst, ki nagyon szeretett olvasni, mi akkor nálok még nem volt szokásban (*praeter patriae mores*), kinevették; minden tudományos kétség, úgy szólván, családi szűk körre, baráti viszonyokra volt szorítva, Mátyás közelében stb.

„Egyébiránt minden felsőbb tanultság forrása Olaszország volt, s az itt adott hang élénk választ nyert Budáról, egyházi nagyjaink és maga a király részéről. I. Vitéz János már itt tanult, ott nevelteté Cesingét, Várdai Pétert, mint példájára ez Keserű Mihályt. Ott ismerkedett meg Geréb László a német születésű, épen ott a nyomdászatot tanuló Hess Andrással, ki az ő eszközzésére Budán telepedvén meg, az országban az első nyomdát alapította, s a budai krónikát nyomta 1473-ban. Onnan jött Bonfini, Ranzan és Galeotti, mely utóbbi keze és fegyelve alatt művelődtek II. Vitéz János és Báthori Miklós. Továbbá Guarino Ferrarában, kitől Cesinge tanult; Gazulo, kitől ugyanaz csillagászati ismereteit nyerte vagy gyarapította; azután Beroald Fülöp Bolognában, kitől későbbi egyháznagyjaink vettek sikeres oktatást; Marsilius

Ficinus ki Valori Fülöpöt küldötte Budára 1489-ben, hogy a királyt, kívánsága szerint, Plato tanaiba vezesse, avassa, — mind olaszok, s kitünő befolyást gyakoroltak hazánk tudományos állapotára. Mind nem elég. A főiskolák tanárainak egy része is Olaszországból jött, névszerint Brandolini, Gattus; méltó tisztelettel hozván fel különben, az egyetemes tudós kör kiegészítéseül, egyúttal a más országi tanárokat, Niger (Schwarz) Petert, Mártont, Regiomontanus Jánost (Joannes Müller de Monte Regio) Krumpach Lőrinczet, Thöringer Pétert, Gruber Mátyást, kik vagy a budai, vagy a pozsonyi és esztergami iskolákban tanítottak.

„Az olasz befolyás tehát túlsúlylyal birt Mátyás udvarában. és mert ez időtájon Olaszországban a bölcsezet is, még pedig platói nyomokon, új fordulatot vőn Mirandolai Pico és Marsilius Ficinus által: irodalomtörténészeink hajlandók lehetnének, mint Hetényi, azt hinni, hogy Budán a platói bölcsezet divatozott. Mit a tudós kör egyes férfairól e részben tudhatunk, körülbelől nem terjed túl az egyetemességen; annyi mindössze is, hogy jártasak voltak a bölcsezet különágaiban, de hogy életök vagy tanaik által szint vetettek volna a tudományra: nem lehet alaposan állítani. I. Vitéz Jánosról minden szorosabb határozottság nélkül írják Regiomontanus és Galeottus, hogy szerette, bírta a bölcsezetet; Cesingéről tudjuk, hogy kitünő tudományos műveltséggel birt, de hogy bevallott platói bölcsezt volt, vagy épen Marsilius Ficinust, mint olyat hallgatta volna, nincs bebizonyítva; legfeljebb egy epigrammja (Nuper in elysiis. Lib. I. 561. lap) engedni elfogadni azt a véleményt, hogy becsülte a platói bölcsezet művelőjét. Báthori Miklós a gyűléseken is Cicero Tuskulanumi kérdéseivel mulatott; Dóczi Orbán olyan olvasottságú könyves ember volt, hogy több szakbeli munkákal ismert, s kétséges állításoknál előhozatá a könyvet s az idézendő tekintélyes helyre nagy könnyen ráfordított. — II. Vitéz Jánosnak Athenaeum czimű könyvét ajánlotta Aldus Manutius. Ennyi, a mit a tudomány érdekében a tudós kör férfairól elmondhatunk. A mi végre Mátyást, mint a bölcsezet kedvelőjét és tanulmányozóját illeti: nem lehet szabatosan eldönteni, minő bölcsezetnek hódolt. Galeotti jegyzetét, mely szerint Apulejus platói bölcsezt munkáit szinten kimerítőleg ismerte, nem fogadhatni el érvül arra, hogy az udvar gondolkozása platói szellemben lenne megállapítható; mert ugyancsak Galeotti szerint, Avicennát, az arabok Aristotelesét, Mátyás hasonló gonddal tanulmányozta, mikép a reá való könnyed hivatkozásból következtethetjük. Sőt az a körülmény épen, hogy Valori Fülöp a platói bölcsezet magyarázása végett jöve hozzá Budára, arról győz meg, hogy körében Plato bölcsezete ismeretlen volt, melynek mélyébe hatni Mátyás nem elég jókor igyekezett, mert a következő évben már meghalt.

„Még mindig nem hagyhatunk fel a bölcsezetnek középkori értelmével. A hét fő tudomány (nyelvészet, szónoklat, dialectika, arithmetika, geometria, astronomia, muzsika) még mint a bölcsezetbe

tartozott, s főtárgyát tevő a felső oktatásnak. A többi három kar (orvosi, törvénytudományi, istenészeti) tudomány (scientia) volt, a bölcsészet pedig művészet (ars); ama három a hivatalé, emez a hivatásé. I. Vitéz János már, mint az ő irodalmak ismerője s a matematikai tudományok buvára, méltán nevezetetheték bölcsésznek. De ha ide vesszük országlati érdemeit, különösen fensőbb nemű gondolkozását és gondoskodását a tudományosság elővitele körül, olyan férfúnak kell őt tartanunk, ki inkább ada fényt főpapi állásának, mint állása nevének. Ő, mint Galeottus i. ja felőle, a tudósokat mindenünnen (ex toto orbe) maga köré gyűjté, s Magyarországot a muzsák lakhelyévé alakítá; ily úton oda vivé a világ véleményét, hogy a magyar tudományos törekvések iránt érdekeltséget költsön a kor tudósainál oly időben, midőn a tanférfiak szűke inkább akadályozhatá az iskolák alapítását, mint az anyagi források hiánya. Így történhetett aztán, hogy 1465-ben a budai, 1467-ben a pozsonyi akadémiákba kellő tanerőt lehete összehozni, mire a király, Vitéz és más főpapok áldozatkészsége mellett, nagy szerencse volt s jó alkalmúl szolgált épen a görög tudósoknak nyugat felé vonulása keletről, hol a török uralom által szorítottva, mind kevesebbé volt maradásuk, és szintén seregestől jöttek Olaszországba. Vitéz feltartván viszonyait az olasz földdel és műveltséggel, midőn a tudósok balsorsát honi műveltségünk megalapítására használta fel, semmit sem nevelt úgy, mint a maga dicsőségét méltán. Mindez elegendő alap volt, hogy Galeottus őt „princeps philosophiae” czímmel tisztelje, de ebbeli műveltségének mégis az adja meg színezetét, hogy nagyon becsülte a csillagjóslatot (astrologia), melynek tudta nélkül semmihez sem fogott.

„Cesinge János szellemi arcza, miután több rendbeli munkái maradtak, jobban kivehető. Egyik nemtője volt ő, mint bátyja, I. Vitéz János, a királynak, a tudományos élet meghonosításában. Óvakodunk mind a mellett a költőt a bölcsészet történetébe tüzetesen befoglalni, s csak azt mondjuk el róla, mi adalékkal járult ő a Mátyáskori gondolkozáshoz. Kétségtől ő a kor legelső humanistája, a régi görög és latin irodalom ismerete, ez utóbbinak újraszületése által. Munkáinak, melyek kisebb-nagyobb terjedelemben huszonnyolcszor jöttek ki, 1518-ki Bázelen készült kiadása előtt, Frobenius János egy ajánló levelet közöl a tanítókhöz, melyben javasolja nekik, hogy verseit az aranykori költők után azonnal magyarázzák. Ha szabad, a mi nem lehetetlen, költeményekből bölc észeti elemeket kiolvasni, Cesinge be volt avatva a classikai tudományosságba, ennek bölcsészeti tartalmába, s egyúttal túltette magát a csillagjóslati tudakosságon nemcsak, hanem megvallván, hogy nem jó astrolog, élczet is mond ellene, mint a mely nélkül eddig elég szerencsés élete volt, s ezután is lehet. Mint költő, a bölcsészetben is a könnyebb részre hajlott, vagyis nem gondolt ennek szigorával, de annál inkább elfogadta szabadságát, platói fenség nélkül. Őt a mai franczia társadalom, mint a világ legvilágiabb emberét, szívesen ismerné el tagjául. Epigrammjai előtt magok a ró-

mai pápák, bucsújárások sem találtak kiméletet. A szabados nőtlen élet oly kevésbé van leplezve költeményeiben, mint Horácnál a classikai Róma nyers fajtalanságai; miből valószínűséget látszik nyerni azon vélemény, hogy főpapi hivatalára már huszonhat éves korában inkább a király jótetszése, mely a szellem emberét hamar felismerte benne, mint saját eltökélése, vagy Vitéz János pártolása is emelte. Egygyel több adat, hogy minden emelkedés a szabad gondolkodásban némi szabadossággal jár az elmének mindaddig, míg nem kellő tartalmát megnyerte az új forma, melyben erőssé lesz, de a mely nélkül széttörik, mint buborék.

„Bölcsészetben mindegyikénél jelzettebb a király műveltsége. Már mondtunk, hogy Apulejust, ki platói, és Avicennát, ki aristotelesi nyomon járt, mily szorosan ismerte; hogy Marsiglio Ficino megküldé neki, vagy legalább eljuttatá hozzá saját munkáját, Plato latin fordítását (Tud. Gyűjt. 1828. XII. 77.), azt is, hogy Valori Fülöp által még bensőbben akart beavattatni Plato eszméibe. De tudjuk róla továbbá, hogy beszélgetés közben egész biztonsággal hivatkozott a különféle bölcsészekre, theologok, orvosok tekintélyére.”

Több idézettel igazolván ez állítását Erdélyi, ekkép folytatja:

„Mind e hang ellenére sem veté meg Mátyás a népi bölcsészeti igazságait, névszerint a közmondásokat. Bölcsesége tréfával levén fűszerezve, s tréfa bölcseséggel vegyítve, azok nem maradhattak el műveltségéből. A hagyomány több közmondásról emlékezik, mely az ő ajkain megfordult, vagy épen róla maradt. Midőn állítá, hogy a bölcsek tekintélyül fogadják a közmondásokat, csak a tapasztalás érdekét ismerte el; mert a közmondások belső bece abban áll, hogy életből vett tapasztalati igazságok. Ezen népi hajlam átvitte őt, de kora szellemében, nevelője példájaként is által kelle vinni, a csillagjóslatra, mely a világ legrégibb, legnépszerűbb tudománya, noha épen azért, igen gyermekies, de Mátyás felette sokat adott reá, mint példája bizonyítja; mert midőn Bécs-Újhely városának kapui megnyitak előtte, a csillagjósok tanácsára nem előbb, mint a sereg diadaljárdalata után h a r m a d nap múlva vonúlt be falai közé. Különösen nagyon kedvelte a budai plebánost, I l k u s Mártont, mint nagy csillagászt, ki a csillagok viszonyaiból jövőndőt tudta mondani, és Szombathelyi Tamás pálos barátot, kit épen az iránt kérdeze meg: vajjon lesz-e kívánt sikere Bécs ostromlásának (Gr. Kemény József. Irod. Berek. 10. 11.)”

„Az a kérdés tehát: minő bölcsészet uralkodott Mátyás udvarában, könnyebben felvethető, mint megoldható. Bizonyos csak annyi, hogy a classicismus a megúnt réginek helyét, hiányát pótolta; de a mit nem pótolhatott, egész erővel tolta fel magát, s tetőpontra ért Csingében, s a papi felvilágosodást a catholicismus határain túl terjesztette, miből a tudományokra is, mint rendesen az udvaroknál, a libertinismus és dilettantismus színét árasztá; míg másfelől a magia és astrologia ráfogásai uralkodó tekintéllyel súlyosodtak az igazság után epedő elmékre. Tehát semmi határozott irány, csak jó akarat, mely a

jobbra előkészülés kezdete, s a határozatlannak határozott felé hajlása, oly igyekezet, mely a középkor unodalmas szörszálhasogatásait szeretne volna már levetkezni, de még mindig a régienél maradt; hasztalan kísértvén újat alakítani az ismeretvilág magát kiélt anyagából, elkallott készletéből. Reformra volt szükség, nem renaissancera.

„De, hogy ne hiába lett legyen felhozva, mint Mátyás várában uralkodó bölcsezsét, a platonismus: elismerjük ennek amazal összefüggését annyiban, a mennyiben összefügg a korcs a maga eredeti előképével. A középkor misticismusát értjük, melynek csakugyan a platói eszmejárás, de az új platonismuson keresztül, adott létet. Az eszmevilágot Plato alkotta fel legelőször; neki éltek az eszmék örök elvontságban és magasságban, mint egész rendszer, az isteni eszmék rendszere. Ha ezen eszméket nem a gondolat bensőségében, mint örök előképeket, hanem a lét külsőségében, mint felsőbb természetű lényeket, magasb értelmiségeket veszszük: előáll azonnal a középkor misticismusa, mely az alapgondolat megváltozásával a tudományokat is elváltoztatja, péld. a physikát magiává, a chemiát alchimiává, a csüllagászatot (astronomia) csillagjóslattá (astrologia). Ha pedig e misticismus számokkal űz rejtelmeket, vagyis fogalmakká teszi a számokat, s a mindennél világosabb kétszer kettő négybe, örök, egyetemes, szükségyszerű igazságokat tukmál, melyeket aztán a' gondolkozás minden tárgyaira kifogás nélkül kiterjeszt, azaz bölcsezetté teszi a mathesist: előáll a rejtelmes számvetés, mely mint egyik része a misticismusnak, a püthagorási tanokra vihető fel. E részben egyiránt volna mondható, hogy Mátyás a püthagorási tanokat is vallotta annyival inkább, mert Plato a számok felőli elmélődéseiben sokat vett által Püthagorástól, min a rejtelmesség jelleme van. Várdai Pétert, udvara egyik tagját, épen a püthagorási tanok legbuzgóbb tisztelőjeül említi Beroald. Nem; Plato bölcsezséte nem volt uralkodó másképp Mátyás udvarában, hanem ha mint történelem, mint szobai olvasmány, melyben sok szép van, a mit méltó ismerni, de azért nem oly eleven öntudatos szabályozó gondolat, melyet követni kellene az életben. Cesinge nem volt mistikus, mert humanista volt. A humanismusnak alapjelleme a gondolat teljessége és a kebel tágultsága; s mindannak, a mi az ember szelleméhez tartozik, magunk keblében érzése, jelenítése. Hogy e lélekállapot a szépség országát idézi elő, mondani sem kell. Ezért, midőn a keresztyén művészet annyi előszeretettel dolgozta fel a pogány elemeket, bármi csodálatosnak tessék is, de mintha szíve két kamarájában két istenség lakozott volna, egyiket buzgalmaiban imádván, másikat művészkedéseiben híván segítségül. Hogyan magyaráznók meg különben a keresztyén költő esengését a muzsához? És az a humanismus, mely a középkorban feldiszllett, azért is nem szülheté újjá a világot, mert nem volt a kebel teljesség, melynél meg lehetett volna maradni, hanem inkább oly hiány érzése, mely épen kíváнатossá tette a kielégittetést. Cesinge művészetet csinált az eszmei lényekből, mondhatni mythologiái alapon fogá fel őket,

mikép a görögök, noha nem öntudatlanul, hanem magát oda engedve, öntudatosan. Mátyás és Vitéz az ész, a gondolkodás nevében, metaphisikai alapra helyezé ama felsőbb értelmiségeket, mint a melyek befolyással bírnak földi életünk eseményeire; s így van indokolva, mit róluk e részben olvasunk.

„Mátyásnak és környezőinek szintén a fényűzésig ment gondoskodása a tudományok meghonosítása iránt nem termette, nem teremthette a kellő gyümölcsöket, s a philosophia folyvást középkori maradt, miután a budai törekvések Plato megízeltése iránt, ha többet nem mutatnak is divatnál, mely Firenzéből, Medici Lőrincz udvarából jött, de azt sem lehet állítani, hogy Mátyásnak az lett volna velök minden czélja, hogy udvara, mint egykor az arab fejedelmeké Bagdadban, művészi és tudományos fényűzésben ragyogjon. Az a csekélység, melynyit fennebb Mátyásról, mint a bölcsészeti ismerőjéről mondtunk, már elegendő, hogy jó véleményyt támaszszon szándéka nemes volta iránt. Legnyomósabb észrevétel e helyen az, hogy egyénekhez levén kötve, mintegy családi körre szorítkozva még minden felsőbb igyekezet, a kör felbomlaltával — mire, fájdalom! elég okot adott a királynak id. Vitézzel, Cesingével való meghasonlása, miért ifj. Vitéz János is gyanúsán nézetett az udvarnál — a legszebb kezdetnek is balúl kelle kiütni. Magok a főiskolák, hasonlóul alapítóik egyéni nagyságának köszönhetvén inkább, mint az élet felismert szükségének keletkezésüket: azok elhúnytával kezdének mindjárt alászállani, s tanáraik, a behívott tudósok, ki egy, ki más felé, szomorú arczezal tértek vissza hazájokba — meghalni.“

Az október 31-ki ülésben, mely a mathem. és természettudományi osztályok részére tartatott, s mely egyszersmind összes ülés is volt, Martin Lajos l. tag értekezett a víz ellenállás a elméletéről. Oly tárgy, melylyel az elemző mennyiségtan kezdettől fogva folyvást, de mindeddig majdnem sikeretlenül foglalkozik. A dolog nehézsége, mond értekező, serkentette a matematikusokat: de ha munkáik hosszú során végig tekintünk, azt tapasztaljuk, hogy a víz ellenállása elméletét legkivált két úton akarják levonni, t. i. vagy a tiszta elmélet, vagy a tiszta gyakorlat útján. Mindkét úton sok szépet és hasznost találtak, de a természet tünetnyeivel öszhangzó elmélettel még nem állottak elő. Mennyiben sikerült e feladat értekezőnek: ítéljék meg a matematikusok, ha a terjedelmes értekezés az Értesítő illető részében meg fog jelenni.

Az összes ülés főbb tárgyai közül a következőket emeljük ki:

Óváry Lipót, az aradi lapok egykori szerkesztője, s jelenleg több olasz politikai és tudományos folyóirat munkatársa, Nápolyból, felajánlá az akadémiának szolgálalát a magyar történelem Nápolyban levő forrásainak nyomozása körül. Az akadémia jegyzője, ki ez idő szerint a titkári teendőkben is eljár, a levél ezen részét a történelmi bizottsággal közölte. A bizottság némi útasítás közlése mellett, különösen Wenzel, r. t. előadása folytán, felkéretni határozta levélirót

a nápolyi források nyomozására Nem kétli az akadémia történeti bizottsága — így szól a jegyző által Óváry úrhoz már elküldött válasz erre vonatkozó része — hogy hazai történetírásunkra nézve igen hálás tér nyílik Nápolyban. A magyar és a nápolyi történetek közt ugyanis három érintkezési pontra találunk. Először is közelebbi érintkezésbe jött Magyarország Nápolylyal a sicíliai norman dynastia alatt, midőn Kálmán király Busillát, Roger sicíliai norman herceg leányát, vette nőül 1097-ben. Másodszor az Anjou-ház által és alatt. S végre harmadszor, midőn Mátyás király Beatrix nápolyi hercegnasszonyt vette nőül. Már a norman-magyar összeköttetések is megérdemlik, hogy a kútfők részletesen tanulmányoztassanak. Eddig még csak a fővonásokat is alig ismerjük. Méltó tárgya továbbá a kútfői tanulmányozásnak Mátyás király összeköttetése is Nápolylyal. Mindkét tekintetben nagy szolgálatot tenne a hazai tudományosságnak, a ki e tárgyakra nézve a nápolyi levél- és könyvtárakban még található, s eddig irodalmunk által még fel nem használt kútfői adatokat összeírná, illetőleg egybegyűjtené. De legfontosabb az Anjou-korszak Nápolyban. Az előbb sz. Szeverin tiszteletére címzett Benedek-rendi kolostor épületében őriztetik az Archivio Nazionale, melynek egyik tekintélyes részét az ugynevezett Registri Angioini, vagyis anjoui regestrumok képezik; ezelőtt 579 kötet, melyekből azonban 201 kötet eltévedt. Minthogy az ezen levéltárbeli adatok hazánk történelmére nézve rendkívül fontosak: mindenekelőtt a meglevő Index vagy catalogus másolatát óhajtáná az akadémia bizottsága megszerezni. Addig is egyszersmind egyes adatok kiíratására is felkérte Óváry urat.

November 7-kén philos. törvény- és történettudományi osztályok tartottak ülést.

Két előadást hallottunk.

Henszlmann Imre l. tag a szatmári püspöki megyében tett útazásáról tön jelentést. — Szatmár, Bereg, Ung és Máramaros megyékben 117 régi egyházat számlál elől a nevezett püspöki megye schematismusa. Ezeknek egy részét vizsgálta meg Henszlmann; s azoknak ismeretését tárgyazza az értekezés, melynek csak egy részét olvashatá fel ez alkalommal. A legközelebbi szakosztályi ülésben folytatni fogja előadását. Lesz tehát alkalmunk az egész értekezés vázlatára még visszatérni.

A másik értekezést Rómer Flóris l. tag tartá, Buda környékén 1863-ban felásott római sírokról. E sírok, ha jól hallottuk, Drasche téglavetőjében, a városmajor közelében, találattak. Két csontváz feküdt a kő sírokban, s mellettök korsó, (som alakú) gombok, csatok, kivert lemez darab, 32 darab ezüst és 2 bronz pénz, összesen 20 római császártól, Kr. u. 90 től fogva 304-ig. A legérdekeseb régiségek közé tartozik különösen egy összehajtható tábori vas szék.

A november 14-iki ülésben az akadémia jegyzője Duka Tivadar lev. tagtól bemutató, a mi Körösi Csoma Sándor hátrahagyott irományaiból még megszerezhető volt általa, némely, életira-

mikép a görögök, noha nem öntudatlanul, hanem magát oda engedve, öntudatosan. Mátyás és Vitéz az ész, a gondolkodás nevében, metaphisikai alapra helyezé ama felsőbb értelmiségeket, mint a melyek befolyással bírnak földi életünk eseményeire; s így van indokolva, mit róluk e részben olvasunk.

„Mátyásnak és környezőinek szintén a fényűzésig ment gondoskodása a tudományok meghonosítása iránt nem termette, nem teremthette a kellő gyümölcsöket, s a philosophia folyvást középkori maradt, miután a budai törekvések Plato megízeltése iránt, ha többet nem mutatnak is divatnál, mely Firenzéből, Medici Lőrincz udvarából jött, de azt sem lehet állítani, hogy Mátyásnak az lett volna velök minden czélja, hogy udvara, mint egykor az arab fejedelmeké Bagdadban, művészi és tudományos fényűzésben ragyogjon. Az a csekélység, mely nyit fennebb Mátyásról, mint a bölcsészeti ismerőjéről mondtunk, már elegendő, hogy jó véleményt támaszszon szándéka nemes volta iránt. Legnyomósabb észrevétel e helyen az, hogy egyénekhez levén kötve, mintegy családi körre szorítkozva még minden felsőbb igyekezet, a kör felbomlásával — mire, fájdalom! elég okot adott a királynak id. Vitézzel, Csesingével való meghasonlása, miért ifj. Vitéz János is gyanúsán nézetett az udvarnál — a legszebb kezdetnek is balúl kelle kiütni. Magok a főiskolák, hasonlóul alapítóik egyéni nagyságának köszönhetvén inkább, mint az élet felismert szükségének keletkezésöket: azok elhúnytával kezdének mindjárt alászállani, s tanáraik, a behívott tudósok, ki egy, ki más felé, szomorú arczezal tértek vissza hazájokba — meghalni.“

Az október 31-ki ülésben, mely a mathem. és természettudományi osztályok részére tartatott, s mely egyszersmind összes ülés is volt, Martin Lajos l. tag értekezett a víz ellenállás a elméletéről. Oly tárgy, melylyel az elemző mennyiségtan kezdettől fogva folyvást, de mindeddig majdnem sikeretlenül foglalkozik. A dolog nehézsége, mond értekező, serkentette a matematikusokat: de ha munkáik hosszú során végig tekintünk, azt tapasztaljuk, hogy a víz ellenállása elméletét legkivált két úton akarják levonni, t. i. vagy a tiszta elmélet, vagy a tiszta gyakorlat útján. Mindkét úton sok szépet és hasznost találtak, de a természet tünetényeivel öszhangzó elmélettel még nem állottak elő. Mennyiben sikerült e feladat értekezőnek: ítéljék meg a matematikusok, ha a terjedelmes értekezés az Értesítő illető részében meg fog jelenni.

Az összes ülés főbb tárgyai közül a következőket emeljük ki:

Óváry Lipót, az aradi lapok egykori szerkesztője, s jelenleg több olasz politikai és tudományos folyóirat munkatársa, Nápolyból, felajánlá az akadémiának szolgálalát a magyar történelem Nápolyban levő forrásainak nyomozása körül. Az akadémia jegyzője, ki ez idő szerint a titkári teendőkben is eljár, a levél ezen részét a történelmi bizottsággal közölte. A bizottság némi útasítás közlése mellett, különösen Wenzel, r. t. előadása folytán, felkéretni határozta levélíró

a nápolyi források nyomozására Nem kétli az akadémia történeti bizottsága — így szól a jegyző által Óváry úrhoz már elküldött válasz erre vonatkozó része — hogy hazai történetírásunkra nézve igen hálás tér nyílik Nápolyban. A magyar és a nápolyi történetek közt ugyanis három érintkezési pontra találunk. Először is közelebbi érintkezésbe jött Magyarország Nápolylyal a sicíliai norman dynastia alatt, midőn Kálmán király Busillát, Roger sicíliai norman herceg leányát, vette nőül 1097-ben. Másodszor az Anjou-ház által és alatt. S végre harmadszor, midőn Mátyás király Beatrix nápolyi hercegaasszonyt vette nőül. Már a norman-magyar összeköttetések is megérdemlik, hogy a kútfők részletesen tanulmányoztassanak. Eddig még csak a fővonásokat is alig ismerjük. Méltó tárgya továbbá a kútfői tanulmányozásnak Mátyás király összeköttetése is Nápolylyal. Mindkét tekintetben nagy szolgálatot tenne a hazai tudományosságnak, a ki e tárgyakra nézve a nápolyi levél- és könyvtárakban még található, s eddig irodalmunk által még fel nem használt kútfői adatokat összeírná, illetőleg egybegyűjtené. De legfontosabb az Anjou-korszak Nápolyban. Az előbb sz. Szeverin tiszteletére czimzett Benedek-rendi kolostor épületében őriztetik az Archivio Nazionale, melynek egyik tekintélyes részét az ugynevezett Registri Angioini, vagyis anjoui regestrumok képezik; ezelőtt 579 kötet, melyekből azonban 201 kötet eltévedt. Minthogy az ezen levéltárbeli adatok hazánk történelmére nézve rendkívül fontosak: mindenekelőtt a meglevő Index vagy catalogus másolatát óhajtaná az akadémia bizottsága megszerezni. Addig is egyszersmind egyes adatok kiírására is felkérte Óváry urat.

November 7-kén philos. törvény- és történettudományi osztályok tartottak ülést.

Két előadást hallottunk.

Henszlmann Imre l. tag a szatmári püspöki megyében tett utazásáról tön jelentést. — Szatmár, Bereg, Ung és Máramaros megyékben 117 régi egyházat számlál elől a nevezett püspöki megye schematismusa. Ezeknek egy részét vizsgálta meg Henszlmann; s azoknak ismeretését tárgyazza az értekezés, melynek csak egy részét olvashatá fel ez alkalommal. A legközelebbi szakosztályi ülésben folytatni fogja előadását. Lesz tehát alkalmunk az egész értekezés vázlatára még visszatérni.

A másik értekezést Rómer Flóris l. tag tartá, Buda környékén 1863-ban felásott római sírokról. E sírok, ha jól hallottuk, Drasche téglavetőjében, a városmajor közelében, találattak. Két csontváz feküdt a kő sírokban, s mellettük korsó, (som alakú) gombok, csatok, kivert lemez darab, 32 darab ezüst és 2 bronz pénz, összesen 20 római császártól, Kr. u. 90 től fogva 304-ig. A legérdekeseb régiségek közé tartozik különösen egy összehajtható tábori vas szék.

A november 14-iki ülésben az akadémia jegyzője Duka Tivadar lev. tagtól bemutató, a mi Körösi Csoma Sándor hátrahagyott irományaiból még megszerezhető volt általa, némely, életira-

tára vonatkozó újabb adalékkal. Ez adalékok közt különös becsű Körösi Csoma Sándor önéletrajza, melyet angol nyelven írt, és Dr. Gerard Körösi Csománknál tett látogatásának leírása. Már közöltük.

November 21-kén a philos. törvény- és történettudományi osztály ülésében, S u h a y d a J á n o s lev. tag foglalta el székét, a k ö t e l e s r é s z r ől értekezvén. Az igen érdekes törvénytudományi értekezés már megjelent az Értesítőben.

A matematikai és természettudományi osztályok november 28-kán tartott ülésében C o r z a n-A v e n d a n o G á b o r lev. tag foglalta el akadémiánkban azon székét, melyre két szakmunkája által, mely tőle megjelent s melyről a szakférfiak dicsérettel szólnak, tevő magát érdemessé. Értekezésének címe: „Az új elemező mértan történeti fejlődése és alapvonalai, összefüggésben Descartes rendszerével.“ Még nem régen azon hiedelemben voltak legtöbben — mond bevezetésében értekező — hogy az emberi szellem, év-ezredek át folytatott buvárkodása alapján, a mennyiségtan terén már mindent elért, mindent kinyomozott, úgy, hogy itt újat teremteni ezután nem is lehet. S íme, a legújabb időben felállított azon elv, hogy valamint a tudományban általában, úgy a mennyiségtanban e g y s é g után kell törekedni, megczáfolta az említett véleményt, s oly új tért nyitott a szellemi munkásságnak, melyről azelőtt alig lehetett sejtelmünk. Így keletkezett az úgynevezett újabb elemző mértan, melynek történeti fejlődését és alapvonalait, kapcsolatban Descartes rendszerével, vázolni, feladata értekezőnek. S e feladat teljesítésében nagy alaposággal jár el értekező. Emelkedett, tiszta, szabatos előadását nagy érdeklőséggel hallgatták a szakférfiak, hasonló érdeklőséggel és élvezettel fogja olvasni az „Értesítőben“ az olvasó.

A másik székfoglaló előadást D i v a l d A d o l f l. t. tartá. Az „Erdőszeti Lapok“ e jeles főmunkatársa értekezésének tárgya: „A természettudományok és a z erd ő s z e t.“ — Valamint Corzan-Avendano Gáborban, úgy Divald Adolfban nemcsak egy szakférfiút, ki tudományában jártás, de — a mi kivált újabb szaktudásaink közt nem mindennapi jelenség — olyan tudóst nyert akadémiánk, a ki írni is tud. Divald előadását sok emelkedettség és valódi irodalmi műveltség jellemzi. Tárgyát alaposan és egész kiterjedésében érti, nézetei hosszabb vizsgálódás eredményei; innen a határozottság eszméiben, a szabatoság kifejezéseiben. A nagy becsű értekezés, mint tudjuk, az Erdőszeti Lapokban már megjelent.

Divaldot É r k ö v y követte a szószéken. Hunfalvy János lev. tagnak felelt az ismeretes vitás kérdésben: vajjon az erdők esőzési tényezők-e? Oly kérdés, mely a tudós külföldet is foglalkodtatja. A British Association ülésében felhozott tapasztalatok, Hunfalvyt igazolják. Közelebb is három oly munka jelent meg, mely e vitás tárgyban Érkövy ellen szól. E munkák: Liebig's Ansicht von der Bodenerschöpfung von Dr. J. Conrad, Jena, 1864; és az angol irodalomban: „Man

and Nature ; or physical Geography, as modified by human action. By George P. Marsh, London, 1864," mely mű különösen az amerikai erdőpusztítás eredményeit tárgyalja; — továbbá: Climate ; into the causes of its differences etc. By Charles Daubeny.

Végül Weninger l. tag mutatá be Thomas nevű francia aranyéremmel jutalmazott számoló gépét, mely másfél óra alatt végezi a legnagyobb számításokat, a melyekre legalább is két nap kellene.

December 5-én Thaly Kálmár lev. tag egy irott vers-gyűjteményt ismertetett, melyet 1609-től 1613-ig Decsy István tolnamegyei decsi lakos irt össze. Továbbá Henszlmann Imre l. t. folytató a szathmári kath. egyházmegyében tett archaeologiai útazását.

December 12-én a nyelv- és széptudományi osztály ülésében Fogarasi János r. t. Kriza „Székely népköltési gyűjteményét“ ismerteté nyelvészeti tekintetben. Megjelent a „Nyelvészeti Közleményekben.“ Ugyanez alkalommal Toldy Ferencz r. t. Klasszikai nemzeti eposzunk rövid történetét vázoló, jellemezvén röviden Czuczort, Vörösmartyt s Horvát Endrét. Egyik jól irt fejezet Toldy irodalom-történetéből. Megjelent mutatványképen a „Koszoróban.“

Dec. 19-dikén volt az akadémiának ez évben utolsó ülése.

Hunfalvy Pál r. tag a finn történetírást ismerteté.

Ezután a jegyző olvasá fel Fabó András l. tag első közleményét Vitnyédy István leveleiről.

Tudva van talán olvasóink előtt, hogy az akadémia 1864. febr. 15-ki ülésében egy levélgyűjtemény mutattatott be a XVII. századból gróf Szirmay József, mint ajándékozó nevében, s mint nagyobb résznél Vitnyédy István levelei. Fabó, kinek e levélgyűjteményt ismertetés végett átadta boldogult Szalaynk, azt állítja, hogy az érintett levelek, alig egypár kivételével, mind a nevezett „protestáns prókátor“ levelei. E nevezetes férfiú életírását még nem birtuk. Fabó egybeállította, mintegy bevezetésül a levelekhez, melyekből a legérdekesbeket rendre közölni igéri.

Ime a bevezetés, a rövid életrajz.

„Musai Vitnyédy Istvánról — így ír Fabó — az előttem tudva levő adatok nyomán csak ott kezdve szólhatok, midőn vele nyilvános pályán találkozunk. — Mint ügyvéd, fényes tehetségeivel, mondhatni, lángeszével, erélyessége és lankadatlan tevékenységével lehetetlen volt, hogy ne vonja magára a közfigyelmet. Müllner szerint 1638-tól 1647-ig, Haan szerint pedig 1648-ig Sopron városi jegyző volt. Haanál az 1648. év aligha nem hibás adat, mert Müllner a helyszínen kútfökből dolgozhatott. A várossal utóbb, annak szolgálatából kilépte után nemsokára, több perbe keveredett, melyek 1651-től Vitnyédy haláláig nagy elkeseredéssel lönek folytatva. Tárgyak különböző vala. Az egyik onnan keletkezett, hogy Vitnyédy 1651-ben borokat adott el egy lengyel kereskedőnek, a kinek „se hitele, se pénze nem volt,“ jó nagy áron, s midőn a kereskedő kötelezettségének a határidőre nem

tett eleget, Vitnyédy, más lengyel kereskedőknek Sopronban vásárolt és kifizetett borait, úgy látszik, nádori felhatalmazás folytán, „lefoglaltatta.“

„Ez ellen a város panaszt emelt, felhozván, hogy e lefoglalás úgy a természeti, mint nemzetközi jogba ütközik, ártatlan nem lakolhatván bűnösért; s végre, de csak jókora idő lefolytával, megnyeré ugyan a lefoglalt borok kiadatását, ámde borkereskedelme akkor már tönkre volt téve, mert idegen kereskedők nem mertek Sopronba borokért jöni, mi nemcsak magának a városnak, hanem a vidéknek is nagy kárával járt. Sopron tehát az emígy szenvedett nagy veszteséget Vitnyédytől elégtételt követelt. — A második per azon kiváltságból eredett, melyet Vitnyédy III. Ferdinándtól, 1651-ki apr. 5-én kelt oklevele erejénél fogva „propter fidelia servitia“ nyert, s mely szerint Vitnyédynek soproni négy háza minden közteher alól fel volt mentve. — A harmadik pernek építkezés szolgált okául. A városi hatóság t. i. eltiltotta Vitnyédyt az építéstől, mert ő vonakodott a fennállott építészeti rendszabályokhoz alkalmazkodni, mit azzal torolt meg a város, hogy megtagadta tőle, a mit más polgárok jogként élveztek, a jutányos áron kiszolgáltatott építési anyagot, téglát, meszet, s a város erdejéből épületfát. Vitnyédy panaszosan emlegeti, mi nagy kárt szenvedett, hogy ezen anyagokat messze földről kelle hozatnia, holott épülete a város díszére vala szolgálándó. — Végre egy negyedik, kisebbszerű per, örökös tárgyában folyt, nejének egy rokona által sértettnek találva magát örökösödési jogában, miután e rokon a Vitnyédy család rövidségére intézkedett végrendeletében ősi vagyonáról. E perekben Vitnyédynek hatalmas pártfogói voltak, nemcsak a sopronmegyei alispán, hanem Nádasdy Ferencz és Zrinyi Miklós is többször vetették magukat ez ügyben Sopron városánál közbe. Megvan — írja nekem Müllner, kinek az egész tudósítást e perekről köszönhetem — Zrinyinek 1661-ki oct. 3-án kelt levele, melyet e tárgyban a nádorhoz intéz (kit „Méltóságos fejedelem, nemes Magyarország palatinusa, nekem jó akaró uram apám“-nak czimez), írván: „fő ember szolgálmat, Vitnyédy István uramat akartam alázatosan Nagyságodnak recommendálni.“ — Vesselényi 1665-ki april 30-án kelt levelében a feleket barátságos kibékülésre intette, de foganatlanul. — E perek jobbadán csak Vitnyédy halála után lőnek kiegyenlítve családjá és a város közt.“

„Visszatérve korábbi életfolyamára, 1647-ben Vitnyédy Sopronmegye főpénztárnoka volt. Meddig viselte e hivatalt? adatok hiányában nem tudom; az 1. sz. a. levél 1652-re látszanék mutatni, meglehet azonban, hogy ott csak évi számadásról szól; 1648-ban oct. 21-én midőn Pálffy nádor visszakebelezte Kőszegét, e városnak meghatalmazottja volt. Népszerűsége annyira növekedett, hogy Sopronmegye, szopori Nagy Imre községi kerületi táblai jegyző szives közleménye szerint, országgyűlési követévé is választotta, mit valószínűleg azon viszonyoknak is tulajdoníthatunk, melyben a főcsaládokka

élt. Ráth Károly baráti tudósítása szerint Pálffy Pál nádornak „*primarius aulae familiaris*“-a volt. Levelei is igazolják, a mit Klein ír, mit már a fennebiekből is kivehetünk, hogy „Zrinyi Miklósnak udvari embere (Hof-kavalier) és titkos tanácsosa“ vala. Ily minőségben, hogy meg volt szolgálatával elégedve Zrinyi, bizonyítja Ruchich Jánoshoz 1658-ki augusztus 24-dikén írt levelének e szavai: „*Vitneydium pro bono viro nosco, et majoris existuno* (így? tán *existimo* helyett) *bonae constientiae Lutheranium, quam male catholicum.*“ A most közlött levelekből is látható, hogy Vitnyédy a nádoron, kancelláron és Zrinyin kívül Eszterházy, Zichy, Tököly, Nádasdy, Cziráky, Kéry, Batthyányi, Pálffy, Vesselényi főcsaládaink tagjaival állt, még pedig sürű levelezésben, a számos nemes családot nem is említve. A 44. és 67. sz. a. levelek világosan mutatják, mikép az erdélyi fejedelemelek, II. Rákóczi Görgeynek is irogatott, s hogy Erdélyben is jó hangzatúnak kelle nevének lennie, abból is következtethetjük, hogy Bethlen Miklós, Zrinyihez látogatóba menve, Sopront útjába ejtette, meg látogatandó Vitnyédyt, a kit hires lutheranus prókátor és főembernek nevez. Összeköttetésben állt a külfölddel is. A 16. sz. a. levél bizonyítja, hogy a würtembergi herczeg előtt nem volt ismeretlen; állt-e némi viszonyban a francziákkal? mire Senperger Mihály győrmegyei esküdt vallomása Zrinyi, Frangepan és Nádasdy ügyében mutatni látszik, az még több adattal igazolandó volna.“

„Keresett ügyvédekése, főcsaládokkali összeköttetése bizonyosan szép évi jövedelemhez juttaták őt azonkívül, a mit saját birtokaiól húzott. Sopronban — Müllner tudósítása szerint — négy háza volt. Leveleiből látjuk, hogy Fejéregyházának harmadát bírta; musai háromkerekű malmáról s a hozzá való rétekről tesz említést. Nádori adományt kelle kapnia, mert 1652-ki aug. 28-án írja egyebek közt a Nádornak: „Vádoltatott Ngod, hogy hatvan ezer forintot érő jószágot conferált énnekem, ki excedálná az Ngod autoritását.“ Nádori adományra mutat 1652-ki június 21-kén a nádornak írt azon levele is, a melyben tőle „bizonyos lojtai portiót kér pénzért,“ utána téve: „hadd lássa posteritásom, hogy nemcsak a korona jussából, hanem magából is mutatta hozzám gratiáját.“ Hol, és mi volt ezen nádori adomány? ki nem puhatolhattam. Birtoka nagyobbitásán egyre fáradozott. A 16. sz. a. levél szerint 20-ezer forintig jószágot akart venni, a 65. sz. a. szerint pedig Mikulicséből adományul kapni. Jövedelmét oly módon is szaporította, melyet akkoron nemes emberhez aligha tartottak méltónak. — Borokat vett t. i., s azokkal, miként Sopron városával folyt pere is igazolja, nyereszskedett, s főurainkat is jövedelmeik oly úton növesztésére rábirni törekvék, melyet azok napjainkban is magukhoz illetlennek tartanak. A 11. és 14. sz. a. levelekben olvassuk ugyanis, miként czélszerűnek és hasznosnak találta, s rajtai is volt, hogy az erdélyi fejedelem Zrinyivel szövetekezve, daczára a stiria rendek akadályozásának ökörkereskedést kezdjen Olaszországgal.“

„Levelei tanusítják, hogy Vitnyédy tudományosan művelt vala.

— Egyik levele gyaníttatja, hogy olaszul is tudott, és több van olyan, a melyek általa megrendelt könyvekről szólnak. — Lángeszén kívül tudományának köszönve fényes állását a társadalomban, áldozatokkal, mikre vagyonossága tette képessé, gyámolította a tudományokat és tanintézeteket. Egyike volt az eperjesi evang. collegium alapítóinak. Tehetséges, de szegény ifjakat, saját költségén taníttatott, velök levelezett, s rólók atyailag gondoskodott. Ilyen volt a 48, 49. és 69. sz. a. levelek tanúsága szerint, Ensel János, a kivel Eperjesen végeztette el hazai iskolai tanulmányát, azután Wittenbergbe küldötte, s ott is saját költségén neveltette. A kiket így pártfogása alá vett, azokat további kiképzetésök végett külföldre, rendszerint Wittenbergbe, szintén maga költségén küldötte. Ilyenek voltak: Fabriczi János, a kit Tübingen, Jena és Wittenbergben neveltetett, 650 ftot költve reá; ilyenek voltak továbbá, a már említett Enselen kívül, Lósi János, Zaban, Stürzer, Sárosy János, Demeter György, Francisci György. E tekintetben nem egy ajánló levél ostromolta őt (71. sz. a. levél). És nemcsak ilyen ifjak neveltetésével, hanem tudósok támogatásával is igazolta tudományszeretetét. Fabriczi János „Disputatio dialecticá“-ját, Demeter György Wolflin Kristófnak „Vindiciae veritatis evangelicae adversus jesuitas jaurinenses“ általa magyarra fordított munkáját neki ajánlották, s tudjuk, mit jelentett azon korban az ilyen ajánlás.

„És a ki idegen ifjak neveltetésére költekezett, hogyan hanyagolta volna el saját gyermekeinek tudományos kiképzetését! Endresz Zsuzsanna soproni születésű nejétől, a kivel, Müllner tudósítása szerint, 1640-ben kelt egybe, levelei tanuskodnak, több fi- és leánygyermeke volt; közülök csak János fiát nevezhetem meg, a kit Jena és Wittenbergben neveltetett, külön praeceptort is adván melléje (41. sz. a. lev.) Ez Lósi János volt.“

„Mennyire volt a Vesselényi-féle összeesküvésbe behonyolódva, később talán jobban fogom felderíthetni; ezúttal csak annyit jegyzek meg, hogy midőn e tárgyban összeült, Rothal elnöklete alatt, e pozsonyi bizottmány, Vitnyédy már el volt temetve; de örökösei megidézettek, s vagyonuk elkoboztatott.“

„Halála 1670-ben történt. Kimúltát egyik hálás neveltje, Demeter György „Threnodia sive lugubris cantus in obitum sth.“ című és Kassán 1670-ben J. r. kiadott gyász költeménnyel keseregte meg.

„A mi immár magát a levélgyűjteményt illeti, az több ívet egygyé varrt csomókból volt egykoron azon nagy kötetbe, mely az akadémia birtokába jutott, egybekötve. Idővel nemcsak a kötet első fele, hanem ebben az egyes csomók is a másik felétől elváltak, s ennek tulajdonítandó, hogy Vitnyédy valamennyi levele a gyűjteményben nincsen meg, mit onnan gyanítok, hogy alig volt nap, melyen ő több levelet nem írt volna, a gyűjteményben pedig több hónapra, sőt évekre is kiterjedő hézagokat találunk. Nevét csak néhány alatt olvassuk. Első bepillantásra is látható, hogy a leveleket nem egy azon kéz írta; de melyeket írt Vitnyédy sajátkezűleg, melyeket íra-

tott unokái által? felismerni nem tudtam, mert aláírását máshol nem láttam, s megtörténhetett, hogy nevét itt irtoka is írhatta alá. De hogyan juthatott annyiféle egyénnek s annyi év alatt (1652—1665.) irt levél egy bekötött gyűjteménybe? E kérdésre az volt Szalaynk véleménye, hogy Vitnyédy levelezési jegyzőkönyvet tartott, s elküldések előtt abba írta vagy íratta be leveleit, s emigy keletkezhett a szóban forgó gyűjtemény.“

„A levelek tartalmát illetőleg, olyan állású és befolyású férfiúnak, minő Vitnyédy volt, kétségtelenül érdekes valamennyi levele. Érdekességek azonban akkor tűnnék ki leginkább, ha, mint az olaszok, legalább főcsaládainkról, különösen pedig azokról, melyekkel Vitnyédy összeköttetésben állt, részletes monographiákat bírnánk. Irodalmunk mostani fejlettségénél fogva én a levelek kibányászásában úgy jártam el, hogy a peres ügyekre vonatkozók átbuvárlását szakférfiakra bízva, csupán azokat szemeltem ki, a melyeket polgári történelmünkre nézve érdekeseknek találtam, ezekből is kihagyva s pontokkal megjelölve azt, a mi vagy per tárgyáról, vagy házi magánügyről szóll. A török ügyön kívül jelen közleményemben kivált II. Rákóczi György szerencsétlen lengyel hadjárata köti le figyelmünket.“

A felolvasott levelek közül különösen kiemelendőnek tartjuk a 43-ik számút, mely Zrinyinek, a költőnek, egy Eszterházy László véletlen halálát tárgyzó, elveszett költeményéről teszen említést.

Még egy előadást hallánk ez ülésben. Rómer Flóris lev. tag ismerteté a s z a r v a s z ó i (Máramarosmegyében) aranymű-leletet, mintegy bizonyításául annak, hogy Arneth állítása szerint Europa, kivált hazán területe, hajdan nem kevésbbé gazdag volt aranyban, mint Amerika fölfedeztetése alkalmával. Ez állítás valódisága, úgy mond, kitűnik a mintegy két század óta, és még e mellett igen hiányos korrend szerint felhozott gazdag leletek minőségéből, és annak föltevéséből, hogy a kincs leletek jelenlegi kezelése miatt, csak legritkább esetben juthatunk a talált nemes fém mennyisége hiteles tudomásához. — A szarvaszói kincsnek tetemes része nyom nélkül elveszett, egy (és pedig nagyobb) részét megváltotta a magyar kormány nemzeti muzeumunk számára, míg a másik, nem megvetendő, főleg tekerceses arany lemezekből és több százra menő aranygyöngyökből álló rész, eredeti alakjában, mint Mihályi Gábor helytartósági tanácsos birtoka, előadónak legnagyobb készséggel tanulmányozásul és ismertetésül átengedettett. Ezen díszes, az ó kornak az aranyművészetben nagy haladását tanusító művek, melyeket fővárosi aranyművészeink is őszinte méltánnyalással vizsgáltak, a fém tisztaságára, a művészet egyszerűségére, bizonyos izlésre és nem mindennapi gyakorlottságra mutató voltukban a bronz korszaknak fejlődéséről adnak bizonyosságot; a díszítményeknek rokonsága, sőt egyenlősége pedig az'itt lakott népeknek az éjszaki, jelesen a scandinaviai törzsszel való szorosabb összeköttetését minden kétség fölé helyezi. Mily könnyű lenne, mond értekező, magunkat a homályos hajdanban tájékozunk, ha a

T A I Z S I Z A D A

I g a z í t a n d ó k.

A 9-ik lapon alulról fölfelé a 8-ik sorban e helyett: „nagybátyjat, s Lajos cs. k. főherczeg ő fenségét“ olvasd: „*nagybátyját, Lajos* stb.“

A 18-ik l. alul 4-ik sorb. „Németország“ helyett olv. „Magyarország.“

A 23-ik l. alulról 4-ik sorb. „universarum“ helyett: „universorum“

A 39-ik l. 2-ik sorb. „ejusdem“ helyett olv. „ejusdemque“

A 44-ik l. 4-ik sorb. „utodja.“ h. olv. „utódjai“

A 44-ik l. alulról felf. a 8-ik sorb. „pacta et in“ olv. „pacta et *foedera* in“

A 47-ik l. alulról felf. a 10-ik sorb. a „külsőt is“ olv. „a külsők.“

Az 53-ik l. a szövegben alulról felf. a 3-ik sorb. e helyett: „1713: 2. t. cz.“
olv. „1723: 2. t. cz.“

Az 58-ik l. alulról felf. a 9-ik s. e h. „vannak a“ olv. „vannak állítva a“

A 61-ik l. alulról felf. a 9-ik s. „235“ hely. olv. „297.“

A 63-ik l. 22-ik sorb. „1725“ h. olv. „1723.“

teti öt atyja után a fővezéri polczra, melyen az ő előadása szerint, mind haláláig hatalmasan és békésen uralkodott ¹⁾. Többi hazai krónikáink is Árpád után Zsoltot s ez után Taksot és fiát Gyeicsét említvén nemzetünk vezéreiül, azon hiedelmet látszanak ápolni, hogy a magyar vezéri hatalom a X. században szakadatlan sorban szállt firől fira Árpád családjában. Hogy azonban a dolog nem így állott, s hogy krónikáink előadása a magyar vezérek sorára

*) Árpád és Zsolt korát, lásd: Budapesti Szemle III. köt. 257—318. és V. köt. 139—185. l.

¹⁾ Anonymus Belae Regis Notarius 55. és 57. fej.

T A K S K O R A.

(947—972.)*)

E L S Ő K Ö Z L E M É N Y.

Első fejezet.

1. §. Taks és Vál. — Taks olaszországi hadjárata 947-ben. — Bulesú és Gyula megkeresztelkedése Konstantinápolyban. — Henrik bajor herczeg győzedelme a magyarokon 950-ben. — A magyarok 951-diki hadjárata déli Franciaországban. — A német birodalomban kitört belháború. — A magyarok berohanása Nemetországba 954-ben. — E táborozás részletei Lothringenben és Franciaországban. — Nemetország kiengesztelődése 954 végén.

Midőn Zsolt 947-ben a magyar nemzet kormányáról, Béla király névtelen jegyzője szerint, fia Taks javára leköszönt, ez, ha születési évétől jegyzőnk után a 931. évet elfogadjuk, ekkor még csak tizenhat éves volt. Névtelen jegyzőnk közvetlenül következteti őt atyja után a fővezéri polczra, melyen az ő előadása szerint, mind haláláig hatalmasan és békésen uralkodott ¹⁾. Többi hazai krónikáink is Árpád után Zsoltot s ez után Taksot és fiát Gyeicsét említvén nemzetünk vezéreiül, azon hiedelmet látszanak ápolni, hogy a magyar vezéri hatalom a X. században szakadatlan sorban szállt firól fira Árpád családjában. Hogy azonban a dolog nem így állott, s hogy krónikáink előadása a magyar vezérek sorára

*) Árpád és Zsolt korát, lásd: Budapesti Szemle III. köt. 257—318. és V. köt. 139—185. l.

¹⁾ Anonymus Belae Regis Notarius 55. és 57. fej.

nézve hézagos, azt a magyar kormány ügyeiről, az Árpád-család elhalt és élő tagjairól igen is jól értesült egykorú byzanti császár, bíborban született Konstantin tanúbizonysága után bizvást elfogadhatjuk.

„Tudni kell, — mond a császár, — hogy Árpádnak, Turkia (Magyarország) nagyfejedelmének négy fia volt: első Tarkas, második Jelekh, harmadik Jutos, negyedik Zsolt.“

„Tudni kell, hogy Árpád első fia Tarkas nemzette Tevelt, második fia Jelekh nemzette Etzeléht, harmadik fia Jutos nemzette Vált, a mostani fejedelmet, negyedik fia Zsolt nemzette Taksot.“

„Tudni kell, hogy Árpád fiai mind meghaltak, hanem unokái Vál és Tas, s unokatestvérük Taks élnek.“¹⁾

E teljes hitelű egykorú tudósításból, melyet a császár csak a byzanti udvarban követekül és 943-tól 948-ig tüzszokul tartózkodott magyar főemberektől vehetett, nem csak Árpád fiait és unokáit ismerjük meg, kik közül hazai krónikáink csak Zsoltot és Taksot ismerik, a külföldiek pedig névszerint csak ez utóbbit említik, hanem egy oly történeti tény tudomására is jutunk, melyről minden más forrásaink mélyen hallgatnak. E tény az, hogy akkor, midőn a császár e sorokat írta, és így bizonyosan Zsolt halálának ideje (949) és a munkájában előforduló legutóbbi évszámítás 952 között, a magyar nemzet nem Taksot, hanem unokatestvérét Vált, Tevel fiát, ismerte fejének. Világos ez abból, hogy a császár Taksot, mint Zsolt fiát és Árpád unokáját kétszer is említi, de mind a kétszer egyszerűen csak neve szerint hozza föl, míg Vált, kit szintén kétszer említ, az első alkalommal „a mostani fejedelem“-nek ezimezi; mit a nemzetünkkel diplomatiái viszonyban állott császár kétségtelenül nem fogott tenni, ha Vál fejedelemségéről biztos tudomása nem lett volna²⁾.

Mint hogy azonban a fennebb közlött igen is rövid tudósításból Vál vezérségének sem kezdetét sem végét teljességgel meg nem

¹⁾ Constantinus Porphyrogenitus: De administrando imperio. 40. feje. Bonnae. 1840. 174. 175. l.

²⁾ Konstantin császár e helyének bővebb magyarázata olvasható: „Bíborban született Konstantin császár munkáiról“ szóló értekezésemben. Magyar akadémiai Értesítő. Philosophiai, törvény- és történettudományi osztály. I. kötet. 145—152. l.

határozhatjuk, minden más adat hiánya miatt meg kell elégednünk azzal, hogy öt vezéreink sorában egyszerűen megemlítjük. Mindazokra a kérdésekre, melyek vezérségére nézve mintegy önként toúltnak föl, hogy tudniillik ő, vajjon a nemzet Árpád véreből teljesen szabad vezérválasztási joga vagy a még igen is fiatal Taks ellenében alakúlt ellenzék fölülkerekedése következtében, vajjon mint kormányra még nem alkalmas unokatestvére gyámja, vagy csak az erősebb jogánál fogva jutott-e a vezéri polczra? csak akkor lehetnénk képesek feleletet adni, ha a szerencsés véletlen, mit alig reménylhetünk, oly eddig lappangott adatok birtokába juttatna bennünket, melyek az ez ügyet borító éji homályban némi világot derítenének. Mind addig a Vál bizonyosan nem hosszas kormányzása idejében történt eseményeket Taks korától el nem különíthetjük, és így előadásunknak e kitérés által kezünkben ki-ejtett fonálát ismét fölfogva, megszakasztás nélkül fogjuk nemzeti életünk mozzanatainak rajzát folytatni.

Mindjárt 947-ben, midőn Zsolt a fővezérségről leküszönt, az ifjú Taksot hatalmas hadsereg élén Olaszországban találjuk. E hadjárat fényesen sikerült. A magyar hadak egész Olaszországon keresztül, mely az előbbi években a Hugo provence-i gróf és Berengár közt a lombárd koronáért folyt véres harcok közben kimerült s pártokra szakadozva szilárd ellenállást nem birt kifejteni, diadalmasan Otrontoig nyomult. II. Berengár országát fegyverrel védni nem bírván, pénzzel igyekezett a magyarokat kiengesztelni, s tőlök tíz véka pénz váltságdíjjal eszközölte ki, hogy hazájokba visszatérjenek. Ez összeg kifizetésének ürügye alatt országa minden lakosára, férfúra, nőre, papokra s világiakra, még a csecsszopókat sem véve ki, adót vetett, az egyházak kincseit elszedte, sőt a szegények alapítványait is megzsarolta. A sokból azután, mint az egykorú Liutprand cremonai püspök megjegyzi, keveset a magyaroknak adott, a többivel kincstárát gazdagította, s mindazt, mit az egyházaktól elszedett, magának tartotta ¹⁾.

¹⁾ E hadjáratot, a 947. évre határozzák Lupus Protospatrius, Pertznél: *Scriptores rerum Germ.* V. köt. 54. l., és az *Annales Beneventani*. U. o. III. köt. 175. l.; 949-re az *Annales Barenses*. U. o. V. köt. 53. l. — A magyar hadak vezéréül az egykorú Liutprand, *Antapodosis* V. könyv 33. fej. Pertznél: e. h. III. köt. 333. l. Taksot nevezi, őt Taxis Hungarorum rex czímmel említvén;

A következő 948. évben letelt a keleti birodalommal 943-ban öt évre kötött béke ideje, melyet őseink a byzanti írók tanúsága szerint híven megtartottak. Ekkor azonban ismét folytatni kezdték a birodalom gyenge védereje mellett rendszeren könnyen sikerült berohanásaikat; legalább biztosan következtethetjük ezt a byzanti írók előadásából, mely szerint a magyarok mindaddig nem szüntek meg a birodalomba csapkodni s azt dúlni, míg fővezérük Bulesú Konstantinápolyba nem ment s ott meg nem keresztelkedett.

E magyar főember, kit Konstantin császár Magyarország harmadik fejedelmének s a nemzet bírójának nevez, s utána a hét nemzetség egyikének feje, az Erdélyt meghódított Töhötöm unokája, Gyula megkeresztelkedése, nevezetes forduló pontot képez nemzetünk művelődésének történelmében. Ez a legelső kísérlete a keresztyén vallás nemzetünk kebelében leendő terjesztésének; miért is méltónak tartjuk az ez eseményre vonatkozó adatokat részletesen megismertetni.

A berohanásaikkal a gyenge byzanti udvart rettegésben tartó magyarokat a keresztyénségnek megnyerni s rájuk a Konstantinápolyból küldendő térítők és papság által a birodalom érdekeinek kedvező befolyást gyakorolni, biborban született Konstantin császár politikai terve és kísérlete volt. Ő volt az, ki az udvarában Árpád egyik másod-unokájával együtt bizonyosan államügyekben megfordult Bulesút, a krónikáinkban kegyetlen vérengzőnek jellemzett s Vérbulesznak nevezett hatalmas magyar hadnagyot, a keresztyén hit föl vételére bírta, s miután megkeresztelkedett, a birodalom patriciusává emelte s kincsekkel elhalmozva bocsátotta haza.

Az ő munkájában azonban ez eseményről igen röviden, az Árpád család tagjainak előszámlálása után csak melleleg van említés téve e szavakkal: „Tudni kell, hogy Tevel (Árpád egyik unokája) meghalt, de él fia Termas, ki minap ide jöven vendégbará-

mire megjegyzendőnek tartom, hogy a rex czímből Taks állására semmi biztos következtetést nem vonhatunk; miután a külföldi krónikák a hadjáratok leírása közben több magyar hadvezért, mint Lél, Bulesút, Csörsöt s másokat, gyakran illetnek rex czímmel. — Liutprand után írja le e hadjáratot a XII. századi Sigibertus Gemblacensis, Pertznél VI. köt. 349. l., azt 949-re tevén, és a XVI. századi Aventinus, *Annales Boiorum* V. könyv. 1. feje.

tunkká lett Bulcsúval, Turkia (Magyarország) harmadik fejedelmével és karkhászával (bírájával)¹⁾.

Nines ugyan e szavakban világosan kimondva, hogy Bulcsú a byzanti udvarban megkeresztelkedett; de ha tudjuk, hogy a vendégharát (ῥ/λοε) ezimmel, az udvarával jó viszonyban állott nemzetek szívesen látott követeit vagy képviselőit, a császári asztal kitüntetéssel fogadott vendégeit szokta illetni, bátran következtethetjük, hogy Bulcsú megkeresztelkedése, miről későbbi byzanti írók részletesen beszélnek, akkor, midőn a császár e sorokat írta, már megtörtént, s igen hihetőnek tarthatjuk, hogy Bulcsú épen a keresztyén hitbe avattatása ünnepélyes alkalmával lett a császár vendégharátjává.

A császár idézett szavaiból nézetem szerint eléggé biztos tájékozást nyerünk ez esemény idejének meghatározására. Az öt évre kötött béke ideje a 948. év április havában folyt le; ezt követték a magyarok becsapkodásai a keleti birodalom határaiba, s ezek után következett Bulcsú Konstantinápolyba menetele és megkeresztelkedése, melyre vonatkoznak szerintem a császár közölt szavai. Ha már most tudjuk, hogy Konstantin császár idézett munkájában két helyen (a 27. és 29. fejezetben) az időt, mikor e fejezeteket írta, világ teremtetésének 6457-dik évére, azaz Kr. u. 949-re teszi, miután bizvást föltehetjük, hogy az utóbb következő 40. fejezetet, melyben e sorok olvashatók, sem írta a 949. év előtt, Bulcsú megkeresztelkedését, mely a császár szerint az előtt, hogy e sorokat írta, csak kevéssel „a minap“ történt, a 949-dik évnél előbbre nem helyezhetjük.

A mi magát a Byzanthból kiindult legelső magyar térítés ügyét illeti, azt a XI. századi Scylitzes és Cedrenus, valamint a XII. századi Zonaras, kik közül a két utóbbi, mint látszik, csak Scylitzes szavait írta át, ekként adják elő: „A turkok (magyarok — mond Cedrenus, kit elégnek tartok egy magát idézni) — mindaddig nem szüntek meg a római birodalomba ütni s azt pusztítani, míg fővezérök Bulcsú²⁾ Konstantinápolyba nem jött, tetteve, hogy a

¹⁾ Constantinus Porphyrogenitus e. h. 40. fej. 175. l. — Megjegyzi itt a császár, hogy a karkhász szó (τὸ κρχῆς) méltóságnév és bírói tisztet jelent, de nagyobb nála a gyula (γολῆς), ki hasonlóan bírói tisztet visel.

²⁾ Bulcsú nevét a vele személyesen ismerős Konstantin csá-

keresztyén hitet fölveszi; ki is Konstantin császár által fogadtatva, megkereszteltetett, s patriciusi ranggal megtiszteltetve, s nagy kincsekkel elhalmozva tért vissza hazájába. Nem sokára ez után Gyula ¹⁾ is, ki hasonlóan fejedelme volt a turkoknak, a császári városba jön és megkeresztelkedik, s ugyanazon jótéteményekre és tisztességekre lön méltatva. Ez elvitt magával egy kegyességéről híres Hierotheosz nevű szerzetest, kit Theofilaktosz Turkia (Magyarország) püspökévé fölszentelt, ki is a barbár tévelygésről sokakat keresztyénségre térített. Gyula aztán megmaradt a hitben, és sem maga nem ütött be soha a rómaiak birodalmába, sem a fogoly keresztyéneket kiválatlan nem hagyta, hanem megvette, gondjokat viselte és szabadokká tette; ellenben Bulcsú Istennel kötött szerződését megszegvén, gyakorta beütött egész népével a rómaiak birodalmába. S midőn ugyanezt kísérelte a frankok ellen is, fogságba kerülván, a frankok királya Joannes (Scylitzesnél helyesen Otto) által karóba huztatott ²⁾.

Látjuk ez adatból, hogy Konstantin császár politikája, ha a kitüzött czélt, a birodalomnak a magyarok dülásától megmentését, nem érte is el, sikert ígérőnek mutatkozott s nem maradt egészen eredménytelen. Gyula, kinek megtérését fönnbbi fejtegetésünk nyomán hozzávetőleg a 950. évre tehetjük, állhatatos hive maradt új hitének, s azt a kormánya alatt állott Erdélyben a görög papok által buzgón terjesztette, s e hit legfőbb parancsát, a felebaráti szeretetet, a magyar fogságba jutott keresztyén rabok irányában lelkiismeretesen teljesítette. Hogy az ő tekintélye s pártfogása mellett folytatott térítésnek Erdélyben neimesak az oláhok közt, kik maig is mind a keleti egyház hívei, hanem a magyar faj kebelében is volt sikere, igazolja a csiki székely krónika, melyben több

s z á r Βουλτζούς-nak, Scylitzes Βολεσοδής-nek, Cedrenus Βουλεσονδής-nak, Zonaras Βολογονδής-nak írja; az egykorú Annales Sangallenses öt rex Pulszi-nak, a XI. századi Gesta Episcoporum Cameracensium rex Bulgio-nak, a XVI. századi Aventinus pedig rex Bultzko-nak nevezik. Legrégibb hazai írónk, a névtelen jegyző, e nevet Bulsuu-nak, későbbi krónikáink Bulchu-nak és Werbulchu-nak írják.

¹⁾ E név Cedrenus és társainál Γολᾶς, a névtelen jegyzőnél Geula.

²⁾ Georgius Cedrenus Joannis Scylitzae ope supplementus et emendatus. Bonnae. 1839. II. köt. 328. l.

helyen találunk emlékeztetést a sz. István kora előtt az ős valláshoz ragaszkodó és a keresztyén hitre tért székelyek belháborgásokról¹⁾. Bulesú a byzanti írók szerint csak színből tért át a keresztyén hitre; az ő szállása körül, melyet krónikáink a Balaton mellékére helyeznek, a dunántúli vidéken nincsen is csakugyan semmi emlékezete a keresztyénség ekkori terjesztésének; az itt lakó magyarok megtérítésének első kísérletei, mint alább látni fogjuk, jóval később, csak Taks halála után szent Volfgang remete és Piligrin passani püspök működése következtében kezdődött.

Míg keleten a byzanti politika szép szerével ügyekezett a birodalmat a magyarok dúlásától biztosítani, az alatt nyugaton a német faj fegyverrel törekedett őseinket, kiknek birodalmuk az Ens folyóig terjedt, a határszélek bizonyosan gyakori pusztításaitól visszariasztani.

Henrik, I. Ottó német király testvére, a 948-ban elhalt bajor herceg Berchtold leányának Juditnak férje, kit Berchtold halála után Ottó a bajor hercegséggel megajándékozott, 950-ben megharcolt a szerencsével harcolt a magyarok ellen. A német kolostori krónikák szokásuk szerint igen röviden és szárazon emlékeznek e szerintök nagyszerű háborújáról. „950-ben nagy háború történt a bajorok és magyarok közt,” írják e krónikák egyöntetű szavakkal, a nélkül, hogy a győzelmet egyik vagy másik félnek tulajdonítsák²⁾. Vannak azonban a külföldi íróknál némi nyomok, melyek a bajor herceg diadala mellett tanúskodnak. Így a csaknem egykorú szász Widukind, corveyi szerzetes, Henrik bajor hercegről ezt írja: „ez Aquileiát bevette, a magyarokat két ízben megverte, a Ticinót átúszhatta a nagy zsákmánnyal tért haza³⁾. Az egykorú Flodoard, reimsi pap, ki a helyszínétől

¹⁾ Lásd: A nemes székely nemzetnek constitutiója. Pesten. 1818. 278—280. l.

²⁾ 950. Bellum magnum factum est inter Baiarios et Ungarios. Annales Hildesheimenses, Annales Quedlinburgenses, Lambertus Schaffnaburgensis. Pertznél: Script. rerum. Germ. 58—59. l. Hasonlóan: Annales Pragenses, Ugyanott III. 119. l. és Annales Ottenburani, U. o. V. köt. 4. l.

³⁾ Hic Aquileiam cepit, Ungarios duabus vicibus armis superavit, Ticinum transiit stb. Widukind, Res gestae Saxonicae II. könyv, 36. fejezet, Pertznél: Script. III. köt. 447. l. — Csaknem szóról szóra írja utána a 948. évre Sigibertus Gemblacen-

távol csak a bizonytalan hír után írván, ez esemény horderejét kézzel foghatólag nagyítva tünteti föl; 950-re ezt jegyezte föl: „Ottó király, ki a vendek egy nagy városát Prágát vívta vala, azok királyának hódolatát elfogadta, s őt a magyarokat is alattvalóivá tette“¹⁾. A bajor Aventinus, ki munkáját a XVI. század első felében régibb források és hagyományok után szerkesztette, bőven leírja, hogy Henrik, a Taks alatt az osztrák és krajnai határszéleken pusztító magyarok ellen, seregét összehívván, kétszer vívott nyílt csatát, melyben őket úgy megverte és leölte, hogy, a mint a következő néhány évi események bizonyossága ellenére írja, a magyarok a bajorokat többé nem merték bántani. E diadal emlékére lőnek, mond; fölállítva Maurkirchenben a szűz Mária egyházában Henrik herczeg és vezére Rathó fegyveres lovag szobrai, melyeket ő még szemeivel látott, s mint megjegyzi, a nép tévedve tart Henrik császár szobrának²⁾. Végre a gradesheimi apácza Hrotsvitha, a német nemzet legelső költőnője, ki II. Ottó kértére írta s 968-ban fejezte be „Gesta Odonis“ czimű latin költeményét, ebben a költői képzelődés csapongó föllengésével beszéli el, mint győzte le igen sokszor Henrik herczeg a magyarokat, kik tőle megrémülve többé Ottó birodalmát háborgatni nem merték, mint rohant be vakmerő hadaival a keresztyének közül legelsőbben a gonosz magyarok hazájába, s onnan kincsekkel megra-

sis: Dux Baioariae Henricus Aquilegiam in Italia capit, Ungaros bis superat, Ticinum transit et cum multis manubiis redit. Pertznél VI. köt. 349. l.

¹⁾ Flodoardi Annales a 950. évre, Pertznél III. köt. 400. l.

²⁾ Aventini Annales Boiorum V. könyv 1. feje. 6. §., ki Henrik diadalaít és a szobrok felállítását 948-ra helyezi. Valamint ő, úgy, mint fennebb láttuk, Siegbert glemboursi barát is bizonyosan az Annales S. Emmerami Ratisbonenses után teszi ez eseményt 948-ra, annak szavait: „948. Occisio paganorum ad Norrun“ Pertznél I. köt. 94. l., melyeket szerintem a magyarokra vonatkozóknak biztosan nem állíthatunk, a magyar-bajor háborúra értvén és alkalmazván. — Megemlítem még, hogy az Auctuarium Garstense ez adatát: „951. Henricus dux in Ungarios est profectus“ Pertznél IX. köt. 566. l. Henrik felső-olaszországi 951-ki hadjáratára magyarázandónak tartom, mely alkalommal a bajor hadak a krajnai határszéleken a magyarokkal, kiknek birodalma ekkor Aquileia közeléig terjedt, könnyen összeütközésbe jöhettek.

kodva, az előkelők nejeit és gyermekeit rabokul hurezolva, mint tért baza diadalmasan ¹⁾).

Ha a fennebbi adatokat valódi értékekre szállítva, annyit belőlök elfogadhatónak tarthatunk is, hogy Henrik herezeg a magyarokon, a határszéleken hihetőleg, gyakran vívott ütközetek egy-kettjében győzedelmeskedett, némely legújabb kori német tudósok ez adatokból vont nagyon is merész következtetéseit, hogy tudniillik Brunner szerint: Henrik 950-ben a magyarokat saját hazájokban a legjobb sikerrel támadta volna meg ²⁾), sőt mint Dümmler képzelte és hirdeti, ez alkalommal Magyarország szívébe nyomulva a Tiszán is diadalmasan átkelt volna, mint nagyszerű tévedéseket határozottan vissza kell útasítnunk. Hrotsvitha apácának ugyanis kolostora magányában I. Ottó dicsőítésére mondva csinált költeményét, mely egyedül emlékezik Henrik győzedelmes beütéséről a magyar földre, történelmi hitelességű tanúbizonyságnak venni épen nem lehet. Azt pedig, hogy Widukindnek és utána Sigibertus Gemblacensisnek I. Ottó és Henrik herezeg 951-diki olaszországi hadjáratára vonatkozó szavaiban a Ticino folyó latin *Ticin*us nevét *Tici*us-ra ferdítve, s ebből *Tis*zát faragva, Dümmler és utána ne talán mások, egy 950-diki nagyszerű tiszántúli bajor hadjáratot teremtsenek, a józan bírálat szabályai meg nem engedhetik ³⁾. Ily önkényes névferdítés alapján e történelmi tény gyanánt árult valótlanságot hihetővé tenni még akkor sem sikerülhetne, ha a történelem tanúsága szerint teljesen bizonyos nem volna is, hogy német szomszédaink a magyar vezérek korában csak egyetlen egy-

¹⁾ Hrotsvithae Gesta Odonis. Pertznél IV. köt. 326. l.

²⁾ Brunner Luitpold: Die Einfälle der Ungarn in Deutschland bis zur Schlacht auf dem Lechfelde. Augsburg. 1855. 19. l.

³⁾ Widukind e szavait: Henricus... Ticinum transnavit, már Hansiz elferdítette Ticiumra, Germania Sacra I. köt. 201. l.; mire Dümmler megjegyzi, hogy a kérdéses hely csak e kijavítás (?) által kapja meg igazi értelmét. Ez értelemben alkalmazza aztán ő Hrotsvitha költeményének képzelt adatait a tiszántúli bajor hadjáratra. Piligrin von Passau. Leipzig. 1854. 8r. 29. és 162. l.—Úgy látszik sem Hansiz sem Dümmler nem gondolt arra, hogy a Tisza nevét Tiscia, Thyscia, Ticia, Tiza, Tysa stb. alakban írták középkori krónikáink és okleveleink, de Ticius-nak rajtok kívül még soha senki sem keresztelte.

szer 907-ben, akkor is csak Pozsonig s akkor is igen szerencsétlen eredménynyel kísérelték meg a rettegett magyarok földre beütni, s még augsburgi diadaluk után sem tarthatták tanácsosnak a megrongált, de meg nem tört magyar haderővel saját hazájában megmérkőzni, a megsebzett orosz lányt tulajdon barlangjában megtámadni.

Hogy a bajor herczegnek az Ens völgyében s a krajnai herczek közt némely határszéli magyar csapatok fölött nyert győzedelmei, melyek örömszajától a tiszamelléki síkon tanyázó törzsek bizonyosan nyugton alhattak, a magyar nemzeti haderőt meg nem ijesztették s benne a külföldi hadjáratok szenvedélyes vágyát legkevesebb sem hűthették, a következő évek történetei nagyon is világosan igazolják.

A 951. év tavaszán a magyar hadak Felső-Olaszországon átvonulva s a havasokon átkelve a Rhône mellékét özönlötték el. E folyón átkelve Gévaudan vidékét dúlták, melynek fővárosát Javaulx-t is bevették és fölforgatták, minek következtében a püspöki székhely Mende-be tétetett át. Innen Aquitaniának tartva Berri és Tourraine vidékét pusztították, hol is a strade-i szerzetesek ereklyéikkel együtt a loches-i várban találtak előlük menekülést, s miután a Loire mentén az oceánig zsákmányolva csaknem az egész nyarat e kalandozásban töltötték, azon úton, melyen jöttek volt, szerencsésen visszatértek a hazába ¹⁾.

E hadjárat alkalmával a magyarok a német birodalom területét kikerülve érintetlen hagyták, hihetőleg azért, mert nem tekinthették biztosnak az utat a bajor és sváb földön keresztül; s Ottó hadaitól, ki uralma bel- és kül elleneit megaláztatva, trónját megszilárdította, nem ok nélkül tarthattak. Ez erélyes király ugyanis a bajor herczegséget testvérének Henriknek, a sváb vagy alemann herczegséget fiának Ludolfnak, ki a 950-ben fiörökös nélkül elhalt Hermann herczeg leányával Idával kelt egybe, Lothringent pedig, melyet tengerentúli (IV.) Lajos francia király a német birodalomhoz átengedni kénytelenített, saját vejének Kon-

¹⁾ Flodoardi Annales. Pertz-nél III. köt. 440. l.— Translatio S. Genouffi Bouquet-nál, Recueil des historiens des Gaules et de la France, IX. köt.—Has. Dom Vaissette: Histoire de Languedoc. I. köt. 640. l. és Dussieux: Essai historique sur les invasions des Hongrois 77. l.

rád frank herczegnek adományozván, az előbb pártviszályok által szakgatott német törzsek erejét e családi kötelékek által összpontosítani s érdekeihez csatolni törekedett, fáradozásai végeztéljaul a császári korona elnyerését tartva szemei előtt. A tettekre vágyó, nagyra törő szellemű 38 éves király erős kormánya alatt Németországot a hatalom tekintélye kezdte övezni.

E tekintély varázsa azonban csakhamar szétfoszlott; a királyi családban kitört viszály a német nemzetet a legdühösebb polgárháború örvényébe sodorta, s őseink előtt, kik az Ottó ellen fegyverben álló pártosok által szövetségesekül meghivatva örömet ragadtak fegyvert szomszédaik erejének gyengítésére, a német földet önként megnyitotta.

Mielőtt a magyarok két év alatt 954 és 955-ben kétszer ismételt németországi hadjáratának leírásához fognék, hogy e hadjáratok megértéséhez, — melyeket némely német írók szerint, csupán a magyar nemzet rablásvágyának és kalandszomjának róvni föl épen nem lehet, — a kellő kulesot bírjuk, mellőzhetetlennek tartom a német birodalom ekkori belviszonyainak rövid de hű rajzát előrebocsátni.

Ottónak, kinek legforróbb vágya volt a császári koronáért Rómába vonulni, Olaszország zilált belviszonyai kedvező alkalmat nyújtottak ez önmagával viaskodó szerencsétlen ország ügyeibe avatkozni, s hatalmának súlyát éreztetve közeledni a szent székhöz, mely e korban a mennyei és földi koronák osztogatásának kiváltságát gyakorolta. Berengár ivreai örgróf versenytársától, Lothár olasz királytól, a trónt erőhatalommal elfoglalván, azon magát az által igyekezett biztosítani, hogy a hír szerint épen ő általa meggyilkoltatott Lothár özvegyét, a bájos Adelheidot, fiának Adalbertnek eljegyezze. A szép özvegy azonban undorral utasította el ez ajánlatot. Berengár ezért boszúra gerjedve, az özvegy királynét, székhelye Pavia megvívása után, fogságba kerítette, s miután ellenkezését meg nem törhette, a Garda tó mellett egy erős toronyba záratta. De sem a börtön szenvedései, sem a megalázó bántalmak, sem ígéretek, sem fenyegetések nem voltak képesek a nő elhatározottságát megingatni. Szökése egy hozzá hű szerzetes segítségével nagy nehezen sikerülván, Canossa várába menekült, s üldözője ellen, ki a várat rögtön megszállotta, védelemért és megmentéseért Ottó királyhoz folyamodott.

A lovagias Ottó, ki nejét Edithát, az angol király Edmund leányát, 946-ban vesztette el, a hír által bájai- és erényeiért egyiránt magasztalt fiatal özvegy esdeklésére nem maradt hidegen. A hadjáratot, mely kedvező alkalmul kínálkozott hatalmát Olaszországban terjesztetni s útját Rómához egyengetni, gyorsan elhatározta. Fiát Ludolfot a sváb hadakkal az Alpokon előre küldötte, s miután ez éjszokról, testvére Henrik bajor herczeg pedig keletről Friaulon át Felső-Olaszországba nyomult, maga a derék-sereggel a 951-dik év őszén megindulván az Etsch völgyén, Trienten és Veronán át, akadály nélkül vonult be Berengár védtelen hagyott székvárosába Paviába. Ünnepestes küldöttség hozta ide Canossából a három hónapi ostrom után menekült szép Adelheidot, ki bájaival a hódítót hódította, ígérte. Otto a telet Paviában töltvén, őt oltárhoz vezette, s magát Olaszország királyává koronáztatta.

Ottó e lépése családjában meghasonlást s a birodalomban véres polgárháborút idézett elő. A szenvedélyes ifjú Ludolf ugyanis, ki e hadjárat alatt büszkeségében és hiúságában a legmélyebben sértve érezte magát az által, hogy nagybátyja a cselszövő ravasz Henrik herczeg alattomos ösztönzésére az olasz városok közül egy sem hódolt az ő hadainak, ellenben Henrik serege előtt mind önként kaput tárt; ki sejtette, sőt hitte, hogy a mennyit nyert ez által atyja előtt becsületben és befolyásban ravasz ellensége, neki ugyan annyit kellett vesztenie; e házasság által jövőjét látta fenyegetve. A trón-utóddá már kijelölt ifjú nem kételkedett s e hitében gonosz sugalmazások is támogathatták, hogy atyja, ki e házasságból még számos utódokra tarthatott számot, ezek kedvéért az ő örököségi jogait fogja csorbítani. Ingerültségében, atyja akarata s engedelmé nélkül, boszús terveket forralva, hagyta oda a német táborot, s a saalfeldi gyűlésen több elégedetlen nagyokat szövetségébe vonván, fenyegető helyzetbe tette magát. E körülmény Ottót, ki az olasz pártok befolyása alatt álló pápától a császári koronát még most különben sem reménylhetette, gyors visszatérésre bírta. Maga helyett Olaszországban a hadak parancsnokává vejét Konrád herceget nevezte ki, őt teljhatalommal ruházván föl, hogy Berengárt békés úton vagy erőhatalommal a német felsőség elismerésére bírja.

Konrád az előbbi utat választotta s Berengárt becsületszavával biztosítván, hogy ipja udvarában tisztességes fogadtatásra talál; rá bírta, hogy fiával Adalberttel a hűbéri eskü följajlására a

magdeburgi királyi palotában jelenjék meg. Itt azonban Ottó, testvére Henrik tanácsára, s Berengárt méltán mélyen gyűlölő, neje Adelheid befolyására hallgatva, a büszke lombárdokat a legboszszantóbb megaláztatásban részesítette: három nap haszontalan várakoztatván, kihallgatatlan útasította vissza a hódolatára jötteket. Csak később az augsburgi országgyűlésen 952-ben augusztusban, midőn a belháború kitörésétől tarthatva, magát kívülről biztosítani kívánta, fogadta el Ottó Berengártól a német hűbérnöki hódolatot, de ezt is oly megszorítással tette, hogy az aquileiai és veronai örgrófságokat öcsésének, Henrik hercegnek, adományozta.

Ez eljárásával Otto vejét, a becsületérvzésében magát mélyen sértve érző Konrádot, maga ellen ingerelte, s az ellene lázadást forraló Ludolf szövetségébe taszította. A pártosok, kikhez csatlakozott Fridrik mainzi érsek is, biztosan számíthattak a bajorokra is, kik az idegen Henrik kormányától örömet igyekeztek volna szabadulni. Ezeket Arnulf, a 937-ben elbalt Arnulf bajor herceg fia, ki atyai öröksége visszafoglalásának reményéről nem akart lemondani, s rokonaival a scheyerni grófokkal Ottó legelszántabb ellenei közé tartozott, alattomban a pártütésre előkészítette. Hogy a siker az elhatározott jellemű, harczias, szigorú s így méltán félelmes Ottó ellenében, kihez saját törzsén a százszokon kívül egy német törzs sem ragaszkodott, s hűséggel az ország nagyaiól testvérén Henriken s az augsburgi püspökön Ulrikon kívül alig néhányan viseltettek, annál bizonyosabb legyen, a pártosok szükség esetére kül szövetségre is gondoltak, s tervökbe a magyar segítséget is befoglalták. Arnulf, ki gyermekkorában atyjával a Konrád király által legyőzött és kiűzött Arnulf bajor herceggel 914-től fogva mintegy öt évig tartózkodott Magyarországon, kinek anyja, némely újabb kori írók állítása szerint, Árpád leánya Ágnes volt, s ki e szerint a magyarokkal nem csak ismeretségben, hanem a magyar fejedelmi házzal vérrokonságban is állt ¹⁾, volt hihetőleg ez

¹⁾ E rokonság kérdését irodalmunkban legelsőbben Horváth István pendítette meg, Tudom. Gyűjtemény 1836. X. köt. 117. l. — Bővebben fejtegette Podhradczky József „Ágnes és Beatrix” című czikkében Tudomány-tár 1839. év V. köt. 304 — 314. l., és újabban Religio 1855. II. félév 58—59. sz. — Ezek nyomán tárgyalja a kérdést, melynek vitatásába itt ereszkedni nem akarok, legújabbban Frankl Vilmos: A magyar nemzet műveltségi állásának vázlat a az első fejedelmek korában. Pest. 1861. 299—306. l.

ügyben a szövetségesek titkos közbenjárója; támogatta e törekvést a Henrik herczeggel ellenségeskedő Herold salzburgi érsek és az aquileiai patriarcha is, kiknek egyházmegyéi a magyar határok szomszédságában feküdtek.

953-ban a sváb földön, Lothringenben, és a frank földön, mely két utóbbi tartományt Konrád herczeg kormányozta, egyszerre ki lön tűzve a lázadás zászlója, s megkezdődött a harc apa és fiú, ip és vő, s az egyes tartományokban a király és a pártütő herczegek hívei közt. Ottó hű százaival s Henrik herczeg a bajor haddal 953. július eleje körül Mainz alá szállott, honnan Fridrik érsek, ki már harmadszor volt beavatkozva a király elleni pártütésbe, az erős Breisach várába vonúlt. Ludolf és Konrád vitézül tartották magokat a város falai közt, s csak két hónapi ostrom után lettek hajlandók a békés kiegyezkedés megkísérlésére. Az értekezlet, melyet Ottóval és Henrikkel a város kapuja előtt személyesen tartottak, eredménytelen maradt, részint Henrik durva szemrehányásai miatt, melyekkel Ludolfot, mint ki atyját koronájától akarja meg-rabolni, elárasztotta, részint Ottó szigorú követelése miatt, ki fiától és vejétől bujtogató tanácsadók és főpártosaik kiadatását kívánta.

Mindjárt a meghíúsult egyezkedés után következett éjjel a bajor hadak tömegestől átszöktek Ludolfhoz. Ez, hogy atyja erejét megossza, hadaival Bajorországra tört, Henrik családját Regensburgból kikergette, kincseit vitézei közt zsákmányra bocsátotta, s Arnulffal együtt Regensburg falai közt ütötte fel fő-hadiszállását. Ottó, miután a lothringeni herczegségbe a letett Konrád helyébe ücsesét Brunót, a kölni érseket nevezte ki, hadaival fia után a bajor földre sietett, de Regensburgot karácsonyig hasztalan ostromolván, kénytelen volt a szász földre visszavonulni. A bajor nagyok közül csak Ulrik augsburgi püspök tartotta ki e hadjáratot híven a király oldala mellett; miért is Arnulf Augsburgot megtámadta s kirabolta, a püspök vagyonát és jobbágyait a maga és Ludolf hívei közt fölosztotta, sőt miután Ulrik a földült Augsburgban nem tartózkodhatván, Menchingen várába vonúlt, s ezt télviz idején nehéz munkával megerősíttette, őt 954-ben február 4-dikén itt is megtámadta. Más nap reggel a várórség, a püspök ücsese Theobald vagy Diepold kyburgi és dillingeni s Adalbert marchthali gróf vezérlete alatt kirontván, Arnulf bajorjait véres csata után szétverték. A viadal közben Arnulf testvére Herrmann a győztesek ke-

zébe jutott; de ezek részéről is Adalbert gróf a viadal terén halva maradt.

Egész Németország vad fölháborodásban állott; a pártok mindenütt a legnagyobb erőfeszítéssel készültek a tavasszal újult erővel megkezdendő belháborúra, s hogy a német föld nyomora és gyalázatja tetőpontra hágjon, a lázadók az Isten ostoraként rettetget magyarakat hívták be kétségessé válható ügyök támogatására, saját hazájok dűlására.

Hogy a magyarok ez alkalommal mint Ottó elleneinek szövetségesei, ezek által hiva, pénzzel fölfogadva, s kalauzolva robantak be a német birodalomba, magok a külföldi krónikák kétségtelenül igazolják. Ezek világos bizonyágai ellenére Ludolfot és Konrádot az utókor előtt tisztára mosni, mint ezt Brunner Luitpold a legelmésebb szörszálhasogatással megkísérlette, a leghálátlanabb fáradozás ¹⁾. A polgárháború pártduhe, a veszélyes játékot üző-lá-

¹⁾ Hogy a magyarokat Ludolf és Konrád hívták be Németországba, világosan mondja az egykorú *R u o t g e r B r u n o* kölni érsek életiratában, melyet csakhamar ennek halála után 966. körül irt, e szavakkal: „Simul Ungros antiquam pestem sollicitabant, ut regnum in se ipsum divisum invaderent, arbitantes hoc modo sibi sollicitudinem qua premebantur adimi, aut aliquatenus diminui posse. Pertz: Script. IV. köt. 255. l.—Utána írja e szavakat a 990-ben elhalt *F o l c u i n u s* lobes-i apát: *G e s t a A b b a t u m L o b i e n s i u m*. Pertznél IV. köt. 65. l. — Egyedül Ludolfra hárítja a vádat a XI. század elején élt *T h i e t m a r* merseburgi püspök, mondván: „Tunc Dudo (Ludolf) patri suimet ac regi resistere desperans, Avars (e néven emlegeti ő a magyarokat) pharetratos conduxit in socios.“ Pertznél III. köt. 745. l. — Hogy a magyarokat Konrád herczeg vezette Lothringenbe, világosan írja az egykorú *F l o d o a r d* reimsi presbyter. Pertznél III. köt. 402. l. — János, a Metz közelében fekvő gorze-i monostor apátja, ki 965. körül irta monostora védszentje sz. *G o r g o n i u s* csudáit, Konrád nevét elhallgatja ugyan, de a magyarok behívását a pártosok egyikének tulajdonítja, mondván, hogy midőn egykor (954-ben) lázadás támadt Lothringen nagyjai közt, egy valaki hitetlenül követeket küldött a magyarokhoz s behívta őket. *M i r a c u l a S. G o r g o n i i*. Pertznél IV. 245. l. — Az épen most említett János gorze-i apát életiratában, melyet János, sz. Arnulf apátja, Metzben 978-ban fejezett be, említve van, hogy János apátnak, mint Ottó követének a cordovai udvarban, a khalifa beszélgetés közben, Ottó kormányrendszerét hibáztatva, felhozta, hogy alattvalói fölött nincs kellő hatalma, s veje (Konrád) nem csak föllázadt ellene, hanem még az idegen magyar nemzetet is országán keresztül pusztítani vezette. *V i t a A b b a t u m G o r z i e n s i u m*. Pertznél IV. 377. l. —

zadók önérdeke soha és sehol sem szokott lelkiismeretes aggodással járnai el a sikert ígérő eszközök válogatásában.

Ottó Regensburg ostromában kifáradt hadaival még téli szállításán a szász földön pihent, midőn a magyarok, kik a pártütők fölhívására jó előre fölkészültek a hadjáratra, 954-ben kora tavasszal beütöttek a bajor földre. Ottó király, ki megütközéssel értesült, hogy a magyarok Bajorországban ellenségeivel egyesültek, sietve megindult ellenök: de a Ludolf kalauzai által vezérelt magyarok útjuk irányát változtatva, a szász hadakat kikerülték, s a frank földön, — hol csak Erneszt saalfeldi gróf jószágaiból, ki egyébiránt Ludolf pártján állt s ezért később jószágai vesztésével lakolt, ezernél több jobbágyot hurczoltak el rabúl, — sebesen átvonulván már virág vasárnapján (martius 19-dikén) Wormsnál a Rajna bal partján állottak. Itt őket Konrád és hívei ünnepélyesen fogadták, fényesen vendégelték s aranyban ezüstben gazdag ajándékokkal halmozták el ¹⁾. Innen Konrád hadaival egyesülten, a herczeg személyes vezérlete alatt, ki őket ellenfelei a kölni érsek és Rajner hennegau gróf jószágainak dülésére irányozta, száguldoztak be Lothringent; midőn azonban a Maas folyóhoz érkeztek, Konrád

Hogy a lothringeni herczegségtől megfosztott Konrád a Németországot dúló magyarokhoz szökött s őket Ottó birodalmába vezette, állítja az *Acta Abbatum Trudonensium* harmadik folytatója, Pertz-nél VIII. köt. 378 l. — Regino krónikájának egykorú folytatója a király ellenségei vezették a magyarokat, kik 954-ben a bójtben keltek át a Rajnán. Pertz-nél I. köt. 623. l. — Az egykorú Widukind is írja, hogy Otto megütközve értesült arról, hogy ellenségei a bajor földre berontott magyarokhoz csatlakoztak, kiket Ludolf kalauzai vezettek a frank herczegségbe. Pertz-nél III. köt. 455. l. — A XI. századi Aloldus jegyzeteiben olvashatjuk 953-ra, hogy a magyarokat az Ottó ellen összeesküdt fejedelmek csalták és bocsátották be Karinthián át Németországba, kik is majdnem két évig dúlták a szerencsétlen tartományokat, melyeket meglátogattak. Idézve Katonánál: *Hist. Crit. Ducum* 427. l. — Beszélik közönségesen tudott tényt, Béla király névtelen jegyzője is, ki szerint Bulcsú, Lél és Botond Ottó király ellenségeinek fölhívására táboroztak Németországban. 56. fej. — Mindezen adatok ellenére, melyek nagyobb részét maga is ismeri, idézi s erejükből minden áron kiforgatni erőlködik, azt vitatja Brunner: *Die Einfälle der Ungarn in Deutschland* 22—23. l., hogy a magyarok minden fölhívás és szövetség nélkül csak rablásvágyból ütöttek be a német birodalomba.

¹⁾ Widukind, *Res gestae Saxonicae*. Pertz-nél III. köt. 455. l.

herezeg nem tartott tovább velük, hanem Maastrichtnél külön válván visszavonult ¹⁾. Hihető, hogy maga is megirtózott a veszedelem láttára, melyet a pusztító hadakkal a szerenesétlen tartomány lakosaira idézett. A magyarok a Maason átkelve Hasbaniát és Carbonariát, a mai Belgiumnak Lüttichtől nyugatra terülő részét elborították; ezután az Ardenn hegyeken átkelve Franciaországra törtek, Cambray, Laon, Reims, Châlons és Toul vidékét átszáguldozták s innen Burgundba nyomultak. Bár csaták és betegségek által megtizedelve, de zsákmánynyal megrakodva s számtalan foglyot hajtva magokkal, szerenesésen érkeztek Felső-Olaszországon át hazájokba ²⁾.

E hadjáratról a Rajnán inneni monostorok évkönyvei alig egykét szóval csak a legnagyobb általánosságban emlékeznek, míg a Rajnán túl írt évkönyvekben számos érdekes részletet találunk följegyezve; miből bizvást következtethetjük, hogy ekkor őseink a háború súlyát leginkább a rajnántúli tartományokkal éreztették. Legelsőbbben is Konrád ellensége Bruno kölni érsek egyházmegyéjét dúlták föl. A Költől éjszaknyugatra mintegy négy mérföldre eső Gladbach gazdag egyházát fosztották ki kincseiből, csak az ereklyéket sikerült a papoknak egy kivájt kőben a föld alá rejtve megmenteni ³⁾. A Maason túl fekvő gembloux-i monostort szent Gvibert oda való szerzetes közbenjárása mentette meg. A szent férfit, mond a legenda, fegyvertelenül, de Isten szavának erejében bízva, oly elszántsággal járult a magyarok elébe, hogy vagy meghal, vagy testvéreit a haláltól megmenti. A hit szent ígéit hirdetve lassanként lecsilapította dühöket, s lelki üdvökről beszélgetve, néhányat meg is térített közülök, kiket így a legenda kifejezése szerint „az ördög birodalmából kiragadott“ ⁴⁾. Aligha tévedünk, ha ezt a esudaszerű színbe öltöztetett jelenetet természetesen is megfigyelték tartva, úgy vélekedünk, hogy a hit szent szavai mellett, melyek hallgatására és tanulmányozására a villámként száguldozó magyar

¹⁾ Folcuinus, Gesta Abbatum Leobensium. Pertznél IV. köt. 65. l.

²⁾ Flodoardi Annales. Pertznél III. köt. 402. l. és Folcuinus e. h.

³⁾ Chronicon Gladbachense. Pertznél IV. köt. 76. l.

⁴⁾ Vita S. Guiberti Gemblacensis Monachi. Acta Sanctorum. Mar. V. köt. 264. l.

zérlete alatt a Lobes-től mintegy 12 mérföldre fekvő Cambray városa falai alatt találjuk. A város püspöke Fulbert jókor intézkedéseket tett a város védelmi állapotba helyezésére, melyet már a magyarok 951-diki hadjárata alkalmával megerősítettett. A városbeliek a vidék menekült népével a falak közé zárkozva várták a magyarokat, kik a vidéket rabolva, az egyházakat égetve, a népet rab-szíjra fűzve közelgettek.

Április 6-dikán Bulesú hadai Cambrayt csakugyan megszállották, külvárosait égették, rabolták, s miután a környéket három nap fosztogatták, rohammal kísérelték meg a város bevétele, de vitéz ellenállásra találván, a sikeretlen vívással fölhagytak. Kifáradva, a várostól kissé távolabb a Schelde folyó melletti réten ütöttek föl sátraikat s ott vígan lakomáztak, hogy majd pihent erővel új támadásra szálljanak. E közben egy előkelő magyar ifjú, a magyar vezér unokaöccse, — kinek nevét forrásunk írója, mint maga megjegyzi, elfelejtette, kevesed magával a város falaihoz igen közel talált nyargalni, mit a falakról egy Odó nevű vitéz észrevévén egy csapat bátor legénnyel kitör, s a kis magyar csapatot üzőbe veszi. A fiatal büszke magyar a sokkal nagyobb szám előtt is szégyenlőn hátrálni, vakmerően üldözői közé ront, de körülkerítve hősi küzdelem után elesik. Az ifjú bajnok fejét a győztesek diadaljelül dárdára szúrják, s elleneik rettentésére a vár fokára kitűzik.

A mint kedves bajtársa elestét Bules vezérnek hírül vitték, fájdalomában és bosszújában keservesen fölajdúlva riadót fuvat; az imént vígan lakomázó had néhány pillanat alatt lóra kap, s a bosszúszomj vad riadásával rohan vezére nyomában a város falai alá. Itt a vakmerő rohamot kétségbeesett védelem fogadja; kint a szégyen érzete s a bosszú dühe, bent a vallás és hon szerelme s a menekülés reménye végső erőfeszítésre buzdítja a vívókat. A kétségbeesés perceiben Fulbert püspök egyháza védszentje szent Gaugerius (Saint-Gaucher) koporsójára borúlva imádkozik, kinek tetemeit a városon kívül eső monostorból jókor a falak közé a szűz Mária monostorába szállíttatta; majd egyházi diszöltönyben, keresztel kezében, a falakon és bástyákon jelenik meg, biztatva a esüggedőket, lelkesítve a küzdőket, s az örök élet jutalmát hirdetve a dicső halállal kimúlándóknak. A hősi ellenállást siker ko-

ronázza ; a magyar hadnagyok a betörés lehetetlenségéről meggyőződve , a vívást jobbnak látják ismét abba hagyni.

A beállott szünetben Bulesü békehírnököket küld a városba, s általok hitére igéri és fogadja, hogy ha a városbeliek a falakra tűzött fejet kiszolgáltatják, hadai minden foglyot, minden zsákmányt, a mit csak e vidéken szerettek, a legcsekélyebb darabig visszaadnak s azután békével elvonulnak a város alól. Ez ajánlatra, — melyből láthatjuk, mennyit voltak készek pogány őseink áldozni, esakhogy szeretett bajtársuk fejét gúny tárgyául ellenségeik kezében ne hagyják s a fejedelmi vérből való ifjú tetemeinek a vallásos végtisztességet megad hassák, — a városiak cseltől s hitszegéstől tartva hideg visszaútasítással feleltek.

Most a magyarok dühe tetőpontra hágott. Nem vesztegették többé erejüket a falak sikertelen vívására, hanem nyilaikra égő kanóczokat alkalmazva a város porrá égetésével akarták bosszújokat tölteni. A város falai közt, a mint az égő nyilveszszők felleg gyanánt repkedtek, leirhatatlan lőn a zavar és rémület, itt ott a lángok már lobogni kezdtek, sőt a magyarok által különösen célba vett székes-egyház födele is tüzet kapott. Ekkor egy Serraldus nevű pap a toronyba hágván, kötélletrán a magyarok nyilzápora közt a födélre aláereszkedik, s a már harapozó lángot egy veder vízzel eloltja, a nélkül, hogy jártában keltében egyetlen lövés találta volna. Ez a csüggedőkbe lelket önt, a védelem ismét elszántabb lesz, a magyarok a falak alól harmadszor is visszavonulnak. Dühökben és szégyenökben a mi még a külvárosokból épen állt, romná s hamuvá tették, s minden fegyverfoghatót, ki kezükbe került, leöldököltek. Ezután szent Gaugericus monostorának pompás és gazdag egyházába kísértették meg a betörést, de a kanonokok az egyház kerítésébe menekült néppel elszántan védték magokat és a szent helyet. A magyarok sikertelen támadás után tüzet akartak az egyháznak vetni, de minthogy a födél ólom volt, belátták, hogy e tervök kivihetetlen. Már épen visszavonulóban voltak, midőn egy pap a viadal hevétől fölingerülve s a siker örömétől elragadtatva, nyilával a távozók sorai közé lőtt. Erre a magyarok rögtön visszafordultak, a vívást újabb hévvel folytatták s a monostorba végre betörvén, a népet leverték, a papok közül többeket leöltek, s az egyházat, födele alá esővát vetvén, lángba borították. Az ol-

vadozó földél iszonyú ropogással dőlt össze, s a forró ón — mint a krónika mondja, — patakokban omlott alá a völgybe ¹⁾).

Cambray alól a bosszúszomját így kielégített Bulesú hadai a Champagne-ba ütöttek; Reims közelében szent Theodorik monostorát fölégették ²⁾), ezután Toul városát borították lángba s környékén oly dülást követtek el, hogy alig maradt három négy pap a székes-egyház szolgálatára ³⁾). E száguldozásaik közben, jövet-e vagy menet közben, meg nem határozhatjuk, egy csoport magyar a Metztől délnyugatra mintegy 2 mérföldre fekvő gorze-i monostor vidékén ütött ideig óráig tanyát. A monostor várkastélyát épen ekkor szándékoztak nagyobbítani s újra építeni; a régi körfal mintegy harmada le volt rontva, az új még nem volt kellő magasságra emelve s oly rések maradtak rajta, hogy az ellenség egészen a monostor kapujáig nyargalhatott. A magyarok, — mint János apát ki 960-ban vette át e monostor kormányát, szent Gorgonius eszdái közt írja, — csaknem egy egész hétig, reggel, délbe, estve környékezve kémlelgették a monostort. Az apát kétségbe volt esve: „Elvesztettelek benneteket, mondá siránkozva az ifjú szerzeteseknek, mindnyájatokat, kiket Istennek neveltem. Bár rég bevittelek volna titeket Metz város falai közé, hogy maradnának utánunk, kik a Krisztusnak szolgálnak. Óh ha csak minket öregeket gyilkolnának meg!“ A magyarok azonban, az erősségek vívása közben szenvedett veszteségeiket emlékezetükben tartva, nem tartották tanácsosnak a támadást, holott a monostort, ha vívják, bizonyosan bevehetnék volna. János apát legkevesebbé sem kételkedik e nagyon is könnyen megfejtethő szabadulást a monostor védszentje szent Gorgonius közbenjárásának róvni föl érdemül. Ez védte meg a barátokat ellenségek Konrád herczeg bosszujától is, ki a magyarok távozta után többször meg akarta rohanni a monostort, de minden éjjel annyira megrémült, hogy reggelre

¹⁾ Gesta Episcoporum Cameracensium. Pertznél VII. köt. 428—429. l.

²⁾ Acta Sanctorum. Jul. I. köt. 59. l.

³⁾ Gallia Christiana XIII. köt. 977. l. — E pusztulás után, melyet nagy részben az előbbi belháborúk is idéztek elő, Gauzlin touli püspök egyházmegyéje nagyjaival gyűlést tartván, ezek s különösen Ottó segítségével hozta rendbe püspökségét. Dussieux, Essai historique sur les invasions des Hongrois. 80. l.

nem volt bátorsága támadni, mint ezt a herceg halála után egyik cselédje kivallotta ¹⁾).

Míg a magyar hadak a Rajnán túl kalandoztak, Németség kebelében a belháború újra kitört. Ottó a bőjt elején hadaival a bajor földre visszatért s Regensburg ostromát megújítván oly sikerrel folytatta, hogy a szorongatott Ludolf végre is fegyvernyugvást kért, és nyert mind addig, míg ügye az országgyűlésen el leend igazítva. E gyűlés Langenzennben Nürnberg mellett 954. június havában nyílt meg. Megjelent ott nem csak Ludolf, hanem Konrád herceg és Fridrik mainzi érsek is, ki Ottónak meghódolván, a hűségi eskü letételére is késznek nyilatkozott. Ottó ezt az érseknek elengedte s csak azt kívánta tőle, hogy munkáljon teljes erejéből a béke és egyetértés helyreállításán. Konrád, kit Ottó a lothringeni hercegségtől megfosztott, de ősi örökségében a frank földön hercegi címmel meghagyott, teljesen kibékülvén, ezentúl a királyt híven szolgálta, s bűnét, melyet hazája ellen elkövetett, egy év múlva az augsburgi vérmezőn hősi halálával engesztelte ki. Ludolf ellenben a követelt föltétlen hódolatot visszaútasította, rettegvén nagybátyja Henrik bosszújától, s a meghíúsult egyezkedés utáni éjjel bajtársához Arnulfhoz Regensburgba szökött. Ottó most harmadszor szállotta meg e várost, s július közepétől augusztus végéig erősen szorongatta. E közben Arnulf egy kirohanás alkalmával a csatatéren maradt, a bezárt falak közt az éhség jelei aggasztólag mutatkoztak, a megszállottak erejökben csüggedni kezdettek, és így Ludolf ismét fegyvernyugvásért s egy újabb országgyűlés összehívásaért esedezett, mely ügyében végképen ítéljen. Kérélmében Ottó beleegyezett; a jellemtelen fiú azonban, mihelyt szabadon lélezhetett, ismét fegyvert ragadt atyja ellen. A sváb földön Illertissennél az Iller folyó mellett atyja és fiú hadai ismét szemben álltak egymással s döntő ütközetre készültek. Ekkor jelent meg a felek kiengesztelésére Ulrik, augsburgi püspök, társával Hartbert churi püspökkel, s közbenjárásuknak sikerült fegyvernyugvást eszközölni, s Ludolfot rá bírni, hogy ügyét az országgyűlés ítélete alá bocsássa. Ludolf azonban, még mielőtt e gyűlés összeülhetett volna, magát legalázva s vétkét megbánva, meztláb jelent meg atyja előtt, a mint ez Thüringenben vadászott, s lábai elé borúl-

¹⁾ *Miracula S. Gorgonii*. Pertznél IV. köt. 245. l.

ván, töredelmes szívvvel kért tőle bünciért bocsánatot, mit az atyai szív nem tagadhatott meg. A december közepén tartott arnstadti országgyűlés e kibékülést ünnepélyesen szentesítette. Valamint Konrádnak Lothringenről, úgy Ludolfnak is a sváb hercezségről le kellett mondani; helyébe Ottó Burkhárdot, a hasonló nevű egykori sváb herceg fiát, Henrik bajor herceg Hedwig nevű leányának férjét, nevezte ki. Ugyanezen gyűlés alkalmával az időközben elhalt Fridrik mainzi érsek helyére Ottó Vilhelmet, egy szláv rabnőtől született természetes fiát, választotta és erősítette meg. Ludolfot azután híveivel együtt, — kik közül többen, mint Erneszt saalfeldi gróf is, birtokaik elvesztésével lakottak, — Olaszországba küldte Berengár ellen harcolni, hol a boldogtalan királyfi három év múlva elhalt.

Második fejezet.

A magyarok berohanása Németországba 955-ben. — Augsburg sikertelen ostroma. — Ottó megérkezése s a két tábor elöcsatája augusztus 9-én. — A lechfeldi döntő ütközet augusztus 10-dikén 955. — A szétvert magyar hadak romlása. — A magyar hagyományok Bulesú és Lél haláláról, a hét gyász magyarról, Botond és hadai szerencsés visszatértéről. — Az augsburgi vereség erkölcsi hatása s politikai következményei. — A keleti határgrofság visszaállítása.

Németország ügyei e szerint a 954. év végén szerencsés fordulatot nyertek, a királyi tekintély megszilárdult, a birodalom legfőbb méltóságai a királyi család hű tagjai közt voltak felosztva. A bajor földet Ottó testvére s híve Henrik, a sváb hercezséget Burkhárd, Henrik veje, Ottónak neje Adelhaid után, — ki Hugó provençei gróf s olaszországi királynak a néhai Burkhárd sváb herceg nővérétől Berthától született leánya volt, — különben is rokona, Lothringent Ottó testvére Brunó kölni érsek, Frankent veje a hűségére visszatért Konrád, a birodalom legfőbb papi méltóságát, a mainzi érsekséget, Vilhelm a király természetes fia bírta. A szász hercezséget, ősi örökségét, Ottó, ki a királyi méltósággal a hercegi tiszt viselését egybeférőnek nem tartotta, a szász hadak élén mellette mindig híven harczolt Billung Ottónak adományozta.

A királyi hatalom ellenségei megalázva s ártalmatlanokká voltak téve. Az egész német földön egyedül a daczos vakmerő

seheyerni grófok maradtak, kik a háborút Ottó és Henrik ellen, kétségtelenül nem annyira saját erejükbe, mint az Elbe melléki szlávok fölkelésébe s a magyarok segítségébe bizakodva, tovább is merték folytatni. Ottó 955-ben húsvét után megszállotta fő fészköket Regensburgot, melyet éhség miatt kénytelenek lettek végre föladni. Arnulf fiai közül a nagyobbiknak Berechtoldnak Reisersburgba (a Duna mellett a mai Günzburg közelében), a kisebbiknek Babonak az Ilm melléki seheyerni ősi jöszágba kellett mintegy számkivetésbe megvonulni. Henrik ismét az egész bajor föld urává lett, s hatalmát és bosszúszomját legfőbb ellenségein valódi barbár kegyetlenséggel éreztette; a magyarok behívásában részes Herold salzburgi érseket, a seheyerni grófok atyafiát, szeme világától, az aquileiai patriarchát pedig férfiúságától fosztatta meg.

E közben az Elbe melléki szlávok, hódítóik zsarnoki dolyfét, a térítés örve alatt rajtok elkövetett erőszakot, a népet yérig zsaroló német papság visszaéléseit s különösen nemzetiségök bűsz gyűlölőjének Gero elbei határgrófnak vad kegyetlenkedését tovább nem tűrhetve, a gyűlölt idegen járom széttörésére fegyvert ragadtak, s fejedelmeik Nákó és Sztoineg vezérlete alatt, az Ottó ellen pártot ütött Wickmann és Eckbert grófok segélyével, a szász föld határán áttörve, Németország csak imént helyre állt nyugalomát komoly veszélylyel fenyegették.

A mint Ottó junius vége felé a szász földre érkezett, hogy annak védelmére a szükséges intézkedéseket tegtegye, váratlanul a magyarok követei jelentkeztek nála. E követség czéljául az Ottóval megújítandó barátságos egyesség volt bevallva, valósággal azonban, mint ezt a királyi udvarban többen azonnal gyanították, a követek csak azért jöttek, hogy a német birodalom belviszonyairól alapos tudomást szerezzenek. Ottó őket néhány nap magánál tartván, némi csekély ajándékokkal békével bocsátotta el. Alig érkezhettek haza e követek, a magyar hadak, melyeknek a berohanásra adandó jelre készen kellett várniok, a Duna völgyén a bajor földre beütöttek. Henrik herczeg Regensburgból gyors-futár által jelentette Ottónak: „Ime! a magyarok özönnel támadnak határaidra s harcot akarnak veled állani“¹⁾. Ottó e hír vételére elkeseredett elszántsággal így kiáltott föl: „inkább halljak meg, mint-

¹⁾ Widukind, *Res gestae Sax.* Pertznél III. köt. 456. l.

sem e gyalázatot tovább türjem,¹⁾ s a hercegségekbe azonnal parancsot küld, hogy dandáraik azonnal keljenek föl s Augsburg irányában gyülekezzenek ¹⁾. Előre gyanítható volt ugyanis, hogy a magyarok a bajor földdel fogják dűlásaik súlyát éreztetni, s abban különösen Augsburg városának, Ulrik püspök székhelyének, kézre kerítése lesz egyik legfőbb czéljok. Ulrik ugyanis, mint láttuk, a közelebbi múlt polgár-háborúban Ottó és Henrik zászlója mellett híven kitartott, s így a törekvéseikben megbukott scheyerni grófok bosszújának czélpontjául szolgált; a magyar hadakat pedig a német földön ez alkalommal egyik scheyerni gróf, a Regensburg alatt elesett Arnulf bajor palotagróf testvére vezette, kit a salzburgi évkönyvek Ottónak, némely újabb kori német írók pedig Wernernek neveznek ²⁾.

¹⁾ Ugyanő ugyanott, és Thietmari Chronicon. Pertznél III. köt. 476. l.

²⁾ Brunner Luitpold, Die Einfälle der Ungarn in Deutschland. 26. l. azt vitatja, hogy a magyarokat valamint 954-ben, úgy 955-ben is senki sem hívta be a német-földre, hanem csak rablás kedvéért rohantak be a birodalomba. Szerinte csak az egykorú Ruotger találta el híven a valót, kinek hite s előadása szerint a magyarok a múlt évi hadjárat szerencséjétől csábítva (seducti credo superioris anni successu) törttek 955-ben Németországra. Pertznél IV. köt. 268. l. — Igazat adunk Brunnernek, midőn Sigibertus Gemblacensis tévedését, ki — Konrád herceget írja 955-ben is a magyarok behívójának, kimutatja; megengedjük, hogy a XVI. századi Aventinus is a két évi hadjáratot összezavarva állítja, hogy a magyarok ekkori behívásában Konrád hercegen kívül Herold salzburgi érsek is részes volt: de hogy a scheyerni grófokat, kikről maga Brunner is elismeri, hogy Ottó elleni daczos bosszújokban a magyarok berontását örömet látták, s ahoz szerencsétlen sorsuk jobbra fordulásának reményét kötötték, e részben a vád alól fölmenthesse, arra okoskodásában meggyőző bizonyítékot nem találunk. Azt mondja ugyanis, hogy csak az 1158-ban elhalt Ottó freisingi püspök hártja krónikájában (VI. könyv, 20. fejj.) a magyarok ekkori behívásának vádját egy scheyerni grófra, ki e véteért csakugyan keservesen meglakolt, mert az augsburgi csata után az őt árulónak tartó magyarok bosszújának áldozata lett. Ottó püspök e kérdésbeli hitelét pedig nagyon is kétségesse akarja tenni, azt állítván, hogy ő kora politikai bonyodalmaiban a scheyerni grófok utódaival, a Wittelsbacherekkel, ellenségeskedésben állván, ezek és őseik ellen hamis ráfogásokban önti ki mérgét, s a kérdéses vádat is csak szent Ulrik életírójának szavaiból koholta, melyek szerint a magyaroknak Augsburg alatt Berchtold scheyerni gróf adta tudtokra a német hadsereg közelgetését. Azonban úgy

A hadsereget, melyet őseink ekkor kiállítottak, a külföldi krónikások roppant számúnak állítják. Az egykorú *sant-galleni* évkönyv százezer magyarról emlékezik ¹⁾. Szent Ulrik életirója Gerhárd, ki az augsburgi csata után mintegy 30 évvel irt, azt állítja, hogy oly roppant sereggel törtek be a magyarok, a melyet az akkor élt emberek vallomása szerint soha senki az előtt egy tartományban nem látott ²⁾. Regino egykorú folytatója szerint pedig oly nagy sereggel indultak meg, hogy erejökben elbizakodva azzal dicsekedtek, hogy ha csak a föld alattok meg nem hasad, vagy az ég rájuk nem szakad, senki őket meg nem győzheti ³⁾. Ha e kifejezésekben az augsburgi diadal nagyszerűségét kitüntetni törekvő krónikások részéről némi nagyítást hajlandók lehetünk is föltenni, annyit, mint bizonyost elfogadhatunk, hogy e hadjáratra nemzetünk oly erővel jelent meg, milyennel előbb aligha vagy csak igen ritkán vonúlt ki hazájából.

E haderő, melynek vezéreül Bulesút, Lélt, Súr és Botondot nevezhetjük meg ⁴⁾, a Duna jobb partján nyomult elő, s a ba-

látszik, hogy Brunner a források gondos tanulmányozása mellett is vagy nem ismerte, vagy, a mi hihetőbb, önként elhallgatta némely külföldi évkönyvek tanúbizonyságait. A freisingi Ottó koránál régibb eredetű salzburgi évkönyvekben olvashatjuk 955-re: „Ungari Bavarium vastant, ducente eos Ottone Schirense comite, sed iuxta Augustam . . . occiduntur. Annales Sancti Rudberti Salisburgensis. Pertznél: Script. IX. köt. 771. l.” — Hasonlót mond, nevet nem említve, az admonti évkönyv: Ungari totam Bavarium depopulantes quodam Schirense comite eos producente, apud Augustam Ecclesiam S. Afrae combusserunt. Annales Admontenses. Pertznél IX. köt. 573. l.; mit csaknem azon szavakkal ad elő az Auctuarium Garstense is Pertznél IX. köt. 566. l.

¹⁾ Annales Sangallenses majores. Pertznél: Script. I. köt. 79. l.

²⁾ Gerhardi, Vita S. Oudalrici episcopi. Pertznél IV. köt. 401. l.

³⁾ Continuator Reginonis. Pertznél I. köt. 623. l.

⁴⁾ Bulesút és Lélt rex Pulszi és rex Lele néven említik az Annales Sangallenses maiores e. h. és utána Hepidanus monachus a 955. évre. — Súr és Lélt (Sur regem Hungarorum et Leel du cem) mint a magyaroknak Regensburgnál fölakasztott vezéreit említi a XIII. századi ebersbergi chronicon. Rerum Boicarum scriptores nusquam antehac editi. Edidit A. F. Oefelius. II. köt. 7. l. — Ugyanezeket Lelius és Assur néven találjuk említve II. Henrik csá-

for föld déli részét a Dunától a tyroli havasokig tüzzel vassal pusztítva száguldozta be. Míg a nagyobb rész itt a sváb föld határáig az Iller folyóig dült, a sereg egy harmada, hazai krónikáink szerint 40,000 ember, Botond vezérle alatt a Schwarzwaldig nyomult s a Majna és Rajna mellékére terjesztette ki száguldozásait ¹⁾.

A külföldi egykorú évkönyvek e hadjárat részleteiről, Augsburg ostromát s a Lech melletti ütközetet kivéve, mélyen hallgatnak,

szárnak egy habenbergi Adalbert által a XII. század közepe táján írt életrélatában. Adalberti, Vita Henrici II. Imperatoris. Pertznél IV. köt. 792. l. — Botondról és Urkónról, mint az augsburgi csata után szerencsésen haza jött vezérekről szól Béla király névtelen jegyzője 55. és 56. feje, ki többi hazai krónikáinkkal együtt Bulcsú és Lél fölakasztatásáról is emlékezik. — Végre a XVI. századi Aventinus, Annales Boiorum V. könyv, az elfogott és fölakasztott magyar vezérek neveit így sorolja elő: Bultzko rex, et eius quatuor reguli, Schaba, Lelius, Sura, Toxus. Szerinte a magyar nemzet fővezére Taks e hadjárat alkalmával fogságba esve, gyalázatos halállal múlt volna ki, s az augsburgi vezerség után mindjárt Gyeicsét (Guizo) választották volna a magyarok fejedelmöknek. Minthogy azonban Aventinus tévedése e részben kézzel fogható: Taks jelenlétét e hadjáraton, egyedül az ő hitelére, el nem fogadhatjuk, s a csupán általa említett Csaba vezért sem vehetjük történelmileg hiteles személynek.

¹⁾ Sz. Ulrik életrője mondja, hogy a magyarok a Dunától a Schwarzwaldig (usque ad nigram silvam) pusztítottak, s a sváb földet (Alemanniam) is elfoglalták. Gerhardi, Vita S. Oudalrici Episcopi. Pertznél IV. köt. 401. l. — Ezt tekintetbe nem véve, az újabb német történetírók közül többen, mint Dümmler, Büdinger és Brunner, koholmányul, szándékos hazugsággal vádolják Béla király névtelen jegyzőjét, ki szerint Botond a Rajna mellékéről diadalmasan haza hozta seregét, mely krónikáink szerint 40,000 emberből állott. Az ő felfogásuk és előadásuk szerint Ottó Augsburgnál az egész egyesült magyar hadat tette tönkre. Hogy ezt hihetővé tehesse, Brunner a magyar hadakat Augsburg külvárosának földülése után a Schwarzwaldig, s onnan ismét nagy hirtelen a város ostromára visszavezeti. Die Einfälle der Ungarn 28. l. — Mintha bizony a magyar vezérek Augsburg falainak megvívására szükségesnek és hasznosnak tarthatták volna százezer főnyi lovasságuk összpontosítását és tétlen heverését, mely roppant hadat hosszabb ostrom esetére a már földült közel vidékről élelmezni is teljes lehetetlenség lett volna. Hogy pedig a lechfeldi nyílt csatára sem vonhatták össze, bár akarták volna is, a Rajnáig száguldozott hadaikat, abban sem kételkedhetünk; mert, mint alább látni fogjuk, a mint a magyarok Ottó váratlan közelgetéséről értesültek, már más nap megkezdődött az ütközet, s így a távolabbi csapatok egybevonására idő teljességgel nem lehetett.

úgy, hogy csak később kori följegyzések és hagyományok alapján lehetünk képesek némi gyér vonásokban vázolni a bajor földet ekkor ért pusztítást. Rottnál, az Inn folyó mellett, a sz. Marianus és Anianus remeték hamvai fölé épített egyház falai közt nagy tömeg vidéki nép keresett menedéket; egy magyar csapat támadást intézett az egyházra, de a szent hely csudálatos módon mentette meg a hiveket a pogányok dühétől ¹⁾. Egy más magyar csapat Ebersberg vára alá nyargalt, de miután látta, hogy a falakra hasztalan szórja nyilait, csakhamar tovább vonult ²⁾. A wessobrunni monostor apátja Thiento hat szerzetes társával a magyarok csapásai alatt vértanúi halált szenvedett ³⁾. A diesseni monostort, melyet a magyarokon 948-ban győzedelmeskedett Rathó gróf alapított, a magyarok földülták, a barátok a nem rég elhalt alapító tetemeivel az andechsi várban találtak menedéket ⁴⁾. Benedikt-Beurenben a monostor kincseit kirabolták, a barátokat részint kardra hányták, részint a fölgyújtott monostor lángjai közt vesztették el ⁵⁾. Egy másik hadosztály, mely inkább éjszagnak tartott, Freising városát szállotta meg s rabolta ki, hol egy régi krónika szerint július 28-kától kezdve hat napig, s így augusztus 3-káig tanyázott. A székes-egyház itt is csuda útján menekült meg dűlásuktól ⁶⁾. Innen e hadosztály Thierhauptennek tartott, s miután az ottani kolostort elpusztította, a Lech folyón átkelve, Augsburg felé irányozta útját ⁷⁾.

Augsburg, bár kiterjedésére nézve a mai várost meg sem közelítette, mint püspöki székhely s alkalmas fekvésénél fogva a déli bajor föld kereskedelmének központja, már e korban tekintélyes állást foglalt el a fejlődzeni kezdő német városok közt. Ulrik

¹⁾ Szent Marianus és Anianus legendája. Monumenta Boica I. köt. 349. l.

²⁾ Chronicon Ebersbergianum antiquius. Oefelénél e. h.

³⁾ Leutner, Historia monasterii Vessofontani. Idézve Brunnernél e. h. 27. l.

⁴⁾ Aventinus, Annales Boiorum V. könyv.

⁵⁾ Chronicon Benedicto-buranum, Pertznél: Script. IX. köt. 253. l.

⁶⁾ Meichelbeck, Historia Frisingensis. Idézve Brunnernél e. h.

⁷⁾ Aventinus e. h.

püspök, a kyburgi és dillingeni grófi családból, ki a püspöki széket 924-ben foglalta el, a várost, melyet használhatatlan kis sánccokkal és rothadt karózáttal körítve vett át, a magyarok gyakori berohanásai ellen biztosítani akarván, köfállal kerítettette. Nem voltak ugyan e falak magosak, hiányoztak rajtok a védbástyák, s maga a város fekvése sem nyújtott különös védelmi előnyt ¹⁾: de maga az egyszerű körfal is mély sáncaival, a püspök gyakorlott dandárától, az életök és vagyonuk megmentéseért küzdő polgárságtól s a vidéknek a falak közt menedéket kereső népétől védetve, a szálguldozó magyar lovas hadak hirtelen támadása ellen elég biztosságot nyújthatott.

A mint a magyar had Augsburg alá érkezett, a külvárost s ebben szent Afra egyházát is lángokba borította ²⁾; azután a várost körülkerítette. Az őrsereg, mely Ulrik öcsese Diepold gróf vezérlete alatt tetemes számú válogatott katonaságból állott, azonnal kirohanást akart kísérteni: de Ulrik püspök, ki, mint általában e korban az egyház nagyjai a pogány magyarok ellenében egyházi hatóságuk területén gyakorlani szokták, a katonai hatalom tekintélyét is kezében tartotta, e lépést, melylyel szerencsétlen fordulat esetére a város sorsa lehetett volna kockára vetve, komolyan letiltotta; sőt az egyik gyengébb kaput, melyet a magyarok tömeges rohama betöréssel fenyegetett, el is torlaszoltatta. A magyarok ezután támadásukat a keleti kapu ellen intézték, melyen át kellett a helyőrségnek ivó-vízért a Lech folyóra járni. A viadal e kapu előtt a legnagyobb elkeseredéssel folyt; a püspök vitézei, támogatva a kétségbeeséssel vívó polgárságtól, buzdítva főpapjuk lelkesítő szavai által, ki a viadal legválságosabb perczeiben lóháton, vért, sisak és paizs nélkül, hófehér stólában jelent meg a nyilak és kövek záporában a küzdők sorai közt, hősi elszántsággal harczolt, s a magyarok erőfeszítését, kik egyik vitéz hadnagyuk nyomában már-már a kapu s így a város birtokában képzeltek magokat, megghiúsította. A viadal hevében ugyanis egy jól irányzott csapásra a merészen előnyomult magyar vezér halva

¹⁾ Gerhardi, Vita S. Oudalrici Episc. Pertznél IV. k. ö. t. 390 l.

²⁾ Vita S. Oudalrici e. h. 401. l. és utána Herimannus Augiensis, Pertznél V. k. ö. t. 114. l.

rogyik össze; mire a vivők zavarba jönnek, ezer meg ezer ajak a fájdalom és rémület riadásába tört ki, s a fejét vesztett tömeg, miután a vitézebbek a holt testet az ellenség kezéből kiragadták, levert lélekkel vonúlt vissza táborába ¹⁾).

Augsburg ezen napra meg volt mentve: de bizonyosnak lehetett tartani, hogy a magyarokat, kikről föl sem lehetett tenni, hogy a város falai közt reménylett gazdag zsákmányról egykönnyen lemondjanak, e nem sikerült roham vesztesége nem fogja visszariasztani újabb s merészebb támadások ismétlésétől. Ulrik püspök azért e nap s a rá következett éj nyugalomát további védintézkedések tételére fordította. A csata után a várost körüljárván a kapuk védelmére alkalmas helyeken sáncz-telepeket hányatott, ezeken egész éjen át erősen dolgoztatott, beléjük válogatott véderőt helyezett, s a körfalak sánczainak karózatát, a mennyire az idő engedte, kijavíttatta ²⁾). Mig a fegyveres és munkabíró nép hangya-

¹⁾ U g y a n a z u. o. — A hagyomány, melyet azonban legelőször csak a XVI. században találunk följegyezve, e viadal dicsőségét az augsburgi takácsoknak tulajdonítja, kik a magyar vezért elejtették s paizsát zsákmányul megtartották. A hagyománynak azt a tévedését, hogy ezen esetet a lechfeldi döntő ütközetben állítja történetnek, könnyen megbocsáthatjuk; a város védelmében a polgárok s ezek közt a takácsok bátor részvételét is megengedhetjük: de az e hagyományra épített hibás következtetéseket, hogy tudniillik a takácsok Augsburg védelmében 955-ben rendezett czéh gyanánt szerepeltek, s hogy Ottó király a zsákmánylott paizst a czéhnek czímerül ajándékozta volna, teljesen alaptalannak kell mondanunk. — Augsburgban maig is a magyar vezér paizsa gyanánt mutogatnak egy köröskörül arabeskekkel díszesített paizst, de a mely valósággal nem régibb 200 évesnél. A székes-egyházban az augsburgi csata diadaljeléül őrzött és mutogatott úgynevezett magyar zászló, melyet a monda a takácsok vagy maga Ulrik püspök zsákmányának hirdet, mint arab fölirata bizonyítja, a török háborúk idejéből származik. Az ugyanott a déli portaléban felfüggesztett vértezet, sisak és kard is, melyeket némelyek szerint I. Ottó a lechfeldi csatában viselt s az augsburgiaknak vitézségük jutalmául ajándékozott, csak a XVI. század közepéről valók; e fegyver darabokat az V. Károly császár emlékére, testvére I. Ferdinánd által, az augsburgi székes-egyházban 1559. febr. 24-én tartott gyászünnepély alkalmával a ravatal díszítésére készítették, s ez ünnepély emlékeiül maradtak az egyházban. Lásd: Brunner e. h. 29—30. l.

²⁾ A város kül védműveit ily rögtönözve, úgy szólván egy éj alatt, épülteknek állítja szent Ulrik többször említett életirata e. h. 401. l., mely az Augsburg ostromának folyamára nézve egyetlen forrásunk. Előadását

szorgalommal fáradt a védművek körül, az alatt a püspök a székes-egyházban csaknem egész éjjel buzgó imába mélyedve virasztott. Parancsára az apácák egy része, kik a vidék kolostoraiból nagyszámmal menekültek a városba, kereszttel kezeikben, ünnepélyes körmenettel, énekek zengése közt vonult végig a város utcáin, míg más részük az egyház padozatára borúlva könyörgött a boldogságos szűzhöz a város és népe megmentéseért.

Ulrik püspök nem mulasztott el semmit, mi által a válságos helyzetben, híveinek lelki erejét hitük buzgóságával együtt emelhettes bátorságukat a bekövetkezendő viadalra a keresztyén vallás örök eszméinek malasztjával fokozhatta. A hajnal legelső sugárai ismét az egyház oltára előtt találták, hol a hajnali dícséret végeztével az engesztelő áldozatot az Úrnak bemutatta, s ezután vitégeit saját kezével részeltette az úri szent vacsorában. Buzdító beszéde, melynek alapeszméjét szent Dávid zsoltárának e sorai képezték: „Ha a halál árnyékában járnék is, de nem félnék még ő sötét völgyén is,“ a tisztos lelki atya ajkairól, ki csak az előbbi napon fegyvertelenül jelent meg az öldöklő viadal színhelyén, s az onló nyil-zápor közt sértetlen és rendületlen állt, a vallás vigasztalásának varázsával hatott a harcok viszontagságaiban edződött vitézek lelkére.

Az egyházi ünnepély végződésével, a mint a nap a láthatáron feltűnt, sugárai az előnyomuló magyar tábor fegyvereibe ütköztek. A kör, melyet a magyar csapatok özőne a város körül képezett, lassanként mind szűkebb szűkebbre szorult; a moraj, mely eleinte a tenger távol zugásához hasonlított, az általános roham vér-fagy-láló vad riadására emelkedett, s néhány pillanat múlva Augsburg falai a magános köszálhoz hasonlítottak, mely a felbűszült tenger hullámai közül daczosan emelkedik ki. A magyar had most rendezetebb tömegekben nyomult elő s némi ostrom-szereket s hágcsokat is vitt magával, melyeket a múlt éjjel hevenyében összeál-líthatott. De nagy meglepetéssel tapasztalta, hogy a város körül

más források hiányában nem ezáfolhatjuk ugyan meg: de mégis csaknem hihetetlennek tetszik előttünk, hogy a városa védelmét oly gondosan intéző püspök, ki a magyarok közelgetéséről jó előre volt értesülve s a vidék anynyi kolostora és egyháza földülése után székvárosának megszállását bizonyosnak tarthatta, ily későn intézkedett volna a sánctelegek építése iránt, melyeknek egy éjjeli felszerelése némi legendaszerűség színeben tűnik föl.

hányt sáncz-telepek elszánt őrsege, mely az árkok és véd-gátak mögül a támadók fedetlen sorait könnyen ritkíthatta, lehetetlenné teszi a kapukhoz és falakhoz való közeledésöket. A körfalak mellvédei mögött elszántan várta a rohamot az utolsó emberig fegyverben álló polgárság, mely a kül védművek őrségét is sikeresen támogathatta. Az ellenségnek a kétségbeesés vakmerőségével határos szilárd magatartása, a kül-sánczok ellen csak tetemes veszteséggel intézhetett néhány sikertelen támadás után, a nyílt lovag csatához szokott magyarokat megdöbbsentette, merészségöket lehangolta; a támadók heve a csaknem bizonyos halállal szemben mind inkább lankadt, míg a védők bátorsága a siker láttára folyvást növekedett. A vívók-soraiban észrevehető zavar támadt, a fegyelem bomladozni kezdett; itt ott korbácscsal kellett a hadnagynak a vonakodó legénységet előre kényszeríteni. A magyar vezérek mind e mellett sem akartak a vívással fölhagyni, a legnagyobb erőfeszítéssel ügyekeztek hadaikkal a falak közelébe nyomulni, a vért s áldozatot nem kimélték, néhány percznyi kitartás után az általános döntő roham bekövetkezésére bizonyosan lehetett számítani.

E mind két részről szorongva várt pillanatok közben sebes nyargalvást érkezett egy lovag a magyar táborba s egyenesen a vezérhez Bulesúhoz tartott. Ez Berchtold scheyerni gróf, Arnulf fia volt, ki Reisersburg várából jött jelenteni, hogy Ottó király az egyesült német hadakkal Augsburg fölmentésére közeledik. E váratlan hírre a vezér a hadi kürtökkel visszavonulót fuvatott, a vívás minden oldalon egyszerre félbeszakadt, s a had nagyjai tanácsra gyültek Bulesú sátorába. Egyértelműen el lön határozva, hogy a város vívását abba kell hagyni s az egész sereg sietve induljon Ottó elébe. A magyar hadi-tanács nem tarthatta czélszerűnek Ottót a számos és vitéz őrséggel megrakott Augsburg falai alatt várni be; különben is biztosan számíthatott rá, hogy ha a német sereget nyílt ütközetben megtöri, Augsburg védőinek bátorsága is meg lesz törve, s a várost és kincseit kevesebb áldozattal kerítik hatalmukba. A városiak álmélkodva szemlélték a magyar sereg gyors visszavonulását, mely alatt, minthogy oka előttük ismeretlen volt, a magyarok szokásos cselvetését voltak hajlandók gyanítani ¹⁾.

¹⁾ Az Augsburg megszállása közben e két nap alatt — biztos hozzá-

Ottó e közben hadaival a Dunán, hihetőleg Donauwörthnél, átkelvé, sietve nyomult elő Augsburg irányában. Míg a magyarok a bajor földet néhány hétig dúlták, ő a szász földön, a mennyi haderőt a szlávokkal folytatott háborútól elvonhatott, maga mellé vette. Általános fölkelési parancsát az egyes tartományok lehető gyorsan teljesítették. Legelőbb egyesült vele a bajor föld csaknem teljes hadereje, mely az egyes várakba zárkozott őrségeken kívül, a pusztító magyar hadak elől, komoly ellenállásra elég erős nem lévén, a Duna északi partjára vetette magát. Ezeket, minthogy Henrik herceg Regensburgba zárkozva betegen feküdt, a herceg nevében az ebersbergi gróf Eberhárd vezette ¹⁾. Megjelentek a svábok is, hercegük Burkhárd vezérlete alatt, ki tartományát a beharagot magyarok pusztításától különben sem védhetvén meg, szabad zsákmányukra eresztette. Megérkezett végre Konrád herceg is válogatott frank lovasságával, melyet, élén oly bátor, csatában és tanácsban egyiránt eszélyes, vitézei közt népszerű vezérrel, milyennek Konrádot a krónikák magasztalják, a többi törzsek dandárai öröm-ujjongással üdvözöltek. A krónikák csak a lothringeni dandárról nem emlékeznek; ez honn maradt, bizonyosan nem a koránsem nagy távolság miatt, hanem azért, hogy a Rajnáig száguldozó magyar csapatok betörésétől, melyek csatlakozását különben is kétségesse tehették, saját fenyegetett tüzhelyeit ortalmazza.

A mint az Augsburghoz éjszokról közelgő német sereg előhadda a szemben vonuló magyarok előszáguldozóit megpillantotta, Ottó parancsára az egész tábor rögtön megállapodott. Ünnepeles csend állott be. A vallásos király népével együtt buzgó imát bo-

vetéssel augusztus 7. és 8-án, történt eseményekre nézve egyetlen forrásunk a Vita S. Oudalrici. Pertznél IV. köt. 401—402. l., melynek előadását vettük elbeszélésünk alapjául. — Hóni krónikáink, Kézai, Thuróczi s a budai krónika a város ostromáról csak általánosságban szólnak, a vívás részleteiről mit sem tudnak, s a lechfeldi ütközetet úgy adják elő, mintha azt Ottó előnyomuló hadai a meglepett magyarokkal a város falai alatt vívták volna.

¹⁾ Widukind, ki Ottó hadait részletesen leírja, Pertznél III. köt. 457—458. l., a bajor hadak vezérét név szerint nem említi. — Ezek vezéréül Eberhárd grófot az ebersbergi krónika írja. Chronicon Ebersberg. antiquius, Oefelénél e. h.

csátott az egek urához. Ezután a vezérek hűséget fogadtak a királynak, a vitézek engedelmességet vezéreiknek. A bajnokok összeölelkeztek, egymástól kölcsönösen bocsánatot kértek, s esküvel fogadták, hogy egymást mind halálig hiven segítik. Ottó lelkesítő szavakat intézett a sereghez s azt csatarendbe sorakoztatta. Az első három dandárt a legszámosab bajorok, a negyediket a frank lovasok képezték, többnyire fiatal újoncz vitézek, de próbált tapasztalt hős Konrád vezérlete alatt; az ötödiket a királyi dandár alkotta, melybe a kevés szászok mellé a többi törzsek legválogatottabb harczosai voltak beosztva. Itt lengett a király közelében a Mihály arkangyal képével díszesített birodalmi zászló. A hatodik és hetedik dandárban Burkhárd herezeg svábjai állottak; a nyolczadik és utolsó dandárban ezer válogatott s gyönyörűen fegyverzett nehéz cseh lovas képezte az utóhadat, fejedelmök Boleszláv személyes parancsnoksága alatt. Ezekre volt a tábori podgyász őrzése bízva ¹⁾).

Az óvatos Ottó a leendő csatátért áttekintve, hadait a Lech-lapályain vezető országútról balra térítette, s cserjével benőtt, itt ott meredek martű, szakgatott oldalú s így nehezen megközelíthető magaslaton vezette; hogy mozdulatai az ellenség elől rejtve s hadai a netalán könnyű magyar lovasság nyil-záporá tól lehetőleg fedve legyenek. A támadás azonban nem onnan jött a honnan a király várta. Mert míg a magyar hadsereg zöme Augsburg és a német sereg közt foglalt állomást, az alatt egy erős hadosztály jó távol a Lech folyó partján a legnagyobb vigyázattal húzódott éjszak felé, s észrevétlenül a német sereg háta mögé kanyarodott. A veszélyt ez oldalról nem is gyanító csehek a magyarok szilaj riadására s üldöklő nyilaik zúgására csakhamar zavarba jöttek, s mielőtt védelemre gondolhattak volna, szét voltak riasztva. Sokan hullottak el, sokan estek fogságba közölök; a kik menekülhettek, vad rendetlenségben futottak szerte szét. Az egész podgyász a magyarok kezébe került; de ezek a zsákmánynyal és könnyű diadalal nem érték be, hanem a legszilajabb rohammal a legközelebbi sváb dandárokra vetették magokat. Ezek sem bírták a támadást

¹⁾ Widukind e. h. — Boleszlávot Burislaus Sarmatarum princeps név alatt említi Ottó táborában az egykorú Flodoard is Pertznél III. kötet. 403. l.

visszaverni, s miután soraikból számosan elhullottak, futva vonultak vissza a királyi dandár védelme alá. Ottó megdöbbenve szemlélte a veszedelmet, mely az utolsó dandárokat érte, s már-már a sereg közepét fenyegette. A tapasztalt hadvezér teljesen fölfogta helyzete válságos voltát; belátta hogy veszteni való pillanatai nincsenek; tudta, hogy ha a diadal-ittas magyar hadakat vissza nem verheti, serege veszve van: de érezte azt is, hogy saját dandárát, a sereg lelkét, még most esatába vezetve nagyon sokat, talán mindent kockáztat. Ha ő a pillanat hevétől elragadtatva legjobb hadaival arcot fordított, ezek erejét a támadás visszaverésére pazarolja, s az előre visszavonuló magyar lovasságot üzőbe veszi, még a legjobb esetben is kétséges lehetett, hogy többi hadai magokra hagyatva a szemben álló magyar tábor bizonyosan bekövetkezendő rohamra előtt meg mernek-e állni; ha pedig netalán a királyi dandár támadása is sikertelen találna maradni, az egész sereg elcsüggedése s zavarba jüvetele bizonyos volt.

Ottó azért, saját legerősebb dandárát a minden pillanatban várható fűcsatára tartva fön, de látva azt is, hogy itt csak gyors és erős lovag támadás segíthet, parancsot ad, hogy Konrád a frank lovassággal támadjon. A nehéz lovasság jól intézett váratlan rohamra csak hamar szétriasztotta a magyarokat, kik már a csatamezőn szétszórtnan mohó zsákmánylással foglalkoztak. Ily helyzetben a tömeges bátor roham ellen minden ellenállás sikertelen volt; a podgyász és zsákmány nagy része vissza lön csikarva, a foglyok meg lőnek szabadítva, s a kifáradt magyar csapat, melynek különben sem lehetett feladata, hogy döntő ütközetbe ereszkedjék, nem csekély veszteség után gyors visszavonulással menekült. Konrád herczeg diadala hevében sem ereszkedett a futók üldözésebe, ne hogy a fűseregtől el találjon szakadni; megelégedett a könnyen sikerült győzelemmel, s a diadal mámorától lelkesült újonez hadait lobogó zászlókkal vezette vissza a királyi táborba, mely a nap hőjét, a népszerű vezért, örömríadással üdvözölte ¹⁾.

A magyarok esataterve meg volt hiúsítva; a kedvező pillanat, melyet a lapályon távolban kiterjeszkedett hadaik a német

¹⁾ Widukind, *Res gestae Sax.* Pertznél III. köt. 457. 458. l. — Thietmar U. o. 746. l.

sereg szemben leendő támadására kíváncsian lestek, eltűnt. Ottó hadai a jól választott hadállomáson fedett helyzetökben maradtak, s így a cselvetés, hogy őket onnan a nyílt térre lezavarják, vagy ha arezot találnak fordítani hátba foghassák, nem sikerült. Ottó lélekjelenléte s hideg számítása, és Konrád hercegeg ügyesen kivitt bátor támadása, a királyi sereget a már mutatkozó rémület és zavarba jutás veszedelmétől szerencsésen megmentette.

A magyar vezérek, mintán a szétvert támadó csapatot rendetlen futásban látták, nem tarthatták tanácsosnak, Ottónak a pillanat első zavarából magokhoz tért s az első siker örömétől lelket vett hadait erős állomásukban, mely a védelemre annyi előnyt nyújtott, megrohanni, s tervöket, hogy a német sereggel még Augsburg előtt döntő csatát vívjanak, jobbnak látták végkép földadni. A tért, melyet most elfoglalva tartottak, a közel dombos és erdős magaslat miatt, mely hadállásuk fölött uralgott s nagyszámú lovasságuk kellő kifejtését akadályozta, különben sem tekinthették magokra nézve kedvezőnek, míg az Augsburgtól délre a Lech bal partján több mérföldre terülő nyílt sikon túlnyomó erejű lovasságukkal a diadalra biztosan véltek számíthatni. Azért is az ütközetet ez nap, melyet augusztus 9-ére kell határoznunk, kerülve, a Lech mezejére huzódtak vissza ¹⁾.

¹⁾ Történetiróink eddig mind egy napra, augusztus 10-re, teszik az augsburgi ütközetet az egykorú Widukind előadását követve, ki úgy adja elő a dolgot, mintha a magyarok leirt támadásától kezdve, teljes szétverésökig, minden egy folytában s egy nap történt volna. Azonban a körülményeket egybevetve, az ő előadását nem lehet döntő hitelűnek elfogadnunk. A magyaroknak ugyanis, midőn a teljes hitelű Vita S. Oudalrici szerint Pertznél IV. kötet 401. l. a város vivását félbehagyva oly feltétellel siettek Ottó elébe, hogy öt meggyőzván a várost és vidékét annál szabadabban birhassák, nem lehetett az Augsburgtól délre fekvő Lechfeldre, a főcsata színhelyére, vonulniok, mert ekkor Ottónak Augsburgot földadták volna; hanem az éjszokról közelgő német sereget a várostól el kellett zárniok. Az Augsburgtól északnyugatra eső dombos és cserjés területen kellett e szerint a Widukind nyomán általunk is leirt előcsatának történni; mit annál biztosabban állíthatunk, mert a német utóhad véletlen meglepetését a Lech nyílt mezején alig lehetne kimagyarázni. Csak az előcsata elvesztése után láthatjuk indokolva a magyar sereg visszavonulását a lechfeldi téres síkra. Támogatja e nézetünket a közelkorú Thietmar is, ki az eddigieket fő forrásunkkal Widukinddal egyezőleg adván elő, a döntő ütközetet mint más nap, *postera die id est in festivitate Christi martyris Laurentii*,

Ottó előtt most megnyílt a közlekedés a fölmentett Augsburggal, melynek őrsege a kedvező alkalmat használva, a püspök öcsese Diepold kyburgi gróf vezérlete alatt, még azon éjjel csatlakozott a királyi táborhoz. ¹⁾

(Folytatjuk.)

SZABO KÁROLY.

történetet beszél el, Pertznél III. köt. 746. l.; miben követi őt az Annalista Saxo is, ki különben mind az elő-, mind a főcsatát nagyobbára Widukind szavaival írja le. Ezek bár nem egykorú tudósítását, mint az előadott körülményekkel helyesen egyeztethetőt, e pontra nézve Brunnerrel e. h. 35. l. inkább elfogadhatónak tartom, mint Widukindét, ki e csata után évek múlva írván krónikáját, a csaták idejének pontos megkülönböztetését, miről Thietmárnak még később is volt hihetőleg hallomás útján tudomása, könnyen mellőzhette. És így Widukind hallgatásának, csak azért, mert ő előbb élt és írt, nem lehetek hajlandó oly döntő súlyt tulajdonítani, mint Horváth Mihály, ki „Magyarország tört.“ 2-ik kiad. I. köt. 92. l. Thietmar és követője előadását e pontra nézve hibásnak és így elvetendőnek itéli.

¹⁾ Vita S. Oudalrici. Pertznél IV. köt. 402. l.

A KÖZÉPKORI FRANCZIA IRODALOM.

(G e r u z e z, Histoire de la littérature française. Ouvrage couronné par l'Académie française. Paris, 1863.)

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Gallia, római fegyver által meghódítva, elfogadá győzői erkölcsét, intézeteit és nyelvét. A latinnak a gall helyére fogadása annál könnyebb volt, mert közös levén eredetök a sanskritban, a két beszédmódnak külső különbség mellett ugyanegy alapja és jelzetes rokonsága volt. Armericumot és a pyrenéi némely cantonokat kivéve a latin volt uralkodó. A míveltebbek tisztán beszéltek, a miveletlenek torzíták. Már jó ideje virágzottak az iskolák s folyt a pallérozódás: a nyelvben nem mutatkozott más változás, mint a milyet az idők folyása és az izlet módosulása idéz elő. De midőn a barbárok első betörése, majd a frankok hódítása leszállítá, ha ugyan meg nem semmisíté az irodalmi pallérozottságot, a tudatlanság úgy megrongálá a római nyelv-jarást, hogy szétmállasztá. A papság maga megtartá a szótárt, de rontá a szöfűzést; latinságukat mégis érté a nép városon és falun. Majd a román köznép annyit változtatott a szók alakján és rendjén, annyi más elemet vön fel a nyelvbe, hogy a VIII. század végefelé nem új nyelvet alkota ugyan, ez sok lett volna, hanem oly mellékest, mely sok ideig csak pórbeszéd vala. A tours-i zsinatból 813-ban egy határozat is ment ki, mely a püspököknek a homiliákat a nép nyelvére fordíttatni rendeli, hogy a sokaság is értse; oly meghagyás, mely azon században még Reimsből és Mainzából is megújíttatott.

A latinság megromlása nem volt elegendő új nyelvet alakítani. Új népnek kelle közbejönni s idegen nyelvvel érintkezni, melynek szavait, gyökeit magába vegyíté. A rómaiak, elméjük és erejük fensőségénél fogva, áthasoníthaták a kétszeresen, fegyverrel és műveltséggel, meghódított gallokat, de a frank hódításnak egyezkedni kelle a gall-rómaiakkal. A viszony nem ugyanaz volt többé a győzők és győzöttek között. Részletes esérének és egybeolvadásnak volt helye; a germán barbárok meghódítva a vallás által, meg lőnek nyerve a gall-római erkölcsök és nyelv által. Próbáltak ugyan hajlani eme, szervökkel daczoló nyelvjáráshoz, de az nekik nem sikerült. A hallás és beszéd szokottsága tanulékonyságok ellenére makacsul fentartá magát, és a már megromlott latin az új kísérlettel, alakulás helyett, oda lőn. A germánok ily módon egy új nyelv-alak mesterei lőnek szükségkép. Egybeolvadás nélkül, melyét előidéztek, a szótárba és szófüzésbe dobott zavarának, kétség kívül fel kelle forgatni a latin szó-rend választékos épületét, elrontani a szókat, megsemmisíteni a mondat szerkezetének első báját, s tudós mesteriségét; de az így gondozott nyelv, analitikai lett volna és hibás, a minőnek a merovingi korban látjuk, a nélkül, hogy megszűnt volna latin lenni.

Raynouard meg akará mutatni, hogy a latin lazulása Gallia külön vidékein egyforma beszédmodot szülemlett volna, mely később nyelv járásokra oszolva divatozott Franciaországban a közép koron át és ez a kezdetleges román nyelv, az úgynevezett *langue d'oc*, teremtette volna az olaszt és spanyolt. Ez azonban meg van czáfolva előbb Fauriel, aztán Ampère által. Tudva levő dolog, hogy azon zavarok között, melyek Galliát a két első faj idejében zaklaták, nincs helye valamely nyelvi egyformaságnak. A latin, mint közös alap, elrontva tudatlanság, majd a barbárság erélyei által, különféle okok befolyása miatt különböző jelleget kapott az idők, emberek és történetek szerint. Délen a latinból lett a *langue d'oc*, középen és éjszakon a *langue d'oïl*, és ez is amaz is más más nyelvjárást idézett elő, mely még mind kiérzik a vidékek pór-nyelvéből (*patois*).

Az *oc* (*langue d'oc*) kétségkívül a latin *hoc* névmásból, az *oïl* (*langue d'oïl*) pedig a *hoc* és *illud* szintén latin szókból állott elő, melyet a régi korban állítólagosan használtak, utóbb *oui* (igen!) alakká változtattak, miképen az olaszok a latin *sic*

kötszóból formálták si (igen!) szavukat; és az olasz nyelv úgy lön *langue de si*, mint a déli-Francziaországé *langue d'oïl*, a közép és éjszak nyelve pedig *langue d'oïl*.

Szorítkozván ez utolsóra (*langue d'oïl*), és különbségeire, a mint az első írott emlékekben, melyek nem régiebbek a XI. század utolsó éveinél, találjuk, Franciaország e korszakban oly nyelvet beszélt, melyet a rómaiak, noha a latin leánya volt, nem értettek volna, s mi meg alig értünk, noha fejlődésében az volt is, melyet a mai francia beszél.

A római nyelv szótára kizárólag a latin pár-nyelvből alakult, mely módosítva bizonyos számú kelta eredetű szokat vett által. E szám alapnak nem elegendő, hogy a római egyenesen a keltából származtassuk. A történelem, mely szerint a gall népségek beolvadtak a római civilisatióba, elegendőleg bizonyítja, hogy a benszülettek szavai, melyek a közös szótárba fölvétettek, előbb latin ruhát öltöttek, és csak ezen alakban fogadtattak el használatra. A műfolyam, melynek segítségével, a régi anyag módosulván, új nyelv állott elő, a szótagok összerántásában, a mássalhangzók elnyomásában és az őszhangzók megtörésében áll oly módon, hogy nemesak összebb záródnak a szók, hanem hangzatosságuknak is elvesztik egy részét. Így lön, hogy csak néhány példát lássunk, a *la tu s*-ből (széles) *lé*, a *la et u s*-ből (víg) *lie*, a *ad sa ti et a tem* lesz *assez*, *sol lic i ta re* pedig *sou cie r*, a szótagok és rezgések összevonásával. Ez tulajdonkép semmi más, mint a családi nyelvnek és szokásainak elterjedése minden korban és minden nép-nél, melyet a vígjátékok, mint a társalgáshoz legközelebb álló nemén az irodalomnak, Terencz-nél, Plautus-nál éreztetnek, mint oly magvat, melyből a mai latin leánynyelvek szójárásai fejlődtek.

De megjegyezzük a beszéd különböző részeinek módosulásait is az új nyelv alkotásához. Hogy a főnév ki legyen emelve, visszahozatik a név-elő, melyet a gallok a latin elfogadásával abbahagytak; s a mi különös, a rómaiak azt nem a németből veszik át, melyben megvolt, hanem olyan nyelvből, melyben nem volt meg, alkalmazván e végre a latin *ille* mutató névmást. Hasonlóul az érthetőség kívánalma a végzetek különféleségének helyére előljárókat tesz, a melyek ugyanazon viszonynak kifejezői, meghagyván egy ideig a végzetet (*terminaison*), melynek utóbb el kell enyészni. Szintűgy az idő, mód, a cselekvő-és szenvedő-ige végze-

tei kevesbednek vagy elfognak, helyet adni a segéd igéknek; s e vegyes rendszerben a részesülő múltja szenvedő és cselekvő-igé-
alakokban nyer fontosságot. A részsók elvesztik terjedelmüket,
de megtartják hangzatos voltukat, s rövidséggel teljességet kap-
nak és bájít, mint *mais*, *ains*, *carles*nek a *magis*, *ante*,
quare szóból: a határozók (adverbes) nagy száma fejlik a latin
mente ablativusból, habár semmi lényeges módosulás nem éri
is vele a gyököt; elég az hozzá, hogy az egyszer adott példa
bonnement (*bona mente*) *malement* (*mala mente*) egész se-
regét szüli az új alakoknak.

A római nyelv szófűzésében még sokra mérhetni a latin
syntaxisból. Még található benne ily másod fokot (*comparativus*)
graindre, *grandior*-ból; harmad fokot (*superlativus*) *pissime*,
a *pessimus*-ból. Ilyen az *s* végzet is az egyes számú nevek (*nomen*)
első ejtésében, mi a latin második ejtegetés maradványa. Hason-
lóul *cuens* és *comte*, *lerres* és *larron*, *bers* és *baron*,
niés és *neveu*, *enfes* és *enfant* különböző alakok, de
használatuk nem volt közönyös, hanem *cuens*, *lerres*, *bers*,
niés, *enfes* mindig alanyeset az egyes számban; ellenkezőleg
comte, *larron*, *baron*, *neveu*, *enfant* mindig tárgyeset
vagy többes; azaz mindig a latin ejtegetés ösztönszerű megtartása,
mely szerint a szók végzete mutatá a bennök rejlő értelmet. Van
példa rá, hogy ugyanazon szó egy lapon három, négyféle módon
is íratik, mint *guet*, *guet*, *guait*, *gueit*; olvashatni *bues*
e. h. *boeufs*, *suer* e. h. *soeur*, *pueple* e. h. *peuple*. A latin
közneve (*genus commune*) a rómaiban hiányozván, mindkét nemre
ugyanazon végzet elég volt, és mondák *grand mére* és *mére*
grand, s az udvarnál *lettres royaux*. Az *aux* végzetű többes
pedig akként állott elő, hogy állandó gyakorlat szerint a mely szó-
nak *l* hang, még utána egy mássallhangzó volt a végzete, *u* hanggá
olvadt fel, mint *chevals*, egyes számú alanyeset, így monda-
tott ki *chevaux*, mikép ma is mondják a francia parasztok; és
midőn az *s* a többes szám jelbetűje lett, a végszótag az egyes
számból átment a többesre. Némely szók, melyek akkor még nem
voltak folyamatban, nem szitottak e régi szokáshoz, és mind e
mai napig nem is örömet használnak himnemű többese kül, péld.
fatal, naval. Az *eil* és *el* végzetű nevek is ugyanazon tör-

vény alá estek, és így van *yeux* az *oeil*, és *ciens* a *ciel* egyes alany-esetből.

A régi nyelv tanulmányozása nem csak pusztá viszketeg a tudósnál. Történelmi érdeken kívül ott van benne az alakulások műfolyama, a javítások eszközlése. A valódi francia nyelv átalakult szókából keletkezett, s koránsem olyanokból, melyeket bántatlanul vettek át a latintól, görögtől vagy idegenektől; és ez az egyetlen módja a francia nyelv örökös ifjúságban tartásának, megkérdézvén a régi szerzőket, minők Villehardouin, Joinville, Jean de Mung, Froissart, Villon, Comines, Marot, Rabelais, Amyot, Montaigne, aztán Regnier, Molière, Racine, La Fontaine, Bossuet és La Bruyère.

A római nyelv hosszú gyermekkora onnan van, hogy a scholasticismus által meglágyított és élezett elmék abba hagyták művelését. A latin foglalá le azon tárgyakat, melyek a nyelvnek magasztosságot, a gondolatnak méltóságot kölcsönözhetnek volna. A középkor legnagyobb szellemei, az Aleuinok, Anselmek, Abeilardok, szent Bernardok, szent Tamások és Beauvais Vinczék latinul irták szilárd és komoly munkáikat; a köznyelv csak neki való alkalmakon üdült, akadályozva saját természete és tolmácsai képessége által, midőn elkezdte nagy tárgyakba kapni. Megvolt az a szerencsége, hogy szélesen elterjedt. Próbái elbájolák magokat az idegeneket, kik elbeszéléseit, költeményeit elsajátították; viszonyos tökélyig emelkedett pedig Joinville és Froissart prózájában, hol a teljhez és bájhoz az elbeszélési egyszerűséget párosítá, és Marot verseiben, hol gyermeteg és csipős élénkséggel adá vissza a gall szellem szökkenéseit és az érzelem kényes árnyalatait, melyeket marot-i nyelv ezime alatt jóval túlélte vala. Marot előtt Pisan Christine, Chartier Alain, és Chastelain György a köznyelvet megkísérlék a régiség magaslatára emelni, de nem mehettek többre, minthogy nyers és edzett nemességgel, kölcsönzött méltósággal ajándékozták meg. Comines, idegen ékesség hozzáadása, és természetes egyszerűségének bántása nélkül, saját alapjából kölcsönze neki, mint Montaigne írja, tekintélyt és komolyságot, mi képviselője volt a jó ház és nagy dolgokra születés emberének.

A francia nyelv erőteljes ifjúsága a XVI. századból való s megfelel a régi tudományosság ujja-születésének (renaissance). Ez időben merite új gazdagulást a latin forrásból, s vőn vissza,

új használatra és átalakítás nélkül, szokat, melyeket a római nyelv megszerzett és saját módon jellegezett. Institutiójában Kálvin közlé vele a latin erejét és méltóságát; a polyglott Rabelais a görög és latin fordúlataival és kölcsönzött kifejezéseivel gazdagítá, melyeket a köz-nyelv forgásban levő kincseihez csudálatos ügyességgel oda csatolt. Az ő szótára bősége csak szöfüzése teljéhez hasonlítható. Amyot nem újíta szókban, hanem körmondataiba oly terjedelmet és nyulósságot hozott be, minőt elődei nem ismertek. „Senki nem fogta fel jobban, mond Vaugelas, a franczia nyelv hajlamát. Ő úgy élt franczia szókkal és mondatokkal, hogy a vidéki modorból, mely mindig árt az igazi franczia nyelv tisztaságának és kecsének, semmit se vegyítse közéjük.“ Montaigne nem volt oly aggodalmas, s rajta könnyen segített a gascon, ha gondolatának nem volt elég a franczia. Kisebb gondja volt a hibátlanság, mint a fenkölttség és színezet. Senki nem ismerte jobban a szók értékét, erőre való elhelyezését, senki nem tudta inkább elmélyíteni beléjük a jelentést s tartékonyyá tenni az emlékezetnek. Példája mutatá, hogyan menhetni sikerrel. A vallásos viták ugyanez idővel új formáit szülek az ékesszólásnak Daubray beszédeiben.

Ily erőteljes gyarapodás jelenté a franczia nyelv közel érettségét. Csakugyan Malherbe, előzőinek, kik el nem érve láták a czélt, munkásságára támaszkodva, költői nemben újra elővette Ronsard és iskolája műveit; kérlelhetlen bírálattal kivete a költői nyelvből minden kérgességet, idegen poczkot, volt bár görög, latin, olasz vagy spanyol, és tökéletes nyelvész pontosságával, időnként költői ihlettséggel, őrizve erősb mint nagy terjű, ugyanezért hatalmasb esze által, megalapítja és behelyezi a költői nyelvet. A prózában Balzac castilii hangnyomat vegyítésével, mely színli és vádolja többször a gondolat ürességét, megszerzi a numerust és rhytmust. A fület igaz elfárasztásig bájolja, de elvégre is teremti a harmoniát; kétségtelenül alább kell szállítani a hangmérvet, melyet ad a változatosság feltalálására, mi nélkül semmi se tetszik tartósan a léleknek, de ő adá e hangmérvet. Szerencsére Balzac mellett ott van Descartes és tanít gondolkozni, az alap és alak arányát és hasonlatát, az eszme és kifejezés egységét rendezni. Mondhatjuk, hogy Descartes Malherbe után és Balzac korában bevégi az értelmiség azon nevelését, mely Corneille-ban és Pascalban a költészet és próza részére a gondolat és nyelv harmóniai

hangfogatával éri véget. Az alakulás korszaka betelt; az érettség ideje megjött. Magasb elmék bátran születhettek, nem lett hiánya szellemöknek az eszközben; a nyelv megnyerte hangját a családi egyszerűségtől a legférfiassb elme ékesszólásaig, a műzsa legragyo-
gobb teremtéseiig.

Midőn a római hódítással Gallia latinná lett, az irodalom még az első frank királyok idejében is, csak a latin hanyatlásának bizonyossága. A VII. és VIII. század folytán a közrendű latinság a barbároktól és saját romlottságától valami rejtelem erőt kapott új nyelv alakítására, de a mely többé nem létezik. Nagy-Károly törekvése békó volt inkább reá nézve, mint segély. Ő meg akará újítani a latint és feltartani a győzők nyelvét, mely a német vala. Ő a german dalokat gyűjteté, és Alcuinnal virágzásnak indítá a latint. Ha birodalma megszilárdúl, s a római újjászületés, dicsvágya célja, megvalósúl: a nép-nyelv, mely akkor indult életnek, vagy elenyész, vagy homályba veszve pang, mint durva paraszt nyelv. Mert ilyen volt az, egy esküforma hitelességéből ítélve, melyet a IX. században (842.) Lajos (Louis le Germanique) testvérétől Kopasz-Károly elfogadott. Szórnul szóra így hangzik az: „Pro Deo amur, et pro Christian popolo, et nostro commun salvament, dest di en avant, in quant Deus savir et potir me dunat, si salvara jeo meon fratre Karlo, et in adjudha et in cadhuna cosa, si com om per dreit son fradra salvar dist, in o quid il mi altresi fazet, et ab Ludher nul plaid numquam prindrai, qui, meon vos, cist meon fradre Karle in damno sit.”

Olvasóink nagy része bizonyosan érti a francia nyelvet, de a fennebbi sorokat mégis le kell fordítani mai francziára, hogy érthessük, és a francia nyelv állapotjait is láthassuk most és ezer év előtt. Íme a szószerinti fordítás: „Pour l'amour de Dieu et pour le peuple chrétien et notre commun salut, de ce jour en avant, en tant que Dieu savoir et pouvoir me donne, si defendrai-je mon frère Charles, et (lui serai) en aide et en chaque chose ainsi qu'un homme par droiture son frère doit defendre, en chose que lui également ferait, et avec Lothar aucun accord jamais ne prendrai, qui, de mon vouloir, à ce mien frère Charles soit à dommage.” Mily szótár és szófűzés! kiált fel Geruzez. Mégis ezen alak az, melyben a mai pallérozódás egyik előkelő nyelve hajdan feltetszik vala. Két század múlva szintén igen gyarló volt még a királyok és

Makkabeusok könyvének fordításában. A X. század is elmúlt, és a világnak vége nem lett; új élet pezsdült; a keresztes hadjárat elkezdődött; s az egyház és nép nyelve alkalmas és elegendő lett a serkentő ékesszólásra és költészetre, mely a keresztes háború sikereit, esélyeit dalolhatá.

De a valódi középkor az irodalomra nézve csak a XII. századdal kezdődik, mely két időszakra oszolván, az elsőbe az egész tizenkettedik és a tizenharmadiknak nagyobb része esik, a második, az utóbbi század végével nyilván meg, a renaissance koráig foly.

A vallásos rajongás, és hadi szellem voltak a XII. század népköltészetének ihlői. Később a kegyességgel és bátorsággal a szerelem párosult, s ez elemek összefolyásából alakult ama hősiesség, melyet a régiek nem ismértek: a lovag-kor szelleme. E korszak legrégibb hagyományai csak háborút és hitet lehellenek; a későbbiek csupa lovagiasságot. Az elsők ismeretesek a *gesták* neve alatt, a többiek a *kerek asztal* mondakörét alkotják.

A *gesták* énekei, vevén nevüket onnan, hogy a híres hadi tettek voltak bennök megdalolva a *troubadourok* által, kik hasonlitanak a régiség rhapsodistáihoz, kétféleképpen valának, első rendbeliek tárgyait tették a nemzeti hagyományok; a másodikéit a régiség viselt dolgai, melyeket a középkor apokryph íróktól vevén, maga módja szerint dolgozott fel. A *kerek asztal* egy bretagnei legenda; látni fogjuk nemes származását és ragyogó rendeltetését. E három tárgynak saját jelleme és különös célja volt. Bodel János troubadour a szász énekek elején tanít meg reá bennünket. Franciaország énekei a történeti valóságot negélyezék; a régiség hős tetteiben cél volt a morál; a bretagneiak tetszésre számították. Ez a három között való különbség.

A *gesták* énekei, voltak bár nemzetiék vagy régiségből vettek, tíz, tizenkét szótagú sorokban írva két félszünettel (*hemistiche*), mint a hexameter és pentameter. E versek eléggé durvák, soronként jöttek egymásra, határozatlanul hány sorra essék egy rím, a mint a troubadour jónak találta vagy míg más rímet nem kapott elő. Unalmas verselés; azonkívül nem volt benne történeti valóság. A kik unalom nélkül olvashatják a mai *epopéákat*, rosszúl jövének ki a jámbor ősök hosszadalmasságával.

Mi előtt Nagy-Károly mondakörére jönénk, meg kell emlí-

teni egy költői legendát, mely azt megelőzi. Garin de Loherain regénye ez, melyhez csatlakozik Raoul de Cambrai. Bennök a valóság jellemei megdalólvák, és nem a képzelődés szüleményei. A helyek, hol játszanak, a leghűségesebben leírva, az idők rendje szorosan megtartva; és ha személyei valóban léteztek, hogyan nem tud mégis semmit a történelem a benne előforduló Garin, Hugues, de Belin hősről és vad ellenségeikről Fromont-ékről?

Garin regénye az egész VIII. századot foglalja magába Martel Károly utolsó éveivel és Pipin uralkodásával. E két fejedelem bennök nem főszemély. Főcselekvény a metzi és boulognei grófok küzdelme; vagyis egyik oldalról a már francia Gallia és másíkról a német betörés. Hü képe az első hűbériségnek, mely a merovingek hatalmának elgyengüléséből származott; a második lesz az, mely Nagy-Károly udódai elgyengülését követte. Ezen legenda hősei őszinte keresztyének, de független harcziak a régi vadság jelvonásaival; és éjszak gyermekei, valamint a Niebelungok. Meghajták fejüket Krisztus, de nem hajoltak meg a papság előtt, melynek hatalmát nem rettegték, noha dűsvoltát irigyelték. Martel Károly mindjárt is teli marokkal vett kimeríthetlen kincstárúkból fizetni katonáit, kik tábort fogtak járni a hitlenekre, ellenben a reimsi érsek nem szívesen ada egyebet imádságnál, a cluni-i apát pedig valami csekélységnél; szerencsére azonban a pápa, jelen az ülésben, bölcsőbb volt mint a reimsi érsek, s adakozóbb, mint a cluni-i apát.

Világi jóru van szó, s megtörténik, hogy a szellemi kevesbet nyom a latban, mint a világi e nyers hadziak előtt, kiknek egyike, az ifjú Fauconnés, midőn atyja inti, hogy maga menekülése végett áldozza fel az ellenségnek Naisil várát, hősileg inkább, mint keresztyénileg, így válaszol:

„Ha egyik lábam paradicsomban
A másik volna Naisil váramban:
Azt is kihuznám paradicsomból,
Hogy feltehetném Naisilra hátul.“

Fauconnés az igaz, hogy fiatal és lothringeni párton áll; de halál esetében ő is fölemelné szemeit az égre, mint a többi katonák, bevallaná bűneit, és tépne három falevelet vagy fűszálat, hogy egész ájtattal szájába tegye, mint szentelt ostyát. E régi le-

gendában ájtat és hűség mindenütt, csak udvariasság nincs, hogy lovagias lenne. A nyers vadságnak alig van szőlőbb példája, mint a következő. — Cambrai Raoul-ban Gerile-Roux, összebékélve Bernier-vel, leányát adja neki feleségül, de dühbe jöven azon hely látásán, mely Raoul unokaöcs halálára emlékezteti, gyilkos vad ösztöntől ragadtatva, saját vejére tör és kegyetlenül megöli.

Most következik ama tizenkét pair regénye, kik Nagy-Károlyt léptetik színre hadi társaival. — E hatalmas költői zsengéi között a középkornak első a Roland éneke. Bámúlatos példája a népi képzelődés munkájának való események fölött. A történelemben Eginhard, Nagy-Károly veje, egy fájdalmas szerencsétlenséget jegyzett fel boszúlatlan, és tanú nélkül, egy egész hadsereg teljes romlásával, melyet a roncevaux-i szorosban hegyi lakók lettek meg. De Nagy-Károly unokaöcsese, Roland, is az áldozatok között volt, s az ő elestét át kelle adni az emlékezetnek, s lemosni a soha meg nem győzött király seregén maradt gyalázatot.

A legenda ime. Spanyolország meg van hódítva, egyedül Saragossa áll még, melyet Marsile afrikai király oltalmaz, de a ki megadást ígér. Nevében Blancardin jelenik meg Nagy-Károly előtt, s ez Ganelont küldi békealkura. Ganelon nem jó kedvvel, és Roland ösztönzésére megbizatik e veszélyes küldetéssel; s gondolatában már előre áruló, törbe keríti Rolandot Nagy-Károly válogatott seregével együtt, mely visszavonulás esetére az utósereget formálandá. A csel sikerül. A sereg zöme már a Pyrenék tulsó oldalán, midőn az utóhad bezárva Roncevaux völgyébe, iszonyatos hadtest moráját veszi észre, melynek zászlóaljai reá várakoznak. A csata elkerülhetlen. Ha Roland azonban megharsogtatná rettenetes kürtjét, Nagy-Károly értesülve, visszafordúlna, s idejekorán jöne a zaraczénok elűzésére. De Roland, mint méltatlan gyöngeséget útasítja vissza a derék Olivier ebbeli tanácsát, bizván magában, hogy elbánik az ellenséggel a császár nélkül is. Az ütközet elkezdődik. Ki győzné leírni s elszámolni Roland, Turpin érsek s Olivier tetteit? Minden nagy itt: a csata, a hősök. A hódíthatlan éksor, mely soha nem hátrál, holttesttel borítja el a földet; s vesznie kell az ellenség soha nem szűnő új csapásai alatt. Ekkor fű iver kürtjébe Roland; a hegyek visszaverik hangját. Az ütközet elszántabb mint valaha; míg végre Nagy-Károly értesül és visszatér. A segítség közeledik, a veszély nő. Két harcos marad

meg a csatából: az érsek Turpin és Roland. Végső erőfeszítéseik megfélemlítik a zaraczenok szívét, Nagy-Károly közeledése pedig zavarba ejti. Ők elfutnak. Az érsek halálosan sebesült; Rolandnak még van annyi ereje, hogy elvérzett barátait lábai elé hordja, megáldani valamennyit. Sebei vérzenek; ő is meg fog halni. Hasztalan próbálja eltérni kardját. Végre lefekszik a földre, Spanyolországtól arcát elfordítva, s e pillanatban leszállnak az úr angyalai, hogy átvegyék lelkét. Mikor az árulás megvan, Nagy-Károly ott terem seregével; a boszúálló megjelenik. Roland nincs többé, de őt meg kell boszúlni és fel kell dicsőíteni. Meg lesz boszúlva Marsile bukásával és halálával, egy még rettentőbb hadsereg tönkretételével, Ganelon bűnhődésével, kinek a neve örökre mint az árulás jelképe van megbélyegezve. Fel lesz dicsőítve az utána való bánkódás élénksége s tartóssága és a szerelem megindító bizonyossága, azaz: jegyese a szép Aude halála által, ki villámsujtottaként rogy össze, midőn meghallja Roland kimúltát.

Ime ez a nemzeti mű rövid vázlata, mely a győzhetlen hősnak árulás okozta halálát, a történet ellenére, gyors és ragyogó sikerrel dicsőíti. Csakugyan a Roland-ének a középkor csataéneke és győzelemhírlője volt. Nagy neve szájról szájra forgott; s tettei példája örök ébresztője lön a hősiségnek. Sőt az egyház a lovagiasságnak ezen példányából hitvallót s oly szentet csinált, kinek Compostella zarándokai esengék oltalmát s hirdeték dicséretét.

A legrégebb alak, melyben ez a legenda hozzánk eljutott, a XI. századra vihető vissza. Kétségkívül régebb legendákból készült, s már egy igazi epopeának szabályos és nagyrendű rajzát adja a terv egysége, a jelleme, igaz, különféle és az események roppant volta által. Szépségei meglepők a durva nyelv rozsdái, a verselés hanyagsága alatt is, melynek minden zeneisége a félszünet, a szótagok rendes száma és a tökéletlen asszonance, mely távol van a rímtől. Az egyszerű erőteljes kifejezés hatalmasan ejt szép gondolatokat és nemes érzületet. Nyelve régisége a született francziának is nehézkes; hogy érthető legyen, mai nyelvre kell a szöveget fordítani.

A szöveg, melyet Geruzez használt, az oxfordi Bodley-könyvtárból került, s kiadatott először Michel által 1837-ben. A költemény áll 3,996 versből és 295 szakból egyenletlen hosszúságra terjedő sorokban, ugyanazon rímekkel. Genin 1850-ben újra kiadta,

és az egészet öt énekre osztá. Szerzője, Theroulde, aligha nem ott volt azon normannok között, kik Angolország meghódítására jártak; s aligha nem ez az oka, hogy Franciaországban nem volt meg a szöveg, melyből TAILLEFER hihetőleg, Vilmos hadseregének a hastingsi csata előtt, rokon hangokat kölcsönözött és dalolt.

Midőn Roland meghal és az úr angyalai lelkeért eljönnek, a természet megindulván gyászt ölt magára, az ég elborul, a föld reng, a szelek ordítanak és nyögnek. Ha így sirnak a dolgok, (*lacrymae rerum*) mit nem tesz az ember! Nagy-Károlyt nem lehet vigasztalni. „Barátom, Roland“ kiált fel „Isten virúltassa lelked a paradicsomban dicsőültjei között! Mily szerencsétlenségre jöttél Spanyolországba! Nem lesz napom, hogy halálodat ne sirassam. Mennyit veszít erőm és hősiségem! ki lesz majd az én becsüiletem fentartója?“ A szegény császár tépdeli haját, szakállát; s nincs a seregben egy is, a ki tarthatná könnyeit.

A roncevaux-i szerencsétlenség ilyképen átalakúlva győzelmesebb lett, mint bármely győzelem a Pyrenék oldalán; a költői legendák egész alakulását húzta maga után. A spanyol Pyrenék sem maradtak el a vetélkedésben, nem akarván a vaszkoknak engedni Roland halála dicsőségét, és találtak reá hőst. Carpio Bernard lett volna ez, ki birokra menvén Nagy-Károly unokaöcsésével, földre gyűrte őt. E családtság maga is költőileg szenteli fel Roland dicsőségét, midőn a spanyol nemzeti dalokba is átvitte emlékezetét.

Ezen költeménynek kizárólagosan harci és vallásos jelleme, hol semmi helye a széptevésnek (*galanterie*), hol a csudálatos alig tűnik fel, a hazafiság érzete, a Nagy-Károly felséges voltának elismerése, a tiz szótagú vers használata, mely megelőző a Sándor mint hősi verset, jogot ad az ítéletnek, hogy a Roland-ének első ihletését ezen fejedelem uralkodásának idejéhez kösse, mikor a királyi tekintély semmit nem volt még sérülve, s a Caesarok utódának törekvései egy nagy nép egységén fáradozván, a keze alatt egyesült népek szívébe a hazafiságot beoltották. Ez az egy tartá meg a nemzetiség érzetét, melyen a hűbériségnek oly haladék nélkül kelle változást eszközölni. Valóban a gesták énekeinek érdeke a hűbérnökköknek főnökeik ellen való küzdelmeiből keletkezik. Nincs bennök többé egy nagy fejedelemnek hódoló nagy nemzet; hanem hűbérnöki társadalom, melyben a királyság gyengülése tü-

zeli az ellentállást. Roland, Nagy-Károly unokaöccse, hűséges jobbágy és Franciaország hőse: nemzeti Achilles; Montanban Renaud, a négy Aymonfiak legidősbje, a dan Ogier a hűbériség hősei. Fensőségük dicsőíti a császárság elleni küzdelmet. E költeményekben Nagy-Károly már igen alászáll; bűnhődik utódai gyöngeiségeért. Nemcsak a győzelem hagyja el többször, hanem a bosszorkányság közelében érintkezik a komikummal; az történik vele a jeruzsálemi útban is, mely egy epikai alakú mese és a víg epósi nemhez tartozik minden régisége daczára. Úgy látszik, hogy a népköltészet, mely Nagy-Károlyt gyorsan emelte ember fölötti nagyságra, a IX. század végén daczosan megállapodik, s nem megy túl azon időpontra, melyben a nagy tábornak ama gyermek és rajongó hadastyána, egy német kolostorban, regéli a csuda dolgokat, melyeket krónikájában a szent-galleni barát följegyzte.

A feudal erkölcsöket rajzoló költemények sokaságából egyet választunk ki, melynek czíme *Dán Ogier* (Ogier le Danois). A legenda, mely róla szól, teljes, aztán hiteles, régi szövegre vihető vissza, miként a Roland-ének. Keletkezését illetőleg az epósi költemények tíz szótagú verse a XII. század első felére utasít, midőn a Sándor költemény szokáson kívülé tette a hexameter mellett a pentametert, a honnan lett is az alexandrin verse elnevezése. Régiségének bizonyosb jele még rim helyett az assonance, vagy a dán Ogier költeményt Rambert de Paris tíz szótagú versekben irta assonance-okkal; áll pedig az egész 13,059 versből, s Ogiernek első próbáitól haláláig minden tettét magába foglalja; épen mint a régiek cyclicus költeményei.

Mielőtt az egészszet vázoluók, meg kell világosítani a dán jelzöt, mely azt mutatná, hogy e költemény skandináv eredetű. Épen nem így van a dolog. Danois tulajdonkép Ardennais, az Ardennei erdőségtől; *dane are-dane* (erdő), *dane marche* pedig erdővidék; és így Ogier nem dán, hanem Ardenne erdővidéki. Ő maga csakugyan german eredetű harezos; most bajtársa, majd ellensége Nagy-Károlynak. Az ifjú Ogier kezesül volt tartva Nagy-Károly udvarában, mint biztosíték az adóért, melyet atyja Geoffroy, az ardennei erdők felügyelője, tartozott fizetni. Ez, a helyett hogy fizetett volna, visszaküldte Nagy-Károly hírnökeit haj és szakál nélkül. E gyalázatot Ogier életével kelle fizetni, be is zárták őt a saint omeri toronyba, és a királyné meg a bajor her-

ezeg Naymes rimáncodásai daczára is elveszi a büntetést, ha közbe nem jő a véletlen, vagy a pápa követei, kik Franciaország segítségét kérték a zaraczénok ellen. A tábor megindul; az ifjú kezes, Naymes hercege jóátállásával, útat vesz Olaszország felé. Az Alpesi úton egy-futásnak indult áruló kezéből kiragadván a zászlót visszaserzeri a csatát, és a kegyelem, számára, biztosítva lesz. Róma megszállásánál tetteinek száma nincs; külön csatában a hitlenek egy főnökét megöli, elnyeri jó lovát, a fáradhatlan, szelidíthetlen Broiefort-ot, és pótléku — Nagy-Károly jó indulatját. — Ennyi a költemény első része.

Évek telnek azonban, és Ogier hűsége, hősisége mindig a régi; hanem egy sakjáték a dolgok állását megváltoztatja. Baudouint, Ogier egyetlen fiát, saint-omeri rövid szerelméből, megöli Nagy-Károly fia, ki az aranytól nehéz, ivor saktáblát jól játszó versenytársának fejéhez vágja. Ogier a gyilkos fejét kéri; megtagadtatik. Ő boszút esküdve fut Paviába, Didier-hez a lombardok királyához. Nagy-Károly visszaköveteli, Didier nem adja, és a császár második ízben az Alpokon által indul Pavia ostromára. Az ellentállás, Ogier vezetése alatt, rettenetes. Csatára csata sikerül. Ogier mindenütt jelen és győzelmesen visszaveri a megrohánásokat, s ki-kitör. Épen egy ilyen kitörés alkalmával, véletlenül vagy árulásból, Pavia kapui bezáródnak előtte. Ogier kimarad és futásnak indul, mely csupa győzelem, sokat megölvén Nagy-Károly üldöző hadaiból, kétszer találván menedéket váraiban, hol majdnem egyedül kimerülésig felhasznál minden védelmet, s utoljára győzetlenül alva találtatik egy mezőségen, és a reimsi érsek Turpin kezei közé jut, ki parancsot kap Nagy-Károlytól, hogy végeztesse ki. A kegyes főpap szófogadást színlel és megelégszik azzal, hogy Ogier a palotájával szomszéd börtönbe zárassék; Nagy-Károly hiszi, hogy megszabadula győzhetlen ellenségétől. — Ez a költemény második része.

Nagy-Károly öröme Franciaország siralma hőseért, kinek halálának híre futott. De nemsokára egy zaraczén király rohanja meg számnélküli sereggel Franciaországot; a veszedelem nagy: tűz és halál; egyedül Ogier fordíthatná el. A kétségbeesés jaj szava hallik háromszor ismételve: Ogier! Ogier! Ogier! Turpin nem remeg feltárni, hogy engedetlen volt; Ogier kilép tömlöczéből, de csak úgy áll a sereg élére, ha fia gyilkosa fejét megkapja. Oda is

kelletik neki adni fegyverzetét és lovát. Nagy-Károly könnyei meg nem lágyíthatják a kérlelhetlent. Haragja egyedül a bűnös vér omlásának láttára enged. Nagy-Károly elszánja magát a fájdalmas áldozatra; a bard föl van emelve, midőn egy angyal az égből feltartóztatja Ogier kezét; mégis meg kell engednie az égi követnek, hogy a hős kitöltse haragját, és egy dühös csapásra Nagy-Károly fiának feje a földre gurul. Aztán Broiefort kedves lovát is meglelik egy kolostor piszkos állatai között, s a nemes vér ura láttán és a harc előkészületein visszakapja előbbi erejét, tüzességét. Mindennek a vége az, hogy a zaraczén király megveretése, hadai elüzetése, Franciaország megszabadulása és Nagy-Károly halála bizonyos. Adjuk hozzá, hogy Ogier nőül vesz egy herezeg-kisasszonyt, kit a hitlenek kezéből menté ki; násza nagy, ünnepélyes; ő maga sok évet él s meghal szentül a meauxi Saint-Pharon monostorban, hol pompás ravatala épül. — Ennyi az egészlete eme roppant szerkezetnek. Nincs benne más a történetből, mint bizonyos Ogier (Ot-karius) neve, a ki Carloman özvegyét s gyermekeit, mint száműzötteket, követte volna Didier udvarába. E körülmény elég alap volt, hogy belőle a név után mintája álljon elő az ura ellen felálló vassallnak. Világos, hogy a küzdés át van téve, mert Nagy-Károly soha sem volt ily szorult helyzetben; de a nagy császár fizeti gyöngye utódai zsoldját: és valamint aláütyedt a királyság, melynek ő marad képviselője, ő is aláütyedt a hűbéri hőssel szemközt, ennek előnyére.

Dán Ogier cyclicus költemény, a mint azt Raimbert de Paris a XII. század első felében megírta, nem közönséges elmére mutat. Irálya erélyes, egyszerű; az események folyása, minden elágazás mellett, soha nem bonyodalmas. Mindig érdekelt benne a hős, ki mindig, a sors kemény csapásai alatt is, megtörhetlen. A bölcs és vállalkozó bajor Naymes, a carlovingi épész Nestora, oly előrelátó s az évek súlya alatt is oly merész és nem oly hosszadalmas mint Homéré, nemes szerepet tölt be mint közbenjáró a szenvedélyek között. Az ifjúi lángolás kedvességgel párosulva mutatkozik a fiatal Guy-ben, ki újonnan van a költeménybe alkalmazva, kit lovagi gondviselői kötelesek az ellenség sorain keresztül kasul követni, hogy később fogoly gyanánt hozzák vissza elvonni a halál elől, melynek oly igen örvend. A hitlenek táborában egy, nemeslelkű emir van kitüntetve, kinél csak a hit

hiányzik, hogy mintája legyen a lovagiasságnak: Carahen. A tellivér hitlenek csupa erő, csupa bátorság, vadság, mint Afrika szörny szülötteihez illik.

A francia hatékony szellemnek, eme komoly épószok sorában, jelentékeny műve egy mesés történet, mely a hősokeket a pajkosság ráájába helyzi, nem véve ki Nagy-Károlyt és tizenkét pairjeit se. Ezek Konstantinápolyba és Jeruzsálembe utaznak, hol soha nem voltak. A nagy császár, egész dévajgással, felesége előtt azt hánytorgatván, dicsekszik, hogy nem volt még fej a világon, a mely szebben hordaná a koronát mint az övé. A császárné kétkezik, s ellenkezőt állit. — Ki az a király? mondd meg, vagy megöllek. — Tréfáltam. — Nem, mondd meg. — No hát, jó! Hugon, a konstantinápolyi király. — Majd meglátom. — Azonnal el van határozva indülni. A tizenkét pair és Nagy-Károly útát váltanak Konstantinápoly felé, természetesen Jeruzsálemen át, hogy meglássák s üdvözljék a szent sirt, hol a patriarcha egy rakás ereklével ajándékozza meg őket, melyeknek ugyanannyi varázssereje. E drágálatos teherrel zárandokaink eljutnak Konstantinápolyba, melyen akkor a paraszt király Hugon uralkodott, ki siet elhagyni szekereit, hogy az idegeneket fogadhassa s megvendégelhesse. A palota, melyben szállásoltak, egy szívgyökeren áll és forog a szél fúvására. A vacsora pompás; lefekvés előtt mindnyájan összejönnek egy szobába, hová elhozzák nekik a királyi szíves látás veresborát, melyből ihatnak a mennyi tetszik, és isznak is véghatártalan; mámorukban oly dolgokra fogadnak, melyeket lehetlen véghez vinni, s más napon mindegyikök valami gonosz játékot vállal a gazda rovására, aztán mennek kialudni a bor mámorát. De valahogy kihallgatták fogadásukat, miről a király értesülván, midőn megjelennek előtte, kinyilatkoztatja, hogy ha meg nem teszik, a mire fogadtak, valamennyinek halál a fején. Szerencsére a patriarcha erekléi velök, s azokkal az isteni gondviselés.

Legelsőbben is Olivier, a Roland barátja dicsekvék, hogy a legközelebbi éjszaka jobban fogja magát viselni, mint Herkules valaha, s erről a király leánya, szemeit lesütve fog bizonyágot tenni; a mint hogy más nap reggel úgy is történt. Olivier az ereklék erejével győzött. Most jő Orániai Vilmos, ki arra fogadott, hogy a királyi palota falán egy roppant érczglyóval tizennégy ölylyukat és romot tör; úgy is lőn. Bernard ígérte, hogy a csatornák

folyadékát kiemeli, vele a várost elárasztja, és Hugont a toronyba kergeti, ha be nem akar fúlni. Ez is meglőn, s e három kísérlet elég volt, hogy Hugon legyőzve érezze magát, elkiáltván: „ezek ördöggel határos ficzkók.” A király erre megenged és tiszteletet nyilvánít a császár iránt. A kibékülés után Hugon és Nagy-Károly, fejkön a koronával, összevisszajárják a várost. „Nagy-Károly szebben és magasabban hordja koronáját!” mondják a nézők; azért pöre nyerve van. Az indulás perczében a király leánya Olivier átkarolván, kéri, hogy vigye őt magával Franciaországba. Olivier szabadkozik, mondván: én megyek haza urammal Károlylyal. Így Hugon marad leányával, ki férjhez menés nélkül özvegy, pocsgó fővárosával, és tizennyőlez ölre betört falú palotájával. Nagy-Károly pedig rakva dicsőséggel s mint jó fejedelem megjelen a császárné előtt; és nem fél többé a versenytől Hugon királylyal.

Ez, mint látjuk, a hős komikai nemhez tartozik, s becses emléke a francia troubadourok régi pajkosságának, kik nem igen soká várakoztak, hogy a carlovingi hősökre furcsa dolgokat rájuk foghassanak. Még pajkosabb ennél Audigier, regény, mely már a középkor tiszteletlenségét a gesták iránt a legvastagabb paródiában fejezi ki.

A gesták mondaköre, mely a francia történetre vonatkozó hős beszélyek sora, még Nagy-Károly előtt kezdődik, és jóval halála után végződik. Martel Károlylyal nyílik meg ezek időrendje, foly Pipin alatt és Nagy-Károlyon és közel utódain keresztül megy Lajosig (Louis d'Outre-mer). A lotharingek krónikája, melyben Garin és Hugues de Belin nevei ragyognak, lépteti föl Martel Károlyt és Pipint. Berthe (a nagy lábú) elbeszélő alagyai nem, megújítva s népszertűsítve Brabanti Genevieve népies legendája által, Nagy-Károly születése előtti időkre vezet vissza, míg cambrai-i Raoul az utolsó Carlovingekig vezet le.

Emez ókori francia költészetet a kritika mint olyant méltatá, melyben a nézőhely nagysága, jellemek eredetisége méltán összehasonlítható a régiek költészetével. Egyedül a nyelv gyarlósága árulja még el a szegény troubadourokat. A *meride Narbonne* ha feltarthatná magát kezdete magaslatán, s az egyszer felfogott szálát a cselekvényben hasonló világossággal, egyszerűség és nemességgel vihette volna ki, a régi épósi leleményekben semmit se lehetne irigyenlünk. *Fierabras*-ban ennek és Oliviernek,

Gerard de Vienne-ben ugyancsak Oliviernek és Rolandnak párbajai minták lehetnének e nemben. A régiség nem ismer hozzájuk foghatót. Egyes esataiban nincs az események efféle változatossága, eme kifejlődés, hol a versenytársak egymást megismervén sérthetlen barátságra cserélik ki esküiket. Hugues de Belin halála ugyancsak megindító. Ilyen a cambrai i Raoulé is. Ha Garin testvérének halálánál nincs érzékenyítőbb: nincs rettenetesebb, mint Raoul küzdelme végződve megadással.

E vázlatok bezárásánál Theroulde és Raimbert de Paris neveik mellett ki kell még emelni Jean de Flagy-nak, a lothringi ének szerzőjének és Huon de Villeneuve-nak a Négy Aymonfi (Quatre fils Aymon) írójának nevét, melyek tárgyai legalább megmaradtak népszerűeknek; s végül és valamennyi felett Bertolais de Leon-ét, ki a Raoul de Cambrai költeményt bevégezte és költői jellemmel felruházta.

A hős éneklő troubadourok művei felett kezdődik a világosság, de a mely inkább a homályt teszi láthatóvá, mint eloszlatná. Már is elegendő szöveg van előttünk, lesz még több. Guessard és Michelant be fogják váltani szavukat, midőn valamennyinek világ elé bocsátását ígérk, e czím alatti gyűjteményökben: „Les anciens poètes de la France (Franciaország régi költői).“ Mindegyik szöveg most szedve ki a porból új feladványokat tűz a vizsgálódók elé. Lesz dolga velök a történelemnek és nyelvészetnek. Idők és helyek, személyek és nyelvjárások, történelem és költemény össze van bennök zavarva; de a régiség buváraiban nem fog hiányzani se kedv se bátorság.

ERDÉLYI JÁNOS.

A KERESKEDELMI
ÉS
P É N Z V Á L S Á G O K
OKAI ÉS ELLENSZEREI.

A „Revue des deux Mondes.“ melynek a járványosokká lett pénzválságok korszakában nagyon is közérdekű czikkét, tömött kivonathan ismertetjük itt meg az olvasóval, a kereskedelmi és pénzválságokat az üzlet-világ viharainak nevezi. Ezek, úgy-mond, azon iszonyú orkánokra emlékeztetnek, melyek váratlanul kitörve, kitépik a fákat, szétrombolják a hajókat, ledöntik a házakat. A válságok hasonló pusztítást visznek végbe a forgalmi világban; felforgatják a legrendezettebb kereskedői házakat; megbuktatják a legszilárdabb bankokat, tönkre teszik a gazdagot, megölik a szegényt és romokkal borítják be a földet. A vihar a pénz- és physikai világban egyformán támad, s csaknem egyformán terjed el. Nehány szép nap után a föld átmelegszik, a légkör megtelik villanynyal; nemsokára elborúl az ég, a vihar készen, közeledik, kitör, tartományokat rombol össze rohanásában. A pénzvilágban is van oly időszak, mely kedvezni látszik a legkülönbözőbb vállalatoknak: a bizalom határtalan, az arany áradatként foly, a köz-értékek hecse emelkedik; a kamat süllyed; jóllét, vagyonosság terjed mindenfelé. Rögtön egy fekete pont tűnik fel a derült égen, növekedik, terjed, fenyegetővé lesz; a bi-

zalmatlanság lábra kap, a hitel csökken, az ércz-pénz eltűnik, végre a válság kitör, egyik országból a másikba megy; mindenütt rombolással jelölve útját.

E nagy válságok tanulmányozása nemcsak elméleti szempontból érdekes, hanem azért is, mert kisebb-nagyobb mértékben érintik és sújtják a társadalom minden osztályát: az ipart, mely előtt a piacok bezáródnak, a földmívelést, mely nem tud keletet szerezni terményeinek; a nagy társulatokat, melyeknek üzlete csökken; a művészeket, kik kevesebb megrendelést kapnak; sőt a leg-hatalmasabb államokat is, mert adó-bevételök kevesedik, és a legszegényebb napszámost, ki kezdi észrevenni, hogy a pénz ritkúl, a nélkül, hogy okát meg tudná magának fejteni. Ezekhez járul még, hogy a népek az érdekek millió szálaival vannak összekötve; a zavar, mely egy ponton támad, rendesen általános válsággá női ki magát. Ezért sürgető szükség közléről tanulmányozni ez iszonyú tünemény kifejlésének törvényeit, hogy megismerjük szülő okait és előjeleit. A természettudósok a tények ernyedetlen tanulmányozásával fölfedezték a tengerek mélyén áramló nagy folyamokat, és az azok felszínén fuvó szelek rendes irányát. A légsúlymérő és a villany-távíró segítségével előre képesek jelenteni az orkán közeledését, s az óvatos hajós összehúzott vitorlákkal a kikötőben marad, s így elkerüli a hajótörést. Kívánatos volna, hogy a nemzetgazdaság tudománya hasonló szolgálatot tehetne azoknak, kik a termeléssel és kereskedéssel foglalkoznak, s megismertetné őket a vész előjeleivel; így gondoskodhatnának mentő eszközökről, sok veszteségnek, sok romlásnak volna eleje véve.

E válságok tanulmányozására nincs biztosabb tér Angolországnál, nemcsak azért, mivel ott legnagyobb terjedelmet vesznek s megjelenésök csaknem szabályos, hanem azért is, mert hivatalos adatok és magános kutatások itt leginkább lehetőségessé tesszik jellemeiknek meghatározását. Mi először a főbb válságok vázlatát adjuk; egy másik czikk számára tartjuk fel kipuhatolni e tünemény születése és kifejlése törvényeit, s kivonni belőle a gyakorlat számára a lehető tanulságot.

I.

A mint az angolországi kereskedelmi válságokra egy futó tekintetet vetünk, azonnal szembetűnik, hogy csaknem szabályos e

pusztító tünemény megújulása. Komoly válságok mutatkoztak az 1810, 1815, 1818, 1825, 1837, 1847 és 1857-diki években, — minden tíz évben legalább egyszer. A három első válságról az 1810, 1815 és 1818. évekről csak néhány szót szólunk, mert ezek különös körülmények között, nevezetesen a papír-pénz kényszer-forgalma idején folytak le. Mindamellett a válságok fő jellemvonását ezeken is feltaláljuk. Angolország óriási harezot yivott 22 éven át Franciaországgal, s a parlament már 1797-ben fölmentette a bankot a papír-pénz kötelezett beváltása alól. De a közvagyonosodás, ily pénz mellett is, a gőz- és az új gépek alkalmazása következtében, oly mérvben növekedett, hogy Anglia képes volt mintegy 45 millió frankot fordítani a háborúra, mely összeget adó és kölcsön útján szerezte meg. Nemis a bankjegy kényszerforgalma idézte elő az 1810-ki válságot; bizonyos okok szülték ezt, melyeket más válságokban is megtalálunk.

A francziáknak Spanyolországba betörése által felszabadult spanyol gyarmatok az angol kereskedést végtelen piacczal kecsegtették. Ez azonnal el is árasztotta Dél-Amerikát minden terménnyel, még pedig oly hebe-hurgyán, mely páratlan az angol kivitel évkönyveiben. Néhány hét alatt annyi árút vittek Rio-Janeiróba és Buenos-Ayresbe, a mennyit húsz év alatt sem fogyaszthatott volna el. Annaira nem tudták mit tesznek, hogy egy egész hajó-teher csákyát szállítottak arra a vidékre, melyen a hónak és jégnek csak épen híré hallották, és Sydney gyarmat annyi epsomi (keserű-) sót kapott, a mennyi épen elegendő 50 évig hetenként egyszer minden lakosát meghajtani. E megfontolatlan üzérkedés mellett tömredék részvényes társulat alakult, s a vidéki bankok száma 1808-tól 1810 ig 600-ról 720-ra szaporodott. Míg egyfelől az ipar és kereskedés gyors fejlődése ekként nagy tőkét vett igénybe, másfelől a szárazföldi hatalmasságok fölsegéllése, s a rendkívüli gabona-, gyapot-, len-, selyem-vásárlások annyi pénzt vitettek ki a forgalomból, hogy hiányzani kezdett, midőn a legnagyobb szükség volt rá. A bank készlete 6 millió font sterlingről 3 millióra apadt; hasztalan emelte a bankjegyek forgalmát 17 millióról 24 millióra, a hitel már meg volt ingatva, a bukások megkezdődtek. A kereskedőknek legalább fele, s a vidéki bankok nagy része felfüggesztette fizetéseit. Midőn 1811-ben ápril 11-én a parlament 6 millió fontot megszavazott az érdemes kereskedők fölsegéllésére, az an-

gol fegyverek sikere Spanyolországban és az orosz piacz megnyílása már fölőssegessé tette a segélyt, a jóllétnek új korszaka kezdődött velők.

Az 1815 és 1818-ki válságok nem voltak oly komolyak. Az 1815-ki a béke-reményekre alapított túlságos üzérkedés idézte elő. Ez alkalommal a bankok voltak a főbb áldozatok, kétszáznegyven bukott meg. Az erre következőt terhes év után, 1817 a legszebb kilátások között kezdődött, pénz volt elég, a bizalom helyreállt, a bank készlete 11,668,260 fontra szaporodott, úgy, hogy a béváltást megkezdhetette. A pénzbőség a kamat esését vonta maga után, de az osztrák, francia és angol kölesönök csalogató alkalmul szolgáltak a tőke jövedelmező elhelyezésére. 1817 őszén és 1818 egész folyama alatt tömérdek gabonát és nagy áron szállítottak be (1818-ban 23,019,773 font sterling árút). Így a pénz gyorsan fogyott, a bank készlete novemberig 5 millióra apadt, a pénz ritkulásának szokott következtései azonnal mutatkozni is kezdtek: a hitel megszorítása, minden érték csökkenése, a bevitt árukön sok veszteség, bukás, válság.

Az 1810, 1815, és 1818-ki válságokra vetett futó pillantás után, most az 1825-ki tanulmányozzuk, mely jellemre hasonló, de terjedelemre jóval felülmúlja megelőzőit. Angolországban e nagy rázkodás emléke ép úgy fenmaradt, mint Portugalban a lisaboni föld-ingás, vagy Nápolyban a Vezúv kitörésének emlékei. A londoni nagy égés nem hagyott mélyebb benyomást maga után. A vagyonosodás 1822 után páratlanul emelkedett. A pamut fonódák 250,000 bál pamut helyett 1 millió bált fogyasztottak. A bank készlete 1823 és 1824-ben csaknem állandóan 12 millió font volt. A kormány ez alkalmat felhasználva, a kölesönök kamatait leszállította. Annyi pénz volt, hogy benn nem talált magának kellő elhelyezést. Az előbbi években kötött külföldi kölesönök dús kamatai, újból elesábitották a tökepénzeseket, s ezek megnyitották erszényeiket a két földrész valamennyi kölesön kérő állama előtt. Így aztán 1821—1824-ig Angolország idegen államok számára 48,480,000 fontot vagyis 1 milliárd és 200 millió frankot irt alá. A kölesönnevők sorában ott találjuk Mexicót 6,400,000 fonttal, Columbiát 6,700,000 fonttal, Chilit 1 millióval, Buenos-Ayrest 1 millióval, Guatemalát 1,400,000 fonttal, Perut 1,300,000 fonttal,

Guadalaxarát 600,000 fonttal. Nem volt oly ismeretlen és jelentéktelen állam, mely siker nélkül kopogtatott volna a világ nagy bankárainak ajtaján.

Azonban ez még nem volt képes kimeríteni a nemzeti vagyont. Mindenfelé részvényes társaságok alakultak, nevezetesen első sorban a nemes érczek kibányászására Amerikában. Illetékes utazók, például Humboldt leírása, a távol helyek hangzatos nevei, a Zacatecas magaslata, a Guanaxato folyó lánggra lobbantották a képzelődést, s ígérő hatalommal vonták magokhoz a pénz embezeit. A bányatársulatok részvényeit majdnem dühvel kaddosták, s értékük szédítő magasságra emelkedett. Az Anglo-Mexican, Brasilan, és Colombian 10 fontos részvényei 1824 decemberében 100 fonton felül állottak. A Real del Monte 70 font befizetése után 1,350 fonton állt. E közben számos ipari társulat alakult. Nevezetesen, hogy csak a főbbeket említsük: 20 társulat vasút-építésre, 22 bank- és biztosító társulat alakítására, 11 gáz-világításra, 9 csatorna-építésre, 27 ipari vállalatokra stb. szövetkezett. Az aláírások összege meghaladta a 100 millió fontot, vagyis a 2½ milliárd frankot. A parlament 1825-ben 438 folyamodó társulat közül 286-nak adott engedélyt. A részvényesek a legkalandosabb vállalat iránt is bizalommal viseltettek. Így társulat alakult a panamai szoros átvágására, bár a hely teljesen ismeretlen volt, egy másik a Colombia partjain való gyöngyhalászatra, egy harmadik a buenosayresi tyúkok szaporítására, hogy onnan a londoni piacra küldjék la tojáást. A bizalom határtalan volt, mert az egész világ nyert, és minden érték emelkedett. A Midás meséje csakugyan valósult; a mit érintettek, minden aranyra vált. A társadalom minden osztálya részt vett ebben az üzleti hajtó-vadászatban, melynek czélja a farradságnélküli gazdagodás volt. Minthogy csak 5 vagy 10 százalékot kellett befizetni, úgy látszott, csekély kockázattal sokat lehet nyerni. Mint az 1824-ki *Annual Register* mondja: „így lehet látni minden rangú és állású embert, óvatosakat és merészeket, gyanakodókat és könnyen hívőket, hercegeket, lordokat, ügyvédeket, papokat, bölcsészeket, orvosokat, költőket, munkásokat, nőket, özvegyeket és fiatalleányokat oly vállalatokba helyezni vagyoniuk egy részét, melynek alig tudták nevét, s melynek czélját bizonyosan nem tudták.“

Ennyi hirtelen gyűlt és sok kéz között megoszló vagyon legelső következménye az áru-cikkek nagyobb kelete lön, s mint-hogy nem volt akkora készlet, a mekkora szükségeltetett, ára mindennek növekedett. A pamut fontja 8 pennyről 17-re emelkedett. A dohány, cukor, kávé, fűszerek, selyem, 1825-ben még egyszer oly drágák voltak, mint 1824-ben. A termény-üzlet ily roppant nyereséget eredményezvén, az üzérkedés egész erővel erre vetette magát. Ennek következtében 1825-ben a főbb cikkek behozatala közel megkétszereződött: gyapotot, melyből 1824-ben 149 millió fontnyit hoztak be, 1825-ben behoztak 228 milliót, gyapjút 22 millió font helyett 43 millió fontot, lenet 742,000 font helyett 1,055,233 fontot.

Ez ország akkoriban bámúlatos látványt nyújtott. Alig vergődött ki a hosszas háborúból, melyben 45 milliárd frankot költött, 23 milliárd adóssága, s nyomasztó adó terhe daczára, elég gazdagnak hitte magát, hogy két év leforgása alatt 4 milliárdnyi összeget kikölesönözzön. Ily roppant üzletekhez aránytalanul kevés volt a papír-pénz, a bank csak 20 millió fontot, a vidéki bankok együtt csak 11 milliót hoztak forgalomba. 1815 első hónapjaiban érezhető is volt már, hogy a pénz kevesedik. A bank készlete márcziuson kezdve szaporán kezd fogyni; a 11,700,000 fontból, a mennyi volt 1824 augusztusban, 1825 aprilisben már csak 6, júliusban 4, szeptemberben 3, decemberben csak 1 millió volt. A készpénzzeli fizetés felfüggesztése elkerülhetetlennek látszott. A bank akkoriban nem őrizte érc készletét a leszámítolás megszorításával, és a kamatláb felemelésével; nagy későn csak decemberben, midőn a válság már teljes erőben dühöngött, jutott eszébe a kamatot 4-ről 5%-ra emelni. Mostani gyakorlatával éppen ellenkezőleg, hogy a kereskedésnek a hiányzó érc helyett pénzt adjon, megkétszerezte leszámítolását, minden bankjegyét, még azt a csomagot is kiadta, melyet egy szekrényben elfeledtek volt azelőtt; pénztárát annyira kiürítette, hogy, Ashburton lord állítása szerint, volt oly nap decemberben, midőn éppen semmi sem volt benne. A bankot e vészes állapotából a 300,000 font értékű arany, melyet a Rothschild-ház küldött, és a Hollandiából és Franciaországból érkezett készletek segítettek ki.

Ámbár a bank se a leszámítolást meg nem szorította, se a kamatot fel nem csigázta, a válság mégis kitört és rombolva sza-

ladt végig az országon. A mely mértékben kevesedett a pénz, oly mértékben fogyott a hitel. A kiknek árúért vagy vállatokban fizetési határnapjaik voltak, kénytelenek voltak eladni, s minthogy számuk nagy volt, tömérdek volt az eladó árú is. Ezért az árak rendkívül leszálltak. A megszorúlt kereskedők 30 — 40 százalék veszteséggel adtak túl áruikon. A piacról teljesen eltűnt a pénz; a kinek volt, az se vásárolni, se kölcsönözni nem akart. Mindenfelől a bankokat rohanták meg, s mivel ezek kötelezettségeiket teljesítették, elsőek voltak a bukások megkezdésében. Csupán december hóban hetven szüntette meg fizetéseit. A Pole et C. London Bank bukása egy sereg vidéki bankot maga után rántott. A kiskereskedők és haszonbérlok, kikhez gyűltek az egy fontos bankjegyek, szinte fizetés-képtelenek lettek. Lánczolata ez a vesztesékeknek, mely a társadalom minden osztályába elvitte az inséget és kétségbeesést. Egy kitűnő író a következő vonásokkal ecseteli az ország állapotát ez iszonyú percekben: „A falukban a piaczokra gyűlt nép rémülve kiáltozta: a vidéki bank felfüggesztette fizetéseit! Itt lehete látni férfiakat, a mint kezeik közé szorítják az értéktelenné lett bankjegyet; ott nőket sírva és nyögdecseelve. A forgalom végkép megszűnt; se venni, se eladni nem lehetett. A termelő kerülte a piaczot. Vége volt a fényezésnek, a mulatságoknak, a csillogó öltözeteknek, fogatoknak; senki sem terjeszkedett túl a mindennapi élet szükségéin.“ E rajzot nem tarthatjuk túlságosnak, ha meggondoljuk, hogy a válság minden osztályt érintett: az üzérkedőt, és a ki nem üzérkedett? minden érték csökkenésével s annyi megfontolatlan vállalat bukásával; az iparost a piaczok bezárásával, s a földműveseket a vidéki bankok bukásával. A munkát nem kapó gyármunkások megrohanták a gyárokat, összerombolták a gépeket, melyek okai, véleményök szerint, minden nyomornak, mert ezek borítják el a piaczokat fölösleges árukkal. Csaknem minden grófságban volt rendetlenség, lázadás és harez fegyveres kézzel.

A válság 1826 januáriusában is tartott, azonban folytonosan veszítve dühéből; de a mint nyilvánosságra jött, hogy a bankba kezd visszafolyni az ércz-pénz, egy reménysugár elevenítette fel a megtört bátorságot. A kormány felhatalmazta a bankot, hogy árúkra 3 millió fontig előlegezzon. Csak a hír is, hogy a kereskedő pénzhez juthat, elegendő volt a bizalom helyreállítására s

arra, hogy a kormány rendszabályát fülöslegessé tegye, mert a ki-
kölesünzött összeg nem haladta meg a 400,000 font sterlinget. A
vész lassanként odább vonúlt, s noha koronként egy-egy összeomló
ház moraja még eleven emlékezetbe hozta, dühe már ki volt öntve,
s az év végefelé az ipar és kereskedelem rendes kerékvágásukban
voltak. A bank tartaléka a 7 milliót meghaladván, a kamatláb
ismét 4°/_o-ra szállíttatott. A parlament a vidéki bankok igen nagy
mennyiségű bankjegy kibocsátásának tulajdonítván a válságot,
jövendőre megtiltotta 5 fontosnál kisebb bankjegyek kiadását.

Ugyanazon évben Uj-York az angolországihoz hasonló vihar-
nak volt kitéve. Tavasszal sok volt a pénz, új vállalatok kelet-
keztek, üzérkedésre roppant terményt, nevezetesen gyapatot vásá-
roltak össze. Juliusban eltűnt a pénz, a bankok ércz kész-
lete megdöbbszentöleg leapadt, a hitel korlátolt lön, az árak lees-
tek, s a leszámítás 30—36 százalékra emelkedett. Augustus-
ban megkezdődtek a bukások, s mind egymást érték, míg csak egy
ház fenállt, mely nem volt elég szilárd, hogy a viharral daczol-
hasson.

Tíz évig az angol piacz ment volt nagyobbyszerű rázkodástól.
Az 1836. év teljes jóllét előjeleivel kezdődött. Az árúk emelked-
tek, a leszámítás könnyű volt, s tavasszal több vasút-társulat
alakult. Negyvenkét új bank keletkezett 200 fiók-intézettel, mely-
lyel az ily pénzügyi intézetek száma 670-re szaporodott 37,000
részvényessel. Rögtön csak kikezdett folyni az arany Amerikába,
hol az elnök Jackson mindent elkövetett, hogy az ércz-pénz forgal-
mát megnövelje. A bank, ámbár korlátolja a leszámítolást, s föl-
emeli a kamatot, készlete mégis leapad 4 millióra. November
14-én az irlandi Agricultural and Commercial Bank
30 fiók-intézetével együtt megbukik. Az 1825. év emléke még
elevenebb, mintsem a bankjegyek birtokosai ne sietnének jegyeik
beváltásával. Az angol bank kisegítette a leginkább fenyegetett
bankokat. Ugyanakkor megtagadta a leszámítolást az amerikai há-
zaktól, melyek készletét leginkább apasztották volna. Erre aztán
1837 márczius — júliusa közt megkezdődött az Amerikával keres-
kedő házak bukása. Az ipar, nagy vállalatokba nem bocsátkozván,
ez alkalommal kikerülte a vészt. Őszre az üzlet már szokott útján
volt. 1839-ben új pénzválság tört ki, mint eredménye a száraz-
földdel folytatott kereskedelem hullámzásának. Angolországban 1838

közepétől 1839 novemberig, s így egy évnél húzamosabban a forgalom oly természetű volt, hogy az érez-pénznek a szárazföldre kivitele haszonnal járt. E kivitelnek különböző okai voltak: 10 millió font árú gabona behozatala, — Orosz- és Svédország kölesőnei, — az értékek leszállott ára Franciaországban és Belgiumban. A bankot is hibáztatják, hogy a kamatlábot $3\frac{1}{2}$ százalékon hagyta májusig, mikor a készlet már 5 millióra volt leapadva. Volt pillanat, midőn e készlet $2\frac{1}{2}$ millióra apadt, $17\frac{1}{2}$ millió bankjegyforgalom mellett. Az igazgatóság végre észrevette az örvényt, melyhez közeledik, a kamatláb felemeltetett $6\frac{1}{2}\%$ -ra, és rémültében ahhoz a kétségbeesett, mint mondják, lealázó eszközhöz folyamodott, hogy elfogadta a segílyt, a 2 millió font hitelt, melyet 12 párisi bankár nyitott számára. A kamatláb fölemelésével a pénz vissza kezdett folyni, s a válság lassanként eltűnt. A bukások jelentékeny számra szaporodtak, s a munkától megfosztott dolgozó osztály fogékony lett a chartisták elméletei iránt. Más országok még nagyobb megpróbáltatáson mentek át, mint Anglia. Amerikában, hol a válság 1836 óta tartott, 1839-ben tetőpontjára jutott az Egyesült-államok bankjának bezárása, s végleges leszámolása által. Csupán 1839-ben 959 bank szüntette meg fizetéseit. 1837 — 39-ig, hiteles adatok szerint, volt 33,000 bukás 440 millió dollárral. Belgiumban 1838-ban függesztette fel a bank fizetését; minden érték, nevezetesen az ipar-részcvények potom árra süllyedtek; 1839-ben Hamburgba is eljutott a válság, a kamatláb $7\frac{1}{2}\%$ -ra emelkedett; sok ház megbukott. Franciaország alig menekült az általános romlástól. Párisban 1839-ben januártól — júliusig 600 bukás történt, e között volt 93 részvényes társulat, mintegy 148 millió frank veszteséggel.

II.

A forgalomnak e gyakori és komoly zavarai újból magukra vonták az angol parlament figyelmét. Sok államgazda és pénzügyekben jártas gyakorlati ember e zavarok megújulását a bankjegyek túlságos mennyiségének tulajdonította, melyek által az arany és ezüst kiszorítatik a forgalomból. Mac-Culloch, Clay, Torrens. Lloyd és Norman urak iratai megnyerték a közvéleményt, és Peel Robert megszavaztatta a híres 1844-ki actát, mely később annyi vita

tárgya lön. E törvény feljogosította az angol bankot 14 millió font, a vidéki bankokat 8 millió fontnyi jegy kibocsátására. E 22 millión felül minden kibocsátott jegynek ércz-pénzzel kell fedezve lenni. A forgalmi eszköz e korlátozásával, az ár emelkedést akarták legyőzni, mely véleményök szerint a nagy mennyiségben kibocsátott papír-pénz eredménye, melynek ismét következménye az ércz-pénz kivitele, s nyomban erre a válság. Az 1844-ki acta jóhatással volt arra, hogy az érczpénz tartalék lehető legnagyobb legyen, de nem volt képes a válság visszatérését meggátolni, mely 1847-ben ismét igen komoly alakban tört ki, s ez alkalommal Franciaországban is csak úgy pusztított mint Angliában.

Angolországban a vagyonosodás 1843-ban kezdett szembeütni növekedni. 1844-ben a tőkepénz már halommal állt és alkalmazást keresett. Az arany özönlött a bankba, készlete meghaladta a 15 milliót, a kamatláb leszállt $2\frac{1}{2}\%$ -ra, s a Lombard-Streeten, mint mondják, $1\frac{1}{2}\%$ százalékkal is elfogadták a jó papírt. A kamat soha sem állott ily alant. Minden jel túlbőségre mutatott. Ily körülmények közt előálltak a tervkovácsok, először is a vasútakra fordították a közönség figyelmét. Már 1844-ben 800 mértföld vasútra, mely 400 millió frankba került, adott engedélyt a parlament; de a következő évben a vasút-tervelés valóságos dühvé, őrültséggé változott. A tervek földabroszokkal és okmányokkal jelentek meg, és oly nagy számmal, hogy a kö-rajzolóknak elégtelensége miatt, Belgiumból egyszerre négyszázat hozattak által. 678 vállalatra kértek engedélyt újlag a parlamenttől s ez megszavazott 136-ot; 1846-ban ismét 200, 1847-ben 148 új pályára adtak engedélyt. Az Economist számítása szerint e négy év alatt megszavazott pályák értéke $5\frac{1}{2}$ milliárd frank, s az évi befizetés közel 900 millió. Minthogy ugyanekkor az évenként meggazdálkodott tőkét 1 millióra becsülik, Angliában nem hiányzott a pénz a belföldi vasútak kiépítésére; de ugyanakkor tömérdek összeget irtak alá az angol tőkepenzesek a belga és francia vasútakra, mi aztán fel is emésztette a tőkepenzt. A túlfeszített állapotot nyomasztó körülmények súlyosították; a burgonya kór 1845-ben oly inséget árasztott Irlandra, hogy Angliának 160 millió frank áldozatot kelle hoznia Irland táplálására. A búza 1846-ban drága maradt, 1847 elején 102 shilling volt egy quarter, s ily magas áron közel 1 milliárd frank értékű gabonát hoztak be. Az angol gyártmányok

kivitele nem növekedett abban az arányban, éreztél kellett pótolni, s így megkezdett kifelé folyni az arany. A bank készlete 1847 áprilisban 9 millióra olvadt le. Végre hozzá fogott a bank a kamatláb fölemeléséhez s lassanként felvitte 4 százalékra. Ez jeladás volt a rémülésre; minden érték csökkenni kezdett; azonban a bank készlete ismét $10\frac{1}{2}$ millióra felszaporodván, mindenki azt hitte, hogy a vész elvonult; a kormány meg volt nyugodva, a parlament bezárásakor július 23-án mondott trónbeszéd egy szót sem ejt a vésről, mely az üzlet-világot fenyegeti. Pedig már ugyanazon hónap végén rémülve látták, mi nagy mérvben viszik ki a nemes érczet Oroszországba, az Egyesült-államokba és Franciaországba, hol a válság már pusztított. A bank, hogy készletét megőrizze, augusztusban fölemelte a kamatlábot $5\frac{1}{2}\%$ -ra, megszorította a kölcsönt, csak egy hónapra hitelezett, és szeptemberben közhírré tette, hogy állampapír-letétekre nem előlegez. E rendszabályok kitörésre vitték a válságot. Először is a gabonakereskedők buktak meg. A gazdag aratás után szeptemberig 49 shillingre esett a búza quartere. A kereskedők, kik magas árakon vásároltak, tömérdek veszteséget szenvedtek; a bukások, még pedig több millió fontra menők, egymást érték; az 1825 év emléke újlag fölmerült, mint egy kísértet, mindenki azt hitte, hogy az örvény megnyílt lábai alatt. A liverpooli két legnagyobb bank octoberben megszüntette fizetéseit, erre néhány nap alatt Manchesterben, Newcastleban s az egész nyugaton számos hitelintézet bukkott meg. A bank $8\frac{1}{2}\%$ -ra emelte a kamatlábot, s még így is visszaútasított több jó papírt. A vasúti részvények közül még a legjobbakat sem lehetett eladni. Különösen a munkás osztály kegyetlen szenvedésnek volt kitéve; a munka, a gyapot nagy ára miatt, már egy év óta meg volt szorítva, e válságos pillanatban pedig sok gyárt becsuktak, s a vasúti vállalkozók, nem lévén pénzük, kénytelenek voltak elbocsátni napszámosaikat. Százezernél több munkást kellett kitartani állami költségén.

A legnagyobb válság közepett, octoberben a kereskedők küldöttsége sürgetve kérte a kormányt, hogy függeszsze fel az 1844-ki actát, melynek erejénél fogva a bank kötelezve van készlete apadása arányában kevesíteni a papír-pénzt. A miniszterium engedett, a bank fel lőn hatalmazva jegyei kibocsátásával túllépni a törvényes korláton; de vagy azért, mert e felhatalmazás megszüntette a rémülést, vagy azért, mert a válság véghatárát elérte, az arany

vissza kezdett folyni a bankba, s a bizalom lassanként helyreállt. Midőn számba vették a vihar által okozott kárt, úgy találták, hogy 400-nál több ház dőlt meg, s a felszámítható kár 600 millió frank.

Franciaországban hasonló okok hasonló eredményt szültek. 1843 és 44-ben fölös a pénz, a hitel növekszik. Nagy vasút vállalatok alakúlnak, melyek évenként jelentékeny összeg befizetését igénylik. 1846-ban rossz termés, nagy gabona-bevitel, az ipar cikkek aránylagos kivitele nélkül, s így az ércpénz gyors apadása. 1846 júliusától 1847 januáriusáig a bank készlete 252 millióról 80-ra fogyott, január 15-én az egész készlet csak 59 millió. A kamatláb 5 százalékra emeltetett, azonban a leszámítolás korlátozása helyett inkább kisegítő eszközökhöz folyamodott a bank: a vidékről 4 vagy 5 milliót kapott, az angol bankároktól 25 milliót, és az orosz cártól eladott rentekért elfogadott 50 milliót. E pénzzavarnak meglettek szokott következései: a bukás, veszteség. Hamburg, Frankfurt, Würtemberg, Baden szintén megéreztek a vihart, mely Angol és Franciaországon átvonult.

Az 1825. és 1847. évi válság összehasonlításából kitétnik, hogy mindkettőt ugyanazon ok, az ércpénz kivitele szülte; de a kivitel különböző természetű volt: 1825-ben megfontolatlanul helyezték el a pénzt amerikai kölcsönökben és bánya-vállalatokban; 1847-ben a rossz termés miatt kellett kivinni, úgy hogy az első esetben a válságot az emberi oktalanságnak, a másik esetben a természet mostohaaságának kell tulajdonítani. Az 1825-ki zavar rövid, de sokkal rombolóbb volt; az 1847. évi sokáig tartott, de következményei nem voltak oly kártékonyak. A bank 1825-ben semmit se tett a vész meggátlására; 1847-ben elkésett rendszabályaival nem aratott semmi sikert. E különbségek dacára a pénzvihar kezdete, kitörése s befejezése a két korszakban ugyanazon általános jellemvonásokat mutatja.

Most az 1857. évi válságról kell szólanunk. Ez mindeniknél komolyabb, mert az egész világra kiterjedt. Amerikában születve, átrohant az orkán Angol-, Francia-, Németországon, egész éjszaki Európán, s érezhető lön Jávában, Braziliában is. A mely arányban könnyült a közlekedés, a kölcsönös hitel köteléke annál jobban összefűzte a kereskedelem nagy piaczeit, az érdekek összeolvadtak, a rázkodás, mely egyiket éri, megingatja a másikat is.

A februári forradalom nem idézett elő valódi válságot, a he-

lyi zavarok eltűntek, s mikor az üzlet-világ felocsúdott rémüléséből, az ausztriai és californiai arany özönlött segélyére. 1848-tól 1859-ig e két hely mintegy 4 milliárd frankot küldött Európába. Angolország csupán az 1856-ik évben 25,643,000 font sterlinget kapott aranyban és ezüstben. E 4 milliárd, az európai forgalomba folyva, a termelést és vállalkozási szellemet fokozta. Szokás szerint Anglia lön a mozgalom megindítója. 1852-ben a kamatláb ismét 2-re sőt $1\frac{1}{2}\%$ -re a szállott. Azonnal új társulatok alakultak a fölös tüke felhasználására. Ugyanazon évben 5 hónap alatt 153 társulat alakult, melyeknél a betét meghaladta az 1 milliárd frankot. Az új vaspályák építése 1852—1857-ig elnyelt legalább 5 milliárdot. Egyéb iparágak hasonló arányban fejlettek. A vas és kőszén termelés, a gyapju és gyapot kelmék gyártása bámulatos gyorsasággal emelkedett. A kereskedés, mely a ki- és bevittel 3 milliárd forgalmat mutatott 1848-ban, e forgalmat 7 milliárd frankra fokozta 1856-ban. E csodaszerű vagyonosodás lehetségessé tette Angliának, hogy megerőltetés nélkül adta ki a 2,300,000 font sterlinget, a mennyibe az Oroszország elleni háború került. Hónaponként befolyt a bankba annyi, mennyi fűdözte a keleti kiadást. Azonban 1855 végén 7% -os kamatlábbal kellett védeni a 11 millióra fogyott készletet.

Franciaországban ugyanazon időszakban a terjeszkedés szinte oly mérvben történt. A vasúti vállalatok fölemésztettek évenként 1852—54-ig 250 milliót, 1855-ben 500 milliót, és 1856-ban 520 milliót. Midőn a kormány 1856-ban óvatosságból azt határozta, hogy most ne adjon több engedélyt, a már engedélyezett vasútak kiépítéséhez még 1,260 millió frank szükségeltetett. Az oly nagy buzgósággal aláírt állami és városi kölcsönök 1854—1856-ig $1\frac{1}{2}$ milliárdot nyeltek el.

Más országok piaczaín hasonló tünemények mutatkoztak. Még az eddig óvatos és körültekintő Németország is elragadtatni engedte magát. A francia Crédit mobilier alapítóinak s első részvényeseinek nagy nyereményei megszedítettek mindenkit. Minden német város azt akarta, hogy bankja, vagy Crédit mobilierje legyen. Frankfurtban a városi polgárok számára fel volt tartva az aláírási jog, és nagy árt fizettek a polgárjogért, csak hogy aláírhasanak. Bécsben az aláírók egész éjjel át várakoztak a hivatalszoba előtt, csak hogy reggel az ajtók felnyitásakor elsők lehessenek.

nek. Hasonló láz szállta meg a többi nagy- és kis-várost, Coburgot, Lipését, Dessaut, Gerát, Hannoverát, Meiningent. Nem sokat tördtek az alapítandó intézet szilárdságával, a czél csak az volt, hogy megkapják a teljesen bizonyosnak látszó nyeredéket. Tíz-söt százannyi részvényt is aláírták, mint a mennyi rendelkezésre volt bocsátva. A hannoverai bankra, 1,100 millió tallért irtak alá. Egy hamburgi hitelintézetre az aláírás százszorosán felülmulta a meg-alapított tőkét, de oly kevéssé is volt komoly, hogy nem tudtak igazgatót találni számára. Ezeken kívül a vasút-építés is három év alatt többet elnyelt egy milliárd franknál,

Az Egyesült-államok a termelésnek és üzérkedésnek még bámulatosabb látványát nyújtották. E szűz földön, e gazdag, fárad-hatatlan és értelmes népnél mesével határos gyorsasággal gyűl a tőke. A munka kétszerte termelőbb mint Európában, és senki sem henyél. Itt életezél a gazdagodás, és senki sem tudja jobban fel-használni a gépeket, melyek megtízszerezik az emberi erőt. A számok, melyekből kiolvashatjuk az Egyesült-államoknak e kor-szak alatti vagyonosodását, megdöbbenő nagyok. 1856-ban már készen volt 24,000 mértföld vasútja és 50,000 távirdája; három annyi mint Angliában és hat annyi mint Franciaországban. A congressus csupán 1856-ban 40 millió acre földet adott el. Keres-
kedelmi tengerészete tonna tartalomra megközelítette az angol-or-szágit. A kikötőkben s a vasúton a forgalom egy harmadrész-szel növekedett. A bankok száma 1846 óta 700-ról 1416-ra sa-porodott, 376 millió dollár tőkével. Az állam adóssága 35 millió dollárra apadt, és az adóból szabad rendelkezésre fölösleg maradt. Míg az európai népek megtakarított vagyonának egy részét fegy-verkezés s háborúk nyelték el, a boldog Amerika arra fordította a magáét, hogy a nemzeti tevékenység minden ágát, a földmi-velést, ipart, kereskedést, hajószatot megtermékenyítse.

E szerencsés korszakban a polgárosult világ eddig példátlan jóllétre vergődött. A mindenség mintha egy méhkosár, vagy egy roppant műhely volna, melyben minden nép sietett közforgalomba hozni a terményt, melyet ügyessége vagy égalja kedvezése által előnyösen termelhetett. A gőz vizen és vasúton mindennapivá tette a piacok közti közlekedést. Az áradatként folyó arany, s az aranyból is hatalmasabb hitel-papírok, a forgalomnak vagyont s rendkívüli élénkséget kölcsönöztek. Az árúk szállítása, a termé-

nyek tömege, a fogyasztás összege, a nemzetek gazdagságának minden elemei csak oly roppant számokkal fejezhető ki, melyeket a csillagászat használ, melyeket az ember már megfogni nem képes. Azonban a termelő erőknél e terjeszkedése között, és épen azon országokban, hol az legnagyobb volt, tört ki az orkán, melynek oly rombolást kelle véghez vinnie.

Az Egyesült-államokban a hitel túlságos felhasználása, és névszerint a bankoknak ipar-vállalatokra s különösen vasúttakra adott roppant előlegezéseik készítették elő a válságot; de kitérésre, a külkereskedési zavarok hozták. Egy gazdaguló országban a fogyasztás növekedik, nevezetesen több kel el a fényüzési cikkek-ből. Ezeket pedig Európa szolgáltatta Amerikának. Kiszámították, hogy 1857-ben csak női pipere tárgyat 200 millió frank értékig szállítottak Európából. A kereskedők látva a jóllét folytonos emelkedését, növelték megrendeléseiket. 1856-ban a búza drága volt Európában, és az Egyesült-államok hitelezőiket gabona kivitellel fizették. Az 1857-ki jó termés szükségtelenné tette a új világból szállítást, és ez zavarba jött, a mint bevitelét fizetnie kellett. A baj még nem volt nagy, de a hitel, mely nem egyéb a bizalomnál, megérzi a legcsekélyebb bizalmatlanságot is. A pénz a hitellel együtt ritkulni kezdett, az árak leszálltak, először a kereskedési cikkek, azután egyéb értékek lettek olcsóbbak. A letéteket kezdték a bankokból kiszedni. Ezzel megkezdődött a zavar. Augustus 24-én az Ohio life and trust company 5 millió dollár passívával megszűntette működését, a Mechanic banking association nyomban követte a felfüggesztéssel. September kezdetén úgy látszott, mintha a vihar csillapúlna; a bankok a néhány nyugodt napot felhasználták, hogy ön biztosítások végett korlátozzák a leszámítolást; de az óvatosság csak növelte a rémülést. Néhány hét alatt még a legjobb értékpapírok is 30—50 százalékot estek. Egy Californiából várt arany szállító gőzös elsüllyedése, melyet más időben számba se vettek volna, most a rémülést tetőpontjára fokozta. September végén a marylandi és pensilvaniai bank felfüggesztette fizetéseit, s maga után rántott 109 baltimorei, bostoni és philadelphiai elsőrangú házat. A leszámítolás 30—40 százalékkal történt. A gyárak sorban bezárattak, s a munkások elbocsátattak. Az új-yorki bankokban még 13 millió dollár készlet volt, s ezzel jól megállották helyöket, de a kamatlábot lassanként 60

végre 70%-ra felesigázták. A kereskedők kétségbeesésükben megharagták a bankokat, s ezek a roham nyomása alatt néhány óra hosszáig fizettek is, de a roham napján, october 13-án estve, 33 közül 32 megszüntette fizetéseit. Erre aztán az egész Egyesült-államokban mintegy villámcsapásra minden összeomlott. Alig maradt lábán egy gyár vagy egy kereskedőház. A pénzzel fizetés teljesen megszűnt, senki sem kapott hitelt, semmit se lehetett eladni. Midőn a romlást számba vették, Canadában és az Egyesült-államokban 5123 bukást találtak 299 millió dollár passívával, melynek körülbelül fele végkép elveszett. A nagy rázkodás elhatott a Csendes tenger partjáig, Californiában a roham szintén megtizedelte a bankokat, de egynehány napi szünet után ezek ismét megkezdtek fizetéseiket.

Az európai üzerek figyelmét magára vonta a legjobb értékeknek ez áresökkenése, s a kamatláb mesés magassága, mint vásárlók jelentek meg a piacon s ekkor oly gyorsan kezdett visszafolyni az arany, hogy már december kezdetén az új-yorki bankok készlete 26 millió dollár volt, és megkezdhették fizetéseiket. Januárius 1-jén valamennyi bank követte a példát, kivéve a pensilvaniaiakat, mely április 1-ig időhaladékot kapott.

A vihar, mely az Egyesült-államokban octoberben pusztított, csak novemberben ért át Angliába. Az amerikai vállalatokba, nevezetesen vasútakba fektetett angol tőkét 1½ milliárd frankra becsülik. Az Egyesült-állambeli értékek esése megrázólag hatott rá, de nem a körülmény hozta kitörésre a válságot, hanem inkább a hitel túlságos alkalmazása. Az óriási üzletek, melyeket kevés készpénzzel, és a bankoktól adott roppant előlegezésekkel hajtottak végre, im ez az, mi a válság elemeit képezé *). Mint mindig, az elhatározó ok a forgalmi eszköz megszükülése volt. Az indiai lázadás és chinai háború miatt sok ércz-pénzt kellett keletre küldeni. Ugyanakkor az értékek leesése Új-York felé is vonta az aranyat. Az ezüst szokott útján kelet felé folyt, az arany pedig

*) E tárgyra vonatkozólag valóban bámulatos tények jegyeztettek fel. Ugyanis a *Wolwerhampton-Bank* két háznak 40 millió frankot kölcsönzött. *G. és társ* cég vagyona 250,000 frank, felfüggesztéskor passívája 14 millió. *B. és társ* cég három év alatt 75 millió frank értékű üzletet hajtott végre, vagyona nem volt több 200,000 franknál. A 30,000 frank vagyonnal bíró *M. és társ* 9 millióval bukott meg... stb.

kivételesen visszafelé folyt nyugat felé. Egy bizonyos úr támadt: a bank készlete oct. 17-én 9 millióra apadt, a kamatláb ekkor 7%-ra, a reá következett héten 8%-ra emeltetett. De még senki se sejtette a vészt, midőn egészen váratlanul oct. 27-én a liverpooli bank felfüggeszti fizetéseit. Ezzel aztán megkezdődött a bukás Liverpoolban, Glasgowban. Az angol bank készlete $6\frac{1}{2}$ millióra esett, és a kamatláb november 10-én eddig nem ismert magasságra 10%-ra emelkedett. A rémülés általános lett; az árucikkek és értékek 20—30 száztolít vesztek. Az ipar főbb központjain a leghatalmasabb házak milliókra menő passivákkal megkezdtek a bukást. Az előbbi válságok alatt talpon maradt jeles skót bankok se voltak képesek most ellentállani az erős rázkodásnak. A Western-Bank az ő 93 fiók-intézetével nov. 9-én megszüntette fizetéseit. Ez eset mindenkit megdöbbsentett, s közvetlenül az alsó néposztályt érintette. A polgárság alsó osztálya, sőt a munkások is e hitel intézetekbe tették le megtakarított filléreiket, s ezeknek egy-fontos bankjegyeit minden kézben lehetne látni. Ekkor megrohanták a bankokat, hogy visszavegyék letéteiket és aranyat kapjanak. Lehet képzelni annak kétségbeesését, ki üres kézzel vagy oly papírrongygyal tért vissza, melyért senkise akart valamit adni. Ekkor tűnt ki, mit tehet az egyéni kezdeményezés, s a nyilvánosság megszokása egy szabad országban. Nov. 17-én egy aristocratákból és vagyonos polgárokból összeült nagy gyülekezet elhatározta, hogy a bankok papírjait minden fizetésnél teljes értékben elfogadják. Ez erélyes határozat visszahozta a bizalmat; a bankjegy újlag forgalomba indult, s miután a bankrésztvényesek, s a gazdag földesurak nagy része egész vagyonukkal jót állottak, a passiva teljesen fedezve volt.

Londonban a kereskedői kar kérelmére most másodszor is felfüggesztették az 1844. évi bank actát, és ez alkalommal a jegy kibocsátás 25 millió frankkal haladta meg a törvénytől kijelölt korlátot. E rendszabály, bár csilapította a vészt, de szerencsétlenségre oly későn érkezett, hogy nem menthette meg az iparos vidékeket az iszonyú megpróbáltatástól.

Az általános rázkodás és az üzlet teljes szünete az árakat tetemesen leszállították. A pamut árúk 18 — 24 százalékkal estek. A termelést mindenben meg kellett szorítani s a munkásokat visszaküldeni. Különösen a kohászat szenvedett sokat. 120 vas-lo-

vasztóban oltották ki a tüzet, s ennek következtében 40,000 munkás maradt munka nélkül. Manchester és Birminghamban hetenként csak 36 órát dolgoztak. A napszám csökkenés maga után vonta szokott szomorú kísértét: az összerőffenést, a lázongást és a szegénység gyors elharapodzását. 1857 szeptembertől 1858 aprilisig 207 nagy bukás történt $1\frac{1}{2}$ milliárddal. Angliában kevesebb ház bukott meg mint Amerikában, de a végveszteség sokkal nagyobb volt. Ehez járult még az is, hogy az Unio a fiatalság rugalmasságával és erélyével állt ismét lábra, míg az anyaország csak lassan tudott kiüdülni a rázkodásból, mely összerombolta hitelét és megingatta iparát. Csak az év végéféle nyerte vissza az üzlet szokott elevenségét.

A vihar, miután Angliában mindent halomra döntött, átesapott Franciaországba. Ez roppant ércz-pénz forgalmával, a kereskedők óvatossága, és a bank azon szokása által, hogy csak rövid ideig tartó hitelek nyit, bámulatosan megállta helyét a viharban. Mindamellett a bank készlete gyorsan apadt, novemberben leszállt 73 millióra, midőn a bankjegy forgalom 554 millió volt. A kamatláb lassanként felemelkedett 10 százalékra. Ekkor egy pillanatra nagy lön a rémülés; néhány, Amerikával egybeköttetésben álló ház megbukott. Havreből és Orleansból folyamodványok érkeztek, melyekben a bankjegy kényszer-forgalmát kérték. Sok iparág szenvedett, a tevékenység mindenütt meg volt zsibbasztva, de semmi se történt mi hasonlítana a csatornán túl történetekhez. December végén a bank készlete 90 millióra emelkedett, a kamatláb leszállott 5%-ra.

Németországot, Hamburgot és a Scandinau államokat még erősebben feldúlta a vihar. Hamburg, mint mindenki tudja a világ első rangú kikötői közé tartozik. Be- és kivitele értéke 1856-ban 1,268,305,810 mark bankó volt (1 mark bankó — 1 frank 87 centimes). 1857 tíz első hónapjában felhalmozódott raktáraiban a rendes árnál egy harmaddal drágábban vásárolt gyarmati áru. Hamburg nem csak jelentékeny kereskedő hely, hanem roppant bankári üzletet is folytatott. Sok bizományos és tőkepénzes, hogy a roppant terjedelmű üzérkedésnek kellőleg megfelelően, túlságosan igénybe vette a hitelt. A föld alá volt hát aknázva, nagyobb szerű rázkodásnak itt nagy romlást kelle előidézni. A válság itt egy Londonban megtelepült s éjszaka nagy üzletet folytató ház megbuká-

sával kezdődött. Egy hét alatt a helyzet kétségbeejtő volt: a bankottakat már nem is számlálták; senkise volt képes fizetni. Mindezt megkísértettek a hitel helyreállítására: leszámítoló társulatokat, állam-papirokbani előlegezést az áru-czikkerekre, igazgató ki-nevezést a megrendült házakba, de minden siker nélkül. Végre segély érkezett, még pedig a honnan senkise várta volna: Austriából, mely maga is túlságosan el volt árasztva papir-pénzzel; de éppen azért, mert papirjai kényszer-forgalma mellett nélkülözhetette az érczet, Hamburgnak 10 millió mark bankót kölcsönzött. E pénzből a főbb házak előleget kaptak, s e pillanat óta a bizalom helyre kezdett állni, s már december végén a kamatláb szokott állására leszállt. Midőn a válság által okozott rombolást számba vették, 145 bukást találtak egy fél-milliárd frank passívával. A Scandínáv államokban, Németország több nagy városában, Olaszországban, folytatólag Dél-Amerikában egész Bataviáig és Singaporéig minde-nütt dült a vihar, hatalmas házakat jelentékeny passívával döntve le.

Az 1857. évi válság általánossága által volt feltűnő, mert a földnek egy része se menekült tőle. Megmutatta ez, mily bensők a kötelekek, melyek a kereskedelmet összefűzik; bebizonyította, hogy ezután jóért, rosszért, szerencsében és balsorsban a nemzetek egymásnak kezesek.

A rajzban, melyet adánk, nem kerülhattük ki az egyhangúságot, de ez egyhangúságban nagy tanulság rejlik, mert hasonló körülményeknek állandó visszatérése azt tanúsítja, hogy itt az okoknak egy láncolata van, melyet közgazdasági törvényeknek (lois économiques-nek) nevezünk; törvényeknek, melyek különböznek a physikai törvényektől, emberi cselekvények eredményei levén, melyek az emberi szabad akarat által módosíthatók és kijavíthatók. Hátra van most fölfedezni e törvényt a válságok változatos eseményeiben; de a tárgy ezen oldala megérdemli, hogy külön tanulmányozzuk.

III.

A közelebb lefolyt év tapasztalata bebizonyította nekünk, hogy a pénz piacz oly nemű zavarának is ki van téve, mely a végelgyengüléshez hasonlít. A heves természetű válságokra lassú és folytonos válságok következnek, az erőszakos és rögtönös rázko-

dásokra üdült kórok. E kétféle válság ugyanazon okokból származik-e, és ez okok melyek? mennyire lehet megakadályozni a csapást és mily módon?

E kérdésekre először is az ezzel foglalkozott kitünőbb írók elméleteiben kereshetiünk megfejtést, azután megkísértjük a kétségtelen tények világánál igazolni, s ha kell kijavítani az általános elveket, s így a múlt tanulmányozásából vonni következtetéseket és tájékozást a jövőbe.

Coquelin *Crédit et des Banques* figyelemre méltó művében a válságoknak sokaktól helyeselt elméletét adta. Coquelin szerint valamennyi kereskedelmi és pénzválság visszavihető egy okra, a francia és angol kiváltságolt bankok egyedáruságára. A gyógyszer tehát önmagától mutatkozik; nem kell egyebet tenni, csak éppen alkalmazni a közgazdasági iskola kedvencz maximáját: „szabad kéz, szabad út, (*laissez faire, laissez passer*) és kikiáltani a bankjegy kibocsátását, szabadságát. Im hogyan vezet a kiváltságolt bankok egyedárusága a válságokra. Egy gazdaguló országban az évenként mégtakarított tőke jutalmazó elhelyezést keres; igen alkalmast talál a leszámítolásban, más szókkal: az ipar és kereskedelemnek hitelezésben, melynek ezáltal előmozdítaná terjeszkedését; de a kiváltságolt bank előzőnli a piacot, és az új tőkéknek nem engedi meg, hogy egy hitel-intézet formája alatt versenyre keljenek vele. Mi lesz az eredmény? Az, hogy a henyelésre kárhozottatott tőkék jobb alkalomra várva, halomra gyűlnek a kiváltságolt bank pin-czéjében. Ez a letétek által, melyekért semmit se fizet, készletét növekedni látván, felhasználja az alkalmat a leszámítolás szaporítására és az osztalék növelésére. A magán tőkék így sorban terméketlenekké tétetnek, miből új letétek, és a leszámítolás nagyobb mérvbeni növekedése következik. A leszámítolásnak e könnyűsége túltevékenységre ingerli az ipart; másfelől a felhasználható tőkék tömege folytonosan növekszik. A gazdagság ilyenkor túláradni látszik, az arany özönnel foly, nem tudják mit miveljenek a pénzzel, minden áron alkalmazást kell találni neki. A tervek és vállalatok seregestől születnek. Mindenki aláír; de mivel be is kell fizetni, rendre kiszedegetik a bankból a letétet hol az nem hajt kamatot. A bank készlete szemlátomást apad. A bank folytatja jegy kiadását, de ezek csakhamar visszakerülnek beváltás végett. Végre megrémülve a helyzeten, melyet maga teremtett, elhatározza

magát rögönözve felemelni a kamatlábot, vagy korlátozni a leszámítolást. Ez jeladás a viharra. A válság kitör, a bukások egymást érik, a zavar általános. E szerint a hitel-intézetek szabad alapításának megfontolatlan és jogtalan tilalma, mely tömegesen természetlenekké teszi a tőkéket, túlbősége a letétnek, melyet semmi érdek sem köt le és tart vissza, végre e letétek visszavonása, mely kimeríti a kiváltságolt bank készletét, ime, Coquelin szerint a tények lánczolata, mely az üzlet-világban időszakonkénti zavarokban szokott végződni.

Épen nem meglepő, hogy ez elmélet számos és jelentékeny pártolót talált, mert az elvont elvek, az okok és okozatok leszámraztatása tekintetében egészen hibátlan. Szerencsétlenségre nem hangzik össze a tényekkel, mint azonnal látni fogjuk. Ha ez igaz volna, akkor az országoknak, melyekben a központi bankok egyedáruskodása a legkizáróbb, a válságok által leginkább kellene szenvedniök. Ellenben az országoknak, melyekben sok bank van, s a letétekért kamatot fizetnek, menekülniök kellene a vihartól, és végre a válság éveiben a letéteknek jelentékenyül kellene apadni. Azonban mindez másként van, e körülmények közül egyik sem valósul. Van egy ország, hol a kiváltságolt bank egyedárusága a legkorlátlanabb, ez Franciaország, és a három nagykereskedő nemzet közül épen Franciaország szenvedett legkevesebbet a válságoktól. Van egy más ország, hol több a bank, mint bárhol egyebütt, és a hol a letétekre jó kamatot adnak. Ez ország az Egyesült-államok. És a válságok sehol sem voltak oly erőszakosak, általánosabbak és viharosabbak. Ha a letétek visszavétele lenne oka az angolországi válságoknak, hol régóta tanulmányozzák e komoly tüneeményt, a nemzetgazdák, az államférfiak és parlamenti nyomozások megjelölték volna a figyelemre méltó körülményt. Hogyan történt, hogy ez szóba se jött? Ily jelentékeny tény észrevétlen suhint volna el? Épen nem; hanem maga a tény nem létezik. A válságos években a helyett, hogy a letétek multhatatlannul kevesednének, ellenkezőleg igen gyakran növekednek épen akkor, midőn a pénzügyi vihar a legnagyobb dühvel tombol. Im bizonyítványul néhány adat.

1825-ben, az iszonyú válság évében a letét évi átlagja nagyobb volt, mint a megelőző években; 2,600,000 font sterling volt, míg 1824-ben és 1823-ban 2,300,000, és 1821-ben és 1822-ben

1,300,000 font volt. 1845-ben és 1846-ban, midőn a tőke bőséges volt, és a midőn Coquelin szerint a bank pénztárába kell vala felgyűlnie, a letétek 13 és 24 millió között ingadoztak. 1847 januáriusban ismét felemelkednek 17 millióra. Áprilisben egy pillanatra 11 millióra esnek; de csak hamar felemelkednek és a legnagyobb zavar közepett, elérik a 17 milliót. Midőn hónapról hónapra kísérjük a letétek mozgalmát, gyakran akkor látjuk ingadozni, midőn a külföldre nagy mennyiségű érc készletek küldetnek; de semmi, teljességgel semmi se jelez oly folytonos apadást, mely a bankot zavarba ejtse és a mely válságot idézne elő. Épen úgy nincs semmi viszony a készlet-apadás és a letét visszavétele között. Ugyanis 1847-ben januáriusban a letét 17 millió és a készlet 14. Ugyanazon év octoberének elején, midőn a készlet legcsekélyebb, leesik 8 millióra, a letétet épen oly magasan találjuk mint januáriusban, 17 millión. Az 1857-diki nagy válságot megelőző évek szinte figyelemre méltó számokkal szolgálnak. A letét 1850-ben 20 millióra emelkedik, s 1851-ben leesik 13-ra, a nélkül, hogy az üzlet ezt bármikép is megérzené. 1854-ben 22 és 12 millió között ingadozott; de nem okozott semmi zavart. 1856-ban a letét 14 és 18 millió között hullámszik. A legrombolóbb évben, 1857-ben, nem mutatkozik a letét jelentékeny kivétele. Novemberben, midőn a zavar tetőpontjához közeledik és az 1844-diki bank actát fel kellett függesztetni és a készlet csak 6 millió volt, a letétek 18-ról 19-re, és az iszonyú hónap 25-én 20 millióra emelkednek. E tények megmagyarázzák, hogy miért nem említik az angol okmányok a válságok okai között a letétek kivételét: mert nincs semmi viszony a letétek ingadozása és a kereskedelmi zavarok között. Az egyetlen ország, hol a letétek visszavétele terhesebbé tette a bajt, az Egyesült államok, és épen azért, mert a számos bank jó kamatot fizet a rábizott összegek után. Ennek következménye, hogy a letétek roppant mérvet vesznek, és minthogy a bankok nem költenek teljes bizalmat, visszaveszik a pénzt midőn veszélyeztetve hiszik. Angolországban, hol a bank teljes bizalmat élvez, épen ellenkező tünete mutatkozik. Az emberek nehéz időben itt rakják le tőküket, midőn nem bíznak az állandó elhelyezésbe. E szerint csak a legkétségtelenebb tények félreismerésével lehetett azt állítani, hogy a pénzügyi zavarok, a kiváltságolt bankok egyedáruskodásának következményei, és hogy a bankjegy kibocsátásának szabadságát

úgy tüntették fel, mint legjobb eszközt a válság visszatérésének megakadályozására. Az egyedáruság megtámadására és a bankszabadság követelésére lehet elég jó okot találni; de, úgy látszik, ezeket nem kell a válságok történetében keresnünk.

Egy kitűnő német nemzetgazda Wirth Max a könyvben, melyben oly jól leírja a válságok történetét, végül a termelés és fogyasztás közti egyensúly megbomlását tartja a baj szülő okának, és e véleményt több franczia nemzetgazda osztotta. Ezek így szólnak: a mely mértékben gazdagszik egy nép, azon mértékben növekednek a fogyasztási szükségek. Az eredmény bizonyos termények árának növekedése. Azok, kiknek hivatások ezeket előállítani vagy behozni, ilyenkor sokat nyernek. E kivételes nyereségek a tőkét magukhoz vonják. Az üzérkedés rendkívüli tevékenységre ösztönzi e termeléseket. Az általános nyereség közepett a kelet senkit sem aggaszt, de nem sokára túl lesz árasztva a piac, az árú oly sok, hogy el nem kelhet, az árak ép oly gyorsan kezdenek esni, mint a mily gyorsan emelkedtek, s az ebből folyó veszteségek romlásokat, bukásokat eredményeznek.

Ki a főbb válságok történetére emlékszik, elégtelennek találja ez elméletet azon nagy rázkódások kimagyarázására, melyek minden ipart, minden értéket, minden kereskedelmi viszonyt oly rögtönözve leptek meg. Ez legfennebb csak oly pillanati zavarok kimagyarázására szolgál, mely néha az ipar egyes ágait a túlságos erőfeszítés után meglepi. Ez esetben a túlbőség csak egy pár czikken mutatkozik. Ha sok pamutot, vasat, vagy selymet gyártottak fel, ez iparágak veszteségeket fognak szenvedni; de lehetetlen, hogy ezeknek téves üzérkedései kimerítsék a bankok készletét, megöljék a hitelt és zavart idézzenek elő a forgalom egész gépezetében. Az előtt, ki tanulmányozza, egészen világos, hogy se az 1847-iki, se az 1857-iki válság, mely az egész földgömböt bejárta, nem tulajdonítható egyik vagy másik iparág túlságos tevékenységének.

Az angol íróknak ugyanezen kérdés feletti értekezéseit olvasva, rögtön észre vesszük, hogy itt közelről is gyakran látták az iszonyú jelenséget. Tudják hogyan születik, hogyan fejlődik, a tények mind ismeretesek. A válságokat mindenki annak tekinti, a mik valósággal, a forgalom gépezete tökéletes megzavarodásának. Az ércz-pénz eltűnése, s a hitelnek azon arányban apadása, ez a

vész döntő és közvetlen oka; de honnan származik a forgalom zavarára? miért hiányzik némely pillanatban a pénz annyira, hogy az üzletben általános lesz a rázkódás, és mindenekfelett, hogyan lehetne megakadályozni e romboló zavarokat? E pontok felett a vélemények elágaznak. Először is Peel Robert és az 1844-diki acta többi eszközlőinek nézeteit közöljük. Szerintük minden válság eredeti oka a túlságos bankjegy-kibocsátásban van. Az árak, szerintük, az eladandó tárgyak mennyisége, és a forgalomban levő pénz-mennyiség arányától függenek. Ha kevesebb a pénz, esik az ár; ha szaporodik, az ár emelkedni fog. Ez oly elemi elv, melyhez nem fér kifogás. A bankok képesek rövid idő alatt s nagy mértékben növelni a pénzforgalmat jegy-kibocsátásaik által, és így tényleg fölemelni mindennek az árát. E képességeket alkalmazásba is veszik s épen a legaggasztóbb körülmények között, midőn az üzérkedés s a vásárló versenyzése megdrágít minden árut, minden értéket. E pillanatban, mindenki törekszik kiterjeszteni üzletét: egy rész megőrzi készletét, hogy nyerjen az ár emelkedésben; a más rész ugyanazon okból igyekszik többet vásárolni. Végre, hogy czélt érjenek, mindkettő előleget kér. A bank a legnagyobb hitelt nyitja, még pedig a papírpénz-forgalom növelésével. A pénzforgalom e szerint együtt növekszik az üzérkedéssel, melynek eredménye az árak rendetlen emelkedése. Közvetlen eredménye ennek az ércz-pénz kifolyása. Angliában minden drága és egyebütt aránylag minden olcsó maradt. A tőke kivándorol tehát oly országokba, hol megtartja teljes hatalmát, más szókkal: hol kedvező feltételek alatt vásárolhat. Másfelől az Angolországban uralkodó drágaság miatt külföldről nem érkeznek megrendelések. A kereskedés súlygyene s ennek következtében a forgalom megzavarodik, és hogy az egyensúly helyre álljon, a külföldnek sok érczet kell adni, melyből oly ür támad a pénzpiaczon, mely megrázkodtatja a hitelt s bizalmat és előidézi a válságot. Tehát a gyógyszer épen a legyőzendő vész oka által már ki van mutatva. Minthogy ezeknek véleménye szerint a bankok nem kevesítik a jegy-kibocsátást, midőn a megzavart forgalmi viszonyok az arany kivitelét előidézik, törvény által kell kényszeríteni, hogy a bankjegy-forgalom jövőben ne szaporodjék nagyobb mérvben, mint a hogy szaporodott az ércz-pénz készlet. E czélt akarták elérni az 1844-diki actával.

Előre állíthatjuk, hogy ez elméletben sok igazság lehet. Oly férfiak, mint Peel Robert, Mac-Culloch, Norman, Lloyd, Torrens a tudomány elemi elveiből indulva ki, és figyelemmel kísérve a kereskedelmi és pénz-piacz ingadozásait, nem csalódhattak teljesen. Kétségtelen, hogy híven leírták a válságok körjeleit. De, mint Tooke, az á r a k t ö r t é n e t é n e k lélekismeretes írója is állítja, érdemök csakis annyira terjed; mert midőn a válságok szülőjét keresik, egészen mellékes körülményt fogadnak el főoknak. Az 1844-ki acta nem akadályoztatta meg se az 1847-ki se az 1857-ki válságot. Tooke kimutatta, hogy a válságos évek története nem szól Peel Robert nézete mellett.

A készpénzzel fizetés megkezdése óta az angol bankjegy forgalma átlagosan 19 vagy 20 millió font sterlingig emelkedett. 1823 kezdetekor 18,392,240 font volt körülbelől 10 millió pénztári készlet mellett. 1824-ben, midőn az üzérkedés láza terjedni kezdett, a bankjegy-forgalom 19 millió fontra emelkedett; de minthogy másfelől a pénztár készlete 14 millióra szaporodott, a jegyek e jelentékeny növekedése tökéletesen igazolva volt. Octoberben, ámbár az ércz-készlet 11.600,000 fontra apadt, nem lehet mondani, hogy a kibocsátás túlságos volt, mert megmaradt a 19 millió font, és így két annyi se volt, mint a készlet; míg azt tartják, hogy a készletet háromszorosan veszély nélkül túlhaladhatja. A vidéki bankok nem voltak oly óvatosak, mint az angol bank; de ezeknek kibocsátásai, melyeknek összege ismeretlen s ellenségeik által túlságosan adatik elő, nem akkor történtek, midőn az ipar és kereskedelem oly nagy terjedelmet vett, hogy a válságnak nem sokára be kellett következni. A bankjegy-forgalom túlbősége nem volt szülő oka a válságnak; de annyi bizonyos, hogy a bank befolyt a körülmények súlyosbítására, midőn már a rázkodás kikerülhetetlen lett. A helyett, hogy kellő időben felemelte volna a kamatlábat és megszorította volna az előlegezést, éppen az ellenkezőt tette azon ürügy alatt, hogy segíti a kereskedést. Neki már 1824. octoberben óvatossági rendszabályokhoz kellett volna nyúlania a láthatólag közelgő vész ellenében. Mindenki egyetértve kárhoztatja tétlenségét, teljes szenvedőlegességét, egész addig, míg nem a körülmények megrendítő vihartól elborítva, a kormánytól felhatalmazást kért, hogy készpénzbeni fizetéseit megszüntethesse, a mit megtagadtak tőle. Végezetre, ha igaz az, hogy a bank 1825-ben befolyt a válság

súlyosbítására, az is bizonyos, hogy nem túlságos bankjegy-kibocsátásaival idézte elő. 1835, 1836 és 1839-ben a bank hasonló hibákat követett el, nem emelte fel a kamatlábot, nem szorította meg a hitelezést a maga idejében; de oly kevésbé folyt be bankjegy-kibocsátásával a pénz-piacz zavarába, hogy tisztán ki lehet mutatni, hogy jegyforgalma 1834 és 1838 között csaknem változatlanul folytonosan 17 és 18 millió között ingadozott. Ugyanazon időszakban a vidéki bankok kibocsátásai nem haladják meg a 11 milliót és nem szállanak 10 millió alól. Az 1847 és 1857-iki válságok már az 1844-iki acta korlátozásai mellett történtek, és hogy megtörténtek, már ez maga elegendő bizonyosság, hogy a bankjegy-kibocsátást nem lehet a válság okai közé számítani.

Mill Stuart nézete szerint a válságok, csaknem szükségkép követik a gazdagulást oly nemzeteknél, melyeknél a termelő erő gyorsan növekszik, im ezért. Minden országban a tőke felhalmozását a kamat szabályozza. Ha a kamat nagyon leszáll, az elhelyezést kereső tőkék versenye miatt a felhalmozódás megszűnik, mert a meggazdálkodásra a kamat nem ösztönöz. Oly országban, mint Anglia, hol sok gazdag ember van s hol az évi nyereség óriásai koronként megközelítik azt a legalsó kamatlábot, melynél megszűnik minden új tőkésítés. Midőn több év zavar nélkül lefolyt, annyi alkalmazást kereső tőke van, hogy csaknem lehetetlen haszonnal elhelyezni. Ilyenkor az ára mindennek emelkedik, a leszámítolás esik, és mindenfelől panaszkodnak, hogy nem lehet nyerni. Nemsokára egy sereg vállalat keletkezik, melyek jó kamattal kecsegtetnek és a tőkepénzesek nem tudva mit kezdjenek pénzüikkel, habozás nélkül irnak alá. Ez a terjeszkedés időszak, melyre az apály következik, mint kimaradhatatlan következménye a féket vesztett üzérkedés tévedéseinek és oktalanságának. Ez apály, az ő rendes kísérői a vesztes, a romlás, kényszerített eladás által megsemmisíti a felesleges tőke egy részét. Ilyenkor a támadott úr új megtakarításra, új tőkegyűjtésre hangol.

Ebből kimagyarázható a válságok koronkénti visszatérése, minthogy ezek mindannyiszor megújulnak, valahányszor a tőke túlságosan felhalmozódik. Mill-nek ezen elmélete kétségenkívül tisztába hoz egy okot, mely tényleg befolyással volt bizonyos válságok előidézésére; de valameddig az angol tőkepénz a gyarmatokban és a külföldön előnyös elhelyezést találhat, nem engedhetjük meg,

hogy bősége által pénzügyi vészt idézhetne elő, és a pénz-piacz története 1847-ből és 1857-ből épen nem szolgáltat alapot a jeles angol nemzetgazda véleményének.

IV.

Eddig a válságokat kimagyarázni akaró különböző rendszereket adtuk elő, kísértünk most meg a tények útmutatása mellett felfedezni az okokat.

Kivétel nélkül minden kereskedelmi zavart megelőz a nemes érez kivitele, és ennek következtében a bank készletének apadása. Az ember csaknem kényszerítve van ebben látni a baj eldöntő okát. De azt mondhatnák, hogy oly országban, mint Anglia, mely évenként 2 vagy 3 milliárdot megtakarít, és a melynek csak ingó vagyona meghaladja az 50 milliárdot, számba se vehető 200–300 millió érez-pénz kivitele. Hogy megérthessük, mikép a nemzeti vagyonhoz mérve jelentéktelen mennyiségű arany kivitele is feltartóztathatja az üzlet folyamát és nagy zavart eredményezhet, a forgalom gépezetét néhány szóban elő kell adnunk.

A forgalom alapja a gazdasági társadalomnak a pillanaton kezdve, mihelyt nem termel minden ember mindent mire szüksége van. A mely mértékben növekszik a munka-felosztás egy nemzet tagjai s a különböző nemzetek között, abban a mértékben növekszik a forgalom fontossága, s a pillanatban melyben ez fenakadna, az embereknek fele elveszne. A forgalom közvetítője a pénz. Bizonyos időpontokban egy országnak határozott mennyiségű pénzre van szüksége: ez a forgalmi tárgy mennyiségétől függ, épen, mint a szállítandó árúk mennyiségétől a szállító kocsik száma. Ha néhány koci hiányzik, a szállítmány elkésik; ha a kellő mennyiségű pénznek híja van, a forgalom szenved s a közgazdaság megzavarodik. Igaz, hogy azt a határozott mennyiségű pénzt — melyet egy-egynek nevezhetünk — ha az érez hiányzik, papírral is helyettesíthetjük; de ez csak úgy marad meg jó közvetítőnek a forgalomban, ha nem bocsátatik ki szükségfölötti mennyiségben, és e helyes arány elérésére s megtartására nincs más eszköz, mint hogy a kibocsátó minden pillanatban beváltsa. Egy bizonyos mennyiségű érez-pénzre mindig van hát szükség, hogy alapja és szabályozója legyen a papir-pénznek. Igaz, hogy a hitel az ő különböző papiraiban, igérvé-

nyeiben, váltóiban, warrantjaiban sokkal hatalmasabb eszközt bir, mint a papír-pénz. Ha egy ország minden lakója ismerné egymást, becsületes volna, s egyik a másik fizetési képességében bízna, a belforgalmat csupán hitellel minden pénz nélkül el lehetne intézni. És valóban, a mely arányban lábra kapnak a kereskedő erények egy országban, azon arányban lehet kevesíteni az arany és ezüst mennyiséget, egész addig, hogy a hitel eszközeinek csodaszerű és óriási halmaza csak igen csekély mennyiségű ércz-pénzen alapszik. Épen ez az eset Angliában. Az angol kereskedésnek állandó czélja volt kevés pénzzel nagy üzletet folytatni, és e czél el tudta érni. Bámúlatos a hitel-papiroknak az a gépezete, melylyel e cél elértek; de meg van az a rossz oldalak, hogy általuk lehetséges lesz a válság, még pedig ily formán:

Angolország az egész világgal milliárdokra menő kereskedést folytat. A munka-felosztás előnyeit átértve, élelmi szereinek nagy részét beszerzi, ügyekezvén oly terményeket előállítani, melyeket a legolcsóbban gyárt. Így egy roppant műhelylyé alakult át, mely a nyers anyagot és az élelmi szereket, melyeket gyártmányaival fizet meg, kívülről szerzi. E terjedelmes forgalom váltó által hajtatik végre. Minden gyártmányért, melyet idegeneknek elad, váltót bocsát ki rájuk, és váltót bocsát magára a terményért, melyet megvesz. Ha annyit adott el, mint a mennyit vásárolt, hitelezései fedezik adósságát. Ebben a mindenséggel folyó számadásban a tartozás és követelés egyensúlyban vannak; de ha többet vásárol, mint a mennyit eladott, akkor a tartozás és a követelés kiegyenlítése után még adós marad a külföldnek; hogyan fogja ezt fizetni? A bankjegynek a külföldi piacon nem lévén forgalma, nem tehet egyebet, mint nemes érczet küldeni, és az arany valóban állandóan is folyni fog ki az országból mindaddig, míg az adósság ki lesz fizetve.

Az aranynek e kifolyása, ha sokáig tart, terhes következményeket von maga után. Mint láttuk, a hitel eszközeinek ez képezi alapját. Ha ez alap meggyengül, az egész gépezet összeomlással fenyeget.

Az ily rázkodástóli félelem már magában elegendő arra, hogy a bizalmat megtörje. A hol kevés a bizalom, kevés a hitel; és a kevés hitel meglassítja és felfüggeszti a forgalmat, mert ez a hitelből táplálkozik. Az arany, melyet külföldre küldenek, nagyrészt a bank készletéből kerül. S miután ez apad, ő kénytelen lesz korlátozni

az előlegezést és vitézül ellenszegülni a készpénzzeli fizetés felfüggesztésének. Azonban az elmés fogások, melyek csendes időben oly alkalmasok voltak a belföldi szerződések szabályozására, most megtagadják a szokott szolgálatot. Ebből aztán a pénz-piacon vagy pillanatnyi vagy mély zavar, valóságos válság, következik az üzletek állása szerint. Ha a kereskedésnek nem kell sok kötelezettséget teljesítenie e terhes pillanatokon, nagy romlás nélkül halad át; de ha sok kötelezettsége s fizetnivalója van, akkor valódi válság állhat be, mely úgy rombolhat, mint 1825-ben, 1847-ben és 1857-ben. Mindazok, kik kötelezettségeik teljesítésében a hitel támogatására számítottak, most kénytelenek vagy aranyat vagy bankjegyet szerezni, részvényeiket, áruikat s mindennemű értékeiket veszteséggel eladni. Kinek készpénze van, az ura a piacnak, mert azzal bír, a mi ritka és drága, mit mindenki keres.

Midőn a kényszer-eladás nagyban foly, az ára mindennek esöken; ennek eredménye aztán a fenakadás, a bukás. A zavar addig tart, míg az arany és a bizalom visszatér és mozgásba indítja ismét a forgalom bonyolódott és finom gépezetét.

A tények ezen hü előadása után könnyű meggyőződni róla, hogy a válságok a külkereskedés egyensúlyának megbomlásából származnak. Minden ország, mely nagy üzletet folytat kevés pénzzel, és a mely a kivitelben és behozatalban nagy élénkséget tanúsít, ki van téve e közgazdasági zavaroknak. Ezért van, hogy senkise szenvedett többet, mint Anglia és utána Amerika. Franciaország kevésbé volt érintve, mert egész mostanig a hitelt korlátok közt használta fel és készpénz forgalma hatalmas volt; de néhány év óta kezd ő is érezni a pénz-piac zavarainak hatását, mert papír-pénz forgalma és külkereskedése csaknem megkétségbeesett. A déli országok mindnyájan menekültek, mert külkereskedésük kevésbé jelentékeny és a hitelnek majd semmi alkalmazása sincs. Hamburg, ámbár nem fogadta el a bankjegyet, iszonyú rázkodást állott ki, mert külkereskedése óriási és csaknem minden üzlete határnapokhoz van kötve. Egy ország, mentől inkább kiszorítja forgalomból az érc pénzt és helyettesíti a hitel szokott eszközeivel, ugyanazon időben mentől jobban kifejti külfölddel összeköttetéseit, annál inkább ki lesz téve a pénzügyi zavarok időszaki visszatérésének, mert annál könnyebben megrázkodtatja a forgalom gépezetét minden ingadozás.

Azonban lesznek nemzetgazdák, kik azt az ellenvetést teen-dik, hogy a válságok ilyen magyarázata nem egyéb, mint felébresztése a merkantil rendszer csalképeinek. A tudomány elemei tanítják, hogy a pénz egy áru, melynek kivitele nem hátrányosabb, mint a vasé vagy a pamuté. A forgalomban levő pénzmennyiség nem jöhet szóba, mert ha ez kevés, értéke emelkedni fog, ha bőséggel van, alá száll, olyformán, hogy egy tallér az első esetben annyit ér, mint két tallér a második esetben, kétszerte kevesebb pénzzel ugyanakkora üzletet hajt végre az ember, a mi kétségtelenül előny. Tehát a helyett, hogy kellemetlen körülménynek tekintenék a túlságos bevitt, a jóllét növekedését látják benne, midőn egy ország többet visz be mint ki. A válságok nem a pénz, hanem a tőke ritkaságából származnak, a mi egészen más dolog; mert a mit a kölcsönzők kívánnak, az elvégre is az áru, a nyers anyag és élelmi szer, hogy a munkásokat dolgoztathassák. Így beszélnek többnyire a nemzetgazdák, és e nézetet különösen Chevalier mondta ki a pénzről írott jeles művében. „Sajnálatos zavart okoz a hiedelem, hogy a pénz és a tőke ugyanazon dolog, mond Chevalier. Az angolok *money*-nek nevezik a pénzt, és *money-market*-nek, a mit a tőke piacának kellene neveznünk. Wirth Max szerint az 1847-ki és 1857-ki válság nem a pénz-hiány miatt tört ki, hanem, mert nem volt elég vas, fa és élelmi szer a megalapítói szándékolt ipar-vállalatokhoz. Állításai mind a józan ész tanaiként mutattatnak fel, hitezikkelyek ezek a közgazdaság credo-jában, és a ki ezekben kételkedik, már előre eretnekséggel vádoltatik. A pénz-forgalomról írt fejezetek nagy része nem egyéb, mint Turgot következő híres axiómájának kifejtése: „minden áru pénz, és minden pénz áru.“

Ez elmélet, mely elvont szempontból kifogástalan, ellenmondásban van azzal, mi mindennap történik szemünk előtt. Ha a pénz-ügyi tudósításokat olvassuk, azonnal észreveszszük, hogy mily fontoságot tulajdonítanak mindenütt a pénz bőségének. Az amerikai és angol hírlapok egy külön rovattal bírnak, melynek czíme *money-market*, az első, mit itt megjegyeznek, hogy mennyi arany érkezett ezen vagy azon a hajón Californiából vagy Ausztraliából, vagy hogy mennyit szállítanak külföldre. E tudósítások szerkesztői, úgy látszik, hogy kivétel nélkül át vannak hatva a merkantil iskola tévedései által. Midőn a californiai hajók megérkeznek, a vidám ké-

pek seregestül születnek tollaik alatt. Hirdetik, hogy a kamatláb esett, a leszámítolás könnyű, minden értéknek akad vevője és hogy az árak emelkednek. Ha a táviró új ércz-készlet érkezését jelenti, az üzlet-világ eltelik buzgalommal és bizalommal. A kamatláb 3, $2\frac{1}{2}$, és 2%-ra esik. Azonnal valamennyi létező vállalat meggyorsítja tevékenységét, és az újakhoz tódulnak az aláírók. Mi történt? A tőkék, — más szókkal a közgazdák fogalma szerint, az árucikk, az élelmi szerek, talán rögtön megszaporodtak? Épen nem. Mindez annak az egy ténynek eredménye, hogy a pénz bőséggel van. Azonban a kép rögtön megváltozik; ércz-pénzt kell küldeni keletre. Azonnal bizonyos nyugtalanság lepi meg a kedélyeket. A pénzügyi tudósítások gyász hangon szólanak, a piac tekintete elsötétül; minden hajót, mely a forgalomnak ez értékes eszközét szállítja tova, a rémület kiáltásai kísérik. A kamatláb emelkedik, a leszámítolás korlátoltabb, az árak esnek; bajos eladni, de még bajosabb kölcsön kapni. Zavar van mindenfelé, és ha az ércz kifolyása nem szűnik s keményen megtámadja a bank készletét, beáll a válság, s mindez onnan származik, mert a pénz kevesebb.

Eléggé világos, hogy a rögtönös hullámlások, melyek mindig viszonyban vannak a pénz kivitelével vagy behozatalával, nem tulajdoníthatók a tőke bőségének vagy ritkaságának a közgazdától elfogadott értelemben. Aztán a válságok története a legvilágosabban tanítja, hogy valamennyi a pénz kivitele által idéztetett elő, és mindenik megszűnt, mihelyt a pénz visszafolyt akár a bank pénztárába, akár a forgalom csatornáiba. 1810-ben a bank-készlet Angliában 3 millióra apadt, 1825-ben 1 millióra, 1836-ban 3 millióra, 1839-ben 2 millióra, 1845-ben 8 millióra és 1857-ben 6 millióra. 1810-ben az arany kifolyt a szövetséges hadsereg segélyezésére, 1825-ben kölcsönökre és a spanyol-amerikai bányák kiaknázására, 1836-ban és 1839-ben a száraz föld és az Egyesült-államok készpénz szükségletének fedezésére, 1847-ben a beszállított élelmi szerekért, 1857-ben betölteni az ürt, melyet az új-yorki piacon a válság állított elő. Ugyanazon évben egy californiai arany szállító hajó elstüledése kitörésre hozta az új-yorki válságot, és az osztrák pénzzel terhelt vonat megérkezése véget vetett Hamburgban a rombolásnak. Ennyi összehangzó és megegyezhetetlen ténynyel szemben lehetetlen, hogy kétség ne támadjon a pénzre vonatkozó köz-

gazdasági axiómák csálhatatlansága iránt. Az elmélet és a tények közti ellenmondás nagy nehézség, mert ha nem sikerül ezt elhárítani, örökre le kell mondanunk arról, hogy a forgalom titkát átért-sük. Az elmélet és a gyakorlat között, mint igen helyesen mondják, nem lehet lényeges ellenkezés. Ha az elmélet nem ölel fel minden tényt, akkor hiányos. Ezért szükség itt némi helyreigazítás, mert e nélkül lehetetlen kellőleg méltányolni a gyógyszereket, melyek a válság pusztításainak megelőzésére javaltatnak.

Először is: nem helyes a mit Turgot óta annyian ismételtek, hogy a pénz oly áru, mint minden egyéb. E feltétel csak akkor igaz, ha az érczet tekintjük, melyből a pénz készül; de mint a forgalom közvetítője, saját jellemmel bír, mely megkülönbözteti minden más árutól. Ha a vas és a pamut ritka, azok, a kiknek erre szükségök van, szenvednek; de e ritkaság nincs befolyással egyéb termények árára. De ha a pénz ritka, minden cikk ára megérzi. Minden embernek kell venni vagy eladni; ha tehát a forgalmi eszköz hiány-zani vagy ritkúlni kezd, mindenki megérzi s minden üzérkedés ba-jos lesz. Az előre haladt országokban gyakorlatba jött, hogy a ke-reskedésben a készpénz nagy részét hitellel helyettesítik; de a pénz-egység meglevén, ha ezen csonkítás történik, zavar s néha általá-nyos válság lesz következménye. Azt mondják, hogy ha a pénz rit-kúl, akkor értéke növekedik s nagyobb forgalmat lehet vele előidéz-ni; de itt újrolag az első hibához közeledünk, mely a tények félreis-meréséhez vezet. Ez állítás nem pontos, csak ha hosszú időközt vesz fel az ember; téves az esetek legnagyobb részében, mert a pénz egy szabott értékű áru-cikk, melynek egyedül van kiváltsága min-den tartozást kiegyenliteni. E szerint ha én 1000 francot tartozom fizetni, de a határnap idején a pénz ritka lesz, minden franc két annyi erővé válik, akkor 500 franc lefizetése által meg kellene me-nekúlni adósságomtól; de miután a fenálló szokás szerint 1000 francot kell áruk eladása által szerezni, az áru értékének felét el-veszítem, mert a mely arányban drágult a pénz, abban az arányban esett a termények értéke. Minden gyárnok, minden kereskedő és minden termelő, ha oly időben kénytelen fizetni, midőn felényire megritkult a pénz, két annyi terményt kénytelen eladni, hogy tar-tozását kifizesse. Ebből átláthatni, hogyan válhatik a pénz ritkúlsága csapássá oly országokban, hol a hitelt felhasználják, és hogy miért

rombolóbb a zavar ott, hol hitelre és bizonyos határnapokra üzérkednek.

A válságok tanulmányozása világosan felderíti, hogy a pénz nem olyan termény, mint a többi. Hamburgban 1857-ben a kereskedők, kik milliókat érő gyarmati áruk birtokában voltak, megbuktak oly kötelezettségekért, melyek alig tették felét vagyoni állásuknak, mert hitelezőiket nem elégíthették ki áruikkal, és ezekre nem lehetett vevőt kapni, mert a pénz eltűnt a piacról. Angolországban 1825-ben 2 százalék veszteséggel adták el a másnap lejáró kincstári szelvényeket. E szerint egy évre 100 után 720-at fizettek, hogy készpénzhez jussanak. Franciaországban 1848-ban, hogy aranyban 1000 francot szerezzenek 120 francot fizettek, míg nyolcz napi várákozással ugyanazt az összeget olcsóbban szerezhették volna meg. Egy kényszer-forgalommal bíró bankjegy, melynek semmi belbecse nincs, többre becsültetik ilyenkor két aynyi értékű árunál, mert ezzel a kötelezettségeket nem lehet kiegyenlíteni. E szerint a pénz egészen kivételes jellemű s már ritkulása képes válságot előidézni.

Ezekután alaposan állíthatni-e, hogy a pénzbőség nincs befolyással a kamatlábra és hogy pénz-piacznak nem a money-market-et, hanem a tőkék, más szókkal a termékek piacát kell nevezni? A tények tanulmányozása ebben is fölfedezteti velünk a tévedést. Az előrebocsátott megjegyzés, hogy a kölcsönnevők utoljára is nem aranyat, hanem terményeket akarnak beszerezni, nagyon igaz; de hogyan lehet azt a sok kézben szétszórva levő árut megszerezni? Csak úgy, ha megvásárolják, erre pedig pénz kell. A kölcsönző először is tehát pénzhez kíván jutni. Mielőtt a termény vagy áru-tőkék piacára menne, előbb a pénz-piacra megy kölcsönért. Ha a pénz bőséggel van, a kölcsönnevő könnyen s olcsón jut hozzá. Az áru-tőke mennyisége független a pénz mennyiségétől. Megesik, hogy a kölcsönnevő igen bajosan jut pénzhez, bajosabban, mint egypár hét előtt, pedig az áru-mennyisége nem változott: egyedül a pénz-piac van rossz hangulatban. Mihelyt a kölcsönző olcsón vagy drágán hozzá jutott a forgalom eszközhöz, azonnal az áru-piacra megy. Itt ha bőség van, előnyös árakon vásárol; ha kevés az áru, drágán kell fizetnie. A helyzet csak akkor tökéletesen jó, ha mind a pénz mind az áru-piaczon bőség van. A kölcsönzésről mondtak, alkalmazhatók a vasúti vállalatokra

s, melyeknek befizetéseik terhesebbekké tették az 1847- és 1857-diki válságokat. Akkoriban nem a vas s élelmiszerek hiányzottak, mint állították, hanem a pénz; mert a befizetés nem földdel, vassal, pamuttal történt, hanem pénzzel. Minthogy pedig a pénz ritka volt, s csak minden ároni eladással lehetett hozzá jutni, tömérdek veszteséggel szerezték be.

E szerint nagyon kívánatos, hogy a pénz-piaczon bőséggel legyen a pénz. Ezt minden üzlet-ember így tartja s a hiányos elmélet hasztalan tagadja. E tény birta a merkantil iskolát arra a következtetésre, hogy egy nemzetnek mentől több nemes érczet kell vonnia magához és megtartani határai között. De ezzel túl léptek az igazságon, mert a mint a forgalom követelése ki vannak elégitve, a fölösleges pénz csak épen az árak emelésére van befolyással. És itt már igazuk van az állangazdáknak, hogy a nemes ércz újabb felhalmozására az üzletnek semmi szüksége sincs; mindezt megdrágít a nélkül, hogy a kamatlábot alább szállítaná.

Néhány szóban összefoglaljuk a következtetést, mire a tények tanulmányozása vezet. Minden nemzetnek szükséges, hogy elegendő ércz-készlete legyen forgalma biztos és könnyű eszközzésére. Ha kevés a pénz, a forgalom akadályozva van; ha sok, először is az árakat veri fel, és kiviteti idegen országokba, hol az árak alant maradtak. Azonban míg azt az eredményt szülné, hasznot tesz, mert a pénzpiaczon elhelyezést keresve lenyomja a kamatot.

V.

A pénz bősége és ritkasága hatása felett értekezvén, most már vizsgálat alá vehetjük a rendszabályokat, melyek képesek elhárítani a válságokat vagy legalább megszelidíteni a gyászos következményeket. Láttuk, hogy három körülmény öszetalálkozása szükséges, hogy egy országban valódi válság álljon elő: először a hitelnek minden alakbani és oly pontig való felhasználása, hogy általa az ércz-pénz használata rendkívül megszorítottassék; azután egy terjedelmes kereskedés, mely koronként az egyensúly megzavarodása által nagy mennyiségű készpénz kivitelét teszi szükségessé, melyet oly forgalomból merit, hol csak épen a kellő mennyiség van; végre határnapokhoz kötött üzletekkel túlterhelt piac, melynek hitelre van szüksége és a mely, ha a hitel megszűnik vagy korlátozottabb

lesz, veszteség és romlásban végződik. Ha a válságok e három körülmény összetalálkozásából származnak, világos hogy ez okok előállítását kell meggátolni, hogy a válságot megelőzzük; de hogyan előzzük meg?

Az első gyógyszer a forgalomban kellő mennyiségű készpénzt tartani meg. Tullarton „Reglement de la Circulation“ című jeles művében igen jól kimutatta, hogyan menekült Franciaország a pénzzavartól csupán az által, hogy a paraszton kezdve, ki tallérait vas fazékban elássa, a bankárig, ki erős ládákban őrzi, a magánosok kezében temérdek pénz van felhalmozva. Midőn a kivitel megapasztja a készpénzt, ez apró kincsek a kamatláb felemelése által a forgalomba csavarva képesek betölteni az ürt, ezért láttuk, hogy Franciaország két rendbeli idegen beavatkozás átka után képes volt fél milliárdot fizetni néhány hónap alatt a hatalmasságoknak a nélkül, hogy legkisebbé is megérezte volna a forgalomban. Mióta a pénz nem buvik el, hanem állam-kölesön vagy vasúti kötvények alakjában helyeződik el és ugyanakkor a papír-pénz 800 vagy 900 millióra emelkedik, a francia pénz-piacz sokkal érzékenyebb lett a külkereskedés által okozott hullámlások iránt. E szerint tehát, hogy a készpénz-forgalom nagy maradjon, fel kellene hagyni a hitel vagy legalább a bankjegyek használatával? Wolowski igen egyszerű számítással csaknem ajánlatossá teszi ez utóbbit, bármily különös is legyen az. A 800 millió bankjegy alkalmazása, mennyi az átlagos kibocsátás Franciaországban, Angolországban és az Egyesült-államokban 40 milliónyi vagyonosodást eszközöl évenként; de a tíz évenként előforduló válságok fél milliárd kárt okoznak, ez országok közül mindenik legalább 10 milliót veszít évenként a papír-pénz használata által. Valóban ha a bankjegyekről lemondással a válságokat kilehetne kerülni, vonakodás nélkül ki kellene fizetni azt a 40 millió nyereséget, mennyibe a tökéletes biztosságnak hozott áldozat kerülné; de ez mégis sikertelen volna, mert Hamburg bankjegyek-kibocsátása nélkül is nem került ki a nagy kereskedelmi zavart, és épen a hitel minden eszközeinek alkalmazása, melyek közül a bankjegy egyike a legkevésbé jelentékenyeknek, szorítja össze a készpénz forgalmat, mely lényeges körülményre Peel Robert nem eléggé figyelt 1844-ben. Akármiként legyen, bizonyos, hogy a válságok gyakori ismétlődése ellen inkább korlátozni, mint kiterjeszteni kell a bank-

jegy forgalmat. Angolországban, hol az ércz-pénz csak a kiskereskedésben használtatik, a helyezet veszélyességét az oly kiviteli és behozatali mozgalomban is felismerik, mely évenként 9 vagy 10 milliárdra emelkedik. A két közgazdasági iskola, melynek nézete eltér, a forgalomra vonatkozólag összetetalálkozik e pontban. Ismeretes mit tett Mac-Culloch iskolája, a hatalmon levő képviselője Peel Robert által, hogy a banknak mentől nagyobb készletet őrizzen meg. Tooke, az elleniskola feje, szinte azt tartja, hogy a bankoknak mindig jelentékeny készletük legyen. Im hogyan okoskodik és hogyan támogatja nézeteit a pénzpiacz történetének tanúságai-val. Midőn a kereskedelem súly-egyene a túlságos behozatal által megzavartatott, szükségkép aranyat kell vinni a külföldre, hogy helyreálljon az egyensúly; de mihelyt ez adósság ki van fizetve: az ércz kifolyása megszűnik. Ha a kifolyás kezdetekor a bank hatalmas készlet birtokában van, bevárhatja az egyensúly helyreállását minden kivételes rendszabály alkalmazása nélkül s csupán a kamatlábot emelné 5-ről 6%-ra. Ha ellenben a kereskedelem kénytelen a pénzt, melyre szüksége van, egy félig telt kincstárból meríteni, ezt teljesen kiüríténé, mielőtt a külföld iránti tartozását kiegyenlitené, és a bank kényszerítve lenne a legszigorúbb és mindenkire nézve gyászt hozó eszközökhöz folyamodni, hogy meneküljön a fizetés megszüntetése veszélyétől. E szerint kikerülni a papírpénz nagy mértékbeni kibocsátását és a hitel-intézetek pénztáraiiban mentől nagyobb készletet őrizni meg: ez az óvatosság első rendszabálya, melyet a múlt tapasztalása tanácsol.

A második körülmény, mely a válságokat kitörésre viszi, mint mondók, a kereskedés egyensúlyának megzavarodása. E pont némi magyarázatot igényel. Megtudni, hogy az egyensúly meg van-e, nem elég a kivitel és bevétel táblázatait vizsgálni és örülni, ha az első felülmúlja a másodikat, és elszomorodni az ellenkező eseményen, a mint tenné a merkantil iskolának valamely gyermekét tanítványa. Valóban, ha az ember utána tekint, például az Angolországra vonatkozó számoknak, meggyőződik, hogy évenként átlagosan egy milliárd frank értékűvel többet visz be, mint ki. De ebből nem következik, hogy az egyensúly rája nézve kedvezőtlen volna, mert általánosan a milliokat érő áruk egyszerűen évi kamatját képviselik annak a roppant tőkének, melyet az angolok az egész világon elhelyeztek és a melynek jövedelmét az élelmi szerek alakjában élvezik. Az ő be-

vitelei tehát az adónak egy nemét képezik, melyet a mindenség fizet a nemzetnek, mely pénzt kölcsönzött neki, hogy vasútakat készítsen, kiaknázza bányáit, vagy fentartsa hadseregeit. A kereskedelmi súlyegyen megzavarodásának egyetlen csálhatlan jele a váltó-kamat; és rendes időkben a váltó változatai elegendők, hogy a nemzetközi kereskedést egyensúlyba hozzák, hol a behozatal felét a kivitellel, kivéve azt a mi sarcz vagy valami oly fizetés jellemével bír, hol visszapólásról nem lehet szó. Azonban kivételes esetek fordulnak elő koronként, midőn vagy drágaság következtében, vagy bizonyos nyers anyagok túlesigázott árakon behozatala által, mi az eset jelenleg a pamuttal, az egyensúly nem áll helyre és a forgalom huzamos ideig kedvezőtlen, bár szünetlenül foly ki a nemes ércz. Ez esetben mi módon lehet menekülni a válság elől? Valamennyi illetékes ember Angliában elismeri, hogy itt csak egy mentőszer lehet: a kamatláb felemelése. Hajdan az uralkodók halálbüntetés terhe alatt tiltották meg a nemes ércz kivitelt, de azért ez mégis kifolyt; ma már látják, hogy az aranyat a szélrőzsa minden irányából egybegyűjteni legjobb mód a kamatláb felemelés, más szókkal: megfizetni értékét. Könnyű kimagyarázni a jelenetet, mely egyike a legérdekesebbeknek, melyeket a kereskedelem tanulmányozása felmutat, és következményeit tekintve, egyike a legfontosabbaknak. Felemelni a kamatlábat annyit tesz, hogy az ember hajlandó a pénz használataért nagyobb bért fizetni. Ennek következtében minden rendelkezhető pénz özönlenni fog a piacra, a hol jól fogják fizetni. Kikerülhetetlen következménye ez az adás és vevés törvényének. Az arány ép oly mozgékony, mint a víz, és épen mint ez elem igyekszik mindenütt egyenlő színvonalra jutni. Rohanva siet oda, hol ür mutatkozik, és épen ez ür, e pénzszükség vonja maga után a kamat emelkedését. Az ércz-pénzt egyik országból a másikba varázsolni ezer eszköz van, és ez abban az arányban gyorsabban és olcsóbban történik, a melyben szaporodnak és bensőbbek lesznek a nemzetközi összeköttetések. Függetlenül a bank műteteitől, melyek lehetőségessé teszik a pénz átszállítását; lehet állam-kötvényeket és árukat vásárolni a piacon, hol a kamatláb fel van emelve, mert e felemelés kikerülhetetlen következménye először a közértékek, azután az árucikkek árának esése. Az aranynak 1857-ben gyors visszafolyása novemberben az új-yorki piacra, miután az előbbi bónapban általános volt

a fizetés megszüntetés, e jelenségnek egyik legtanúságosabb példája.

A különböző pénz-piaczok solidaritása, melyet Franciaországban gyakorlott pénzemberek maig is tagadnak, Angolországban már régóta kétségbevonhatatlan axiómával van elfoglalva. Overstone lord már 1857-ben a Times-hez intézett ez évi válságra vonatkozó leveleiben kifejtette ez igazságot. „Míg valamennyi polgárosult nemzet, monda ő, versenyez a tőke birtokáért, lehetetlen, hogy egy ország megtartsa a maga számára annyit, a mennyire szüksége van, ha rá nem szánja magát, hogy az árt magas kamattal megfizesse. Midőn különös körülmények kiválóan keresetté teszi az érez-pénzt, a nép, mely nem szánja el magát áldozatokra, mondjon le arról, hogy érez-pénz forgalma legyen és készüljön a papír-pénz uralmához. Ezután már lehetetlen, hogy az egyik az olcsó pénz előnyét élvezze, míg a többiek zavarba vannak és a magas kamatláb alatt nyögnek.“ Ez állítások helyességét tisztán bebizonyította a lefolyt 1864-ik év pénzügyi történelme, midőn a leszámítolást Európa valamennyi pénzpiacznál csaknem egyenlő lépéssel láttuk emelkedni és leszállani.

A véleménykülönbség, mely e tárgy felett Páris és Londonban uralkodik, figyelemre méltó. Míg itt meg nem szűnik a szemrehányás, hogy a francia bank nagyon felemeli a kamatlábot, amott az angol bank ellen mindegyre megújul a panasz, hogy nem emeli fel eléggé és kellő időben. Valamennyi régi válságot, mint mondják, ugyanazon hiba, tudniillik a kamatláb idején való felemelésének elmulasztása hozott elő vagy súlyosított. És megjegyzendő, hogy nem az elméletgyártók beszélnek így, hanem a city közlönyei a kereskedelem érdekeinek képviselői a „Times“ és az „Economist.“ Az egész múlt esztendőben folytonosan zúgolódtak a bankra, hogy oly lassan emeli fel a kamatlábat és nagyon siet ismét leszállítani. A bank első kötelessége a nehéz pillanatokban, mondának ezek, nagy érez-készletet tartani meg. Valameddig a készlet megvan, a bizalom érintetlen marad, nem lehet erőszakos válságtól tartani, mert nem lesz rémülés, mely megöli a hitelt. A hitel drága lesz, de a jó értékek leszámíthatók. Így némi korlátozás fog bekövetkezni, de romlás nem. És valóban a pénz-piacz 1864-ben kikerülte a vészt, mely oly fenyegetőnek látszott.

E szerint az utolsó ötven év s a legközelebb lefolyt év talata után pontosan kijelölhetjük az óvatossági rendszabályokat, melyekhez kell nyúlunk a nemzetközi kereskedés szabályozásában. A kedvezőtlen váltófolyam kiviszi a készpénzt, felemeli a kamatlábat, míg végre az ür az érczet minden piacról, hol bőséggben van magához vonja. Ha a pénz bőven foly vissza „tágítsd a csavart“ mint az angol mondja; szállítsd le a kamatlábat, hogy a kereskedésnek legyen honnan meríteni, midőn fizetését teljesíteni akarja. Most a harmadik és utolsó körülményhez érünk, mely befoly a válság előállítására, a határozott időhöz kötött túlságos kötelezettségekhez, melyek nagy hitelt és sok készpénzt igényelnek és a melyek rombolásba végződnek, midőn a készpénz hiányzik és a hitel korlátozódik; azonban itt lehetetlennek látszik óvatossági rendszabályokat állítani fel. Hogyan is lehetne szabályozással korlátozni a kereskedelmi szabadságot, melyet még a zsarnokok is megkímélnek? Hogyan lehetne megakadályozni magánosokat, hogy árucikkeket ne vásároljanak határozott időre, ne irjanak alá új vállalatokra, és ne kötelezzék magokat jövődöbeli befizetésekre? Még csak az ily gondolat is képtelennek látszik, és pedig egészen egyszerűen, minden megszorítás és szabályozás nélkül meglehet ezt tenni ugyanazon műtéttel, mely megengedi az egyensúlyt fentartani a nemzetközi forgalomban a kamatláb emelése által. Egy példa legjobb felvilágosítást adand. 1863-ban mint 1824-ben 1846-ban és 1856-ban, nagyszámú társulat keletkezett Angolországban; 263-at vittek a londoni börzére két és fél milliárd aláírt tőkével, melyből egy milliárdot 1864-ben kelle kifizetni. Rendes időben ez legkisebb zavarra se nyújtott volna okot a forgalomban, oly országban, hol az évenként megtakarított összeg körülbelöl 130 millió font, vagyis 3 milliárd frank. A lökés meglevén adva, sok más társulat alakult még 1864-ben és a pénzkeresés, mely súlyosan nehezült a külföldi kereskedés helyzete miatt már úgy is nyugtalanzkodó piacra, terhes zavarokat idézhetett volna elő. A kamat emelkedése elhárította a veszélyt, megakadályozva a további vállalkozást, mert a terv-kovácsok jól tudják, hogy az aláírók félre vonulnak, mihelyt a hivatalos kamatláb 8 vagy 9%, mert akkor könnyen találnak nyereséges alkalmazást pénzőknek. Ha az angol bank, 1864-ben úgy tett volna, mint 1825-ben, a kamatlábat a pénz kifolyása mellett is alant tartotta volna, kedvezőtlen forgalmi viszonyok

és a nagy vállalkozási szellem miatt az üzlet-világ ismét iszonyú megpróbáltatáson ment volna keresztül.

A ponton, hová a tanulmányozás vezetett, lehetséges két szóba összefoglalni a pénzválságok minden elméletét. Ezek a nemzetközi kereskedelem egyensúlyának megzavarodása által idéztetnek elő, mely által a pénz megritkúl egy piacon, hol nagy volt a hitel és a mely el van halmozva határidőhöz kötött szerződésekkel. Az emberiség jelen állapotában az egyetlen mód megelőzni vagy szelídíteni komolyságát, a kamatlábnak kellő időbeni felemelése, mely szivattyúként hat a nemes érczre, melyet magához von, és zablaként az üzérkedésre, melyet korlátol.

A forgalom hullámlásait szabályozó törvények mostan eléggé ismereteseek, hogy előre meg lehessen jelölni a vészt mely a pénzpiacot fenyegeti. Hogy ezt bebizonyítsuk, berekesztésül e hasznos jóslatoknak egy figyelemre méltó példáját idézzük, mely bebizonyítandja az itt kifejtett elmélet helyességét. 1864-ben jan 2-án az angol kereskedelem közlönye az Economist egy cikket közlött, melyben megjósolja, mily viszontagságok várnak a pénzpiacra a kezdődő évben, és jóslatai az utolsó betűig teljesültek. Miután megmutatta, hogy Anglia körülbelöl 1 milliárd értékű pamutot hozand be, ennek csallhatatlan következése, hogy sok pénz fog kifolyni. Midőn Európa Amerikából hozta a pamutot, gyártmányokkal fizette, melyeket az Egyesült-államok bőséggel fogyasztottak; most miután India adja nagy részét a nyers terménynek, az eset egészen más. A hindunak kevés szüksége van s mint valamennyi hátralevő nép felgyűjti az ércz-pénzt. Ezt nem lehetvén európai ipar terményekkel fizetni, nincs más mód, mint pénzt küldeni nekik. E pénzkifolyás mindenütt érezhető; felfogja emelni a kamatlábat Franciaországban, hol az 1844-ki actának nincs hatása, és fel Angliában, mert a pénz drágasága a kedvezőtlen egyensúly következése.

A kamatláb az egész éven át felemelve lesz, de annyi hullámlással, mennyi az ércz meg-megszűnő kifolyása által eredményeztetik. A helyzet nyugtalanító lesz, de válság nélkül, mert a piac nincs túlhalmozva kötelezettségekkel. Így beszélt az Economist, és elég a tényekre emlékezni vagy beletekinteni a bürzei jelentésekbe, hogy meggyőződünk, hogy e jóslatok a legnagyobb pontossággal teljesültek. Ezt tanúsítja egyszersmind, hogy ma igen jól ismerik már az okokat, melyek e romboló jeleneteket szülik

és meg tudják jövedölni a viharos idő közeledését még jobban, mint a tengerész. Elősoroltuk a nagy pénzzavarokat, melyek koronként rombolva vonúltak végig Anglián, az Egyesült-államokon és néha egész éjszaknyugoti Európán. Vakmerőség volna reményleni, hogy jövedőben ezt teljesen kikerüljük, de annyit szabad hiútnunk, hogy ha a pénzpiaczra még rossz napok várnak, a pénzügyi ismeretek előbaladottsága képes lesz megszelídíteni szomorú következményeiket.

Közli

JÁNOSI F.

JOGTÖRTÉNETI TANÚLMÁNYOK A MAGYAR VÁRMEGYÉK

SZERVEZETÉRŐL.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Első Rész.

A MEGYEI SZERVEZET KORONKÉNT.

„J'ai commencé l'étude de l'ancienne
société plein de préjugés contre lui ;
je l'ai finie plein de respect.“

T o c q u e v i l l e.

A magyar megyék rendezésének szükségét már tizenhat évvel ezelőtt mondotta ki a törvényhozás; itt az ideje tehát, hogy minden, mi e tárggyal szorosabb összeköttetésben áll, mi azt fölvilágosíthatja és kifejtteni segíti, szőnyegre kerüljön. Elég baj, hogy e részben az eszmecserével csaknem ma is ott állunk, hol 1848-ban, azaz: készületlenül. Igaz, nehéz és nagyszerű a tárgy, erős vállakat igényel; de jut a kis erőnek is, mely közremunkálásával híven akarja szolgálni ez ügyben a hazát, szintén tennivaló; és ha kiáll a küzdőterre, mint hadi őrszemek a könnyebb csatározást kezdve, jelt mutat a visszamaradt főerő utánnyomulására.

Ki nem látja, mily tágas e tér? mennyi mindenféle ismeret, tudomány, tapasztalás kívántatik arra, hogy a rendezési tárgynak minden oldala kellőleg föl legyen világosítva és ezen életbevágó kérdés szerencsés megoldására hasznosíttassék?

Ily fölfogással odajutottam, hogy a miket a magyar megyék koronkénti szervezeteire vonatkozva a jogtörténelem terén régóta tanulmányoztam, a miket az európai államok, különösen a polgárosítás magas fokán álló angol és belga nemzet ilyenmü intézeteiből, összehasonlítás vagy okulás szempontjából, szorgalmasan kijegyeztem, nem lesznek talán ma minden érdek és haszonvehetés nélkül közölve.

Ez jelen dolgozatomnak eredete, oka, czélja.

A munka felosztása pedig ez lesz: mindenekelőtt a magyar megyék koronkénti szervezeteit, melyek hazánkban kezdettől időkig egymásra következtek, fogom előadni. Azon természetes láncolat, mely ezen szervezeteket, mint az egésznek egyes szemeit összefoglalja, jelöli időszerűségét, hogy a megyei institutio képe, mint valamely százados tölgyé, csak akkor fog előttünk tisztán feltűnni, ha fokozatos fejlődéseit és változatait ismerjük. A legrégibb fejlődési processusokat azonban, csak a mennyiben az egész eszme világosságára szükségesek, rövidebb előadással, — de az úgynevezett autonóm megyei rendszert, a mohácsi vésztől 1848-ig, tüzetesen kívánom tárgyalni. Vajha kellő eredménnyel is. Ebből fog állani munkám első része.

Kétségen felül áll s azért fölösleges az állami institutiók összehasonlításának hasznát bővebben vitatni; hiszen épen az állam-szervezés tere az, hol annál biztosabban és sikeresebben járhatunk, minél többet gyarapodnak ismereteink, kivált a műveltség és alkotmányosság magas polezán álló nemzeteknél látott, vizsgált és tanulmányozott intézetekről. Ez okon az európai rendezett államok, különösen pedig az angol és belga faj megyei rendszereit kimerítőbb alakban vajmi időszerű hazánkfiával most megismertetnünk. Ez lesz munkám második része.

Habár a megyei régi és legrégibb szervezetekről hazánkban számosan irtak becses és több részleteket fölvilágosító könyveket, és én hálásan bevallhatom, hogy azokból sokat tanultam: legyen szabad mégis mondanom, hogy azon negyven év, mit a megyei életben szerzett tapasztalatok töltöttek be, ezen institutióra vonatkozó előfogalmaimat annyira segített átídomítani, hogy ma már ott állok azokkal, hol a régibb jogtörténészek az ő szakosztályuk haeretica pravitasát nótázták volna. Ám legyen; de az igazság és való mindenek fölött áll. Valóban munkám első részében sok az

eddig nézetektől eltérés és nem csekélyek az új tanok. Mindjárt a korszakokat illetőleg, kénytelen valék új beosztást felállítani; következőt: első kor, a katonai vagy hadügyi megyei szervezés kora; második annak a democratia alapján indult fejlődés kora; harmadik az aristocratia elvén alakult megyék kora; végre a negyedik kort az úgynevezett autonóm megyék töltik be. Nehezebb volna e négy kor democatialis vonalait, a chronologia óramutatója szerint, évszámokkal kifejezni. Csak hozzávetőleg állítom tehát: hogy a katonai szerkezet időszaka a megyék legrégibb emlékezetétől kezdődik, és a XIII. századdal végződik; a második kornak, melyre a democratia nevét alkalmaztatni, ideje IV. Béla királyunk uralkodása és a XIV. század multa közé van helyezve; inentúl folytatva az aristocratizált megyéknek harmadik kora húzódik a mohácsi vészig; végre pedig a negyedik időszak Moháctól egész 1848-ig terjed.

I. A KATONA- VAGY HADINEMŰ MEGYEI SZERVEZET KORA.

Mennyire szemeink az elmosódott nyomokat felismerni képesek, a vármegyék katonai rendszerezését még egy más, ettől lényegesen különböző előzte meg, mit őseink magokkal hoztak Ázsiából, tudniillik: a n e m z e t s é g i s z e r v e z é s, mely e hazát elfoglalt száznyolcz magyar és több ezekhez csatlakozott bizonytalan számú, rokon és nem-rokon fajú nemzetségek közt történt föld-osztás és nemzetségi bel-igazgatás alapján létesült, melynek alakjáról azonban biztos képpel nem bíruink, legfelebb pedig annyit tudunk összehozni: hogy az az eredeti s z é k e l y s z é k e k vagy k u n s z á l l á s o k hasonmása lehetett, melyek azonkép a nemzetségek kinti birtokosztás és bel-igazgatásra voltak fektetve. Azt hiszem egyébiránt, hogy elég volt ennyit a homály és sötétség mélységéből érinteni.

Mikor, ki, vagy kik által és mi módon történt az átmenet a nemzetségi rendszerről a megyei szervezésre? ezen kérdésekre, bármily érdekesek, felelni senki sem tud.

Volt legyen a megyék első alkotója szent István, mint legtöbb iróink állítják, vagy tán valamely előde, kit mások Árpádban keresnek, nem üzőm-fűzőm; csak az alkalmat, mely a megyék katonai szervezését előidézte, akarom constatálni.

Egyenlő okok egyenlő eredményt szülnek : ez a természet örök törvénye. Innét kiindulva , a megyék vagy tartományok minden európai államban , hol az új haza foglalása , megtartása és a legyőzöttekkel czélba vett assimilatio menete a hadi erőnek szüntelen kész voltát tette szükségessé , katonailag szerveztettek. És a historia bizonyítja , hogy eredetileg az angol County , német Gau , horvát , cseh vagy morva Zsupa stb. , és a magyar vármegye , habár különböző nevezetek alatt , egy szülőnek magzatai. Ha hozzá tesszük még , hogy valamennyi nyugati és közép-európai állam régi institutióiban a solidaritásnak bizonyos neme található : mindent elmondottam , a mi fölment azon újabb időbeli törekvések czáfolatától , melyekben szomszédaink az eredetiség dicsőségét egymástól és mitőlünk , mint utáználóktól (?) , el szeretnék perelni.

Ennél reánk magyarokra nézve sokkal érdekesebb volna tisztába hozni : egy vagy több nemű megye alkottatott-e kezdetkor ? A nagy szorgalmú Kovachich Márton ugyanis , kinek annyi sok és becses jogtörténelmi munkát köszönünk , azt vitatta , hogy eredetileg két rendű megye , két rendű megyei szerkezet létezett , úgy-mint katonai és polgári ; míg ellenben a nagy tudományú Kollár A. Ferencz , ki a régi megyék alkotmányáról hazánkfiak közt első értekezett , csupán csak egy rendű , azaz : vegyes polgári és katonai szervezetű megyék mellett nyilatkozik. Habár a megyei szerkezetről harmincznégy év előtt irt igénytelen munkámban *) én is az utóbbi felé hajlottam , de meg kell őszintén vallanom , hogy Kovachich részén is nyomós érvek állanak. Annyi azok szerint mindenestre való , hogy ha nem is voltak a megyei várak eredetileg kiszakasztva a köz-megyék határaiból , de a hozzájuk tartozott várjavakkal , melyek igen terjedelmesek valának , bizonyos zárt kört és a polgári javaktól elkülönzött katonai institutiót képeztek oly túlsúlylyal , hogy attól az egész megye némi hadügyi szint kapott.

A vár-intézetnek , mikép az nálunk a királyság első századaiban alakult , lényeges két eleme volt : állandó hadi erő és elidegeníthetlen várbirtok , állambirtok ; igazi képmása a római legiók rendszerének.

Minden megyének t. i. van egy országos vára , mint központja

*) Czíme : Notitia Diplomatica Veteris Constitutionis Comitatum etc. Pest , 1831.

a megyebeli hadi erőnek, mely körül ez csoportozik; szintén a római *Castra Stativa* képmása.

E hadtest több fokozatú fegyveres osztályból állott; melyek közül jelentőségre és számra legelső az akkori nyelven a *várjobbágyok*, vagy *lányabban* ejtve *várjobbágyok* osztálya, a mi annyit tesz: várkatonák. Csakugyan ők voltak az igazi *legionariusok*.

Ezen legiókat következőkép kormányozták: a kormány feje a megyei főispán volt; a várban a várnagy, a mezőn a hadnagy vezényelt; ezek alatt állottak a századosok, tizedesek stb. A vár körüli s hadügyi munkákat és szolgálatokat a várnépnek több rendű osztálya végezte. Volt egy nagy könyv, melyet *Szent István Legendájának* neveztek, hol az országos váraknak, várjóságoknak, várjobbágyoknak, várnépnek száma, valamint a viszonyok és szolgálatok is hivatalosan meg voltak írva; a székes-fehérvári káptalan őrizetére levén bízva, Robert Károly király idejéig ott tartatott, de ennek parancsára Visegrádra vitetvén, többé vissza nem került, és holléte már Nagy-Lajos korában siker nélkül lőn nyomozva. Hasonló lehetett az a híres angol *Domesday-book*-hoz, mely I. Vilmos uralkodása alatt íratván, a birtokosok akkori minden osztályait, számát, viszonyát foglalta magában, és mint a középkori statisztikai adatoknak hiteles kútforrása, a csatornán túl nagy becsben áll. Ilyen lett volna nálunk is a „*Legenda Sancti Stephani*,” mely nélkül már most hiú munka volna a várszerkezet statisztikáján törni fejünket*).

A vár-intézet másik jellemző elemét a nagyszerű várbirtok, állambirtok vagy koronajószág elidegeníthetlen joga tette, melyből

*) Ha szomszédink nyomán menve, egyes nevek és szavak után akarunk az elkölcsonzótt megyei *institutio* keletkeztére következtést vonni, sokkal több közös középkori latin műnevekre, melyek nálunk ép úgy mint az angoloknál divatoztak, lehetne utalnunk; ilyenek: *comitatus*, *comes*, *vicecomes*, *servientes*, *ministeriales*, *centuria*, *centuriones*, *decuria*, *decuriones*, *curia regis*, *barones*, stb. Alfréd királyról (871—901) mondja a krónikás: „*talem rotulum ediderat quondam Rex Alfredus, in quo totam terram Angliae in comitatus, centurias et decurias descripserat.*” De mi ilyen atyafiságot ilyen aron nem negédelünk.

ezen katonai institutiónak minden költségei és szükségei bőven és állandóan kikerültek. Abból volt a várkatonáknak annyi hűbéres föld kiosztva, hogy semmi külön zsoldot nem hűztak; abból kapott a várnép is várügyi szolgálataiért bizonyos illetéket; abból földöztek a had- és háborúviselés összes költségei, melyek a király kincstárába gyűltek. Természetes volt tehát a parancsoló körülmények akkori hatalmánál fogva, hogy ezen birtok-alapnak megmozdíthatlannak kellett lenni. A törvény, szent István törvénye szentesítette ezen akkor böles intézkedést, L. II. cap. 6. De utódainak könnyelműsége nem gondolt ezen szentesítéssel, megbonták e szilárd alapot és minél tovább mentek a törvénytelen úton, annál inkább hanyatlott a derék várszerkezet. Voltak ugyan lelkiismeretes királyok is, mint például Kálmán és fia, II. István, kik az első király törvényéhez szorosan ragaszkodva, az elidegenített várjavakat a jogtalan birtokosoktól visszavették; de mit használt ez, ha az utánok következő királyok, főképp pedig II. Endre, folytatták a törvényszegést? Kevéssel kezdték és sokkal végeztek: eleinte csak egyes telkek vagy földdarabok szakasztattak el a várbirtokból, aztán egész faluk, még később magok a várak a hozzájuk való tartományokkal, végezetül pedig egész vármegyék mindenestől elbitoroltattak. Azok kivételével, kiket az imént dicsőítettem, és még néhány keveset hozzájuk adva, többi hazai királyaink Árpád nemzetségéből, többet kevesebbet mindannyian a vár-institutio eltékozlása bűnében sinlenek. Sajnos, de igaz!*

E katonai szervezetű megyékről Kollár, kit fennebb tisztelttel megneveztem, bőven értekezett, de nyolczvankét esztendő előtt, mikor még a hazai jogtörténelem kútforrásai nagy részben el voltak csukva. Azóta a nézetek sokban tisztultak és jogtörténelmi tudásunk a hazában gyarapodott. Jelenben ugyan nekünk, kik nem vagyunk katonák, tán nem nagy hasznunkra van a tárgynak bővebb tanulmányozása, de azt tudni mégis jó. Azért azokat, kik arról magoknak tüzetesebb ismereteket óhajtanak szerezni, Kollár, Pray, Kelemen, Szlemenics, Szalay László, Bartal György, Horváth Mihály, Palugyay Imre stb. munkáira útasítom és ezzel fölmentve érzem magamat a megyék katonai szervezete kimerítőbb előadásától *).

*) Adami Francisci Kollarii, Equitis Ungari de Keresztény, Consiliarii

II. A DEMOCRATIKUS MEGYEI SZERVEZET KORA.

Ezen kort nem azért nevezem a democraticus szervezet korának, mintha az első kor bezártával, rögtön democrat szerveztű megyékre virradnánk; hanem azért választottam ezen időszaknak ily czímet, mivel rajta a népies alap vastag vörös fonalként húzódik végig; de ezenkívül vannak e második kornak még más a többiekől eltérő sajátságos vonásai is.

II. Endre, ki a vár-institutio megtörésének bűnében elődei és utódai között legnagyobb részt vett, e két kor közt mintegy közepén áll. Ez a válságos átmenetek korához sorozandó, melyekről tudva van, hogy midőn bekövetkezésüket a világ szelleme kikerülhetlenné teszi, és a trónon történetesen gyöngye fejedelem ül, a nagy zavarok és bonyodalmak tömege elmaradhatlanul szokta a kibontakozást megelőzni. II. Endre is ily gyöngye király létére nem lévén képes az átalakulások új menetének kellő irányt adni, zavarokba ejtő az országot. De hiszen chaoshól lőn teremtvé e világ.

II. Endre alatt már a megyék katonai szervezetét a polgárral összebonyolítva találjuk; ha voltak is tehát eredetileg, miut

actualis aulici, Aug. Bibliothecae Directoris etc., Historiae Jurisque Publici Regni Hungariae Amoenitates. Vol. 2. Vindobonae 1783. — Historia Regum Hungariae cum Notitiis Praeviis etc. studio et opera Georgii Pray . . . T. I. Budae 1801. — Historia Juris Hungarici Privati . . . quam elucubratus est N. H. Z. Emericus Kelemen etc. Budae 1818. — Törvényeink Története országunk keletkezésétől az Árpádok kihaltáig. Nyomozta Szlemenics Pál r. t. A magyar tud. társaság Évkönyvei VI. kötetében. 1845. 65—227 l. — Tisztelettel hajlom meg Bartal György ily című jeles munkája előtt: Commentariorum ad historiam status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. Posonii 1847,—melyről a derék egyetemi tanár Pauler Tivadar az 1858. évi Uj Magyar Muzeumban velős taglalatot irt. — A Magyar Honvédelem Történelmi vázlata, olvasta, midőn r. tagi székét elfoglalná a m. tud. társ. XIII. nagygyűlésében nov. 12. 1842. Horváth Mihály, a magyar tud. társaság Évkönyvei VI. kötetében 298—376. l. — Szintén tőle: Magyarország Történelme, újonnan átdolgozta Dr. Hatvani Mihály. I. köt. Pesten. 1860. — Megye-Rendszer Hajdan és Most. Ifj. Palugyay Imrétől, I. köt. Megye-Alkotmány. Pest 1844. — Ki nem ismerné Szalay Lászlónak Magyarország Történetét? Végre saját dolgozatom a 307. lapon *) alatt. — Majd mindannyian a Váradi Regestrumot, mint legbővebb és leghíresebb kútforrást használták. Ezt az 1550-ki Kolozsvári és Bel Mátyás-féle kiadás után Endlicher is közrebocsátotta a Rerum Hungar. Monumenta Arpadianákban. Sangalli 1849. 610—742. l.

Kovachich állítá, önálló katonai és önálló polgári megyék, azok a XIII. század elején már nincsenek többé elkülönözve, csak egy-nemű megye áll előttünk. Ez valószínűleg azért történt hogy az örökös szükségben sűrű Endre az elidegeníthetetlen várbirtokot, a koronának ezen egykor kimeríthetetlen kincsét, szelvében elidegenítvén, az a várszerkezethez azelőtt sem tartozott hatalmas oligarchák, nemesek és papság kezeibe került, kik a vele járó állandó katonai terhet és várhatóságot sem magok személyére, sem a várjavakra nézve elismerni nem akarták; az erőtlén király pedig őket arra szorítani nem tudta. Ily körülmények közt a királyi ház, élvén a római Curia tanácsával is, egy nagy államesínyre szánta el magát; tudniillik: a bármikép eladományozott vagy elvásárlott összes várjavak visszaszerzésére, s annak végrehajtásával Béla, az ifjabb király bizatván meg. Ha ezen külszínleg dracói mütétnek az lett volna eredménye, hogy, mint valaha Kálmán és II. István királyok idejében, a visszaszedett várjavak eredeti rendeltetésökhöz vezettettek, akkor habár túlszigorúnak tünik is fel a királyfi eljárása, de a törvényesség bélyegét magán hordván, a hazafiak érzelmeit nem fogta volna felbujtani. Ámde a jogosság és törvényesség tekintélyét két okon veszté el ezen ügy; először, mert önkény szerint kezeltetett, az ifjabb király elszedvén kitől akart, és hagyván kinek akart; másodsor, a visszaszedett várjavak nem adattak eredeti és törvényes rendeltetésökhöz képest a várbirtok alapjának vissza, hanem újabb adományozások és elidegenítések tárgyaivá tétettek. Innét származtatja Rogerius mester, a tatárfutás szomorú írója, a nagy csapásnak egyik okát, tudniillik, a királyi ház és a fegyverviselő nemesség közt beállott meghasonlást. De térjünk vissza a II. Endre alatt elterjedett bonyodalmakhoz.

E király idejében tehát a megyei szervezetet körülbelöl ilyen zürzavaros körülmények közt találjuk.

Vannak ugyan még megyei várak, de elhanyagolt s pusztuló állapotban; a várjavak legnagyobb része magánosak kezén és csak kis részben a várkatonák birtokában, mi által ezek egykori tetemes száma és ereje jelentéktelen fokra süllyedett. A várjavakból szintén egykor bőven folyó koronajövedelmek elapadnak és alkalmat nyújtanak az adóztatás súlyosabb kiterjesztésére. A köz-igazgatást és biráskodást érdeklőleg, a viszonyok ily tömkelegével találkozunk: a megye főispánja hadi és polgári hivatalnok, mint első

a megyei vár-intézetre felügyel, mint második a megyei hatóságot kormányozza, inkább névleg, mint valóságban, mert számtalan főbb osztály ki van hatósága alól véve. Ő bíraskodik csak a várhoz tartozó katonák és néposztályok pereiben, vagy helyette az udvarbíró (comes euriális); de nem bíraskodik a megyében lakó vagy birtokló nagy és kisebb nemesség, egyházi rend, beköltözött jövevények, stb. ügyeiben; nincs tehát összpontosított megyei hatóság, hanem vannak ellenkezőleg eldarabolt, elforgácsolt hatóságfélék. Bíraskodnak pedig vegyest: a trónon ülő király, a nádor, annak és ennek udvarbírája, az egyház főméltóságai, a megyei választott vagy a király által delegált személyek, s tán ezekhez sorozandók az igazlátók és fogott bírák is, mikép a későbbi okmányokban neveztetnek; vannak tovább bilochusok, kik kisebb hatósági körben ítélnék és pristaldusok, kik végrehajtanak. Nem szabad végre kifelejtetni ezek sorából a községek, faluk, testületek előjáróit, fejeit, bíráit. Mindezek összevissza, több, kevesebb ellentétek, önkény, vagy legfelebb szokások nyomán járnak el. Minden csak szóval teljesítetik: idézés, felelés, vizsgálódás, ítélet, végrehajtás, jelentés; a legnagyobb ritkaság és kivétel, ha valami megyei ügyben, mely nagyobb fokú bírótól jő, néha néhány sornyi ügyetlen és mellékes tárgyú irat keletkezett; legfelebb egy káptalanhoz vagy zárdához oly megkeresés intéztetik, hogy a jelentéssel megbízott követ (pristald) által szóval előadandó ítéletet, intézkedést vagy végrehajtást a káptalani vagy zárdai jegyzőkönyvbe — Registrumnak hivatott — iktassa; természetesen azért, mert ekkor még a megyéknek saját jegyzőkönyvük nem volt.

IV. Béla, királyaink egyik jobbika, volt hivatta rendet hozni azon fejtelenség és zürzavar helyébe, melyet néhai édes atyja kormánya reá hagyott. Az ősi vár-institutiót, mely már akkor válságos sorvadásban sínlett, nem volt ugyan képes többé helyrehozni; de annál üdvösebbek voltak az általa keresztül vitt más alkotmányos változások. Már alatta látunk rendszerint tartott nyilvános megyei közgyűléseket és törvényszékeket, melyekben nemcsak a nemesség, hanem a nép több osztálya is, egyenjogú részt vesz; a főispánok, udvarbírák és választott szolgabírák, az előbbi kivételes viszonyok megszorításával, központosítottabb hatóságot gyakorolnak; a tűz és víz próba, a bilochusok eltörölvék, a szóval

hivataloskodó pristaldok helyett érdekesebb ügyekben irás alkalmaztatik, stb. Alatta a községi élet is szépen kezd fejlődni és szerveződni.

A király ezen művének legbecsesebb, legkihatóbb momentumát, mely körül annak minden attribútumai mint tengely körül forognak, a democratia elvének alkalmazása tette.

Midőn ezelőtt négy esztendővel első valék, ki akadémiai székfoglaló értekezésemben a régi megyei szervezet democrat alapját, mint közjogi történelmünkbe újdónan fölvettem, vázlatosan megpenditettem, nem volt még akkor a tárgy annyira kifejtve, mint az azóta bővebben összegyűjtött adatok által; czélszerűnek tartom tehát azt ily bővítéssel és kiegészítettebb voltában itt előadni.

Hogy a democratia elvét a magyar ősi alkotmány első szerzői abba befoglalták, bizonyosnak állítható; de mennyire és mikép volt az benne alkalmazva, adataink homályában és hiányában meghatározni nem lehet: mert abból, a mit Hartvik szent Istvánról mond, hogy királylyá választásába a nép is (plebs) befolyt, valamint abból is, hogy I. Béla alatt a székes-fehérvári, és szent László alatt a szabolcsi országgyűléseken a nép is (populus) jelen volt, csak általánosságot tanulhatunk. De már II. Endre zavaros kormánya alatt a váradi Regestrum szerint positiv esetek fordulnak elő arra, hogy a megyei bírakkal, kikről felteszszük, hogy nemesek voltak, falusi és testületi nem-nemes bírák is együtt ítélnék*). Hanem ez mind csak úgy áll előttünk, mint a democratia elvének vajúdása. IV. Bélát illeti az érdem, hogy ez elvnek az átalakított új megyei szervezetben kifejlettebb fogantatást szerzett. Valóban már az 1254-ben általa kiadott kiváltságos okmány szerint**) oly ügyekben, melyek az egész megyét illetik, a király vagy kül-

*) §§. 5, 156, 175. Endlichernél 641, 681, 685. l.

**) Bélának a székes-fehérvári egyház számára 1254. adott okmányában ezeket olvassuk: „Nec comes alicuius castri seu provincialis, nec iudices nobilium quorumcunque comitatum . . . in aliis causis omnibus, quae totam provinciam tangerent, rex vel ab eo missus, ipsos (az egyház alattvalóit) cum caeteris conprovincialibus iudicet . . . nec Palatini seu Vicepalatini ad Congregationem generalem . . . neque comitum parochialium seu eorundem cum aliis communem . . . ullo unquam tempore teneantur.“ Endlicher, Monum. Arpad. 485 l. Ugyanő Béla egy 1240-ki okmányában mondja: „Cum itaque conditiones et debita castri Geuriensis sicut et caeterorum ordinaremus. Endlichernél 448 l. Rogerius szerint is Béla reformálta a kormányzást.

döttje, a megyei közönséggel együtt — cum caeteris con-provincialibus — intézkedtek, és ki van mondva ott az is, hogy a megyei köz- és különös gyűlésekre minden néposztály, ha a király kiváltságos levele által föl nem volt mentve, megjelenni tartozzék.

Az új szervezés szellemében gyakorlatba ment megyei életnek eddigelé legrégibb emléke azon évszám nélküli okirat, melyet derék archaeologunk Paur Iván a m. nemz. muzeum Jankovics Miklósféle gyűjteményében fölfedezett, s mely szerint a vasmegyei főispán Benedek mester, és vele a nemesek, várjobbágyok, polgárok, várnépek, udvarnokok és a királyné népei, urak és szolgák fölött, az egész megyei közönség színe előtt — coram omni populo — bíraskodtak *).

Mily időszerű volt Bélának ezen új megyei szervezése, annak legvilágosb bizonyossága azon fejlődés, melyet az új intézmény a következő királyok kormánya alatt a folytonos anarchia közben is tanúsít. Elég említeni Kun-László korát, melyből két példát tudunk felmutatni: egyik az 1273-ban tartott zalamegyei nádori közgyűlés eljárása, hol a nemesség mellett a várkatonák, egyházi jobbágyok és más néposztályokból valók egyenlőkép vesznek részt a fölmerült bűnvád elintézésében; másik eset 1282-ről való, midőn Ugocsamegye közönsége nemcsak a megyei nemességből, hanem a várkatonák, polgárok és minden más osztályú és állapotú emberekből állott **).

Kun-Lászlónak és Árpád-házának utolsó ivadéka III. Endre alatt nevezetes fejlődés állott elő az új megyei szervezetben, tudniillik: a megyei főispánságot nem szabad örökre adományozni; az egykori udvarbírákból alispánok, azaz főispáni helyettesek lesznek: minden megyében, terjedelmére nem tekintve, csak négy a király által kinevezett szolgabíró alkalmaznak, mint állandó hivatalnokot, kik nélkül sem a megyében gyűlésező nádor, sem a főispán bíróilag nem járhat el; a szóbeliség mindinkább enyészik, írás foglalván el a tiszti működésekben helyét; a hivatalos iratok a megye fő- vagy alispánja és a négy szolgabíró neve és pecsétje

*) Hazánk I. k. 638 l.

**) Kovachichnál, Vestigia Comitiorum 147. l. és Fejér, Cod. Diplom. Töm. 5. vol. 3. 115. l.

alatt látnak napvilágot; a törvényszék tartása nem esetleg, mint eddig, hanem bizonyos évi időszakokhoz van kötve; és a mi legfőbb, a megyei hatóság határai, a divott kivételek csupán az egyházi javakra hagyatván fen, minden más osztályra kiterjesztetnek *).

Említettük imént, hogy a tartós fejtelenség, mely közt az Árpád-házi királyok sora megszakadt és az új dynastia trónra ült, az új megyei szervezet fejlődését nem tartotta vissza. Vegyük tehát szemlére a fejlődés folytatott menetét. Az első, mi elénk áll, kedvesen lep meg. IV. Béla zárta be a barbárság korszakát, Robert Károly, a dédunoka, megnyitá a civilisatio hajnali sugarival beköszöntő korszak ajtaját. Szép és nagy földadat, melynek becsa teljesen, habár nem is mindenben alkotmányosan felelt meg az új dynastia törzse. A vár-institutio haldoklott immár; Károly tehát a kormányzás és rendezés új ösvényét szükségesnek látván, a megyék újabb szervezetének biztos alapjául külön Codexet adott ki. Sajnos, hogy mikép IV. Bélának statutuma, úgy ez sem jutott át az utókorra, jöllehet a Kovachich közlötte *Ars Notarialis* szerint**), tudva van, hogy annak egyes példányait a király minden megyének elküldötte, mi, ha ekkor is még hetvenkét megyére volt az ország felosztva, mint a párisi könyv szerint III. Béla, és Rogerius „*Miserabile Carmen-e*“ szerint IV. Béla idejében, a fennmaradásnak alkalmas biztosítékául szolgálhatott volna. De ezen nagy hézagot némileg mégis pótolhatónak hisszük a codifikáló király idejéből található törvény töredékek és okmányos adatok által **).

Ezek szerint a reformált megyei szervezetnek ily képét birjuk összeállítani: minthogy R. Károly alatt, mint fennebb megjegyez-

*) Kovachich, Suppl. ad Vest. Com. I. 98. és köv. 1., és *Sylloge Decr. Comit. T. I.* 15—53. 1., 1291 : 2, 4, 5, 14, 16, 17, 37, 38., 1298 : 32.

**) *Formulae Solennes Styli etc.* edidit M. G. Kovachich Pestini 1799. Anonymi *Ars Notarialis Formularia* sub Ludovico I. Rege Hung. conscripta. „Prout haec et alia et certius, lucidius et limpidius in Statutis ipsius D. Regis Karuli continentur; quae quidem Statuta in singulis comitatibus Regni Hungariae in literis ipsius D. Karuli conscripta habentur et conservantur.“ (Pag. 3).

**) Bartal György szerint, III. Endrének 1298-ki törvénykönyvéhez (45. ezikkől végig) hibásan függesztett törvények R. Károly korából valók. Lásd a Commentarokat és *Sylloge Decr. Comit. I.* 42. 1.

tük, a vár-institutio már végső szétfoslásban volt, s az egykori várbirtok, várkatonaság, várnép és fegyelem hadi jellemét veszítette, a megyéknek polgári alakulást kelle nyerniök, az egykori katonai megyei szerkezet helyett is, tehát már egészen és teljesen polgári megyei szerkezet és hatóság foglalt állást, körülbelöl ily attributumokkal: a megye feje, a főispán, a maga képviselőjét, ki előbb udvarbíró, ezentúl helyettese és mint ilyen alispán nevet hord, maga egyedül a megyei közönség befolyása nélkül nevezi; ámbár pedig az 1291. évi országgyűlés 4. t. cz. meg akarta abban a főispánokat szorítani, hogy ezen helyettesi kitűnő állomásra ne hozzanak nem-nemeseket, (mi igenis arra mutat, hogy IV. Béla idejétől ezek is megyei hivatalképességgel bírtak), mégis az ellenkező szokás és gyakorlat erősebb volt, mert egynél több példát tudunk felmutatni arra, hogy R. Károly kormánya alatt Szepes, Pozson és más megyékben a nemesi osztályhoz nem tartozó egyének alispánkodtak *).

De lássuk tovább. A négy szolgabíró — csak ennyi adatván minden megyének — a megyei nemes és nem-nemes lakosság együtt választja **), tehát már öt századdal előbb, mintsem az 1848-ki törvény arra a nem-nemeseket is képesítette.

A megyei eljárás ezentúl szükségkép írásba levén foglalandó, annak mintái a királyi statutum által állapíttatván meg, minden egyes megye állandó regestrumot (mit sokkal később protocollumnak neveztek) köteles volt nyitni és tartani. Ennek szerkesztésével megyei jegyző bízott meg: új hivatal, mely innentúl állandóvá lett.

Itt kezdődnek első nyomai a megyei levéltáraknak is, hol a regestrumok és hivatalos iratok őriztetnek.

A négy szolgabíró mellé még nyolcz ésküttet, lelkiismeretes és hitelt érdemlő megyei emberekből választ a megyei közönség.

De vizsgáljuk: kik teszik a megyei közönséget? és mily jogokat gyakorol e közönség?

*) Fejér, Cod. Dipl. T. VIII. vol. 5. 17. l. Wagnernál, *Analecta Scepusii etc.* T. I. 131 l. 1331 ben Szepes megyének vice-ispánja De Senis Péter aranyműves és pecsétmetsző volt.

**) Pozson megye szolgabírái egy 1322-ki okmányban magokról azt vallják, hogy őket Csallóköznek nemes és nem-nemes lakossága választotta tisztviselőkné: „per nobiles et ignobiles totius Provinciae Csallóköz constituti.“ Fejér, Cod. Dipl. T. III. vol. 1. 364 l.

A nemesség, mint a többi osztályok fölött vagyon, értelmiség, terhek és közszolgálatok által bizonyos nagyobb tekintélyt szerzett fülös számú osztály, kétségen kívül fő részét tette a megyei közönségnek, de nem az egyedülít. Hozzá tartoznak még a városi és telepítvényes polgárok is (*hospites*), a királyi és királynéi birtokon szállásoló udvarnokok (*udvornici*), a tulajdon birtokú, habár földesúri tartozás alatt levő nem-nemes földmivelők, kiket az akkori okmányok hol *communes homines*, hol *ignobiles*, hol *conditionarii*, sőt nagyon gyakran ily latin kifejezéssel „*et alterius cujuscunque status et conditionis homines*“ különböztetnek meg. Mindezek együtt jogosítvák, sőt bizonyos esetekben kötelezvék, a megyei közgyűlésekre megjelenni, részt vesznek az ottani polgári, bünvádi és egyéb tanácskozás alá vett ügyekben, választást gyakorolnak, bíraskodnak és tanúvalloásokat adnak együtt és pedig minden fokozati elsőség nélkül. Így ilyen a megyei szervezet Robert Károly alatt *).

*) Már a 315. lapon *) jegy alatt figyelmeztettünk arra, hogy az 1298. decretumhoz a 45. t. cikktől (a Sylloge elosztása szerint) kezdve, fűggesztett törvények R. Károly idejéből valók, melyekben az ezen időbeli megyei új szervezetnek több attributuma foglaltatik. Lásd Sylloge Decr. Comit. T. I. az 1298: 45, 46, 48. cikkeket. A fennebb állítottakat még a köv. adatok is felvilágosítják: Ugyanott a **) alatt idézett „*Ars Notarialis*“ I. Lajos király korából 2, 3, 6. l. 1301-ki okmányban: „*Ob hoc quatuor judices (Pozson megyében) a domino rege deputati et alii nobiles et jobbagiones castri quam plures decidissent et ordinassent*“ L. Fejér, Cod. Dipl. T. VIII. vol. 5. 17. l. — 1317-ben Debreczeni Dózsa nádor a király megbízásából Bihar, Szabolcs, Szathmár, Kraszna, Szolnok megyében közgyűlést tartván, arra nemesek a nemeseket, hanem a közönséges embereket a falukból és városokból meghívta és velök együtt végezett. „*Nobilibus et communibus hominibus comitatum praedictorum tam villarum, nobilium, quam civitatum vestrarum nobiseum constitutis... una cum domino episcopo, praedictis judicibus, nobilibus et communibus hominibus quinque comitatum justitiae complementum de praedictis facere volentes.*“ Fejér, Cod. Dipl. Tom. VIII. vol. 2. 98. l. Az 1322. évi ítélő levél szerint Pozsonmegye alispánja és szolgabírái (ez utóbbiak a Csallóközi nemesek és nem-nemesek által közösen választottaknak mondják magokat) a törvényszéken a nem-nemes udvarnokokat is, kikről II. Endrének a Clerus számára 1222-ben adott kiváltságos levele szerint, tudva van, hogy nem-nemesek és azért a papságból kizárva, a nemessekkel együtt és egyenlő bírói hatósággal alkalmaztatták. Cod. Dipl. Tom. III. vol. 1. 364 l. — 1338-ban Miklós macsói bán és Valko, Bács, Bodrog és Baranya vármegyék főispánja, Valko vármegyének nemes és nem-nemes és

A democratia elve a megyei szervezetben Nagy-Lajos király alatt is fennmaradt. E jó és kegyes király alatt megerősödve a nemzet és az új dynastia között a kölcsönös bizodalom, a megyei élet kivált az által kapott hatalmas lendületet, hogy az országgyűlések fejében nádori, tartományi és megyei közgyűlések jöttek szokásba. Ez okon a gyűlésezés rendezettebb alakot ölt magára; de még mindig azon elemek alapján, melyeket Károly alatt már ott találtunk *). A bíraskodás és jogi ügyek ugyan, mint eddig, ezentúl is legtöbb anyagot juttatnak a megyei gyűléseknek, hanem már a köz-igazgatás köre is tágulni kezd. A teendők sorában pénzügyi, adóbeli foglalkozások, a katonai erő kiállítása és más polgári természetű dolgok fordulnak elő. A közgyűlésekre, ha a király parancsára tartottak, vagy fontos ügyek voltak tanácskozás alá veendők és elintézendők, nemcsak a hivatalnokok, hanem a megyei közönség is írott levelek által és pedig bírság alatt meghívatott, az elmaradókon érzékeny pénzbírság vétetvén meg. Fennmaradt e korból egy érdekes mintája olyan meghívó és már akkor *f u t ó* (*c u r r e n s*) nevet nyert levélnek, melylyel a megyei közgyűléseket szokták volt a megyei közönségnek tudtára adni, melyet, mivel szépen fűvilágosítja e tárgyat, hű fordításban közlök az *Ars Notarialis* latin tartalma után. Így szól az: „N. vármegye N. főispánja és NN. szolgabírái a mondott megyében létező minden nemeseknek és nem-nemeseknek, valamint minden más állapotú és terhes viszonyú (*conditionis*) embereknek, tisztelt barátinknak kész barátságot és tiszteletet. Mivel mi Főlséges Lajos király urunk és az ország fontos ügyeiben veletek együtt tanácskozni tartozunk; kérjük, intjük és fölhívjuk kegyelmeitek a jelen levél által, hogy mindnyájan és egyenkint, félretétvén bármily saját dolgaitokat, ez és ez napon, ez és ez helyen összegyülekezni és velünk együtt király urunk és az ország mondott ügyeiben éretten tanácskozni köteleztessetek és mást e részben tenni ne merészeljete; mert ha ki azon gyűlésre személyesen vagy törvényes képviselője által megjelenni elmulasztandja, azonnal három girában fog elmarasztatni,

minden más sorsú és terhes viszonyban álló (ezt jelenti a *conditio* szó) emberek hozzájárulásával közgyűlést tart. Tudom. Gyűjt. 1833. X. füz.

*) Fejér, Cod. Dipl. T. IX. vol. 2. 459. 461. l. T. IX. vol. 4. 168. l. T. IX. vol. 6. 80. l. s az 1355-ki, 1357-ki, és 1367-ki okmányok szerint.

melyeket töle halasztás nélkül behajtnak. A jelen levelet pedig, miután közöleték egyik azt elolvasta, mindjárt haladéktalanul a maga szomszédjához juttassa (*curre faciat*), nehogy azáltal a mondott tanácskozás elhanyagoltassék. Kelt stb.“*)

Habár azon szabályok nincsenek kezünkben, melyek szerint meg lehetne határozni, hogy mikép vett részt a megjelent nagyszámú megyei közönség a közgyűlés tanácskozásaiban, kivált pedig a komoly és csendes megfontolást igénylő peres ügyek tárgyalásában és elítélésében; mindazáltal vannak reá okmányos adataink, hogy a Verbőczy-féle „*sanior pars*“ elvet már ekkor jól tudták a megyei gyűléseken alkalmazni, minek a nem-nemesek részvéte sem állott útjában**).

III. AZ ARISTOCRATIZÁLT MEGYEI SZERVEZET KORA.

Az eddig mondottakból kivette a türelmes olvasó, hogy IV. Béla idejétől folyton, az Anjou-ház nagy királyáig, tehát mintegy másfél századot számlálva, a hadi minőségből kivetkezett és polgáriakká alakult megyék szervezetének fő jellemét a *democratia* képezte; de ha szemeinket a következő XV. század jeleneire vesszük, meglep, és méltán, a még imént népies megyei szervezet helyett, — mintha a nagy metamorphosis egy varázsütéssel idéztetett volna elő, — aristocratizált megyei szervezetet találunk.

Itt nyílik meg előttünk tehát azon igen nevezetes kérdés: mikor és miért vagy miáltal alakult a megyei *democrat* alapú szervezet *aristocratívá*?

Hijában keresek erre feleletet hazai íróinknál; a régiebbektől, kiknek amolyan *democrat* szervezetről még fogalmuk nem volt, természetesen épen nem igényelhetjük azt; de nem találok fel a keresett megoldást újabb nagyérdemű történetíróinknál sem; habár az idevágó eszmék menete és lánczolatánál fogva, derék Horváth Mihályunknál mármár a *propyleumok* közt hiszszük magun-

*) Lásd a fennebb idézett *Ars Notarialist*, a 315 l. **) alatt.

**) A Komárommegyei közönség 1355-ben tartott közgyűlésről ezt olvassuk Fejéjénél (*Cod. Dipl. T. IX. vol. 2. p. 461.*): „*Praememorati iurati et caeteri nobiles et ignobiles hac de sede nostra consurgendo, extra eundo et demum ad nos redeundo, debita prius deliberatione et unanimi consilio hanc retulerunt veritatem.*“

kat lenni, mint a kié az elvitázhatlan érdem, hogy a megyei szervezetről Kollár ideje óta a legtüzetesebb és legéletrevalóbb tanulmányt fejtette ki *).

Midőn említett akadémiai székfoglaló értekezésemben 1861-ben a megyék régi szervezetét vázoltam, még e kérdés körül magán álltam, de bizton hittem, hogy figyelmeztetésem után a kérdés megfejtéséhez nálamnál erősebbek fognak nyúlni. Ez még most is magára várat. Így vázoltam pedig akkor a tárgyat: „Láttuk, mondtam, hogy az Árpáditák korszakában a néposztályok együtt a nemességgel gyűléseztek; láttuk, hogy R. Károly uralkodván, a városok és faluk közemberei s a pár udvarnokok gyűléseken és törvényszékeken a nemességgel közösen részt vettek; láttuk, hogy szolgabírókat is közösen választottak; hogy Nagy-Lajosunk bírság alatt kötelezte a nem-nemeseket a nemesekkel különbség nélkül a megyegyűléseken király és ország ügyeiről tanácskozni, és ezt még Zsigmond alatt is tetteleg gyakorolták; ki merné tehát az elsorolt királyok kormányára a kérdéses vádat hárítani? Mind hijában! e logikát az élet és történet czáfolta meg. De félre ne értessem. Károly kormányzását megilleti ugyan az érdem, hogy a rendet visszahozta az országba; Nagy-Lajos tettei a történelem hű lapjain, mint nemzeti nagyságunk fénypontjai, följegyzvék; Zsigmond is a polgári elem barátja volt; és mégis e királyok időszakába esik azon átalakulás, mely a néposztálynak a megyei részvéttől lassu kinyomását eredményezé. Nem magánálló példa ily látszólagos ellenmondás a történetekben. Az ős megyei szervezet a mikép jött, úgy el is ment, mind a kétszer észrevétlenül. A XIII. században foszlásnak indult honvédelmi rendszert, a néposztályok ős birtokjogát, a korona ős s eredeti vagyona viszonyait, melyek alapján fejlett ki az ős megyei szervezet, annyira kiforgatta az idő és történetek hatalma eredeti alakjukból az Anjou és Luxemburgi sarj fejedelmei alatt, hogy e régi alapokra fektetett állami szervezeteknek mind új idomot és alakot kellett fölvenni. A népelemnek ős jogú részvéte is tehát a megyei tényezők közt a több állami változások kérlelhetlen sorsára jutott. Ezt se a rend hely-

*) Lásd a 309. l. a *) alatt is idézett akadémiai értekezést: „A magyar honvédelem történelmi vázlata.“ 1842-ki Évkönyvek VI. kötetében és „Magyarország Történelme“ újonnan átdolgozva. V. köt. 173. l.

reállításának érdeme, se a nagy király népszerűsége, se vejének polgári hajlama nem volt képes visszatartani. Hiszen nem rajtok múlt a jóakarat, megtartani a népelemet a megyei élet sorompói közt; hanem ekkor is, mint sok máskor, az események erősebbek voltak az embereknél. Örömmel nevezem meg ugyan dicső Mátyásunkat, ki a főispáni székre nem-nemeseket ültetett; örömmel hoztam fel a democrat gyökből hajtott kis sarjakat: de mindez nem volt már az ős országtestnek élete, hanem csak a szendergő erők galvanikus jelensége, és (talán) szívós fogékonyság a népelem (későbbi) visszahozására.“ *)

Legyen szabad e vázlat nyomán a tárgyhöz határozottabban szólani.

Habár az Anjou-ház nem vetette meg, királyi elődei nyomdokait követve, a democrat hangú megyei szervezet egy alapföltételét, a várjóságok revindicációját; de ezt nem azon célból tette, hogy a régi katonai várszerkezetet visszaállítsa, hanem finanziaális okból, mert az a királyi jövedelmek bő forrása volt; mondhatjuk azt is, hogy ezen operatióknak nagy volt látszatja, ha csak egy példát hozunk föl, t. i. a tele királyi kincstárt, melyből az özvegy királyné olaszországi útjára 1343-ban huszonhét ezer tiszta ezüst és huszonnégyezer arany girát vitt magával elkölteni, mi a mostani érték szerint harmadfél millió forintot tesz **).

Helyesen emelte ki ünnepelt historikusunk azon feltűnő kedvezéseket, melyek által kivált N.-Lajos a nemességet s azokat, a kik ahhoz a katonai szolgálat közössége által számíttatni akartak, magának lekötelezte, hogy azzal őket a régibb hadi rendszer helyébe fölállított banderialis intézetnek megnyerhessé. Ámde ebből akaratlanul is nagy bajok eredtek. A királyi kegy egyoldalú volt. Ez okon kezdődött az urak és jobbágyaik, a nemesek és nem-nemesek közti visszázkodás, ellenségeskedés, nyílt és titkos küzdelem, melynek el nem maradható eredménye volt az is, hogy a kegyencz nemesség mindinkább és inkább nekibátorodott a nem-nemeseket a megyei egyenjogúság élvezetéből kiszorítani; mire nem csekély ürügyül szolgálhattak a gyakori birságok, melyekben a most már

*) Magyar Akadémiai Értesítő, a phil.-törv.- és történettudományi osztályok közlönye. 1862. II. köt. IV. sz. 352 l.

**) Horváth Mihály, Magyarország Történelme új dolgozat, II. köt. 77 l.

számosabban tartott megyei gyűlésekre meg nem jelenők elmarasztaltattak.

A ki Zsigmond király uralkodásának azon momentumaira figyelt, hogy az oligarchákkal váltig meggyűlt dolga, kik, mint tudjuk, fogságig vitték ellene az oppositiót; a ki arra figyelt, hogy e fejedelem első volt, ki a városi polgárságot és a királyi szabad községeket országgyűlési tanácskozásra meghívta és ki alatt 1407-ben a jobbágyság szabad költözését biztosító s örök emlékezetre érdemes ily országos nyilatkozat keletkezett: „méltónak, úgymond, és illőnek tartjuk, hogy mivel a világ kezdetétől fogva az első szülőanya minden embert egyenlőnek tett, mindnyájan szabadok legyenek, kiket nem a természet, hanem az emberi hatalom törekszik igába vetni (*); és végre a ki Zsigmond idejében 1405-ben Pest-Pilis vármegyének közgyűlésén még a nem-nemeseket is jelenlévőknek olvasta**), méltán fogja várni, hogy Zsigmond kormánya ez egyenjogúságnak biztosítását nem mulasztotta el. Hiú várakozás! Különös, de mégis úgy van, hogy éppen Zsigmond kora az, mely az érintett közjogi küzdelemben a kisebb számnak, az aristocratiának, adta kezébe a győzelmet, bizonyára nem szándékosan, hanem az oligarchia ereje által visszatolatva. Ő alatta tehát már a megyei szervezet csakugyan aristokratikussá vált, mikép ez Európaszerte, hol előbb, hol utóbb más államokban is hasonlólag történt. De e részben mégis a különbség a magyar megyék aristocratizált szervezete és más államok változásai között nevezetes: mert nálunk egész néposztályok, milyen volt például a jobbágyságé, az egyházi fegyverfogóké az udvarnokok osztálya, a nemesi rendbe átidomíttatván, magokkal vitték a megyei új szervezetbe az egykori egyenjogúsági attributumok gyakorlatát, mit semmi oly világosan nem bizonyít, mint az, hogy az aristocratizált új intézetben is a nagy és csekély birtokú, a gazdag és szegény, az úri és jobbágyság sorsú nemesség egyenlő jogokat foglalt és élvezett. Ugyanazon Zsigmondnak 1433-ki úgynevezett „Banderiale registrumá-“ban nyilván áll, hogy a megye gyűléseire a kebelbeli nemesek birság alatt kötelesek megjelenni, holott gazdag és sze-

*) „Magyar Sion“ egyháztörténelmi havi folyóirat. Szerkeszti és kiadja Knauz Nándor. 1863. I. köt. 717 l.

**) Kovachichnál, Supplem. ad Vestig. Comit. T. I. p. 311.

gény szabadon tanácskozik és fejenként szavaz, így választván és útastíván országgyűlésére követeket is*).

Ez volt tehát mindenestre nagy becsű jó oldala az aristocratizált új megyei szervezetnek, minék köszönhető, hogy a közép és kis nemesség a XV. századnak hatalmas oligarchiáját az egyenlőség zászlaja alatt ha nem is teljesen, de többször hasznosan visszanyomta.

Midőn innentől a Hunyadiak dicső kora felé közeledünk, és hallottuk már, hogy Mátyás jó szóba, ki a köznép iránti szeretetének annyi jelét adta, ki a pesti polgár Szegedi Istvánból csongrádmegyei főispánt tett**), az olvasó hazafi kebele reménnyel telik el, oly megyei reformokat várva a szellemdús és erélyes királytól, melyek az oligarchák által kirekesztett népet igazságába vissza fognak helyezni. Ez is hasztalan epedés. Halljuk, mit ír és mint ítél az ünnepezt királyról jeles történetírónk Horváth Mihály. „Elmulasztotta, úgymond, a megállapított jó rendet a jövőre is az oligarchiának most ugyan vas kézzel elnyomott, de halála után annál inkább kitörhető féktelensége ellen biztosítani s némi újabb intézményekben vetni ellensúlyt hatalmának. Ha az államkormányzat tanában még gyarló kortól tán felette sokat nem kívánunk, úgy gondoljuk, a megyék polgári életének bővebb fejlesztése által lehet vala ezen czélszerűleg s legjobban segíteni. Igaz ugyan, hogy e tekintetben tett is egynémit a nagy király, midőn az 1486. évi törvénykönyvben (1. t. cz.) a nádori közönséges bíróségeket (nádori megyei gyűléseket) eltörölvén, a megyéknek jogot ad, hogy a király előleges engedelmével a főispán és a megyei törvényszék által irtassák ki a latrokat, zsiványokat és egyéb gonosztevőket; vagy midőn ugyanazon törvénykönyvben (21. t. cz.) mindazon szabadítókat, kiváltságokat eltörölte, melyek által a nagyobb birtokosok fölös része fölmentette magát a bánok, vajdák, fő- és alispánok ítélő székei alól s csak a királytól vehetett ítéletet. De ezen törvények koránsem voltak elégségesek korlátot szabni az oligarchiának, sőt azt tulajdonképen nem is illették. Az említett 1. t. cz.

*) Lásd ugyanott T. I. 410. l.

**) Kovachichnál, *Formulae Solennes Styli etc. Thomae de Nyrkálló, Stylus Cancellariae Matthiae I. Regis Hung.* 284 l. — Az 1471: 15. t. czikk pedig bizonyítja, hogy Mátyás több főispáni széket töltött be nem-nemesekkel.

csak a közönséges rablókra és gonosztevőkre terjed ki; a 21. t. cikkben pedig csak az úgynevezett jobb módú birtokosok fosztattak meg ama kiváltságtól; a tulajdonképeni oligarchák, az örökös grófok (*comites perpetui et majores*), minők az Ujlakyak, Frangepánok, Szapolyaiak, Zrinyiek, Báthoryak, Rozgonyiak, Perényiek, Losonczyak, Héderváryak, Medgyesaljaiak, Országok, Lindvayak, Bakosyak, a szentgyörgyi és bazini, a corbaviai és más grófok, tehát épen az oligarchák, egyenesen kivették e törvény rendelkezése alól, kiváltságaikat a megyei hatóság alól azontúl is megtartván. A megyék rendeltetése szent István óta az volt, hogy az urak hatalmát ellensúlyozzák, féktelenségeiket korlátozzák; de épen a leghatalmasabb urakat mentette föl Mátyás a megyék hatósága alól. A megyék polgári életének bővebb fejlesztése, hatóságaiknak minden rangú hazafira kiterjesztése, alatta is elmaradt; és e mulasztás okozta főleg azt, hogy mihielyt a nagy király a szinpadról lelépett életével, gyáva utóda alatt, hatása is megszűnt e tekintetben: az intézmények által nem korlátolt oligarchia, hatalmának tetőpontjára jutván, féktelenkedése, pártoskodása, viszályai által a hazát sirja szélére vitte. És ekkor tűnt ki leginkább, hogy az erély, a szigorú igazságszolgáltatás, mely Mátyás belkormányát oly dicsővé tette, czélszerű intézmények hiányában, csak alamizsnához hasonlított, melyből a nemzet nagy tömegére, a kormánya aranykorát viisszasovárgó emlékezetén kívül egyéb alig maradt fen, mert az ország-polgári népjog nagy tökéje majdnem kizárólag a főpap-ság és főnemesség keze közt hagyatott. Így értjük, ezek zárszavai historikusunknak, a népnek ama nevezetes szavát: meghalt Mátyás király, oda az igazság." Ezzel mentve érezzük magunkat a keserű feladástól: a megyei életnek visszaéléseit és bűnlajstromát a Jagellók szerencsétlen kormánya alatt lajstromozni. Következik a főtárgy: t. i. a megyék autonom szervezetének kora.

Úgy van, ez a jelen munka első részének főtárgya, melynek tehát minden telhető szorgalmunk lesz szentelve. Kitértük immár fennebb annak határait két vérrel áztatott oszlop által, melyek közül a túlsónak felirata: „a mohácsi vész;“ az innensőnek pedig: „1848.“—Új időszak nyílik meg tehát, az eddig vázoltakhoz képest a leghosszabb. És mi azt a megyei autonom szervezet korának nevezzük; helyesen e, vagy helytelenül: azt a részletek elso-rolása után lehet csak valóképp meghatározni. De ennél sokkal lé-

nyegesebb tisztaba jönni az iránt: megilleti-e ezen szervezetű megyéket, a törvénybe iktatott és a nemzet újabb öntetű közmondásává vált azon dicsőség, hogy a magyar alkotmányt és nemzetiséget megmentették? — Ezt is csak a részletek gondos elősorolása hozhatja világosságba.

(Folyt. köv.)

BOTKA TIVADAR.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

1865.

Január — Február.

A m. t. Akadémia jan. 2-án tartá első ülését ez évben.

Először is Hunfalvy János l. tag olvasá fel Kalkbrenner Károly lev. tag székfoglaló értekezését: „A Tátrázúzkövei.” Zúzás görej-képezmények, mond a többek közt értekező, mindenütt előfordúlnak, a hol a sziklát az elmállás terményei s a növényzet óvó szőnyege nem borítják. Az ősz eredeti repedezések által már eleve megvan vetve a hegység bomladozásának alapja. A megrepedezett szikla számtalan ponton ki van téve a meteori befolyásoknak. Mihelyt bármely csekély hasadék mutatkozik, az esővíz azonnal benyomúl, s a tél fagyától jéggá meredve, kitágulása által szétrepeszti a nedves kőzetet. E tűnemény gyakori ismétlései által a kőzet elveszti összefüggését, s lassanként töredékekre bomlik, melyek mint laza görelyek fedik felszínét. A zivataros idő lestűjtő villámai nem csekély szerepet játszanak itt. A meteori tényezők mechanikai munkásságához csatlakoznak még a vegyfolyamok, melyek a megkezdett rombolás művét folytatják. Az elmállás által a kőzet összefüggése lazúl, s agyagos vagy homokos földrészekre porlik. E vegyfolyam rendszeren igen lassan halad előre a kőzet felületén, mert évszázadok szükségesek, hogy a márvány sima felületét megtámadja, vagy egyes quarz-szemcsét és csillamlemez a kemény gránitfalból levágjon. Sokkal hathatósban működik az erő a hegyek belsejében. A hegyek zöme nem mindig oly sértetlen, mint feltennők. Sok helyen a kőzet át van ázva, s gyakran a bányász összes szaktudománya alig képes a szétmállott rétegek nyomásának megfelelő faépitményeket és kőboltozatokat emelni. Természetes, hogy a vegybomlás, a hol a föld meleg-egyenlősége s a folytonos nedvesség gyámolítja, gyorsabban jár le és tovább terjed, mint a felszínen, hol annak menetét a légmérsék változásai s a gyakori kiszáradás gátolják, vagy éppen a kőzet megkeményedését elősegítik. Habár az elmállás közvetlenül csak homok- és agyag-tömege-

ket eredményez, s így a tulajdonképeni zúzkő képezésénél alárendelt szerepet látszik vinni, tetteleg mégis egyik igen fontos tényezője annak, a mennyiben a ferdén futó rétegek elmállásával egész sziklafalak lesiklását idézi elő, és borzasztó hegyomlásokat okoz.

A homokkő, márga és lemezis palakő rendszeren nem nagy kiterjedésű görelyt képez, sem nagyobb szerű darabokat nem hullat le, hanem homok-agyagos murva-tömegekre bomlik szét, melyeknek burkolatából a szilárdabb rétegek csak itt-amott állanak ki, mint padok és táblák. Nem így a mészkő-hegyekben, hol a szívós kőzet a meteori befolyásoknak hathatósan ellenállván, kevesebb elmállott anyagot, sokkal több sziklatuskót képez. Helyenként a mészkőnek, kivált a hol dolomittá válik, hajlama van szerfelett szétrepedezni, s számtalan szegletes, kockás, néhány hüvelyk nagyságú darabokra szétbomlani, melyek legördülve meredek romkúpokat képeznek, de többnyire rövid idő alatt buja növényzettel takarva, fekete korhanyrétegek alá temettetnek. A jegeczes-pala, gránit és gneisz hegyeket is aránylag csekély szétmállás mellett, bőséges görelyképződés jellemzi.

Mindenekelőtt a Táttra az, mely görelyeinek roppant mennyisége által különösen feltűnik. Ha a hegység tövéhez közeledünk, látjuk a völgynyílásokból a havasok tomboló vizeit előtörni, melyek egy fehérén fénylő, emberfő- és hordó nagyságú görelyekkel szélesen szegélyezett kömederben, hatalmas gránit gömbökön át tova zajlanak. Hol a tomboló ár magát mélyen bevájta, vagy a magas partok kimosása által az úgynevezett fehér falakat képezte, mint pld. a Stüschén és Felkai viz mellett. A kopár hegyeken meglátszik, hogy épen ezen igen kevés homokkal és romhulladékkal kevert görelyek töltik be az egész völgy fenekét, s helyenként 100—200, sőt több lábnyi vastagságú réteget képeznek. Itt annyi romanyag hever, hogy felhalmozva, már magában tekintélyes hegyet alkotna. Ha az erdőségen áthalolva, a meredekebb lejtőkre jutunk, az ott elterülő áfonya bokrok és moha-vánkák sokból képezett foszlányos növényköpeny mellett is kivehetjük, hogy az erdőtalaj csupa össze-vissza hányt szikladarabokból áll. Felérve a havasi régiókba, itt hasonló, csak hogy még vadabb sziklatuskók tömkelegére bukkanunk. Kietlen, szürke romhalom egész sorozata húzódik a sziklafalaktól a völgy fenekéig; kietlen, szürke, csak életveszéllyel áthatolható kőtengerek borítják a magasabb fekvésű lapályokat; s a felsőbb régiókban mindenütt, hol barna gránitkúpok nem merednek fel, szemünk elláthatlan kiterjedésben romokkal meg romokkal találkozunk. Ha elvégre a legmagasabb csúcsok egyikére felérünk, hol a közellevő szirteknek és ormoknak egész tömkelege tárul fel előttünk, mint p. o. a Krivánon, oly körszemlének leszünk tanúi, mely zordonságánál fogva szívünket megdermeszti. Egy zöldellő pont, egy szelidebb körvonal sincs sehol! Mintha csak az őskor mesés óriásai érez-buzogányaikkal zúzták volna össze e gránites csúcsokat, oly vadon és szakadozottan merednek horgas ormaikkal és éles lapjaikkal az égnek, leomlott óriási tagjaik-

kal fenyegetőzve az örvények mélyéből. A laponiai havasok kivételével, Európa hegységeinek egyike sem közelíti meg a Tátrát vadságban és zordonságban, főleg ha a Tátra roppant kopárságát vesszük tekintetbe, mely részint repedékességének közvetlen eredménye, részint a hegység alakzatának és éghajlati viszonyainak tulajdonítható. Habár a tyrolai és schweiczi havasok egyes csoportozatai zordonságban a Tátrának mitsem engednek, sőt azt talán felül is mülják; mindazáltal, egészben véve, szelidebb és kerekdedebb alakzatuk mellett enyhébb jellegűek, mit azon részenkénti takarónak köszönhetnek, melylyel fedvők. Sűrű erdők borítják, felfelé húzóda, oldalaikat; messzire nyúló gyepszőnyegek díszítik magaslataikat, s még legmagasb csúcsaik sem mondhatók egészen kopároknak. Az örökös hó a tetőket kúpalakra domborítja, s a jegesek jege betölti a völgyek öblözeteit. S a hó, jég, erdő és rét ama takarója, kölesönözi a tyrolai és schweiczi havasok körvonalainak, minden nagyszerűségök mellett, ama szelidséget, mely egyes csoportozataik merevségével oly festői ellentétben áll, s mely azokban a romképződést némileg enyhíti s a meglevő görelytömegeket szemünk előtt annyira eltakarja, hogy azok a hegység általános kifejezésére kevés jelentőséggel bírnak, s a havasi tájképek kellemét alig zavarják. Ellenkezőleg a Tátrában, hol a sűrű hó és jégtakaró s a dús növényyszőnyeg hiányzik, s a hol a havasi régiónak 3—4000' széles öve egy szakadatlan kopár kősvatag.

Mellőzve az éghajlati viszonyokat, e tünemény főokai a következők. A Tátra emelkedő köze, a gránit, oly roppant erővel tódult felfelé, hogy a rajta fekvő Triasz-rétegeket nemcsak felemelé, hanem egészen félrevetette, s merev, éles és hasadozott ormokban tornyosult a magasba. — Alkatrészeinek természeténél fogva mindenkor hajlandó a repedezésre és romok képzésére, melyeket a hegység az elemek behatásai folytán nagy mennyiségben hullat alá vállairól; ellenben kevésbé hajlandó szétmállás által földrészekre porladozni. — Mindezekből következik, hogy a meglevő csekély mállási termények nem elegendők a felhalmozott romokat, hézagaik betöltése által állandósítani; hogy a növényzet a laza körétegek közt elégséges gyámpontot nem talál, s azért feladatának, a kopár görelyt korhanyrétegek alá temetni, csak kis mértékben felelhet meg; hogy tehát a gránit védtelenül a meteori befolyások martalékává lesz, a romképzés folytonosan és nagyobb nagyobb mérvben halad előre; s miután tömegesen felhalmozott termékei ösidőktől fogva sehol sem takartatnak be, azok a kárpáti tájkép egyik legkiválóbb jellemvonását képezik. Vagyis röviden: a Tátra azért oly vad és zord, mert gránitjának mechanikai szétrombolása annak vegyeseti bomlását jóval felülmúlja.

Ezekután egy más, nem kevésbé fontos jelentőségre tér által értekező, t. i. a görelyek elosztására és elhelyezésére.

Érdekes különösen azon okok vizsgálata, melyek ez elosztást

és elhelyezést eszközlik. Hogy ez okok közt főfő szerepet játszik — ha szabad e kifejezéssel élnünk — a zivatar, a felhőszakadás: mondanunk sem kell. „Ha a hegyekben zivatarok dühöngnek és felhőszakadások vannak, a különben oly békés havasi völgy vad és lázas jelene-
tek színhelyévé válik. A magaslatokról és lejtőkről rohanva tódul az ezerágú ár a szűk és meredek völgy fenekére. Hullám hullámra tor-
nyosodik, víztömeg víztömeget borít, a csörgedező havasi forrás tom-
boló zuhataggá, a csekély hegyi patak zajongó folyamává válik, s a
rakonezátlan ár böszült sebességgel rohan a völgy lejtőjén alá. Ilyen-
kor a magasabban fekvő hegyoldalak sem mentek a pusztításoktól. A
felhőkől leomló víztömegek a lejtőket fedő görelyrétegekbe nyomul-
nak, a hézagokat betöltő homokot és murvát kimossák, a kőtuskókat
megingatják és súlyok által lefelé szorítják. — Így aztán megtörté-
nik, mint 1813-ban a kolbachi gerinczen és a nagyszálóki csúcson
történt, hogy a görelyek vonalonként, a rajtok levő növényzettel
együtt, mozgásba jönnek, s a völgybe sodortatnak. Víz, fa, szikla és
iszap össze-vissza keverve zúdúlnak lefelé, s tömegeik súlya és a ro-
hanó sebesség által oly nyomást fejtenek ki, melynek néha ház-nagy-
ságú sziklák sem bírnak ellenállani. Mondják, hogy sötét éjszakákon
ily viharos jelenetek alkalmával a hullámok alatt gyöngye fény mutat-
kozik, melyet az egymáshoz csapott kőtuskók roppant dörzsölése idéz
elő. Különben kevés ember lehetett e borzalmasan szép tünemények
szemtanúja, mert élőlénynek nem tanácsos ilyenkor az ordító pandaemo-
niummá változott havasi völgyben időzni.“ De van a görelyek olyatén
elhelyezése is, melyet az első tekintetre feltűnő elemi okokból nem
magyarázhatni. Így a Poprádi tó felett van egy omladék-gát, mely a
legördülő omladékoktól nem származhatott; s magasabban, látjuk a
Hinszka vagy Békátó völgy-medencéjét is ily ösgörely-rétegektől fed-
ve. — Lehetetlen, hogy csak a súly és hajító erő, vagy a vizek ha-
tása által juthattak volna mostani helyökre. Értekező úgy véli, hogy
a völgykatlanok, melyekben a tavak vannak, valamikor hó- és jég-
mezőkkel voltak borítva, melyek jegnek természetével bírnak, azaz:
a leomlott és felszínükön levő köromokkal előre haladtak, s előrészők
megolvadásával ezen tuskókat, mint vándorköveket, jegnesánczokká
halmozták össze. Helyszüke miatt mellőzniünk kell itt e hypothesis bő-
vebb kifejtését, csak az értekezés végsorait idézzük még: „Láttuk,
mond végül értekező, a hegyekben működő természeti erők munkás-
ságát, s látjuk, hogy pusztító befolyásuk a hegység rombolására és
kisebbitésére van irányozva. Láttuk, hogy a vegybomlás végre a
legszilárdabb hegytömegeket is feloldja, hogy a súlyerő az elvált ro-
mokat folytonosan a mélységbe vonja, hogy a vízár az omladékokat
magával ragadja, a szögletes töredékeket sima kavicscsá köszörülve,
a hőmpölyöket homokká és iszappá zúzva, ragadmányát elvégre a
hegyi patak által a folyókba, ezek által meg a tengerbe szállítja. A
dolgok ezen folyamát látva, be kell vallanunk, hogy a Táttra büsz-
kén meredező csúcsai, melyeket most a zerge lépte és a sas szárny

csapása alig érint, idővel a völgyekbe fognak alászállani, hogy tovább-tovább hengerítve, végre a keleti tenger fenekén találjanak nyughelyet. A Tátránál büszkébb hegységek, az Alpések úgy, mint a Pyrenei hegyek, a Himalája mint a Cordillerák, ugyanezen törvénynek vannak alávetve, s végre nagyszerű rom- és omladék-halmokká roskadnak össze. — Mert hová vezethet folytonos, számtalan ezredéven át folytatott működése azon természeti erőknek, melyeket jelenleg is munkásságban látunk? Nem máshová, mint szintezésére (nivellirozására) nemcsak a hegységeknek, hanem az összes föld felületének is. Csak egy erő létezik, mely ez ellen munkálhatna, mely új hegylánczok képezése által a földgömb ujjaszületését előidézni képes lenne: a föld bensejében izzó gőzök és olvadt tömegek terjedékeny és repesztő ereje. Ez volt az az erő, mely földünk felületének egykori átalakulását előidézte. Hanem a föld belseje jelenleg már tetemesen meghűlt. Humboldt kétségbe vonja, hogy még most is elég erővel bírna az Alpések és Cordillerák emelkedéséhez hasonló katasztrófákat előidézni. Ugy látszik, hogy ez erő már inkább csak vulkanikus tüneményeket vagy legfeljebb egyes földrészek kidomborodását vagy sülyedését képes előidézni. Hanem ha egyszer odáig jut a dolog, hogy a föld magvának elhamvadó heve a merev földkérget nem képes többé szétrepesztetni: a vegy- és súlyerő, a vizek szintező ereje nem fog nyugodni, míg az egykor életteljes continenseket szépségöktől megfosztva, lakatlanokká teszi, s ismét oda vonja le, honnan kiemelkedtek, — a tengerek mélyébe.“

Ugyanez ülésben Pólya József rendes tag „az aszályos-ság physikájá“-ról értekezett. Talán visszatérünk ez értekezés ismertetésére. Addig is legyen szabad megjegyzést tennünk értekező egy kifejezésére. Divatba kezd jöni e szókat: fa, erdő, egészen kiküszöbölni nyelvünküből, s azok helyett geszt és gesztes kifejezésekkel élni. Így az „Erdőszeti lapok“-ban is. Részünkről nem helyeselnünk az utóbbi műszók használatát az előbbiek helyett. Geszt nem élő, hanem száraz fát (lignum) jelentett hajdan; ez értelemben veszik a „Magyar Nyelv Szótára“ írói is, s ez értelemben használta maig is a nép, midőn gesztes (fás) dióról beszél. A mennyiben geszt-et élőfa nevéül használják, inkább hajlandó a magyar közönség az alatt egy külön fánemet vagy fajt érteni, mint általában „arbor“, élőfát. A gesztenyefa, a gesztenyés (ily fából álló erdő vagy liget) rövidítéseül tűnik fel első tekintetre minden laicusnak a geszt elnevezés. Minek új szó oly tárgynak, melynek régi jó neve van? S minek elfoglalni más eszme vagy tárgy kifejezésére oly szót, melynek régi jelentését nem vagyunk képesek különben egy szóval visszaadni. Hagyjuk meg tehát a gesztet lignum-nak, és gesztes legyen ennek mellékeve; de ne erdő, csupán azért, mivel Gesztes nevű helység erdőség között áll.

A fennebbi előadások után Vész J. Ármin lev. tag Bernáth

József ily című értekezését mutatá be: „A jegeczek parameter viszonya.” — „Általánosan felállított törvény, mond értekező bevezetésében, hogy a jegeczek parameter viszonya végszerűtlen (irrational). E törvényből ki vannak véve a szabályos rendszerbe tartozó jegeczek, melyeknek alap-parameter viszonya végszerű (rational). Ha ez állításom által minden jegecztani auctoritásnak ellene nyilatkozom, szükség, hogy állításomat be is bizonyítsam.” Ez az értekezés feladata, melyre nézve az Akadémia két tagja véleményét határozó el meghallgatni.

Most Weninger Vincze I. tag „a kamatos-kamatszámítás táblázatai, a százalék tized-része szerint haladva” című értekezését tévé le a ház asztalára — ha szabad e parlamentarizmus kifejezéssel élnünk — a mellékelt táblázatokkal. „Azon gyakori alkalmazás végett, írja Weninger úr, melyet a kamatozási tényezők találnak, czélszerűnek véltem azokat, a mennyiben jelenleg csak $\frac{1}{4}\%$ szerint haladva ismereteseek, bővíteni oly formán, hogy a százalék tizedrészei szerint haladjanak. Korunkban, midőn mindenki többé kevésbé, és pedig active vagy passive, a kölesön ügygyel bajlakodik, az erre vonatkozó számítások is gyakrabban fordulnak elő. Ezúttal szükségessé vált, táblázatok által könnyíteni az erre vonatkozó munkálatokat, mi által tetemes idő meg lesz kímélve, s a nem matematikus is képesíttetik a szakbeli kérdések megoldására. A kamatozási tényezők 100 hatványát 8—10 decimalisig számítani ugyancsak nem kellemes időöltés, s ha ily munkára nem ajánlkozik ember, azon nincs mit csodálkozni, mert ily munkából sem anyagi, sem szellemi haszon nem háramlik arra, a ki ily lélekölő munkába kap. Ennek tulajdonítandó, hogy a kamatozási tényezők számításától mindenki borzad, s hogy eddig is csak $\frac{1}{4}\%$ szerint haladva ismereteseek. Annak azonban, a ki a politikai számtannal foglalkozik, nem szabad visszariadnia nagy és hosszadalmas számításoktól, s így eltökélém magam az eddig ismert táblázatok bővítésére. Kíváncsok, hogy e kamatozási tényezőket valamikor $\frac{1}{100}\%$ szerint haladva ismerjük, mely gyűjtemény azután nagy szolgálatot fog teneni. Ily nagy terjedelmű munkát azonban egy ember nem végezhet, ha a tényezőket csak 2% — 6% között számítani valaki, 40,000 nagy számítás kellene végeznie 8—10 decimalisig, azután ugyanannyi összeadást. Ily lélekölő munkában elveszhetne egy emberélet. Ha azonban ily munkára többen egyesülnének, a czélt rövid idő alatt el lehetne érni. Ezt tartva szem előtt, a lefolyt két hónap alatt az eddig ismert táblák első kiegészítéséhez fogtam, használván a Thomas-féle gépet. A 40,000 szorzásból e két hó alatt szabad esteli óráimban magam végeztem 2500-at. Tehát a munkának tizenhatodrésze megvan. E számításnál is meggyőződhettem a Thomas-féle gép becseről, miután az azzal végzett munka, nélkül, ötször-hatszor annyi időt igényelt volna.” Megjegyzi továbbá értekező, hogy táblázatok, a minőket ma bemutatott, a matematikusnak is jó szolgálatot

tesznek, sőt azok által némely adat kikeresésében megkíméltetik a magas fokú egyenletek megoldásától. S végre mintán a kamatos kamatok elméletét a múlt évben megjelent értekezésében tárgyalta értekező: itt csak némi útmutatást nyújt az előszóban a bemutatott táblázatok használásához.

Végül Zsigmondy Vilmos bányamérnök „Bányatan” című munkáját ismerteté Szabó József lev. tag.

A jan. 9-én tartott ülésben Szilágyi Ferencz lev. tag idős b gróf Teleki Domokosnak „A Hóratámadás története” című munkájáról mondá el nézeteit.

Ime az értekezés rövid kivonata.

A hóravilági események fejtegetésében a tradíció, a népmonda, lényegesen szerepel, s azon véres dráma történelmének némi regényes színt kölcsönzött. Gróf Teleki Domokos munkája fő jellemvonását abban látja értekező, hogy abban a történet és regényes sajátzerű vegyítésben jelenik meg. S bár nem sorozá az úgynevezett történeti regények közé, de bizonyos tekintetben regényes történetnek nevezé.

Értekező az érintett munkából különösen három főpontot szemelt ki:

1) A hóravilág genesisét illetőleg azon állítást, hogy Oroszország százados politikája lett volna: Ansztriát gyöngíteni és túlszárnyalni, az orosz befolyást és panszláv érdekeket és terveket Erdélyben szent képeket áruló parasztok segítségével terjeszteni, mit a valóságos unio, vagy az oláhoknak a rom. kath. egyház keblébe erőszakkal térítése is eszközölt.

2) Hóranak II. József császárnál volt állítólagos kihallgatása, midőn a császár a Ribiczei-féle, 1830-ban írt, de csak másolatban levő levél közlése szerint az oláhok küldöttjének az oláh népfelkelés útján is eszközlendő szóbeli felhatalmazást adott volna.

3) A hóravilági főbb események. Például — úgymond értekező — a Salisra vonatkozó monda, kit gr. Teleki „muszka bárónak”, s az oláhok főbujtogatójának nevez, holott, értekező szerint, porosz alattvaló volt, s mint Erdélyből, Magyarországból és a katonai határszélből az alattvalókat kivándorlásra csábító ügynök, országszerte köröztetett, hogy kézre kerülván, rögtönbírószágon kötél által végeztessék ki. Említi továbbá értekező Schultz alezredesnek a lázadó oláhokhoz küldetését, mit gr. Teleki — mond Szilágyi úr — nem helyesen, pajtáskodásnak nevez; holott Schultz a katonai kormánytól küldetett a zendülőkhöz, őket a fegyver letételére bírni. Értekező szerint a békefeltételek is mások, mint a melyek gr. Teleki munkájában előadatnak. Molnár szemorvos — oláh eredetű — a polgári kormánytól küldetett az oláhokhoz, s hasonló czélból értekezett velük. A kütfők, melyekből az ismertetett mű merített, a dolog folyamáról itt sem nyújtanak helyes értesítést. Tudjuk, hogy mindkét értekezés siker nélkül maradt. Végre Szilágyi úr Hóra személyét, életét és mű-

ködését illetőleg több, eddig nem ismert adatot állított össze, mind okmányokból merítve, s több állításra nézve, mely gróf Teleki munkájában foglaltatik, mutogatta, hogy azok nem nyugszanak történelmi alapon.

Se Hóra, se Kloska nem voltak jelen, Szilágyi úr szerint, az 1784-ben november 1-én Kurétyon tartott oláh népgyűlésen, hanem Krizsán György, a harmadik főlázító volt ott, ő vezette a népet, midőn az dúlni és gyilkolni indult.

Továbbá nem az öreg Hóra, de fia, János, volt november közepén Maritel faluban, Gyalu közelében.

Horát és Kloskát nem 1785. január 1-én, nem is székely katonák fogták el, hanem Kray alezredes — e kitűnő, derék, vitéz katoná, ki Horát, ügyesen megnyert, lekenyerezett oláh pajtásai által, 1784. december 27-én kerítette kézre, még pedig az Abrudbánya fellett levő rengeteg havasokban, hol azok a két fő lázadót együtt találták, ravaszsággal elfogták, s az erdőben czirkáló katonák kezébe adták. Ez őrcsapat vezetői székely-ezredbeli főhadnagy Vajda és Orosz- (ez a tulajdonos neve) ezredbeli főhadnagy Jenei, magokat ez al kalommal dicséretesen kitűntették. Ez esemény emlékezetére 1785-ben Zalathnán nagy népünnepély rendeztetett; midőn a két főlázító elfogását végrehajtó hét oláh együtt 690 darab arannyal jutalmaztatott, s a jobbágyság alól személyeikre és maradékaikra nézve is mind a heten örök időre felmentettek, egy arra vonatkozó díszes oklevéllel tiszteltetvén meg.

Vitatja továbbá Szilágyi úr, hogy Hóra fejedelmi vagy királyi méltóságot nem vett magára, sem azt nem bitorolta, hanem csupán felségsértési bűnben lett elmarasztalva. Az ismertetett mű szerzője — úgymond értekező — itt, mint az egész világ, a két főczinkos ellen német nyelven hozott ítéletnek hibás latin fordítása által esett a mondott tévedésbe. Innen eredett az a hibás vélemény is, mintha Hóra pénzt veretett, ágyukat öntetett volna. A Hórának tulajdonított háromféle pénz úgynevezett gúny- vagy álérmek.

Nem történelmi valóság, értekező szerint, azon hagyományos állítás sem, mintha Hóra a vesztőhelyen az első kerék-ütésre vallani akart volna, azonban mellére irányzott csapással örökre elhallgattatták. Értekező egy, a kivégzést közelről látó szemtanú levelével bizonyítja azon elterjedt hír alaptalanságát.

A hóravilág előjátékáról, az 1784-ki katonai összeírásról, igen keveset mondhatott értekező, s értekezésének az erdélyi úrbéri viszonyok történelmi rajzára, s a hóravilági irodalomra vonatkozó részét, az időből kifogyva, elő sem adhatta.

A jobbágyi viszonyokat illetőleg csak annyit jegyzett meg értekező, hogy azok bármi nyomasztók voltak is, enyhébbeknek mondhatók a Lajthán túli örökös tartományokban akkor feunállott viszonyoknál.

A felolvasás után Gyulai Pál I. tag szót kért az elnöktől, hogy az értekezésre egy pár megjegyzést tegyen. Nincs szándéka — úgymond — e nagy érdekű értekezés érdemeit kétségbe hozni, s még kevésbé a számos, egészen új adat és okmány hitelességét, de mégis kötelességének érzi a jelen nem levő gróf Telekit legalább egy pontban védeni. — Értekező úgy tünteti fel gróf Telekit, mintha József császár és kormánya befolyását a Hóra-lázadásra, Ribiczei levelére alapítaná. Gr. Teleki felemlíti ugyan e levelet, s talán több fontosságot helyez reá, mint a mennyit kellene, de nem erre alapítja ítéletét, a mint ez kitetszik Ribiczei levelét kísérő soraiból, s még inkább a munka befejezéséből, hol szerző a lázadás okait fejtegeti. Világosan kimondja Teleki, hogy a lázadásnak három főoka volt, s a kormánynak a lázadás előidézésében és folyama alatt nem közvetlen, hanem csak közvetett befolyást tulajdonít, a mennyiben rendszere a magyar alkotmány ellen volt intézve; s a hirtelen kezdett, át nem gondolt, s a kivitelben félszeg reformkísérletek, a polgári igazgatás tekintélyének megaláztatása, mintegy előkészítették e gyászos események levegőjét, s a lázadás folyama alatt fogamatba vett fél vagy hibás rendszabályok élesztették a lángot. De Teleki nemcsak a kormányban keresi az okot, hanem a nemességnek a jobbagyság iránti jogtalan eljárásában is, melynek szintén hű és élénk képét rajzolja. Teleki munkájában mindez világosan ki van emelve, s felszólaló csodálkozik, hogy az értekező figyelmét elkerülte. Épen azért óhajtja, hogy értekező vegye figyelembe Teleki munkájának ez oldalát is, mert igen emelni fogja értekezése becsét, ha kerüli az egyoldalúságot, s midőn az igazságot kívánja felderíteni, Telekinek e pontot illető állítását is a maga egész valóságában tünteti fel.

Január 16-án, a nyelv- és széptudományi osztály ülésében, Hunfalvy Pál r. t. folytatá a finn történetírás ismertetését, Koskinen Györgynek egy munkáját taglalgatván, melynek címe: „A finn faj régiségéről való ismeretek,” s a mely Helsingforsban 1862-ben jelent meg. Koskinen, a régibb szokást követve, a finn faj nevezeten az egész áltajiságot érti, azaz: összességét azon nemzeteknek, melyek ma rokonnyelveken beszélnek, s tehát hajdanában még inkább rokonok valának. Mégis a munka részleteiben a finn és ugor nyelvű népekre szorítkozik. Mióta t. i. szorosabban ismerjük az áltaji nyelveket, közöttük több csoportot különböztetünk meg, melyek közül három csoport illeti legközelebből a magyar nyelvet, s ha a magyaroknak Árpád előtti történeteire bátorokodunk ereszkedni, tehát a magyar nemzet történeteit is; ez a három csoport a finn, az ugor és a török csoport. Az ugor csoportot az igének kettős ragozása (a tudok, és tudom-féle ragozás) tünteti ki a finn és török csoportok közül; a finn és ugor csoportokat együtt véve meg az különbözteti meg egyebek közt a török csoporttól, hogy azokban *r*-rel kezdődő szók vannak, a törökben pedig *r*-rel kezdődő szó nem található. Az ugor csoportot tulajdonképp magyar

csoportnak lehetne nevezni; de az ugor nevezet el van fogadva az európai tudomány által, s azért is alkalmazatos, mert különbözik a csoporthoz tartozó egyes nyelvek neveitől.

Castrén, a híres finn nyelvész és útazó († 1852), nyomozó útazásaiból visszatérvén, azt a kérdést tűzte ki: Hol regett a finnség, vagy inkább az áltajiság bölcsője? azaz: honnan származtak a finn, ugor, török, mongol, szamojéd népek? A kérdésre azt válaszolá maga: A Jeniszej folyó forrásai a Tangnu hegy tövei körül; innen származnak az áltaji népek mind, mert oda utasítanak az egyes nyelvcsoporthoz emlékeztetései és nyomai. Koskinen azt hiszi, hogy a vizsgáló tudománynak még hátrább kell mennie, még pedig azért: Mert az áltaji, árja, kelt, szanszkrit, perzsa, görög, latin, német, szláv és sémi (héber, arab stb.) nyelvek sok eredeti közösséget mutatnak; a mely oknál fogva pedig a rokon nyelvek közös fészket kutatjuk, ugyanabból a három nyelveknek közös eredetét is lehet, sőt kell nyomoznunk, különben magyarázhatlan az eredeti közösség. S valóban, két nagyszerű tény odább utasít a Jeniszej forrásainál a Tangnu hegységnél. Az egyik tény a Perzsaországban és Mesopotamiában található ékirati forrásokból került napfényre, a mely azt bizonyítja, hogy áltaji nevű nép találta fel az ékirást az Eufrates és Tigris mellékein, még pedig az első assyriai birodalom ideje előtt. A másik tény a Kelet Indiának déli felében elterjedt tamil nyelvek, a melyek alkotása az áltaji nyelvekéhez hasonlít. Ezek a tamil nyelvek tehát valaha kapcsolatban voltak a többi áltaji nyelvekkel; minthogy pedig most az árja hinduk megett vannak, ama kapcsolat idejét az árják szétoszlásának kora előttinek kell tartanunk. Mindez azt bizonyítaná, hogy az áltajiság első története nem a Jeniszej forrásai körül, hanem sokkal délebbben, az árjaság eredeti fészke közelében, folytak le. Sőt vannak tudósok, kik azt állítják, hogy a sinai világon kívül mindenütt Ázsiában és Európában áltaji nyelvű népek uralkodtak vo't, mielőtt az árják szétterjedni kezdtek — Koskinen nagy szorgalommal és bő irodalmi készlettel tárgyalja ezen homályos részét az emberiség történeteinek, megvallván őszintén, hogy eddigelé nem sikerült a tudománynak kitölteni azt a hézagot, mely az ékiratok feltalálásának kora, s az utóbb szerepelni kezdő áltaji népek feltűnése közt annyi századokat foglal magában.

Ezután Európának ősi lakosaihoz fordul Koskinen, különösen Skandináviának emlékeztetéseit nyomozván, a melyeket a régi mondákban találunk. A skandináv germánok Odin alatt foglalják el a félsziget déli részeit, a honnan éjszak felé terjeszkednek. Ők lakosokat találnak ott, kikkel hadakoznak, s kiket dverg-eknek (törpék) és jotun-oknak (óriások) neveznek. — Ebből Koskinen azt következteti, hogy a skandináv germánok előtt kétféle nép lakta már Skandináviát, melyek közül a törpe nyilván hódolt, az óriás pedig hódító nép vala. Vajjon ezek finn nyelvű népek-e? Koskinen igennel

felel, hozzá tevén, hogy a mostani finnek később költöztek be mai lakhelyeikre; ama finnes népek tehát nem lehetnek elődei a mostani finneknek. Egyébiránt a finnek mondáiban is van emlékezet egy régebbi népről, a melyet hiite népnek, néhai hegylakosoknak neveznek. Odínról azt beszélik a skandinávi mondák, hogy a divergek től és jotunoktól a búbájosságot tanulta meg, a melyet seidnek neveznek. Úgy-de a lapp nyelvben a seida búbájós; Lönrot szerint a finn hiite ugyanaz, a mi seida. Ebből is kitetszenék, hogy Skandináviának első lakosai finn nyelvűek voltak.

Mintán Koskinen Herodotus scytháiról, s a görögök és rómaiak ismereteiről, Európának északi és keleti tartományairól bőven értekezett volna, azt hozván ki, hogy mind ebben határozott és bizonyos tudomást az áltaji, vagy legalább a finn-ugor népekről találni nem lehet, általmegy a hunnokhoz, a kiknek feltűnése Európának képét megváltoztatta. egyszersmind az ékiratok feltalálói óta (kik általísága valószínű) első bizonyos történelmi tény, a melyet áltaji népeknek kell tulajdonítani. Ámde a hunnokról is az a kérdés, honnan származtak, s az áltaji népek mely csoportjához valók?

Ismeretes Déguignes véleménye, mely szerint a sinai történetírók hiung-nu-jai azonosok a hunnokkal. Mások a sinai hiung-nu-kat török nyelvű népnek tartják. Koskinen szorgalmasan megvizsgálja az egyes véleményeket s azon eredményre jut, hogy egyenes úton nem lehet a hunnok nemzetiségére nézve bizonyosságot nyerni, mert a hunnok nyelve ismeretlen. Közvetve kell tehát keresni, a mit másképp nem találhatunk meg, azon népek nemzetiségéből, a melyek rokonsága a hunnokkal bizonyosnak látszik, kell ezek nemzetiségére következtetni. Ilyen közvetve okoskodó kettő ajánlkozik. Az első a magyarok nemzetisége; ha t. i. történelmi hittel lehetne adni a magyar mondának, mely szerint Árpád magyarjai Attila örökségét foglalták el, mert a hunnok a magyarok ősei voltak: úgy a hunnok az ugor nemzetekhez tartoztak volna, sőt ők magyar nyelvűek volnának. De — úgymond Koskinen — lehetséges levén, hogy ama monda nem volt meg eredetileg a magyaroknál, hanem csak később született Magyarországon: az nem nyújthat történelmi bizonyítékot. — A másik okoskodó út a bolgárokon vezet keresztül. Ezek csak 16 évvel utóbb tűntek fel a hunnok visszavonulása után, s köztük ugyanazon törzseket találják a kortársak, kik jól ismerték vala a hunnokát; úgyde a bolgárok ugor nyelvű nép voltak: a hunnok tehát ugor nyelvűek. Csak ennyire tudunk menni a hunnok nemzetiségére nézve.

A hunnok letűnése után a bolgárok és kazaro nevezetesei, amazok a közép Volga mellékein, a honnan egy részük az alsó Dunán túl foglalt helyet, a mai Bolgárországban, de a túlnyomó szlávok közt hamar elvesztette nyelvét. A közép volgai Bolgárországot a mongolok szüntették meg a XIII. század elején. — A kazaro a déli Volga mellékein, s a Fekete-tenger északi partjaitól fog-

va a Don közepéig alkotának birodalmat. A kettőn áttörének az avarok, kik Pannoniában székelvén, eleinte a bolgárokon, kazárokon és szlávokon uralkodtak. Az avarok is, a byzantínusok tanúsága szerint, az ogorok egy része, — úgymond vár- és chunok voltak.

Az avarok alól keleten a bolgárok és kazárok felszabadulván, ez utóbbiak tetemes miveltségre jutnak. Ezek társaságában tűnnek elő a magyarok, s a IX. század vége felé nagy események következnek be. 862 tájban Rurik és atyafiai, a Balt tengermelléki finnek és keleti-délebb szlávok közt az orosz birodalmat alapítják; 888 tájban a magyarok Magyarországra érnek; ugyan e tájban Othar megke-
rülvén Skandináviát, s a Fehér-tengerbe, innen pedig a Dsina folyóba jutván, Permiát fedezte fel, s mutatá oda az utat a norvégi skandinávoknak. — Ezen események véget vetnek a régi homálynak, s elkezdik a magyarok és finnek világos történeteit, a melyek kezdeténél megállapodik Koskinen nyomozása.

Jan. 23. a philos., törv.- és történettud. osztályok jöttek egybe. Két előadás tartatott, nagyszámú hallgatóság előtt. Előbb Wenzel Gusztáv rend. tag mondott emlékbeszédet Waltherr László lev. tag felett (szül. 1788. nov. 1-jén, meghalt 1863. oct. 23-án.) Jogi tanulmányait 1809. Kassán végezvén Waltherr, két évi gyakorlat után a gr. Károlyi család szolgálatába lépett; 1815. pedig ügyvédi oklevelet nyert. 1819. a tótmegyeri uradalom igazgatója, s 1822-ben a nevezett grófi család levéltárnoka lett. E hivatalában kedvező tere nyílt a hazai diplomatika iránti hajlamának. Akadémiánk 1832-ben tagjává választotta. Irói pályája 1827-től 1858-ig tart, mely idő alatt 37 dolgozatot tett közzé. Rövidebb-hosszabb értekezések, polemiai czikkek ezek, vagy egyszerű közlemények, kevés kivétellel mind a hazai történelmet és segédtudományait illetők. Munkásságának súlypontja leginkább levéltári kutatásaiban fekszik. A vezérek korszakára két értekezése vonatkozik: „Maróth“ (Tud. Gyűjt. 1836. IX. 61.) és „A magyarországi gyökeres nemzetségekről“ (Tudománytár új folyam X. köt. 232.). Nagy Gábor, Anonymus hitelességét akarván támogatni, Ménmaróthról értekezett (Tud. Gyűjt. 1836. V. 25.), azt állítá, hogy Ménmaróth nemzetsége Biharmegyében még sok századig virágzott, s az álmosdi Csire család is attól származik nőágon. Waltherr kimutató ez értekezés alaptalanságát mind negatív, mind pozitív érvekkel. Általában mindazok ellen volt intézve ez értekezés, a kik, a nélkül, hogy kellőleg előkészülve vagy a szükséges kútfői apparatussal ellátva lennének, kontárkodnak régibb történeteinken. Az iránynak magának, melyet Nagy Gábor részleteiben elhibázott fejtegetése követett, nagy fontosságát nem értette félre Waltherrünk. Mutatja ezt a magyarországi gyökeres nemzetségekről írt értekezése, melyben Horvát István monographiáját: „Magyarország gyökeres nemzetségeiről,“ azok ellen, kik (t. i. Fejér György és Szlemenics Pál) annak alapnézeteit megtámadták, olyképen védte, hogy, azt lehet mondani, Waltherr László biztosította Horvát István genealogiai

alaptanának érvényét a hazai történelem terén. Horvát Istvánnak különben is mind végig tudományos barátja volt Waltherr, de csak a kutatások azon körében, melyet közösen műveltek, t. i. a diplomatikában. Östörténeti vizsgálatai mezejére Horvát István sohasem követte. Barátságos viszonyuknak bizonyosságát látjuk azon, szent István nevét tárgyazó polemikában is, melynek mélyebb jelentőségét akkor még nem igen fogták fel. E polemikára Horvát István értekezése: „Szent István király Salamon nevéröl“ (Tud. Gyűjt. 1833. VII. k. 123.) szolgáltatott alkalmat. Magában esekély fontosságú vita, — mindazáltal érdekes annyiban, mert feltárta, hogy első királyunk történetében is több nevezetes pont van, mely felvilágosításra vár. Waltherr e szempontból védte Horvát Istvánt azon vád ellen, hogy a tudósoknál sem mind arany a mi fénylik. Kiemeli ezeken kívül Wenzel úr Waltherr László „Takaró Gergelyről, mint állítólagos győri püspökről“ (Tud. Gyűjt. 1833. VI. 3.) s „Poreszalma és az ecsedi tó“ (U. o. 1836. IX. 135.) című értekezéseit. Mi az előbbi értekezést illeti: mellőzve Waltherr egyéb megjegyzéseit, melyek főkép a győri püspöki megyei apátságokra és prépostságokra nézve érdekesek, a következmény megmutatta, hogy néki igaza volt, mert utóbb csakugyan kiderült, hogy Takaró Gergely 1502. püspök volt ugyan, de nem győri (gewrinensis), hanem szörényi (zewrinensis). Annál fontosabb történeti adat, mert a régi szörényi püspökségről csak kevés tudomásunk van, s a Takaró Gergelyre vonatkozó adat egyszersmind családi viszonyaival és czímével is megismertet. A másik értekezés pedig: „Poreszalma és az ecsedi tó,“ Magyarország történelmi geographiája szempontjából érdekes, egyszersmind példát nyújt, miként kell egyes tájak történeti geographiai leírásában eljárni. S ha a kérdések, melyeket Waltherr tárgyalt, nem voltak is történelmünk főkérdései: fejtegetési modora mindent becselessé, tanúságossá tett, a mit irt; minélfogva kétségtelen, hogy vizsgálatai a kalendáriumi magyar régiségekről, az egyházi igazgatók nemességéről, Bethlen Gábor czímeréről, a Gergely-féle naptár behozataláról, II. Józsefnek, mint főherczegnek az 1741. évi országgyűlésen Mária Terézia általi bemutatásáról, úgyszintén számos irodalmi és okmányi közleményei irodalmunkban, jelentőségüket soha sem fogják elveszíteni. Azonban valamint Waltherr László tudományos érdemei leginkább okmányi vizsgálataiban bírnak súlypontjukat: úgy ezek voltak leginkább, a melyek őt kiválólag polemiai vitatkozásukba vonták. Az okmányok, melyek töle Fejér Codex Diplomaticus Árpád-kori kötetében megjelentek, a kritikai pontosság kitűnő példái. Ezekhez számítandó Lajos király 1365-ki okmánya, hasonmással köztétetett (Évkönyv. VI.), mely által az V. István még ifjabb király állítólagos svéd háborújáról szóló okmányi adatot helyreigazította, bebizonyítván, hogy Graecia helyett hibásan volt olvasva Svecia, mely hibát Fejér más hibával cserélt fel, midőn Serviát olvasott. Az okiratok közlésében Waltherr a legnagyobb pontossággal járva el, valódi üldözője volt azon könnyelműségnek, melyre hazánkban a régi okmá-

nyok használásánál és kiadásánál nem ritkán találhatni. A kritikai lelkiismeretesség irodalmi működésének legfényesebb vonása. E szempontból méltatandó polemiája Fejér Györgygyel, s az Erdélyországi történeti tár kiadóival. Látjuk ezekből, hogy Waltherrt méltán megilleti az a magasztalás, az a melegség, melylyel Wenzel Gusztáv Akadémiánk színe előtt emlékezetét felújítja.

Ez ülés másik főtárgya volt Tóth Lőrincz rendes tag értekezése: „A párba jéről.”

A tárgy érdekes és korszerű volta, s az értekező rendes tag — hazánk egyik jeles jogtudósa és codificatora — előadása iránti várakozás nagy közönséget gyűjtött egybe az akadémia teremében. S értekező fényesen felelt meg a nagy várakozásnak. Mind az akadémia tagjai, mind a jelen volt nagyszámú mívelt közönség feszült figyelemmel, s végül kitörő tetszéssel kísérték az oly szépen írott, mint tanulmányos értekezést, s az abban foglalt helyes jogi és törvényhozási elveket, s a társadalmi élet teendőire vonatkozó gyakorlati javaslatokat.

Azt hiszszük, hasonló érdekeltséggel olvassa a nagy közönség e sorokban a kitűnő értekezés szokottnál bővebb ismertetését.

Az értekező Reviczky Szevér szerencsétlen esetéből is saját tapasztalása körébe eső más tényekből kiindulva, terjeszt elő a m. t. Akadémia előtt — mely illő, hogy eszméket tisztázni segítsen, s irányadó legyen minden nagyobb és fontosabb társadalmi kérdésben — gondolatokat a párviadalról és becsület-bíráóságokról, melyek, ha nem is egészen újak, mint mondja, de talán nem is az unalomig elavultak. — Megemlíti, hogy irodalmunkban még kevés alapos szó volt ez érdekes tárgyról, pedig kívánatos, hogy e fontos társadalmi kérdés bővebb és alaposb vitatkozás tárgyává tétessék, mert csak ez az egyetlen helyes út az előítéletek és elfogultságok eloszlatására, s kétes tanok minden oldalról felvilágosítására. — Fejtegeti a becsületnek, e nagy, szent és lélekemelő szónak, valódi fogalmát, s meghatározza a becsületjogot; a becsületesség öntudatával bíró ember nem érheti be — úgymond — azon belső nyugalom- és méltóságérzettel, melyet amaz öntudat nyújt, hanem szükséges, hogy e méltóságot mások, és azok is külsőleg elismerjék, kik azzal talán maguk sem bírnak. A belső érték és érdem semmit sem vesz ugyan valódi arany súlyából a bolondok és gazok pajzán sértései által; de azért csak igen kevés híve lesz ama martyni s a jog és szabadság emberéhez valóban nem illő stoicus elméletnek, mely csak a zsarnokoknak és ezek bérenczeinek tenne jó szolgálatot, miszerint az embereket meg lehet fosztani külső szabadságuk, méltóságuk és becsületüktől, s így rabszolgákká lehet őket aljasítani, a nélkül, hogy belső lelki s erkölcsi szabadságuk és méltóságuk csorbíttassék. — E kettő, a belső és külső becsület, oly lényeges, egymástól elválaszthatlan összeköttetésben vannak, mint test és lélek, s csak együtt képezhetnek egy valódi élő egészet. Az emberi méltóságnak ezen külső elismerését, mely nélkül az nem

valóság, vagyis: a becsület jogot épen úgy védeni kell az egészséges állam törvényének, mint az életet és vagyont, s büntetni kell annak megtámadóit és sértőit, mint az életre törőket, rablók- és tolvajokat. — Kiemeli továbbá értekező, mennyire érdekében van a polgári társaságnak, hogy a minél élénkebb és finomabb becsületérzést polgáraiban fentartsa, táplálja és ápolja. — E tekintetek parancsolják, hogy minden müveltebb törvényhozás és kormány gondoskodjék a becsület védelméről, szigorú büntetéseket szabván a becsület-sértőkre, s felügyelvén, hogy ravasz, rossz akarat és hatalmasok önkénye ki ne bűvlassék e büntetések alól. — Ha a becsület megtámadóját szigorúan nem fenyíti a törvény, ha kemény büntetést nem szab mindazon vétkekre, melyek párbajt vonhatnak maguk után: természetesen, annál gyakoriabbak lesznek az elégtétel e törvény-kivüli nemének esetei; mint p. o. kevés franczia fog megelégedni azzal, hogy a ki őt nyilvános helyen becstelenítő kifejezésekkel illeti, az egyszerű rendőri törvényszék által legfeljebb néhány franknyi bírságra büntetessék, s még csak börtönbe se kerüljön, míg az, ki gyümölcsét ellopja, fogsággal büntetetik; de mi magyarok se érezhetünk kedvet nyugodtan aludni azon tudattal, hogy a garázda, ki becsületünkben gázol, még csak criminalitást sem követ el, hanem egyszerű polgári per útján, melynek végét csak nagyobb fokú türelem várhatja el, legfeljebb 200 forintban büntetetik.

Egyébiránt, ha a becstelenítés még oly szigorúan büntetettnek is: még ezzel nincs segítve minden bajon. A büntető törvények ugyan is önmagukban sohasem elegendők a becsület védelmére, mert vannak oly finom, s mégis igen érzékeny és fájdalmas sértések, melyek bíróság elébe nem vihetők; vannak oly kényes viszonyokat sértő sebek, melyeket a törvényszékek és nyilvánosság előtt leleplezni senki sem érez kedvet, s melyek a törvény büntetése alá nem is vonhatók, bár az illetőre nézve fájdalmasbak a legdurvább sértéseknél. Ily természetűek p. o. mindazon sértések, melyek a sértettnek neje, leányai, s általában nő nevével vannak összekötve, e kényes „ne nyúl hozzá“ virágokéval, kiknek gyöngéd szirmai nem tűrik a nyilvánosság erős napsugárait és kíméletlen viharait. melyeket hát bíróság elébe hurcolni, lovagias érzelmű, jóra való férfi nem akarhat.

Ezen sérelmek megtorlására, a garázdáknak ily sérelmek elkövetésétől visszaretentésére maradtak divatban ma is, midőn rendezett törvényszékekkel bírnak, a középkori eredetű párviadalok, ezen tökéletlen és kárhozatos módja az elégtételnek, azon tudat és érzés által tartatva fent, hogy az egyének becsülete sérthetlenségének megőrzésére a szorosan juridikus, positiv törvények s a közönséges törvényszékek nem elegendők. Szükséges rosznak tartatik a párviadal, melyet bizonyos esetekben nélkülözni nem lehet; azért támogatja azt mai napig a közvélemény, azért maradtak sikertelenek az ellene alkotott törvények — *vanae sine moribus leges* — s annál sikeretlenebb.

hek, minél túlságosb a szigor, melyet egyoldalú nézetekből kiinduló törvényhozók alkalmazni jónak láttak.

Kevés ember lesz, ki az elégtétel e tökéletlen nemét, hol az ártatlan vesztheti életét vagy testi épségét, s a vétkes megtámadó, a durva és gonosz sértő ülhet gúnykaczagva diadalt áldozata felett; hol az erős, izmos pimasz, s a gyakorolt ügyes bravo és gladiator határozott előnnyel bír a legnemesebb, legértékesebb egyéniség felett, ha ennek testalkata, kar-izmai gyöngék, s látása nem elég éles; hol a paczkázó szemtelen azzal tetézheti gúnyait, hogy ellenének szegény-pírral borított homlokát még piros vérrel is elborítja; hol a csábító, ha oly erős és szerencsés a viadalban és lövésben, mint a nőknél, bosszantó s lealázó gúnyára minden igazságérzetnek, azzal fizet a kevésbé ügyes és erős férjnek, hogy ezt, ráadásul arra, hogy nevét megbecsteleníté s ágyát beszenynyezé, még az élők sorából is kiirtja, s tőle a hűtelen menyecskét megszabadítja; — kevés ember lesz, mondom, ki az elégtétel e nemét esztelennek, s tökéletlen és rossz eszköznek ne tartsa a becsület megmentésére.

Tagathatlan az is, hogy a párbaj a rendezett igazságszolgáltatást nélkülöző középkori ököljog vérszínét és vérszagát viseli magán. — A régi kor nem ismerte a párbajt annak mostani értelmében, s e vérengző mulatságot a bérelt gladiatoroknak hagyta. — A régiek büszkébbek voltak, mond Grandgagnage, mintsem hihették volna, hogy becsületök mások szemtelensége által veszélyeztethetők, s azt sem gyanították, hogy jogbizonyosság rejlik egy kardvágásban. A párbajok eredete a középkorból, az ököljog és erőszak korából való. E korban, szabályos törvények s rendezett törvényszékek nem léteben, féktelen és hadakozó anarchia állapotában, kiki önmaga volt bírója az ellene elkövetett sérelmeknek, s védte és megboszulta magát, a hogyan ereje engedte. S e szokás a vad erő korából származott át a béke és rend jelen időszakába, mint kiáltó anomalia, s a mostani műveltséggel szemközt ellenkező, annak képen szennyfoltot alkotó hagyomány. Háború egyesek közt!

Ki nem gondol vérfagylaló iszonyattal a háborúra, hol ember az embert ezer számra gyilkolja, s vérhetűkkel írja fel gyakran az önkény legundokabb jogtalanságát, mely a „fait accompli“ útján törvénnyé és igazsággá lesz, a történet táblájára? — S ha elég erővel bíránk hozzá, bizonynyal gátolni fognánk az államok közti igazságszolgáltatás e szörnyű nemét — min már annyi nemes elme töprenkedett — s valószínű az örök béke harátinak szép álmait. Hogy ez nem történik, oka csak a lehetlenség. Nincs a philosophusnak rendelkezésére millió kar és fegyver, mely a harag és szenvedély által egymás ellen sodort százezreket elválaszsa, s a bösz dühöt még nagyobb erővel leverje és tehetetlenné tegye. A párbaj sem egyéb, mint háború két egyén közt, gyakorlatba vétele az erősebb jogának, hol nem az győz, kinek igazsága van, hanem az, a ki erősebb vagy szerencsésebb. De már ezen háborút, mert csak két ember közt foly,

ha komolyan akarja, csakugyan meggátolhatná a társaság, az állam — vélik sokan — mert erősebb két embernél.

És még sem lehet; nem lehet főleg egyszerre, s nem lehet bármily szigorú törvényekkel. — Miért? — Egyszerűen azért, mert „*van* *sine moribus leges*.”

A párbaj — előítélet, és igen szomorú előítélet, elismeri mindenki. De oly előítélet, melynek e perczben, s míg teljes erejében uralkodik, hódolni kénytelen minden, ki társaságban él, s hódolni kénytelenek azok is, kik észszerűtlenségét átlátják, kik ellene okoskodnak és tollat hegyeznek, mint értekező maga is. Mert a finom becsületérzéssel bíró, lovagias férfi inkább választja a halált, a hideg rémet, mintsem azon társaság és környezet megvetésének s gúnymosolyának tegye ki magát, melyben él, mintsem elviselje a gyáva nevet s barátai elfordulását. Emlékezzünk a párisi esetre, hol egy ifjú a Szajna habjaiba ölte bűjút és szégyenét, mert a párviadalra, imádottnak szépjének esdeklései és kétségbeesése folytán, ki nem állott, s legközelebbi alkalommal azon társaságban, hol élni szoktak, mindenki részéről megvető hidegséget tapasztalván, azon leány mosolyát is elveszté, kinek kedvéért a becsület megállapított szabályától eltérni elég gyenge, vagy, ha tetszik, elég bátor volt.

Ezen előítéletet, ellene intézett bármily dracóilag szigorú törvények által kiirtani nem lehet. Állhat bármi a *S*-ban, azért lesz elég párbaj és vérontás az életben; mert a férfi, mint már említém, inkább tiszter meghal, mint a becsstelenség bélyegét, mely honfitársai és kartársai bár talán helytelen és alaptalan, de mindenesetre élő és sujtó véleménye szerint, a párbajra ki nem állót szennyezi, magára vállalja; — s mert maga a bíró is, és pedig annál inkább, minél szigorúbb a kimért büntetés, retteg és vonakodik a közvéleménnyel és saját érzelmével ellenkező törvény alkalmazásától. És ezért hiába küzdöttek századokon át egyházi és világi hatóságok s a philosophia legszebb érvei a párviadal lovagias szokása ellen. — És tagadhatlan — mert ne hagyjuk érintetlen a sötét kép másik oldalát sem — hogy az alap, melyből ez, egyes esetekben vérlázasztó eredményekre vezető szokás kifejllett, nemes és rokonszenvet gerjesztő. Szívünkől sajnáljuk az áldozatokat, mély boszúságot érzünk, midőn olykor a szemtelen gladiator letiporja az ellenfelet, kinek saruja szíját megoldani sem érdemes: de azért, s ellenére a polgári s egyházi törvényeknek, excommunicatiók és bitófáknak, a tridenti zsinatnak, s az erkölcsi és bölcsészeti kárhoztatásnak: a legelső államférfiak, miniszterek, törvényhozók, parlamenti tagok, nagy írók és művészek, Pitt és Fox, Wellington és Peel, Széchenyi és Teleki, sőt Hinkeldey, a berlini rendőrfőnök, s a Wielopolskiak is folyvást üzik a párbaj általi boszút és önvédelmet, a mi arra mutat, hogy a párbajnak csakugyan némi erkölcsi és parancsoló szükségben gyökerező alapja van; hogy az a vélemények jelen állásában mellözhetlen, kikerülhetlen társadalmi kénytelenség némely felmerülő viszonyok közt, melyet minél szűkebb

mértékre, minél kevesebb esetekre szorítani ügyekezni kell ugyan, és itt-ott (p. o. Angliában) már sikerült is, de teljesen kiirtani lehetetlen; és különösen, hogy a büntető törvények túlszigorúsága célzre egyáltalában nem vezet, hanem más eszközökről is kell gondoskodni az elterjedt baj enyhítésére, s arra fordítani fő figyelmet, hogy a becsületkérdések elintézése jobb és czélszerűbb alakban történjék. Talán nemcsak a nemes hév ragadta el Möser Justust, a szabadsági eszmék e hű bajnokát és apostolát, midőn e tárgy feletti nyilatkozatában igen nagy fontosságot helyez arra, hogy a becsület mély érzése, s a férfias bátorság és dacz, mely a párbajokban nyilvánul, szabad államok polgárainál erőszakosan el ne nyomassék. „Nemes szenvedély a férfiban, ügymond ő, hogy azért, a mi véleménye szerint őt megilleti, javát és vérét kockára tenni kész; e szenvedélyt nem elnyomni kell, hanem bátorítani, élesztetni. „Also sollte man den Zweikämpfen nur eine bessere Form geben.“ — Ennyire nem megyek, s a párbajt semmi alakban és sohasem helyeselhetem; a becsületkérdéseknek más módoni elintézését, mint a műveltség és előrehaladt emberiség becsületkérdését, épen oly forrón óhajtom, mint bárki más; de azért nem tagadhatom, hogy mindenestre szebb és rokonszenvesebb jelenet egy büszke Hotspur, sőt egy boxirozó angol bordár, vagy vivő franczia borbély is, mint azon jámbor fajta, melyről Heine rossz nyelve azt beszéli, hogy „ha tizenketten vannak, egy tüzetet tesznek, s ha egyetlen egy ember megtámadja őket, rendőrség után kiáltanak segítségért.“

Szemlét tart azután értekező a párbajok története s a párbajt illető törvényhozás eddigi eredményei felett, különös tekintettel azokra, melyek hennünket legközelebből érdekelnek. Kimutatja a párbajok középkori eredetét, az ököljog s az isten-itéletekből származtatva azokat, melyek eltűntek ugyan a polgárosodás, műveltség előhaladtával, s a rendezett törvényszékek behozatalával; a párbajvívás szokása azonban fenmaradt, biztos jelül annak, hogy fennállásának a mostani viszonyokban és szükségben is kell némileg gyökereznie. — Kiemeli különösen az ausztriai büntető codex s a magyar büntetőjogi országos választmány rendeleteit, ez utóbbiakat a tudomány legmagasb színvonalán állóknak lenni állítván és bizonyítván. Kiemeli Mária Teréziának 1752-ki nyiltparancsát a párbajokat illetőleg, ellentétben az 1844-ki jeles dolgozattal, mely utóbbinak mielőbbi törvényynyé emelése iránt óhajtasát fejezi ki.

Azok után, a miket a fennebbieken kivonatilag előadánk, következett az érdekes értekezés gyakorlati része. Előadá értekező: minő eszközökkel vélne ő a párbajok forrásában és alapjában nemes, de következeiseiben igen szomorú és kárhozatos előítéletet, ha már azt teljesen kiirtani nem lehet, legalább korlátozni, s a lehető legkisebb fokra szállítani. — Ismétli, hogy a büntetések keveset használtak e célzre, s az eddigi tapasztalás szerint hiú törekvésnek mutatkozott bűnné bélyegezni oly tettet, melyet a nagy közönség, s főleg a ha-

sonlók véleménye becsülésre méltónak tart, sőt oly lovagias kötelességnek, melynek el mellőzése megvetést von maga után. — Minde mellett helyesli, hogy a párbajra, s abbani egyenes és segítő részvételre büntetések vannak szabva; mert ha a büntető törvények e helytelen szokást megszüntetni és kiirtani nem képesek is, legalább kevesbitik, nehezebbítik, szűkebb körre szorítják azt, s már ez is nyereség. Csak azt akarja következtetni, hogy a törvényeknek nem szabad túlszigorúnak lenni, s hogy a büntető törvényeken kívül más intézkedések is szükségesek még.

A párbajok kevesbitése, s veszélyességük mérséklése, ha nem is teljes és végképeni kiirtása, csak a törvények és erkölcsök mindenható egyesülésének, s egy általános, minden oldalról megtámadásnak sikerülhet. — Szükséges, hogy a cathedra s az irodalom kezét fogjon a törvényhozással, s ennek törekvései társadalmi úton is támogattassanak.

A törvények pedig részint a tettet követő büntetések, részint óvó és megelőző rendelkezések által igyekeznek célzt érni, s ez utóbbi inkább célzra vezető eljárás, mint az előbbi. — A törvényhozás, annyira mennyire, csak azáltal hathat megelőzőleg, ha a becsületsértésekre, mint a párbajok forrására, elegendő és biztosan találó büntetéseket rendel, s ezeket bárki ellen, annak társasági magash állására tekintet nélkül, részrehajlatlanul, erélyesen, komolyan, szigorúan végrehajtja, s így a sértettek előtt megnyitja a törvényes elégtétel útait. De mivel a törvényhozás ezen része, mint már ismételve említettem, teljesen kimerítő, s minden esetre alkalmazható nem lehet: mindenkor csak tökéletlen eszköz marad, ha az elégtétel útjai nemcsak a büntető bíróságok előtt, hanem azok részére, kik ez utat használni nem akarják, jól szervezett becsületbíróságok, becsület ügyekbeni közbenjárók által is lehetségessekké nem tételnek. Ily intézkedés hiányában, bármely szigorú büntetések mellett is, gyakori lesz az emberéletet veszélyeztető párbaj; az elégtételt keresők idegen országok határaitra fognak vonulni, erdők sötétét, puszták magányát felkeresni, vagy éppen az úgynevezett amerikai párbaj rém-eszközéhez nyúlni, hol a koczka sorsvetése ítéli egyiket vagy másikat öngyilkosságra.

Ha azután az említett több oldalú intézkedések mellett, mely az állam részéről lelkiismeretes és bölcs gondoskodással tételnek, a valóban vagy képzeletében sértett fél mégis, előítéletétől és szenvedélyétől ragadtatva, s önmagán segítve akkor, midőn törvényes célszerű segélyt is találna, fegyverre kél, s azon elégtétellel, melyet neki az állam, törvény és társaság nyújt, meg nem elégszik, ám esék a párbajokra szabott büntetés alá.

De minő legyen hát ezen büntetés? A büntetésre méltó tények nagy során egy sincs, mely a törvényhozót annyira zavarba hozná, mint a párbaj büntetése. Természeténél, eredeténél, indokainál fogva, különböző minden egyéb bünténytől, melyek következései pedig gyak-

ran egészen hasonlók. Ezért már a philosoph Kant is úgy nyilatkozott (ellenére sok gyenge idegű ethicusnak), hogy a párbajt nem lehet a bűnről közönséges fogalmak szerint itélni meg, valamint nem p. o. a gyermek-ölést. És Blackstone, a nagy angol jogtudós is, elismeri, hogy a párbaj egészen sajátos természetű bűntény; valamint Justus Möser, Mittermaier, Rosshirt, Welcker stb., kik e tárgyról gondolkoztak és értekeztek.

Megtámadja értekező azon (Feuerbach, Dupin stb. által védett) tant, hogy a párbaj már önmagában, minden általa okozott rosz következés nélkül is, büntetendő bűntény, s hogy a párbaj útján okozott ember-ölés és sértés a közönséges erőszak és gyilkosság juridikai szempontja alá vonandó. — Kétségkívül vannak esetek, melyekben a párbaj nagy és terhes bünténynek, p. o. gyilkosságnak tekintendő, s akkor helye lehet a véres büntett büntetése alkalmazásának; de sokkal többször e szempont nem alkalmazható, s a párbajokat büntetlenül kell hagyni, vagy reájok enyhébb büntetéseket szabni. — Említi az újabb és műveltebb törvényhozásoknak e tekintetben kifejtett tanait és nézeteit. Kimutatja azon törvények czélszerűtlenségét, melyek a párbajvivót a becsületjog elvesztésével büntetik. Élénken szólal fel különösen az ellen, hogy a párviadal halállal büntetessék. Előadásának ezen részét íme közöljük:

A párbaj megtörtént, egyik fél szerencsétlenül halva marad a véráztatta gyepen. De az, ki ellenfelét megölte, azt mondja: én nem akartam e szerencsétlent megölni; inkább magam elviseltem volna a sebet és magát a halált, mint keblemben a nyomó, kínos érzést, hogy embertársamat megöltem.

A párbaj elkerülhetlen szükségesség volt; a közvélemény szorított e szomorú eszközt választani, mert a törvény nem adott kellő oltalmat, vagy az eset kényessége nem engedte ahhoz folyamodnom; mert a becsületlenítési per, bizonytalan kimenetelével, sorsjátékszerű eredményével, hosszas tömkelegével, nem vezetett volna célhoz, t. i. becsületes megmentéséhez azoknak szemében, kiknek becsülése és barátsága az élet boldogságának főfeltétele.

Oly elégtételi mód volt ez, melyet magam is kárhoztatok, de ki nem kerülhettem, s melynek következése legtöbb esetben alig csak csekélyebb sebesítés; a bekövetkezett halál csak szomorú esetlegesség, melyet én is mélyen sajnálok.

Más esetben mondhatja: hogy ellenfele bár szerencsétlenül el-esett, nála erősebb, gyakorlottabb vivó volt, s nagyobb valószínűség forgott fenn arra, hogy ő lesz áldozat, ki életben maradt.

Mondhatja mentségére, hogy a párbaj célja nem volt nemtelen boszúállás; az egész gyászos eset egyszerű, becsületbeli kérdés volt, melyet más úton elintézni nem lehetett, s erkölcsi kényszerűség parancsolta, személyes hátorság behizonyítása s elszánt önfeláldozás által tenni kétségtelenné, hogy a becsület mindenekfelett való kincs

és drágább az életnél; s ezen bebizonyítást a társaság közvéleménye tette elkerülhetlenné.

Hivatkozhatik nagy és tiszteletreméltó férfiak példájára, kik az elégtételt e nemét választották; tekintélyekre, kik előtt kalapot emel a történetírás.

Sőt, szorosan jogi tekintetből is, felhozhatja eljárása védelmére, hogy erőszakos támadást nem követett el, mert a párbaj kölesönös szabad összebeszélés és egyezés útján jött létre; erőszak pedig csak az ellenfél akarata és egyezése ellenére képzelhető. A sértettnek beleegyezése megszünteti a jogtalan sérelmet; *volenti non fit injuria* stb. stb.

Arra, ki magát ekképen mentheti, lehet-e halálbüntetést kimondani?

Átmegy azután értekező némely, a párbaj tárgyában fontos mellékkérdésekre, nevezetesen: a párbajsegédek ügyére, s a beszámítás fokozataira. a párbajsegédeket illetőleg, noha a törvényhozás következetessége úgy hozza magával, hogy ha már maga a párbaj büntetésre méltó cselekvénynyé van bélyegezve, az ezen büntény körüli segédkezés se hagyathatik büntetés nélkül: kell azonban, hogy a szelidebb szempont azokra is kiterjedjen; sőt a körülmények olyanok lehetnek, hogy a segédek büntetni valódi botrány lenne. Ha bűnrészeseknek tekintetnek is: tanácsos, politikai okokból, büntetéseiket jeletékenyen leszállítani; az orvosokat pedig, kik a párbajnál jelen voltak, büntetni egyenesen ész ellenes volna. — A beszámítás fokozatainál hosszasan tartózkodott értekező, mérlegelve a súlyosbító és enyhítő körülményeket, s fő kiindulási pontul állítva fel, hogy nem mindig az egyenes kihívó, hanem mindenkor a párbaj okozója érdemel szigorúbb büntetést, a ki gyakran a kihívott is lehet; a kire t. i. be lehet bizonyítani, hogy a sértés minősége, vagy rossz akaratú kötekedés, bosszantás, izgatás, bujtogatás által a párbajt létre hozta.

A törvényhozás büntető rendelkezésein kívül más eszközökre is van szükség, melyek a párbajok megszüntetésére közvetlenül vagy közvetve hassanak, s ily eszközökül említi értekező: a nevelést, erkölcsi és humanistikus irányban vezetve; a sajtó, irodalom és szónokság általi felvilágosítást; párbaj elleni egyletek felállítását; végre saját becsületbíróságok alkotását, melyek az önbíráskodás szükségét azon esetekben is megszüntessék, midőn erre a rendes bíróságok elégteleneknek találtnak; a pajkos, hetvenkedő becsületsértőket, kiket a törvény keze el nem ér, az összeférhetlen kötekedőket megbélyegezzék, s a jó társaság megvetésének súlya alá vessék, s a komoly és nemes férfit azon kötelesség alól, hogy efféle izágákkal semmiségek miatt vívjanak, s pimasz gladiatorok ellenében becses életüket kockáztassák, tekintélyes véleménynyilvánítás által felmentsék.

E tényezőket értekező egyenként fejtegeti és illusztrálja. Szólván a jó tanácsok adására hivatott sajtó és szónokság teendőjéről, maga is megragadja az alkalmat, hogy elmondja az ide tartozó ethikai, jogi

és czélszerűségi szempontokat. Melegen terjeszti elő meggyőzését, hogy a párbaj a becsületmentésnek igen fonák és czélszerűtlen eszköze, s hogy az ellenkezik minden isteni és emberi joggal. Ezen nemes és kegyes tanok, ha nem gátolják is meg, hogy éppen az egyetemek ifjai közt nagy mértékben ne uralkodjék a párbaj, de mégis kétségkívül sokat hatnak az esetek kevesbitésére. Általában a művelődés terjedésével mind ritkábbak lesznek a sértések, s az ezek által okozott párbajok is. Angliában már igen ritka eset a párbaj, sőt Franciaországban is ritkábban fordul elő. — Fájdalom, hogy nálunk mostanában kezdtek divatba jönni az indokolatlan és meggondolatlan párbajok.

Bővebben formulázza ezután értekező a párbaj elleni egyleteket, melyek élén elismert jellemű és bátorságú férfiaknak kellene állani, s a becsületbíróságok feladatát, czélját, hátáskörét és szervezését, mely részleteket azért is elmellőzünk itt, mert az értekezés legközelebb külön lenyomatban meg fog jelenni; — s ezzel végzi, itt csak fővonásokban ismertetett értekezését:

Végszavam e tárgyban:

Várjuk mi is a higgadtság és műveltség terjedésétől kedvező eredményeket; ha azonban a sorompók megnyílnak, hozunk a becsület megvédésére szolgáló, s a mostaniaknál czélszerűebb törvényeket, és alkalmazzuk azokat részrehajlatlan szigorúsággal; de állítsunk fel becsületbíróságokat is, melyek e törvények, s az azok szerint ítélő köztörvényszékek hiányait pótolják; bátor és tekintélyes férfiak kezdeményezzenek párbaj elleni egyleteket, melyek józan közvéleményt teremtsenek és terjesztszenek; ezen óvszerek mellett azután, a megpendített elvek alkalmazásával, hozhatunk a párbaj vívók ellen büntetőtörvényeket is, vagy életbeléptethetjük az 1844. évi büntető törvényjavaslatot, mely a tudomány legmagasb színvonalán áll, oly reménynyel, hogy e büntetőtörvény sújtó erejére csak minél ritkábban lesz szükség azon hazában, melynek felvilágosodott, s a jószívűsége természettől hajló fia meggondolják, hogy „sőkkel édesebb és nemesb dolog sértéseket megbocsátani, mint megboszulni; ez utóbbit tudják a fenevadak is, az elsőt csak Isten és emberek;” — és hogy „a szegény hazának minden hű fiára, s a hű fiak minden csep vérére szüksége van.“

Január 30-án a mathem. és természettudományi osztályok tartottak ülést.

Ez ülésben foglalá el székét jelesebb hazai szaktudósaink egyike, Hantken Miksa lev. tag, a pesti kereskedelmi iskola egyik tanára. „A buda-esztergami vidék szerves testek által képződött közzeteiről“ értekezett.

Ime, a nagybecsű értekezés terjedelmes kivonata.

Az üledékes közzetek többnyire vagy régibb közzetek törmelékének, vagy pedig szerves testek maradványai összehalmozódásának köszönik eredetüket.

Mily nagy jelentősége van a szerves testeknek, különösen a microscopi kicsinységűeknek, különböző közetnemek képződésére, Ehrenberg berlini tudós megmutatta.

A buda-esztergami vidék is bővelkedik szerves testek által képződött kőzetekben. E kőzetek a következők: 1) a budapesti durva mész; 2) a nummulit mész; 3) a budai márga; 4) a barna szén és 5) a szénpala.

A durva mész. Ennek rétegei egymásra közvetlen lerakodva, vagy pedig agyagos meg homokos, valamint márgás rétegekkel felváltva, több száz lányi vastag rétegesoportozatot képeznek, mely a pest-budai durva mészképlet neve alatt ismeretes. E durva mészképlet önálló dombvonalokat képez, melyek a budai régibb kőzetek által alkotott főhegylánczolatot öv gyanánt veszik körül. Timnyénél kezdve, Perbál, Tök, Zsámbék, Pusztá-Both, Étyek, Soóskút, Pusztá-Berki, Diós-Órás, Kis-Tétény mellett, egész Promontorig. Nem egyéb e durva mész, mint különmemű tengeri állatok szénsavas mészből álló héjaiknak halmaza, mely egy bizonyos kövülési vegyfolyam következtében szilárd mészkővé vált. Ez állatok következők: puhányok, foraminiferák, bryozóák, ostrakodák és serpulák. — A maradványok különmeműsége szerint megkülönböztethető: az alveolina mész, tapes mész, cerithium mész, haplophragmium mész, bryozoa mész, serpula mész.

Az alveolina mész a durva mészképlet alsó osztályzatában fordul elő, és Lajta mész neve alatt ismeretes. Túlnyomólag a pecten héjaiból, valamint foraminiferákból áll. A foraminiferák közt a leggyakoribbak az alveolinák. Benne gyakran echinodermákat is találhatni. — E mészréteg Bián az ú. n. Űrgehegyen (Zeiselberg) igen bőven van kifejlődve.

A tapes meszet kivált Tapes és Cardium héjai alkotják. — Leginkább észlelhetni Timnyén a Kutyahegyen s az alsó kőbányában.

Cerithium meszet kivált a cerithiumok képezik. Timnyén a Kutyahegyen, a felső kőbányában ezen rétegben fejtik a követ.

A haplophragmium mész kivált foraminiferákból áll, melyek közt leginkább felismerhetők a haplophragmiumok és miliolideák, minthogy azok külső alakja nagyon feltűnő. A haplophragmium mész főbb lelhelyei a timnye-sörögi, a perbáli és töki kőbányák. Itt a haplophragmium roppant nagy mennyiségben fordul elő, még más helyeken ritkábban. — E mész többnyire oolitos, és kétségkívül leg nagyobb fontossággal bír, minthogy az oolitos szövégű mészrétegek a legkifejtőbb építészeti, faragási és szobrászati kőanyagot szolgáltatják. Ebből épült az Akadémia palotája, a redoute stb. — E rétegek az említett cerithium és tapes mész közt helyezvék el, s a kőbányák legnagyobb részét e rétegekben találjuk.

A bryozoa mész helyenként vékony szalag alakjában fordul elő, mint a perbál és páthi kőbányákban.

A *serpula* mész a perbáli bányában egy réteget képez, közvetlen a *haplophragmium* réteg felett.

A durva mész mindezen rétegei állati eredetűek. Van még a durva mésznek egy igen érdekes válfaja, mely sokáig Zoogennek tartatott, míg Dr. Unger microscopi vizsgálatai nyomán növényi eredetét bizonyította. Ez az ú. n. *nullipora* mész, különösen elterjedve Bécs körül. A nulliporák Unger szerint algák, melyek szénsavas meszet oly nagy mennyiségben fejlesztenek, hogy tökéletlen merő anyagot képeznek, melynek szerves szerkezetét csak a legnagyobb microscopi nagyítás mellett vehetni ki és tanulmányozhatni. Helyenként oly nagy mennyiségben vannak kifejlődve, hogy közetréteget képeznek. A budai vidéken eddig csak Bián észlelt értekező egy kiválóan nulliporákból álló mészréteget, a durva mészképlet alsó osztályzatában 1—2 lábnyi vastagságban az *echinodermák* és *pectenek* rétegei közt.

Eddig látnuk a szerves testek szerepét a durva mész képzésében. Van még a mész képződésének egy más lényeges tényezője, melynek hiányában a szerves testek sohasem képeztek volna szilárd közetet. E tényező azon vegyfolyam, melynek a szénsavas mészből álló héjak mindeddig alá voltak vetve, s mely a kötszert szolgáltatta, a mely a szerves testeket összeforrasztotta. Nehány héj mesze ez, mely a rétegeket átható nedvesség által felolvasztatott, s azoknak felső és alsó felületén lerakodott. E vegyfolyam működésének tulajdonítjuk néhány héj eltűnését, a megmaradt szerves testeknek szénsavas mészszelei bekérgülését s a mészmagvak képződését. Csak néhány héj szénsavas mesze tűnván el, a héjak másik osztályára e vegyfolyam semmi hatást sem gyakorolt. Ez utóbbi osztályokhoz tartoznak: a *pectenek*, *ostreák*, *echinodermák*, *foraminiferák*, *ostrakodák* és a *bryozoák*. Ezeknek héjai mindig jól meg vannak tartva, habár többnyire mészszelel bekérgezve. E puhányok héjai pedig, a *pecteneket* és *ostreákat* kivéve, többnyire már eltűntek, s csak ezeknek magvait meg lenyomatait lehet még észrevenni. Az utóbbiak tehát a szénsavas meszet szolgáltatták, mely a megmaradt szerves testeket s az oda jutott homokszemeket összeforrasztotta. Dr. Leidott és Dr. Rose bizonyították, hogy a puhányok héjai vagy *arragonit*-féle, vagy *calcit*-féle mészből állanak, és Suss volt az első, ki meggyőződött arról is, hogy a puhányoknak csak azon héjai tűntek el, melyek *arragonit*-féle mészből állanak, és sohasem a *calcit*-féle mészből állók.

A szerves testek maradványainak befolyása a durva mész válfajainak képződésére, azok nagysága és alakja szerint, nagy fontossággal bír. A *foraminiferák*, *bryozoák*, *ostrakodák* többnyire microscopi kicsinységűek, míg a puhányok átmérője többnyire 1—2 hüvelyk. A durva mész szövege tehát attól függ, hogy összetételökben a puhányok, vagy pedig a *foraminiferák*, *bryozoák* és *ostrakodák* vesznek e túlnyomólag részt. A puhányok maradványai által képződött durva mész líkacsos, üregei nagyobbak vagy kisebbek, s e mész-válfajt legin-

kább megilleti a durva mész neve. A foraminiferák és ostrakodák héjaiból eredt mészkő salitos. A bryozoák által képződött mész sejtes. A serpula mész durván szemcsés.

De a vegyfolyamnak is van befolyása a durva mész válfajainak képződésére. E vegyfolyam hatása romboló és alkotó, a mennyiben az arragonit-féle mészből álló héjak mesztét eltávolítja, s ugyanazt a héjak belső és felső felületein lerakja, s a héjak halmazának üregeit is betölti.

A nummulit mész. Ez a nummulit-képlet felső osztályzatában képez inkább vagy kevesebb vastag rétegeket. Míg a durva mész elterjedése rendszeren távolabbra esik a budai főhegylánczolattól, a nummulit mész annak szerkezetében tetemes részt vesz, helyenként nemcsak annak oldalait, de gerincét is, sőt itt ott a hegylánczolat csucsait is képezvén. Jegyeztes, tömött kőzet ez, melynek szerves eredetét friss törés lapján alig ismerhetni meg. Hogy arról meggyőződ-jünk, a kőzet azon oldalát kell megtekinteniünk, mely a lég hatásának ki volt téve, hol az elmállási vegyfolyam a köt-anyagot részben eltávolította. Mint neve is mutatja, e mészfajt túlnyomólag nummulitok képezik. A nummulitok a foraminiferák egyik legérdekesebb nemét képezik, a mennyiben helyenként nemcsak oly nagy mennyiségben vannak kifejlődve, hogy kőzetrétegeket képeznek, de egyszersmind földünk kifejlődésének történetében is a legfontosb szerepek egyikét játsza, mintán csak egy-egy élesen megkülönböztetett geológiai korszakot jellemeznek. A hol előfordúlnak, már régóta magukra vonták a nép figyelmét, és különböző mondák keletkezésére adtak alkalmat. Erdélyben Sz. László pénzének, Lengyelországban egy igen fősvény hercegnő megátkozott és kővé vált pénzének mondják stb. A nummulitokon kívül helyenként még orbitoidák és operculinák is bőven vannak, mint a budai Mátyáshegyen, Pusztá Domokoson és Mogyoróson.

A nummulit mész tehát, mint a durva mész, tengeri állatok szén-savas mészből álló héjainak köszöni eredetét. De itt a kövülési vegyfolyam már annyiból végét érte, a mennyiben a szerves testek eredetileg laza halmazára már tömött, szilárd közetté vált. Már a fennebbiekből kitűnik, hogy a nummulit mészben levő kövületek csak oly tengeri állatok, melyek calcit-féle részből álló héjakkal bírtak. Az arragonit-féle mészből álló szerves testeknek semmi nyoma benne. — Ezek a kövülési vegyfolyam alatt egészen eltűntek, s az eltűnésök által eredt üregek is ki vannak töltve.

A budai márga. A márga-képlet, mint Szabó koszorúzott pályaművében írja, agyagos mész, márga, meszes homok és homokos agyag számos rétegeből áll, melyek egymással ismételve váltakoznak, oly módon, hogy a tömöttebb és szilárdabb mésztartalmúak az uralkodók, míg az agyag- és homok-keverékkel lazítottak csak alárendelt szerepet visznek. E mészmárga főleg Buda közelében van erősen kifejlődve, úgy, hogy Budát a márga környékének mondhatjuk! Szabó József jeles műve e márga szerkezetét és kiterjedését tüzetesen

előadja, megemlítvén, hogy a vár alagút egy hasadékabán foraminiferákat is talált. Értekező microscopi vizsgálatai nyomán azon eredményre jutott, hogy a márga mesze csaknem egészen foraminiferákból áll. E szerint a márga és a szerves testek által képződött kőzetekhez számítandó, ámbár nem mondható tisztán állati eredetűnek, miután még ásványi részek, agyag meg homok is vannak benne.

A budai márga és a kis-czelli tömött agyag foraminiferái legnagyobb részt azonosak azokkal, melyekkel az u. n. badeni agyagban Bécs környékén fordulnak elő. De Buda vidékén oly kovahéjakkal bíró foraminiferákat nagy mennyiségben találhatni, a melyek Bécs környékén nincsenek.

A barnaszén és a szénpala. A buda-esztergami vidék barna széntelepei két, egymással palaeontologiai ismejelek által élesen megkülönböztetett képletben vannak lerakodva, melyek elseje az eocen, másika pedig az oligocen réteg csoportozat legalsóbb osztályzását képezi. Az eocen kőszéntelepek Doroghon, Tokodon, Annavölgyben. Sz. Ivánon és N.-Kovácsiban miveltenek; az oligocen kőszéntelepek pedig Csolnok, Mogyorós és Bajoth határában. E két képlet, kőszéntelepeinek vastagságára nézve, állandó különbséget mutat. Az oligocen kőszéntelepek összes vastagsága alig egy öl, míg az eocen telepeké rendszeren 2—6 ölet is tesz. Az eocen kőszéntelepek többé kevésbé vastag mocsárvízi mész rétegeivel váltakoznak. A mocsárvízi mész rétegeinek vastagsága az esztergami vidéken sokkal csekélyebb, mint a budain; valamint a szénpala is a budai környéken nagyobb mértékben van kifejlődve. Általában az esztergami eocen telepek kőszene némileg tisztább, mint a budai, t. i. az előbbi kevesebb hamut tartalmaz, mint az utóbbi. Az esztergami kőszénképlet képződésénél tehát a körülmények kedvezőbbek voltak a tiszta növényanyag összehalmozódására nézve, mint a budai vidéken. Az eocen kőszénképlet képződési módját illetőleg úgy véli értekező, hogy az harmadkori turfa-képletből származik. Az eocen széntelepek t. i. eredetükre nézve szoros összeköttetésben állanak a mész-rétegekkel, melyek a széntelepekkel váltakoznak. Miután pedig mindkettőben, valamint a szénpalában, csak mocsárvízi puhányok maradványai fordulnak elő, önként következik, hogy mind a kőszén, mind a szénpala a mészmocsárban eredtek. A mocsárvízben pedig a növények oly hatalmas összehalmozódását, mely oly vastag kőszéntelepeket képezhetett, csak buja turfa-növényzet idézhette elő. Hogy turfa-növényzet mésztuff képződésével együtt létezhetik, arra példát a jelenkor is mutat. Tengeri buja növényzetről szó sem lehet itt, mert, a szerves testek maradványaiból ítélve, azon növények összehalmozódásakor itt tenger nem lehetett. A mi pedig az oligocen kőszéntelepeket illeti: úgy látszik, hogy a növények összehalmozódása folyók által történt. A szerves testek olyanok, melyek félig sós vízben is előjönnek. A növények tehát, melyekből az oligocen széntelepek eredtek, a tenger oly helyein gyűltek meg, a hol a folyók vize a tenger vizével összekeve

redett. A szénpala pedig nem egyéb, mint a szénnek meg ásványi részeknek keveréke. Képződésének okozói ugyanazok, mint a kőszénéi, csak hogy itt ásványi részek hozzájárulta következtében a kőszén tisztatlanabb és palás lett.

Óhajtjuk, minél többször találkozzunk értekezővel Akadémiánk szószerén. Ő szakában nemcsak hazai természettudósaink közt tűnik ki, nevét a külföld is méltán becsüli.

Ugyanez ülésben Vész János Armin lev. tag egy feladat megoldásával foglalkozott a „leirati mértan“ köréből. Új tárgy irodalmunkban. Értekezőtől egy egész munka, egy kimerítő kézikönyv van készen a leirati mértanról. Reméljük, hogy még ez évben sajtó alá kerül, az Akadémia költségén, s ismét pótolva lesz egy hiány a magyar tudományos irodalomban.

Február 6 án, a philos., törvény- és történettudományi osztályok ülésében, egy philosophiai és egy archaeologiai értekezést hallottunk.

Horváth Czirill r. t. „Cartesius bölcsészeti főelvét“ ismerteté. Az alapos értekezésnek eredményei: 1) hogy az újkori, mint anthropocentricai philosophiának álláspontját Cartesius állapította meg; 2) hogy az ezen álláspontot érvényességre juttató elv legelőször szent Ágoston által mondatott ki; 3) hogy azt a philosophián belől valódi elvvé Cartesius tette; 4) hogy az a philosophiai bizonyosságnak föelve; 5) hogy a „cogito, ergo sum“ az újkori, vagyis a Kant, Fichte, Schelling, Hegel által a subjectiv, objectiv és absolut álláspontokon keresztül tovább fejlesztett idealismusként föelve.

A másik, az archaeologiai, illetőleg műtörténeti értekezés tárgya volt Kanitz Ferencz ily című munkájának: „Serbiens Byzantinische Monumente“ ismertetése. Henszlmann Imre lev. tag az osztály által volt ez ismertetésére felszólítva.

„Hazánk, úgymond Henszlmann, hazánk volt a középkorban az a föld, melyen át nyugat kelettel közlekedett. Miután a török déli és keleti szomszédainkat meghódítá, szerepünk megváltozott, s ekkor a nyugat hazánkat mintegy védfalul tekintette a török ellen, s e szerep akkor is fenmaradt, midőn e védfal lerontása után a Száva táján, több ízben mind közelebb közelebb állítottatott fel Németország-hoz. Végre a török uralom megszűnté óta megint azon hivatással kecsegtettek bennünket, hogy a nyugati civilisatiót terjeszszük kelet felé. E három nézetet igazolják, vagyis inkább illusztrálják mai napig fenmaradt építészeti emlékeink vagy emlék romjaink, mindamellett, hogy mindaz csak igen csekély részét teszi annak, a mi egykor létezett.“ Mutatják e műemlékek és romok, hogy hazánk nyugat és kelet közt előbb a közvetítő, utóbb, kivált III. Béla és Mátyas korában, a polgárisodást terjesztő, végre védői szerepet vitte. Látjuk ezt a szerb és oláhországi fenmaradt zárda- és templom-épületeken, melyeknek építésekor a dél-keletről származó byzanti styllal eleinte a hazánkból menő román, s utóbb szintén tőlünk átszármazó csúcs-íves styl szü-

vetkezvén, országunk határain oly emlékek keletkeztek, a melyek alkotásában keletnek és nyugatnak csaknem egyaránt része volt.

Ismereteink e részben még hézagosak; de Kanitz Ferencz hazánkfiának 1864-ben, Bécsben, a kormány költségén megjelent fennebb érintett munkája oly tér kellő közepébe vezet bennünket, a melyen biztos életet hozhatunk a szerbek középkori építészetéről, valamint arról is, mennyire folyt be erre saját tevékenységiünk. Érdekes monographiát közölt már 1860-ban Reissenberger Lajos erdélyi hazánkfia is a bécsi központi archaeologiai évkönyvek IV. kötetében az oláhok Argyis nevű régi székvárosában fenmaradt kolostor és egy-szersmind püspöki templomról, mely ismereteinket ez irányban is ki-terjeszti.

Kanitz szerint Szerbiában az emlékszerű építészeti tevékenység csaknem ugyanazon időben kezdődik, mikor hazánkban is elfogadták a román stylt, t. i. a XII-ik század vége felé, vagyis, szorosabban véve, e század utolsó negyedében. Nálunk akkor a Byzanczban növekedett III. Béla uralkodott 1173-tól 1196-ig; Szerbiában pedig Neemanje István (1165—1197), a ki 1197-ben, miután az úgynevezett Neemaniai dynastiáját megalapította, az Athos hegyének valamelyik zár-dájába vonúlt vissza. A magyar királynak köszönjük a fehértvári állami templom újra építésén kívül azon egész lendületet, mely az esztergami és pécsi székes egyházakon kívül számos más emléket emelt: míg a szerb király szintén családja temetkezési templomát építette a stude-niczai kolostorban, mire nem sokkal a žiříai zárdá és templomépítése következett. A két király családja a következő század elején is vi-szonyban maradt egymással: mert Béla fia, Imre, Neemanje István második született fiát, Volkánt, támogatta annak bátyja, István ellené-ben, s csak az ifjabb testvérnek, sz. Szávának sikerült bátyjait ki-békíteni, és befejezni az atyja által kezdet templomát, melybe 1204-ben az athosi zárdában elhunytak tetemeit átvitte. — Valamint Magyarországon III. Béla, úgy Szerbiában Neemanje István kora előtt nem fejlődhetett ki az emlékszerű építészeti mozgalom, mert e tevé-kenységet mindkét országban akadályozták a belviszályok, a bolgárok és a byzanti császárok ellen folytatott háborúk, sőt Szerbiában Nee-manje István még 1173-ban is kénytelen volt a byzanti felsőbbiséget elismerni, mitől Bélát eszélyessége és családi összeköttetése az akkori császárral megóvta. 1180-ban István a zentai főnököt legyőzte, s 1186-ban Nissát meghódította, legnagyobb hatalma tehát e korszakba esvén, a nagy studeniczai kolostor építése az 1186—1197 közti kor-szakba esik. E zárdát királyi vagy czári kolostornak (zarska lavra) nevezik a szerbek; részint fényes és gazdag tekintete, részint királyi alapítója után. S valóban, e kolostor a legfényesebb és legnagyobb egész Szerbiában. Anyaga fehér márvány, s van benne a főtemplom-kon kívül egy későbbi korból származó, igen csinos, kisebb templom is, s még több épület, részint a szerzetesek, részint vendégek számá-ra. A főtemplomnak (a XII. századból) fal közti hossza nem nagyobb

20,5 lábnál, míg fal közti legnagyobb szélessége csak 28,5 lábnyi. Kiterjedésére nézve tehát középszerű épület, de érdekes, mivel jobban elült az egykorú konstantinápolyi templomoktól, mint más, későbbi szerb egyházak. Jele, hogy építéskor a bizanti, keleti befolyás felett túlnyomó volt a nyugati, magyar befolyás, talán éppen azért, mivel István király kénytelen volt a bizanti császárnak hódolni 1173-ban, s csak utóbb, mikor a templomot építette, menekülhetett meg e vazall-féle állapothól.

Előadván értekező a bizanti styl fejlődésének korszakait s e korszakok főjellemvonásait, azon eredményre jut, hogy a bizanti stylú templomoknál jellemző a kúp s a kúpoknak egyenes vagy András-féle keresztté csoportosulása. Studeniczában csak egy kúp van, t. i. a főkúp, kelet felé van ugyan még az apsisnak nagyobb és apsidioloknak kisebb félkúpja, de ezen hármas félkúp nem esik a bizanti, hanem a basilika, és így a román alakok sorába. A bizanti egyenlő ágú kereszt létesítésére hiányzik a Studeniczában az éjszaki és déli kúp vagy félkúp, melynek helyén valóságos román kapuesarnokot látunk. Inkább a bizanti elrendezéshez közeledik a főkúpra nyugat felé következő osztály, s az ez előtti előcsarnok vagy narthex, de itt is a bolt igen nyomott esücs-íves donga-bolt levén, ez inkább román, mint bizanti természetű. Az egész tehát tökéletesen ki nem fejlett román stylú, mely által, hogy kereszthajója tulajdonképen nincsen, még az ő kereszttyén vagy basilika módhoz közeledik, a mi éppen az akkori magyar egyházaknál jellemző; más részt a bizanti stylra emlékeztet a kúp, a narthex s az a körülmény, hogy a templom több hajóra nincsen felosztva.

Tárczánk szűk köre nem engedi, hogy értekezőt műtörténeti vizsgálatainak bővebb részleteiben kísérjük, s előadását kimerítőleg ismertessük. A szakember feltalálja e részleteket az Archaeol. Közleményekben, hol az értekezés rajzokkal illusztrálva meg fog jelenni. Mellőzzük azokat is, a miket a žičai zárdáról és templomról mond értekező. — a szerb építéset e nevezetes műemlékéről, melyek zárdáját II. István király és fia, Radoslav, alapították a XIII. században, míg templomát ugyanazon század kezdetén sz. Száva építette, a ki mint első érsek székel ott. E műemléken is fölmutatja Henszlmann a nyugati művészet befolyását, úgy, hogy — mond értekező — e templom talán még inkább megközelíti a román stylt, mint a studeniczai, mit az Imre királyunk és a szerb I. István közötti viszonyból kimagyarázhatni.

A XIII. század eleje és a XIV. század közt, mint látszik, Szerbiában igen csekély volt, vagy éppen nyugodott az építészeti tevékenység. — A XIV. század második felében épült műemlékeken mindinkább gyöngyölni látjuk a nyugati befolyást, s helyébe mindinkább a bizanti befolyás lép. Az említett két időszak közt Szerbiában II. Uros és Macedonia meghódítója, Dusán, uralkodott (1356-ig). — Utána csak fia ült trónon (1367-ig) a régi Neemanje dynastiából. Ezt követte

a Knez Lázár által alapított uralkodó család, mely már a töröknek volt vazallja. Innen magyarázható, miért kapott alatta lábra a byzanti styl, melyet az eltulajdonított és mecsetekké átváltoztatott templomokkal és templomokban akkor elfogadtak a török hódítók is, és csak később alakítva át saját nézetök tehetségök s szükségletök szerint. Öt szerb templomot hoz fel értekező az érintett korszakból: a ravaniczait, krusevaczit manassiait, szemendriait és pavliezait. Építészeti elve, de csak is elve, mind az ötnek a konstantinápolyi sz. Zsófiáé; eltérésekkel az elv alkalmazásában

A szerb-byzanti iskola — mond végül értekező, Kanitz munkáját idézve — behatott Magyarország déli részére is. A szerb építészeti tevékenység második korszakának tekinthetni, a mely a Duna balpartján, jelesen a Frušca-Gora pompás táján fejlődött Szerém megyében, az erdős nevű (mons almus) hegységben, a Duna, Dráva és Száva közt. Itt mintegy 12 mértföldnyi területen, bájos völgyben, 12 kolostort alapítottak — Kanitz szerint — a Brankovics családból való despoták, Henszlmann szerint pedig azon szerbek, kik, miután hazájukat a török elnyomta, ide a Szerémségbe költöztek. Kanitz a kame-niczai parochialis templomon kívül, meglátogatta a krusedoli, jaszaki, rakovaczi, bešenovi, oppovi, vrđniki, šišatoviczi, koveždini és beoćini kolostori templomokat. — Ezen épületek közül csak az öt első eszatholtni a régi szerb emlékekhez, míg a többi, különféle átépítés által elferdítve, a byzanti stýlnak csak kevés jellegét mutatja, s inkább hasonlít a rococo időből való nyugati templomokhoz. — Ámbár a Szerémség templomai későbbben alapíttattak, mint a krusevaczi, mégis mindnyájan nélkülözik az egykorú tornyot. Mai tornyaik későbbi toldás eredményei. E templomok régi fresco képei Panselinos athosi iskolájára emlékeztetnek, de gyakran hiányzik a körvonalok tipikai szigorúsága, s a fölfogás komolysága, s a képek elgyöngülnek a nyugat szembeszökő részletes befolyása alatt, melynek egyénítési tehetőségéhez nem bírnak felemelkedni. — Eltekintve emlékszerű jellemükről s gyakran jeles építészeti technikájukról (anyaguk a téglaréteggel felváltott faragott kő), a szerémségi építmények a szerb építészet utolsó nyilvánulásai, s mint valóban nemzeti alkotások, helyet érdemelnek a művészet történetében. Később idegen utánzása következik, mely se a szertartás követelésének, se a byzanti styl hagyományainak nem felel meg.

Végül a kurten d'argyisi kolostor és püspöki templom ismertetését adja értekező a Jahrbuch der k. k. Centralcommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäle IV. köt. nyomán.

Február 13-án, a nyelv- és széptud. osztály ülésében, Fogarasi János r. t. folytatá és bevégezte értekezését Kriza székely népköltési gyűjteményéről, nyelvészeti tekintetben.

Február 20-án a philos., törv.- és tört. tud. osztályok voltak együtt.

Előbb Wenzel Gusztáv r. tag tön jelentést 1863—1864-ki tudományos utazásáról. Szólt azon egyházi és világi levéltárakról, melyeket meglátogatott; szólt azon becses történeti adatokról, melyeket e levéltárakban talált; s végül a hazai levéltárak ügyében nemely általános észrevételeket mondott el, különösen ajánlva levéltáraink ügyét a jövő törvényhozás figyelmébe. Értekező ugyanis előadta, hogy sok helyt az ügyvédek maguk elpusztítottak sok okmányt, melynek a családi ügyek védelmében hasznát nem vehették, habár a hazai történelem szempontjából a legérdekesebbek voltak is. Azon körülményből, hogy az uradalmi ügyvédek kezére volt bízva több helyen a levéltár, következett, hogy ennek rendezésében és lajstromozásában nem a történelmi szempont szerepelt. Kíváncsot, hogy a családi levéltárak rendezése szakértőkre bízassék. A rendezés elhanyagolása több esetben a törvényhozás azon intézkedéséből is folyt, mely szerint a levéltár a legidősb testvér, nem mindig a legjobb ör, őrizetére volt bízva. Nem kis szerencsétlenség, hogy gyakran igen alkalmatlan, rossz helyen, magtárban, padláson stb. tartják a levéltárt, a hol könnyen ki van téve a romlásnak. Az elszakadt okmányokat csírral ragasztják össze stb. A M. Tud. Akadémia azon családoknak, melyek alkalmas helylyel e végre nem rendelkezhetnek, okleveleik őrzésére ily helyiséget felajánlott ugyan: de az Akadémia ez ajánlatát kevesen vették figyelembe, inkább veszni hagyják a becses történelmi kincseket. Ezekhez járul végre, hogy több helyt, kivált 1848 után, s kivált a községi és hatósági levéltárak kézelése körül, nem volt elég szigorú ellenőrzés, a minék következtében számos becses okmány végkép elpusztult. Több példát mondott erre értekező. Megannyi tekintet, melyeknél fogva részünkről is óhajtjuk, hogy a törvényhozás, e hazai történelmünkre nézve oly fontos tárgyra figyelmét mielőbb terjeszsze ki.

Wenzel után Purgstaller József r. tag „az anyag és erő közti viszonyt“ fejtegette.

Értekező örvendetes jelenségnek tekinti, hogy mai nap a bölcsészek a természetbuvároknak az anyagi világ sokféle tüneményei és azokban nyilvánuló törvényei körül tett nyomozásait nemcsak figyelemmel kísérik, hanem azokat a bölcsészeti feladatok megoldására és tudományok terjesztésére fel is használják. Egyetért értekező azokkal, kik oda nyilatkoznak, hogy a természet és szellem se rideg ellentétet, se határozatlan azonosságot nem képeznek, hanem eredeti rokonságban vannak, s hogy tevékenységre és fejlődésfokra nézve különbözőnek egymástól. — Századok óta — úgymond értekező — azon kérdés megfejtése foglalkodtatja a bölcsészek elméjét: mily viszony létezik az anyag és erő, a tünemény és eszme között? A feladat szövevényes, de megoldásához sokkal biztosabban foghatni korunkban, mintsem azelőtt lehetett, minthogy a legújabb korban a természettudományok, ezek között a vegytan, bámulatos felfedezéseket hoztak napfényre.

Nagy fontosságot tulajdonít értekező azon vegytani fölfedezés-

nek, hogy a vegyülés meghatározott és változatlan súlymennyiségben történik. E vegyülési változatlanság okát nyomozván, a természettudósok — úgymond értekező — azon föltevésben egyezének meg, hogy az anyag nincsen folytonosan elterjedve, azaz szakadatlan, hanem igen is szakozott, állván különvált és oszthatatlan elemekből, melyeket parányoknak neveziünk. A parányok mibenlétére nézve, így szól értekező, szétágaznak a természettudósok véleményei. Különösen két felekezetet emel ki értekező, melyek közül az egyik mennyileges, a másik egyedül minőleges parányokat véd. — Miután mind a két nézetnek egyoldalúságát mutatta meg értekező, az erő fogalmának tisztába hozására szükségesnek tartotta legelőbb a létezőt s a vele járó tevékenységet, azután az önállóság és okság fogalmait terjedelmesen fejtegetni. — Az önálló lénynek tevékenysége — mondja értekező — az erő; az erő tehát a létezőnek belsejéhez tartozik, de az általa végbevitt tett által jelentkezik. — A természettudósok, így szól értekező, többnyire csak felteszik az erőket, mint a változások okait, s azokat felhasználják a mozgások és tünemények értelmezésére. Kevesen vannak, kik az erő mibenlétének nyomozására vállalkoznak. E természettudósok azon eljárást követik, hogy az anyag és erő közti viszonyt igyekeznek felderíteni. Tapasztalati adat az: hogy a természet körében az erő az anyaggal függ egybe. A feladat az, hogy meghatározassék: az anyag és erő egyik-e, vagy pedig különböznek egymástól? Értekező azon eredményre jön, hogy az anyag és erő azáltal különböznek egymástól, miszerint az erő a lénynek belsejét, az anyag külsejét, annak jelenségét teszi. Minthogy a lénynek belseje külseje által nyilvánítja magát, s a külső a belsőből keletkezik: ennél fogva az anyag és erő egybekapcsolva alkotják a világi lényt, s erre nézve elválhatlanok egymástól. — Hogy az anyagnak az alapját az erő teszi, abból is bebizonyúl értekező szerint, hogy az anyag tulajdonságai mind megannyi erőnyilatkozatok. Azért is legelőbb az alap-erőt vizsgálja értekező. A természettudósokkal egyetértőleg azt állítja értekező, hogy az anyagi elemek valóban önállóak. Minden önálló lény sajátos mibenléttel bír, miáltal a többi létezőktől különbözik. E különbözésnél fogva a lény a többi létezők körében helyet foglalván, mibenlétét fentartani törekszik. Az önálló lény tehát belső alkotásánál fogva oda van utasítva, hogy mibenlétét tartsa fenn — omnis natura est conservatrix sui. — E szerint az anyagi elemek alap-ereje az önfentartási hatalom. Az önfentartás valóságos öntevékenység, melytől az anyagi elemet megfosztani nem lehet, a nélkül, hogy önállósága megszűnjék. Ezen önfentartást a természettudósok is elismerik, minthogy elvül fogadják el, hogy az erő úgy, mint az anyag, állandó, s mindkettőnek összes mennyisége semmi természeti hatalom által nem szaporítható vagy fogyasztható. Az öntevékenység az anyagi elemekben, így szól értekező, szűk korlátok közé van szorítva, annyira, hogy működéseik majd egyedül külbefolyás szüleményeinek jelentkeznek. Ezt észrevevén a régi bölcsészek és természettudósok,

azon nézetre jövenek, hogy az anyagi elemek belső tevékenység nélkül szükölködnek, s hogy az anyag magában véve tehetlen — materia iners. — Értekező azon meggyőződést fejezi ki, hogy az anyag tehetlensége, helyesen felfogva, megegyeztethető az önfentartásra vonatkozó belső tevékenységgel, sőt egybefügg vele. Miután a világi lény arra van útasítva, hogy mibenlétét tartsa fenn, nincsen felhatalmazva arra, hogy saját mibenlétét változtassa, hanem kénytelen meglevő állapotát megtartani, akár nyugalom legyen az, akár mozgás. Az anyagi elemnek azon alkotása, minélfogva kénytelen állapotát megtartani, a tehetlenség, az önkény és szabadság hiánya. Hogy ezen felfogás helyes, mondja értekező. a természettudósoknak azon legújabb nézete is megerősíti, miszerint az anyagi elemek eredetileg mozgó, nem nyugvó állapotban léteznek, minélfogva saját létezésükre vonatkozó tevékenységgel bírnak. — Az önfentartás, így szól értekező, tulajdonkép védelmi állapot, minélfogva a lény, közönynyel viseltetve mások mibenléte iránt, nem támadja meg azokat, csak a maga ellen intézett megtámadást veri vissza. Minthogy az önálló és különvált lény a többi létezők rendében áll, ennélfogva tért, azaz helyet kell elfoglalnia és azt védenie. A helyfoglalás nem lehet korlátlan, mert ezen esetben a létezők többsége megszűnnék, egy létező foglalván el az egész tért; a világi lény tehát csak korlátozott tért tölthet be. — E szerint van az anyagi elemnek térbeli korlátja, következőleg van bizonyos terjedéke, nagyságának határozott mértéke is. Miből érthető, hogy az anyagi elemek minőséggel és mennyiséggel, tartalommal és terjedékkel bírnak. Helyét védvén az anyagi lény, nem tűri, hogy mások benyomuljanak, hanem ellentáll azoknak; ezen ellentállás az áthatlanság, mely azon erőnyilatkozatot teszi, miszerint az anyagi lény helyét oly erővel tölti be, hogy más elem azon egy helyen és ugyanazon időben nem létezhetik. Az önfentartásban az úgynevezett ellökési erő befoglaltatik, s az ellentállási erőtlől voltaképen nem különbözik. — Az önfentartási erő elkülönítő; ezenkívül, mond értekező, összekötő erő kívántatik, melynek hivatása az elemek egyesítése. Hiányozván a kérdéscsere erő, az elemekből nem alakulhatnak testek, annál kevésbbé létesülne a testekből rendezett egész, azaz világrendszer. A természet észlelése napfényre hozta, hogy az egyesítő erő a vonzó erő. A vonzó erőt illetőleg, a természethuárlás eredményei szerint, a szóban levő erő három irányban működik, minélfogva azon erőnek három nemét különböztetjük meg, úgymint a phisikai összetartás, a vegytani rokonság erejét és a nehézségerőt. Ezeket megismeretvé értekező, befejezé értekezését, azon kijelentéssel: hogy egy felől az anyagi elemek erőinek részletes tárgyalása a természettudományok feladata, más felől a természet-erő mélyebb alapjának kikutatása az eszme és tünemény közti viszony fejtegetésére vezet; — e fejtegetés azonban terjedelmes levén, azt máskorra hagyja.

T A K S K O R A.

M Á S O D I K K Ö Z L E M É N Y.

A visszavonúlt magyar sereg a Lech partján ütött tanyát; itt állott szekérvára a hadjárat alatt szerzett gazdag zsákmánynyal és a foglyok nagy tömegével. Előörseik a síkon a tábor előtt jó távolban foglaltak állomást. Ezek még ezen éjjel egy vigyázatlanul rájuk bukkant német csapatot, mely hihetőleg kémszemlét volt teendő, körülfogtak, s részint levágtak, részint fogságba ejtettek. A foglyok közül aztán néhányat szabadon eresztvén, általok Ottónak gúnyos, boszantó s kihívó izeneteket küldtek *).

Mind ebből, mind a magyar tábor-állomás választásából, mely az előbbi napokban esett záporoktól földagadt Lech partján történt **), kitűnik, hogy a magyar hadvezérek túlnyomó erejökben igen bizakodva, a diadalt a kedvök szerint választott nyílt mezőn előre is bizonyosnak hitték, s elég vigyázatlanok voltak a harc lehetséges szerencsétlen kimenetelére nem is gondolni, mely esetben a rohanó hegyi folyam visszavonulásuk s menekülésök újtába tetemes akadályt vethetett.

*) Ez éji csatározásról egyedül a *Chronica Episcoporum Merseburgensium* emlékezik. *Pertznél VIII. köt. 164. l.* — Több mint másfélszázaddal később szerkesztették ugyan e krónikát, de azért ez adatát, akár régebbi írott forrásból, akár csak hagyományból volt merítve, nem tarthatjuk elvetendőnek.

**) Hogy a Lech e napokban igen megáradt, csak hazai krónikáink említik, kik a magyarok szerencsétlenségének egyik fő okául éppen azt állítják, hogy e folyó ekkor igen meg volt áradva.

Szent Lőrincz nap előestéje volt, azon napé, melyen 48 évvel az előtt, 907-ben, a magyarok a hazájokra tört német sereget Pozsonynál összetörték. A sors úgy akarta, hogy a Németországot dúló magyar nemzetet épen ez nap sújtsa az elkeseredett német nemzet boszúja.

Ottó a bekövetkezendő ünnepre seregének általános böjttöt hirdettetett. A táborában volt papsággal hajnal hasadtakor ünnepélyes misét tartatott, s bűneit áhitattal meggyónván, töredelmes szívvel vette magához az uri szent vacsorát. Még előbb letérdepelve fogadást tett, hogy ha az isteni kegyelem fegyvereinek győzedelmet ad, szent Lőrincz tiszteletére Magdeburgban püspökséget állít, s királyi palotáját, mely csak nem rég kezdett épülni, székes-egyházzá alakíttatja. Igen is érezte ő e nap jó vagy bal kimenetelének egész fontosságát; s midőn a reggel szürkületében a vele szemben terülő magyar sereg tenger sokaságán a megdöbbenés némi zavarával végig tekintett, lelkét csak Isten segélyébe vetett hite vigasztalásával erősíthette. E hit volt az, melyet a vallás ünnepélyes szertartásai által vitézei lelkében is felgyulasztani törekedett *).

Az egyházi szertartás végeztével a király lelkesítő beszédet tartott híveihez, melyben őket eddig a birodalom határain belől és

*) A hagyomány szerint, melyet a XII. század elején irt *Chronica Episcoporum Merseburgensium* jegyzett föl. Pertznél VIII. köt. 165. l. Ulrik püspök a király imája után dalmatikája újját lehasítván, dárdára tűzve magasra emelte s a sereget lelkesült szóoklattal tüzelte a támadás megkezdésére. Minthogy azonban e hatásos jelenetről, sőt Ulriknak a lechfeldi csatában való jelenlétéről is, egykorú hiteles életírója egy szóval sem emlékezik, pedig nem gondolhatunk semmi okot, melyért mindezt, ha megtörtént, el akarta volna hallgatni; hajlandó vagyok a festői jelenetet a hagyomány költeményének tartani. Az augsburgi csata után 20 évvel született *Thietmar* szavait sem vehetjük döntő bizonyosságúnak, ki szerint Ottó, mielőtt a csatába indult, az Úr vacsoráját Ulrik püspoktól (*ab Othelrico confessore suo*) vette. Pertznél III. köt. 746. l. Sz. Ulrik életírója ugyanis, Diepoldnak a püspök öcsésének kivonulását s Ottóval csatlakozását említve, Ulriknak a táborba meneteléről mélyen hallgat, s később azt mondja, hogy Ottó a lechfeldi diadal estvéjén Augsburgba a püspökhöz szállott s az éjt nála töltötte. Pertz. IV. köt. 402. l. Miből bizvást következtethetjük, hogy a püspök e kétes kimenetelű napon a katonai erő nélkül maradt várost, hol jelenléte sokkal szükségesebb volt mint a csatamezőn, nem hagyta el.

kivül kivivott győzedelmeire emlékeztetve s a vakmerő ellenség roppant száma ellenében Isten irgalmának segélyével biztatva, bátor kitartó küzdelemre, s ha veszni kell, a nyomorú szolgaságnál jobb dicső halál választására intette *). S ezzel fölemelte a szent lándzsát, melynek nyelében a köz hiedelem szerint Krisztus keresztjének néhány darab szege volt tüveg alatt szemlélhető, s a sereg lelkének, a királyi dandárnak, élen személyesen vezette támadásra a csatarendbe sorakozott sereget.

Jól tudta ő, hogy a magyarok ellenében az első támadás sikerétől igen sok, úgy szólván minden függ; tudta, hogy a magyar könnyű lovasság, a mily ellenállhatatlan erélyt és vakmerőséget képes kifejteni, ha sikerrel támadhat, épen oly kevésbé kitartó, kivált ha a harc szerencséje eleinte nem talál részére kedvezni, a szenvedőleges ellenállásban; belátta azt, hogy ha a csata kezdetén erejét kiméli s a magyar hadaknak időt és tért enged, hogy erejüket teljesen kifejtve használhassák, vagy ha támadásukat bevárja, de rögtön visszaverni nem bírja: egész serege veszve van. Azért jobbnak tartotta az ellenséget megelőzni, mint általa magát megelőztetni.

Megkezdődött a csata, mely a két küzdő nemzet sorsára döntő befolyást volt gyakorlandó. Mindegyik fél érezte mit nyerhet s mit veszthet, ha a csatatért megtartja vagy elveszti. A magyarok a fölkelte és egyesült német nemzettel állottak szemben, mely, ha diadalt nyer, az egyesülésben rejlő erejének önérzetére jutva, nyugot-európai hadjárataik elébe áttörhetetlen gátat fog vetni, s túlsúlyával a magyar haza függetlenségét is fenyegetheti; a németek meg lehettek győződve, hogy ha a lechfeldi mezőn nemzetök ereje megtörik, Németország a magyarok rabló hadjáratainak s az elnyomott, de ez esetben vérszemre kapandó szláv törzsek boszújának könnyű zsákmányává válik. Azért mind két fél a helyzet komolyságának megfelelő erőfeszítéssel küzdött. Reggeltől estig, egy egész hosszú nyári nap, állott a viadal, s a harc szerencséjének bizonyosan sokszor kellett jobbra s balra ingadozni, míg a koczka dőlt, s a királytól az utolsó köz emberig egy szívvel lélekkel küzdő német sereg oly fényes győzedelmet nyert, melyhez csak

*) Widukind, Pertznél III. köt. 459. l. egy Sallustius modorában írt beszédet ad Ottó szájába: de e beszéd alaki hitelességéről szó sem lehet.

hasonlíthatót is soha azelőtt a németek nemzetünk fölött ki nem vívtak. A diadal tökéletes s a prümi apát Regino krónikájának folytatója szerint oly fényes volt, milyenek honfiai (Lothringenben) soha azelőtt hírét sem hallották *). A szász Widukind szerint két száz év óta nem nyert egy király sem ily fényes győzedelmet **).

Örömet adnók e nagy nap véres harcának hű és teljes képét: de meg kell vallanunk, hogy forrásaink előadása e csata meneteléről igen is hézagos, s a mi keveset mondanak róla, azt is nagyobb részint oly általánosságban beszélik, hogy utánok oly leírást, mely a valóságot híven visszatükrözze, csak megkísérteni is merészség. Még kell azért elégednünk az egyes részletek összeállításával, melyeket a külföldi évkönyvek lapjairól böngészhetünk, melyekből azonban az egésznek a valót csak megközelítő képét vázolni is csak a hozzávetés és élénk képzelődés segélyével lehetünk képesek.

A főbb források egyező bizonyossága szerint a támadást Ottó kezdte ^{3*)}, s ezzel igen sok volt részére megnyerve. Serege öt válogatott lovassága élén támadni látván, bizalmat, lelkesedést nyert, s a dicső példa után elszántan rohant a vérmezőre, hogy esküjéhez híven királyát, ki életét vetette a köz-ügyért kockára, a vész pillanataiban mind halálíg védje. A merész roham, melyet őseink, kiket már a nevökkel járó rettegés is gyakran a küzdőtér uraivá tett, elleneik részéről oly ritkán tapasztaltak, a mily váratlan, éppen oly megdöbrentő volt, s a legbátrabbakkal is észre vétette, hogy itt egy hazája megmentéseért élethalálra elszánt nemzettel lesz dolguk. E rohammal, melynek, hogy sikere lehessen, a magyar hadállás egész arcvonalán egyszerre kellett történni, nagy előnyt nyert Ottó az által is, hogy a magyarokat legrettentőbb fegyverök, a nyíl, teljes erejű használatában akadályoztatta, s a küzdelmet a

*) Continuator Reginonis. Pertznél I. köt. 613. l.

**) Widukind, *Res gestae Saxonicae*. Pertznél III. köt. 459. l.

3*) Rex arrepto gladio et clypeo ac sacra lancea, ipse primus equum in hostes vertit, fortissimi militis ac optimi imperatoris officium gerens. Widukind e. h. — Rex bellum viriliter cum eis agere coepit. Vita S. Oudalrici. Pertznél IV. köt. 402. l. — Hasonlóan: Thietmari Chronicon. Pertznél III. köt. 746. l.

kézi viadal terére vitte, hol ember ember ellen, mell mell ellen állván, a magyar könnyű lovasság nem csak szabadabb mozgásában gátolva, hanem a vértezett lovasság és nehéz fegyverzetű gyalogság ellenében hátrányban is volt.

Hogy a támadást a magyar hadsereg elszánt bátorsággal fogadta, hogy a győzedelmet vitéz ellenállásával igen is kétséssé tette, magok a diadal nagyságát túlságosan kiemelő külföldi krónikák elismerik*): de kitetszik ez abból is, hogy a jókor reggel kezdett ütközetnek a magyar sereg fölbomlásával csak estve felé lett vége, s a győzelem a legvitézebb német bajnokok életén és így oly drágán volt vásárolva, hogy az egykorú Ruotger kölni elericsen a csatát, Isten irgalmából és segélyével elég szerencsésen végződöttnek írta**).

A magyar sereg a külföldi írók egyező tanúsága szerint a négy német törzs fölkeléséből alakult német tábornál sokkal számosabb volt ugyan, de hiányzott e nagy tömegben a kellő összetartás és fegyelem. A várak vívásához nem értő hadi népet, Augsburg fárasztó s eredménytelen megszállása, a sánczok és kapuk vívása közben vallott tetemes vesztesége, az előbbi nap kísérletének megghiúsulása, lassauként lehangolta s előbbi főnhéjazó elbizottságából kellemetlenül ábrándította ki. S ha ehhez gondoljuk, hogy a néhány héti kalandozás alatt zsákmánynyal eltöltözött község inkább óhajtott életét s vagyonát biztosítani, mint a csata kétes kimenetelével mindezt kockára vetni, nem fogjuk csodálni, hogy a vész komoly perezeiben, midőn az elszántan küzdő német hadak kitartása az ellenállást mindinkább lankasztotta s a tömeg önbizalmát megtörte, még a csatákban megöszült s diadalokhoz szokott Bulesü vezéri tekintélyének sem sikerülhetett az itt-ott bomladozásnak indult csapatokat összetartani.

*) Hostium audaciores primum resistere, és alább: Sed non adeo incruenta victoria fuit de tam saeva gente. Widukind. Pertznél III. köt. 459. l. — Pugna valida nimis committitur, multum humani sanguinis funditur, caedes Ungariorum immensa sequitur. Herimanni Augiensis Chronicon. Pertznél V. köt. 115. l.

**) Bellum primo sanctae festivitatis diluculo susceptum vixdum crepusculo vespertino, Deo misericorditer dispensante et pro suis pugnante, satis feliciter peractum est. Ruotgeri Vita Brunonis. Pertznél. IV. köt. 468. l. és utána szóról szóra Folcuinus, Gesta Abbatum Leobensium 25. fejj. Ugyanott 67. l.

A mint a harc szerencsése határozottan a németek részére bajlott s Ottó a magyar sereg derekát hátrálásra kényszerítve a Lech folyó felé szoritotta, a magyar jobb szárny egyszerre tömegesen megfutamodott s Augsburg irányában menekült. Oly tetemes volt e futók tömege, hogy a kik Augsburg falairól közelgetni szemlélték, nem is gondolták, hogy a magyarok csatát vesztek, sőt újabb megszállástól tartottak, mind addig, míg nem látták, hogy ellenségeik a város mellett elnyargalva mily mohó sietséggel törekednek a Lech tulsó partjára átkelni *).

A jobb szárny megfutamodása zavarba hozta az egész magyar táborn; mint futó tűz terjedt csapatról csapatra, emberről emberre, a rémület zsidbasztó varázsa; az ütközetet mindenki vesztettnak hitte, kiki csak önmagára gondolt, a ki menekülhetett, futott a merre láthatott. A bódult zavarban a futamodók egy része a győztes ellenség hadosztályai közé bonyolódva könnyedén lemeszároltatott; kisebb nagyobb csapatok kivágták ugyan magokat a veszedelemből, de kifáradt, elesigázott lovaikon üldözőik elől menekülni nem bírva, kénytelenek voltak a közel helységekbe vonni meg magokat, s ott kétségbe esett védelem után a körülkerített s rájuk gyűjtött falvak üszkei közt vesztek el. A sereg bekerített s a Lech vizének szorított zöme pedig, menekülésre más módot nem látva, a rohanó Lech folyónak ugratott. Sokan merültek el közölök a rendetlen tolongás közben, mások a meredek túl partra lovaikkal fölkapaszkodni nem bírva, a rohanó hullámokba visszazuhantak s a sebes folyóban lelték sirjokat, melynek színe holtakkal és a halállal vívókkal volt borítva **).

Még csak a szekér-vár állott, melynek bizonyosan sok vérbe került megvívásával a nap véres munkája be lett fejezve. Itt a

*) Vita S. Oudalrlei. Pertznél IV. köt. 401. l.

**) A lechfeldi ütközet folyamáról a legbővebb tudósítást Widukind e néhány sora adja: Hostium audaciores primum resistere, deinde ut socios viderunt terga vertere, obstupefacti nostrisque intermixti extinguuntur. Caeterorum vero alii, equis fatigatis, villas proximas intrant, circumfusique armatis cum moeniis pariter concremantur; alii flumen contiguum transnantes, dum ripa ulterior ascendentes non sustinet, flumine obvolvuntur et pereunt. Pertznél III. köt. 459. l. — Alveus fluvii fugientium et morientium cadaveribus oppletur. Herimanni Augustini Chronicon e. h.

győztesek töménytelen zsákmányt találtak s ezer meg ezer fogolynak adták vissza szabadságát *).

Midőn a nap lehanyatlott, a Lech mezején a halálos viadal zaja végképen elnémult; a mérföldekre terülő sikot, mert a csatát, melyet a mai kor fegyelmezett hadainak rendszeres ütközetéhez hasonlítani tévedés lenne, szűk térre szorítva képzelnünk sem lehet, kisebb nagyobb tömegekben ezer meg ezer magyar teteme borította, vegyítve a győzedelmes had áldozatainak nem csekély számával. A tér uraivá lett német tábor s a futamodók üldözéséből visszaszállózó kisebb csapatok örömjaját csak a haldoklók végső hörge s az elszilajodott gazdátlan paripák vad nyerítése zavarta meg **).

Ottó a győzelem után hadai fölött a vérmezőn szemlét tartván, szorongó szívvel vette számba a hiányzó vitézeket, kiknek életén lőn a diadal vásárolva ^{3*)} Hadainak vesztesége számra is tetemes, de súlyra nézve még tetemesebb volt. A halottak közt feküdt e napok hőse Konrád herczeg, kinek vezéri tehetsége, hősi jelleme, vitéz magaviselete a csata megnyerésére oly sokat tett ^{4*)}. A viadalban elfáradva s a forró nyári nap hevétől tikkasztva sisakját szellőztette s mellvértjét lecsatolta, hogy szabadabban lélegzhessen, s e pillanatban terítette földre egy magyar nyilvessző, mely csupasz nyakszirtjába fűrődött ^{5*)}. A sors teljesítette buzgó könyörgését, melyet a monda szerint a csata előtt töredelmes szívvel bocsátott az ég felé, hogy tudniillik Isten őt nemzete diadala közben engedje elesni a pogány magyarok kezétől, kikkel előbb

*) *Et die castra invasa, captivique omnes erepti. Widukind e. h.*

**) A hagyomány szerint a roppant számú gazdátlan magyar lovak elárverezéséből vette eredetét a keferlohi lövászár. *Menzel, Geschichte der Deutschen. 3-e Aufl. 226. l.*

3*) *Peracta tandem caede videntibus praeis victrice cum copia rex considerans diligenter inquirit, si ab exercitu suo aliquis remaneret. Thietmari Chronicon. Pertznél III. köt. 476. l.*

4*) *Conradus valde fortiter ea die pugnabat et regem praecipue victoria confortaverat. Flodoardi Annales Pertznél III. köt. 403. l.*

5*) *Chunradus dux fortiter pugnans, animi fervore solique ardore, qui eo die nimius erat, accensus aestuat, vincisque loricae solutis dum auram captat, vulnere sagittae adversus gutturis defixae cadit. Widukind e. h.*

hazája romlására szövetkezet volt *). Holttestét Ottó Wormsba vitette, s ott az összes frank törzs siralma közben egy királyi vót megillető fénnyel temettette el **). Elestett Ulrik püspök öccse Diepold gróf s a püspök húgának fia Reginwald gróf, kiknek véres tetemeit a püspök más nap személyesen kereste föl a halottak közt, s Augsburgban a szűz Mária egyházában a szent Walburgis oltára elé temettette ^{3*)}. Később kori följegyzések e nap áldozatai közé számítják Starchand eichstädti püspököt s a kempteni kolostor hadnagyát Than Hessót is, ki 54 lovaggal csatlakozott a királyi táborhoz ^{4*)}. A hagyomány szerint, melynek hitelessége azonban kétségre vonható, Mihály regensburgi püspök, karddal összevagdaltva, dárdával összeszurkálva, megesonkított füllel sokáig hevert eszméletlenül a halottak közt, hol össze is gázolták; híveinek azonban sikerült őt félholtan kiragadni s gondos ápolással életre hozni ^{5*)}.

*) Aderat ibi Cono, . . . Deum gemitibus ut fertur exorans, ut si sic sancta voluntas ejus existeret, permissa regi nostro et exercitui ejus victoria, eum ab impiis, quibus se prius male coniunxerat, permitteret trucidari, ut possit in perpetuum ab eorum consortio liberari. Ruotgeri, Vita Brunonis. Pertznél IV. köt. 268. l. és utána Folcuinus, ugyan ott IV. köt. 67. l. — Ha: onlóan Sigiberti Gemblacensis Chron. U. o. VI. köt. 349. l.

**) Widukind e. h.

3*) Vita S. Oudalrici Episc. Pertznél IV. k. 402. l. — Herimanni Augiensis Chron. U. o. V. köt. 115. l.

4*) Az eichstädti püspök elestét említi Aventinus Annales Boiorum V. könyv I. feje. 27. §., ki a 973. évig életben volt Burghárd sváb herceget hibásan sorozza az elestek közé. — A kempteni monostor hadnagya s többek halála a Lech mezején egy kempteni régi mise-könyvben van följegyezve. Lásd: Brunner, Die Einfälle der Ungarn 42. 44. l.

5*) Arnoldus, Regensburgban a sz. Emmeram kolostorában szerzetes, ki 1035. körül irt, úgy adja elő a dolgot, hogy ez esetét maga Mihály püspök beszélte el kevéssel halála előtt, mely 972-ben történt, s ő ez eset színhelyét egyenesen a Lech folyó mellé teszi. De memoria S. Emmerami. Pertznél IV. köt. 554. l. — A nála valamivel előbb élt, de Mihály püspök halála után 976-ban született s 1018-ban elhalt Thietmar merseburgi püspök ellenben e. h. azt írja, hogy Mihály püspök a keleti határgrófságot megtámadó magyarok ellen vívott s elvesztett csatában vagdaltatott össze. Szerinte a csatatéren félholtan fekvő püspököt egy magyar, ki a holtak közt sebesülten lappangott, lándzsájával meg akarta öl-

A mint a csatának vége volt, Ottónak, kit győztes hadai a haza atyjává és császárrá kiáltottak ki *), legelső gondja volt, hogy anyjának, ki szorongó szívvel várta fia tudósítását, az örömhirt gyors-futár által tudtára adja **). Azután naplementkor Augsburg falai közé szállott, az éjt kedvelt híve Ulrik püspök társaságában töltötte, őt bánatában, melyet kedves rokonai halálán érzett, részvevőleg vigasztalta; az elesett Diepold fiát Richwint atyja grófságával megajándékozta, s általában a püspököknek, ki Augsburg megtartása által e táborozás sikerére oly sokat tett, minden legkisebb kívánságát szíves örömmel teljesítette.

Másnap hajnalban táborával a Lech vizén átkelt, hogy a menekülő magyarokat üldözze s a mennyire lehet végkép megsemmisítse. Előre küldött gyors-futárai mindenfelé hirdették parancsát, hogy a lakosok a hidakat és réveket a leggondosabban őrizzék, a csolnakokat és dereglyéket foglalják le, a folyók partjain örvonalokat húzzanak, s a föld népe tömegesen keljen föl a menekvő magyar csapatok útjának elzárására. Intézkedései pontosan lőnek teljesítve. A mint az éj homályában egy egy menekvő csapat valamely folyón át akart üsztatni, a csolnakokon rájuk leselkedő fegyveresekre bukkant, kik átkelésüket lehetőleg akadályoztatták, s a kiket elérhettek, a hullámokba meritették. A kik a túl partra szerencsésen eljuthattak is, a fegyverre kelt nép tömege közt csak nagy veszteséggel törhettek magoknak útát. „Nem találhattak semmi útát, semmi ösvényt, mond a krónika, mindenütt nyilván az Úr boszúja lebegett fejük fölött“ 3*).

Mint láttuk, a lechfeldi csata vég-eldölése előtt megfutamodott jobb szárny minden veszteség nélkül szerencsésen átkelt a Lech vizén. E tekintélyes hadosztály s a sváb földön a Lech jobb partján szerte széledt kisebb nagyobb csapatok tönkre tételét tűzte

ni; de a püspök utolsó erejét összeszedve védte magát s ellenségét hosszas élethaláltusa után levervén szerencsésen menekült és hosszas bujdosás után ért haza.— A lechfeldi ütközetben írja őt megsebesültnek Aventinus e. h.

*) Pater patriae et imperator. Widukind e. h.

**) Thietmari Chronicon e. h.

3*) Nulla eis via et nullum devium ab eis invenire potuit, quin in omni loco vindicta domini super eos manifeste maneret. Vita S. Oudalrici. Pertznél IV. köt. 402. l.

magának Ottó feladatává. E nehéz munka két nap tartott *) s nem csekély fáradságba és áldozatba került, mert a körülkerített magyarak most már csak azért küzdöttek, hogy életüket minél drágábban adják el. A vidéki hagyomány még most is emlékezik ily utócsatáról, melyet egy magyar hadosztály, hozzávetőleg a megfutott jobb szárny, az Augsburgtól éjszakra mintegy három órára fekvő Thierhaupten romjai mellett vívott az üldöző német hadakkal. A nép a helyet, hol a magyarok nagyobb része lemészároltatott, *Todtenwiese*-nek, halottak mezejének nevezte, s ez esemény emlékét tartja fön a monda szerint az e helyre később települt falu *Todtenweis* neve **). A Lech jobb partján, a bajor földön, Augsburgtól délre is történtek némely véres összecsapások; minek bizonyosságuul szolgálnak azok a sajátságos alakú s a németekéinél jóval kisebb patkók, melyeket e vidéken Mehring és Schmichen környékén nagyszámmal találnak. Hasonló leletek a Lech bal partján a sváb földön is gyakoriak, még pedig nemcsak az úgynevezett Lech mezején, hanem attól tetemes távolságra is; így például 1818-ban a Lechfeldtől délre eső Lengenfeld falu határán egy szabályozás alá vett patak medrében száznál több ily magyar patkóra akadtak, melyek közé hetvennél több német patkó volt vegyülve; mely körülményből bizvást következtethető, hogy e tér is az irtó utócsaták egyikének színhelye volt **). Az üldözés az egész bajor földön keresztül a magyar határszélekig terjedt; miközben a föld népétől támogatott királyi seregek, az ismeretlen tájakon irányt vesztve bolyongó kisebb magyar csapatokon több ízben nyertek győzedelmet **).

A németek, kik régóta magokba fojtott boszújuk szomjának kielégítésére valahára kedvező alkalmat nyertek, a szenvedély va-

*) *Secundo die ac tertio a vicinis urbibus reliqua multitudo in tantum consumpta est, ut nullus aut rarus evaderet. Widukind e. h.*

**) Említi a thierhaupteni csatát, hihetőleg a hagyomány után, *Aventinus Annales Boiorum V. könyv, I. feje. 25. §.* de hibásan teszi egy napra a lechmezei főütközzettel.

**) *Brunner, Die Einfälle der Ungarn in Deutschland 45. l.*

**) *Ruotgeri, Vita Brunonis. Pertznél IV. köt. 268. l. és utána Folcuinus, Gesta Abbatum Leobiensium U. o. 67. l.*

lődi élvezetével öldökölték a nagyobb tömegek által körülkerített magyarokat. Ezt, az előbb vérig zaklatott s most vérszemre kapott tömeg ingerültségének diadala mámorában vétkül nem róhatni föl. A nép, ha szenvedett sérelmei megtorlására szabad kezet kaphat, dühében emberségre, irgalomra nem szokott tekinteni. De az a kikeresett kegyetlenkedés, melylyel a tönkre tett magyar sereg maradványait, a győztesek kezébe került hadi foglyokat, s köztök a magyar nemzet előkelő vezéreit, egy ebersbergi gróf, egy bajor herceg, a király öcsese, sőt több német krónika szerint maga Ottó király kivégeztette, a történelem ítélőszéke előtt e férfiak jellemének örökre szennyfoltja marad, s a német nemzet ekkori miveltségének nem válik becsületére.

A bajor katonaság számtalan magyar foglyot hurczolt Ebersberg várába. Ezeket a vár ura Eberhárd gróf gazdag arany ékszereiktől megfosztatta; arany nyaklánczaikból s a szürek és subáik alján fityegett arany csengőikből, az oroszlánrészt magának tartva, három font aranyat adott egy szent kehely csináltatására, — a Súr vezér paizsáról levett ezüst keresztet pedig egyházi ékszerek készítésére ajándékozta. Az így kifosztott rabokat aztán részint kegyetlenül halálra kinoztatta, részint elevenen mély árokba temettette. Csak a vezéreket hagyatta még most életben s velők hercegének Henriknek kedveskedett*), hogy kivégeztetésök a bajor föld fővárosában annál ünnepélyesebb, annál megbélyegzőbb legyen.

*) Eberhárd gróf ez eljárására nézve egyetlen forrásunk a XIII. században szerkesztett ebersbergi krónika Oefelénél, *Rerum Boicarum scriptores* II. köt., melynek hitelét epona nézve Brunner e. h. 46. l., különösen az előadás belső valószínűtlenségét vetvén okul, teljesen kétségbe vonja. Azonban az előadott kegyetlenkedést a magyar nemzet legelőkelőbb vezéreinek csúfos fölakasztatása mellett, — mit maga Brunner is elismer, sőt azzal igyekszik indokolni, illetőleg helyeselni, hogy „ezek, mint közönséges rablók, kik had-üzenet nélkül rontottak be az országba, becsületes halálra érdemtelenségnek látszottak“ — belsőleg valószínűtlennek állítani, előttem legalább igen is föltűnő következtetés. De ezt számba nem véve s csak magokat az e krónikában találtató részletes adatokat vizsgálva is, lehetetlen át nem látnunk, hogy ezeket a XIII. századbeli szerkesztő maga fejtől nem költhette, hanem vagy régibb jegyzeteket irt át, vagy a helyi hagyományból merített; miért is töle minden hitelességet megtagadni éppen nem lehet okunk. — Ha Brunner előtt, mint mondja, az teszi gyanussá e krónika hitelét, hogy írójából kirí, mily jó ízűen beszéli el e kegyetlenkedéseket, akkor a magyar vezérek fölakasz-

Henrik herezeg, kinek durva vad jellemét elég sötét színben tinteti föl a salzburgi érseken s az aquileiai patriarchán a múlt évben elkövetett aljas kegyetlensége, ki Thietmár püspök tanúsága szerint ez utóbbinak gyalázatos megcsónkztatását csak halálos ágyán Mihály püspöknek gyónva bánta meg, de Herold érsek megvakztatását akkor sem ismerte el vétkül, a hatalmába jutott három magyar vezért, Bulesút, Lél és Súrót kötéltre ítélte s Regensburg Magyarországra néző keleti kapuja előtt, mint a krónikák írják, a magyar nemzet gyalázatjára, bitófán végeztette ki *).

tatására nézve az egykorú Widukind hitelét is gyanúsíthatná, kinek szintoly jól esik írnia ezekről: „mala morte, ut digni erant, multati sunt, suspendio namque crepuerunt.“

*) Érdekesnek látom összeállítva közleni a kül- és belföldi krónikák ez esetre vonatkozó adatait. Multi illorum comprehensi sunt cum rege eorum nomine Pulszi, et suspensi sunt in patibulis. Et aliud bellum cum eis gerebatur a Poemanis, ubi comprehensus est rex illorum nomine Lele, extincto exercitu ejus. Annales Sangallenses maiores, Pertznél I. köt. 79. l. Tévedésben volt e sorok egykorú írója, midőn Lél elfogatását a csehekkel folytatott más háború idejére teszi; ha előadásának alapját nyomozzuk, azt kell gyanítnunk, hogy Bulesú előbb jutott fogásba, Lél pedig később, talán a cseh-morva határok közelében, esett a csehek kezébe. — Non post multos dies reges eorum et principes comprehensi et ad Ratisbonam perducti in ignominiam gentis eorum, cum aliis multis eorum comprovincialibus euleo suspenderunt. Vita S. Oudalrici, Pertznél IV. köt. 402. l. — Tres duces gentis Ungariae capti, ducique Henrico praesentati, mala morte ut digni erant multati sunt, suspendio namque crepuerunt. Widukind e. h. — Rex ipse barbarorum, duces et principes captivati. Ruotger és Folcuinus. Pertznél IV. köt. 268. és 67. l. — Reges eorum comprehensi Ratisbonae patibulis suspensi sunt. Herimanni Augiensis Chronicon. Pertznél V. köt. 115. l. — A harmadik fölakasztott magyar vezért Súrót legelsőbben II Henrik császárnak a XII. század közepén készült életiratában találjuk megnevezve. Otto... ad Licum flumen... Ungaros prostravit, et reges eorum. Lelium videlicet et Assur, Ratisbonae, principibus hoc fieri adjudicantibus, in patibulo suspendit. Adalberti Vita Henrici II. Imperatoris. Pertznél IV. köt. 792. l. — Milites comitis Eberhard... Sur regem Hungarorum et Leel ducem cum aliis quam plurimis Hungaris ad castrum Ebersberg detulerunt. Elmondván azután, hogy ezeket Eberhard a többi foglyok leöldöklése után Regensburgba vitette, így folytatja: Rex autem septem reges Hungarorum ad ignominiam suae gentis Ratisbonae crucis patibulo jussit appendi, caeterosque vivos fossatis subhumari. Qui reges in quibusdam chronicis tres fuisse legantur. Chronicon Ebersberg. antiquius Oefelénél e. h. — Bultzko rex, ejus quatuor reguli, Schaba, Lelius, Sura, Toxus, una cum paucis

A magyar hadsereg színének elhullása után, a nemzet hadnagyainak ily csúfos kivégeztetése, a magyar hazára méltán mély gyászt hozott, melynek fájdalma annál keservesebben esett, mert a nemzet lovagias büszkeségét halálosan sértette. Ha Bulesú és társai a csatamezőn vérzenek el, a nemzet siratta, de egyszersmind énekeiben lelkesedve magasztalta volna nagy hősei dicső halálát: de ezt a gondolatot, hogy a nemzet legünnepeltebb hősei, mint közönséges rablók, a bitófán, ellenségeik szítkai s gúnykaczaja közt, múljanak ki, s hogy, mint a vágóhídra hurczolt barom, tehetetlenül menjenek a csúfos halál elébe: az utókor kiállhatatlannak érezte. Azért a nemzeti költészet a keleti képzelődés virágaival hintette be az utat, mely hőseit a bitófához vezeti, s fensőségek önérzetében fölemelt fövel lépdelteti őket a vesztő helyre; mert ellenségek maga a császár éltök utolsó pillanatában lábaik előtt a porba sújtva terül s előtök megyen a más világra, hogy ott is örökre őket szolgálja.

A krónikáinkban följegyzett hagyomány szerint, — melyben lehetetlen a pogány kor nemzeti eposzának egyik valóban költői fonségű töredékére nem ismernünk, — Bulesút és Lél mint foglyokat a császár elé vezetik, kit a költői monda, alkotásában az anachronismust számba sem véve, I. Konrádnak nevez*). A csá-

capti traditi sunt Eberardo, Boiorum dynastae. Is regem et quatuor principes Henrico duci Boiorum Reginoburgum misit, ubi ante portam orientalem quae Vngariam versus spectat, patibulis affixi laqueo necati sunt. Annales Boiorum V. könyv I. fej. 26. §. Megjegyzendőnek tartom itt, hogy Aventinus tévedve sorozza Taksot a kivégzett vezérek közé, s hogy a magyar krónikák- és hagyományokban emlegetett Csaba nevét csak önkényesen vegyítette ide. — A byzanti írók közül Scylitzes és utána Cedrenus és Zonaras említik, hogy Bulesú vezért, midőn a frankok földjére beütven fogságba jutott, Ottó parancsára karóba húzták (ἀνεσχολοπισθη). — Hazai krónikáink csak Bulesú, és Lél haláláról tudnak. Béla király névtelen jegyzője 55. fej. hibásan helyezi e kivégeztetés színhelyét az Inn folyó mellé s idejét Zsolt korára, a magyarok 913-ki vereségét az augsburgi csatával összezavarván. — Kézai szerint II. könyv I. fej. 15. §. Lél és Bulesú, a mint a magyar sereg egy részének legyőzetését látták, futással menekültek, s hajón akartak Magyarországra jutni, de Regensburgnál elfogva fölakasztattak. — Magában a Lech mezején folyt csatában írja őket elfogottaknak a Chronicon Budense, Budae 1838. 56. l. és Thuróczi, Chron. Hung. II. rész 9. fej., kiknél e csata hibásan van I. Konrád korába helyezve.

*) A magyar hagyomány élénken emlékeztetett a Lech mezején ele-

szár kérdi tőlök: „miért oly kegyetlenek a keresztyénekhez?” „Mi, válaszolják, a nagy Isten boszúja vagyunk, ki minket ostorúl rendelt ti reátok; mert azonnal a ti rabjaitokká leszünk, mi helyt titeket üldözni megszünendünk.” A császár e feleleten fölindulva halált mond fejökre; de megengedi, hogy szabadon válaszsának magoknak oly halált, a milyent öhajtanak. „Hozzák elő kürtömet, — mond Lél, hadd fújjam meg még egyszer életemben, s azután rögtön válaszolok.” A kürtöt előhozzák, Lél előlép, a császár felé néhány lépést közeledik, kürtjét ajkához emeli, de e pillanatban oly erővel sújtja a császár homlokához, hogy az a csapásra rögtön szörnyet halva rogy össze. „Eredj, riad föl szilaj kéjérettel a magyar vezér, eredj előttem a halálba; a más világon is az én szolgám léssz.” A seythák hite ugyanis azt tartja, veti utána magyarázólag a krónika, hogy a kiket életökben megöltek, azok őket a más világon szolgálni tartoznak *).

E krónikáink által föntartott monda nyomán, melynek nagy költői becse mellett történelmi értékéről szó sem lehet, keletkezett az a semmi hitelt nem érdemlő állítólagos régi hagyomány, hogy

sett Konrád hercegről, s ezen emlékezés vihette idővel e jelenet költőjét arra az ötletre, hogy Lél boszújának a 918. évben elhalt I. Konrád császárt tegye áldozatává.

*) *Chronicon Budense*. 1838. kiad. 56. l. és *Thuróczi, Chron. Hung.* II. rész 25. feje. — E mondat Béla király névtelen jegyzője, ki a nemzeti énekeket több helyt lenézőleg emlegeti, figyelemre sem méltatja, bár nem kételkedhetünk, hogy valamint a Bontond bárdcsapásáról szóló rege, melyet mint a parasztok hiú meséjét említ 42 feje, úgy ez is ismeretes volt előtte. — A XIII. századi *Kézai*, ki nek kritikai józanságát felejtethetetlen *Sz alay-nk Ma gy a r o r s z. t ö r t.* I. kö t. 38. l. helyeslőleg emeli ki, ismerte s említi e mondat, de rögtön meg is czáfolja. „Némelyek, így szól, mesésen azt állítják, hogy a mint a császár elé voltak állítva, egyikök kürtjével a császárt agyonütötte volna, de bizony e mese a hihetőséggel ellenkezik, s a ki ilyest hisz, elméje gyenge voltát árulja el; mert a bűnös személyeket kötött kézzel viszik a fejedelmek színe elébe“ *Chron. Hung.* II. rész I. feje. 15. §. — „Igaz azonban, veti rögtön utána, s a krónikás könyvekben is megvagy on, hogy vakmerően szitkozódva sérelmesen szólottak a császárnak, mondván, hogy ha őket megöletendi, nemzetéből többé egy fogoly sem élhet, hanem vagy örök rabságba vetik, vagy minden ítélet nélkül megölik. Mi úgy is történt. Mert a mint a magyarok meghallották, hogy a császár őket így ölette, meg, valamennyi német fogolyt, még az asszonyokat és gyermekeket is hús ezerig való t, leöldököltek.“

az a diszes metszetekkel borított elefántesont kürt, melyet Jász-Berényben a városházánál őriznek, épen Lél hadi kürtje, melylyel a német császárt agyonujtotta *). E mesét Molnár Ferencz egykori kis-kunsági kapitány 1788-ban kiadott munkájával, a könnyenhívők s gondolkozni nem szeretők előtt tekintélyre emelte s a vidéki hazafiság csak nem illethetetlen hitezikkévé avatta**). Maig is jó hiszemmel mutogatják e kürtön a repedést és csorbát, melyet Konrád császár homlokán kapott volna; e szemmel látható s kézzel tapogatható érvnek kellene e kürtnek Lél kérdéses kürtjével való azonságát bizonyítani. De, hogy ezen alapjában is tarthatatlan érv, a Jász-Berény mellett a XVI. században a föld gyomrában talált kürtöt épen Lél kürtjévé, — ki krónikáink szerint különben sem e vidéken, hanem Galgócz körül tanyázott, — nem varázsolhatja: annak belátására nem valami nagyon erős ítélő tehetség is elegendő. A közönség kegyeletes ragaszkodását egy ily nemzeti emlékü ereklyének bár tévedve hitt kincséhez értem s megtudom magyarázni: de megvallom, a nemzet komoly történetirójának nem

*) Lásd: Timon, *Imago antiquae Hungariae* III. könyv 5. fejj., mely már e mese tarthatatlanságát kimutatja.

**) Molnár Ferencz e két ívnyi munkácskája, melynek bece egyedül a kürt leírásában s mellékelt két rajz közzétételében határozódik: Jász-Berény városában levő Leel-kürtjének vagy jász-kürtnek ismerete czím alatt 1788-ban magyarul, következő évben latinra fordítva, s 1803 és 1823-ban ismét magyarul jelent meg, s így összesen négy kiadást ért; mi az akkori különben nagyon is gyér magyar olvasó közönség tudományos fejlettségi állásának elég hangosan szóló bizonyítványa. Újabban irtak e kürtől Decsi Antal: A jász-kürtön levő metszésekről és azoknak értelmeiről. 2 rész. Kassa. 1814. 1816, ki azt nem tartja Lél kürtjének, hanem griffmadár körméből készült szentségtartó papi ereklyének képzeli (!); továbbá Horváth Péter: Értekezés a jászoknak és kúnoknak eredetéről. Pest. 1823, ki Molnár nyomdokait követi, és Jerney János: Gondolatok a jász kürtéről. Szeged. 1827, ki e művet etrusk munkának gyanítja; minthogy pedig az etruskok a pelasgoktól származtak, a pelasgok pedig Horváth István tana szerint „jászok vagyis magyar nyelvünkön beszélő roppant scythia nemzetnek egyik ágazatai valának,” e kürtöt a jász nemzet történelmével hozza kapcsolatba, min szerinte sok alapos okoknál fogva, — melyeket elhallgat s így nem ismerhetünk, — kételkedni nem lehet. — Bizony ideje volna valahára, hogy e nagybecsű régi műkincsről irodalmunk ily puszta vélemények helyett műértő szakférfiutól nyerne alapos ismertetést és tudományos tájékozást.

tudom szó nélkül elnézni, ha az efféle, alapjában ugyan ártatlannak mondható, de nyilatkozataiban gyermekies fölfogást tanúsító közhitet, habár kétsége föntartása mellett is, inkább támogatni ügyekszik, mintsem netalán visszatetszést okozó meggyőződését nyíltan kimondja *).

A bajor hadak vezére Eberhárd gróf és a bajor föld hercege Henrik által a magyar hadi foglyok iránt mutatott kegyetlen eljárás, irányadó intésül szolgált a bajor nemességnek és a fölkelt népnek, hogy szenvedett sérelmeit a kezei közé került foglyokon kénye kedve szerint megtorolja. A legfelsőbb helyről mutatott példa nem maradhatott hatás nélkül a boszút s vért szomjazó tömegre, s aligha csalódunk, ha fölteszszük, hogy a napokig tartó üldözés közben részint fegyverrel kezében, részint fogságba jutva, több magyar veszett el, mint a lechfeldi ütközetben. Nem lehetünk ugyan hajlandók a külföldi krónikáknak a magyar sereg kiirtásáról s teljes megsemmisítéséről szóló nagyon is szokásos tulzó kifejezéseit betű szerinti értelemben venni; mert hogy a roppant számú magyar lovasságot, melynek tetemes része jókor menekült s Ottónak a menekülők feltartoztatására tett intézkedéseit könnyen megelőzhette, a nagyobb részben gyalog német hadak mind beérhették, s hogy egyes csapatok a népfölkelés tömegén magokat keresztül ne birták volna vágni, képzelnünk sem lehet: de annyit a külföldi írók s a magyar hagyomány után biztosan elfogadhatónak tartunk, hogy azok

*) Katona, *Hist. Critica primorum Hungariae ducum* 453—455. l. a Lél kürtjére vonatkozó régi hagyományt legkevesebb sem akarja ugyan kisebbitni, melyet szerinte a névtelen jegyző gyakran ismételt „Lelu tuba cecinit“ szavaival is lehet támogatni: de mégsem fogadhatván el, hogy e kürttel Lél Konrád császárt, ki már 918-ban elhalt, sujtotta volna föbe, a Turócziából idézett monda hitelére, kritikai történetírónál nagyon is föltűnő ily óvás mellett: „ha ugyan van valami igaz benne,“ azt a vélekedését hozza föl, hogy a mondában Konrád császár helyett Henrik bajor herczeg értendő, ki csakugyan az augsburgi csata után 955-ben halt el. Ez elé vezették, mond, Widukind bizonyossága szerint a magyar vezéreket, ez kérdezhetette ki őket s kaphatta talán Léltől a csapást, mely azonban nem lehetett halálos, minthogy a fuldai necrologium szerint Henrik herczeg csak november 1-jén halt meg. Ennek halálát halva gondolták a magyarok, hogy az Lél kürt-csapása következtében történt. — Így az eredeti gyermeties népmonda költői varázsa helyett a tudományos álmodozás bágyadt és bágyasztó meséje!

közül, kiket balsorsuk német fogságba juttatott, vajmi kevesen láthatták meg többé hazájokat.

Hazai krónikáinkban egy régi hagyományt találunk följegyezve, mely csak hét magyarról emlékezik, kik a fogságból a hazába visszatértek, de minthogy életüket gyalázattal váltották meg, a mennyiben, mint a magyar nemzet rettentésére számított gúnyos kegyelem élő emléke, megcsonkított füllel jöttek haza, nem csak magok, hanem születendő utódaik is a nemzeti közgyűlés által rájuk kimondott közmegvetés átka alá estek. „Takson idejében történt, — mond a hagyomány, mely pogány őseink erkölcesének ismeretéhez egy érdekes adattal járul, — hogy a magyar hadsereg zsákmányolni Francziaország felé indult. Kik is midőn visszajövet a Rajnán átkelve három részre osztak, egy rész becsülettel, kettő a nélkül tért meg Magyarországba. Két részöket ugyanis a szász herczeg, hetet kivéve, mind leülte. E hetet közülök életben hagyván, levágott füllel bocsátotta vissza Magyarországba. Menjetek el, mondá, magyarjaitokhoz, s mondjátok meg nekik, hogy soha többé a kínok e helyére ne jöjjenek. És mivel e hét magyar nem akart inkább együtt halni bajtársaival, a község ily ítéletet mondott rájuk: hogy mindenöket, a miyük ingóban vagy ingatlanban volt, veszítsék el, s nejeiktől s gyermekeiktől elválasztva, gyalog, mezítlább járjanak sátorról sátorra koldulni mind halálokig *). E hét magyart aztán e botrányoztatásért a köznép m a g y a r k á k nak

*) Legtisztabban adja e hagyományt a *Chronicon Posonien-
se*, Buda e 1852. 24. l., melynek szavait közöltük. — A *Chronicon
Budense*, Buda e 1838. 44 — 45 l., valamint *Thuróczi. Chron.
Hung. II. rész*, 9. fej., némi közbeszórt toldalékokkal közli e hagyományt. E krónikák ugyanis a magyar sereg két harmadának leölését Eisenach városánál (apud Isnacum civitatem, és apud Isnacum Thuringiae civitatem) mondják történni, és miután a megcsonkított hét magyar haza küldetését elbeszélték, mielőtt a község ítéletét előadnák, közbevetik a sváb földön zsákmányló magyar hadosztály által társaik halálaért elkövetett megtorlás elbeszélését. — Egyik forrásunk sem mondja ugyan, hogy mind ez az augsburgi veszedelem idejében történt: miután azonban Taks korára hivatkoznak, ezalatt pedig őseink Thüringenben Eisenachnál nem kalandoztak, s egyetlen nagyszerű vereségök a német földön Augsburgnál történt, e hagyomány eredetét mulhatatlanul az augsburgi veszedelemmel kell összeköttetésbe hoznunk. S ezt annyival biztosabban tehetjük, mert a külföldi krónikák közül is több emlékezik az ekkor életben hagyott hét magyarról. Vngarii . . . iuxta urbem Augustam immensa caede necantur

gyász magyaroknak, s maradékaikat Lázároknak, szent Lázár szegényeinek nevezte^{*)}. Ez utóbbi nevek megfajlását egyedül a pozsonyi krónika tartotta fön, melynek, hihetőleg: régibb korból eredt följegyzése szerint e hét elítelt magyar s később utódaik is, kiket a nemzeti büntetés bélyege szintén sújtott, énekeket készítettek magokról, s vándor dalnok kart alkotva énekeikkel keresték az irgalom kenyerét. „Szent Lázár szegényeinek hívják őket, mond a krónika, mind e mai napiglan. Így nevezték pedig azért, mivel szent István király, a ki minden szabadosan csavargókat megfenyít vala, - a mint ezek nemzetségeit házról házra, sátorról sátorra járva látta énekelni, magyarázatot kívánt felekezetők és énekeik felől; kik is mindent elbeszéltek, a mi apáikkal a község által történt vala. Szent István aztán meggondolván, hogy fő és előljáró nélkül senki jó nem lehet, azért megparancsolta nekik, hogy az esztergomi szent Lázár ispotálya hatósága alá tartozzanak magokat vetni, s ezért hívják őket szent Lázár szegényeinek^{**)}. Mellesleg megjegyezve, láthatjuk a hagyomány

IV. Idus Augusti usque ad septem viros, mondja az *Auctuarium Garstense*, Pertz, *Script.* VII. köt. 566. l. — Has. *Annales Admontenses*, ugyanott 573. l. és *Annales S. Rudberti Salisburgenses*, ugyanott 771. l. — *Barbari usque ad internecionem, septem tantum residuis, omnes deleti sunt. Chronicon Ebersberg.* Oefelénél e. h. II. köt. 7. l. — Hét magyart mond menekültnek a XII. század első felében élt hazánkban is járt Ottó freisingi püspök is. *Ottonis Frisingensis Chron.* VI. könyv, 20. fej. — Hihetőnek látszik előttem, hogy ez adatot, melyet egykorú s közeli korú külföldi krónikákban nem találunk, a későbbkori német krónika, írók épen a magyar hagyomány után jegyezték föl, azonban értelmét vagy föl nem fogva vagy a diadal nagyságának emelése kedvéért elferdítve adták elő, a hét magyart a leölt összes magyar sereg egyedüli maradványának hirdetvén.

*) *Qui quidem septem ob offensam huiusmodi hic Mogoriek sunt vocati. Chron. Posoniense* 24. l. — Has. ö. Knauz értekezését e krónikáról, *Uj Magyar Muzeum* 1853. I. köt. 590. l. — *Qui quidem septem Het Magiar et Gyak sunt vocati. Chron. Budense* 1838. kiad. 45. l. — *Magyorkak et Gyoze sive Lazari sunt vocati. Thuróczi Chron. Hung.* II. rész 9. fej.

**) *Chronicon Posoniense* 24—25. l. — E krónikának Pray másolata után Toldy Ferencz által 1852-ben eszközölt egyetlen kiadásában *ut ad subiēcionem aversorum Sancti Lazari de Strigonia subdere se teneantur* áll ugyan, de e krónikának a pozsonyi káptalan könyvtárában

ez adatából, hogy e vándor dalnok testületnek tekintélyesnek, s énekeiknek, melyek a magyar pogány korról zengve a keresztyén-ség szellemével és tanaival bizonyosan ellenkezésben állottak, a népre nagy hatásúaknak kellett lenni, hogy szent István figyelmét magokra vonhassák, s intézkedését, mely által őket a keresztyén papság hatalma és fölügyelete alá vetve szabad működésökben korlátozni tanácsosnak tartotta, szükségessé tehessék.

A magyar hagyomány, melynek a közlött két mondában csak csekély töredékeit bírjuk, századokon át élénken emlékezett nemzetünk e szerencsétlen utolsó nyugati hadjáratáról. Krónikáink az augsburgi vereséget nyíltan bevallják, sőt indokolni is ügyekoznek *); Bulcsú és Lél fölakasztatását, a foglyoknak, hét kivételével leölését elismerik, s így nem lehet mondanunk, hogy a történelmet meghamisítva, a szenvedett veszteséget titkolni kívánnák, s mind erre nézve a külföldi krónikákkal nincsenek ellenkezésben. De hazai forrásaink, még pedig egymástól teljesen független forrásaink is, egy pontra nézve igen is ellenkeznek a külföldi krónikákkal, vagy helyesebben mondva olyat is tudnak és beszélnek, a mit azok egy szóval sem említnek. E pont a magyar sereg egy harmadának az augsburgi csata után hazájába szerencsésen történt visszavonulása.

E pont az, melyre a német írók közül a magyar-ellenes is-

maig is meglévő codexében az érthetetlen aversorum helyett „cruciferorum“ olvasható. Lásd: Knauz Nándor értekezését a pozsonyi krónikáról. Uj Magyar Múzeum 1853. I. kötet. 590. l. — Minthogy pedig a szent István által alapított esztergami kórház a keresztes vitézek, a szent János lovagrendjének hazánkba jövetele után, és így csak a XII. század vége felé vehették át, krónikánk e jegyzetének, legalább ezen alakban, csak az ezutáni korból lehetett eredni. Lásd: Toldy Ferencz jegyzetét a pozsonyi krónika e helyére. Uj Magyar Múzeum 1853. I. kötet. 597—598 l.

*) Kézai, Chron. II. könyv, I. fej. 15. § azt írja, hogy a magyarok Augsburg ostroma alatt sokan voltak ugyan, de nem vigyáztak magokra, s Ottó napkelte után három órával támadta meg őket, mikor eső esett (s így nyilaikat a hűrok megereszkedte miatt kellően nem használhatták). — Thuróczi, II. rész 15. fej. és a Chronicon Budense. h. 56. l. azt írják, hogy a magyarok az e napokban csodálatosan megáradt Lech folyó s a köfalként rájuk nyomuló német sereg közé szorúlva veszték el vagy jutottak fogságba.

kola több híve, Schlözertől kezdve a legújabb korig, krónikáink hitelét egyenesen tagadják, s íróikat azzal a váddal bélyegzik, hogy e szerencsés hazajövetelt csak a szenvedett veszteség némi palástolására, a vereség szégyen-érzetének enyhítésére, s így a nemzeti büszkeség és hiúság tömjénezésére koholták *). A vád igen súlyos, s oly határozott hangon van kimondva, hogy kötelességünknek kell ismerni krónikáink ez ügyre vonatkozó előadását részletesen ismertetni, hogy a vád értéke s krónikáink hitele fölött alapos ítéletet hozzassunk.

Legrégibb hazai történetírónk, Béla király névtelen jegyzője, Lél, Bulcsú és Botond németországi hadjáratát, s a két első fogságba jutását és fölakasztatását előadván, így folytatja: „Botond és a többi magyar vitézek, kik közölök még megmaradának, látván, hogy ellenségeik gaz ravaszsága által be vannak szorítva, vakmerően és emberül megállának s egymástól nem válnak el, hanem különösen fölfogadák, hogy egyik rész a másik veszélyben maradandó részt segítse, és sebhedt oroszlánként tombolva rohanván a fegyver közé, ellenségeiket rettentő öldökléssel leverék, s bár meg valának győzve, mindazáltal győzőiket erősebben és diadalmasan legyőzék, és rettentő öldökléssel leverék.” Ugyanő alább szól a magyarok hadjárataról, melyet Ottó német király ellenségeinek fölszólítására, s az ő hibás fölfogása szerint, épen Lél és Bulcsú halálának megtorlásaért, Botond, Szabolcs és Úrkún vezérlete alatt intéztek Németország ellen. Ennek leírásában, miután a külföldi krónikáknak őseink régibb hadjáratairól szóló tudósításából több részletet ide zavarva leirt, elmondja, hogy Ottó a diadalmasan hazafelé ügyekező seregnek a Rajna mellett eselt vetett, „s őket országa minden erejével megtámadván, közölök sokat leöle. Botond és Úrkún s a többi sereg inkább akarván a harcban meghalni, mintsem a nyert diadalt elveszítsék, ellenségeiket akkor makacsul megnyomják s azon ütközetben egy igen nevezetes nagyvezért megölnek, másokat megsebesítve megszalasztanak, kiknek zsákmányait elragadozzák, és aztán nagy diadallal térnek

*) Brunner, Die Einfälle der Ungarn. 31. 46. és 47. l. Rössler, Zur Kritik älterer ung. Geschichte. Troppau. 1860. 25. 26. l.

meg tulajdon országukba^{*)}). Tagadhatatlan, hogy a névtelen jegyző, ki a vezérek korabeli magyar hadjáratok időszaki rendjére nézve teljességgel nem volt tisztában, s a külföldi krónikák ezekről szóló adatait nem tudta kellően fölhasználni, ez elbeszélésében számos tévedést követ el^{**)}): de hogy egész előadását, Botond és társai megtértének kivételével, az általa kellő tájékozás miatt hibásan összevissza hányt adataiból alkotta, azt a források egybevetése után tisztán ki lehet mutatni^{3*)}). Csak Botond hadainak kérdéses hazajövele az, mit a külföldi krónikákból nem vehetett, és így vagy maga fejtől koholt, mint az újabb német írók állítják, vagy a nemzeti hagyomány után jegyzett föl, mit én bebizonyítani megkísértem.

Ha a kérdéses pont, mint elleneink vitatják, a névtelen jegyző koholmánya volna, miután kétségtelen, hogy később kori krónikáink szerkesztői a jegyző munkájának, mely csak a múlt század közepén került napfényre, soha színét sem látták, hogyan történhetnék, hogy a kérdéses eseményt krónikáinkban följegyezve, még pedig sokkal helyesebb egybekötésben, s kellő helyére az augsburgi veszedelem után helyezve olvashatjuk? Vagy talán azt tegyük föl s hitessük el magunkkal, hogy e pontra nézve a névtelen jegyzőt, a pozsonyi krónika kivételével, mely ez esetről hallgat, többi krónikáink szerkesztői mind egy szívvvel lélekkel követték volna a rozszelkü koholásban, s a mi különös, az ő munkáját nem ismerve, vele éppen egyértelműleg találtak volna koholni? Ezt csaknem lehetetlennek tartván, nem lehet egyebet hinnünk, mint hogy mind a XI. századi névtelen jegyző, mind későbbi krónikáink XIII. XIV. és XV. századi szerkesztői, kik csak régebbi szövegeket írtak át, előadásukat vagy

*) *Anonymus Belae Regis notarius.* 44 és 45. fejj.

**) Így például ő Lél és Bulcsú fölakasztatását Konrád császár és Zsolt idejére teszi s az Inn folyó mellett történtnek állítja; miből kitetszik hogy az augsburgi veszedelmet a magyarok 913-ki veszteségével zavarja össze, melyet csakugyan Konrád és Zsolt idejében az Inn folyó mellett vallottak. Továbbá az Ottó ellenségeivel szövetekezett magyarok hadjáratát Zsolt korába, még pedig éppen Taks születési évére 931-re helyezi, 954 helyett. Végre a magyar hadsereg tönkretéletét Ottó által, mely a Lech mezején történt, a Rajna mellékére teszi.

3*) Lásd erre nézve Béla király névtelen jegyzője fordításához az illeto helyekre tett bírálati jegyzeteimet.

egyenesen a szóhagyományból, vagy régibb irott forráshól merítették, melyben e nemzeti hagyományt följegyezve találták.

Kézai, ki krónikájához régibb szöveget, még pedig, mint a Lél kürtjéről szóló mondára nézve kimutattuk, bírálatosan használt az augsburgi veszedelem leplezetlen leírása után, így folytatja előadását: „A másik sereg pedig, mely Augsburgtól távolabb vala, a mint megértette, hogy a császár bajtársaikra ütött, egy erdőbe gyülekezék, és a mint megtudta, hogy a császár serege elszéledt, népe nagyobbik csapatát, mely a Rajna felé tart vala, üzőbe vév, s a mint e sereget a mezőn nyargalva beérték, az mint a méh egyszerre egybe tódula, melyet is nyilaikkal lövöldözve se meg szállani, se visszavonulni nem hagyának, kik is végre magokat, mintegy elhalva, a magyarok kezébe adták; kiket is a mint elfogtak, mindnyájoknak fejüket vették, bajtársaik toránl. Valának pedig katonák és paizshordók, kiknek fejüket vették, mintegy nyolcezezeren“ *).

Thuróczi s ezzel egyezőleg a *Chronicon Budense*, — mert mindketten az 1358-ban átírt bécsi képes krónikát követték, — ez esetről két helyt emlékeznek. A hét gyász-magyar esetét elbeszélve, mondják, hogy miután Taks idejében a Németség sereg két harmada szerintök Eisenachnál (valóságga Augsburg mellett) gyászos véget ért, a sereg egy harmada „mely már a sváb földre bement volt, meghalván mi történt bajtársaikkal és atyjokfiaival, fölthagytak azzal, hogy a sváb földön zsákmányoljanak, hanem a mi az Iller folyótól a Sár vagy Lajta vizéig eléjük akadt, embertől fogva a baromig, mind leöldökölték“ **). Később pedig az augsburgi vereség s Bulesú és Lél kivégeztetésének előadása után így írnak: „A magyarok másik serege pedig,

*) Kézai, *Cron. II. könyv, I. fej. 16. §* — Ő az esemény helyére nézve igen, de idejére nem volt tisztában, mi kiteszik onnan, hogy az augsburgi vereség után raboltatja ki a magyarokkal a fuldai monostort, mi a külföldi évkönyvek szerint 915-ben és 937-ben történt, ezután keleti őket át a Rajnán Wormsnál, mi, mint fennebb látók, 954-re esik, s úgy vezeti a Rhone mellékére, véteti be velök Susát és Turint, s hozza haza a sereget Lombardián át; mely utóbbi adatok a 924-ik évi felső-olaszországi s burgundi hadjáratoknak a külföldi évkönyvekben olvasható leírásából vannak hibásan ide alkalmazva.

**) Thuróczi, *Chron. Hung. II. rész 9. fej.* — *Chron. Budense* 1838. kiad. 45. l.

melyben negyvenezer fegyveres könnyedén lehetett, mely Augsburg városától távol táborozott, megtudván, hogy bajtársaikat így üldözik, fogdossák és öldöklük, félre vette magát egy erdőbe, várván, hogy a császár serege megoszolják. S a mint a császár seregének nagyobb része a Rajna felé tartott, a magyarok egy mezőben összecsapván velök, nyilaikkal legelsőben is lovaikat öldökölték le, s egész nap nem engedték őket sem leszállani sem sehová elfutni, s azok végre is, minthogy meg sem mozdúlhattak, foglyokul adák magokat, kikkel aztán Regensburgban letartóztatott bajtársaikat váltották ki“ *).

Krónikáink idézett helyeit egybe vetve, lehetetlen elbeszélésök forrásául föl nem ismernünk a régi nemzeti hagyományt, melyet különböző változékokban ismertek, de többé kevesbbé helytelen összeköttetésben adtak elő. Magok, ez általam kimutatott helyirati és időrendi tévedések, milyenek a hagyományokban igen gyakoriak és természetesek, arra mutatnak, hogy krónikáink írói nem voltak koholók, mert ez esetben tisztában levén céljokkal, e tévedésektől menten tudták volna magokat tartani, hanem hogy adták a hagyományt a mint találták, s fölhasználták úgy, a mint korlátozott történelmi ismereteik mellett képesek lehettek. Azonban, ha ez iránt teljesen meg lehetünk is győződve, még mindig fönmarad az a kérdés: vajjon e hagyománynak a dolog érdemére nézve hitelt adhatunk-e, vagyis a magyar sereg egy részének Bontond vezérlete alatt szerencsésen történt hazajövetelét, melyről csak a magyar hagyomány emlékezik, történelmi ténynek el lehet-e, el szabad-e fogadnunk?

E kérdésre bátor vagyok igennel felelni. Nincs ugyanis ebben semmi, mi akár magában véve lehetetlen, akár a hiteles adatokkal bizonyítható körülményekkel egyeztetethetetlen volna. Hogy a lechfeldi csatában s az erre következő üldözésben a százezer főre becsült magyar lovasság teljesen semmivé tétetett volna, mint a túlzó német krónikák általános kifejezésekben beszélik, az adott körülmények közt a lehetetlenséggel határosnak tarthatjuk. Nem kételkedhetünk azért, hogy a Lech mellett megvert és szétszórt

*) Th uróczi, II. rész 25. fejj. és *Chronicon Budense* e. h. 57. l. — E krónikáink is a leírt esemény után hibásan sorolják őseink régebbi hadjáratának némi részleteit, és így a Kézait ért megrovás rájuk is értendő.

táborból is egyes csapatok megmenekülhettek s elérhették a magyar határt, mely ekkor még az Ens folyóig terjedt. Mennyivel inkább hihetjük ezt arról a hadosztályról, 'mely a Lechfelden jelen sem volt s az ottani vereség által megtörve s megrémitve nem lehetett. Hogy pedig Augsburg ostrománál s az erre következő döntő harcban az egész magyar sereg nem volt jelen, azt, ha krónikáinkban nem olvashók is, teljes hitelű külföldi forrásból is bizonyíthatjuk. Szent Ulrik életirója ugyanis világosan mondja, hogy a magyar hadak a Dunától a Schwarzwaldig az egész tartományt dúlták és elfoglalták *). Ezt tudva, bizonyosnak tarthatjuk, hogy a sereg azon része, krónikáink szerint egy harmada, mely a Schwarzwaldig és Rajnáig nyomult, Augsburg néhány napig tartott vívásában nem vehetett részt. De még ez adat bizonyossága nélkül is hihetetlennek kellene itélnünk, hogy e város falai alatt száz-ezernyi lovasság lett volna minden szükség és haszon nélkül összpontosítva. E véleményünket támogatja Widukind is, ki Ottó seregének hadosztályait előszámlálván, az öt német törzs hadai közt a lothringeni dandárról nem emlékezik, mint a mely nézetünk szerint épen a Rajna mellékén dülő magyar hadak miatt nem csatározhatott a nemzeti fölkeléshez. E magyar hadosztály Ottó megérkezése után sem egyesülhetett a fősereggel; mert ez, Augsburg vívása közben, mint fönnebb láttuk, egészen váratlanul értesült a német hadsereg közelgetéséről, s azonnal eleje indulván másnap reggel már csatában állott, harmad nap reggelén döntő ütközetet vívott; ennyi idő pedig nem lehetett elég arra, hogy a fővezér a Rajna vidékén szerteszét zsákmányló hadakat visszaparancsolva összpontosíthassa.

E külön, magok kezére működő csapatoknak, hogy hazánkba vissza ne juthassanak, a lechfeldi csata után külön ütközetekben kellett volna megsemmisíttetni, miről a külföldi írók egy szóval sem emlékeznek, vagy, ha csak a föld őket el nem nyelte, vissza kellett jutniok a hazába, mint a magyar hagyomány beszéli. E hagyomány nagyítva adhatja elő Botond és társai diadalmas visszatérését, de azért magát a tényt tagadni nem lehet alapos okunk: mert ily alapon, a külföldi évkönyvek föltünő túlzásai miatt magát

*) Vita S. Oudalrici Episcopi. Pertznél IV. köt. 401. l.

az augsburgi csata megtörténtét is kétségbe vonhatnók. Azt, hogy a külföldi írók e kérdéses esetről nem szólnak, krónikáink hitelét megdöntő érvül csak az elfogultság tekintheti. Mi hallgatásukat könnyen megfejtethetnek találjuk. Miért zavarták volna ők, a nemzetök diadaláról adott kép hatását egy ily, szerintök mellékes s a dolog érdemére nézve számba is alig vehető jelenet rajzának árnyával?

Mindezek után, a nélkül, hogy a nemzeti elfogultság vádjától félhetnénk, nyugodtan elfogadhatjuk a magyar hagyomány e tüzetesen megvitatott adatát, hogy a 955. évi hadjáraton a magyar sereg teljesen nem semmisülhetett meg, sőt egyik hadosztálya Bontond vezérlete alatt becsülettel vissza érkezett a hazába, mint ezt előttünk nagyobb történetíróink, Katona István, Horváth Mihály és Szalay László is minden kétség nélküli történelmi ténynek elfogadták.

Ezzel azonban nem akarhatjuk nemzetiünk ekkori veszteségét palástolni vagy valódi súlyát kisebbiteni. Ha a döntő csatában s az üldözés napjaiban a hadjáratra kiindult magyar seregnek csak felét, mintegy 40—50,000 embert, számitjuk is elesettnek és leöldököltnek, e veszteség a nemzetre nézve a honfoglalás óta, mely, bár többnyire szerencsével, de mindenesetre igen számos ember-élet föláldozásával, csaknem évenként folytatván hadjáratait, számba alig növekedhetett, oly tetemes volt, hogy ha gyakrabban ismétlődik, a nemzet életerejét könnyen kimerithette volna. De még nagyobb volt az erkölcsi vereség. A magyarok, előbbi hadjárataik szerencséjébe igen elbizakodva, mint kész áldozatra törtek a magával meghasonlottak s így erőtlennek hitt Németországra; a gazdag zsákmányt, melynek mohó vágya és élvei erkölceiket megvesztegették, előre biztosnak tartották, a diadalt főnhéjázó büszkeséggel előre bizonyosnak hirdetvén: ez ábrándjokból, a legnagyobb veszély percében hámulatos erélyt és összetartást tanusított német nemzettel szemben, keserves valóságra viradtak föl. Győzhetetlenségök, ellentállhatatlan erejük varázshite e vereség után ködként szétfoszlott, önbizalmuk csüggedezett, s vakmerőségöket óvakodó tartózkodás váltotta föl. Nem írják ugyan alá a XII. századi gembloursi szerzetes Sieghert állítását, hogy „a magyarok e háborúban annyira meggyengültek, hogy többé ezután még csak mukkanni sem mertek“ *); hasonlóan

*) Ut ultra iam nec mutire ausi fuerint. Sigibertus Gemblacensis. Pertznél IV. köt. 349. l.

túlzottnak jellemezhetjük a XII. századi Ottó freisingi püspök előadását is, ki szerint „Ottó a magyarokat annyira leverte, hogy ez a világon a legkegyetlenebb nemzet ettől fogva nem csak hogy a birodalmat megtámadni nem merte, hanem kétségbeeséstől szorongattatva arról gondolkozott, hogy saját országát árkokkal s s moesáros helyeken karózzattal erősítse meg a miéink ellen“ *); arra ugyanis adataink vannak, hogy őseink, a mülki sziklavárat még ezután mintegy harmincz esztendeig bírták, a német határszéleken az augsburgi csata után is gyakran meg mertek vivni szomszédaikkal, kik csak lassanként nyomúlhattak elő s foglalhatták vissza a pozsonyi csata után 907-ben elvesztett keleti határgrofságot: de annyit a történelem bizonyossága szerint el kell ismernünk, hogy a magyarok ezután a német birodalmat, melynek belviszonyai e diadal után mindinkább megszilárdultak s tekintélye mind inkább emelkedett, soha többé hadjárataik célpontjává nem tették, s az általok eddig annyit zaklatott Nyugat-Európa megtámadásával végből fölhagytak.

E diadal nyugatra s különösen a német birodalomra nézve roppant nyereség volt. A német nemzet szabadon lélegezhetett; erejét a fölkelt szlávok ellen fölhasználhatta s a birodalom határait a szláv törzsek hódításával mindinkább terjeszthette. Ottónak e diadal, miután a magyaroktól többé nem tartva hadaival évekig táborozhatott az olasz földön, a császári korona elnyerését s ezáltal birodalma hatalmának európai túlsúlyát kívívni nagyon megkönnyítette. Érezte is ő, érezte egész nemzete a lechmezei győzelem jelentőségét. Az egész birodalom örömnüpet ült; Ottó parancsára valamennyi egyházban hálaadó énekek zengettek, s a nép Regensburgból a szász földre valódi diadalmenettel visszatért királyát mindenütt határtalan örömmel és lelkesedéssel üdvözölte. Az e diadal emlékét örökítendő püspökséget ugyan, Ottó, fogadása szerint nem állíthatta föl, mert erre nézve minden törekvése hajótörést szenvedett Bernát halberstadti püspök ellenszegülésén, kinek egyházmegyéje csonkult volna meg egy magdeburgi új püspökség fölállításával; e helyett azért Ottó egy gazdagon ellátott apátságot állított, melynek egyházában nyugszanak kívánsága szerint halmvai is **).

*) Ottonis Frisingensis Hist. VI. könyv 20. feje.

**) Widukind. Pertznél III. köt. 459. l. és Thietmari Chronicon, u. o. 746—747. l.

De a magyar nemzetre nézve is a sors csapása, a gondviselés e büntető vesszeje, a mennyiben a nemzet belső átalakulására, mi Európa viszonyai közt kikerülhetetlen szükség volt, az első lökést adva, végeredményében jótékonyan hatott. A nemzetnek e csapás után erejével, mely nem volt ugyan megtörve, de meg volt gyengülve, számot kellett vetni; meg kellett gondolnia, hogy ha Európával szemben eddigi életmódját folytatni akarja, az aléltságukból fölüldült nemzeteket maga ellen, mint a keresztyén polgárisultság ellensége ellen, szövetségésre ingerli s elkeseredett harcra hívja ki, melyben a sérelmeit megtorolni vágyó nyugati keresztyénség a magyar faj megigázására vagy kiirtására fog törni. Az augsburgi vereség keserű, de hasznos leczkének tekinthető, melynek intő tanúságából a nemzetnek okólni kellett. Az elbizakodás napjai után a magábaszállás komoly percei állottak be; az önfentartás ösztöne sügta, hogy a nemzetnek, mely eddig kalandos hadjáratain vérét oly könnyedén fecsérelte, a múlttal szakítani kell; nehogy a dicsőség-, kaland- és zsákmány-szomj, mely a magyar nevet félszázad óta Európa előtt rettegetté s gyűlöltté tette, oly vihart idézzon feje fölé, mely a már megszilárdult hon függetlenségét sőt lételét is veszélylyel fenyegethesse.

A nemzet józanon gondolkozó része látta az örvényt és föleszmélt; belátta, hogy a magyar állam nem lehet örökös fenyegetés a szomszéd nemzetekre nézve, hogy a hon fenállásának s virágzásának alapját nem a más államok romlásával járó külháborúkban, hanem a nemzet bel-erejének kifejlesztésében, az áldott haza saját kincsforrásainak felhasználásában kell keresni; érezni kezdte, hogy erkölseiben, melyek a folytonos rabló hadjáratok közben elvadultak, magát át kell alakítani, ha a hazát, melyet fegyverrel hódított és szerzett, de csupán fegyverrel fön nem tarthat, a késő jövődre is biztosítani akarja.

Ez eszmék természetesen csak lassan fejlődhettek, s befolyásuk a tömeg gondolkozására s erkölseire csak évek során mutathatta ki jótékony hatását; mert a nemzetet megszokott életmódjától egyszerre elszoktatni, ázsiai világ-nézetét mintegy varázsütésre európaivá átalakítani, lehetetlen volt. Maga a magyar kormány szerkezete, mely a vérségi szövetséges rendszeren alapult, nem nyújtott az állam fejének elég erőt és tekintélyt az egyes törzsek és főnökeik önhatalmú föllépései gátlására, s így Taksnak, ha akarta

volna sem lehetett rögtön elfojtani a nemzetnek a külföldi hadjáratok iránti élénk szenvedélyét. Csak a mindinkább érlődő békés eszmék hatalma által sikerülhetett Taks fiának Gyeicsnek, a nemzeti közgyűlés csaknem mindenható hatalma megszorításával, saját népével szemben szigorú, a külföld irányában kiengesztelő politikát követni, s így előkészíteni az utat, melyen fia István a magyar nemzetet, az augsburgi veszedelem után alig egy nemzedék kihaltával, a keresztyén polgárisult nép család testvérévé avatta s az újonnan alkotott Magyarhont az európai államok sorába iktatta.

Ha a Lech mezején a hadi szerencse a magyaroknak talált volna kedvezni, az eszmék és nézetek ez átalakulása s ennek következtében a keresztyénség fölvétele, a szerencsében tomboló nemzet fegyverzaja közt, bizonyosan évtizedekkel hátrább vetődött; s ki tudja, nem tűnt volna-e el örökre, visszahozhatatlanul a kedvező pillanat, melyben nemzetünk, szabadsága s függetlensége veszélyeztetése nélkül, sőt tekintélye gyarapításával s jövője megszilárdításával békülhetett ki Európa népeivel? Valóban szerencsésnek mondhatjuk nemzetünket, hogy akadtak férfiai, kik az augsburgi vérmező tanulságának intő szövegét korán megértették, s nem lehet eléggé kiemelniük a magyar faj fogékonyágát, életre valóságát és helyes tapintatát, hogy az erkölcsi és polgári átalakulást, mely a keresztyén Európa szívében életföltételévé vált, önmaga kebelében minden kül beavatkozás és erőszak nélkül s egyszersmind oly kevés belrázkódással hajtotta végre, hogy példájának párját a középkor történelmében hasztalan keressük.

A lechfeldi ütközet elvesztése s ezáltal a magyar nemzeti haderő tetemes gyengülése a magyar állam belügyeire nézve nem idézett ugyan elő szomorú következtetéseket, miután nincs legkisebb nyoma sem, hogy a hazánk területén lakó hódított népfajok s az Európából tömegesen behurczolt keresztyén rabok ez alkalmat a magyar uralom elleni fölkelésre használni megkísérlették volna, — mit melleleg megjegyezve, nemcsak a magyar haderő elismert tekintélyének, hanem a nemzetünk által a meghódított népfajok irányában gyakorolt emberséges lovagias bánásmódnak is tulajdoníthatunk: — de az ország határszélei lassankénti csorbulását csakugyan e veszteség vonta maga után.

A német birodalom, hogy határait a magyarok netaláni újabb

betöréseitől biztosítsa, régi területe visszaszerzésére s a magyar honfoglalás korában s a pozsonyi csata (907) után elvesztett délkeleti vagy karinthiai és keleti határgrófságai visszaállítására a kedvező alkalmat fölhasználni nem mulasztotta el. Mikor és mily terjedelemben állíttatott vissza az előbbi határgrófság — melynek egy részét a Mura mellékén még XI. és XII. századi magyar királyaink is bírták, — adatok hiányában meg nem határozhatjuk: de hogy a német fegyver már I. Ottó idejében megcsönkította s beljebb szorította a délkeletre csaknem Aquileia tőszomszédságáig terjedt magyar határt, biztosan elfogadhatjuk *).

*) Némely újabb íróink, mint Katona, *Hist. Critica Ducum Hung.* 346. l., Horváth István, *Aszslavinokról* 120. l. és ezek nyomán Kerékgyártó Árpád, *A magyar nemzet mivelődésének története* I. köt. 146. l. azt állíták, hogy Horvátország, melyet a honfoglaló magyarok Béla király névtelen jegyzője szerint 42. és 57. fejj. Spalatróig nyomúlva meghódítottak, az augsburgi csata után ismét elszakadt a magyar birodalomtól. — Katona ezt abból következteti, hogy 994-ben Dircisláv egy oklevelében horvát királyi czíme mellett a görög császár nevét is beiktatja, mi valóban azt bizonyítja, hogy ő magát a keleti birodalom alattvalójának vallotta. Azonban ez az érv a kérdés eldöntésére mit sem nyom. Mert a valódi ősi Horvátország, mely a Kulpától délre az Ádriai tenger mellékén a Csetine folyóig terült, melynek határait, zsupánságait, városait bíborban-szül. Konstantin császár 950—952 körül szerkesztett munkájában részletesen leírja, ezen e tekintetben teljes hiteli író bizonyosságai szerint már az augsburgi veszedelem előtt sem tartozott Magyarországhoz. Világos ez abból, hogy a császár a magyar állam szomszédainak délről a horvátokat írja; de még világosabban kitetszik abból, hogy a horvát fejedelmeknek beköltözésök idejétől, Heraclius császár korától fogva a keleti birodalomtól való folytonos függéséről beszélvén, e horvátoknak csak a bolgároktól való függése ellen tiltakozik, magyar felsőség alatt voltokról pedig egy szóval sem emlékezik. *Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio* 31. és 40. fejj. — Ez adatok megdöntik Horváth István állítását is, mely szerint az augsburgi csata után „Dalmatia is lassan lassan kivétetett a magyar határok közül.“ — E szerint csak a Kulpa-, Száva- s Drávaközi terület elvesztéséről lehetne szó, mely a magyar honfoglalás előtt csakugyan Horvátország felsősége alatt állt, de ekkor Magyarországhoz csatoltatott: miután azonban maga Horváth István hiteles oklevelek s János gvercsei esperes adataiból bebizonyította U. o. 120—121 l., hogy e részeket sz. István és I. Béla királyaink is bírták, I. Endre királyunk pedig öcsesét Bélát Sclavonia hercegévé nevezvén, ez Radó nádorral együtt a horvát királyt visszaszorította és Sclavoniát régi határáig a Csetine folyóig kiterjesztette,

Fontosabb és következményeiben hazánk sorsára nézve sokkal nevezetesebb esemény volt a keleti határgrófság visszaállítása, mely kétségtelenül még I. Ottó idejében megtörtént *). Lépésről lépésre, olykor véres harcokat víva, nyomult itt elő a német haderő, nyomában a pusztá téreket megnépesítendő bajor telepítvényesekkel, s 30. év küzdelme után, az erős Mölk vára bevételével, a magyarokat a Szárhegyig (Kahlenbergig) visszanyomta. E határgrófságban, melyet két század múlva 1156-ban I. Fridrik császár a bajor földtől elválasztva önálló hercezséggé emelt, az osztrák birodalom magva volt elvetve, mely századok múltával hazánk sorsára döntő befolyást gyakorolni volt hivatva. — „Az augsburgi győzelemben rejlik Osztrákhon születése“ mondja találólag egy újkori német író **).

nem lévén másfelől semmi adatunk arra, hogy a horvát királyok az Augsburgi csata után sz. István idejéig e részeket elfoglalták és bírták volna: a magyar határoknak Horvátországfelőli megcsönkulását sem fogadhatjuk el történelmi tényül.

*) Mikor állott vissza a keleti határgrófság, pontosan meg nem határozhatjuk. — Dümmler, Pilgrim von Passau 29. 30. l., ki Henrik bajor herceget 950-ben a Tiszán túl táboroztatja, úgy vélekedik, hogy talán már az ő idejében, ki 955. november 1-sején halt el, épen az ő diadalmas hadjárata következtében kezdődött meg e határgrófság visszaállítása, mely azonban ekkor még csekély kiterjedésű lehetett s állandóan nem is maradhatott fön. Véleményét úgy e pontra valamint a képzelt diadalmas magyarországi hadjáratra, nézve is alaptalannak kell állítanunk. Mert abból, hogy Ruotger Vita Brunonis 17. fej. Pertznél IV. kötet. 260. l. Henriket bajor hercegnek és örgrófnak (marchio) nevezi, valamint Reginó folytatójának szavaiból, ki a 955-ik évre írja, Pertznél I. kötet. 623. l., hogy Ottó a bajor hercezséget és az örgrófságot (ducatum et marcam) Henrik halála után fiának ugyancsak Henriknek adományozta, Dümmlerrel együtt nem olvashatjuk ki, hogy a keleti határgrófság már ekkor fönállott volna; miután tudjuk, hogy Henrik herceg bátyja Ottó adományából a veronai határgrófságot is bírta s így a marchio, marca cím helyesen erre magyarázandó. — Hogy azonban a keleti határgrófság még I. Ottó idejében vissza volt állítva, kitetszik abból, hogy 973-ban augustus havában Pilgrim passauai püspök már Krems vidékén kap adományt Burghard örgrófságában, 976-ban pedig ugyanő II. Ottótól a Trasen folyó mellett St.-Polten monostorára nyert adománylevelet, mely monostort egy más adat szerint már elődje Adalbert püspök is bírt Burghard örgrófsága idejében. Dümmler c. h. — Az oklevelek közülve vannak Monumenta Boica XXVIII. kötet. I. rész 194, 217, és II. rész 209. l.

**) Wilhelm Dönniges, Jahrbücher des deutschen

Harmadik fejezet.

A magyarok szerencsétlen hadjáratai a keleti birodalomban 958 és 961-ben. — Ismételt becsapásaik. — Az orosz-bolgár háború 968 és 969-ben. — Az orosz-magyar besenyő hadak megveretése a görögök által Arkadiopolisnál 970-ben. — A magyar hagyomány Botond bajvívásáról Konstantinápoly alatt. — Taks halála 972-ben. — Taks és kora jellemzése.

A lankadtság, mely az augsburgi veszteség után a nemzet testét nyugalomra hajlandóvá tette, rövid ideig, csak két évig tartott. A harmadik évben már ismét hadjáraton látjuk nemzetünk fiait. A béke foglalkozásaihoz nem szokott hadi nép, nyugaton nem lehetvén kilátása hadi kalandjai sikerére, melyek nélkül élni még nem tudott, keletnek vette irányát. A 958. év kora tavaszán átkelvén a Dunán és a Balkán hegylánczon, a magyar hadsereg az egész Thraciát elborította; húsvét ünnepén, mely ez évben április 11-ére esett, már a birodalmi fővárosig száguldozott. Konstantin császár a gazdag zsákmánnyal visszavonulók üldözésére Pothus Argyrus patriciust és testőrparancsnokot küldte ki a főváros közelében fekvő hadosztályokkal; ki is őket éjjel véletlen megrohanván, közölök sokat leölt, zsákmányukat visszacsikarta s foglyaikat mind megszabadította *).

A veszteség, melyet ez alkalommal vallottak, nem riasztotta vissza a magyarokat becsapásaik újabb meg újabb kísérleteitől. 961-ben, midőn a császár Romanus Porphyrogenitus hadai egyfelől Kréta ostromával, másfelől az arabok ellen folytatott háborúval voltak elfoglalva, egy magyar csapat ismét betört Thraciába. Az egykorú Leo Diaconus byzanti író szerint, ki őseinket húnoknak, seregöket *scythae* tábornak nevezi, Leo Phocas, a két év múlva császárrá lett Nicephorus Phocas hadvezér testvére, az európai hadak parancsnoka, vonúlt ellenök, de belátva, hogy kisebb számú hadaival nyílt csatában bizonyos veszedelembé rohanna, hadi cselhez folyamodott. Seregét erdős vidéken vezetve észrevétlenül

Reiches unter der Herrschaft König und Kaiser Otto's I. Lásd: Jahrbücher des deutschen Reichs. Herausgegeben von Leopold Ranke. III. köt. I. rész. 50. l.

*) Symeon Magister. Bonnae. 1838. 756. l. és Theophanes Continuatus U. o. 462—463. l.

vitte a magyar tábor közelébe, s miután annak fekvését s erejét pontosan kikémlelte, egy viharos éjjel három oldalról támadta meg, s a véletlen roham által előidézett zavar pillanataiban oly öldöklést vitt köztük véghez, hogy, a mint szónoki föllengéseiről nagyon is ismeretes írónk magát kifejezi „könnyen meg lehetett volna olvasni, a hányan e kimondhatatlan nagy tömegből megmenekülhetek“ *). Más byzanti író szerint Marianus Argyrus patricius, Macedonia parancsnoka s nyugat kapitánya ütközött meg velök, még pedig oly szerencsésen, hogy seregüket szétriesztotta s közülök sokat ejtett fogságba **).

Azalatt, míg ősünk keletre kalandoztak, a római szent szék ismét nyugatra, a német birodalomra, szándékozott velök fordítatni fegyvereik súlyát. XII. János, más néven Octavianus pápa, —kinek feslett erkölceit, iszonyú kicsapongásait egykorú források úgy írják le, hogy irtózás és undor nélkül nem olvashatjuk, —963-ban Otto ellen, kit a múlt évben midőn diadalmas hadaival Rómába nyomult, ő maga koronázott császárrá, a német uralommal elégedetlen olasz párttal, Ottó ellenségeivel, szövetségzén, bolgár eredetű, de magyar nevelést nyert Szalek (Saleccus) nevezetű hű házi emberét, egy általa püspökké nevezett hitvány, tudatlan emberrel Zacheussal, a magyarok térítésének ürtügye alatt a végre indította hazánkba, hogy a magyarokat a Németországba teendő berohanásra bírják. Ezeket azonban a pápa Konstantinápolyba küldött követivel együtt, kik hasonlóan Ottó ellen voltak ott működendők, Capuában elfogták, és így e kétségbeesett kísérlet, melynek nemzetünket idegen czélok és érdekek előmozdítása végett saját veszedelmére fölizgatni különben is aligha sikerülhetett volna, dugába dőlt ***).

A byzanti trónra 963-ban Nicephorus Phocas, a több hadjáratokon szerencsés hadvezér jutott. Ez, hogy a magyarok becsapá-

*) Leo Diaconus II. könyv 2. fejj. Bonnae. 1828. 18. 19. l. — Ő itt a magyar tábor Σαυθαὶ στρατιά-nak, a magyarokat ἡ ἰνδοκ-nak nevezi; Ὀβινους τὸ ἔθνος κατονομάζονσιν.

**) Theophanes Continuatus e. h. 480 l.

*) Liutprand, De rebus gestis Ottonis Magni 6. fejj. Pertznél, Script. III. köt. 431. l. — Hogy a pápa ezt ténne, senki-nek sem hinnők, veti ez elbeszélés után, ha a levél nem volna hiteles, melynek függő ólom pecsétjén a pápa neve olvasható.

saitól a birodalmat oltalmazza, Péter bolgár fejedelemmel, a 941-ben elhalt Simeon fiával, békeséget és szövetséget kötött. Minthogy azonban a császár a Sziciliában és keleten az arabokkal folytatott háborúi miatt a bolgár föld védelmére, melyet a magyarok gyakran háborgattak, segítséget nem küldött, Péter fejedelem kénytelennek érezte magát országát a magyarokkal kötött egyességgel biztosítani*). E szerződés által a magyar hadak a bolgár föld ki-mélésének kikötése mellett szabad utat nyertek a Dunán és Balkánon át a keleti birodalomba, s biztosítva voltak, hogy hadjárataik közben a bolgárok magokat semlegesen viselvén a görögöket nem fogják segíteni.

Használták is e kedvező körülményt a magyarok, s kisebb nagyobb csapatokban szabadon, csaknem mesésnek tetsző vakmerőséggel nyargalázták be a kellőleg nem fedezett Thracia téreit. A byzanti írók e kisebbszerű s hihetőleg gyakran ismételt becsapásokról részletesen nem írnak; csak Liutprand cremonai püspök s Ottó császárnak 968-ban a keleti udvarhoz küldött követe jegyzett föl rólok a császárhoz írt jelentésében egy pár kalandszerű vonást. Az ő szavai szerint „csupán 300 magyar Thessalonica mellett 500 görögöt fogott el s vitt Magyarországra. Mely dolog, mivel ily jól sikerült, fölbátorított 200 magyart, hogy Macedoniában, Konstantinápolytól nem messze, ugyanezt tegye; kik közül, midőn egy szoros úton vigyázatlanul vonultak vissza, negyvenen fog-ságba estek; kiket Nicephorus császár most (968-ban) a börtönből kivétetvén s pompás köntösökkel földiszesítvén védőivé és test-őreivé tett, magával vivén őket Assyriába“ **).

*) Kitészik ez Zonaras előadásából, Velenzei kiad. II. köt. 205. 206. l., ki szerint, midőn a magyarok Thraciát dúlták, a császár a bolgár fejedelemnek írt, hogy ne engedje őket többé a Dunán átkelni; ez azonban ellentmondott, minthogy a császár sem adott neki segílyt, midőn őt a magyarok megtámadták. Most már, miután velők kénytelen volt békét kötni, nem látja át, mondá, hogyan kívánhatja tőle a császár, hogy a szerződést megszegve, olyan háborút kezdjen, melynek okát nem tudná adni.

**) Liutprandi Legatio ad Nicephorum Phocam 45. §. Pertznél: Script III. köt. 357. l.—Mely évben történtek e be-rohanások, csak Liutprand szavaiból következtethetjük, ki Ottóhoz írt jelentésében az első kaland idejét így határozza meg: Cum obsidere-

A magyarokkal szövetséget kötöttek bolgárok, Byzant egykori rettegett ellenségei, sem mulasztották el e közben, hogy a magyarok dúlásának kitett birodalom szorongatott helyzetét saját érdekeik előmozdítására fölhasználni meg ne kísértsek. Midőn 966-ban Nicephorus császár keletről Tarsus bevételé után visszatérvén, a fővárosban diadalünnepet ült s lovagjátékokat tartott, bolgár követek jelentkeznek nála, kik fejedelmök nevében tőle a szokott adót követelték. A császár e követelésre rend kívül fölingertülve így riadt rájuk: „Bizony megesett volna a rómaiaknak, ha, miután minden ellenségeiket fegyverrel levertek, egy koldús nyomorult scytha nemzetnek szolgálak gyanánt adót fizetnének!” Azután mellette ülő atyjához Bardászhoz fordulva monda: „Mit akarnak a bolgárok ezzel az adóköveteléssel? Hát vajjon szolgának nemzettél-e engemet, hogy én, a rómaiak fölséges császára, egy koldús nyomorult nemzetnek adót fizetve magamat megalázzam?” S dühében a követeket megkorbácsoltatván, azzal a fenyegetéssel bocsátotta el, hogy rögtön megy a bolgár földre s majd maga személyesen fizeti meg fejedelmöknek az adót. S csakugyan alkalmas sereget gyűjtván, ellenök nyomult, a határszélen eső néhány erősségüket be is vette; de a rengeteg-födött Balkán járhatatlan szorosai bau, hol a bolgárok régebben gyakran összetörték a görög hadakat, s azon túl a mély hegyi folyóktól szakgatott s ingoványokkal borított apályon seregét veszélyeztetni nem akarván, visszavonult főváro-

tis Bareas, trecenti tantum modo Ungarii stb. Minthogy pedig I. Ottó déolaszországi hadjárata s e közben V a r i ostroma 966-ban történt, a 300 magyar kalandját is ez évre kell helyezniünk; a másodikat pedig vagy még lezeen vagy a következő évben történtnek tarthatjuk. — K a t o n a, H i s t C r i t. D u c u m 486. l. s utána történetíróink mindnyájan 962-re teszik az el ő s 963-ra a második hadjáratot, mely meghatározás tévedésen alapszik. Katona ugyanis Liutprand szavait Muratori gyűjteményéből így idézi: Cum obsideret is Bareas stb. s úgy értelmezi e helyet, hogy itt Berrhoea városának Nicephorus által 962-ben történt bevételéről van szó; holott Liutprand Ottó császárhoz intézett jelentésében e szavak a helyes értelelem és egybeköttetés által is igazolhatólag így olvasandók: Cum obsideret is (t. i. Ottó császár) Bareas (azaz Varit Alsó-Olaszországban). Így is van e hely valósággal adva az újabb s jobb kiadásokban, mind a Corpus Scriptorum Hist. Byzantinae bonni kiadásában L e o D i a c o n u s munkája után 362. l., mind P e r t z n é l: S c r i p t o r e s III. köt. 357. l.—Varinak ez ostromát említi a Chronicon Salernitanum is e szavakkal: Ipse Imperator (Otto) deinde Apuliae finibus venit . . . et civitatem

sába *). Hogy mégis Péter fejedelmet, ki fölszólítására, hogy a magyarokat többé a Dunán átkelni ne engedje, kifogásokkal válaszolt **), megtörhesse, saját erejébe nem bízva, külső segítség után nézett. A kherszóni kormányzó fiát, Kaloküiroszt, patriciusi rangra emelvén, a kievi orosz fejedelemhez Szvatoszlávhoz küldte, hogy az oroszokat a neki átadott tizenöt mázsa arany ajándékkal s fényes ígéretekkel a bolgárok ellen indítandó táborozásra bírja. Szvatoszláv, kivel a fondorkodó görög követ titkon megalkudott, hogy ha őt a császárság elnyerésére segíti, a bolgár földről lemond s roppant kincsesel fizeti meg szolgálatját, kapott a kedvező alkalmon s a következő 968-dik évben augusztus havában 60,000 fegyverrel, kiket ladikokon a Fekete-tengerre s innen a Dunán fölfelé szállíttatott, a bolgár földre rontott, Péter hadait legyőzte, több várost és várat iszonyú kegyetlenséggel földült, s roppant zsákmánnyal megrakodva vonúlt haza. Következő évben a hadjáratot ismételte, a bolgár földet elfoglalta, a bűjában e közben elhalt Péter fejedelem két fiát, Boricsot és Románt, is foglyává tette, s az elfoglalt országot fegyverrel szerzett tulajdonának tekintve, hallani sem akart többé róla, hogy e gyönyörű fekvésű áldott termékeny tartományt kezéből kibocsássa *).

Nicephorus császár ekkor, hogy az oroszok még veszedelmesebb szomszédságától szabaduljon, az ezek által kegyetlenül elnyomott bolgárokhoz követeket küldvén, velök, kik szorongattatásuk közben hozzá folyamodtak, az oroszok ellen szövetséget kötött, melynek nagyobb erősségére a bolgár fejedelmi családból két leányt vitetett fővárosába, s ezeket elődje Romanus Porphyrogeni-

Varim . . . obsedit et quantum valuit undique constrict. Pertznél III kötet. 554. l.

*) Leonis Diaconi Historia. Bonnae 1828. 61—63. l. — Az ő előadása szerint a bolgár követség megjelenése 966-ra esik. — Nicephorus császár kivonulását a bolgárok ellen, a nélkül, hogy az ezt megelőzőtt bolgár követségről szólt ténne, 967. június havára teszi Cedrenus, Bonnae. 1839. II kötet. 372. l. e szavakkal: „Uralkodásának negyedik évében júniusban a 10-ik indictióban (967) Nicephorus kimene a thraciai városok megtekintésére, s az úgynevezett nagy árokig elmenvén, írt Péter bolgár fejedelemnek, hogy ne engedje a turkokat (magyarokat) a Dunán átkelni s a római birodalmat pusztítani.“

**) Cedrenus és Zonaras e. h.

**) Leo Diaconus 62. 77. 78. l. és Cedrenus e. h.

tus császár két fiának, Basilius- és Konstantinnak eljegyzette; e mellett komoly készüléteket tett az oroszok ellen megindítandó hadjáratra. Azonban terveinek s életének a neje Theophana által intézett palotai cselszövény 969. december 13-án véget vetett, s trónjára a császárné kegyenczét Tzimiskész Jánost, az összeesküdtek fejét s a gyilkosság részesét emelte.

E csatákban növekedett, harezias szellemű férfinak, mihelyt a trónját biztosítva érezte, legelső gondja volt, hogy Szvatoszlávot, ki Kaloktiosz ígéreteibe bizakodva s eddigi szerencséjében fölfutva a bolgár földet tulajdona gyanánt bitorolta, visszavonulásra bírja. Követeket küldvén hozzá, megígérte, hogy az elődje által a bolgárok megtámadásaért ajánlott szerződési díjt lefizeti, de követelte, hogy az országból, mely az ő birodalmához tartozik, vonúljon ki. Ez azonban kereken kinyilatkoztatta, hogy ezen áldott földről nem távozik, hacsak a rómaiak neki roppant összegeket nem adnak, s az általa a háborúban elfoglalt városokért és foglyaiért váltságot nem fizetnek; mit ha nem tennének, takarodjanak ki minélelőbb Európából, melyhez semmi joguk, s költözzenek át Ázsiába; különben, mondá, nem gondolja, hogy az oroszok velük kiegyezkedhessenek. A császár e dölyfös válasza háttározottan s hideg katonai modorban felelt; még egyszer felszólította Szvatoszlávot, hogy tüstént takarodjék ki birodalmából, mert különben magának tulajdonítsa, ha úgy járand, mint atyja Ingor, ki a városok királynéja Byzant alól roppant hajóhadából alig tíz csolnakkal menekülhetett. Ha az oroszok, tevé hozzá, őt és hadait bevárják, hirmondót is alig fog hagyni közölök. Szvatoszláv erre visszaizente: nincs rá semmi szükség, hogy a császár magát ide fárasztssa, mert magam megyek hozzá s Byzant kapuinál tötöm fel sátram, s tettel megtanítom, hogy az oroszok erejét árnyékban henylő asszonyok módjára ne becsmérelje.

A császár hogy az oroszok berohanását megelőzze s fővárosát fedezze, rögtön sereget gyűjtött, a nemes ifjakkól maga köré testőr-csapatot alkotott, kiket „halhatatlan“ czímmel díszesített, parancsot adott, hogy hadai keletről vonúljanak át Európába; addig is azonban a rendelkezés alatt álló csapatokat sőgora a Szklerosz (kemény) melléknevű Bardász, tapasztalt hadvezér, és a vakmerőségéről ismert Péter patricius vezérlete alatt táborba szállította, s a tavasz kinyíltával maga is utánok készült indulni.

Mihelyt Szvatoszláv e mozgalmakról értesült, seregébe sorozván a meghódított bolgár harezosokat, s maga mellé vevén a szövetségesekül meghívott besenyők és magyarok csapatait, roppant táborával átkelt a Balkánon*), az egész Thráciát tüzzel vassal pusztította, s a Drinápolytól délkeletre fekvő Arkadiopolisz falai közelében táborba szállván, itt készült a döntő ütközet elfogadására**). Bardász, érezve ereje gyöngeségét, mert összes hada csak 12,000 emberre ment, nem tartotta tanácsosnak nyílt csatába ereszkedni, s a város falai közé zárkozva, az ellenség minden kihívó ingerlésére mozdulatlan maradt, s nyugodtan hagyta a foglyokkal és zsákmánnyal terhelt csapatokat szeme láttára ide s tova vonulni. Az oroszok ez óvatos tartózkodást félelemre s gyávaságra magyarázván, őt többé mibe sem vették, csapataik szabadon kezdek barangolni, táborukban gondatlanul tanyáztak, az öröködést elhanyagolták, s egész éjeken át bor, zene és táncz mellett dobzódtak. A görög vezér csak erre várakozott. A mint a pillanatot komolyan átgondolt terve kivitelére kedvezőnek látta, egy éjjel a városon kívül a legalkalmasabb pontokat lesekkel megrakta, s más nap hajnalban Joannész Alakász patriciust egy csapat lovassal a várostól távolabbacska tanyázó ellenség fölkeresésére küldte, oly útasítással, hogy azt színlett, de rendben s olykor olykor csatázva intézendő futással a lesek közzé csalja, maga pedig a derék-

**) Az egykorú Leo Diaconus, ki az oroszokat a húnokkal és bolgárokkal egyesülten táboroztatja Thráciában, a mint a döntő csatát e. h. 109. l. leírja, az ellenség számát 30,000-nél többre, Cedrenus pedig, ki Scylitzest írja ki, az összes orosz-, bolgár-, magyar és besenyő tábornak bizonyosan túlzással, 308,000 emberre teszi e. h. II. kötet. 384. l.

*) Cedrenus e. h. Ἀρχαδιουπόλιν-rol szól, mely város a Thrákié-Európé nevet viselt területben (eparchiában) feküdt. Lásd: Constantinus Porphyrog. De thematibus, 47. l. és Hierocles Synecdemus (amazsal együtt kiadva) 390. l. — E várost Cedrenus I. kötet. 568. l. szerint Theodosius császár építtette a régi Bergulionból s fia nevére nevezte Arcadiopolisnak. — Feküdt Adrianopolis és Heraclea között az Erginosz, Régina vagy Riginia folyó partján. Ma Lüle Burgaz az Erkene folyó mellett. — Cedrenus latin fordítója Xylander tévedve irta e város nevét Adrianopolisnak, s minthogy régibb íróink Cedrenust csak a velencei és párisi kiadások Xylander-féle latin fordítások nyomán használták és idézték, utánok valamennyi újabbkori íróknak is hibásan helyezi az orosz magyar-besenyő hadak szétveretését Drinápoly alá.

haddal kedvező állomásban biztos számítással leste intézkedései sikerét.

Az oroszok és szövetségeseik három csapatban táboroztak; ők magok és a bolgárok együtt, külön a magyarok, ismét külön a besenyők. A kémszemlére és cselvetésre kiküldött görög hadosztály véletlenül a besenyőkre bukkant. Ezek rögtön lóra kapva, nagy zajjal és hévvel törtek rájuk; mire a görögök rögtön visszafordultak, s olykor futva olykor csatázva hátráltak leseik felé s azok közelében rendetlen futásnak eredtek. A besenyők szilajon s még rendetlenebbül estek az üldözésnek. Ekkor nyomult a csatatérre Bardász válogatott csapataival; támadása megdöbbsentette ugyan, de vissza nem riasztotta a besenyőket, kik néhány pillanatnyi zavar után rendbe szedve magokat bátran ellenszegültek. Egyszerre azonban a jeladó kürtriadásra két oldalról törtek elő a lesben álló görög csapatok, s a besenyőket közbeszorítva zavarba hozták. Ezek az ellentállást lehetetlennek tartva, legvitézebbjeik elhullása után futással igyekeztek magokat megmenteni, de csak kevesen menekülhettek; a nagyobb rész bekerítve részint fegyverrel kezében esett el, részint magát megadva fogságba jutott.

Bardász a foglyoktól értesülván az orosz és magyar tábor állásáról, rögtön ellenök indult. Ezeket a besenyők váratlan megveretésének híre nem hangolta le, sőt a menekülteket magok mellé véve s egymást biztatva, bátran vonultak szembe a görögökkel. Az összecsapás első hevében sikerült a görög lovasságnak az orosz és magyar lovasokat a gyalogságra visszanyomni; ekkor azonban ezek oly erős ellentállást fejtettek ki s oly elszántan küzdöttek, hogy a diadalt sokáig kétségessé tették.

A döntő percekben, a mint a görög vezér lovassága előtt nyargalt, hogy azt újabb támadásra lelkesítse, az ellen soraiból egy óriás természetű vitéz előnegratva egyenesen neki vágatott s fejére halálos csapást mért, de minthogy kardja a sisakról félrecsuszamodott, a vágás irányt veszítve ártalmatlan maradt. A jövő pillanatban a görög vezér oly erővel adta vissza a vágást, hogy az óriást, a görög írók előadása szerint, sisakostól, pánczélostól együtt tetőtől övig ketté hasította. Egy másik előkelő lovag kardesapását Bardász fejről, testvére Konstantin patricius hárította el. A mint ez visszasújtott, a lovag félre hajolva a csapást kikerülte ugyan, de életét még sem menthette meg. Lova ugyanis, melynek nyakát a

kard ketté szelte, összerogytával urát is földre süjtotta, s e helyzetében, a lováról leszökelt Konstantin a görögök örömrádása közt fejét vette *).

Az oroszokat a csodálatos hős tettek láttára rémület lepte meg, s a görögök újabb támadására hátat fordítva s jajveszékelve riadtak szét. Az utánok nyomuló görögök holtakkal borították be a tért. Az üldözésnek és öldöklésnek a beálló éj vetett véget. Az elesteknél többre ment a foglyok száma, kik mind sebesülten jutottak győzőik kezébe. A diadal tökéletes volt. Az oroszok és szövetségeseik több ezer embert vesztek, míg a görögök vesztesége aránylag számba sem jöhetett **).

Szvatoszsláv e vereség után a Balkánon visszavonult a bolgár földre, a magyar és besenyő hadak pedig haza oszlottak. Legalább nincs semmi nyoma, hogy e háború további folyamában, melyet a császár csak két év múlva a Duna partján Doriüstolon, a mai Szilisztria, mellett több ízben vívott vérengző csaták után, az oroszok tönkretételével, 972-ben fejezett be, magyarok vagy besenyők részt vettek volna. Sőt byzanti és orosz forrásokból arról értesülünk, hogy a besenyők a béke megkötése után a Dunán hajóikkal haza vonúló oroszokat útközben megtámadták, legnagyobb részüket s köztük magát Szvatoszslávot is leölték, úgy, hogy csak kevesen juthattak vissza az orosz földre **).

*) E bajnokokat mind Leo Diaconus, mind Cedrenus, kik e magán viadalokat egymástól csekély eltéréssel írják le, csak scythia (Σκυθία) néven említik, miből nemzetiségükre következtetni nem lehet, minthogy a byzanti írók nemcsak a magyarokat és besenyőket, hanem az oroszokat is e gyűjtőnév alá foglalják. És így Pray-val nem lehetünk egy értelemben, ki az Annales veteres Hunnorum 370. l. kétségtelennek tartja, hogy itt magyar vitézekről van szó.

**) Leo Diaconus e. h. 111. l. a scythák, azaz az egyesült seregek veszteségét 20,000 embernél többre, az útközetben elesett görögök számát pedig 55-re teszi, hozzá vetvén, hogy ez utóbbiak közül igen sokan megsebesültek s lovaik nagyobb része is dárdaszúrásokat kapott.—Cedrenus e. h. II. k. ö. t. 388 l. még nagyobbab mond: szerinte oly sok ezer barbárból igen kevesen menekülhettek, a görögök közül pedig 25-en estek el, hanem mindnyájan sebet kaptak: — Úgy látszik, hogy már e görög írók is értettek a modorhoz, melyben némely legújabbkori hadi bulletinek vannak szerkesztve.

*) Leo Diaconus e. h. 157. l. Cedrenus II. k. ö. t. 413. l. —

E szerencsétlenül végződött hadi vállalat után a magyar nemzet külföldi hadjáratai végképen megszűntek. Az augsburgi csata után nyugat megszabadult a pogány magyarok félelmétől, a 970-ki táborozás után a keleti birodalom sem látta többé a dúló magyar hadakat, melyek az utolsó 15 évben oly gyakran száguldoztak Konstantinápoly közeléig. A had, mint Kézai Simon magát kifejzi, elhallgatott, s a diadalmas hadjáratok, a merész kalandok emléke ezentúl csak a nemzeti énekekben élt és szállott firól fira; míg a keresztyén korszak túlbuzgósága ezeket is úgy el nem hallgattatta, hogyha egyes csekély töredékeiket tudós krónikásaink latin munkáikba be nem szőtték volna, most a pogány magyar kor nemzeti költészetének nagyszerű arányaira a fönmaradt csekély romokból még következtetni sem volnánk képesek.

Ős költészetünk egy ily gyöngy-szemét mutathatjuk be a Botondról szóló mondában, mely a keleti birodalom ellen intézett utolsó magyar hadjáratok emlékét a nép között századokról századokra föntartotta.

„Az augsburgi csata után a magyarok, — írják krónikáink a hagyomány után, mely az időszámlálással nem sokat törődik, — hűsz esztendeig meg sem mozdultak *), hanem a huszonegyedikben megindulván, Bolgárországra törtek, onnan Drinápolyig s ezt megvevén Konstantinápoly alá nyomultak. A város megszállása alatt egy óriást küldtek ki a görögök a magyar táborba, ki fönhangon hirdette, hogy két magyarral kíván megküzdeni, oly föltétellel, hogy ha mind a kettőt legyőzi, a görög császár semmivel se tartozzék, de ha le nem győzi, adófizetője legyen a magyaroknak. A fönhéjázó görög ez ajánlatára szégyen és boszúság fogta el a magyarokat: azonban emberül megfelelt neki Botond, ki e szavakkal lépett az óriás elé: „Én vagyok Botond, igaz magyar, legkisebb a magyarok közt; végy magad mellé két görögöt, hogy

Nestor's Russische Annalen. Herausg. von A. L. Schlözer. V. kötet. 178. l., kinek előadása szerint a besenyők vezére Kurja Szvatoszláv koponyájából ivó poharat csináltatott. — Magát az általam leírt orosz-magyar-görög háborút olvashatni Leo Diaconusnál 79, 103 — 111. l. és Cedrenusnál II. kötet. 383—388. l.

*) Csak Kézai, ki az augsburgi csata után még Olaszország néhány tartományát is raboltatja őseinkkel, írja a magyarok nyugvásának idejét öt esztendőre. II. könyv I. fej. 19. §.

az egyik elszálló lelkedet fogja föl, a másik testedet temesse a földbe: mert bizonynyal mondom, adófizetőjévé teszem a görög császárt nemzetemnek.“ Ekkor a magyarok kapitánya Apór*), kit e hadjáratra a község választott volt vezérévé, parancsot ad Botondnak, hogy, menjen hárdjával a város arany kapujának s mutassa meg rajta karjának erejét. Botond szót fogad, s egy csapással a magyarok és görögök köz álmélkodására oly rést vágott az érczkapuba, hogy a mint beszélték, egy öt esztendő gyermek könnyeden ki- s bejárhatott volna rajta. E rést aztán a görögök, mint csodát mutogatva, később sem igazították ki. Elkészült e közben a hajvivó tér, melyet a magyarok lóháton állottak körül, míg a görögök a falakra gyülekeztek, hogy e nemzeti párbaj szemtanúi legyenek. Előáll végre a görög óriás, s a mint meglátja Botondot, hogy egymaga fegyvertelenül vár rá, boszantó gúnnyal kérdi: miért nem vett maga mellé még egy magyart segítségül? Botond válasza sem méltatva megragadta a görögöt, s rövid ideig tartó birkozás után úgy vágta a földhöz, hogy lelkét azon a helyen rögtön kiadta. Ennek láttára a görög császár és császárné, kik az ország nagyjaival s úr-asszonyaival az egyik bástya erkélyén állnak vala, szégyenletökben arcukat elfordíták s pirúlva sompolyogtak vissza palotáikba. Megjelentek aztán a magyar követek a császárnál, s a kitűzött díj fejében az adót követelték; de a császár az adófizetésről hallani sem akarva, mosolyogva útasította el őket. E szőszegésen a magyarok megboszankodva a város megszállását abbahagyták, az egész Görögországot benyargalták, s arannyal, gyönggyel, drága-kövekkel megrakodva s számtalan foglyot és barmot hajtva magokkal, nagy vígan tértek meg országukba“**).

A görögországi utolsó hadjárat után Taks vezér nem sokáig élt. Halálának évét krónikáink nem jegyezték föl, csak némely

*) A csiki székelý-krónika is emlékezik egy Apór-ról(Uopour), mint az Árpád korabeli székelý rabonbán unokájáról. Lásd: A n e m e s s z é k e l ý n e m z e t c o n s t i t u t i ó i. 277. l.

**) Így adják e mondát csekély, lényegtelen eltérésekkel K é z a i e. h., a Chronicon Budense 1838. kiad. 59. l. és Thuróczi II. rész 26. fejj. — Ismerte és említi e mondát történétiróink atyja Béla király névtelen jegyzője is 42. fejj., de minthogy „egy történetíró könyvében sem találta, hanem csak a parasztok hiú meséiből halotta“ azért munkájába fölvenni önkényt nem akarta.

külföldi jegyzetek alapján, melyek 972-ben már Taks fiát Gyeics-et említik Magyarország fejedelmének, helyezhetjük azt a mondott esztendőre.

Taks korát nemzetünkre nézve a hanyatlás korának kell tekintenünk. Kormánya alatt a magyar fegyverek régi fénye nyugaton úgy mint keleten elhomályosult; a szenvedett nehéz csapások a nemzet harczias szellemét, mely csak a csaták terén keresett foglalkozást és életet, meglankasztották; az erő túlfeszítésére a nemzeti test zsibbadtsága következett. Halálával az ős pogány kor hanyatló napja lealkonyodott, hogy rá nem sokára egy újabb kor hajnala derüljön, s a magyarság, mely eddig ázsiai pusztai életmódjával s a keresztyénség eszméivel ellenkező nézeteivel és erkölceivel Európa szívében idegen elemet képezett, a keresztyén polgárisodás ösvényére térjen. Krónikáink úgy tüntetik őt föl, mint az ős magyar kor szellemének a nemzet kormányán utolsó képviselőjét. A nemzeti ős gyűlés, vagy mint krónikáink nevezik a község, csak az ő fia Gyeics koráig választotta a közösen elhatározott badjáratokra kapitányait s ítélte a kapitányok tettei és a nemzet bíráinak ítéletei fölött; az ő korában hangzott utóljára „Isten és a magyar nép nevében“ a község parancsa a kiáltók ajkairól a táborba szállásra; utódja Gyeics idejében, — a meddig kormányozták krónikáink szerint a magyarok magokat községben, — nem lengett többé Európa harczterein a nemzet zászlóján a koronás karvaly, az Etelétől örökölt ős czimer *).

Magyarország Taks idejében Nyugat-Európára nézve még mindig idegen föld, s nemzetünk a nyugati államokkal való minden szövetségi érintkezéstől távol maradt. Szomszédaink az augsburgi csata után sem mertek fegyveresen törni a magyar hazára, de a térítés szellemi fegyverével sem bátorkodtak még kísérletet tenni; s Európa vándor lovagjai nem kerestek s nem találtak még hazát a négy folyam mellékén. Ellenben keletről a Volga mellékéről, honnan a hét vezér új hont keresni indult volt, csapatostól jöttek hazánkba bolgár települők, kiket krónikáink s későbbi törvényeink,

*) Kézai, Chron. Hung. I. rész II. feje. 2. és 6. § — Chronicon Posoniense. Budae 1852. 6. és 10. l. — Chron. Budense. Budae 1838. 14. és 19. l. — Thuróczi, Chron. Hung. I. könyv 10. és 14. feje.

mint az ekkor már a kazár birodalomban a Volgáig elterjedt mahomedán hit követőit, a közép korban divatos nevükön izmaelitáknak neveznek. Az első csapatot Bilsa és Baks vezette, kiknek Taks az ország különböző részeiben rendelt szállásokat, ezenkívül őrizetökre bízta Pest várát is. Ezeket egy újabb szállítmány követte Hetény nevű vitéz vezérlete alatt. A szomszéd besenyők földére is szállott be egy tekintélyes gyarmat, melyet Taks a Tisza mellékére telepített, hol vezérok Tonuz-Aba emléke Tomaj puszta és Abád falu nevében maig is fönmaradt *). E rokon fajú és nyelvű telepekkel nem csak a szerencsétlen hadjáratokon megfogyatkozott nemzeti haderő nyert örvendetes gyarapodást, hanem a kereskedő szellemű bolgárokban, kik Pestváros virágzásának alapját megve-tették, nemzetünk oly polgári elemet is nyert, mely az őseink előtt szokatlan kereskedelmi téren hazánk jólétének emelésére a bekövetkezendő nyugalmasabb korban jótékonyan közreműködött.

Taks vezért a névtelen jegyző, — ki hazai íróink közül egy-maga szól valami keveset e vezérünk személyes tulajdonairól, — szép nagy szeműnek, fekete lágy hajúnak festi, „kinek üstöke vala mint oroszlánnak“, uralkodását pedig hatalmas és békésnek rajzolja, mondván: „Taks vezér, Magyarország minden előkelőivel hatalmasan és békésen birta országa minden igazát“, végre jellemvonásául a kegyességet emeli ki, mit a bolgár és besenyő települők gazdag ellátásával igazol**). Ellenben a XII. századi Aloldus, ki hasonlóan egy maga emlékezik a külföldi írók közül Taks jelleméről, őt kegyetlen rabló természetűnek rajzolja ^{3*)}. Hogy e

*) Béla király névtelen jegyzője 57. l. — Miután ő, e tárgyra nézve egyetlen forrásunk, e településeket egyszerűen csak Taks korában történteknek említi. Katona meghatározását, ki Hist. Critica Ducum Hung. 476. és 479. l. e gyarmatokat az augsburgi vereség után szívesen látott, sőt talán be is hívott vendégeknek tekintve, beköltözésüket 957-re és 959-re írja le: mint csak hozzávetésre épített adatot lehet és kell tekinteniünk.

***) Béla király névtelen jegyzője 55. és 57. fej.

*) Eorum dux — írja 955-re Aloldus — quem Vrzum appe, labantl homo ferox et rapax instar belluae, a quo nomen habebat. Idézve Katonánál, Hist. Crit. Ducum 393. l. — Hogy itt a német író Taks magyar nevét a német Dachs-sal hozta összeköttetésbe s úgy faragta az Vrsus nevet, bizonyosnak tarthatjuk. Mert hogy ő csakugyan Taksot érti e név alatt, kitetszik egy másik jegyzetéből, mely szerint Vrzomor-

mindkét részről kifogás és vita alá eshető vonásokból Taks személyiségéről magunknak helyes képet nem alkothatunk, annak bizonyítására minden bővebb fejtegetést bizvást mellőzhetőnek tartok.

Krónikáink egyező tanúsága szerint Taks két fiút hagyott maga után, Gyeicsét, ki őt a kormányon fölváltotta s ki még az ő életében vette nőül a keresztyén hitre tért Gyula erdélyi vezér leányát Saroltát, első királyunk szent István szülőjét, és Mihályt, kinek unokái Endre és Béla a magyar királyi koronát viselték.

A hagyomány Taks sirjáról nem felejtkezett el. Temetése, mint krónikáink a hagyomány után följegyzették, ős pogány szokás szerint a Duna-partján, a nevét maig is örököltő Takson falu mellett történt. Ott fekszik mellette másod-unokája Levente is, ki, bátyja Endre uralkodása alatt, mint az ős hitnek Árpád véréből legutolsó híve hűnyt el *).

SZABÓ KÁROLY,

tuo Hungari elegerunt Geizzam. Ugy a n o t t. — Hogy e csüresavart szójátékon alapuló jellemzésre semmi súlyt sem fektethetünk: elég egyszerűen megemlítnem.

*) *Chronicon Budense*. 1838. kiad. 102. l. — *Thuróczi*, *Chron. Hung.* II. rész 42. fej.

A KÖZÉPKORI FRANCZIA IRODALOM.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

A. XII. század némely troubadourjai az egykorú események előadására a szokás által megszentelt költői formát alkalmazták; az első keresztes hadjáratok tettei a carlovingi énekek rhythmusában tartvák. Antiochus énekét (chanson d'Antioche) a tizenkettedik század végén Graindor de Donai újította meg, de Rikhárd zarándok szerzé azon pillanatban, midőn a keresztes hadak először győzve Jeruzsálemet elfoglalták. Ezen krónika híven adja elő a tettek költészetét; de szerzője nem bátorkodott ének névvel nevezni a nyolcz részt, mennyiből az áll. Becse, hogy hűségben felülhaladja Tudebod, Robert le Moine és Guillaume de Tyr latin krónikáját. Ez a szép históriai töredék, köznyelven és rimekben írva, túlteheté magát ama költői legendákon, melyek Bouilloni Gotfriednak és Baudoinnak oly fényes születését beszélnek azon mesékben, melyek a hattyu-lovag (chevalier Au Cygne) csodálatos világra jöttét s ábrándos tetteit előadják. E mondatteljes származéki rend mutatja, mily igen meglepék a képzelődést a szent sír hódítóinak viselt dolgai, miután nem egyébként vélték azokat kimagyarázhatni, hanemha egy majdnem isteni faj erényei által. A következő hadjáratok, annyi balszerencse kíséretében, nem nyerték meg, mikép az elsők igenis—a tiszteletet, hogy versekben fogtak volna megénekeltetni. Előszámlálандjuk, mely okok állíták meg a gesták énekeit; a minék a XIII. század közepén

szent Lajos korában kelle történni. Ha mégis találunk hasonló szerkesztményt a XI. század folytán Duguesclin krónikájában, e késői alkotás oly mezőn, mely már jó idő óta nem műveltetett, csak esetleges egyidejűsége valamely troubadournak és lovagnak a lovagiasság elenyészése után. De se Duguesclin nem támasztá fel a lovagiasságot, se az énekszerző Cuvelier nem hozta keletbe többé az egyrimű verselést.

A XII. század végefelé Fülöp Ágost alatt Sándor legendáját, mely a régiségből maradt a troubadourokra, nagyemű formába önték Lambert (le Court de Châteaudun) és Alexandre (de Bernai). Sándor regénye (Roman d' Alexandre), mert ez a czime, legtanultabb módon írt mű a gesták énekei rendszerében. A tizenkét szótagú versek oly fensőséget nyertek vele, hogy róluk maradt fel a Sándor vers nevezet. Quintus Curtius és az ál Callisthenes nyújták az anyagot, de a színezet, a lovagiasság erkölcsének ragyogó vészfénye. E költemény tesz bizonyosságot arról, hogy a feudál királyság előre haladt, a vazallok hódoltak, kezdvén urat ismerni; mi egyúttal képe azon erényeknek is, melyeket a hűbériség követelt a fejedelemtől, midőn előtte meghajolt. Sándor azon tulajdonok egybefűzése, melyek a lovag királyok utánzására megkívántattak. E költemény a bölcsőtől a sírig ezer történeti eseményeken és csodás kalandokon vezeti hősét; kevéssé hitelesen követvén a történetet azon időpontig, hol bemenvén Indiába, mely a csodák, szörnyek és titkokzatok hona, belép az agyrémek országába; mikor a föld nem elég a kalandok szükségeinek, és Sándor fölszáll a légbe, és hordatva saskeselyű szárnyain, benéz az egek országába; s megint egy kristály harang segítségével alámerül a tenger mélységébe, honnan a földre visszatérvén, rendeltetése Babylon falai közt betelik, midőn dicsősége tetőpontján, árulás áldozata, meghal. Rövid és ragyogó pályáján méltányos, vállalkozó, győzhetlen és főkép adakozó. A világ zsákmánya felgazdagítja tettei társait. Ez a bőkezűség azonban csak azért jó elő gyakran, hogy ne lássék benne valamely intelem az adakozásra, melyet hűséges szolgálai ajánlottak volna a királyságnak. „A ki nagyon hisz a kincsben, nincs bátor szíve; nem szerez becsületet s nem igazgathatja a világot,” mondja a troubadour Sándorról, mi csak megelőzi Rabelais-t, midőn mondatja később Pirochole udvaronczaival: „kincselni (thésauriser) gézengúz ember dolga.”

E költemény ma is haszonnal és gyönyörrel olvasható; benn sok szép vers, a nyelv kérgessége alatt sok nemesség, például, midőn Sándor születésének csodás körülményeiben jövendő nagysága jósoltatik. A versek véghangzása, rhythmicus változatosságra és harmoniára megy ki, mit a troubadourok utódai nem mindig tartottak figyelemben. A hadi ékesszólás eszméjére is találhatni némely példát, melyben a katona bátor szívvel s erélylyel mondja ki érzelmeit; a mint hogy Sándor katonái, királyuk halála után, csakugyan királyokká is lesznek. Uruk lelkétől ők is lelket vesznek, nagysága őket is neveli. Sándor azonban mégis uralkodik felettök, ellenkezőleg mint az épószok királyai; és ebben áll a Sándor-költemény eredetisége. Így a macedo hős a föld minden királyainak példányképe, s a költemény mintegy a lovagiasság bibliája. Vele el van homályosítva Nagy-Károly és tizenkét pairje hőisége, noha a troubadourok szivességéből Sándornak is volt lovagi öltözete és tizenkét pairje; szent szám, s elmaradhatlan kíséret, mely a kerek-asztalnál Arthur mellett is feltalálható.

• Arthurt Franciaországban Bretagne ajándékozta. Időszámításunk VI. századában, mint köztudomásu dolog, egy bretagnei főnök, ki birodalma függetlenségét elszántan védelmezte a százszok ellen, öldöklő csata után egyszer csak eltűnt, s a királytalan nép a francia Armoricumba, mely töle Bretagne nevet kapott, menekülvén Arthur valóban meghalt, a bretonok elűzettek; de a vér nem válik vízzé, a jó fajta nép nem könnyen hagyja el magát, s a bretonok mindig várakoztak Arthorra, vele a boszúállás napjára. Az ő emléket e kis nép imádja, s fájdalma mindig remény, oly igen helyén van szíve! Ezen óhajban várta mindig Arthur visszatértét, várván énekelte, és a hosszú várakozásban volt ideje, igen látni vágyó, legbonyolultabb és költőibb legendát szerkesztetni. Semmi szokatlanabb, mint az elemek sokfélesége, melyekből a legenda áll és kalandozik. Hitregészlet, apokrif evangéliomok, tündérország és óriásai, törpéi, bűvészei, boszorkány várai, hősiség és tettei, szerelem és fogásai, csábításai, hűtlenségei mind összejátszik és rokonul e ritka egészlet kialakítására. A breton morzsák, mielőtt egy angol-norman rimelő, Wace, által összekapartattak, Geoffroi de Montmouth angol királyi káplánnál latin prózává szedettek egybe, aztán Borron Robert és Guast Lukács román prózájává fejlettek ki, hogy hódító Vilmos egyik utóda udvarát mulat-

tassák; s azon időben visszanyerték költői ruhájukat, Franciaország éjszaki részén egy champagnei troubadour, Chrétien de Troyes lelke által, ki egyike a francia legrégibb és legjobb költőknek. Ime a mondakör kalandjai.

Arthur ezen epopéja középpontja; de benne, valamint Agamemnon az Iliászban, Nagy-Károly a gesták énekeiben, Gotfried a megszabadított Jeruzsálemben, ő sem a legkitünőbb személy. Gyakran elenyészik a környező harczosok mellett. Lancelot du Lac-ban utóbb áll, mint kerek-asztalának egy kitünő lovagja. Ily szerepe van Mark királynak, a szép Iseult férjének is Tristan du Leonois-ban. E két regény alig épületes. Bennök a szerelem uralkodik s talán az oka, hogy nagyobb hírben állottak, mint ezen kör szerzeményei, melyekre a vallásos eszme ruház bizonyos méltóságot. Ez a sorsa szent Graalnak is, mely buzgó indokkal járul a kerek-asztal lovagjai rendének felállításához, keresniök a szent edényt, mely a végvacsoránál kézen forgott, s melybe arimathiai József a kinszenvedés alatt néhány csöppjét gyűjté össze Jézus Krisztus vérének. E drága ereklye, a keresztyénség talizmánja, elveszett; körülbelől tudatik pedig, hogy egy pogány király őrzi, s csak oly lovagnak szánta el kiadni, ki a hadi élet és udvarolgatás veszedelmeinek keresztútján megőrzé lelke és teste ártatlanságát. A legderekabb lovagok elveszték a jogot, mely szerint az ereklyéhez juthassanak, a gall Percevalon kívül, kinek viszontagságai zárják be nagy nemesen és szentül a kerek-asztal mondakörét, mely az avatlanság tétovaiból eredetéhez van visszavezetve. Merlin, az ég és pokol viszonyából született bűvész, angyal és ördög, viszi a főszerepet a legenda minden részében, s főszemély egy regényben, mely róla van elnevezve. Tündéri és boszorkány mesetersége ebben fejlődik ki és tükröz a legenda minden ízében, melyet bűvöleteivel tévelyít és színez.

Chrétien de Troyes költői tehetségéről ítélhetni egy más regénye után: Chevalier à la Charrette. Ez a lovag senki más, mint Lancelot du Lac, ki elvesztvén lovát, egy paraszt szerkére fogott ülni, hogy fölkeresse Genièvre királynét, kit Méléagans, Baudemagus király fia lopott el Arthur király orra elől. Méléagans hűtlen lovag, kinek van merészsége, és Lancelot-hoz méltó ellenfél lehetne, ha méltányos volna. Jó tanácsnak és példának nem volt szükében, mert atyja egyik legbecsületesebb ember,

a ki valaha koronát viselt; de a ficzkó rossz, épen azért gonosz véget ér. Ez a költemény erkölcsi oldala. Az egész nem épen hosszadalmas mese, hol kecs és csalfaság találkozik; szerzője valószínűs champagnei születés; a csalfaság is benne őszinte. Chrétien de Troyes ha nem a mesében, de az elbeszélésben előzője La Fontaine-nek.

Elemzés helyett csupán annyit mondunk, hogy e költemény anyaga a királyné megszabadítása, elragadójának megfenyítése, és hogy a szekér alkalmá e lovagias tárgyba némely víg elemet hozatott be a troubadourral. Valósággal Lancelot, mint az angol bohók, tud gyávaságot és furfangot színlelni, nézőit mintegy ellenfeleit kihívni. Ha ekkor bátorságot és készséget mutat, a hatás annál megkapóbb az ellentétel által. Kec és modor, az előzékenységben kedves, kényes vonásai a troubadournak; szépeket mond, miknél a XVII. század elején sem mondtak szebbeket. Vagy mint Geruzez magát kifejezi, a francziának Petrarcha előtt már volt Petrarchája.

A szekér lovagja több személyeit ismerteti meg az Arthur-legendáknak. Arthur valódi türelmes férj; neje gyöngéd és csapodár; Keu lovag-kapitány nem kevésbbé tréfás, előitéletes és szerencsétlen a vállalatokban; a jó Gauvin mindig derék, méltányos, áldozatkész, magát soha meg nem hazudtoló; Lancelot az udvariasság, széptevés, hűség mintája; Baudemagus öreg király szereti fiát, kinek gyűlöli resteli árulását; Meleagans a breton éposz Párisa, s atyja iránta kimélő mint Priamus és bölcs mint Antenor, Helena védelmében. És e hasonlat nem az itészet ábrándja, hanem többíti azon kölcsönzések számát, melyeket a középkor a régiségből vett át a kerek-asztal költeményeibe. Arthur születése hasonlít Herculeséhez, a fekete fátyol Theseus hajójáról át van vive arra, melyen Iseult visszamegy férjéhez; Perceval, ezen második Achilles, anyjának gondolkodásai, hogy fiát rejtve tartsa menekülni a háború veszélyei elől, szintén ott vannak; utánzások, melyeket csak azért is ki kelle mutatni, hogy lássék, miképen az idők láncszemei soha sincsenek végkép elszakadva.

Chrétien de Troyes kissé hosszadalmas, de szeretetreméltó költész, nem fog sokáig elmellőztetni. Még öt föl kell élesztetni, mert joggal levén híres a maga korában, méltó, hogy mindig ismertessék. *Chevalier au lion* költeményének hőse Yvain, hősnéje

a Broceliande erdőség úrhölgye; Yvain, ki őt özvegygé tette, vigasztalója lesz mint férj. Láthatlanul, egy tündérgyűrű segítségével, hallja fájdalmait, s boszúálló fenyegetéseit; pedig a szegény özvegy már meg van boszúlva, mondja a költő oly szépen, hogy Dante mesterét Brunetto Latinit is elragadná. Rövid, nyolcz szótagú versei, melyekről mondák, hogy „örökös sietség a hosszadalmasság felé“ ritka szép szabatosságúak, könnyen folynak.

A tudományos ítsézet elakarja venni Chrétien de Troyestól *Perceval*-t. Ha elveheti, akkor egy más költőt, ki az ő iskolájából való, fogunk megdicsérni. Addig e költemény legyen az övé. — Miután Perceval elhagyja anyját, mihamar fényes fegyverzetű lovagokkal találkozik, kiket a paradicsom szenteinek tart. Előtte minden új; kérdésre kérdést halmoz; a lovag, kihez intézi azokat, illedelmesen felel, és a fiatal ember megtanulja mire való a lándzsa és a czímer, a pánczél, emez érez öltözet hasznát, nevét sem értvén. Őszintén kérdi: mi jónak az. Ez a kérdezősködés nagyon kedves, bár hosszan tart, mégis tetszik, annyira jó ízű és természetes. Akárki írta, de jó előadó és elmés író volt.

Az Arthur mondakör számos regényeit tanulmányozni végetlenség volna; de az egyetemes ítélet, melyet róla ejtünk, elég, hogy tisztázza különbségét a Nagy-Károly és Sándor-énekek hadi és történelmi jellemétől. A csodás és udvarias elem benne arra volt rendeltetve, hogy bájolja el a képzelődést, s gedélgesse a szív gyöngéit. A középkorban sok elbukásra nyújtott alkalmat, de csak egyet említnünk, melyet Dante költeménye halhatlanított. Igazán véve a dolgot, Rimini Franciskát és kedvesét Lancelot buktatá azon vidékekre, hol velök a florenczi költő találkozik. A francia előbbi troubadouroknak, kik a gestákat énekelték, mint Theroulde és Raimbert, semmi efféle bünsúly nem fekszik a lelkükön.

A Lancelotok, Tristanok, Merlin és Morgane tündér szomszédossága nem késett változtatni a Carloving rhapsodok szigorát. Eme hadi és vallásos hagyományok eredeti tisztaságán sokat rontott a tündérség meg az udvariasság. Nagy-Károly és Arthur király mondaköre határán mesés kalandok, hihetlen dolgok és lehetlen utazások egymással vetélkednek. Innen Ogier mulatása tündérországban, Mangis bűvöletei, a feltámasztott Roland új viseltdolgai. E ragály érzik már a százszok énekében (*Chanson des Saxons*), melyet Fülöp-Ágost alatt Bodel János írt, melynek hőse Witikind. Van abban egy

Genovéva és Iseult fajta királyné, ki hasanlóan ügyes megcsalni férjét, a vad Witikindet. Morálja laza, neve Sébile, ki nőnek rossz tanács mellé, botrányos példát is ad. „Mi a nő szépsége, ha ifjonta nem használja.“ Ezen erkölcsi lazultságot ki kell emelni oly szerzeményből, melyben még jóformán érzik a gesták énekeinek férfias erélye.

Az egy rímű versek előnye abban állott, hogy segíték az emlékezést ugyanazon hangjaikkal; innen igen sokáig keletben voltak unalmasságok mellett is a hosszabb költeményekben. Kevésbé egyhangú a nyolcz szótagú sor változó rímekkel. Ez a mérték, melyet Chrétien de Troyes használt, ama kor más költői előtt is kedvességet nyert, s különösen e versben írta Florimontját össze Aimé de Varennes, mely, mikép a mai időben értjük, regény. Benne minden csupa költemény, kivéve Macedo Fülöp és Sándor nevét, kik Florimont képzelt hősnek ivadékai; ki az a Macedo királynak, mi a Hattyú lovag (le chevalier au Cygne) a Flamand grófok, Gottfried és Baudouin, házának. — Aimé de Varennes champagnei születés, és Chrétien de Troyes tanítványa, a mester őszinte furfangosságával. Szellemét egy utazás élesíté Görögországban, honnan költeménye tárgyát is hozta volna.

E nembeli költemények között magukra vonják még a figyelmet Violette és Chastelain de Coucy, de legjobban van írva Floire és Blanceflor, a szerelem gyönyöreinek festésével. E két gyermek, születve ugyanaz nap, egyesülve játéokban, tanulásban, a szív ártatlanságával szeretvén egymást, az voltak a középkorban, mi Daphnis és Chloé a görög birodalom hanyatlása idején, vagy mai nap Paul és Virginie. Rangban és vallásban különböző mindkettő; Floire egy pogány király fia, Blanceflor egy keresztyén rabnő leánya, iszonyú akadályok között csak a szerelem hatalmát tanúsítják, ha győztek. Szép az első évek nyájas bensősége, az elválás gyermektegy és gyötrő fájdalmai; Floire útjának, Blanceflor keresvén, eseményei; a hárem erkölce, hol ez be volt zárva; Floire fogásai, a mint oda be akart jutni; a viszontlátás kéje és aggodalmai; hősi elszántságuk a büntetés, a bírak és máglya előtt; a plastikai szépség és erkölcs varázsa, mely a bakót lefegyverzi: csupa természetesség és elragadó. A festvényben csak egy folt van: a középkor türelmetlensége. Floire ugyanis áttér, s ez jól van; de alig tér át, már új hitét minden alattvalójára erőtet; s e szép, kellemes ifjú, kit örül

tünk boldognak látni, a büntetés alól menekülve, az új hit buzgal-
mában hóhér leszen :

„Ki nem áll a keresztvízen,
És az istenben nem hiszen :
Floire azt megfojtatja,
Égeti, feltáglaltatja“ *).

Nem tudni e költemény eredetét, mely a középkori Franciaországban oly népszerű volt. De Görögországhoz köttünk egy mását, mely Psyche hellen meséjét juttatja eszünkbe. E regényes műben, melynek hőse Clodvig királyi családjának egy ifjú lovagja, méltánytalan a szerető, ki egy lámpa fényénél fölfedezi és, végzetes kandsága miatt, elveszti a jótékony tündért, ki elhalmazá ajándékaival. E tündér Melior, a konstantinápolyi császárné. A félbeszakadt báj újra megköttetik a szeretetreméltó, rettenthetetlen Parthenope de Blois áldozatai s új tettei által, ki azzal végzi szerepét, hogy nyilvános uralkodó lesz Byzancz palotájában, hová rejtelmesen lopódzott be. Hősiség, udvariasság, tündérkedés a költemény elemei. Mértéke nyolcz szótágú versek, a XIII. század kedvenczei. Szerzője Denys Pyramus, egyike a jobb verselőknek. Rövid sorai egy rimmel sokáig, unalmas egyformaság, hosszú litánia és nyavalygás ; de mindez a korízlése volt.

Egy francia származású királyi herczeg regényes története a konstantinápolyi birodalomban Flandriai Baudoin valódi történetét hozza emlékezetbe, ki a negyedik keresztes hadjáratral, az előbbi század végén Comnène örökségébe jutott. Ő tartotta még fel az érzületet, mely a keresztyén lovagokat a hitetlenek ellen indíthatá, vagyis a kalandok szükségét, hogy királyságot vagy legalább herczegséget szerezzenek. Így azon hadjárat történetirójához jutunk, mely a szent-sir megszabadítása helyett francia császárságot alapíta Konstantinápolyban. E város megvétele ragyogó fegyvertény, de igen drágán van megfizetve Görögország tudományos és mester-műveinek elrombolásával. A barbárok sem tettek nagyobb pusztításokat. Bármint lett legyen a dolog, Villehardouin elbeszélése, ki mint katonai főnök és ügyviselő nagy részt vett Konstantinápoly el-

*) Qui le baptesme ne fusoit
Ne en Diu croire ne volait,
Floire les faisoit escorchier,
Ardoire en fu on destrenchier.

foglalásában, becses maradvány a régi franczia irodalomból. Ő az első prózai történetíró úgy adatai mint érdemei által. Villehardouin őszinte tanúsággal beszéli el az eseményeket, melyeket látott. Jelleme, tanultsága fensőbb műveltségre mutat; be van avatva a had és politika minden titkaiba; röviden mondja el a mi fontos, a mi tudni méltó. Festeni elég neki egy vonás, magyarázni egy szó, dicserni vagy megróni egy felkiáltás. Ő festő, államférfi és moralista könnyen. Ő az a történetírásra, mi Theroulde az epopéjára: Roland éneke és Konstantinápoly bevétele mesteri kéz váza. Henri de Valenciennes, ki ott fogta fel az elbeszélés fonalát, hol Villehardouin elhagyta, nem is gondolt rá, hogy emeli a munka becsét, melyet folytat.

A jó öregeknek, kik elég sokáig hallgatók a troubadourok hős és durva énekeit, szükségök volt némi mulattatóra. A hadiettek oly gyakran ismételve, ugyanazon rimekben hosszadalmasan elbeszélve, kárpotlást vártak. Tragédia után kicsi művek kellettek, s a jongleuröknek módjukban volt hallgatóikat a csodásról átvinni a vígira. Renard jogositva lett N.-Sándorral és N.-Károlylyal együtt érdekelni a tömeget, mely cselefminta fogásain, kötni való furfangjain, gonoszságain jól mulatta magát, miután eleget csodálkozott az óriások fejét ketté hasító kardok nagy csapásain. Ezen, az állatország-ból vett kölesönzésen kívül, elég hamis elbeszélni való volt, mi az idő botránykrónikával ellentéte a múlt kor hősi legendáinak.

Az állatok színre lépése az ember helyett nagyon természetes. A mese eredetét nem is kell másutt keresni, mint a nagy szomszédságban, rokonságban ember és állat között. Az ember minden élményei, erkölcei feltalálhatók az állatvilágban. Ezeket csak át kell vinni róka komára stb., hogy az embervilág mint egy nagy menageria legyen előttünk.

Renart regényében (*Le roman de Renart*) nem kell szabályos művet keresni. Ágakból áll, melyek nem tartoznak egy törzshöz; azért inkább oly csomó az, melyet külső, mesterséges kötőlék tart együvé. Hogy e széthulló darabok egységi alakot öltsenek, eme vig csonkaságok rendezői fölvettek egy hamis bibliai ténnyt az állatok eredetéről Ádám és Éva által, kik a tenger partján érintve a vizet egy kezökben volt gyűrűvel: az Éva érintéseiből lettek az ártalmas, Ádáméiból a hasznos állatok. Most már tudjuk, honnan

lettek szinpadunk hősei; kalandjaik elkezdődnek, s folynak a hős színlett halálaig, mert valóban Renart nem hal meg; ő halhatatlan, mint a csélesapság, mint a kópéság, melynek jelve.

Ezen állatok társadalomban élnek; van nejük, gyermekök, házuk; Renartnak van egy vára is: Malpertuis; az oroszlánnak (Noble) udvara, polotája és minden királyi hozzalékai. Olykor jelmezt, fegyverzetet öltenek; egymás közt atyafiságban állanak. Ysengrin (a farkas) nagybátyja Vorpilnak (vulpes, róka) vagy Renartnak; és mint más vigjátékokban van egy kópé unokaöccse. Első tetteit az ősök szívesen hallgaták, de mi nem beszélhetjük el. Ysengrin, megsértve mint atya és férj, boszút akar állani; de könnyenbivő létére új-új törbe esik, és törvényes elégtétel után járva új csufságot vall. Lehet, hogy e legendának történelmi alapja van, de a mit róla mondhatni, pusztá hozzávetés; s nem tudjuk mi személyekre kell fogni az Ysengrin és Renart neveket, melyeket a farkasnak és rókának adtak. E nevek közül az utolsó lett igen népszerűvé, annyira, hogy nemet jelent. Így, midőn természeti és erkölcsi hasonlóság után történetesen annyi embernek van állatneve, van állat is, mely a nép költészet útján emberi nevet nyert. Végül, a vonal, mely állatot, embert egymástól külön választ a költészetben, igen határozatlan, és a bevegített jó és hitvány emberek szerepe nem válik elsőségtünkre. Mint La Fontaine, úgy a troubadourok is, ellenében az embernek, az állatok részin állanak.

Renart öreg legendája harminczkét ágazatban egész tömkeleg. A troubadourok meséket írván nem ügyekeztek az aesopi egyszerűség vagy mezetlenség, a phaedrusi elegans rövidség visszahozásán. Ők bővelkednek a beszédben, sokasítják a körülményeket, meghosszabbítják a mesét oly dicséretes szándékkal, hogy hallgatóik tovább gyönyörködhesseken. Imé egy példányvázolat.

Ismeretes az aesopi róka, midőn kutha esett s egy bak rovására szabadult ki. A troubadour a bak helyett Ysengrint veszi föl azon szerencsés szabadsággal, mely szerint elbeszéli a két hős előbbi csinyeit. Renart nagy éhen a mezőn kullog s hosszas csatangolás után végre a fehér barátok apátsága udvarába jut, hol megfojt három tyúkot, s jóllakva sem távozik, hanem egy széles, mély kúthoz megy, s vízében meglátni véli nőjét Emmeline-t; megszólítja. Hangja visszaverődvn, azt hiszi, hogy feleletet vön s nem késik beugrani egyik vederbe, mely leszáll, míg a másik feljő. Lent ő kedvére iha-

tik és halászhat is; de csalódását látva, hogy Emmeline nincs ott, elkedvetlenül; visszajöni pedig lehetlen. Épen jókor megjelen a kút mellett Ysengrin, észreveszi Renart-t és saját képét, melyet nője, Horsent, képenek ismer. Ez a találkozás régi szegyenvalásait juttatja eszébe; ordít s a viszhangról szintén hiszi, hogy felelet, s elkezdődik a társalgás. A boldogult Renart leírja mulatóhelye gyönyöreit, hol mindennek bőviben erényei jutalmát veszi, mert ő kegyelmet kapva megholt, és ha mégis rosszul beszélnek a földön róla: ez rágalom. Ysengrin elbűvölve e paradicsomi festés által, szeretne oda lent lenni, de Renart mérsékli türelmetlenségét, kérdezvén, ha megáldozott, meggyónt-e, és elégnek találván feleletét, útásítja, hogyan szállhat le. Ysengrin beugrik a másik vederbe és teste súlyával kiemeli a kútból a ravasz Renart-t, ki a találkozásnál gúnyolódik csalásán, midőn amaz le, ő meg fölfelé megy. — Reggel az apátság szakácsa, vele három barát és utána egy szamár a kúthoz jönnek vizet húzni. A szamarat a kötébe fogják, a veder lassan feljő, s egy barát nézvén a teher nagy voltát, észreveszi Ysengrint. A kötelet megállítják, az egész kolistor talpon; a barátok segítségével terhét a szamár csakugyan a kút párkányára felhúzza. Szegény Ysengrin jó néhány botot kap, és a zajban szőre, bőre egy része a kutyák foga közt maradván, mégis kimenekül és haza ér, hol családja és orvosai meggyógyítják.

Ki e mese írója, nem tudatik, mint nem nagy része a Renart troubadourjainak. Egyedül Pierre de Saint-Cloud és Richard de Lison nevei maradtak meg a feledékenységből, kik magukat megnevezték az elbeszélésben, megjegyezvén, hogy nekik sem kell oda itélni az egész művet, melynek némely része terhelné őket. Kivételt szenved pedig a Renart legenda azon ága, melyben Renart elveszi a holló sajtját. Ez utánzásban a troubadourok megmutaták, hogyan tudnak eredetiek maradni. Ismerjük a víg történet elejét, melyben Tecelin holló a sajtot elkapja. De a holló nem szájába veszi ragadományát, hanem karmai közre. La Fontaine-t sem értjük, hogyan „tartá szájában“ (tenir en son bec) sajtját a holló. Renart hizelegvén, nem így veszi a dolgot, s Tecelin (holló neve) midőn erőködik énekelni, próbát tesz és röpked, s a közben ejti el karmai közül a sajtot. De róka komának a sajt kevés, neki a holló is kellene. Azért úgy tetteti magát a gonosz, hogy megveti azt és undorodik szagától, hogy meg van sérülve, nem mehet

odább és kéri a hollót, szálljon le s vigye sajtját. Tecelin kötve hisz a komának s óvatosan közeledik hozzá, és midőn neki ugrik a ravasz, még elröppenhet, ott hagyván tollaiból néhányat. Utóvégre is, ha nem több, meg van Renartnak a sajt, melyet jó ízűen fel-falatoz, dicsekedvén, hogy soha nem evett jobbat.

Renart ezen meséjében a gúny csak mellékes, valódi cél a mulattatás; de a középkornak megvoltak a maga elégtétlenei, boszankodó és epés költői is, szinte a lehordásig bátorzkodtak verselni. Élőkön áll Guyot de Provins, ki kolostorból kolostorba járt és sehol sem érezte jól magát, s boszúból az egész századot vád alá helyzi. Kora emberei nagyon kicsinyek azokhoz képest, kiket fiatalságában látott; vagyis ez a legyalult század a tizenharmadik. Guyot, mint minden gúnyoros, mértéken alól leli a mit lát. Hyperbolái csak keserűségét bizonyítják az egyház és állam nagy visszaélései miatt. Epés öregünk senkit se kimél, és egyházi ember sőt szerzetes létére annál több keserűséggel fanyarog a szerzetes rend és szentszék ellen is. Róma őt magánkívül ragadja, de kevésbbé haragszik Clairvaux-ra, habár négy hónapig sanyargott is benne. A régi Rómára haragszik épen úgy mint a dunai paraszt, ki mondá: Semmi nem elég azoknak, kik Rómából jönnek. De az egyidejű Róma sem kedvesebb. Mindamellet a pápa ám legyen a keresztyénség sarki csillaga.

„A mi apostoli atyánk

Legyen sarki csillag gyanánt“ *).

Azonban mindenütt rendetlenség. A rossz példa onnan jó, a honnan csak jót kellene várni. Falánkság, irigység, fényűzés uralkodik, hol mértékletesség, alázat és szigor volnának helyökön. Guyot, ki, jó fogai daczára, sokat koplalt, a kövér főpapok ellen vágó szavakat lel:

Nem teszik, mint kéne tenni;

Tudnak túl inni, túl enni **).

Guyot de Provins több mint közönséges rimelő. Van benne

*) De nostre père l'Apостоile

Vousisse qu' il semblast estoile,

Qui ne se muet (meut).

**) Il font mout peu de ce qu' il doivent,

Il surmangent et surboivent.

Surmanger, surboire nincsenek ma gyakorlatban, de festik a szigorú század torkosságát.

szenvedély, erő és szellem. Kifejezései, képei az övéi, melyeket senkitől nem vett. A fejedelmekről fitymálva szól, de szent Lajos a királyok mintája. Oly embertől, ki nem kiméli a pápát a főpapsággal együtt, ki a királyokat megsüttetné, nem várhatunk elnézést a szerzetesek, kispapok és orvosok iránt; valamennyit rostára veti, s kétezer hatszáz vers alig elegendő, hogy epéjét kiöntse, noha megvallja, hogy útjában lelt rózsát is a tövisek között.

„Volt utaimnak szurósa,
De virult és nőtt a rózsza;
Ha a tövis szúrt és gyötört,
Adott a rózsza kéjt, gyönyört“*).

Aztán e dorgálózás nem volt kivételes. Egy világi, Berze, hasonlóan kegyetlen; és Gauthier de Coinsy, kegyes és csinos krónikása a szüz csodatéteinek, még tovább megy mint Guyot, vagy maga Berze, ki hatalmasan kel ki a romlottság ellen. A fényűzés bolond ész, istentelenség oly társadalomban, mely alapítójaul szégyenségekben élni, halni kívánó istent vall. A fényűzés, a nyomor, mindig vése az erkölcsnek és boldogságnak. — De a vallásos és polgári főnökökkel együtt elkárhoztatvák az ügyvédek, orvosok és szakértők. A nélkül, hogy betű szerint vennők e kikeléseket, annyi mégis érthető belőlök, hogy a századoknak, melyeket a miénkkel szemközt állítunk, szintén megvoltak saját bűnei, és a jó régi idők aligha kudarcot nem vallanak a történelemben.

A mesék a troubadourok költői pogyászában a legbeesések, legsikerültebbek. Előadásukra gyermeteg, kecs dolgában a középkor nyelve bírja a kellő tulajdonokat. Voltak fordulatai, saját szavai a gonoszkodásra, keserűség az érzésre szenvedély nélkül. A nyolcz szótagú versek, páros sorokban rimelve, kivergődtek a gesták énekei egyformaságából. A mesék tárgya jó részben erkölcsi tanítás, de némelyiké egyszerű mulattatás. Van köztök komoly, vig és indító. A vig elem gyakran egész rongyos gorboságig szabadul fel. „A pizok bája“ (la charme de la canaille) mondaná La Bruyére. De van egy, melynek szabadsága bizony nem szaba-

*) J' ai véu delez l' ortier
Florir et croistre le rosier;
Se les orties sont poignanz,
Les roses sont beles et chiéres.

dosság, ez Vilain Mire (orvos), mely Molière-nek a Médecin malgré lui (nálunk: botesinálta doktor) eszméjét adá, oly lelemény, mely nem sérti a morált, és a szónak valódi értelmében jó elbeszélés. Rajza ime: Egy dús paraszt feleségül veszi egy lovag leányát, kinek semmie a nemességen kívül. A paraszt, munkában töltve napjait, hogy távolléte idejére biztosítva legyen nője hűségéről, legjobbnak hiszi reggel megverni. Szándékát végrehajtja, s így biztosítva, kimegy a mezőre. Haza jöve meg van neki bocsátva; de más nap rendesen új méltatlanság, új fájdalom, új béke. A szegény áldott asszony elvégre úgy gondolkozik, hogy férje nem verné őt, ha érzette volna mi az a yereség. Tehát fogja érzeni. Épen jókor a fejedelemtől két követ érkezik orvost keresni, ki meggyógyítsa a királykisasszonyt torkán akadt halszáлка bajából, mely halálos lehet. A paraszt nője férjére utal, ki gyógyít, de csak verve, kényszerítve. A küldöttek őt meglelik és vonakodása miatt jól elverik. Most a király elé viszik, hol újból kikapja a magáét. A paraszt neki fog a gyógyításnak. A beteg leánynyal úgy bánván, hogy ez nem állhatja ki nevetés nélkül, a száлка a torkából kiugrik; s a siker után szabadnak hívén magát, el akar osonni orvosunk, de újabb ütlegek maradni kényszerítik. Nem sokára mindenfelől tódulnak a betegek a palotához és a botesinálta doktor megnyirva, borotválva, skarlát ruhába öltöztetve, kényszerül folytatni a gyógyítást. Kedve ugyan nincs, de két szolga láttára, kik botokkal közelednek hozzá, előveszi kénytelen mesterségét. Most egy nagy termet kér műtételre, hol nagy tüzet rakván, összehívja betegeit. Csakhamar látja a király, ki az ajtóban állott, hogy a betegek egymás után ugyanesak inálnak kifelé oly nyilatkozattal, hogy már semmi bajuk. Minő csoda ez? A ravasz koma ugyanis elmondá, hogy ő csak azon esetben kezdhet az orvosláshoz, ha a legbetegebbet izre porrá égeti, mert hamvával fog gyógyítani. A király meglepetve az új sikeren, a kópét barátságába veszi, ajándékokkal elhalmozva visszaküldi nejéhez, a ki nem lett többé verve. Ez a Vilain Mire meséje. Hozzá sorozható a Vair Palefroi (valódi paripa), melynek szövege ez: Egy ifjú lovag, szivre, arcra derék, pénzkihányó, de különben egy pompás paripa ura, szomszédságában lakik egy öreg úrnak, nagy szépségű leány atyjának. A két ifjú lélek látja, szereti egymást. A legény elhatározza magában megkérni a leányt; az atya szívesen

fogadja, de kevés vagyonra nem akarja férjhez adni. A két szerető azonban nem csügged. A hajadon ráveszi az ifjat, hogy öreg nagybátyjához folyamodjék, a kinek úgy is egyetlen örököse. Ez ígérje, ha meg nem tartja is, hogy siettetni fogja az öröködést; elég, ha elhatározásra készíti az atyát. A nagybátya kész a fogásra, s elmegy az ő különben is régi jó öreg barátjához és megkéri a leányt, de nem öcsce, hanem maga kezére. Gazdag levén, nyert; készülnek a menyekzőre. A lovag reménynyel tér haza, nem is egyébből tudja meg az árulást, mint abból, hogy szép paripáját (palefroi) elkérik a kísérethez, mely az atyai kastélyból esketésre fogja követni a párt. A szegény szerető kénytelen kelleetlen odaadja lovát, mely épen a menyasszonyt fogja vinni. Útközben, mikor a nap sem kelt még föl, egy erdő keresztútján a paripa egyenesen utat vált arra, merre gyakorta járt, és annál sebesben viszi a menyasszonyt, könnyű kitalálni, hová. Ine a ló megszokása! Épen jókor egy káplán van jelen a háznál, és mikor a két öreg visszakérni jó egyik a leányát, másik a menyasszonyát: minden késő, s nincs egyéb hátra, mint megegyezni a házasságban, melyet vallás és szerelem megpecsételt.

E beszély írója Huon le Roy; de nem tudjuk ki a Vilain Mire és Saint-Pierre et le jongleur szerzője. Ez utóbbi mesében paradicsom van ígérve a jongleuröknek múltban, jelenben és jövődre. Ezt egy társuk ügyetlenségének köszönhetik, ki előtők minden időre bezárta a pokol kapuját. — Az eset így volt: Egy ujonez ördög minden zsákmánya egy szegény jongleur lelke volt; a többi ördögök, jobban vadászva, csúfot üttek belőle, mert mire használjanak olyan jongleurt, a ki nem tud egyebet, mint lanton játszani! Lucifer, a ki nem szereti a zenét, egy katlan alá fűtéssel bizza meg őt, és nem sokára azon lelkek őrizetével, kik főnek. Halálbüntetés alatt van pedig megtiltva a jongleurnek, ha csak egyet is kiszalaszt. Egy nap, midőn valamennyi ördög távol volt Luciferrel együtt, szent Péter, hadastyánnak öltözve, bemegy, vivén magával egy játszó táblát és koczkákat. A jongleurt egy versenyre felhívja; de a szegénynek, sz. Péter pénzéhez képest, csak lelkei voltak, s ezeket veti koczkára. Föltesz egyet, elveszti; aztán kettőt, megint négyet, folyvást kétszeresze, s mindig veszti; utoljára összeszerezvén sz. Péterrel, kit hamis játék gyanújába vett, a legutolsó koczkára fölteszi valamennyi, még a katlanba levő lelkeket is.

„Vagy az egészet megnyerem,
Vagy mindenemet elverem :
Lelkeket és ingemet *).

E végső merény után a jongleur mindenéből ki van kopasztva. Szent Péter minden lelket pénz nélkül elviszen magával. De ihol jönek hazafelé az ördögök. Lucifer nagy haragjában, majd hogy tűzbe nem veti a jongleurt. E közben a többi ördög neki esik ama szegény ujonez ördögnek, a melyik ily gyönyörű ajándékot hozott a pokolba ; jól elverik, megesketik, hogy jongleurt soha többé nem hoz. A jongleur e szerint meg van vetve. Lucifernek ilyen szolgál nem kell. A jongleur is örülve fut, szent Péter látja, s kinyitja előtte a kaput és jól megvendégeli. Ekkép szabadúla pokoltól a jongleur.

E mese és egy másik (du Vilain, qui conquist paradis par plait) nem vallási függetlenség mutatványai, hanem vígság és bátorság a hit körében. Se a dogmák, se a hierarchia nincs kérdés alatt. A troubadour, ki e vígjátékot levitte a pokolba, alsóbb rendű Aristophanes ; játszik a szentekkel és roszelekekkel, mint az igazi Aristophanes játszott az athéni istenekkel Bacchus ünnepein. Egyik sem akarná feldönteni a templomot ; hanem csak mulatni benne mindkettő. A kiosztott szerepek mutatják, hogy a szentek és a szent szüz bizalmasan vannak a hívőkkel, s a hit védőinek nincs mitől tartaniok. Eme zsugori (Vilain, qui conquist stb.) a mennyország kapujánál vitatkozik szent Péterrel, és levágná egyúttal szent Tamást és szent Pált is, kik neki segítségére jöttek, mondván, hogy ő nem tagadta meg Jézus Krisztust, mint Péter ; nem hozta kétségbe a feltámadást, mint Tamás ; nem kövezte meg szent Istvánt, mint Pál ; neki nem kell egyéb, mint hogy bebocsásák, és ha ellenzik a szentek, ő egyenesen istenhez folyamodik ki méltányosabb, igazabb lesz. Itt, valósággal az egyéni lelkiismeretre való hivatkozás, vagy istenhez folyamodás van szóban, és nem az akarat ellenszegülése. Egyébiránt az öreg asszony, kit Joinville fest, egyik kezében égő szövétnekkal, másikban vízteli kantával, amazzal, hogy felgyújtsa a paradicsomot, emezzel, hogy eloltsa a poklot, hisz a pokolban és paradicsomban ; s annyit jelent, hogy

*) Ou je du tout m'aquiterai,
Ou je trestout parperderai
Et les ames et ma chemise.

istent nem jutalom reménye, nem boszúállás félelme alatt, hanem önzetlen tiszta indulattal kell szeretni. Ő elibe megy szent Teréznek és Guyon asszonynak; de nem a szabad és hitlen nőnek, ki e világból is paradicsomot kívánna csinálni.

A troubadourok és jongleurök, főleg ez utolsók, epikureisták voltak, erős lélek nélkül. Nagyot vétkeztek gyöngeségből, mulatságból; hamis játszók, kéjenczek, eszem-iszom emberek. Egyikök leírta Utopiát, Cocagne országban, hol az étvágy mindig jó, az étel mindig készen és legjobbak.

Coquaigne a jó ország egyszer,
Ki többet alszik, többet nyer.
A ki délig elaluszik,
Nyeresége négy és fél sous-ig *).

Ezen országban

Sült kövér lúd jár az útcán **)

keresék e Cocagne ország eredetét; azonban ez a francia troubadourok találmánya; a nyelvészek vitáztak érte; az egész mindössze is Coquaigne, világosan Coquina és ez tulajdonkép konyha. De még is nem valamennyi az ő találmányuk. A mesék a szellem kandiságából és furfangjából születnek és terjednek csodálatos sebességgel. A középkor elbeszélői sok és különböző forrásairól tudományosan értekezik Le Clerc, miből megtanuljuk, hogy a tárgyak nem mindig találmányok, hanem kölcsönvételek, melyekre aztán a troubadourok reájok nyomták szellemök és idejük bélyegét. Ezen előzői közül Passerat-nak és La Fontaine-nak legügyesebbek Jean da Boves, Henri Piaucelle és Rutebeuf. Az olasz Boccacio, ki anyja után francia, születvén Párisban, hová ifjonta is visszatért, nem tartá kisebbségének kölcsön venni a francia troubadouroktól, kiket ha felülmúlt is, de híre neve részeseinek tarthat. Az angol költészet egyik mestere Chaucer is, ki olvasta Boccaciót, hasonlóan követi nem ugyan a florenczi elbeszélőt, hanem a francia troubadourokat; elbeszélései nagy részében, melyek „Canterburyi utazása“

*) Li país a à nom Coquaigne,
Qui plus i dort, plus i gaaigne;
Cil qui dort jusqu' à mièdi
Gaaigne cinc sols et demi.

**) Par les rues vont rostissant
Les crasses oes (oies) stb.

(Pèlerinage à Canterbury) ezim alatt Angolország ezen Decameronjában olvashatók.

Az elbeszélés pedig nem volt csupán a mulattatásra szorítkozva. A „Catoiment d'un père a son fils,” melynek szerzője ismeretlen, egész morális tárgyalás több elbeszélése után. Minden jó tanács alkalom egy-egy beszélyre olykor csinos versekben.

Hasonlóan a vallásos oktatás is próbálkozott népszerűvé lenni köznyelvi beszélyekben. Legendáinak szokásos tárgya a szent szűz valamelyik csodája; kinek irgalma kimeríthetlen, közbenjárása mindig foganatos, védelme a legnagyobb vétkeknek is bocsánatos, csak hogy a bűnös megtartott legyen valamit Mária iránti hódolatából. E bizalom sokasítja a közbenjárási alkalmakat, de nem fogyasztá a bűnösök számát, hanem megőrzé a bűnöst az elfárasztástól vagy a kétségbeeséstől. Theophile barát és Bourgeoise de Rome példája bizonyítja, hogy nincs megbocsáthatlan bűn. Gauthier de Coinsy elbeszélése meglepő, midőn őszintén elmondja, hogy a Szűz harczott és győzött egy tornán azon lovag képében, ki elmulasztá a csatán a megjelenés óráját, mivelhogy éppen hozzá esedezett valamelyik kápolnában.

A bretagnei eredetű novellák (Lais) is az elbeszélő nemhez tartoznak, melyekben kitűnt Marie (de France). E nő szívre, elmére nézve méltó helyet foglal a középkor költői között. Igaz, hogy műveit Angolországban, II. Henrik udvarában szerzette, de születése, nyelve, szelleme — francia. Meséi, melyeket La Fontaine nem ismert valamely gyermekes és jóra való csipősség bájával bírnak. Hiányzik belőlök az erkölcsök rajza és a drámai érdek. De ez így van az egész bretagnei körrel. Elég bő szerzeményeit jelzi a természetes nyelv, takaros előadás, és a részletek megválasztása. Tőle van „Couronnement de Renard” gúnyoros allegória, nem minden érdem nélkül.

Fülöp-Ágost uralkodása fölemelvén a királyságot, lökést adott az irodalomnak, mely az egész XIII. századon át sem lassúdott. Az iskolák virágzása mellett a köznyelv haladott nem ugyan tudományossá, de megszűnt lenni barbár, s ösztönei után képes lett szabályokra. A normannok elvitték Siciliába, Angolországba, a keresztések Konstantinápolyba, Kis-Ázsiába, Görögország-

ba. Német és Olaszország elfogadá Nagy-Károly és Arthur regényeit, Renart meséjét; Nápoly, szent Lajos öccse, anjoui Károly alatt, hódolt befolyásának; s kelet az egész nyugatot frankok nevével kezdte nevezni.

Ez a mozgalom azonban nem szült valamely nagy irodalmat. Oka, mert a kellő ihletés meggyengült, a hadi lelkesedés, a valóságos hit kezdván hűledezni. A keresztyén fegyverek gyarlósága a szent sir megtartásában, az egyház gazdagsága, az erkölcsök lazultsága, a világi és egyházi hatalom versenyzése, némely szerzetes rendek nagyravágása csüggeszték a szellemet, gúnyra és morgásra szültek alkalmat. A költői érhez hiányzottak a hős tettek. A gesták énekei ekképen elővétettek a XIII. század közepén; de csak az első troubadourok nyers, durva munkái kaptak simítgatást. Theroulde műve átíratott és nagyon elterjedett szent Lajos korában, valamint Ogier gyermekkora (*Les Enfances d'Ogier le Danois*) is Adenès által, könnyen, csinosan, de lélek és erő nélkül.

Szent Lajos kora már nem meddő, hanem tehetetlen a hős-költészetre. Homér, Dante vagy Ariosto nem állhattak elő, s a csacsogó troubadourok Boccacionak engedék a szerencsét, hogy találmányaikat bevégezze. Nem követték Rómát és Görögországot, a mi jó lett volna, s ez nem annyira hibájok, mint balsorsuk. Szerencsésebbek voltak az építésszek. Ők bevégezték mesterműveiket, mert nem távoztak isten eszméjétől; az úr dicsőségére hozzá méltó hajlékot építeni megvolt bennök a lelkesedés. A természet szolgált eszménnyel az erdők homályos és vigályos lombozataiban, a növényzet ezer szeszélyeiben, mikor az anyag fölvette gondolataik alakzatait. Szent Lajos körül nem is találunk más, mint másodrendű költőket, kiknek elején áll a navarrai király, Thibaut champagnei gróf; feudális név; példája mutatja, hogy a köznyelv nem volt már kellemetlen a nemesség előtt. Villehardouin felavató a történetírási prózát; mellette Quénes de Bethun izletes, csipős dalokat csinált, és Coucy vár ura éneklé a szerelem gyötrelmeit. Ha a troubadourok közt néhány szegény ördög volt, de voltak koronás fejek is, mint Oroszlánszívű Rikhard és anjoui Károly, kiknek versei nincsenek feledve. A XIII. században a költészet-mívelő és szerető fejedelmek s nagyok száma nem csekély. . . . A sok közül elég felhozni Péter bretagnei herezeget, Jean de Brienne, Guillau-

me de Ferrières, Vidame de Chartres, Comte de Chalons, Hugues de Lusignan neveiket.

A champagnei gróf se hadnak se szerelemnek hőse. Nem az a merész, kit a szerencse pártol; nem azon erőszakos, ki megtámadja az eget. Gyöngé és határozatlan; kelleme nem az erő derűtsége. Szomorú alak a történetben; de kárpótlása van a költészetben, hol győzelmi dalok helyett félénken könyörög és epedve panaszkodik. „Egyszer látva castiliai Blankát (Blanche de Castille), elszomorodott és gyakorta jutott eszébe a királyné bájos nézése és szép magatartása,” mondja a nagy krónika. Énekre, költészetre adta magát, igen okosan, mert a nélkül szomorú alak volna e hatalmas fejedelem.

Vele egykorú Gasse Brulé, hasonlóan champagnei fi, kit a nagy krónika Thibaut társaul említ, mintha vele együtt dolgozott volna; pedig nem munkatársa volt, hanem versenytársa, valóban szép dalokat irt, mindamellett Thibaut megtartá elsőségét fölötte; költői fejedelem és hűbérnök együtt. Versei mutatják, mennyire tisztult a nyelv és közeledett a nemes ízléshez; de a navarrai királyé, ha mindig jó és gondozott is, ritkán emelkedő. Valódi köre a csevegés, az udvarolgatás; ebben kitünő.

Thibaut énekei már ellentétben állottak IX. Lajos szentségével; de mikor e kegyes király az egyiptomi és tunisi hadjáratokban forgott, a kolduló szerzeteket pártolgatta, Saint-Chapelle-t építette, ime egy profán költemény áll elő, s kezdi gyönyörködtetni a szellemeket, s háttér homályába tolni a lovagköltészetet: ez a *Rózsaregénye* (Roman de la Rose), vagy a szeretés jobban: csábítás mestersége, melyhez Ovid adá a szöveget, ki nek előjoga volt nagy tiszteletben lenni a középkornál, s olvasván Guillaume de Lorris-t, láthatni, hogy a scholastica tette művén azon változásokat, melyek alá esett. Eszméi allegorikai formában a realista doktorok entíe-i és quiddité-i családjának lőnek személyei. Az ifjú költő mivelve a scholasticismus által felhasznált mesterei leczkéit, a nélkül, hogy szelleme báját az iskola padján felejtette volna. Alakjai s elvont arczai, melyeket fest, erkölcsi tettekből vannak kilesegetve; nem is kerülük ki, hűség és csín által, az elvonás (abstractio) hidegségét. Átlátszó árnyak, melyek öltözete alatt sem szilárdság, sem élet. — Halljuk a költemény meséjét.

A tavasz első napjait éljük; a szerető elalszik és álmodozik. Az egész álom itt, bármily gyakran előjön is később indokolatlanul, helyes allegoria, mert az ifjúság épen az ábrándozás kora, ebben Guillaume de Lorris igen jól vállasztá a tavaszi évszakot. A Szerelem kertjében vagy Csáb országában, hová az álmodozó igyekszik, a gazdag világ képét vesszük, mely nem nyílik meg az első érkezőnek. Körül is van véve köfalakkal, melyeken Gyűlölség, Felonia (a hübérnök hűtlensége), Fösvénység, Álnokság, Hivalgás, Irigység, Szomorúság, Aggság, Képmutatás és Szegénység személyesítvék, mint a kik oda be nem juthatnak más-kép, hanemha rejtélyesen, kopogtatás nélkül. — A szerető félve kopogtat. Ki nyit ajtót neki? A Heverés. A széptevésre csakugyan henyélet szükséges. Bent láthatók a hely istenségei, az Édelgés, Vidámság, és főhelyen a Szépség, Gazdagság, Csecebecs, Bőkezűség, Öszinteség, Udvarlás, Ifjúság. Ott bájos ének és kecses táncz. A szerető ez ünnepélyektől elragadtatva egyedüliséget kíván, és a kert mosolygó sétányaiba téved, hol virágot válaszszon a legszebbek közül. Megállapodik Narcisse forrása előtt, kinek tragikus vége arra emlékezteti az ifjúságot, hogy nem jó a szerelemmel játszani. E képpel agyában, az ábrándozó elragadtatva látja maga előtt a Rózsát, a szépség jelképét; Szerelem fölhasználja ez alkalmalmat, hogy az ifjú át meg át legyen nyilazva, mikor Szerelem rabja lesz és szíve nem övé már, hanem be van zárva egy szekrénykébe. Szerelem ujoneza most leczkéket fogad el és esküt tesz le. Sziveslátás hódításra bátorítja, ez az első siker; hanem Baj, vagy inkább az atya, vagy hatalom megfélemlíti. Közbenjár Okosság jó tanácsával, de a mi meg nem hallgattatik. A szerető, kinek szüksége van magát kibeszélni, megvallja titkát barátjának, kiben segédet talál Bajt megszelidíteni; ekkép Rózsához közeledik, s némi kegyben részesülvén, új és félelmes ellenséget kap Féltekenységben. Ez rabbá teszi Sziveslátást; de az akadályokon győzni kell; mikor a szerető elkezd sóhajtozni, nyögdécselni a torony tövében, hol Sziveslátás fogva ül.

Hihetőleg Guillaume de Lorris nem végezhetette be művét talán kora halál miatt, de folytatása más kéztől való; és mikor negyven év múlva e regény újabban folytattatik, nagyon nevezetes változáson megy át. Guillaume de Lorris regényét el kell választani Jean de Meung ily nevű regényétől, kiket magokat is hosszú idő választ

el egymástól szellemben, irányban. Lorris költeménye, hősiség nélkül, csupa széptevés, melynek célja tetszeni és nyerni; ez, alapjában, didaktikai elem, formájában allegoria, mely bizonyosságot tesz írója éles elméjéről, hol semmi egyszerűség, hanem korai érettség s csinált és napi életű virág az irodalomban; „reggel virágzik, estve elszárad.“

Guillaume de Lorris kitérő a leírásokban, minő a tavaszé, mikor a föld nemcsak maga ifjúl meg, hanem minden élet felüdít és melegít; a madár kénytelen énekelni, az ifjak szeretni. E csinos leírások mellett egypár gonosz vonás, különösen Fösvénység és Képmutatás rajzában. Fösvénység utóbb lesz Harpagon (Molière-nél), Képmutatás (Papelardie) hasonlóan Álság, és várhat még sokáig, hogy Tartuffe váljék belőle. Baj is megszűnik egykor elvontság lenni, és neve lesz Arnolphe, Sganarelle vagy Bartholo. Így alakúlnak a költői arcok. Képmutatás (Papelardie) még allegoria, Álság (Faux-Semblant) jelv, Tartuffe minta.

Az egész költemény legsikerültebb darabja pedig az idő leírása; első a francziában, és olyan, hogy sehol nem volt jobban előállítva az idő sebessége. Lorris az időt a gondolathoz, Persius és Boileau a szóhoz hasonlították, de a szó csak a gondolatra következik.

Most egy szellemdús és gyermekded költői szegény ördög-höz jutunk, ki Villon előfutójának látszik; ez Rutebeuf. Nem tudni hol született, de azt igen, hogy nyomorúságosan élt és nem szerencsétlenül, mert nyomoráról vígan emlékezik. Gondatlan és gúnynyal érzései nemesek, erkölce közrendű. Versei, melyekre hivatása volt, kenyérkereset. Irt a nemes családok tiszteletére, honnan várt valamit, s ha kapott, elköltötte. Így fogá diésérni a navarrai királyt, a poitiersi grófot s másokat, kikből szentet csinált a hívek mulattatására s épületére, minők magyarországi szent Erzsébet élete és Theophile csodatételei, miket dramaivá tenni és színre hozni akart. Ő mindenütt kész volt tollat emelni; ha kelle, újra tüzelni keresztes hadjáratra, de leginkább mulattatá a köznépet elmedús meséivel, minők le Testament de l'âne, Frère Denyse, le Secretair (sekrestyés) és la Femme au vilain, melyeket megtapsoltak a korcs-mákban, talán némely kastélyokban is.

Szegény Rutebeufnek egy baja volt, hogy költészetével sohasem juthatott függetlenségre. Házassága, de minő házasság, nevelte nyomorát. Mindig szükségben, mindenkinek zsoldjába állott, a ki használni akarta. Családdal, és egy nagy hibával volt terhelve: játszott; panaszkodik is a játékra, mely romlását okozza, de visszatér hozzá mindig. Ha erszénye teli, akad víg czimbora, kit barátul ismer, de minő barátul! Habár semmie az ég alatt, benne semmi méreg, semmi epe; ha van valamie, az mindössze is a holnapi nap reménye. E remény magyarázza vígságát, szükségese éles nyelvét. Szegény, ki nincs elkeseredve, vigasztalódik az épétlen pajkosságon. Ezen jó nedélyből folyt kedves és csípős dévajgása ama kegyes nőcskékre, kik, egyházi fogadást nem téve, kolostor és világ közé helyezve könnyen odahagyák e közepes állomást, ha tisztességes házasságra léphettek. Enyelgéseiben már érzik La Fontaine csevegése, pajkossága. Nem ily szerencsés a dómések megtámadásában, kik üldözték Guillaume de Saint-Amour-t, az egyetem bátor védőjét; mikor epéje felforr és keserű sarcamusokban tör ki, melyek Jean de Meung korholásaira készítenek elő. Csakugyan szent Lajossal egykorban következő erélyes szatirát irt azok ellen, kik az éggel gazdálkodnak: „Megmentik és ajándékozzák, a kik őket leitatják.“ — Hasonlóul van még egy egy bátor férfias szava, midőn a szentföldre gondol, mely folyvást a hitlenek keze közt van, és leczkézi az ifjú merész Fülöp és I. Edvárd, nemrég trónra lépett királyokat, hogy csak ők moshatnák le a keresztyénségről a gyalázatot. „Ha az időt elvesztitek, mikor jön ez vissza?“ Valóban ez jövődölés, mert még mindig Mahometnél van a Krisztus sirja. Ily hangon hívja meg az egyház nagyjait, a nemességet és polgári rendet, hogy okosan használják az életet, melyet isten adott és minden pillanatban elvehet. — Csodálatos, hogy azon eszmének, melyet a XIII. századról gondolunk magunknak, se Thibaut de Champagne, se Guillaume de Lorris, se Rutebeuf nem felelnek meg tökéletesen, szemben szent Lajos erkölcsi tisztaságával és vallásos megadásával. A két első a keresztyén társadalom erkölcsi lazulását festi, az utóbbi pedig titkos zugását, belső roszmagaérzését fedezi föl. E nyugtalankodás hatását, mint előjelét a szép Fülöp alatt kitürendő szellemi forradalomnak, az gyöngítheti, ha átmegyünk ama főemberhez, kinek erénye, kegyessége, bátorsága és méltányos poli-

tikája Voltaire-t is esodálkozásra ragadta; s ez Joinville, ki mintegy bevezetőül szolgál.

A champagnei lovagfőnök gyermektegy krónikája festi a XIII. század igazán keresztyéni és lovagias oldalát. Joinville szereti, bámulja királyát; összegyűjti gondolatait, elbeszéli viselt dolgait, s mint őszinte tanú megnyeri olvasóit érzelmeinek; könnyű belátni, hogy van hite, mint hősenek; de nincs oly lelkesedése. Hűséges szívvel követi urát a keresztes hadra, hol teszi lovagi teendőjét; de búsolgás fogja el, midőn szép várát Joinville-t elhagyja, melyre fél visszanézni, hogy visszamegy belé nőjéhez, két gyermekéhez. IX. Lajos ellenben a szent földre vagy az égre irányzott tekintettel siet távozni vállalata elé. A jó főnök nem fogá fel e hadjáratot; szívesen harczolt volna urával együtt, csak ne tengeren át, még szívesebben maradt volna csendes békeségben. A második keresztes hadjáratban már nem is vesz részt; a becsület meg van mentve az elsővel. Massoure-nál kapott öt sebe, több hónapi fogság, éhség, szomjuság, láz és dögvész lerovatták kötelességét, s fölmenték lelkiismeretét. Ezentúl joga lett gondolni családjára, vazalljaira, uradalmára. Nem is hagyja el a szárazföldet, hanem, áldásaival kíséri a szent hadat, melyről hallván, hogy rosszul ütött ki, van őszinte könyűje szerencsétlen királyaért, ki mellett a leghűségesebb tanú, hosszú életének későbbi éveiben pedig írója, szent Lajos tetteinek feldicsőítvén emlékezetét, melyhez annyi szeretete maradt meg, az ő hitelére, a nép szívének.

A király valóban kegyelte a főnököt és megbízott őszinteségében, kérdezősködött tőle a hit dolgaiban. „Főnök úr, mondá a király, mi dolog az isten?” — „Uram, felelém, oly jó dolog, melynél nincs jobb.” — „Valóban, mondá, ez jó felelet; s meg van írva e könyvben, melyet kezemben tartok. De mit szeretne jobban, ha belpoklos volna-e, vagy ha halálos bűnben leledzenék?” — „Én, ki soha nem hazudtam előtte, mondja Joinville, inkább szeretnék harmincz olyan bűnt, mint belpoklosnak lenni.” — E felelet után, mely lerontá az első becsét, a király többé nem tőn kérdést. — „Másnap, írja Joinville, „hivatott engem a király és lábaihoz ülven, kérdezé: „Hogyan mondta tegnap?” — „Én, válaszolám, hogy most is azt mondom.” — „Meggondolatlan beszéd, mondá a király, mert nincs oly nyavalya, mint egy halálos bűn; az ily bűnös lélek hasonló az ördöghöz. Igaz pedig, hogy mikor az em-

ber meghal, meg van orvosolva testi baja, de halálos bűnét nem tudni, ha megbocsátja-e isten. Azért inkább akármennyi szenvedés a testben, mint bűn, mely a lelket öli.“ — Joinville nem írja, hogy meggyőződött; de köszönettel tartozott a királynak, hogy ily gyöngéden és titokban adott neki leczkét, mely csakugyan meg is maradt emlékezetében, miután annyi évek múlva hozta elő mindazt, mit ajkairól ifjonta hallott.

Joinville zárja be, méltán, a középkor lovagi korszakát. Szent Lajos és történetírója képviselik, első a feudal király hadi hősiségét, vallásosságát, másik a vazall hűségét. De a hősiség eme bája és nyugalma nem oly természetű volt, hogy itt alant megszárduljon. A század más irányt vett. Bárhogyan is, de az időkör, mely a fentebbi nevekkel bezárodik, becsülettel megfizette adóját a történelemnek. Csak arról volt szó, minő idomulást vett az irodalom a gondolatot mozgató események által, s a gondolatról, eszmékről, melyek a lelkeket nemesíték. Meg van állapítva némely hősi troubadourok férfias egyszerűsége, és találmányaik termő ereje, két történetírónak egyenes és magas gondolkozása, kiknek művei nem vesznek el; Villehardouin az egyik, ki, Villemain szerint is, epikaibb, mint valamennyi franczia epikus; és Joinville a másik, kinek munkája, ugyanazon mester ítélete szerint, első emléke a franczia nyelv géniuszanak.

ERDÉLYI JÁNOS.

JOGTÖRTÉNETI TANÚLMÁNYOK A MAGYAR VÁRMEGYÉK SZERVEZETÉRŐL.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

IV. A MEGYÉK AUTONOM SZERVEZETÉNEK KORA.

Helyesen mondja a Történelmi Zsebkönyv ünnepest szerzője, hogy az emberiség megállapodás nélkül halad fejlődésében, és a korszakok, mint megannyi mérőföld mutatók, a soha meg nem szűnő kényszerű haladást jelölik. De a haladás örök változást és átalakulásokat föltételez: mi felbomlás és új szervezés útján történik. Hazánkban is a XVI. század ezen mindkét irányú processusokat mutatja fel. Mind helyes és alapigazságok; hanem alkalmazásuknál csak felében értünk egyet a böles íròval. Való, hogy az egyik oldalon minden mélyen szomorító, mit a fő-urak, a hatalmas nagyok, az oligarchák, a zsarnokok, a felvergődők, az új emberek, az árulók romlottságáról előad; de szerintem e sülyedés nem általános, mert a gondviselés akkor is fentartott annyi egészséges magot e haza és nemzet megmentésére, melyből a világ örök törvényei szerint, habár csodaszerűvel határos úton, az új polgári élet tetszholtából ismét felvirult és fejlődését tovább folytathatta. És hol voltak e jó magok, az egek ezen nagy ajándéka elrejtve, mivelhogy a legélesebb szemek ma sem látják? Felelet: ott, hol nem is sejtük, hol nem keresik, hol föl nem tesznek ily rejtett kincset:

amegyék parlagi zugaiban. A tények hosszú sora fogja ezt bizonyítani, a megyék autonóm időszakának részletes elemzése.

1.) *A megyei tisztkarról.*

A megyei tisztkar nem egy kornak, nem egy szervezésnek műve. Alakulásához századok és több mester kezek járultak. A vizsga szem felismeri rajta, mikép a gondos archaeolog az ő világnak reánk maradott nagyszerű építményein, a részletes styleket, hogy úgymondjam, a kristallisatio menetelét. A magot a főispán képezi, utána ülepedik az udvarbíró, IV. Béla alatt jönnek a szolgabírák, Robert-Károly szervezéséből az alispán; így állott a tisztkar pár századig, míg hosszú vajudás után, a XVI. század törvényhozása az esküdteket állandósítja. A többi tisztviselő mind a renaissance kor szüleménye. De lássuk már egyenként.

a) A főispán.

Ő a tisztkar első tisztje, feje. Még több: a legfőbb hatalom képviselője is a vármegyében; mert itt a királyt és fejedelmi jogait képviseli. Régi azon közjogi eszme hazánkban, hogy a király képe a megyékben a főispánsági tisztségben van személyesítve. Innét volt azon axioma is: hogy a megüresült főispánság magára a királyra száll vissza, míg az üres helyet mással be nem tölti. Szuhay püspök és kamara-elnöknek 1603. évi január 7-kén Bars megyéhez intézet átirata így szól: „Miután néhai nagyságos Ruszkai Dobó Ferencz halálával, Léva vára a többi jószágokkal és maga a főispáni hivatal is ő csász. kir. felségére szállott.“ Pethe Márton kalocsai érsek pedig, mint királyi helytartó, 1603. február 21-én az imént nevezett megyéhez bocsátott parancsában még azt is hozzá tette, hogy a király természetes (naturalis) főispánja a megyéknek *). Az 1492: 100 t. czikk törvénybe foglalta Pest-Pilis vármegyének azon régi kiváltságát, hogy nincs szüksége

*) Bars megyének 1603. évi jegyzőkönyve 17, 35 — 37. l. Ez elvet a Bocskay-féle forradalmi emberek is magokénak vallották. Illésháznak 1605. évi augusztus 20-án ugyanazon megyéhez küldött rendelete így szól: „Ő felsége akaratjából kegyelmeteknek tudtára adom, hogy . . . a főispánságot ő felsége maga tartja meg, míg kegyelmeteknek főispánt nevez.“ Ugyanott 124. l.

főispánra, mivel a budai királyi lakház közel fekszik. Ezen törvényhozói indokoláson sokan törték fejüket sikertelenül, és ime tisztán áll most előttünk a fennebb idézett közjogi elvben; melynek Mátyás királyunk legmagasb személyes cselekvénye akkor adott világos magyarázatot, midőn 1467-ben Pest-Pilis megyének a Rákos szabad ege alatt tartott közgyűlésén nem csak megjelent, hanem elnökölt is *).

De más, eddig sokban homályos, sokban érdektelennek látszó formáságait is a megyei életnek fölvilágosítja a mondott közjogi eszme. Mi volna például egyéb oka, ha nem ez, annak, hogy a megyei gyűlések és a törvényszékek helyisége szentnek tartatott, és az ott elkövetett legcsekélyebb illetlenség vagy bántalom rögtön és szigorúan büntetett? Ezen királyi személyesítésben, gondolom én, rejlik annak is oka: hogy a főispánság az ország legdiszesebb hivatalának tartatott; hogy a legnagyobb egyházi és világi méltóságok, a legvagyonosabb, leggazdagabb főcsaládok, szóval: a telivér aristocratiának legepesztőbb vágyait tette; hogy aunyi fény és pazar bőség szerepelt a főispáni beiktatások alkalmával; hogy ekkor a főispán fődött fövel és karszékben ülve — mint koronázáskor a király — emeltetett magasra.

A nagyok vágyát említvén, tán kevesebbet is fejeztem ki, mint kell vala; mert a királyi vérből valók, sőt a koronás fők is nem tartották felségük magasságán alól ezen tisztséget. Tény, hogy Dobissa, boszniai király, Zsigmond idejében Somogy megye főispánja volt; Mária, II. Lajos királyi özvegye, Moson megye főispáni czímét viselte; Miksa főherceg és már akkor választott cseh király ugyanazon megyében tetteleg főispánkodott **). Corvinus János hercegnek királyi atyja adományozásából Liptó megye főispánsága adott tekintélyt **).

Nem esoda tehát, hogy a főcsaládok az 1504: 3. t. cikket ignorálva, mindent elkövettek, hogy nemzetiségöknek örökös főispánságokat biztosítsanak, vagy legalább apáról fiúra, néha épen kiskorú vagy még csak születendő örökös számára. Egy homonnai Drugeth zempléni főispán elég hiú volt Bécsben született fiának

*) Hunyadiak kora Magyarországon. Irta Gróf Teleki József. XI. köt. 258. l.

**) Notitia Vet. Comit. Constit. 109. 124. l.

**) Notitia Hungariae Novae. M. Bél. Viennae 1736. Tom. II. 551. l.

a kereszt-atyául megkért I. Ferdinánd királytól keresztségi ajándékul főispánságot kérni *).

Még a nőnemet sem kerülte el a főispáni czim és fény szomja. Tény, hogy Thurzó György nádor özvegye, Thurzó Imre halála után, Árvavármegye főispánságába beiktattatott és annak czimével élt **). Borsodmegye pedig 1633-ban Forgács Zsigmond özvegyét felhíván, hogy azon esetben, ha Forgács Miklós kassai tábornok tisztujtani hozzájuk nem jönne, ő küldené maga emberét, alkalmasint hasonló körülményre czéloz, mint volt Árvában ***). Jegyezzük fel végre mint curiosumot, hogy a szolnoki török basa is a főispáni czimben büszkélkedett ****).

A dolog túlhajtásig ment. A számosb tiltó törvények ellenére, már a múlt XVIII. század elején huszonnyolcz vármegyének volt örökös főispáni széke, még pedig két érsekség, hét püspökség, egy a nádori hivatalhoz, a többi világi főcsaládok örökségéhez kötve.

Ezzel elmondám azt is, mi adott gyakran alkalmat a főispáni tisztség helyettesítésére. Míg a főispánok a megyei szervezet régebb korszakában udvarbíráikat, alispánjaikat kényök kedvök szerint nevezték, a mi II. Ulászló idejéig tartott, addig ezek voltak a főispánok természetes képviselői és helyettesei; hanem miután az alispánság választását az 1502: 4. t. czikk a megyei közönség és főispán közös jogának tette, és ebből a nagyobb rész amannak jutott: az alispánok, mint a választó közönség kegyeltjei, nem töltötték be már kellőleg a kormányi érdekek azon képviselőtét, melyet előbb; mi okon a kormányban ez időtől ösztönszerűleg támadt azon törekedés, hogy érdekei képviselését más úton biztosítsa. Így támad-

*) Ant. Szirmay, Notitia Hist. Comitatus Zempléniensis. Budae 1804. 66. l.

**) Závoezky Naplójában Bélnél, Apparatus ad Hist. Hung. Decad. I. 377. l. „Die 19. Januarii (1622) post peractas praenominati D. Comitiss Emerici Turzo funebres ceremonias, illustrissima D. Com. Elisabetha Czobor relicta illust. D. Comitiss Palatini Georgii Turzo vidua, die 22. hujus per Comitatum Arvensem nemine reluctantante in supremam ac perpetuam comitem eiusdem Comitatus Arvensis electa et confirmata est.“ Lásd Katonánál is Hist. Crit. Tom. XXX. 720. l.

*) Elenchus Docum. N. Ugroc. Nro 71. eredeti.

*) Mocsáry Ant. Nemes Nógrád vármegye Esinertetése. Pesten 1826. I. köt. 240. l.

tak a kormányi kinevezés által főispáni helyettesek vagy inkább helyettes főispánok. Az új hivatalnak majd egy századon át még neve sem volt állandósítva. Egyszer *interimális comes*, másszor *gubernator*, harmadszor *administrator*nak ezímeztetett. Az említettem Drugeth főispáni fiának kiskorúsága alatt és helyette Perényi Mihály, utána Viczmandy Máté *interimális comes* névvel főispánkodtak Zemplénben. *) Apponyi Balázs, kit Bars megyében a gyermekkorú főispán Forgács Ferencz helyébe rendelt a kormány, az 1636-ki kinevezési királyi oklevélben *gubernator* címet nyert; de már utána 1637-ben Eszterházy Pál *gubernator* és *administrator* cízimmel küldetett a megye kormányzására**). Voltak esetek, hogy az árván maradt kiskorú főispánokat, minden kormányi beleszólás nélkül, a gyámok helyettesítették. Például: Ugocsában 1552-ben a kiskorú árva Perényi Jánosért saját anyja^{3*)}; Barsban pedig az árván maradt kiskorú főispán Lippay Jánosért, 1656-ban és következő, nagybátyja Lippay György primás, minden kormányi közbeszólás nélkül, igazgatta a megyét^{4*)}.

Ez időbe esik a valóságosan hivataloskodó főispánok megkülönböztetésére használatba jött *comes principalis*, *c. primarius*, *c. supremus* elnevezés, melyek a XVI. századi törvényekben és iratokban olvashatók.

A ki törvényeinkbe csak felületesen tekintett, annak nem szükség mondanunk, hogy a főispáni méltóságot (ha az örökös nem volt) az ország kezdetétől mindig a király, a törvényes kellékek megtartása mellett, (ilyenek az 1222: 16., 1471: 15., 1486: 60., 1492: 100., 1498: 44., 1504: 2., 3. s az 1526: 2. stb. t. cz.) belátása és akarata szerint egymaga osztotta, változtatta, elvette; a mi a kinevezési okmányban mindenkor e szavakkal „*durante beneplacito nostro*“ vagyis „*míg nekünk tetszeni fog*“ szokott kifejezve lenni.

A kinevezésről szóló királyi oklevél irálya és alakja az idők folytán sokféleképp változott. Mellőzve a régi korból valókat, csak azokra szorítkozom ezúttal, melyek az új dynastia alatt jöttek

*) Ant. Szirmay, *Notitia Hist. Comit. Zempléniensis*. 70. l. 219. §.

**) Bars vármegye 1636. és 1637. évi jegyzőkönyve.

3*) *Notitia Pol. Hist. Topogr. I. Comit. Ugochiensis per Ant. Szirmay*. Pestini 1805. 37. l.

4*) Bars megye 1653. és követk. évi jegyzőkönyve.

divatba. A királyi könyv (*liber regius*) szerint I. Ferdinánd alatt 1527-ben vagyis királysága kezdetén, oly tartalmú főispáni oklevelek irattak, melyekben a megjegyzésre méltó passzusok következők: a) hogy a főispáni méltóság megadása egészen a királyi hatalomtól függ, és azt *durante beneplacito*, azaz: míg a királynak tetszése tart, az illető adományozott nyeri; b) hogy a főispán azokat, mik hivatalához tartoznak, szorgalmasan teljesítse és hajtsa végre; c) hogy az előtte perlekedőknek méltó igazságot tegyen; d) hogy a díjakat és más egyéb királyi jövedelmeket híven beadni és beadatni tartozzék; e) hogy a vármegye közönsége a kinevezettet valóságos és törvényes főispánnak elismerni, és neki minden szokott és törvényes dologban engedni és engedelmeskedni köteleztessék; f) különösen hangzik végre azon meghagyás, hogy a megyei közönség tagjai a főispán és az ő alispánja vagy alispánjai bírósága előtt, kit vagy kiket a megyébe küldend és rendelend, megjelenni kötelesek legyenek*). Ezen utolsó ezikk egyébiránt arra mutat, hogy a kormány a II. Ulászló törvénye (1504: 2. t. cz.) által eljátszott befolyását a főispán egykori kinevezésétől függő alispánokra visszaidézni óhajtott; de a nemesség a törvény által magára ruházott ezen alispán-választási jogot, a főispánok és kormány minden törekedései ellenében, soha többé kezéből ki nem bocsátotta. Később a kanczellária, több, az előbbi kinevezési okmányokban még nélkülözött és szokatlan záradékokat hozott be. Már az 1561-ki főispáni collationalisban ily záradékok találtak: a) a főispán a reá ruházott méltóságot szokott hatóságával, kiváltságai-val, hasznaival és jövedelmeivel gyakorolja; b) tartozzék a királynak hűségi esküt mondani; c) mindenkinek, személyválogatás nélkül, igazságot és ítéletet egyaránt szolgáltatni; d) a megyében levő minden karókat és rendeket jogaikban és szabadságaikban megtartani; e) vigyázni, hogy azon megyéből illető minden kamarai jövedelmek, a király és a királyi kamara számára híven beszolgáltassanak; f) hogy a királyi parancsolatokat mind maga megtartsa, mind minden megyebeliek által megtartassa; g) hogy a király ellenségeinek ellentállani és a király barátjaival barátságot tartani köteles legyen; h) hogy mindazt, mi a főispáni méltóság-

*) A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Irta Jászay Pál. Pest. 1846. 253. l.

hoz törvény és szokás szerint tartozik, mindenkor hiven és engedelmesen végrehajtani köteleztessék; i) hogy a megye közönsége a kinevezettet törvényes és kétségtelen főispánnak elismerni, törvényhatóságát elfogadni, bírósága előtt megjelenni, minden szabad, becsületes és szokásos dolgokban, valamint azokban is, melyeket a megyei közönségnek a király nevében meghagyand, engedni és engedelmeskedni kötelességnek ismerje; végre a durante beneplacito záradék is természetesen benne állt, hacsak örökös főispánság nem volt kérdésbe *). Ebből látható azon lényeges különbség, mely az új dynastiát alapító királynak trónralépte elején és megszilárdult kormányzása utolján való szándékait jellemzi; melyek azonban csak szándékok maradtak és a megyék féltékenységén, éberségén, védelmi kitartásán megghiúsultak. Igaz, hogy ily záradékú irályt a főispáni oklevelekben, a királyi kancellária, alig észrevehető szövváltoztatással szintén 1848-ig folytatott; de a megyék azt akkor már csak stylaris formaságnak vevén, aggálytalan dolognak nézték, mindazon kifejezésekre és záradékokra nézve, melyek nem a törvényekből kölcsönözvők.

A főispáni méltóság fölavatása föltételezi az eskü letételét. Tartalmát az 1435: 1. és az 1486: 73. t. czikkek szabták meg, rendelve, hogy a király kezébe tétessék le; de ettől eltérve az 1542: pozsonyi és 1552: 38. t. czikkek alapján, szokásba ment a megye közönsége előtt esküt tenni. Az esküformát illetőleg azonban Buda városa régi Municipalis Codexének commentatorai, a boldogult Michnay és Lichner pozsonyi tudós tanárok azt állítják, hogy Zsigmond törvényének eredeti esküszövege a Corpus Jurisban meg van hamisítva, azt hiven igazinak, mit Vörös Balázs magyar fordításban (a szentek és bold. szüz Mária megemlézése nélkül) kiadott. Mikor, mi oknál fogva és kik ellen csempésztetett be más kifejezés azon eskübe, az, úgymond, a történelemből tudva van, sőt szerintök a főispánok még a XVI. században is nem a Corpus Juris-féle latin szöveg, hanem a Vörös Balázs kiadta fordítás szerint eskettettek fel **). Én e kérdés eldöntésébe nem bocsátkozom, miután Kovachich, kinek az Astraea (Tom. II. 133. l.) szerint az ország levéltárában levő eredeti 1435-ki Decretum kezé-

* Math. Bél, Not. Hung. Novae. Tom. II. 309. l.

**) Buda városának törvénykönyve. Kiadták Michnay Endre és Lichner Pál. Pozsony 1844. 47. l.

ben volt, habár némely a Corpus Jurisban olvasható lényegtelen kifejezésekre a varians lectiöt kijegyezte, a kérdésbe vett eskü iránti lényeges eltérésről semmit nem adott tudtunkra. Igaz, hogy ez csak negativum argumentum, és épen azért tartózkodunk a kérdés vitatásától. A liber regius szerint már I. Ferdinánd idejében a főispán nem az 1435-ik forma szerint esküdött, hanem arra, hogy a királynak mindenkor hű és engedelmes lesz, és a mennyire erejéből telik, ő felsége hasznát előmozdítani, kárát pedig el fogja távolítani *). De viszont a megyék is többször távoztak el a Corpus Juris-féle esküszövegtől, midőn főispánjaikat a székfoglaló közgyűlésben megeskettették. Nyitramegye rendei 1572-ben a főispáni eskübe azt iktatták, hogy a főispán a nemesi szabadságnak megtartója és a vármegyének mindenben oltalmazója lesz **).

A főispánok beiktatása és székfoglalása nagyszerű ünnepélyvel tartatott. Tele vannak ezek leírásával a megyék jegyzőkönyvei. E fényes és költséges kapun kellett régebbi időben minden főispánnak bemenni hivatala kétes jövőjű termeibe, hogy a megyei kormányzást jó omennel kezdhesse. És ha azt a roppant pénzüsszeget, mi ez ünnepélyekre, az ország félszáznál több megyéjében, 1848 előtt eltékozoltatott, hazai szent célokra fordították volna, most nagyszerű emlékekre lehetne mutatnunk.

Ezen fő polcznak nem csak az volt rendeltetése, miről fennebb emlékezünk, t. i. a királyi hatalom képviselte a megyében, hanem törvényeink szavai és szelleme szerint, a főispán mint kapocs és közvetítő az uralkodó és alattvalók, a kormány és kormányzottak között, a közhazának hasznos szolgálatokat tehetett; a megyei igazgatásnak és az igazság kiszolgáltatásának bölcs vezetése által megyéjét és népességét boldogithatta; a törvények és a jogosság tisztelete, a király és nemzete között méltányosan felosztott hazafiúi szeretete és diszesen, példásan folytatott köz-élete által pedig érdemlett fénynyel és örök emlékezettel tölthette be székét. Dicsők és boldogok, kik hivatásukat így értették és gyakorolták. És valóban sok diszes megyei épület, czélszerű fegyenczház, kóroda, néptanoda, új közlekedési vonalak stb. örökölték a jelesek neveit. Egyébiránt a főispáni jogok, kötelességek, szóval:

*) Jászay Pál idézett munkájában 250. l.

**) Régi Magyar Nyelvenlékek II. köt. 114. l.

hivatalról tüzetesen szólni, e munka körén kívül van, mert az már magában egy külön munkának bő tárgya volna; de alkalmilag a dolgozat folytán, hol az összeköttetés igényelni fogja, nem leszünk idegenek egyes főispáni attributumokra is kitérni; most pedig eddig kiterjedett jelen fejezetünket egy anyagi tárgy felemlítésével zárjuk be.

Az űs megyei szervezet korában a főispánsággal, kitünőségéhez mért nagyszerű jövedelem is, volt egybekötve, tudniillik a várjavadalmak egyharmada, az elmarasztalt bűnösök vagyonának kétharmada, a peres felekre kivetett bírságok bizonyos nagyobb része. De ezen egykor gazdag források, az átalakult viszonyok által lassanként annyira lepadtak, hogy a XVI. és XVII. században már nyomaik is alig látszanak; sőt még a főispánoktól követeltetett, hogy az alispáni díjt magok zsebéből fizessék, miről majd alább tüzetesen. Hanem mindazáltal az imént említett századokban nem mondhatták még általánosan, hogy a főispánok jutalmat, avagy nevezzük bár jövedelemnek, éppen nem húztak. Igenis húztak közülök többen, habár nemis mindnyájan . . . mert a mondott időszakban bizonyos megyebeli váradalmakhoz kapcsoltatván a főispánság, és mindkettő egy személynek vagy családnak adományoztatván, ekkép a főispáni hivatal terhe a várjóság jövedelmével gazdagon meglőn jutalmazva. Csak néhány példát mondok: az 1574: 33. t. czikk említi, hogy mivel Beregmegye főispánságát az szokta volt viselni, ki Munkács vár uradalmát bírta, most pedig az Magocsi Gáspár kezén van, bizza meg tehát a király Magocsit a beregi főispáni tiszttel; az 1599: 48. t. cz. szerint a pozsony-megyei főispánságért a híres Pálffy nemzetség a pozsonyi vár uradalmát élvezte; a Dobó nemzetség Barsmegye főispánsága fejében a lévő nagy uradalmat tartotta*); és hogy többel ne untassam a szíves olvasót, Bél Mátyás Turóczi megye leírásában közli azon adományleveleket, melyek ezen vármegye főispánságát Szklabina várához és jóságaihoz kötik**). Mindez és számtalan több ily főispáni díjazás azonban részint szándékosan, részint feledékeny ség által jelentőségét és igaz voltát léptenként veszté és már a XVII. század végén, meg a következőnek elején, mintha a

*) Királyi adomány Dobó István részére Léva nevű barsmegyei váruradalomról és ezen megye főispánságáról. 1561.

**) Notitia Hung. Nov. Tom. II. 397 és 399. l.

tényleges és történeti valóságot a föld elnyelte volna, senki sem tud róla. A megyék, a kormány és a főispánok, mindnyájan jó hiszemmel (habár az érdeklett várbirtokosokra nézve tévedőleg) egyhangon mondának: a főispán ingyen s becsületből szolgál. Ekkor aztán a főispáni fáradoalmak elismerését alkalmi adományok s kedveskedések által kifejezni jött a megyéknél szokásba. Tudni kell azonban, hogy az ajándékok adása és elfogadása ez időben a kor különös fölfogása szerint, mint a nagyrabecsülés és tisztelet jele, annyira el volt terjedve, hogy a királyi udvartól kezdve, a legmagasb hivatalviselők, mint például a nádorok, zászlós urak, kancellárok, hadi fővezérek, tábornokok stb. le egész az alsó fokon állókig ajándékok nélkül alig voltak megközelíthetők, az adomány mellőzés tudniillik mindkét részről bántalomnak tartatván. E divat tehát a megyékbe is átszivárgott, és a főispánok sem tartották méltóságukon alúlnak a megyei közönségtől hol pénzbeli, hol természetnyekben, vagy arany és ezüst művekben ajándékokat elfogadni. Például: gróf Erdődy György, ki majd félszázadig ült III. Károly és Mária-Terézia idejében Barsmegye főispáni székén, ámbátor gazdag és nagy úr volt, mégis részint nagyobb számú vaddal, részint hébe-hóba száz vagy kétszáz aranynyal jutalmaztatta a megyei karok és rendek által; 1744-től pedig állandóan évenkénti kétszáz arany tiszteletdíjban részesült *). Szintén így volt ez más megyékben is, míg a kincstár nem vette át a főispáni díjak fizetését.

b) A z a l i s p á n **).

Az alispáni (vice-ispáni vagy viciispáni) hivatal hivatása, tekinthető és országos fontossága által, az autonóm megyék korában a tisztikar és tisztelet Rubiconját érte el. Nem történt ez egyszerre, hanem az odavezető körülmények összemunkálása által,

*) Barsmegye 1718. évi jegyzőkönyve 250 l., és 1744. évi jun. 20-ki gyűlés jegyzőkönyve.

**) Tisztelt munkatársunk megbocsát, hogy az általa kizárólag használt viciispán nevet alispánul helyettesítjük. Még ha teljesen alaposak volnának is az alispán név ellen felhozható ellenvetések, meg kellene azt tartanunk, mert mind az élet, mind az irodalom nyelve azt többé kétségsbe nem vonható polgár-joggal ruházta föl. S z e r k.

lépésről lépésre. Ez hozza magával, hogy akarva nem akarva, messziről kell kezdenem fejlődését.

Mint Angolországban a maig is nagy tiszteletben álló sheriff czíme és tisztsége, mi a latin irályban vice comes nevet nyert, sok változáson ment keresztül, míg oda jutott, hol annyi fény és nemzeti rokonszenv környezi: úgy történt az minálunk is az alispáni hivatallal. Csakugyan oly sok hasonlatosság van e kettőnek fejlődésében, hogy a csatornán keresztül kezet adhatnak egymásnak.

Mikép annak, úgy az alispánságnak is nem ez volt első hivatalos neve, nem latin, nem magyar nyelven. Bölcsőjében a latinoskodók comes curialis, a magyarul beszélők udvarbírónak hitták.

Az udvarbírótság vagy comes curialis hivatal tehát szülője, vagy ha tetszik, gyökere az alispáni tisztségnek. Ezen genethliacon körül én egykor sokat fáradtam és fáradozásomnak azon könyv lett eredménye, melyet fennebb bátor voltam megemlíteni. Legyen szabad onnét áthoznom ide annyit, a mivel a fejlődés hosszú stadiumait betölthessem.

Az udvarbírószági intézet egyike azon sajátzerűségeknek, melyek Magyarországon az úgynevezett középkorban kiváló nemzeti szokássá alakultak. Az udvarbírótság oly széles alapon volt itt elterjedve, mint később például a régi esküdtek és táblabírák eredetileg tisztos intézete. Minden udvarhely (curia) jogszerű vára volt a tulajdonos birtokosnak; szent hely, hol béke, törvény és igazság honolt; minden udvarhelyes úrnak nemcsak joga, de kötelessége is volt, udvarhelye határai közt személyesen vagy képviselője által törvényt és igazságot szolgáltatni. Ha ezt más által tette, akkor tetszése szerint választotta, nevezte udvarbíráját. Ez épen úgy állott föl, mint lefelé is: föl, a királyi udvarhely vagy palota; le, a földesúri vár vagy lak környezetéig. A kettő közt hosszú sort képeznek a nádori, országbírói, tárnoki és más zászlós urakéi, érseki, püspöki, apáti, zárdai udvarbírák; volt a bakonyi ispánnak, a bölényvadászok ispánjának, a határőrök, bessenyők nagyjának stb. udvarbírája. Ezen sorba kell vala foglalnom a vármegye ispánjának, kit később főispánnak neveztek, udvarbíráját is; mit azért hagytam utoljára, hogy külön mondhassak el egyet-mást e tárgyról.

A jogtörténelem kútforrásai közt első helyen álló Váradi Regestrum egész egy encyclopediáját zárja magában a régi megyei vagy főispáni udvarbiróság rendszerének. Nyolczvanhárom perben látjuk ott a megyei udvarbirót biráskodni; honnét a hatóság körét bőven megérthetjük; jobban mint az 1222: 5. t. czikkéből, mely kertes és homályos kifejezései által bizonytalanságban hagy; de hihetőleg, mint az arany bullának több czikkével történt, végre nem is hajtattott. Mindegy; kettő azonban minden kétségen fölül áll: egyik az, hogy a megyei udvarbirót a főispán maga tetszése szerint nevezte, és a meddig akarta, addig hagyta hivatalban; a másik, hogy alsó fokú bíró volt, és a főispán által kimért határok közt, tőle való függésben, hivataloskodott.

Ez alárendelt viszonynak nem vetett egészen véget a R. Károly király alatt történt új megyei szervezés, habár az udvarbirói, a latin curialis comes név a megyei irályból ekkor elenyészett és helyette a még addig csak ritkábban használt vicecomes nevezet jött gyakorlatba. *) Igaz ugyan, hogy inmentül a törvényhozás és

*) A megyei tisztviselők ekkori szótárából számüzött curialis comesnek magyar testvére, az udvarbíró czím, a nagy-urak váraiban és jószágain talált menedéket, hol még a XVI. és XVII. század folytán széltében divott; sőt a Szilágyság és Partium megyékben mostanig is életben van. — Ideje volna, hogy hazai írónk a XI—XV. századi okmányokban számtalanul előforduló comes czímet a két Horváthot, Istvánt és Mihályt követve, habozás nélkül is pán szóval jelöljék, mikép az akkori élő nyelven tényleg használtatott. A Margit-legendában erre biztos kezeszt bírunk. Több apácza neve után, kiket ispánok leányainak mond, megjegyzi: „de itt, úgymond, az ispánt nem kell úgy értenünk, hogy valami kozispánnak felesége volt volna . . . kiket nevezünk ispán-leányinak, hanem voltak vármegye ispán és nagy-urak. . . .“ A magyar főispán kifejezés csak a XVI. században kapott lábra egyszerre a fennebb említett latin Comes principalis, C. primarius, C. supremus nevekkal. A Margit-legendának írója Mihályfy Jakabról odateszi: „Ez vala Nytray vármegye ispánja.“ Oroszy Péter is 1542-ben így czímezte levelét: „Ez levél adassék Zalay Jánosnak, Pozson vármegyének Ispánjának“ (főispán volt). Lásd: Magyar Leveles Tár I. köt. 16. l.; de tíz évvel később, már ily aláírást találunk ezen szép gyűjteményben: „Peréni Mihál Zemplin vármegyei főispán és király ő felsége pohárnokja irta két kezével“ 62. l. Ugyanezen időben a latin vicecomest magyarul vagy egyszerűen vármegyei ispán úrnak vagy vice-ispánnak írták és mondották. Ugyanott 157. l. Még 1600-ban is Lipcsey János vagyonos barsi várúr (és Istvánfy Miklós nádori helytartónak és híres historiographunknak veje) a gyűlésben megkövetendő alispánhoz így szólt:

a fejlődő megyei köz-élet az alispáni tisztséget a megyei közönség érdeke felé is irányozta; de állása még amphibialis volt: mert habár tények szólnak arról, hogy a főispántól némiben elválasztott hatóságot is gyakorol, sőt ilyenkor szemközt is áll vele; kinevezése mégis mindig a főispáni kizáró jogok közé tartozik, és őt arra az akkori megyei *stylus curialis* műszavai érzékenyen emlékeztetik *). Meg kell azonban vallanunk, hogy azon vonalat, mely ezen időszakban az alispáni és főispáni hatóságok közt húzva volt, mindaddig, míg valaha Robert-Károlynak fennebb említett szervezeti codexe netalán napvilágra nem jő, homály fedi. Növeli a nehézséget az is, hogy a XV. századi törvényhozás az alispánt a főispáni attributumok elsorolásában a főispánnal oly szorosan összefüzi, hogy a kettőt szintén egynek gondolhatja a figyelő, midőn a kettő közt a *vel* kötszót ott találja majd csaknem minden akkori törvényben.

Ezen, hogy úgymondjam, örökséggel hozták át az 1504-ki törvényhozók az alispáni hivatalt a tisztikarba. Lényeges epochális változás volt ez a megyei autonom szervezetben.

„Hogy én ezen mult napokban valamit valahogy szómval vétettem Bossany András ispán úram ő kegyelme ellen és azt mondtam volna, hogy ő kegyelmét nem akarnám ispánlanom; azért én először ő nagysága főispán uramat és ő kegyelme vice-ispán uramat, főképen az egész vármegyét kérem, bocsássák vétkemet és mondásomat.“ A megyei 1600. évi protoc. 37. l.—Az A L-ispán szó a vicecomes szó értelmének nem helyes magyarázása. (?) Őseink, három század lefolytán használva a Fő-ispán nevet, nem mentek A L-ispánt faragni, valamint a németek sem U n t e r - g e s p a n - t, hanem a vice-ispán mellett maradtak. Én nem előbb, mint Pétzely Józsefnek 1790-ki Mindenés Gyűjteményében olvastam a Komárommegyei tisztujtásról: „Vice-ispán lett T. N. Bajtsy János úr, A L - V i c e - i s p á n n á (Substitutus) T. Geczy József úr.“ De már 1795-ki bécsi Magyar Almanachban szélteben használta a szerző az A L L-ispán szót, csakhogy ily gyanús gyártmányok közt: „H o u n y a i - a d ó - f ő - b e - s z e d ő , a z i t h o n b e l i a d ó n a k f ő a d ó s z e d ő j e stb. (Szerződétől eltérő nézetünket már fennebbi jegyzetünkben érintők. S z e r k.)

*) Notitia Veter. Comit. Constit. 150. l: „Dilectissimo Domino suo Nicolao Mag. Dapifer. Dom. Regis, Comiti de Sáros et Scepus Castellaris Magister Vices Vestras in dicto Comitatu de Sáros gerens servitia fidelitatis usque vitam“ 1345. évről. Más 1445-ki: „Nos Kenderes de Malomviz Vice Comes Magnifici ac Potentissimi Domini Joannis de Hunyad Vojvodae Transylv. in Comitatu Maramarusiensi ceu Vicem sui gerens.“ 123 l.

Midőn ezen való ponthoz értem, erős akaratom kerülni minden elfogultságot, mi egykor sokkal nehezebb volt, mint ma, midőn nincsenek többé kiváltságos osztályok és a jog-történelemnek a múlt idők embereit igazságosan megbírálni szabad feladata.

A közép osztály, fejelet ki legyen az democratszerű alapon, mint fennebb megjegyzém, vagy a kis vagyoni nemesség sorából, már századok óta azon nagy-urakkal, kiket oligarcha néven szoktak a politikusok s történetírók bélyegezni, anyagi és erkölcsi küzdelemben állott. Jeles historikusunk Horváth Mihály vonzó ecsettel tudja őket festeni. Szinte kísértetbe jő az olvasó a komor valót pessimismusból eredeztetni. E szellemdús hazánkfia az egész országról mutat föl ily tragikus képeket, míg magam most a megyék szűkebb határai közt szemeltem ki tárgyamat. Ezen kis hazákban főleg az úgynevezett fejedelem időszeit voltak azok, melyekben bizonyos jámborlelkű emberek csoportja mindannyiszor előtért, midőn szükség volt, hogy a veszélyezett államot kis körökre osztva a vég bukástól megmentse. Már III. Endre király zavaros korában átlátta a közép-osztály annak szükségét, hogy a megyei hatóság, mely alól addig a nagy-urak, a papság és még több más osztályok kivételtek, mi által tehát a megyei hatóság csak árnyékká lett, mindenkire kiterjedjen és engedelmisséget, tiszteletet parancsoló törvényhatósággá váljék (1298: 32. t. cz.) Ezen zászló alatt az egész úgynevezett vegyes királyok korszaka alatt folyt a harc a hatalmasok és a közép-osztály közt, részint anyagi erőszak, részint a hatás egyéb változó fegyverével. Említettem fennebb, hogy ezen korba tartozó legnagyobb két királyunknak, Nagy-Lajos és Mátyásnak sem sikerült ezen harcban a győzelmet a közép-osztály javára játszani. -- Következik utánok egy gyöngé, szegény király, helyrehozandó nagy elődei mulasztását; és ime, meghozatik alatta az 1495: 15. t. czikk: egyenjogúsági törvény, melyeket a forradalmak szoktak előidézni. Nyomós szavai ezek: „Mivel többnyire az urak, főpapok, zászlósok és más nemesek közt találtnak olyak, kik magokat afféle kiváltságos és szabadalmas levelekkel ellátottnak állítják, hogy azon megyékben, hol jószáguk van, a főispán vagy alispán és szolgabírák előtt minden ügy nemes, mint nem-nemes ellen ítéletet nyerjenek, ők pedig a perlekedők kértére azon bíróság előtt megjelenni vonakodnak. Azért határoztatott, hogy ők is, bárki kérésére, azon főispán vagy alispán és szolgabírák bi-

rósága és törvényhatóságának engedelmeskedni kötelesek.“ Igazi nagy vívmány, ha lett volna foganatja; ámde nem volt, mert Verböczy a Hármaskönyv (1514-ben kelt) II. Része 11. czímében határozottan kikel a folytatott visszaélés ellen, hatalmas fegyvert adva a közép-osztály azon lelkesei kezibe, kik a törvény tisztelete mellett az engedetlen kiváltságos bitorlókkkal meg fognak vívni, még azon esetben is győzelmesen, ha királyi kegyleveleket hoznának fel védelmükre, melyek, úgymond, az ország közjával szemközt tekintetbe nem jöhetnek, következőleg joggal félrevetendők. Ez egy czikk maga megérdemlette azon határtalan bizodalmat és megtiszteltetést, melylyel a nemzet ezen hű fiának éltében és túl a síron adózott, Tripartitumát törvény szentségére emelvén. Valóban a megyék autonómiájának egy fő sarkát ezen törvény teszi. Azon szomorú események, melyek a szerencsétlen II. Lajos kormányzását oly boldogtalanná tették és a megyék köz-életét nagyban felduldták, nem vonnak le semmit ez érdemből. A nemzeti anathema ki volt mondva, és általa megvetve a megyei szervezetnek jobbrafordulása. De mielőtt erre átmennék, szólanom kell azon másik nagy horderejű változásról, mely ugyanazon király alatt történt, ki 1495-ben ismét egy hatalmas lépéssel fölebb vitte az autonóm megyei szervezetet.

Az 1504-ben összehívott rákosi országgyűlésnek jutott a nehez feladat, a megyék akkori zürzavaros állapotát bírálat alá venni. Az első czikknek, melyet alkottak, tanúsága szerint az ország rendei neheztelésüket nyilvánítják aziránt, hogy voltak oly megyék, melyek az országgyűlésen kívül a királynak kérelmére pénzsegítséget ajánlottak; miből, így szól a törvény, az ajánló és megtagadó megyék közt beestelenítő rágalmak és sajnos szakadás történt, a közbéke és az egyetértés fölbomlott, sőt egész lázadás és támadásig fajult a dolog; ezen veszedelem eltávoztatására tehát jövőre ilyen segélyajánlatok szigorúan tiltatnak, és a törvényt megszegő megyei közönség, kivéve az egyes ártatlanokat, azonnal mint esküszegő, következőleg mint beestelen, a többi vármegye társaságából való kirekesztés büntetésébe esettnek tekintetvén, fölötte a következő országgyűlésen ezen kárhozat ki fog mondatni. Valóban dracoi szigor, ha nem lett volna e törvény halvaszületett gyermek. De annyi mégis bizonyos, hogy soha egy törvényre sem történt a következő három század lefolyta alatt a megyék gyüle-

sein annyi hivatkozás, mint épen erre, a mi által nemesak a királyi önkény ellen védelműl, hanem a gyöngébb megyék ellen ostracismusi terrorizálásra is nem egyszer használtatott. — Ennél, ha nem hirre, de valóban eredményre sokkal kihatóbb volt ugyanazon országgyűlés 2-ik t. czikke, az alispánok választásáról. Az egykori udvarbirósági elv kifolyásának utolsó maradéka volt a főispáni jog, alispánt szabadon kényekedve szerint nevezni. *) De nagyobb volt a törvényekbe fektetett azon másik közjogi elv: hogy az alispánság nem egyéb, mint a főispánságnak helyettesítése. Itt tehát nemesak a kormány, hanem a főispáni hatalmas törvényhozók is érdekelve valának. Nagy erő megfeszítésével történhetett tehát az ily érdekeltek ellenében, a régi százados elveket megtörni és a megyei közönségnek az alispánság választásánál törvény által befolyást adni. Az ekkép keletkezett nagy változás jelentőségét mutatja a hosszas utóharcz is, mely a törvény életbeléptetése mellett és ellen még soká folytatott.

Ezzel a megyei autonom szervezet egy nevezetes tényezőjének inauguratióját jelentettük be: az alispánság emancipálva van s a tisztikarba kebeleztetett.

Most lássuk az utóharczot, minek okát és tárgyát imént érintettem. A kormány érezvén a veszteséget, mely érdekeinek egyik hivatalosnak tekintett képviselőjétől megfosztá, az új törvénynek végrehajtását minden módon akadályozni akarta. Alkalmat vagy ürügyet a törvény kétes kifejezései szolgáltatnak; mert abban ki nem volt fejtve sem a mód, sem az arány, mely szerint az alispánok választásába főispán és megye közönsége részesüljenek avagy osztkozzanak. Elég világosan fejezte ki azonban a királyi kormány irányát egy részről azzal, hogy a kinevezési kegylevelekben a főispánoknak értésére adta, mikép kell eljárniok az alispánok választásában azon régi nyomokon, melyek függésbe hozták ezeket amazoktól; más részről pedig a megyei közönségeknek ugyanazon alkalommal kijelentetett, hogy (mint valaha) az alispánok a főispánoknak, nem pedig a megyének tisztviselői. I. Ferdinánd királynak, azonnal uralkodása kezdetén ily irányú rendeleteit már fennebb idéztem; de, mi több, van rá biztos példánk, hogy még az 1504-ki törvényt

*) Még Mátyás VI. Decr. 60. cz. is az alispán kinevezése jogát a főispán részére megerősítette, csak hogy a megyei előkelők közül szemelje ki.

szentesítő gyöngye király kormányzása idejében is a főispánok a megyei közönségeket választási új joguk gyakorlatába lépni nem engedték, és a kormánynál eziránt panaszkodók, csak kitérő elégtételt nyertek. *) Tartott pedig ezen küzdelem a XVI. század közepéig, minek bizonyossága az 1548: 70. t. czikk. A harc végre a törvény mellett és annak szellemében vívók részére hozta meg a győzelmet. Láttuk fennebb a nevezett királynak 1561 ki főispáni diplomájából ezen győzelmet constatálva; de láttuk azt is, hogy a kormány az alispáni nevezés eleste által okozott képviseleti ürt, — más új találmány,—az administratorok behozatala által iparkodott betölteni.

Az emberi természetnek egy kiváló tulajdona, hogy a mit fáradsággal, küzdelemmel, áldozattal kivívott, dicsőséggel és kitüntetéssel szereti körülvenni. Ez jutott osztályrészül a megyei tisztikarba keblezett alispáni tisztségnek is. Az új dynastia alapítója, kit imént neveztem, nemcsak megnyugszik az eldöntött kérdés végleges elintézésében; hanem, mit alig merünk szemünknek elhinni, a királyt a függetlenített alispánság partján találjuk. Valóban esodaszerű látvány, mit a XVI. század törvényeiből tanulunk: a befejezett alispáni harc után, az alkotmányos állami életnek mind a három tényezője: törvényhozás, kormány és megye, a bizodalom és remény egész odaadásával az alispánság felé fordulnak. Honnét ezen váratlan tünemény, miben, első látásra a főispánság, tehát azon hivatal irányában, mely a kormány érdekeinek a megyében természetes öre volt, annyi hátrány, mellőzés és némileg bizalmatlanság van foglalva? Mielőtt erre felelnénk, látni kell előbb a törvényhozás fejleményeit az alispánság emelésében. Mindjárt első sorban a régi kapocs igényli figyelmünket. A *ref* kötszócseka, mely egykor a fő- és alispánokat mindenben összefűzte, a törvény szövegeiből kimarad annyira, hogy alig látjuk többé másutt, mint vagy lényegtelen, vagy ceremonialis, vagy katonai erőt mutató teendőre vonatkozni. Ez annyit jelentett, hogy az alispánság nem helyettesítője már a főispánságnak; annál kevésbé, mert ezentúl oly hivatalos attributumokat ruháznak reá a törvények, melyeket nem

*) Szirmay A. Notitia Polit. Hist. Topogr. I. Comit. Ugochiensis 35. l. Ugocsa megye panaszt tesz 1514-ben a király előtt, hogy a főispán nem-nemest tett alispánnak — önkényleg.

a főispánnal többé közösen, hanem nélküle fog gyakorolni. A részletek jobban felvilágosítják ez állítást:

a) a megyei fölülést (insurrectio), a minden rendű katona és önkéntesek kiállítását, a hadkötelesek fölötti szemlék (Lustra) ügyét, innentúl a törvények az alispánokra bízák. 1545: 14., 26., 1555: 4. s az 1595: 26. stb t. cz.

b) a megyén keresztül menő vagy ott szállásoló hadseregnek elszállásolásáról, éléséről, az élelmi cikkek árszabásáról az alispán gondoskodik. 1545: 29., 1553: 17., 1557: 7. s az 1575: 10. stb t. cz.

c) a katonaság által a megyében okozott károkat, a királyi adóból ő rendeli levonatni, és a károsultaknak elégtételt szolgáltat. 1554: 4. t. cz.

d) a városhoz törvényileg rendelt ingyen munkák ügye egész kiterjedésében az alispán hatóságához tartozik. 1556: 4., 1557: 6., 1563: 13. s az 1596: 18. stb t. cz.

e) a katona-lovak ingyen legeltetését az alispán szabályozza, a visszaéléseket bünteti, kártalanítást eszközöl. 1588: 22. stb t. cz.

f) a jobbágyok szabad költözésére, a földesurak, sőt ha ilyenek a főispánok, ezek ellenében is, bírój hatalommal felügyel. 1547: 32. és 1548: 43; a jobbágyságot a földesurak elnyomása ellen oltalmazni az alispán szigorú és nemes kötelessége. 1550: 27. t. cz.

g) a királyi adónak beszédése — az ekkor bizalmat vesztett királyi rovók (dictatorok) mellözésével — ideiglen az alispánokra ment át. E tekintetben a teendők hosszú sorát, kiterjedt hatalommal, az 1550: 22., 23., 24., 25., 26., 27. és 37. t. cikkek tartalmazzák, és I. Ferdinánd kormánya bizalmat szavaz nekik ily elismeréssel: „qui Regiae Majestati ad omnem obedientiam obstricti sunt.“

h) a mértékek minden nemeit megyeszerte, a királyi városokat is ide értve, az alispánok szabályozzák. 1588: 16. t. cz.

i) midőn a főispánok a taksa kivetésében fognak eljárni, ott legyen mulhatlanul az alispán is. 1599: 7. t. cz.

k) az országba küldött azon biztosok mellett, kik a királyi tanácsot évnegyedenként a közügyek mibenlétéről fogják kitanítani, minden megyében az ottani alispán a vizsgálatnál jelen legyen. 1577: 10. t. cz.

l) a mely megyében főispánok nincsenek, azok teendőit is az alispánok teljesítik. 1547: 33., 1575: 7. és 1578: 4. stb t. cz.; bizonyos esetekben azonban a gyűlés kitűzését ott is, hol főispán volt, az

1550: 23. t. cikk, ennek kizárásával, az alispánra bízta. Ilyen gyűlésre, melyben az adó-rovás fogna eligazittatni, Zalamegye főispánságát közösen viselő Bánfy testvéreket 1555-ben meghitta a megye közönsége és ők meg is jelentek *).

Még tovább is folytathatnám ezen részletezést; de a mit eddig idéztem, úgy hiszem, elég annak tökéletes bebizonyítására, hogy a törvényhozás az alispánságot a főispánság hátrányára a megyei élet előterébe hozta. Feltünőbb az, hogy a királyi kormányt is ezen időben a főispánság iránt tartózkodónak, egykedvűnek, majd mondanám, meghidegültnek találjuk. Ebből magyarázható a megürült számos főispáni székek be nem töltése. Fessler névszerint tizenegy vármegyét sorol elő, melyekben I. Ferdinánd idejében nem voltak főispánok **). Az 1554: 19., 1574: 33., 1575: 7. s az 1588: 38. t. cikkekben az ország rendei sürgetik a királyokat a megüresedett főispáni székek betöltésére. Nagy okok lehettek azok a kormány részéről, mely alkotmányilag a főispánok által volt volna a megyékben képviselendő, hogy azok nélkülözésére szánta el magát. A történelem fekete színekkel rajzolja ez okokat. Sokat tettek erre kétségenkívül az oligarchia büneivel saturált oly példányok, mint egy Balassa Menyhért, Perény Péter és Gábor, nem akarván odium táplálékául többeket nevezni; sokat tett a haszonvágy is, mert az egykor gazdag főispáni díjazás léptenként csökkenvén, majd elenyészvén, az anyag hősei elégnek hitték a jutalmazatlan méltóságot csak névleg viselni. Más részről pedig a megyei közönség soraiban napról napra nőtt azok száma, kikben a haza szent szeretete, a tudományos képezés, a vágy készségesen szolgálni a közügyet, ellenkezőjét tüntette föl azon árnyékoknak, melyek a főispáni széket lesüllyesztették. Valóban azon ötven, legfelebb száz magyar forint, miből az alispánok díjazása kétszázad lefolytán (XVI. és XVII.) országszerte állott, de mely igen sokszor papíron maradt, (mirelül alább) nem csökkentette azoknak, kikhez a megye bizodalma fordult, szolgálati készségét, buzgalmat; ott fáradnak kitartóan, önügyüket feledve, honnét jutalom nem vár reájok; nem hátrálnak a veszélyek és válságok előtt, ha a közjó eszközlése közējök sodorja. Mind oly horgonyok, melyek

*) Magyar Leveles Tár, I. köt. Pesten 1861. 157. l. CLXXIV.

**) I. A. Fessler, Die Geschichten der Ungern. VIII. k. 76. l. not. b.)

alkalmasak voltak arra, hogy a törvényhozás, a kormány és a megyék az alispánság iránt annyi kegyelettel és tisztelettel meghajoltak, hogy az elhalaványult főispánsággal szemben, annyi előnyben és kitüntetésben részesítették. Itt nagy tér áll előttünk, melyet egy, a hazai történelemből eddig kifelejtett sajtószérű krónikának, tudniillik a megyei élet és vezetőinek illő leírásával kellene gazdagítani. De ki merhet ebbe fogni, ha a moly és por alatt eltemetett megyei levéltárakban buvárkodni nem akar? Mert csak ott rejlenek az eddig (csekély kivétellel) nem használt hiteles kútforrások: Mennyi biztos aratás vár pedig innét nemcsak a megyei provinciák illusztrációjára, hanem a korunkat megelőző három század hiányos évkönyveinek kiegészítésére is, csak azon csekély dolgozatom is mutatja, melyet „Országos gyűjtemény, országos tisztelet“ cím alatt a tudós hazánkiai Nagy Iván és Knauz Nándor által 1862-ben életbe lépett, de folytatásában hamar megszűnt „Magyar Tudományos Értekezőben“ közre bocsátottam. Egy közép nagyságú megyének, Barsnak, egykori híres alispánját léptettem föl ottan a plutarchi pályára. Benne és általa az alispánság azon korbeli culminációjára van képviselve és igazolva. Az egyszerű vicecomest az ország rendei a hatalmas Portára követül küldik; két más ízben a királyi fényt és hatalmat bitorló budai vezérhez; a nádor, a mindig félelmes, győzni szokott és a szent István koronájára vágyó erdélyi feledelem Bethlen Gáborhoz küldi, hogy őt békére hajlítsa; újra az ország rendei kétség és remény közt küldik a haimburgi békealkudozásra Ilyésházyval; tizenkét évi alispánsága alatt 188 közgyűlést nyit meg és végeztet be; a megyei kormányzás gyeplőit — a főispánok katonai hivatásuk által akadályozva és távol levén — oly bőlesen vezeti, hogy a legválságosb körülmények közt a megye és lakosai életükben és vagyonukban minden veszedelmet kikerülnek; a hatóság ügyeiben a nádoroknál huszonnégy küldöttséget vállalt és végzett, hetet Bethlennél, midőn királynak ezimezték, meg számtalanokat az ország egyházi, világi és katonai nagyjainál. Mennyi szép és sok anyag azon hivatottak tollára, kik a megyei élet krónikáját egykor meg fogják írni. Se jeles férfi nem magán áll, más megyékben is voltak ily Liphay Imre-félék, kik szintén méltán megérdemlik, hogy nevök és tetteik a levéltárak sötétségéből minél előbb világosságra hozatva a hazai történelemnek átadassanak. Ha ezen

hő óhajításunk pusztában hangzanék el, még akkor is, mit eddig mondánk és mondandók leszünk, bizonyosága azon bizodalmi culminationnak, mely az alispánságot a XVI. és XVII. században köriülsugározta. — Készülök még e tárgy folytatásánál neveket idézni, de tiltakoznom szükséges, hogy gyanúba ne hozzanak, mintha a pusztá patriciusi neveket érveknek tartanám. Épen nem, hanem most egyszer az van kérdésben: mennyi vonzerővel bírt a culminált alispánság a legtiszteltebb családok szemében? Nem magam szemelem ki, hanem a köz kézen forgó kútforrásokat, milyen a boldog emlékezetű Bél Mátyás, a szorgalmas Wagner Károly és a kedves irányú Szirmay Antalunk, szólítom föl feleletre. Szerintök tehát Zemplénnvármegye alispáni székén a XVI. századtól kezdve a közel múlt évszáz végeig ily nevekkal találkozunk: Raskay, Nagy Mihályi Bánfy, Rákóczy, Bocskay, Serkei Lorantfy, Barkóczy, Sztáray, Soovári Soos, Buttkay, Szirmay, Szemere, Szentiványi, Klobusitzky stb. Ugocsában: Szirmay, Ujhelyi, Zoltán, Fancsika, Illosvay, Gyulay, Perényi, stb. Szepesben: Potturnyay, Görgey, Horvát-Stansics, Márjássy, Dravetzky, Rédey, Bertóty, Merse de Szimrye, stb. Turóczban: Révay, Justh, Nyáry, Dessewffy, Prónay, Benitzky, Tarnóczy, Ruttkay, Okolicsányi, Rakovszky, stb. De nem folytatom tovább e még számtalanra emelhető névszort; csak azon óhajításomat fejezem ki, hogy az érdekes utódok ne a hosszú genealogiák szokásos fictióiban örvendjenek, hanem a megyei élet kifejtésében fáradozó ősök dicsőítésére vessék gondjukat.

Hogy a török uralom korában több megye választott egy alispánt, például 1616-ban Bogdányi János egyszerre Szaboles és Ugocsa megyének, Szilasy András 1630-ban Pest, Nógrád és Hevesmegyének voltak alispánjai, azt talán az akkori sajátságos körülményekből is meg lehet fejteni: de nem azt, hogy ugyanakkor e megyei hivatalt a még jelentékenyebb királyi hivatalokkal is gyakran egybekötve szemléljük. Így például: Lessenyei Nagy Ferencz és Hunyady András Barsban alispánok a királyi táblánál is ültek, amaz mint ítélő mester, ez mint al-ország-bíró, majd al-nádor; Zemplén négy alispánja szintén a királyi tábla asztalánál ítelt: Cserney Pál mint ítélő mester, Szentiványi János mint a tábla bárója, Klobusiczky Ferencz és Szirmay Péter mint királyi közbírák. Más megyékben is így volt, és okát, a ki-

váló tulajdonok mellett, az alispáni hivatal nagy tekintélyében keresem. Ennyi érintkezési pont között nem lehet feltűnő, ha az ország első oszlopai is az alispáni tanácsnak, a kebel legbelsőbb rejtekeit megnyitották. Ime egy ide tartozó fényes bizonyíték, Thurzó György nádornak 1613. évi november 4-én a dicsért Liphay Imre barsi alispánhoz írt bizalomteljes levele: „Értette tudjuk kegyelmed is, hogy országunknak Lőcsén leendő gyűlése ez idén való szent András havának tizenkilenceded napjára publicáltatott, mely gyűlésben országunknak szükségképen kívántatván az mi személyünknek jelenléte; hogy az terminusra odaérkezessünk, rendeltük azt, hogy annak előtte egynehány nappal Árvai várunkba menjünk, hogy onnan könnyebb alkalmatossággal az végezett helyre juthassunk, mely mi indulásunkhoz, hogy szolgálunk magokat inkább tudhassák alkalmaztatni, megparancsoltuk nekik, hogy előnkbe jöven, az felebb megjelentett hónap tizenheted napjára Liptóban várjanak. Minthogy pedig országunk állapotjáról és az közönséges jókra nézendő dolgokról lesznek végzéseink, akarattunk ez, hogy kegyelmedet magunk személye mellett vigyük oda, holott hazánk és nemzetiségünk megmaradásának oltalmazására az kegyelmed itéletét nem tartjuk haszontalannak. Kegyelmedet azért kérjük és szeretettel intjük, hogy erántunk és legfőképen hazánkért ez fáradságot fölvenni nem neheztelvén, az megjelentett hónap tizenheted napján, mint szolgálunk, kegyelmed is, avagy hogy várjon Liptóban, avagy az előttevaló napokon jöjjön házunkhoz Bicsére avagy Árvába kegyelmed; szeretettel látjuk kegyelmedet. El is hittük, hogy ebből kegyelmedben meg nem fogyatkozunk, kiért mi is kegyelmednek jóakarattunkkal megfelelni akarunk. Éltesse sokáig jó egészségben Isten kegyelmedet. Datum ex Arce nostra Bichensi 4. Novembris Anno 1613. Dominationis Vestrae Gen. et Egr. Amicus benevolus Comes Georgius Thurzó m. p.“*). Lehet-e ennél beszélőbb bizonyága az alispánság culminációjának?

Be akarván fejezni e bőven megvitatott tárgyat, nem tehetem azt dicsőbben, mint ha mindazoknak nagyobb erejére és állandóságára, miket eddig az alispánság tiszteletére felhoztam, hite-

*) Eredetiből.

les bizonyosságlevélként a nemzet nagy peccsétjét üttetem. Menjünk tehát, ha úgy tetszik, kegyes olvasó, a régibb országgyűlések teremébe a bizalom fokozatait mutató mérleggel, és nézzünk körül azok névsorán, kikre a nemzet legszentebb kincsének őrizetét bízta valaha, ott találjuk-e az alispánokat? Mert ha nem, mind üres phrasisok, a mikkel eddig a papírt terheltem. Jusson tehát nekem a szerencse, a megyék jegyzőkönyvei és a hongyülési naplók nyomán bemutatni a törvényhozók azon hosszú sorát, kik az alispánok osztályából kerültek a törvényhozás asztalához. Vegyük például Zemplénnvármegye országgyűlési követeit. Szirmay Antalnak különben dicséretes, hanem e részben hézagos munkája szerint, Zemplén az 1600-tól 1790-ig következő hongyülésekre alispáni követeket küldött: 1603, 1613, 1618, 1634, 1638, 1647, 1649, 1662, 1681, 1708, 1741, 1751, 1790-ben. Barsmegye jegyzőkönyvei után menve, ugyanazon idő lefolytán, vagyis 1600-tól 1790-ig harminczkét országgyűlés közül e megyét huszonhétszer alispánok képviselték. Az 1790°-ki országgyűlésen a jelenlevő 49 megye közül, negyvenkettőnek alispáni követe volt; az 1802-ki országgyűlésre negyvenhat megyéből jöttek alispáni követek; az 1807-kire negyvenhárom vármegye küldötte alispánjait követekül, s így lehetne a számokat folytatni még fölösen. Méltán mondtam hát odafenn, hogy az alispáni hivatal az autonóm megyék korában a tisztikar és tisztelet Rubiconját érte el; méltán mondhatom most: az alispánság volt a megye és tisztikar lelke.

Ezzel be van fejezve, mit az alispánságról idetartozónak gondoltam és előadnom szükségképen kellett; a mi ezentúl az alispáni hivatal teendőire, későbbi állására, viszonyaira vonatkozik (pedig ez sokoldalú és fontos tárgy): az e munka körén kívül esvén, más helyre való.

c) A szolgabírák és esküdtek.

Ha a főispán — feje, az alispán pedig lelke a tisztikarnak: úgy az emberi test hasonlatosságát tovább folytatva, a szolgabírák és esküdtek kezei és lábai a tisztikar testének. E fejlődés igen régi, mikép már a szolgabírákról fennebb mondtam. Nem lehet azonban szándokom, ezen hivatalok egész voltát taglalat alá venni; csak a mennyiben célommal megegyez, fogok róluk itt emlékezni,

Midőn IV. Béla a megyei szervezetnek új alakot adott, minden megyét négy részre osztott; III. Endre alatt e felosztás már törvénybe is ment. Hogy ezen, a megyék különböző nagyságára nem tekintve, mindenhol egyaránt alkalmazott divisor most már javallatunkat nem bírja, abból még nem következik, hogy annak az első alapításkor nem volt elegendő oka, melyet eddig ki nem puhatolt homály főd. A megyék ezen négyes elosztásához őseink századokon át annyi kegyelettel és kitartással ragaszkodtak, hogy még oly esetekben is, hol a négyes részek, vagyis annyi kerületek járások elégtelensége égetővé vált, az elvet meg nem szegték, hanem csak akkép kerülték ki, hogy egy vármegyét két vármegyére nem annyira elosztottak, mint inkább alakították, és ezekben aztán a négyes járások külön jöttek alkalmazásban. Így támadt Pozsonyvármegyéből Kis- és Nagy-Pozsonymegye, Barsvármegyéből Kis- és Nagy-Barsmegye, Hontból Nagy- és Kis-Hontmegye stb. A hol pedig a vármegye elosztásához nyúlni nem akartak, ott a hivatalos munkaerő azzal szaporítottatott, hogy bizonyos kiszemelt bizalmas emberek segítségét vették igénybe *). E szokás a magyar államnak egy nagy horderejű elvével áll összeköttetésben, melyről e helyen akarván szólni, a szoros rendtől kis kitérést kérek magamnak megbocsáttatni.

A haza polgárainak alkotmányos érzelmeit semmi sem terjeszti és fokozza jobban, mint ha azok az állam szolgálatának, hogy úgymondjam, laikusi részvételbe, díjtalanul, nagy számban és egymást föl váltva bevonatnak. Ez úton nemcsak sok haszonvehető és tapasztalt hazafi nyeri kiképezését, hanem a mi ennél több, általános nemzeti jogérzet és szellem fejlődik ki: tehát legerősebb támaszai az egészséges alkotmányosságnak. A magyar törvénytár tele van e sarkalatos elv alkalmazásával; és mégis mily kevesen sejtik azt, kik benne forgatnak, és jelentékteleneknek látszó oly czikkek fölött repül el szemök, melyek által a hazának hivatalokon kívül álló polgárai az állami szolgálat kisegítésére hivatnak.

E kitérés érthetőbbé fogja tenni az eskütti intézmény fokonti alakulását. Robert-Károly megyeszervezetében, melynek egyes

*) Ars Notarialis 3., 6., 7., 9. §§. Notitia Vet. Com. Const. 146 l.; 1330-ki okmányban a Sárosmegyei alispán és négy szolgabíró: „Et nos . . . ad sciendum rei veritatem . . . hominem nostrum Stephanum Fudur dictum et Paulum hominem quatuor iudicum misissemus.“

czikkei az 1298-ki törvényekhez kapcsoltan a 45. t. cikktől kezdve olvashatók, (Sylloge I. 42 és 43. l.) minden megyében a szolgabírák mellé esküdt emberek (jurati nobiles) — (assessores) — voltak alkalmazva bizonyos nemperes tárgyakban eljárandók; de ezek mellett, még a fennebb említett főispáni és megyei emberek is divatban maradtak. És ez okozá egy részben, hogy az esküdti intézmény R. Károlytól fogva egész I. Ferdinándig, mi kétszáz esztendőre mutat, csak ideiglenes és ingadozó lett. Más valószínű oka az esküdség ekkori ingatagságának úgy látszik az, hogy mintegy ellenőrül állíttatott a szolgabírósággal szemközt. Így értelmezem én az 1444: 10., (Sylloge I. 81. l.) 1454: 4., 1486: 8. s az 1514: 39. t. cikkeket. Ebből visszahatás eredt, mely a törvényhozók tereméig is útát nyitott magának. Mátyás királyunk a jó elv győzelmét állandósítani akarván, az utolsó országgyűlésen, mely 1486-ban alatta tartatott, törvénybe (8. cikk) vette föl azt akkép, hogy az előbb divatozott királyi emberek jövőre megszűnván, minden megyében a vagyonosabb birtokosok közül nyolcz, tíz, tizenkét vagy a szükséghez képest ennél több, kevesebb egyén választassék, kik oly hivatalos teendőket végezzenek, mint a hiteles helyi küldöttek (kikről tudva van, hogy ellenőrséget gyakoroltak). Tartozzanak pedig a rájuk eső választást elfogadni és egy évig szolgálni. Az erélyes király nemcsak fogantat szerzett az új törvénynek *), hanem oda is fejlett ki még alatta az új intézmény, hogy az az 1492: 53. t. cz. tanúsága szerint a tisztikarba olvadt és hatósága a bíraskodási részvételre is ki lőn terjesztve. Tudva van, hogy szerencsétlenségre a nagy király halála után gyáva utódja alatt az oligarchák hatalmas ellenzékbe csoportultak és a népkirály törvényeit legalább egy időre sikerült eltörölniök. Ez volt az 1486: 8. t. cikk sorsa is. Mindjárt az első országgyűlésen 1492-ben nyakát szegték az ellenörködő esküdték új szervezetének (53. t. cikk) még pedig mily gonosz ürügy alatt? „Minekutána“ — mondák az oligarcha szellemű törvényhozók, — „az ország lakosainak nagy terhére látszik lenni, hogy a megyei törvényszékek, melyekben

*) Zemplén alispánja és szolgabírái 1487-ben két választott esküdtet „electos et juratos nobiles“ küldöttek ki vizsgálatra. Szirmay, Not. Com. Zempl. 42. l. Ugocsának is nyolcz ily vázlasztott esküdtje volt 1487-ben. Not. Com. Ugoch. 13. l.

a választott esküdteknek része volt, minden tizenhárom vagy tizennégy nap lefolyta alatt tartatnak, és ha az esküdteket a perlekedők a végrehajtásra kihozzák, sok fáradságba és költségbe esnek: ennél fogva ez esküdtek választása és tisztsége teljesen eltöröltetik; és a fő- vagy alispán a szolgabírákkal, úgy mint Mátyás király ideje előtt, egyedül bíraskodjanak a törvényszéken és végezzenek minden eljárást.“ Mindamellett, az 1498: 15. t. cz. által ismét négyet, és az 1514: 4. t. cz. által tizenkét esküdtet találunk minden megyében ideiglen — ad hoc — alkalmazva. És ez az oka, hogy Verbőczy Tripartituma semmit sem tudott róluk mint törvényszéki tagokról. — III. Rész 6. és 7. czím stb.

Hijába, Mohácstól kezdve a bekövetkezett nagy események hatalmasabbak voltak a régibb szükkeblűek akaratanál. Sok eltiport jó eszme a boldogabb korból, a törvényhozás és megyei autonomia útján rehabilitáltatott. Így hozták vissza mindjárt az új osztrák dynastia alapítójának kormányzása kezdetén az esküdti intézményt is; természetesen nem azon elvi tisztaságban, mint Mátyás idejében volt, hanem mégis segéd tisztviselésre hasznosan; a nagyobb megyékre tizenkettőt, a kisebbekre hat esküdtet szabván. 1527: 1., 1528: 4. s az 1548: 42. t. cz. Ez időtől őket a megyében állandósítva és ismét a tisztkarba keblesítve találjuk. A törvény emlékezteti őket arra, hogy a letett eskü szellemében jámborok legyenek (*probi*), törvénytudók (*jurisperiti*), s választás útján lépjenek a tisztkarba (*electi*). Innét kapták a szép latin czimeket *jurati et electi nobiles*, *jurati assessores*, összehúzva *jurassores*, *assessores sedis judicariae*, vagy csak egyszerűen *assessores*; magyarul csak az esküdt nevet használták minden más melléknév vagy synonym nélkül. Hibáznak tehát, a kik a latin név hasonlatosságánál fogva az esküdteket összetévesztik a táblabírákkal; mert ezek nem előbb, mint a XVII. században „*extraordinarii jurati assessores*“ nevezet alatt a törvényszéki bíraskodásra hivatvák. Az 1613: 24. t. czikk mind ezen rendeltetést, mind a különbséget világosan megfejtí. De ezt csak érintem itt, mert a táblabírákról a törvényszéki szervezetnek szánt szakaszban tüzetesen fogok szólni.

d) Megyei jegyzők.

Robert-Károly király megyei szervezetének legbecsesb, legnagyobb horderejű oldalát a megyei, *Regestrumok* vagy jegyzőkönyvek és írásbeli hivataloskodás behozásában keresem *). Ez által az öt megyei szervezetnek a primigen állapotra emlékeztető szóbelisége száműzetvén, a rend, biztosság, tanulás hatalmas lendületet nyertek. Öröndetes jelek: a civilisatio máris hajnallik. Még azonban nehéz a földadat; mert az írás és a latin nyelv tudása a világiaknál igen gyér és gyarló volt. A megyei jegyzőnek, hogy a *Literatus* (íródeák) nevét kiérdemelhesse, még azonkívül a tömkeleges *ars notarialis*ban (a törvénytudományt pótló írásmintákban) is, jártasnak kellett lenni. Ily meteorokból a bölcsőállapot ezen napjaiban nem juthatott minden megyének; azért egyesek rendesen több megyét szolgáltak tollal; sokszor ilyenek még a hiteles egyházi testületek, zárdák, káptalanok, királyi városok regestrumait is fölvállalták. Kétségen kívül ők e kornak troubadourjaival egynemű életet éltek; míg ezek lanttal kezökben utazták be a nagyok várait és udvarait, addig a megyei literatusok a mintakönyvek és regestrumok nyalábait bordván hónok alatt, egy megyéből más megyébe, egy gyűlésről más gyűlésre vándoroltak. És nem gúnykép említem meg, hogy nekik is szólott a leczke, mit az *ars notialis* (Nr. 33. p. 23.) a városi jegyzőknek szabályul előírt, hogy a regestrumot benn a gyűlésben szerkeszszék, az okmányokat pedig, ha a tanács ebben egyetért — „*si sic tacite potest convenire*“ — a szálláson, de nem a korcsmában; mert vigyázniok kell arra, hogy mindig józan észszel jegyezzenek és írjanak, különben, úgymond az idézett tankönyv, „*ebrietas frangit, quid-quid sapientia tangit.*“

A magyar törvényhozás, sőt magok a megyei municipiumok is századokon át óvatosan tartózkodtak a jegyzőknek a megyei tisztikarba keblezésétől. Azért valamennyi régi törvényünk, mely a megyei tisztviselők választásáról szól, és ezeket névszerint is előadja, a jegyzőkről mélyen hallgat. Még az 1613: 23. és 24. t. czikkek is a megyei törvényszéken jelenlevő jegyzőt törvényszéki bírónak nem

*) *Ars Notialis*, Nr. 2. 2. l., Nr. 7. 5. l., Nr. 24. 15. l. stb. — 1298: 45., 46., 48. t. cz. *Sylloge Decr. Comit.* I. 43. l. Már megjegyeztem, hogy az 1298-ki t. czikkek nem III. Endre, hanem Robert-Károly korából valók.

ismerik el. Ne hibáztassuk ezért őseinket; jó okuk volt reá, és az akkori körülmények kimentik abból is, hogy nem tiszteletdíj, hanem megalkudott bér mellett ültették a zöld asztalhoz. Az idők azóta változtak és sokat változtattak. A jegyzők a tisztikarba vétekkel föl nemcsak, hanem a megyei köz-életnek hatalmas tényezői közt nagy szerepet is vittek. Még visszatérek párszor a jegyzőkre, különösen a hol a megyei hivatalos nyelvről és irányról lesz szó.

e) A többi megyei hivatal.

Az öt megyei szervezetet a XVI. század beálltaig csupán azon hivatalos elemek tartották mozgásban és tevékenységben, melyeket eddig elsoroltam: t. i. a főispán, alispán, szolgabírák és esküdtek voltak a tisztikar, a jegyző pedig e körön kívül állott. Az új megyei hivatalok lassú és léptenkénti szaporítása a mondott században kezdődik.

Az adó beszédése szolgáltatott első alkalmat új hivatal állítására. Két rendű levén az adó, úgymint királyi (előbb *lucrum camerae*, aztán *porta* vagy *kapuadónak* nevezve) és megyei adó, ezek gondosan el voltak egymástól választva, mind a kivetés, mind a beszédés és kezelés módjaira nézve. A királyi adó beszédésével a kincstár az általa kinevezett és függő *rovókat*, *rovásszedőket* (latin nevök *Dicatores*) bízta meg. Nem voltak tehát megyei, hanem voltak kincstári tisztviselők; habár a megyei birtokosok közül kellett kineveztetniök; sőt némely kivételes, mulékony esetekben a megyék is járultak a rovók választásához. Mint végezték a megyei tisztviselők társaságában az adó behajtását, más helyen fogom előadni. Magától értetik, hogy a megyei adó körül a rovóknak legkevesebb teendőjük sem volt. A megyei adónak elrendelése és a kivetést a megyei gyűléseken a KK. és RR. gyakorolták. A beszédést a szolgabírák és esküdtek eszközölték; az alispánnak átadták, ki a kiadást számadási teherrel kezelte. Ezen inkább pótló mint rendes ellátás csak addig állhatott meg, míg könnyűsége és egyszerűsége megett a teendők összehalmozása nem volt túlhatva; a mint szövevényesb és fárasztóbb lett ezen kezelés, a megyék külön soros, majd aztán állandó pénzszedőket (*perceptores*) állítottak föl. I. Lipót uralkodása alatt a rovók megszűntek lenni; a megyék saját tisztviselőik által szedtetvén be a kirá-

lyi adót is. Ez időben tűnnek föl a megyei tisztikar sorában a közönséges és járási adószedők (generales perceptores, ordinarii vagy processuales perceptores).

A megyei adóról kelt számadásokat régente vagy maga a gyűlés, vagy a gyűlésből kiküldött választmány vizsgálta meg. Utóbb sok helyen a jegyzők teendőihez tartozott a számadások vizsgálása. Végre a múlt XVIII. században külön számvevők jöttek a megyékben létre. Egynél többet sehol nem alkalmaztak. II. József császár szervezései folytán a megyei számvevők megszűntek, és minden megyei számadások a helytartótanácsnál felállított közönséges országos főszámvevő hivatalhoz terjesztettek föl. A császár halála után ismét visszahozták a megyei számvevőket.

A megyei büntető hatóságot föltételező esetekben a közvádlo tisztét és nevét a fő- vagy alispán viselte, magának a bünpernek vitelét pedig hol egyes ügyvédekre, hol a jegyzőkre volt szokás bízni. Ismét olyan összehalmozás, mely a rendes vágásba, átmenő közigazgatással nem fért meg. Zemplénnévmegye már 1668-ban rendes két megyei ügyészt választott, Bars 1681-ben de csak egyet. A mostanit közvetlenül megelőző században már minden megyének legalább két rendes tiszti ügyésze volt: egyik közvádlo, másik védelmező. Az 1715: 123. t. cz. 5. §-ába letett azon elv, hogy az egymással meg nem férő hivatalok választassanak el, és a királyi helytartótanácsnak rendező intézkedései, mindinkább és nagyobb kiterjedésben fogatosítottak.

Mária-Terézia kormányzása alatt az egészségi ügyet buzgón karolták föl a megyék: megyei orvosok és seborvosok minden megyében; bábák, baromorvosok némely helyeken, sőt még megyei közgyógyszertárak is állítottak egypár megyében.

Ekkor indult meg a megyei levéltárak és irodák rendezése is.

A katonaság élelmezési és szállásolási ügyeit biztosok (Commissariusok) kezelték.

A megyei házak és börtönök gondját, valamint a megyei katonák, hajdúk, lovasok, pandurok felügyelését várnagyok, hadnagyok, porkolábokra bízták a megyék.

Már ekkor majd minden megyének volt mérnöke; némelyek, de csak kevesen, az utak és hidak fölvigyázására is külön hivatalt hoztak be.

II. József kormánya egyes megyékben a selyem-ipar és a lótenyésztés előmozdítása tekintetéből, ezekre felügyelő tiszti állomásokat létesített.

A mi ezeken túl a megyékben új hivatalként létrejött, az már mind jelen századunk műve.

Még egyet kell említenem: a becsületbeli (honorarius) tisztviselők osztályát, mely szintén a múlt XVIII. században keletkezett.

f) Segédszolgálat. Paraszt vármegye.

Már fennebb dicsőítettem ősi alkotmányunk és régi megyei szerkezetünk azon intézményét, mely szerint a nem hivataloskodó baza polgárainak ingyen szolgálata, a csekély számú megyei tisztviselők kisegítéseül igénybe volt véve.

Hogy ez előnyt az autonóm megyei szerkezet sem ejtette el, azon kétszeresen kell örvendenünk. Megőrizte ez által állami sajátságunk oly drága elemét, mely magában rejtí a legüdvösebben kifejthető megyei gazdálkodás esiráját. Törvénykönyvünk tömve van e hatósági jognak alkalmazására utaló czikkekkal. Ilyenek II. Lajos korától kezdve a tolnai 1518: 11., 12., 14., 16., a bácsi 1518: 1., 3., 13., 19., az 1521: 28., 1523: 4., 11., 1555: 4., 1557: 7., 1567: 7., 8., 1569: 7., 1578: 2., 1593: 7., 1596: 18., 1597: 37., 1599: 7., 1622: 35., 1635: 20. s az 1649: 70. stb. stb. t. czikkek.

Ez alapon fejlett ki a XVII. század folytán a táblabírói intézmény is, melyről a törvényszéki szakaszban tüzetesen fogok értekezni.

Hasznos és kiterjedett segédszolgálatot nyújtottak a megyei tisztikarnak a községek bírái és előljárói. A községi élet szép fejlődése megelőzte a korhadásnak indúlt ős megyei szerkezet új alakulását. A Váradí Regestrum korában az úri rendű választott bírák és apát társaságában két falusi bírót (villicus) találunk (156. §.); egyszerű falubírák egyedül magán bíráskodnak a község emberei közt, tüzes vas próbára rendelik a feleket és a büntetések legmagasb fokáig terjedhetett ítéletük (161, 238. §.). A telepített községek még fejlettebb rendezésre mutatnak; mert voltak e o m e s ezímet viselő ispánjaik, kik a telepet mint erkülesi testületet kormányozták és képviselték; voltak előljáróik (p r a e f e c t i v i l l a e),

kik a megyei bírakkal ítéltek a telepedők ügyeiben (5, 175. §.); voltak falusi bírák (*villieus*), kik gazdasági és pénzügyi dolgokat vezették (116. §.). Nem csoda tehát, hogy ily egészséges gyökérből a megyék *democrata* szervezete nőtte ki magát.

De nem lehet föladatomból a községek házi rendének valamenyi phasisát tovább szőni; csak a megyei autonóm rendszer korához sietek, hogy megismertessem a megyei tisztikar és a községi bírák meg előljárók közti hivatalos viszonyt. Ha csak Verbőczy Hk. III. R. 32. címét tekintjük is, mely pedig a Dózsa pór-támadás befolyása alatt iratott, nem lehet rá nem ismerni a községi életnek, ezen repressiv körülmények közt is, egész a törvényhatósági fogékonyságig fentartott állapotjára. A Zsigmond törvényeiben említett szabad községek (*liberae villae*) még belterjesebb fejlődést nyertek. A megyei hatóságnak, mely a községi szerkezet ezen organumaiban jó segédszolgáltatásra talált, érdekében állott, azt a feudalismus nyomásai ellen telhetőleg védeni; és nézetem szerint ennek is róható föl egyik érdemül, hogy amaszt túlélte.

A megyei tisztikart és a községi előljáróságot egymással összetartó viszonyról legalább röviden még ennyi tudnivalót jegyzek meg: a község feje a bíró, kit, valamint a helyi igazgatás gyámoztatására állított bármi nevű előljárókat, a lakosok szabadon választottak; a királyi, megyei, egyes esetekben az úri adózásoktól is a bíró mindenütt föl volt mentve; legalább egy évig tartozott szolgálni, hogy ki ne meríttessék; beszédre az adókat és az illető kezekbe átszolgáltatta; a községben csendet és rendet fentartani köteles, minélfogva a helyi rendőrséget is gyakorolta; kisebbszerű polgári és bűnesetekben a melléje adott esküdtekkal, vagy szomszéd községekből meghívott bírakkal intézkedett; felvigyázott a község közvagyonára és jövedelmeire; a polgárok tisztos neve, mely a községi előljárók egy osztályának számára egész mai korunkig igénybe vétetett, mutatja, hogy a tisztesség és szabadság fogalmai a községekben el voltak terjedve.

A községi hatóság az úgynevezett *parasztvármegyében* culminált. Szomorú napokra emlékeztet e név. Gyöngye minden toll, mely a személy- és vagyonbátorság azon rémeit képes volna voltaképp rajzolni, melyeknek a török uralom idejében a földnépe, a várak vagy erődített kastélyok és kölházak által nem védett lakosok élete és mindene martaléknul valának kitéve. Oly óriá-

silag megnőtt akkor e szörny, hogy a megyei hatóságok az üldözötteknek elégtelenek voltak biztosságot és oltalmat szerezni. A szükség találós és jó tanácsadó. Ez úton a mai rögtönbíróságok példájára az úgynevezett paraszt vármegyék keletkeztek. Törvényes alapot a Hk. III. Részének 32. czíme, az 1608: 2. t. cz. 3. §. s az 1659: 15. t. cz. nyújtottak. Az új intézmény két nyomon alakult. Némely megyék saját kezökbe vették az alakítást, szabályokkal körülírták, és nemcsak óvatosan, hanem féltékenyen is örködték, hogy az új testvér az idősb testvér hátrányára és kárára el ne fajúljon. Másutt, kivált a török hódoltság földjén, magok a községek szervezték az új szövetséget.

A megyei aristocrata felsőbbség alatt több kevesebb eltéréssel körülbelől így volt a paraszt vármegye alakítva: a nemes vármegye járási felosztása mellözésével, a paraszt megye egész területe más és több kerületre osztatott; minden kerület élére egy kapitány volt állítva; néhol ezt a nemes megyei gyűlés választotta a maga soraiból, de idő folytán magoknak a községeknek is engedtek választást, melyek ez úton a kapitányságot önnön körükből töltötték be, többnyire hátor s előbb a katonai pályán megedzett, azután az ekéhez visszatért veteránokkal, kiket a valóságos hadi szolgálathoz álló kapitányoktól meg akarván különböztetni, paraszt kapitányoknak czímeztek. A paraszt vármegye jogköre így volt körülírva: a nemesek, békésen átvonuló katonák, egyházi személyek nem tartoztak hatósága alá; tehát csak a nem-nemes rendűekre és a köznép személy- és vagyonbátorságát veszélyeztető kóbor gonoszokra terjedt, ekkor a hadi minőség sem levén kivéve. Bűnpróbául a tettenkapás, tanúk és a károsultak esküje szolgáltak. A biráskodáshoz a vidéki községek bírái vagy esküdtjei meghivandók. A vármegye részéről az ítélet-látásnál szolgabíró és esküdt jelenjenek meg. A bűn fokozatához képest arányozták a büntetést. Folytonos felvigyázó rendőrséget tartanak. A csoportos megtámadás esetében, melyet a kóbor banditák gyakran megkísértettek, minden ellentálló és visszaverő erejét használhatta a paraszt vármegye; ha ez elégtelen volt, a nemes vármegyét illette a kellő segítség megadása, vagy főispáni vagy katonai karhatalom kieszközlése. Ha az elfogottak közt olyak találtattak, kikre a iudicium parium ki nem terjedett, azokat a nemes vármegye tisztjének kellett átadni büntetés végett. Ez volt képe a paraszt vármegyének

felföldön, például Barsban is. Midőn az 1659: 15. t. cikk az 1608: 2. t. cz. 3. §-ának tartalmát: „nam ignobiles etiam ab aliis, et quibusvis ubique capi possunt et puniri“ egész kiterjedésben megújítja, már akkor az országban ezen új hatóságok el voltak szélteben terjedve és azokat az iménti törvény pajzsa alá helyezetteknek tartották. Így Pestvármegyének egy szolgabírája, 1660. január 9-én Körös, Kecskemét és Czegléd városokhoz bocsátott hivatalos kör-iratában az idézett törvényre ekkép hivatkozik: „Az nemes ország azt is végezte, hogy ezután a nyúzók, fosztók, kóborlók, sarczoltatók, tolvajok, lopók és egyéb gonosztevők ellen ezután is oltalmazhassa magát fegyverrel a község, és ha valamely káros vagy megkínzott ember panaszára az paraszt kapitányok, hadnagyok, tizedesek, paraszt vármegyét hirdetnek, valaki fel nem kél az olyanoknak üzésére, kergetésére és megfogatására, minden személyt az szófogadatlanságért 12 forinttal büntethessenek. Azt parancsolja azért az nemes vármegye, hogy ezután az megirt bírság alatt fölkeljete, valamikor az paraszt kapitányok, hadnagyok és tizedesek benneteket hirdetnek az felkelésre afféle latrok ellen“ *).

De ennél sokkal tanulságosabb azon másik okmány, mely a Pestvármegye Feketehalom nevű dombnál 1663-ban egybegyűlt Duna-Tisza közti községek által szervezett paraszt vármegye képét állítja elénk. Itt már e községek tágabb, önállóbb, de mindamellet a körülményekhez mérsékeltén és éretten alkalmazott helyhatósági tapintattal, mint alakított paraszt vármegye léptek föl, a mikor is következő szabályzatot alkottak, melyet hosszúsága ellenére, mivel igen ritka volt és tanulságos jogtörténelmi adat, majd egész kiterjedésben ide átírok: „Anno 1663. die 2. aprilis. A Duna mellékén és a kin a pusztán egynehány faluk összegyűlvén, Feketehalom nevű dombhoz, helyeknek megmaradásáért az rajtok hatalmaskodók ellen, a kik a magyar pártról vadnak, irtanak ilyen Articulusokat:

1) Minthogy minden dolognak kezdete az Úrnak félelme, látván némely falusi bíráknak lágyságokat, a paraszt vármegyének tetszék, és azoknak gondviselőjinek, hogy az rettenetes szitkok-

*) Kecskemét város története. Hornyik János által. Kecskeméten 1861. II. köt. 486. l.

kal szitkozódóknak az mint az előtt szinte Magyarországról parancsolat jött volt az ilyen szitkozódók ellen, 40. frt. lenne az büntetése, az után az ki megátalkodván, szántszándékkal megcselekedné, mint megátalkodott (ha az ország az török uraktól megváltaná) kövel vernék agyon.

2) Mind az nagyságos, hatalmas budai uraktól és magyarországi nagyságos méltóságos urainktól nyújtott donatiokkal szépen éljünk, az ki az urak büntetését illeti, az paraszt vármegye ahhoz ne nyuljon, fegyvert is egyebet ne viseljen, melyet az hatalmas urak engedtek: öltözeti is ahhoz illendő legyen, hogy a paraszt vármegye az külső fegyverestől megismertessék és az hatalmas urak haragjokat rút magokviselésével reájok ne vonják.

3) Ha valamely gonoszt el akarunk távoztatni, szükség, hogy annak kezdetét keressük meg. Ez mi országunkban az orv gazdák sok helyen megsokasodtanak és az tolvajok színe alatt sok paraszt lopó és hajtogató tolvajok találkoztanak. Hadjuk azért vármegyénk erejével, hogy az hol és az mely helyben az vármegye gondviselői ilyeneket eszekben vehetnék, más falubeli urainknak hírré adván, szorgalmatosan igyekezzenek annak megbüntetésére és kitisztogatására, az egész vármegye reá menvén, haugyan megbizonyosodik latorsága büntesse meg 40 frtban és intse meg rosz cselekedetiről; ha azután ismét azt cselekedti, mint megátalkodott adattassék nemes vármegye vicecomes urunk keziben.

4) Minden faluban és városban az köznép, hogy nagyobb hűségét mutathassa falujához és városához, az szerint előttejárójához is, hitelljen meg, hogy sem falu, sem város, sem bíró, sem az vármegye vigyázó gondviselői árulója nem leszen; az mit tud, ellenben hogy azoknak ártalmokra leszen, hüven előttejáróinak megmondja.

5) Minden gazda olyan lakost, zsellért, rideget tartson házában, az ki mellett meg is felelhessen, hogy jámbor. . . .

6) Senki se mezei, se házi latorral barátságot ne tartson . . . az ilyenek elsőben 8 frttal büntettessenek meg, azután ha azt cselekedik, mint pártosok az urak keziben adattassanak az büntetésre.

7) Az mely falu vagy város földén az barmon az katonák valamely marhát hadnak; abban az faluban vagy városban lakó vármegye gondviselője meghallván . . . adjanak hirt két vagy három

falubeli népnek és kimenvén szorgalmasan tudakozódjanak, hogy honnét jött és hova megyen. . . . Ha az ilyenek (akár gazda, akár szolga) elmulatják, hat-hat forinttal büntetessenek meg, mert látnak karajt hajtani az tolvajnak.

8) Ha valamely faluból másikban hír megyen, vagy levél által, vagy ízenettel, az vármegye gondviselője mentől felesebb magával mehet, lovassal és gyaloggal, felkelvén, elmenjenek annak oltalmára mert az mely gondviselő vagy alattavaló elmulatja, vagy 10 tallérral minden részről büntetessenek meg, vagy ha jót tehettek volna elmenetelekkel, az kárt fizessék meg.

9) Senki az városnak vagy falunak lakosa, ámbár szolga legyen is, magyar fegyverestől avagy pedig rabtól akármely féle jószágot is vegyen, . . . mert az ki megcselekedik, elsőben 40 frttal büntetetik meg, ha azután azt cselekedik, az büntetésre az urak keziben adattatik.

10) 11) Minden ember, az kitől meglehet, lovat és fegyvert, az mineművet az urak megengedtek, tartson, mert az ki meg nem cselekedik, az vármegye végezése szerint 12 frttal megbüntetetik.

12) Ha valamely lakos gazda avagy szolga valakinek elad jószágot, kiváltképen felföldi palócznak, levelet adjon mellette, mennyi marhát és mineműt adott, az levélnek is ereje meddig tartson megírják, mivel az felföldi emberek ez ideig elég tolvajlott marhát hajtottanak föl s alá, az levél nélkül hajtott marhás embert pedig az hol találhatni, arestálni kell mind addig, míg igazságát meg nem bizonyítja, mind az adásban és vevésben.

13) Minthogy vadnak apró helyek, az hol szoktak igen hatalmaskodni az magyar vitézek, azért hadjuk minden helyen, minden nap az faluk oltalmára legalább tizenkét czirkálók legyenek, kik magokat otthon tartóztatván, az biró mellett legyenek, és vigyázzanak, és ha az vitézlő rend dülödni akar, ha birnak vele azok az tizenkét emberek, megintessenek tőlük; ha pedig feles az fegyveres, másfelé is tartozzanak hírt adni sietséggel. Az kik ebben ellentartók lesznek (minden napra, az mikor rákerül az estrázás), fél-fél tallérral büntetessék meg.

14) Ha valamely bűnöst az paraszt vármegye megbüntet, mezőben vagy otthon, az szent Ekklezsia annak büntetéséhez nem

nyulhat, hanem az hatalmas urak az kit megbüntetnek, mi ahoz nem szözlünk.

15) Hogy jobban szegény országunk magára vigyázhasson, azt rendeltük vármegyéstül, hogy az Kecskeméti uraink, mikor kijönek felénk, adjanak hirt, jó szívvel mi is az ő kegyelmek vesztésegeknek keresésére felkelünk, ki is megyünk magunk mentetése nélkül, csak hogy mi nekünk is oltalommal legyenek ő kegyelmek.

16) Ha az vármegyének valami kis jövedelme esik, nem kell azt mind feldözsölni, hanem csak valami kis részét is meg kell hadni, hogy azokból az uraknak kedveskedhessünk mi is.

17) Senki ez mi földünkön rabot házánál ne tartson, mert azoknak szívük mind csak az vitézlő rendhez vonson, és az mit az paraszt embertől hall, azzal vádaskodik, hanem az rab bíró házához szálljon s onnat menjen el is, ismét az ki mezőben is, kiváltképen három körül lát lovas rabot, megmondja, és hirt tegyen, mert az kik házoknál tartják, és az látott rabot be nem mondják, 15 frt. legyen büntetése.

Ez levél iratása lött Kun-Szent-Miklóson. Anno 1663. Die 3. Aprilis⁴ *).

Az idő im korán intett, hogy a kiváltságos megyei KK. és RR. hatósága, az állam főcéljai elérésére, válságos körülményekben elégtelen. Egyébiránt nem felelt meg a paraszt vármegye intézménye mindenütt a várakozásnak, különösen nem a felföldi megyékben, hol a kőborló gonosztevők nagyobb csoportjait, melyek váratlanul lepték meg a csekély népességű községeket, elűzni vagy foglyokká tenni kellő erő hiányzott. Ily panaszos jelentést tesz 1675-ben egy felföldi erősségnek alparancsnoka a megye alispánjának **). Midőn tehát a török uralom és a Rákóczy-forradalom

*) Kecskemét város története. Hornyik János által. Kecskeméten 1861. II. köt. 486. l.

**) „Minapában (így ír 1675-ki januar 23-án Léváról Farkas György alkaptány a megye alispánjának) az csintalanságtévő tolvajokat, hajdukat, hogy vitték volna Nagy-Sallóból az paraszt vármegye az kegyelmed (az alispán) kezéhez, az nemes vármegyének végzése szerint . . . mert ezt az dolgot az nemes vármegye végezte, hogy az csintalanságtévők ellen magok oltalmára az szegénység föltámadjon. . . . Úgy tekintsenek azért bele az tekintetes nemes vármegyék, ha ezen kimondhatatlan dolgot meg nem orvosolják és elejét nem veszik, bizony ez az tartomány elpusztul.“

megszüntével a személy- és vagyonbátorság ismét rendes kerékvágásába visszaindult, az abnormis és rendkívüli intézmény fentartása sem czélszerű sem szükséges többé nem volt. Hozzájárultak még oly egyes esetek is, hogy némely paraszt kapitányok az egybegyűjtött népnek, a körükhöz nem tartozó más tárgyak fölött is, tanácskozni engedtek. Ily úton aztán szóba jöttek a földesúri viszonyok és adók terhei és hasonló mások. Mindez tehát arra vezetett, hogy a paraszt vármegyék, mivel eredeti rendeltetésüknek oka és tárgya hiányzott, részint magoktól megszűntek, részint a megyei hatóságok szüntették meg.

BOTKA TIVADAR.

(Folyt. köv.)

CICERO KÖZ- ÉS MAGÁNÉLETE.

I. CICERO KÖZÉLETE.

A római historiának alig van szereplője, kivel a történetírók szigorúbban bántak volna, mint Ciceroval. S e szigor annál igaztalanabbnak látszik, ha meggondoljuk, hogy Cicero azt olyan tulajdonságával vonja magára, mely voltaképp erény. Ő mérsékleteért lakol. Mérséklete miatt üldözi mind a két párt, hirdetik Brutus hívei félenknek, Caesar barátjai oktalannak. Kivált a német írók kiméretlenek iránta, s ezek közül újabban főleg Drumann és Mommsen támadták meg*). Az utóbbi nem lát benne önző és rövidlátó embernél egyebet s mint író is csak tárczairónak és ügyvédnek becsüli.

E divatos megtámadásokkal szemben jól esik látnunk, hogy oly alapos tudományú és nyílt eszű férfi száll ki védelmére, mint Boissier; s a „Budapesti Szemle“ olvasói, úgy hiszszük, szívesen fogják venni, ha őket Boissier védelmével, illetőleg az általa méltányosan jellemzett Ciceroval röviden megismertetjük.

Boissier mindjárt előjáróban helyesen jegyzi meg, hogy a német írók részben azért ítélnek oly keményen Ciceroról, mert a németnek voltaképp nincs politikai élete: nem ismeri az életből a közügyek vitelét, az egymással küzdő pártok fogásait, s nem igen foghatja föl, mily áldozatokat kíván a nyilvánosság emberétől olykor a pillanat szüksége, barátjai érdeke, ügye sikere. A német

*) S a francia irodalomban közelebb III. Napoleon „Julius Caesar életében.“

tudósok magányban gigondolt s az élet próbáját ki nem állott elméleteket alkalmaznak Cicerora : innen hajthatatlan szigoruk.

Cicero politikai magaviseletének fölvilágosítása végett Boissier először is azon három okot vizsgálja, mely — úgymond — leginkább foly be a politikai meggyőződések alkotására : születését, elmélkedéseit és természetét.

Rómában régente a születés döntötte el az ember egész politikai irányát; a fiak úgy örökölték apáik meggyőződéseit, mint nevöket és vagyonukat. Cicero korában azonban a hagyományok tisztelete már nagyon alászállott s a legrégibb nemzetségek tagjai is hűtelenek lesznek családi politikájokhoz, így Clodius, ki patriciusból plebejussá s a legvégletesebb demagóggá lesz. Ciceronak egyébiránt a születés más időkben sem szolgálhatott volna politikai irányzóul, mert ő nem származott ismeretes családból. Családjában ő volt az első, ki közügyekkel foglalkozott, s neve előre egyik párthoz sem kötötte. Aztán nem is Rómában született. Apja szerény vidéki municipiumban lakott, azon parasztos, de józan és erős nép közepett, melyben még megvoltak a régi erények maradványai s mely voltakép az igazi római nép volt. Mert hiszen az a nép, mely a fővárost özönlötte el, idejét a színházban vesztegette, a forum zendüléseiben szerepelt s szavazatát a Mars mezején áruba bocsátotta, ez a nép csak szabadosok és idegenek tömege volt, a melytől csak rendetlenséget, ármányt és megvesztegetést lehetett tanulni. A vidékiek még becsületesebbek voltak; távolabb állottak a Rómában tárgyalt kérdésektől, csak olyankor jelentek meg ott, ha valamely földijökre kellett szavazni vagy mellette a törvényszék előtt tanuskodni; de ha ritkán gyakorolták is jogaikat, büszkéek voltak reájok s római polgár czimökre, s nagy hívei a köztársasági kormánynak, melytől kapták. A köztársaság még megtartotta varázsát lelkökre, mert távol tőle, nem igen látták gyarlóságait s csak régi dicsőségéről emlékeztek. Cicero itt élte gyermekkorát s jobban megtanulta szeretni a múltat, mint ismerni a jelent. Ez az mindössze, a mit Cicero születésének köszönhet: tisztelet a múlt iránt, honszeretet, a köztársasági kormány kedvelése; különben nem talált családjában semmi politikai hagyományt, semmi kötelezettséget bármely párt irányában. Midőn a nyilvános életbe lépett, egymagának kellett magát elhatároznia — nagy föladat határozatlan jellemnek! Hogy pedig annyi ellenkező vélemény közül

választhasson, jókor hozzá kellett látnia a tanuláshoz és elmélkedéshez.

Cicero politikai iratai között, melyekben tanulmányai eredményét letette, legfontosabb a — fájdalom — igen csonkán reánk maradt *De republica*. Ez mutatja, hogy e részben is a görögök buzgó tanítványa, kivált Platoé, annyira, hogy úgy tesz, mintha csak fordítója volna, s teljességgel nem vágyik arra, hogy eredetinek tartsák — tán az egyetlen hiúság, mely benne hiányzott. Pedig munkája nagyon eltér a Platoétól. Plato nem a nemzeteket nézi, midőn alkotmányt készít számokra, hanem bizonyos elméleti elvből indul ki s ennek alapján állít össze egy vonzó, következetes rendszert, melynek csak az a baja, hogy nem életre való. Nem használhatja egy nemzet sem, mert az összes emberi nem számára készült. Cicero ellenben a római nemzetet tartja szemé előtt, s habár eszményi köztárjaság tervét látszik vázolni, mindig hazájára s korára gondol. Elmélete röviden következő. A háromféle kormányforma közül, melyeket rendesen megkülönböztetnek, elszigetelve egyik sem tetszik neki. Egynek korlátlan uralmát szíveli legkevésbé, hiszen halálát is az okozta, hogy ennek szegült ellen; de az aristocrata, valamint a democratá kormányzatban is talál hibákat. Az aristocratiát nem is igen pártolja más, mint a ki maga is nagy nemzetségből való; a római aristocratia pedig, bármi jelesnek mutatta is magát a világ meghódításában és kormányzásában, csak oly kizárólagos volt, mint bármely más aristocratia. Egy század óta szenvedett vereségei, világos hanyatlása s közel végének előérzete nemhogy kigyógyították volna gőgjéből, még növelték hibáit; s midőn a hatalom már-már kisiklott kezéből, lenéző modorával azon becsületes embereket is elriasztotta magától, a kik védelmére kínálkoztak. Cicero, mint a finomabb erkölcsök és nemesebb ízlés embere, feléje vonzódott, de nem állhatta szemtelenségeit, s ha szolgálta is, mindig az elégtelen közép-rend ellenszenvével volt iránta eltelve. Tudta, hogy az úri rend nem bocsátja meg neki születését s föltolakodott szerencsefiának, *homo novus*-nak nevezi őt. De ha az aristocratia nem tetszett neki, még kevésbé szerette a népi kormányt. Ez valamennyi között a legrosszabb, mondá, ismét görög tanítói után kik a tanulmánynak szentelt félrevonultságunkban megvetést szívtak magokba a tömeg iránt. Nem barátkozhattak meg a szám felsőségével, mely

a tudatlant ugyanannyi joggal ruházta föl, mint a böleset; s Cicero határozottan ki is mondja, hogy ily fajta egyenlőség a legnagyobb egyenlőtlenség; ipsa acquitas iniquissima est. Aztán a democratia izgalmas és zavargós is, a becsületes emberek minduntalan kiragadja tanulmányaik köréből, zaklatja, zavarja s a nyilvánosság piaczára hurezolja. Micsoda kormányforma lesz tehát a legjobb? Az, a mely, helyesen egyensúlyozva, valamennyit egyesíti. „Legyen az államban egy legfőbb, királyi hatalom, egy másik rész jusson az előkelő polgároknak, némely tárgyak pedig függjenek a nép akarától.“ Ez a vegyes és mérsékelt kormány pedig, úgymond, nem képzelmi rendszer, mint a Platoé, hanem valósággal él és uralkodik — Rómában. Híjába támadják meg e véleményt a német tudósok, híjába mondják, hogy az sem a bölesésszettel, sem a történettel nem egyez. Szorosan véve csakugyan inkább hazafiasnak, mint helyesnek mondható; s bajos a római alkotmányt feddhetlen mintaként mutatni föl és nem látni hibáit, éppen a mikor hibái megbuktatják. Mégis az minden tökéletlensége mellett, az ókor alkotmányai között egyik legbölesebb, s tán egyikök sem iparkodott oly mértékben kielégíteni a társadalmak két fő szükségét: a rendet meg a szabadságot. Legnagyobb érdeme pedig, hogy a különféle kormány-formákat összeolvasztani s látszólagos ellenkezések mellett is egymással megegyeztetni törekszik. S ezt az érdemét, melyet már Polybius is észrevett Cicero előtt, saját eredetének s megalakulása módjának köszöni. A görögországi alkotmányok csaknem kivétel nélkül egy-egy ember rögtönzései voltak; Rómáé az idő műve. Nem törvényhozó szabta meg előre a társadalmi elemek osztályrészeit a közös működésben, hanem ez elemek magok vívták ki egymás irányában. A plebejus zendülések, a tribunok mérges küzdelmei a patriciusokkal, a mik Cicero-t úgy ijesztették, éppen leginkább járultak az alkotmány kifejezéséhez, melyet bámul. De igaz, hogy Cicero nem is a maga korabeli római alkotmányt dicséri, hanem azt, a mely a Gracchusok koráig virágzott. Így tehát érettkora tanulmányainak eredménye találkozott gyermekora benyomásaival, s az ős idők és régi szokások tisztelete annál erősebb lett lelkében. S a mint az életben előhaladt, minden meghiúsult reménye, minden baja ugyanesak ezt a meggyőződését szilárdította. Minél szomorúbb volt a jelen, minél fenyegetőbb a jövő, annál inkább siratta a múltat. Ő a pün

háborúk után következett időben szeretett volna élni, midőn a köztársaság győzelmesen, nyugalmasan tekint a biztos jövő elé s legelőször tárulnak föl előtte a görög tudomány és művészet bájai; ő a Scipio, Fabius, az öreg Cato, Lucilius, Terentius, Laelius kortársa és barátja szeretett volna lenni: -- és Catilina versenytársának, Clodius áldozatának, Caesar alattvalójának kellett lennie!

Cicero természete még nagyobb hatással volt politikai szenvedéseire, mint születése s elmélkedései. Jelleme gyarlóságait már unalomig fölmutogatták; e részben már nem lehet újat mondani; százszor elmondták, hogy félénk, habozó, határozatlan volt; s magunk is elismerjük, hogy ő csakugyan inkább írónak született, mint politikusnak. Csakhogy ez neki nem válik annyira szégyenére, mint közönségesen hiszik; mert az írónak gyakran teljesebb, jobban fölfogó, szélesebb látkörű elméje van, mint a politikusnak, s ha ügyek viteléhez lát, éppen ez a szélesebb látköre háborgatja s akadályozza. Kérdezni szokás, hogy mik az államférfiban megkívántató tulajdonságok; nem volna-e helyesebb vizsgálni, mely tulajdonságok jobb, ha nincsenek meg benne? s a politikai képesség nem nyilatkozik-e olykor éppen az elme határaiban és fogyatkozásaiban? A tárgyak éles és átható megkülönböztetése számos egymással ellenkező okot tárván föl, zavarhatja a tett emberét, kinek gyorsan kell magát elhatározni. Az eleven képzelődés egyszerre sokféle tervet tüntet eléje, s nem engedi, hogy egyet szilárdan megragadjon. Gyakran az elme korlátoltsága szüli a szívósságot, ez pedig a politikusnak egyik főerénye. Kényes lelkiismeret, mely-nélfogva igen válogatós lenne szövetségesei kiszemelésében, hatalmas segédektől fosztaná meg. Nem szabad benne oly nagylelkűségnek lenni, mely az ellenség iránt is igazságos; mert a ki igazságos és türelmes, a hatalom körül folyó csatákban könnyen önmagát fegyverzi le s vereségét idézi elő. Még az államférfi első kelléke, a becsületesség is vesztére lehet. Ha igen érzékenyen vesszi pártja kihágásait és igaztalanságait, nem fogja buzgón szolgálni; ezt csak úgy teheti, ha nem csak kimentí azokat, hanem észre sem veszi. Ime néhány szív- és elmebeli tökéletlenség, mely az államférfit győzelemre segíti. Ha tehát áll az, hogy állam kormányzásában a politikus gyakran hibái által boldogul, az író pedig éppen jelességei miatt bukik el: szinte bók, ha azt mondjuk

róla, hogy nem való az ügyek vitelére. Azért Cicerot sem alázzuk meg, ha bevalljuk, hogy a köz-élet nem neki való volt. Épen a miért páratlan író, azért nem lehetett jó politikus. Benyomásainak élénksége, finom és izgékony érzékenysége, írói tehetségének ez a fő forrása, volt az oka, hogy nem lehetett eléggé ura akaratának. Nem birt az események nyomása alól fölszabadulni, már pedig csak az uralkodhatik felettök, a ki magát tőlük külön választhatja. Termékeny képzelődése egyszerre többfelé szórta őt, s nem haladhatott következetesen egy csapáson. Nem birt elég vak lenni sem az emberek, sem a vállalatok irányában, s hirtelen el-ellankadt. Gyakran dicsekedett, hogy előre látta és megjósolta a jövőndőt. Bizonyosan nem auguri minőségében, hanem azon alkalmatlan éles látásánál fogva, mely föltárta az események következéseit, még pedig inkább a rosztakat, mint a jókat. Midőn Catilina czinkosait elvesztette, tudta, mennyi boszúállásnak teszi ki magát, s előre látta száműzetését: ő tehát ekkor — minden habozása mellé is, a mit szemére hánytak — több bátorságot tanúsított, mint más, a ki a pillanat hevében nem látta volna a veszélyt. Főképen mérséklete okozta gyöngeségét. Mérséklett volt pedig inkább természettől, mint elveinél fogva, s oda jutott, hogy erőszakhoz kellett nyúlania a mérséklet védelmére. A kik észreveszik, hogy valamely párt túlságba vetemedik, s ezt ki is merik mondani, az egész világot magok ellen zúditják. Félénkeknek, állhatatlanoknak hirdetik őket. De lehet-e Cicerot állhatatlansággal vádolni? Következetlenség volt-e tőle, hogy, miután a Sylla aristocratiájától süjtötakat védelmezte, harmincz évvel később a caesari democratia áldozatainak is védelmére kelt? Nem volt-e ő épen következetesebb azoknál, kik, miután keserűen panaszkodtak száműzetésük miatt, később magok is száműzték ellenségeiket? Annyit azonban megengedünk, hogy ez erős igazságérzet, bár becsületére válik a magán embernek, a politikusra nézve veszélyes lehet. A pártok nem szeretik azokat, kik nem akarnak kihágásaikhoz csatlakozni s a köztúlságoskodás közepett egymagok mértékletesek. Ciceronak az volt a baja, hogy nem birta magát kereken bizonyos véleményre elszámni, hanem egyiktől a másikhoz csapongott, mert valamennyiben igen jóllátta mind a jót, mind a rosztat. Már pedig a ki el akar lenni a világ nélkül, ugyan bizonyos legyen magában. Ily elszigeteléshez oly határozottság és erély kívántatik, a mi Ciceroban

hiányzott. Ha ő elszántan valamely párthoz szegődik, ott szilárd hagyományokat és elveket, bizonyos barátokat, biztos irányt talál s csak vitetni kell magát. De ő a maga útján akart járni, így a többiek ellenségeivé lettek, azonkívül pedig útja sem volt kijelölve. Ime politikai szerencsétlenségeinek és hibáinak egyik kútfeje.

Cicero jelleméből megmagyarázhatjuk magunknak első politikai véleményeit. Sylla uralkodása alatt jelent meg először a forumon. Az aristocratia mindenható volt és hatalmával csúfosan visszaélt. Nem érte be a tömeges mészárlásokkal, még a proscriptiókat is kigondolta s az orgyilkosságot rendszerezte. Sylla szabadosainak bérenczei járták föl estende az útezákat, s leszúrták a gazdag embereket, aztán vagyonukat magoknak ítéltették. Ez időtájban kezdett Cicero ügyvédkedni, s természetes, hogy az aristocratia zsarnoksága a democratia védelmére hajtotta. Ritka bátorsággal és fényvel lépett föl, s Roscius védelmének, melyre senki más nem mert vállalkozni, köszöni politikai fontosságát. Roscius ellen Syllának egyik leghatalmasb szabadosa, Chrysogonus tört, s bizott a közreműletben, melyet csak neve is okozott, hogy földve maradjon. De Cicero a nyilvánosság elévonta őt, kimondta szörnyű nevét, elbeszélte rablásait, sőt a proscriptiók egyenes kárhajtásaitól sem tartózkodva, a közgyűlésnek és megvetésnek adta át azokat, kik vásárlásokból meggazdagodtak, szójátékkal — mely azonnal közmondássá lett — „fej- és zsebmetszőknek“ nevezvén őket. Követelte végül, vessenek véget e rendszernek, mely az emberiségnek szégyenére válik; „különben — úgymond — jobb lesz a fenevadak között lakni, mint Rómában.“ Képzeltetni, mily népszerűvé lett Cicero, hogy így mert beszélni, midőn mindenki hallgatott, és így mert szólani a proscriptiók szerzőjének közvetlen közelében, és épen azokhoz, kik belőlök hasznot húztak. A democrata párt azonnal fölkarolta, s a nép úgy megszerette, hogy bármi tisztséget kívánt, megadta neki. Egyetlenegy államférfi sem jutott akkor oly könnyen a köztársaság első polezaira, mint Cicero, pedig ugyancsak elegendő voltak nagyobbak, mint ő. Cato akárhányszor megbukott. Caesar és Pompejus korteskedésre és szövetekezésekre szorultak, hogy boldoguljanak. Az okmány megvesztegetések közepe, melyeket a gazdagok oly botrányosan gyakoroltak, s a hagyományok ellenére, melyek szerint a méltóságok a legfőbb nemeseket illették, a szegény és nem-nemes Cicero mindig legyőzte

versenytársait. Quaestor, aedilis lett; megkapta a városi praetorságot, mely a legtisztesebb volt; meg a consulságot is, mihelyt kérte; s mindezen méltóságok elnyerése semmibe sem került, sem becsületének, sem vagyonának.

Praetorságaig nem mondott politikai beszédet, csak törvénytörvényesékieket, s az ügyvédi pálya, ha politikai pályájának nem is volt kárára, de kárára volt tehetségének. A mivel a mostani ügyvédet — méltán vagy méltatlanul — vádolják, mindazzal méltán lehetett vádolni az akkorit. Az bármi ügyet elvállalt, pörönként változtatta nézetét, s éppen abban helyezte dicsőségét, hogy csalárd okoskodásokkal győzzön. A ki ügyvédnek készült, nem azt tanulta a rhetorok iskoláiban, hogy meggyőződése szerint kell beszélnie, hanem mindjárt azt hallotta, hogy az ügyek különfélék, részint becsületesek, részint nem azok (*genera causarum sunt honestum; turpe stb.*), s koránsem tették hozzá, hogy az utóbbiakról óvakodni kell, sőt még ezekre tüzelték, mint a melyeket nehezebb megnyerni. Tanították, hogyan kell védeni s megmenteni a bűnöst; s ezzel kapcsolatban tanították azt is, minő eszközökkel lehet lerántani a becsületes embert. Az igazságra sem törekedtek. Egyik tanszabály úgy szólott, hogy — még bűnügyekben is — érdekes részleteket kell kigondolni, melyek a hallgatóságot mulattassák (*Causam mendaciunculis adspargere*). Cicero nagy dicséretekkel emlékszik egypár efféle kedves hazugságról, mely tán becsületébe vagy életébe került egyik másik vádlottnak, ha oly szerencsétlenül járt, hogy elmés ellenfele volt; sőt ezt az eljárást maga is gyakorolta, hogy könnyebben sikert arasson. Mindezeknél fogva az akkori ügyvéd azzal sem törődött, ha ellenmondásba keveredett önmagával. Cicero egyszer nagyon is szembezőköleg ellenkezvén kevéssel azelőtt mondott szavaival, midőn e gyors változásért kérdőre vonák, minden zavar nélkül azt felelé: „Csalódik, a ki beszédeinkben személyes nézeteink kifejezését keresi; bennök az ügy és körülmények, nem pedig az ember és szónok nyelve szól.“ Ez őszinte vallomás; de mily sokat veszít az ember és a szónok, hogy nyelvét így a körülmények szerint változtatja! Hozzászokik nem gondolni azzal, hogy életében rend és egység legyen, nem gondolni az őszinteséggel nézeteiben, a meggyőződéssel szavaiban, tehetségét szintűgy fölajánlani a hazugságnak, mint az igazságnak, s mindig csak a pillanat szükségéit s a

fenforgó ügy sikerét nézni. Ezt tanulta meg Cicero az ügyvédi pályán, s midőn tőle negyvenéves korában a politikai szónoklathoz ment át, nem birta letenni ott fölvelt rossz szokásait.

A mi Cicerot, mint politikai szónokot illeti, kétségtelen, hogy tudott a néphez szólni s olykor legdühösebb indulataiban is fékezte. Rávette, hogy oly nézeteket is elfogadjon s megtapsoljon, melyek hajlamaival ellenkeztek. Kiragadta őt közönyéből s legalább pillanatokra némi erélyt és honszeretetet gerjesztett föl benne. Nem az ő hibája, hogy vívmányai nem voltak tartósak s az ékes-szólás szép diadalai után ismét csak a durva erő maradt az úr. Ő legalább kivívott mindent, a mit a szó akkoriban kivívhatott. De politikai szónoklatában is hiányzik, a mi hiányzott jellemében. Sohasem elég határozott, elég gyakorlati. Nagyon sokat foglalkozik önmagával s keveset a tárgyalt kérdésekkel. Nem őszintén szól hozzájuk s nem fogja föl magasabb szempontjaikból. Pompás szövirágokba öltözik, s nincs meg az a szabatos és világos nyelve, melyet az ügyek kívánnak. Ha az ember közelebről vizsgálja, mindössze sok retorikát meg egy kis philosophiát talál benne. Ügyvédi mesterkedések és távoleső közhelyek. Első pályáján eltanult fogásokkal támadja meg például azt a derék, mérsékelt és böles agrar-törvényt, melyet Rullus tribun indítványozott. Catilina ellen mondott negyedik beszédében oly kérdést kellett megvitatnia, melynél fontosabb alig kerülhet tanácskozó gyűlés elé: mennyire szabad a törvényességen túllépni a haza megmentése érdekében? Meg sem említi. Szinte rosszul esik az embernek látni, hogyan hátrál előre, s téved e helyett aprólékos érvekbe s közönséges szavalásba. Ugyanez időtájban védelmezte Muraenát is, és ez egyik legkedvesebb védbeszéde; és csodáltnivaló, hogy ő, consul létére, s mikor annyi fontos tennivalója van, kisebb ügyekben oly kényelmesen és elmésen enyeleg. Oka az, hogy voltaképp itt van elemében. Csakugyan consul korában s consulsága után is nagyon szeretett ügyvédkedni. Barátjai kedvéért teszi, úgymond; de még inkább teszi a maga kedvéért, annyira boldognak érzi magát, úgy megered tehetsége, ha valami kedves vagy érdekes ügyben szólal föl. Politikai beszédeit is ügyvédi beszédekül dolgozza ki. Így előtte minden kérdés személyes kérdéssé lesz. Eszmék tárgyalásában hideg marad, s csak akkor pezsdül föl, akkor tünteti magát, ha valakivel van dolga. Akár a forumon, akár a senatusban mon-

dott beszédei között a legszebbek vagy dics-, vagy vádbeszédek. Ezekben páratlan; csakhogy akár a dics-, akár a vádbeszéd, bármi szép legyen is, koránsem a politikai beszéd eszménye.

Cicero politikai beszédeinek igazolására csak azt lehet fölhozni, hogy teljesen korszerűek voltak. Nem a szó hatalma vezette többé az államot, mint a köztársaság régibb, szebb idejében. Más rugók léptek helyébe: a választásokban a jelöltek korteskedése, a nyilvános vitatkozásokban a népi társulatok titkos és szörnyű hatalma, de kivált a hadsereg, mely Sylla óta minden hatalomnak szerzője és buktatója. Ezen erők nyomása alatt a szónoklat gyöngének érzi magát. Nincs többé az a parancsoló, elszánt hangja, mely a hatalom ünérzetéből fakad. Nem igyekszik a kérdéseket logikaival megvitatni s meggyőződéssel hatni a meggyőződésre, mert tudja; hogy azokat másutt döntik el. Mommsen gúnyosan jegyzi meg, hogy Cicero legtöbb politikai beszédében már megnyert ügyek mellett szólal föl. Midőn Verres ellen közzé tette beszédeit, Sylla törvényei a törvényszékek alkotásáról már el voltak törölve. Midőn, első catilina-i beszédében, oly hathatósan sürgette Catilinát, hagyja el Rómát, már tudta, hogy Catilina el akar távozni a városból. Második philippikája, mely oly bátornak látszik, ha úgy képzeljük, hogy a mindenható Antonius színe előtt volt elmondva, csak akkor lett közhírré, midőn Antonius Gallia eisalpinába menekült. Mirevalók voltak tehát mindezen szép beszédek? Nem határozatok hozatalára, mert azok már meg voltak hozva; csak arra, hogy a tömeg is elfogadja, hogy a közvélemény mellettük nyilatkozzék, és ez is valami. Az ékesszólás nem vezérli többé az eseményeket, de legalább közvetve hat rájuk, közvéleményt támasztva, mely előkészítésükre vagy befejezésükre szolgál. Ezt az erkölcsi hatást pedig Cicero bő és pompás, fényes és szenves szónoklata jól teljesítette.

Legelőször a néppártot szolgálta, melyhez az aristocratia kihágasai hajtották; de tizenhét évi szolgálat után észre kellett vennie, hogy a győzelmes democratia nem sokkal okosabb az aristocratianál. Egyik párt sem felelt meg sem nézeteinek, sem természetének; megkísértette tehát egy új párt alkotását, mely valamennyi többinek mérsékelt tagjaiból állana s melynek ő lenne a feje. Ez új párt magvát azon polgárok voltak képezendők, kikhez születésénél fogva ő maga is tartozott: a lovagok. Rómának soha-

sem volt igazi közép-osztálya; ehhez azonban még legközelebb jött a lovagrend, mely csakugyan némi közbenjáró elem volt a dús-gazdag nemesség meg a szűkölködő nép között. A Gracchusok idejéig egyedüli kiváltságuk az volt, hogy a külön szavazó tízennyolcz centuriába voltak beosztva; s a nemesség azután is folyvást iparkodott öt a főbb tisztségektől távol tartani. A lovagok tehát nem igen vesztegették idejüket hivatalkereséssel, hanem pénz után láttak, s a római hódítások főleg őket gazdagították meg, mert a hova csak a római fegyver elhatott, mindenüttők is ott termettek, mint kalmárok, bankárok, a közadó bérlői. Roppant kincseket gyűjtöttek s nagyobb tisztelettel kezdtek rólok beszélni. A Gracchusok megnyitották előttök a törvényszéki hivatalok útját, Cicero belőlök akarta megalkotni a mérsékelték pártját. Csak hogy e párt szinte magától kezdett már alakulni — a félelem hatalmánál fogva. Catilina, valamennyi régi párt söpredékével, nyomorú plebejusokkal és tönkrejutott nagy-urakkal, Marius egykori katonáival és Sylla proscriptoraival egyesülve, romboló forradalommal fenyegette a társaságot, s a félelem e forradalomtól hathatósabban előmozdította a forradalom ellenes mérsékelték egyesülését valamennyi szép beszédnél. E fusio tehát, melyet Cicero az ő politikája üdvének hirdet, tán inkább köszönhető Catilinának, mint Ciceronak. Az érdekek közössége önként kiegyenlítette, legalább darab időre, a vélemény-különbségeket; s természetes, hogy a kiket a forradalom leginkább fenyegetett, a leggazdagabbak, tehát a lovagok lettek az új párt lelke. Melléjük sorakoztak a becsületes plebejusok, kik nem akartak a politikai reformokon túlmenni, meg a nagy-urak, kiket mulatságaik veszélyben forgása kiragadott közönyükből, kik veszni hagyták volna a köztársaságot, de azt nem tűrhették, hogy angolnáikat és haltartóikat bántsák. Az új párt hamar megtalálta fejét. Pompejus Ázsiában volt; Caesar és Crassus titkon az összeesküvést pártolták, e három név után pedig Ciceroé volt a legnagyobb. Ime azon egyhanguság magyarázata, melylyel consullá választották.

Nem akarjuk csekélyleni a győzelmet, melyet Catilina fölött kivívott; a veszély csakugyan komoly volt; ha az összeesküvők győznek, a forradalmat követő visszahatás alatt Caesar megalapítja vala a korlátlan uralmat; és Cicero, az összeesküvés elfoj-

tása által, tán másfél tizeddel késleltette a monarchiai kormány bekövetkezését.

Baj, hogy efféle párt-coalitiók nem sokáig éltek túl a körülményeket, melyekből születtek. Mihelyt a közös veszély ellenében egyesült érdekek ismét bátorságban kezdték magokat érezni, ismét egymás ellen folytatták a régi harczot. A plebejusok a nemesség ellen agyarkodtak, a nemesek a lovagok vagyonára irigykedtek; magokban a lovagokban pedig nem voltak meg a tulajdonságok, melyek politikai pártok lelkében szükségesek. Saját magán ügyeik inkább elfoglalták őket, mint a köztügy. Nem volt részökön sem a szám ereje, mint a plebejusoknál, sem a kormányzás régi hagyománya, mely a patriciusok varázsát oly sokáig fentartotta. Bennök csak a vagyonosok azon szokott ösztöne élt, mely a rendet többre becsüli a szabadságnál. Nekik mindenekelőtt erős hatalom kellett, mely megvéddhesse, s Caesarnak utóbb ők lettek leghívebb emberei. Pártja így szétbomolván, Cicero, ki nem maradhatott egyedül, hova csatlakozzék? A democratiához nem, mert ezzel akart Catilina győzni s Caesar és Crassus még mindig az ő soraiban állottak; tehát — ellenszenvei ellenére — a nemességhez szegődött. Tudvalevő, hogyan boszúlta meg magát a democratia ezen elpártolásért: három évvel consulsága után száműzte egykori fejét, mikor pedig visszahívta, az egyesülésök által Róma uraivá lett Caesar és Pompejus lába elé vetette.

A legfontosabb politikai válság, melyen Cicero, a consulság nagy küzdelmei után, keresztül ment, kétségtelenül az, mely Pharsalusnál a római köztársaság bukásával végződött. Nem szívesen ereszkedett e szörnyű harczba, melynek előre látta, mi lesz a vége, s majd egy évig habozott a két párt között, míg magát elhatározta. Nem csoda. Nem volt többé fiatal és névtelen, mint a mikor Rosciust védelmezte. Nagy állása, híres neve volt, és szabad meggondolkozni, mielőtt az ember vagyonát, tán életét is kockára veti. Aztán a kérdés nem is volt oly egyszerű, sem a jog oly világos, mint első pillanatra látszik. Lucanus érzületéhez nem fér kétség, mégis azt mondta, hogy nem lehet tudni, melyik részen van az igazság; s az ügyet még az utókor sem döntötte el, s némelyek most is Pompejus, mások Caesar mellett nyilatkoznak. Célunk csak az levén, hogy Cicerótól számon kérjük magaviselete indokait, a kérdést nem feszegetjük mostani, akár történetírói,

akár bölesészi szempontból, hanem az akkori világ szempontjából, elfelejtjük a közben lefolyt tizennyolcz századot s Formiaebe vagy Tusculumba képzeljük magunkat, ahol meghallgatjuk, hogyan vitatja Cicero, Atticussal vagy Curioval, az érveket, melyeknél fogva a két párt öt magához iparkodott vonni.

Mennyire különbözik az utókor ítélete a kortársakétól, az is mutatja, hogy Caesar barátjai, Cicerot megnyerendők, nem azzal az okkal állottak elő, melyet mi legjobbnak tartunk. Mainap főleg azzal mentik Caesar győzelmét, hogy Róma ugyan elvesztette egyikét kiváltságát, de a többi világ javára. Egypár ezer ember elvesztette politikai szabadságát, melyet különben sem igen tudott jóra fordítani, e helyett azonban a tartományok lönek megmentve a kifosztástól, szolgaságtól és tönkretételtől. A legyőzött nemzetek nem vágytak függetlenségre, csak rómaiak akartak lenni, Caesar pedig azzá tette őket. De akkor nem így fogták föl a kérdést. Maga Caesar sem a legyőzött nemzetek érdekével mentegeti vállalatát. A senatus nem a veszélyeztetett római nemzetiség képviselőjének tekinti magát, s a tartományok sem keltek mind annak pártjára, ki őket védte, sőt csaknem egyenlő két részre szakadtak, a nyugatiak Caesarral, a keletiek Pompejussal tartván. De ha például Cicero át is látta volna, mily jótétemény lesz a világra nézve Caesar győzelme, elegendő lehetett-e ez ok, hogy Caesarhoz álljon? Ő nem volt azok közül, a kik az egész emberiséget szeretik, nehogy hazájokat kelljen szolgálniok. Bajosan határozta volna magát szabadsága fölládozására azon ürügy alatt, hogy ez áldozat a gallusoknak, britteknek és szarmatáknak hasznára lesz. Emberséges volt, megírta, hogy valamennyi nemzet csak egy család, s a tartományban, melyet kormányzott, megszerették; mégis boszankodott, midőn Caesar az idegeneket a városba, sőt a senatusba is behozta. Római büszkesége föllázadt, midőn a hispanok és gallusok Róma fölött diadalmaskodva, a forumon megjelentek. Ha ő netalán képes volt sejteni, hogy ezáltal a legyőzött népek fölszabadulása készül elő, bizonyosan azt is átlátta, hogy ez a fölszabadulás az ő hazája független, eredeti és különváló fenállásának bukását fogja előidézni; s természetes, hogy római ember, ily áron, nem óhajthatta a világ jóllétét.

Egyik fő ok, melylyel a határozatlanokat megnyerni iparkodtak, az volt, hogy a köztársaság és szabadság ügye fen sem

forog a háborúban, csak két nagyravágyó viaskodik egymással a hatalom fölött. Igaz, hogy a személyes kérdéseknek nagy részök volt a küzdelemben, s Cicero maga is azt mondja, hogy őt régi barátsága vezette Pompejus táborába, hogy a köztársaságnak semmi köze az egész dologhoz stb.; de ilyenkor nem szól őszintén, csak ürügyet keres, hogy habozását barátjai és maga előtt kimentse. Ha őszintén nyilatkozik, Pompejus ügyét csakugyan az igazság és jog, a becsületes emberek s a szabadság ügyének vallja. Pompejusban sem lehetett ugyan teljesen bízni, ő táborában az uralkodót játszotta, hízeltgők s miniszterek udvara környezte, s méltán tarthattak nagyravágyásától; a köztársasági párt nem is őt választja vala védőjeül, ha válogathatott volna, de nem lévén sem katonái, sem hadvezérei, elfogadta szolgálatait, mert ő mégis kevésbé veszélyeztette a szabadságot, mint Caesar. Ő nem annyira hatalomra, mint tiszteletre vágyott. Kétszer jelent meg seregével Róma kapui előtt s mind a kétszer elbocsátotta. Egyetlen consullá választatván meg, öt hónap letelte után maga szántából consul-társakat vett maga mellé. Remélték tehát hogy a győzelem után ismét beéri a tisztelettel, magasztalásokkal, babérokkal, s nem fog akarni zsarnokoskodni; ha pedig mégis egyebet találna kívánni, el voltak határozva, hogy megtagadják tőle. Így kerültek táborába olyanok is, kik nem voltak barátjai s kikről nem lehet föltenni, hogy trónt akartak volna számára szerezni. Cato mindig ellene dolgozott; Brutus, kinek atyját megölte, gyűlölte őt; a nemesség sem felejtette el, hogy a tribunok hatalmát visszaállította s Caesarral szövetekezett ellene. Föl lehetne-e tenni, hogy ő, a közepszerű politikus, minden tapasztalt és hatalmas egyéneket elármithatta legyen? hogy mindezek, tudtokon kívül, csak érette dolgoztak legyen? Vagy talán tudva és készakarva kockáztatták volna vagyonukat és életüket, hagyták volna el hazájokat, hogy azon embernek szolgáljanak, a kít nem szerettek? Bizonyára nem. Őket nem személyes érdek indította a polgárháborúra és Pompejus táborába, hanem a fenyegetett köztársaság és szabadság ügye.

Némelyek erre azt fogják mondani, hogy Pompejus táborában nem a köztársaság és szabadság megmentése forgott fén, hanem az, hogy a nagyok továbbá is elnyomhassák a népet; az arisztocratia kiváltságainak megőrzése volt a cél; a szabadságot és democratiát pedig Caesar képviseli, a plebs embere, a Gracchu-

sok és Marius utódja, ki a senatus elhagyta Rómának indulva, maga is azt mondta: „Meg akarom a római népet menteni, azon párttól, mely elnyomja.“

Lehet-e hitelt adni ez állításnak, hogy ő csakugyan a democratia védője? Mit gondolhatott róla — nem mondjuk, valami patricius, a ki természetesen csak rosza gondolt, hanem a nemesek ellensége, az új ember, Cicero? Bármennyire boszantotta Cicerot a nemesség gűgje, azt mégsem állította soha, hogy a nép el volt nyomva, sőt egyszer, épen ellenkezőleg, úgy nyilatkozik, hogy mindent összevéve, a plebejusok helyzete a köztársaságban jobb a patriciusokénál. Ha tehát azt találták neki mondani, hogy Caesar a nép szabadságaért fogott fegyvert, bizonyosan kérdezte, hogy hát mikor vették el szabadságát s mi új kiváltságokkal akarja Caesar megajándékozni. A népnek külön, sérthetetlen tisztviselői voltak, kik azon roppant joggal voltak fölruházva, hogy veto-jokkal a kormányt megakaszthatták, megvolt szőlási szabadsága, szavazati joga s teljes hivatalképessége. Igaz, hogy a főbb hivatalokban csak egypár nagy család látszott osztozni, s olyan consul, mint Cicero, vagyontalan és szinte ősök nélkül, a legnagyobb ritkaságok közé tartozott. De hát, mivel egypár nagyravágyó ügyessége az intézményeket kijátszotta, magokat ez intézményeket kell-e megsemmisíteni? S miért legyen a baj orvoslására biztosabb gyógyszer a korlátlan hatalom, mint a szabadság? Közel példák mutatták, hogy a nép közvéleménye elegendő volt minden aristocrata ellenszegülés megdöntésére. A törvények módot nyújtottak a népnek, hogy befolyását visszavívja; ha vissza nem vívta, maga az oka, s megérdemli a gyámságot, melyben a nemesség tartja. Cicero nem sokra becsülte az akkori római népet, s át nem látta, minek volnának neki új jogok, holott régi jogaival sem él, vagy visszaél. Cicero csak ürügynek is nézte, hogy Caesar a nép érdekében fog fegyvert. Bizonyára nem lehet néppártnak nevezni tönkre jutott nagy-urak, a Dolabellák, Antoniusok, Curiók egyesülését, s épen Caesar vezérlete alatt, ki isteni és királyi eredetével kérkedett. S bizonyára nem születés kiváltságait akarták védelmezni azon táborban, hol annyi lovag és plebejus gyűlt össze s melynek középrendbeli vezérei voltak, mint Varro, Cicero és Cato.

Különben Caesar maga sem hirdeti magát a democratia lovagjának. Emlékirataiban, midőn a belháború okait fejtegeti, csak

azt hozza föl, hogy megtagadják tőle a consulságot, elveszik tartományát, el akarják vonni seregétől; a nép elnyomott szabadságáról, visszaszerzendő jogairól hallgat, pedig erről épen ekkor volna helyén szólania, midőn eljárását igazolja. Caesart tehát, saját vallomása szerint is, személyes okok vezették. S híveit is csak személyes érdek csatolta hozzá. Hívei nem mondták azt, hogy a népet akarják felszabadítani, csak azt, hogy ők Caesar katonái. Nem is voltak ezek többé polgárok, csupán katonák. Cicero és társai tehát méltán tekintették Caesart — nem népfőnöknek, ki szabadságot hoz, hanem nagyravágyónak, ki fegyverhatalommal a korlátlan hatalmat akarja megállapítani. S hogy nem csalódtak, Caesar magaviselete a győzelem után a legfényesebben bebizonyította. Játékokat és multságokat ugyan rendezett a nép számára, olajat, gabonát és pénzt osztogattatott közöttük, de politikailag nem öregbítette jogait és szabadságát. Az aristocratiát megalázta, a végrehajtó hatalmat a senatus kezéből kicsavarta s a három osztályt egyenlővé tette — a szolgaságban.

Caesar tehát csak magáért küzdött, nem a népért; Cicero pedig, ellene küzdve, a köztársaságot, nem az aristocratia kiváltságait védelmezte. De érdemes volt-e védeni ezt a köztársaságot? lehetett-e remény azt fentartani? nem volt-e bukása kétségtelen? A baj nagy volt, s egypár reform nem orvosolhatta. Mi haszna csökkentették volna az aristocratia kiváltságait s növelték volna a plebejusok jogait, holott magok a köz-élet forrásai voltak megromolva? Ott volt a baj: hogyan szaporodtak a polgárok.

Róma sokáig a vidék népétől vette erejét. A mezei tribusokból kerültek a derék katonák, kik Italiát meghódították s Carthagot legyőzték; ez a földmivelő s harezos nép azonban, mely oly jól megvédte a köztársaságot, nem volt képes megvédeni önmagát a nagy birtok ellenében. A könnyebben művelhető roppant uradalmaktól mindinkább összeszorítva, a szegény paraszt sokáig küzködött a nyomorral és uzsorásokkal, míg végül földjét el kellett adnia gazdag szomszédjának. Megkisértette haszonbérlnöknek, majorosnak, béresnek lenni ott, hol előbb maga volt a gazda; most azonban a rabszolga lett versenytársa, ki erősebben dolgozik, nem alkuszik bére iránt, s a kivel akárhogy bánhatnak. Ekkor kivándorolt — a városba s városi tribusba iratta magát. De Rómában sem volt könnyű megélni. A hol rabszolgaság dívik, az ipar nincs a szabad

emberek kezében, mert ezeknek szégyen dolgozni. Szerencse, hogy Marius a hadsereget nyitotta meg a proletáriusoknak. Az elszegényedett polgárok tehát katonák lettek, befejezték a világ meghódítását, s javarészők vissza sem tért. Azalatt Rómában mindenfelől összezsúfult az idegen, s képzelhetni, hogy nagyobbára söpredék. Híjába hoztak ellenök törvényeket, mégis belopózkodtak, s ki pénzzel, ki csellel, ki mindenféle szolgálatokkal kiszerezte magának a polgárezímet. A szabadosoknak meg sem kellett azt szerezniök. Ezek ugyan nem részesültek egyszerre valamennyi politikai jogban, két-három nemzedék folytán azonban minden különbség megszűnt, s a rabszolga-vásáron eladottnak unokája csak úgy szavazott a törvényekre és consulokra, mint bármely régi fajta római. E szabadosok és idegenek keveréke lett lassanként a római nép: nyomorult esőcselék, mely magánosok bőkezűségéből vagy az állam alamizsnájából élésködött, s melynek nem voltak sem emlékei, sem hagyományai, sem politikai érzülete, sem nemzeti jelleme, de még erkölce sem; mert a mi a legalsó helyzetekben az életnek becsületet és méltóságot ad, a munka ismeretlen volt előtte. Ilyen néppel a köztársaság nem volt többé lehetséges. A köztársaság valamennyi kormány között legtöbb becsületességet s politikai érzéket kíván; s a kik csak arra használták jogaikat, hogy eladják, méltatlanok voltak rájuk; ezeknek a korlátlan hatalom való, melyet magok is óhajtottak s tapsolva üdvözöltek.

A történetíró, ki messziről nézi a múlt eseményeit, Róma szabadságát enyészni látván, meg is vigasztalódik, mert bukását megérdemeltnek s kikerülhetlennek ismeri, s megbocsát annak, sőt helyesli tettét, a ki azt ledöntvén, a szükség vagy igazságszolgáltatás eszközeül jelenik meg. De az akkor élők, a köztársasági kormány hívei, kik vele nőttek föl, nagy tetteire emlékeztek, neki köszönték méltóságukat, állásukat, híreket, nem okoskodhattak így s nem tehették túl magokat oly könnyedén bukásán. A köztársaság még fenállott s az élet még hibáihoz is hozzászoktatta őket; a mi pedig helyét elfoglalandó volt, azt nem ismerték. A királyságot hagyományosan utálták, s ez utálat még növekedett, mióta a keletet meghódították, hol e név alatt a legkifejlettebb miveltség mellett a legbecstelenebb zsarnoksággal találkoztak. Ennél még a rozzant köztársaság is többet ért. Aztán meg nem is látták halálát oly közelnek és bizonyosnak, mint mi. Cicero gyakran

festi sötét színekkel az állapotokat, de csakhamar ismét reménykedik, s azt hiszi, hogy a jó polgárok mindent helyrehozhatnak s a szabadság visszaéléseit és hibáit a szabadság maga megorvosolhatja. Nem látja a végveszélyt, csak egyes nagyravágyókat, Catilinát, Clodiust, Caesart, s azt hiszi, ha ezeket legyőzik, a köztársaság meg lesz mentve. Csalódtak; de csalódásuk nem válik-e becsületökre? Nem kellett-e a bár menthetetlen köztársaság megmentésére mindent elkövetniök?

Cicero politikai pályája nem végződött Pharsalusnál, mint ő maga hinni látszott. Az események még egyszer a köztársaság élére állították. Visszavonulása Caesar dictatorságának első idejében, később ügyes magaviselete az úr irányában, csak növelte népszerűségét, s Pompejus, Cato, Scipio, Bibulus meg levén halva, őt tekintették a köztársaság utolsó képviselőjének. Midőn Brutus és társai Caesart elejtették, véres kardjaikkal Cicerót hivták fejkül. Inkább ezen körülményeknek, mint saját akarátának tulajdonítandó a nagy szerep, melyet még Caesar halála után az eseményekben játszott. Antonius ellen sem a maga szántából kezdte meg a harcot. Úgy hagyta el Rómát, hogy többé vissza nem tér. Azt hitte, nincs többé ideje a törvényes ellentállásnak, s Antonius veteránjai ellen nem jó okokkal, hanem jó katonákkal kell küzdeni. Görögország felé fordított hajóját a szél Rhegium partjához vetette, s a veliai öbölben Brutus addig beszélt neki, míg rávette, hogy térjen vissza Rómába s kísértse meg még egyszer a törvényes harcot. Brutus ezzel nagy szolgálatot tett Ciceronak. A vállalat, melyre indította, a köztársaságnak nem használhatott, de növelte Cicero dicsőségét, s politikai életének ez a szakasza legszebb. Meglep szilárdsága s elszántsága által. Semmi habozás többé. De igaz, hogy nem is lehetett habozni. Egyfelől a köztársaság állott, másfelől a kényuralom, még pedig legdurvább alakjában. Antoniusban sem politikai ész, sem finom modor, sem emelkedett lélek, ő csak durva, kiesapongó és kegyetlen katona, s ilyen létére követeli a nagy dictator örökségét. Jól eshetett a különben oly habozó Ciceronak, hogy ezúttal lehetetlen haboznia. S csakugyan, mily szabadon és elevenen, mily hévvel küzd ez agg! A fiatalok közül, kik körülveszik, egyik sem elszántabb nála; s ő maga is fiatalabb, mint a mikor Catilina vagy Clodius ellen küzdött. S a mi több, nem csak határozottan belevág, hanem a harcot mind-

végig lankadatlanul kitartja. Épen a legveszélyesebb vállalatban, s mely életébe fog kerülni, legsikeresebben legyőzi szokott estügetegségét.

Rómába érkezvén, a senatusba megy s megtartja első philippikáját. Ez, a többi philippikához hasonlítva, félénknek s halványnak látszik; mégis mennyi bátorság kellett elmondására e közönyös városban, e megijedt senatorok előtt, néhány lépésnyire a dühös Antoniustól! Cicero tehát úgy végezte, a mint kezdte. Harminezöt évi időközben kétszer tiltakozott, egymaga, általános némaság közepett, a félelmetes hatalom ellen, mely nem tűrt ellenzést. A bátorság szintoly ragadós, mint a félelem. Cicero szava először meglepte, aztán elszégyeltette, végre nekibátorította az embereket. Cicero azonnal felhasználta beszéde hatását, s gyűjteni kezdte a köztársaság védőit. Csakhogy nehéz volt találni, s a java is Brutushoz ment Görögországba. Nem lehetett mást tenni, mint valamennyi párt mérsékeltjeit összeszedni: s ezt tette Cicero. Régi politikáját követte most is. Megint coalitiot szervez, mint consulsága idején. Ez a szerep való neki leginkább. Természete s elvei hajlékonyságánál fogva senkisé is volt úgy képes a véleményeket egyeztetni, és senkinek sem is volt annyi barátja minden pártnál, mint neki. Terve eleinte csakugyan sikerülni látszott. Caesar hadvezérei is hajlottak szavaira, inkább akarván szabad polgárok lenni, mint Antonius alattvalói. De mit használtak a vezérek, ha nem voltak katonáik? Antonius pedig, a váratlan ellentállástól földühödve, Brundisiumból, hova macedoniai legióit várta, kifosztással és gyilkolással fenyegetődött. Tudták, hogy megtartja szavát, s a rémület általános lett. Ki menti meg a köztársaságot? Decimus Brutus Gallia cisalpinában volt, Sextus Pompejus Siciliában szedte össze hadait; a segítség pedig helyben és rögtön kellett. Ekkor jelentkezék Caesar unokaöccse, a fiatal Octavianus, ki nevével, ajándékaival s ígéreteivel maga köré gyűjtötte nagybátyja veteránjait, s fölajánlá segélyét a senatusnak. Elfogadják segélyét, s Antonius csakhamar kénytelen volt Rómát elhagyni. A szabadítót méltóságokkal s bókokkal halmozák. Cicero is-teni küldöttül magasztalá őt s kezeskedék honszeretete s hűsége felől. — Vagyázatlan szavak, melyeket az események csakhamar meghazudtoltak.

Soha Ciceronak fontosabb politikai szerepe nem volt, mint ekkor; soha inkább nem érdemelte ki az államférfi nevét, melyet ellenei töle megtagadnak. Egy félében át lelke volt a köztársasági pártnak, mely szavára újjá szerveződött. Szava némi honszeretetre s erélyre költötte a tunya népet; a laza és szabadság nagy szavait még egyszer ujjongva üdvözlék a forumon, mely azokat nem fogja többé hallani. Róma után a szomszéd municipiumok is fölbátorodnak s lassanként egész Italia talpra kel. De Cicero távolabb is gyűjt Antoniusnak ellenségeket, a köztársaságnak védőket. Ir a tartományok proconsulainak, a hadseregek vezéreinek, s a birodalom egész területén mindenütt feddi a lanyhákat, dicséri az erélyeseket, hizeleg a nagyravágyóknak. Ő buzdítja Brutust, a habozót, Görögország megszállására. Üdvözlí Cas-siust merész haditényeért, melylyel Ázsia urává lett; hajtja Cornificiust, üzze ki Afrikából Antonius katonáit; bátorítja Decimus Brutust, tartson ki Modenában. Mindenfelől csatlakoznak hozzá, s még az ellenségesek és árulók sem merik közreműködésüket nyíltan megtagadni. Lepidus és Plancus hűségüket bizonygatják, Pollio tünnepélyesen igéri neki, hogy minden csarnoknak ellensége lesz. Mindenfelől kéri barátságát, segélyét, pártfogását. Philippikái, melyeket szerencsére rá nem ér átdolgozni, az egész világon elterjednek s mindenütt gyűjtanak. „Tógád még szerencsésebb, mint fegyvereink,” írja neki egy győztes hadvezér. „Consularis létedre több vagy, mint consul,” írja egy másik. „Katonáim tieid,” egy harmadik. A mi jó történik a köztársaság részére, mindenért őt dicsőítik. Midőn a modenai győzelem híre Rómába ér, az összes nép oda megy házához, diadalmasan a Capitoliumba kíséri s az ő szájából kívánja hallani a csata részleteit. „Ez a nap, írja Brutusnak, minden fáradságomat megjutalmazta.”

Ez volt a köztársaság és Cicero utolsó diadala. Octavián nem megsemmisíteni, csak gyöngíteni akarta Antoniust, hogy kinyerje tőle, a mit kívánt. Midőn ez az Alpeselek felé menekül, Octavián kezett nyújtott neki s ketten együtt mentek Rómára. Ekkor aztán Cicero nem tehetett egyebet, mint „a vitéz gladiatorok: jól kellett meghalnia.” Bátran halt meg, bármit mond is Pollio, a ki elárulta s a kinek érdekében volt őt rágalmazni. Hihetünk Liviusnak, ki nem vol barátja s Augustus udvarán élt. Ez azt írja felőle, hogy valamennyi baja közül csak a halált viselte férfiasan. Megmenekül-

hetett volna, s azt először meg is kísérlette. Görögországba kényszerült, a hol Brutussal egyesülhetett volna; de többnap hajózás után, betegen s életútan, visszatért formiai lakába, meghalni. Minél félénkebb természetű volt, annál nagyobb becsületére válik elszánt halála.

Voltak hibái, de becsületes ember volt, „s a ki nagyon szerette hazáját,“ mint maga Augustus mondta egy őszinte pillanatában. Habár olykor nagyon habozónak, nagyon gyöngének mutatkozott, végre mégis mindig azon ügy védelmére kelt, melyet az igaz és jogos ügynek ítelt; midőn pedig ez végkép elbukott, megtette neki az utolsó szolgálatot, melyet még védőitől kívánhatott: halálával tisztelte meg.

II. CICERO MAGÁNÉLETE.

Lássuk most Cicero magánéletét.

Atticussal folytatott levelezésében a pénzügyek oly fontos szerepet játszanak, hogy mielőtt voltaképi magánélete vizsgálataba bocsátkoznánk, vagyoni állapotával kell megismerkednünk. Az akkori világot nagyon elfoglalta a gazdagság hajhászata, mint a mostanit is; s ez a gyakran összehasonlított két korszak tán ebben áll legközelebb egymáshoz.

Bizonyos, hogy Cicero csekély vagyont örökölt atyjától s azt nagyon megszorította; de mennyire és miképen szaporította, már bajosabb meghatározni. Ellenségei nagyították vagyonát, hogy annálinkább keltsék föl ellene a gyanút, mintha nem becsületes úton szerezte volna. S ha pontosan ismernők vagyoni állapotát, csakugyan alkalmasint igen tetemesnek látnók azt, t. i. a mai korhoz képest. De nem a római viszonyokhoz képest. Crassus, mint tudjuk, azt beszélte, hogy csak az gazdag, a ki hadsereget tarthat el jövedelméből. Milo egypár hónap alatt képes volt 70 millió sestercznyi (5,600,000 forintnyi) adósságot csinálni. Caesar, még magánzó korában, 120 millió sesterczet (9,600,000 frtot) költött, midőn a népet egy új forummal ajándékozta meg. E költsékezések roppant gazdagságokat tesznek föl, s ezekhez képest Cicero vagyona mindenestre igen szerény volt, mert tudjuk, hogy alig telt a Palatinuson házat vennie s tusculumi nyaralóját kicsinosítania.

De azért mégis tetemes vagyona volt, s annál érdekesebb kinyomoznunk, miképen szerezte, hogy ellenségei rágalmaait megczáfoljuk. Cicero maga mondja, hogy a gazdagodás módjai: a kereskedés, köz-építkezések elvállalása s az adók kibérlése. De a kinek politikai nagyravágása volt, így nem gazdagodhatott, mert távol kellett volna lennie Rómától. Annak sem találjuk Cicero leveleiben semmi nyomát, hogy Pompejus módjára bankrésztvényes volt volna. Irodalmi műveiből sem húzhatott pénzbeli hasznót, mert a kinek akkori időben könyv kellett, kölcsön kérte szerzőjétől vagy másától, a kinek megvolt, s leíratta rabszolgáival. Némelyek többször is leírták s a fölös példányokat eladták; de csak a magok hasznára, a szerzőnek semmisem jutott. Aztán mint tisztviselő sem gazdagodhatott, mert tudvalevő, hogy a hivatalok nemhogy jövedelmet hajtottak volna, sőt inkább tönkre tették az illető vagyonát, egyfelől ugyanis a hivatalba jutás is rendszerint sok pénzbe került, másfelől pedig a hivatalba jutottak játékok és ünnepélyek adására voltak kötelezve. Csak a tartományok kormányzása hajtott roppant jövedelmeket, s a nagyok ez úton kártalanították magokat veszteségeikért. De tudjuk, hogy Cicero lemondott a tartományról, mely őt consulsága után megillette volna, s Antoniusnak engedte azt át. Meglehet, megegyezett vele, hogy ezért jövedelme egy részét neki engedje át; de bizonyos, hogy Antonius csak a maga részét neki engedje át; de bizonyos, hogy Antonius csak a maga részére zsákmányolta ki tartományát. Tizenkét évvel később Cicero, a nélkül, hogy utána járt volna, Cilicia proconsulává neveztetett ki. Csak egy évig volt ott, s nem követve el semmi törvénytelenuseget, sőt boldogítva az alattvalókat, mégis 2,200,000 sesterczet (176,000 frtot) takarított meg magának, a miből köveztethetjük, mennyit szerezhettek a tartományokból, a kik minden tartózkodás nélkül kifosztatták. De Ciceronak ebből a pénzből sem volt haszna: egy részét Pompejusnak kölcsönözte, kitől vissza nem kapta többé; másik részét a polgárháború emészte föl.

Másutt kell tehát vagyona forrását keresnünk. Ha napjainkban élt volna, könnyen megtalálnók — ügyvédkedésében. De Cincius tribun törvénye Rómában eltiltotta a szónokot minden ajándék elfogadásától azok részéről, kiknek ügyét védte. Igaz, hogy e törvényt nem igen tartották meg, s Cicero maga is fogadott el

könyveket védenéze, Papirius Pactustól, sőt, ha kölcsönre volt szüksége, nem egyszer folyamodott azon gazdagokhoz, kiket régebben védelmezett; de meg lehetünk győződve, hogy Cicero csak mértékletesen használta föl védenézei háláját, s csupán ezen forrásból nem igen szaporíthatta volna vagyonát.

Volt a védenézi hála nyilatkozásának Rómában egy másik, törvényesebb és használatosabb divatja: a hagyományozás. E divatot a hiúság is növelte. A végrendelkezők szerettek híres embereknek hagyni összegeket, ha nem ismerték is őket. Ebből a forrásból merített Cicero alkalmasint legtöbbet. Némely örökségeiről tudunk is. Így például Cluvius gazdag bankár, Pharsalus után, Cicernak és Caesarnak hagyta vagyonát; Cyrus építész is hagyott pénzt Ciceronak; Diodotus bölcsész neki hagyta minden pénzét, a mi ugyan nem volt sok (100,000 sesterce = 8000 ft). Atticus, mint tudva van, sokat örökölt egészen idegenektől, a kik csak hírből ismerték; mennyivel többektől örökölhetett hát Cicero, ki oly sok embert lekötölezett maga iránt és híresebb volt. Maga Cicero 20 millió sesterceznél (1,600,000 frtnál) többre becsüli a neki hagyott különféle örökségek összegét. Valószínű tehát, hogy vagyonát, védenézei ajándékain kívül, leginkább ez örökségeknek köszönhette.

Állott pedig vagyona, készpénzen kívül, házakból és nyaralókból. Római házai 80,000 sestercezt jövedelmeztek neki (6400 frtot). Nyaralói közül nyolcz nevezetesebből van tudomásunk, ide nem értve azon házikókat (*diversoria*), melyeket a római nagyurak a főbb útvonalok hosszában tartottak, hogy legyen hol megszállniok, midőn egyik jószágukról a másikra utaztak. Készpénze, melyet forgatott, Ciceronak, az urak akkori divatja szerint, igen tetemes lehetett. Egyszer, csak úgy odavetőleg, azt írja Atticusnak, hogy valami 600,000 sesterce (48,000 ft.) lehet kezénél. Ő is, mint az akkori urak általában, pénzügyekkel is foglalkozott, s leveleiben mindenütt kötelezvényekről s lejáratokról van szó. Kölcsön ad, kölcsön vesz. De hitelezői nagyobb számmal vannak, mint adósai, ennél fogva pénzzavara gyakori. Rosz gazda volt, kölcsön adott, mikor maga is kölcsönre szorult, és szeszélyei nagyon sokba kerültek. Szobrok és festmények kellettek neki, s nyaralóinak díszítése fölemésztette vagyonát.

Mégis ez a gondatlan és tékozló kiált föl: „Halhatatlan istenek, mikor fogják az emberek megérteni, mily kincs a takaré-

kosság! A műtárgyak, pompa és fényűzés ez a barátja nevezi bolondoknak, a kik a szobrokat és festményeket szeretik s pompás házakat építenek magoknak. De kortársai kimentik e gyöngeségeit. A legjobbak is rozsbabbak, mint ő. Ő vagyonát nem köszöni az uzsorának, mint Brutus és barátjai; nem növelte azt Cato pizkos fűsvénységével; nem fosztogatta ki a tartományokat, mint Appius és Cassius; nem osztozott e fosztogatás gyümölcseiben, mint Hortensius. Pénzügyekben lelkiismeretesebb és önzetlenebb volt a többenél, s rendetlenkedései csak magának ártottak, nem másoknak.

Még kitünőbb erényekkel tündökölt családi életében, s ez erények becebe annál nagyobb, mivel kortársai e részben sem mutattak neki jó példát.

Ifjúságát szigorúan töltötte. Nagy szónok akart lenni, ez pedig bajjal járt. „Hogy az ember e téren boldogulhasson — írja ő maga — le kell mondania minden örömről, kerülnie minden mulatságot és szórakozást, játékot, ünnepélyt, szinte barátjai társaságát is.“ Ily áron vásárolta meg dicsőségét, melynek vágya megóvta őt egyéb szenvedélyektől. Ifjúságát a tanulmány foglalta el s töltötte be. Az évek számával csökkent a veszély; a munka megszokása s a magára vállalt nagy ügyek a kicsapongások ellen biztosították. Ellenségei hiába keresik életében az akkor oly közönséges feslettség nyomait. A kik legrosszabb indulattal viseltetnek iránta, mint Dio Cassius, azzal vádolják, hogy egy művelt, eszes nővel, Coerelliával, szerelmi viszonya volt. Ezt azonban nem lehet hinni. E nő, igenis, barátnéja volt, még pedig azért, mert szintén szerette a bölcsészetet; de nem lehetett szeretője, nem csak mivel sokkal idősebb volt nála, hanem mivel éppen ő ügykezett őt feleségével kibékíteni.

Cicero közel harmincz éves volt, midőn megházasodott. Sylla uralkodásának vége felé történt ez, első szónoki diadalai után. Neje, Terentia, előkelő s gazdag családból származott, de nem volt valami szeretetreméltó egyéniség. Szűk markú, zsémbes gazdasszony, ki férje testvéreivel, Quintussal és a különben szintén perpatvaros Pomponiával egyre viszázkodott. Férjére megvult az a hatása, melyet a hatalmaskodó és makacs nő mindig kívív határozatlan és közönyös lélek fölött. Cicero sokáig teljhatalommal rá hagyta háza kormányát, a házi ügyek úgy sem voltak ínyére. Ha-

tott azonban Terentia, férje politikai életére is. Erélyes intézkedésekre sarkalta őt a nagy consulság idején, később pedig összevesszítette Clodiussal, mert Clodia, mint gyanította, tetszeni vágyott Ciceronak. Kapzsiságánál fogva rávette férjét egy pár oly pénzügyi eljárásra, melyet még a különben nem nagyon lelkiismeretes Atticus sem tartott egészen becsületesnek. Többre azonban Terentia nem terjeszkedett. Férje írói dicsősége nem érdekelte. Cicero szép műveiben neve sohasem fordul elő, holott Cicero leányával, öccsével és fiával oly gyakran találkozunk bennök. Cicero őt lelki élete közösségébe nem vonta be; a legfontosb ügyekről nem közlött vele gondolatait, nem tudatta vele hitét s meggyőződéseit. Terentia ajtatos volt a babonáig; a jósoktól kért tanácsot és hitte a csodákat. Cicero teljességgel nem ügyekszik őt balfogalmaiból kigyógyítani, sőt inkább megerősíti bennök.

Ciceronak Terentiához írt levelei házi élete történetét foglalják magokban. E levelek, minél későbbiek, annál rövidebbek, szárazabbak, annál kevesebb szeretet nyilatkozik bennök. A szokás tehát, mely különben a gyöngébb hajlandóságot is megerősíti, Cicero vonzalmát mind alább meg alább szállította. Első levelei szinte hihetlen szenvedélyt lehelnek, pedig már akkor több mint tizenöt éve házasságban. Igaz, hogy e levelek azon időből valók, midőn éppen száműzték s Rómából távozott; Terentia ekkor nagy erélyt fejtett ki s férjeért szenvedve, nagy bátorságot tanúsított. Cicero nem győzi magasztalni s legdrágább kincsének nevezi. Hat évvel utóbb a levelezés akkor indul meg ismét, midőn Cicero Ciliciában kormányzott. Ez időből egyetlen levél maradt fenn, s az csak egy örökség miképen való átvételéről szól; a szenvedély hangját az udvariasság hangja váltotta föl; azonban Cicero mégis óhajtja nejét viszontlátni, s kéri, menjen elébe, a mily messze csak mehet. Terentia elébe is ment Brundisiumig, s a kedvező szerencse úgy akarta, hogy éppen akkor vonúlt a városba, midőn férje a kikötőbe érkezett. A forumon találkoztak s ölelkeztek. Boldog pillanata volt ez Ciceronak. Imperatori czímmel s a diadal reményével tért vissza honába; családját vigasságban és épségben találta. Fájdalom, a belháború kitörőben volt. Távolléte alatt a pártok végképszétszakadtak egymástól, már-már birokra mentek, s Cicero alig érkezett meg, választania kellett közülök.

E háború nem csak politikai állását, hanem családi boldog-

ságát is aláasta. Midőn, Pharsalus után, a levelezés ismét megindul, az merő hidegség. Cicero ismét visszatér Italiába s ismét Brundisiumban köt ki, de nem diadalmasan többé, nem boldogan, hanem legyőzve s kétségbeesetten. Ezúttal nem óhajtja viszontlátni nejét, pedig tán sohasem volt nagyobb szüksége vigasztalásra. Sőt egész durván elútasítja nejét. „Nem tudom — írja neki — mi hasznodat vehetném, ha eljössz.“ S e szó annál kegyetlenebb, minthogy ugyanakkor leányát magához rendeli s társalgásában keres vigasztalást. Nejének már csak egykét sornyi levélkét ír, s elég bátor kijelenteni, hogy azért nem ír többet, mert nincs mondani valója. Együttal Leptához, Trebatiushoz, Atticus-hoz, Siccához útasítja őt, megtudni rendeleteit. Világos jele, hogy bizalmát elvesztette. Az egyetlen részvét, melyet még mutat neki, az, hogy időnkint figyelmezteti, vigyázzon egészségére, a mi ugyan fölösleges figyelmeztetés volt, mert tudjuk, hogy Terentia több lett száz évesnél. Utolsó levele Ciceronak hozzá mintha csak tisztartójának szólana: egyszerű rendelet. „A hónap 7. vagy 8. napján leszek Tusculumban, írja, készíttess el mindent. Tán többed magammal érkezem s egy darabig ott maradunk. Meglegyen a fürdő és minden, a mi az élethez és egészséghez kívántatik.“ Néhány hó múlva a két házasság elválik egymástól, mit már ez a hang előre gyanított. Cicero több mint harmincz éves házasság után, s midőn már nem csak gyermekeik, hanem unokáik is voltak, Terentiát eltaszította.

Miért tette ezt, annak okait mind bajos volna kifürkészni. Terentia zsémbessége bizonyosan sok perpatvart okozott a házi életben s igen csökkenthette Cicero vonzódását iránta. Cicero alig egypár hónappal azután, hogy a fennebb említett szenvedélyes leveleket írta nejéhez, azon időtájban, mikor száműzetéséből visszahívták, jelenti Atticusnak: „Házi bajaim vannak, melyeket meg nem írhatok.“ Hogy pedig kitaláltassa vele a bajokat, hozzáteszi: „Leányom és öcsém folyvást szeretnek.“ Tehát nejét hagyja ki azok sorából, a kik őt szeretik. Terentiát, meglehet, az is bántotta, hogy férje jobban szerette leányát, mint őt. Mindezen körülmények azonban csak előkészítői lehetnek az elválásnak, a döntő indok egészen más volt, még pedig igen közönséges és prózai. Maga Cicero, neje sikkasztásaival igazolja eljárását, s több ízben hozza föl ellene a vádat, hogy őt a maga hasznára megrövi-

dítette. Jellemzi e korszakot, hogy a nők szintügy üzérkednek, mint a férfiak: vállalatokba fektetik pénzüket, kölcsön adnak és vesznek. Ciceronak egy hitelezője s két adósa: nő volt. Mivel azonban efféle ügyekben nem mindig lehet személyesen eljárniok, valami udvarias szabadoshoz vagy gyanús ügynökhöz folyamodnak, a ki aztán szolgálataiért tusás százalékokat von le magának. Terentiának is volt ilyen szabadosa: Philotimus, a ki ugyan értette mesterségét, mert gazdag lett s magának is voltak rabszolgái és szabadosai. Eleinte Cicero is élt szolgálataival, bizonyosan neje ajánlatára. Ez vétette meg vele olesó áron a számüzött Milo javainak egy részét, a mi nyereséges üzlet volt, de nem tisztességes és Cicero csak pirulva emlékezett róla. Ciliciába utazván, vagyona egy részének igazgatását Philotimusra bízta, mit ugyan hamar megbánt. Philotimus nem gazdája, hanem a maga érdekeit tartotta szeme előtt. A Milo-féle javak megvételéből eredt hasznot magának tartotta, s a visszatért Ciceronak oly számadást nyújtott be, mely szerint Cicero neki tetemes összeggel adósa. Ekkor Cicero még csak Philotimust nézte tolvajának; Pharsalusból haza térve azonban, meg kellett győződnie, hogy Terentia vele czimborál. Megvizsgálván a számadásokat, a mi nem volt szokása, úgy találta, hogy Terentia röbbször megcsalta. Csak egy ízben, leánya hozományából 60,000 sesterczet tartott vissza (4,800 frtot). Apróbb sikkasztásai még számosabbak voltak. Ez a kapzsiság indította Cicero az elválásra; s az elválást Terentia örökös követelései még fájdalmasabbá tették. Cicero végre azzal vetett véget az izetlenkedéseknek, hogy mindent megadott Terentiának, a mit kívánt. „Inkább legyen ellene panasgom, írja Atticusnak, csak magammal legyen megelégedve.“

Cicero haragosai, képzelhetni, hogy csúfolódtak ez elválás miatt. S az öreg úr csakhamar új táplálékot nyújtott a gúnyoknak. Hatvanhárom éves létére újra megházasodott, még pedig egy igen fiatal leányt vett el, Publiliát, kit atyja Cicero gyámságára bízott volt. Terentia mindenfelé azt beszélte, hogy Cicero belebolondult gyám-leányába, azért vette el; Tiro azonban, Cicero titkára, azt állítja, csak azért vette el, hogy vagyonából kifizesse adósságait, s e részben alkalmasint Tironak lesz igaza. Publilia fiatalabb volt mostohaleányánál s nem birt vele békében élni; úgy látszik, örömét nem titkolhatta el, midőn ez meghalt. Ezt Cicero

meg nem bocsáthatta neki, s eltaszította. Legkülönösebb, hogy a fiatal nőnek nem kellett a szabadság; mindent elkövetett, hogy vén férjéhez visszatérhessen; ez azonban hajthatatlan volt. Már jóllakott a házassággal, s beszélük, hogy midőn barátja, Hirtius, huga kezével megkínálta, azt felelte neki, hogy hajos volna egyszerre nővel is, meg a bölcsészettel is foglalkoznia. Bölcs felelet, csakhogy előbb juthatott volna eszébe.

Ciceronak két gyermeke volt Terentiától: egy leánya, Tullia, meg egy fia, Marcus. A leány volt az idősebb, s Cicero a maga módja szerint nevelte őt, beavatta saját tanulmányaiba s megkedveltette vele azon szellemi foglalkozásokat, melyekkel, mint lát-szik, neje nem gondolt. „Arczomat, szavamat, lelkemet látom benne,” szokta mondani leányáról, s forrón is szerette. Ez volt legforróbb szeretete s e szeretetből származott életének legmélyebb bánata. Szegény nőnek igen szomorú sorsa volt. Tizenhárom éves korában Piso neje lett, később Crallipesé s még harmadszor is férjhez ment, midőn atyja Ciliciában kormányzott. Ekkor számos előkelő kérője volt, kik mind azt remélték, hogy Cicero nagy kincsekkel tér vissza tartományából s ezekből majd kifizethetik adósságaikat. A kérők között volt Sulpicius consul fia, továbbá Tiberius Nero (Tiberius és Drusus atyja) és Cornelius Dolabella. Cicero Nero felé hajlott, azonban Terentia és Tullia Dolabellát választották. Ez feslett életű, finom modorú ember volt, ki házassága után sem hagyott föl kicsapongásaival, s egy híres kaczer nőbe, Caecilia Metellába bolondulván, előbb saját, aztán Tullia vagyonát is elpazarolta. S ha ez panaszkodott, még ő fenyegette, hogy eltaszítja. Úgy látszik, Tullia szerette, mert sokáig nem hallgatott azokra, kik elválásra ösztönözték. Végre azonban betelt a mérték, s elhagyta hijábávaló férjét. Viselő volt, midőn apja házához visszatért, s szülés következtében harminczegy éves korában meghalt.

Ciceronak bizonyosan nem volt soha nagyobb fájdalma, mint a mikor Tulliát elvesztette. Tudták, mennyire szerette, s mindenfelől érkeztek hozzá a vigasztaló levelek: a bölcsészekről, Caesartól, ki akkor Hispaniában volt, a nagy jogász Ser. Sulpiciustól, ki Görögországot kormányozta, stb. Sulpicius levele fenmaradt *), s gyakran idézték belőle a következő sorokat: „A mi ne-

*) Lásd „Cicero összes levelei“-ben Fábíán Gábortól, az V. kötet 121. s köv. lapjain.

kem nem kis vigaszt nyújtott, el akarom mondani előtted, ha az ugyan enyhíthetné nálad is a fájdalmat. Midőn Ázsiából visszajövet Aeginától Megara felé eveztem, elkezdtem a vidéket környöskörül szemlélgetni. Mögöttem Aegina, előttem Megara, jobbra a Piraeus, balra meg Korinthus feküdt. E városok egykor a legvirágzóbbak voltak: immost elpusztulva s romba dőlve hevernek szemem előtt. S így kezdék magamban elmélkedni: lám, mi embercsék, boszankodunk, ha egy meghal vagy megöletik közülünk, kiknek rövidebbre van szabva életünk: itt pedig egy helyen annyi város holtteste hever elszórva!“ Igazi keresztyén gondolat. Ez a romokból kivont tanulság, a természetnek erkölcsi eszmékre átvitt magyarázata, a szép vidék költötte mélabú: a pogány ókorban ritka érzések. Mintha olyan isten volna, ki maga is „ült, a prófétával, elpusztított városok romjain.“ Szent Ambrus, midőn egyszer vigasztaló levelet irt, Sulpiciusét utánozta. De Cicero felelete is szép. Meghatóan rajzolja bánatát s elhagyottságát. Elmondván fájdalmát a köztársaság bukása fölött, így folytatja *): „Volt még hová vonulnom, a hol megnyugodjam; volt, a kinek beszéde s nyájassága mellett minden gondot, fájdalmat levessek. De most e mély sebem által azok is, melyek már be látszottak hegedni, kiújlnak. Mert jelenleg nem vagyok oly karban, hogy, mint akkor, ha a köztársaság megszomorított, házam vigasztalással fogadott, úgy most, ha házamnál szomorkodom, a köztársasághoz menekülhetnék, hogy az ő örömeiben találják megnyugvást. Azért úgy házamat, mint a fórumot kerülöm, mert sem azon fájdalmamat, melyet a köztársaság fölött érzek, házam, sem a házit a köztársaság már nem képes enyhíteni.“

Közelebbről szeretnők ismerni, a kit ennyire siratnak. De nem sokat tudhatunk felőle. Az ő leveleiből atyjához egy sem maradt fen, s így csak Cicero szavai után ismerjük, a ki nem győzi magasztalni elméjét. Apai magasztalások azonban mindenkor gyanúsak, kivált ha oly nagy szeretetből erednek, mint Ciceronál. Tartunk tőle, hogy az a tudós nevelés, melyben atyja részesítette, nem igen vált előnyére. Erre látszik mutatni a mód is, a mint Cicero az ő emlékét megtisztelte. Értekezést irt *De consolatione*, melyben magasztalja. Fiatal, boldogtalan nő, elégiát érde-

*) „Cicero összes levelei,“ Fábián Gábortól, V. köt. 138. l.

mel, nem bölesészeti értekezést. Hortensius szónokká nevelte leányát, s úgy kinevelte, hogy ez jobban vitte az ügyet bármi jó ügyvédnél; Cicero bölesészszé akarta nevelni leányát, s tán ez nagyon is sikerült neki. Bölesész hölgyek nem igen szeretetreméltók.

A bölesészettel Cicero még kevésbbé boldogult fia mellett. Marcusnak csak katonai hajlamai voltak, apja erővel bölesészszé s szónokká akarta képezni. A fiú Caesarral, a hispaniai háborúba szeretett volna menni, apja Athenaebe küldte iskolába. De a fiú nem a rhetorokat és bölesészeket látogatta, hanem jó ebédeket s fényes ünnepélyeket rendezett. Kicsapongásaiban úgy látszik, tanítója, Gorgias rhetor még előmozdította. Marcus később csak azon hírre tett szert — mire büszke is volt — hogy legjobban tud inni, s e tekintetben a leghíresebb ivót, Antonius triumvirt is legyőzte. Így boszulta meg atyját, kit Antonius megöletett. Augustus, hálából atyja iránt, consullá nevezte ki, de nem vonhatta el kicsapongásaitól, s egyéb tettét ez időből nem is jegyezte föl a történet, mint azt, hogy egyszer, részeg korában, poharát Agrippa fejéhez vágta.

Képzeltetni Cicero fájdalmát, midőn fia első kicsapongásairól értesült. Sokáig nem is hitte a rosztat, mit róla beszéltek. Annál inkább hitt fiának, mikor ez ígérte, hogy megjavul. Fen is maradt ez időből Marcus egy levele (Tirohoz), melyben javulását fogadja s elmondja, mily szorgalmasan tanul, s mily böles és tudós emberekkel társalkodik *). Ez a levél már a benne foglalt szertelen javulási ígéreteknél fogva gyanús, de még gyanúsabb lesz, ha meggondoljuk, hogy Tiro, Cicero titkára, teljesen birta gazdája bizalmát, s tőle függött — pénzt küldeni.

Marcusról azonban valami jót is mondhatunk: igaz, hogy korhelykedésével nagyon megbúsította atyját, de vég perceiben meg is vigasztalta. Midőn Brutus, Athenaeen keresztül haladván, a fiatal rómaiakat ott fegyverre szólítá, Marcus az elsők között volt, kik zászlója alá állottak, s egyik legjobb, legvitézebb hadnagya lett. „Fiad — írja Brutus Ciceronak **) — annyira kedvelteti magát nálam szorgalma, kiténősége, munkássága s magasztos gondolkodása, szóval: mindennemű szolgálata által, hogy soha egy

*) „Cicero összes levelei,“ Fábiántól, VI. kötet, 223. s köv. l.

**) „Cicero összes levelei,“ Fábián Gábortól, VII. köt. 6. l.

perczig feledni nem látszik, kinek a gyermeke.“ Képzeltetni, mily boldoggá tette Cicerot e nyilatkozat. Fia megjavulásán való örömeiben írta és ajánlotta neki értekezését *De officiis*, mely tán legszebb műve s melylyel mind családjának, mind hazájának végbucsút mondott.

A római családhoz tartoztak a rabszolgák is, és Cicerot családi életében csak úgy ismerhetjük teljeseen, ha rabszolgái között is fölkeressük.

Magáról a rabszolgaságról, elméletileg, Cicero nem vélekedett másképen, mint kora. Valamint Aristoteles, helyes és törvényes intézménynek tartotta. Hirdette ugyan, hogy az embernek rabszolgái irányában is vannak kötelességei, egyúttal azonban megengedte, hogy, ha máskép nem lehet, kegyetlenség által kell őket fékezni; de gyakorlatilag mégis igen kegyes volt irántok. Meg is siratta, mikor valamelyik meghalt, a mi nem igen lehetett szokásban, mert szinte bocsánatot kér Atticustól, hogy fölolvassja, Sosithens halálán szomorkodik. Csak egy rabszolgájára dühös, valami Dionysiusra; ez azonban könyveket lopott tőle: Cicero szemében megbocsáthatatlan véték. Ezt a szökevényt még Illyriában is keresteti s minden áron kézre akarja keríttetni. Rabszolgái is nagyon ragaszkodtak hozzá. Maga beszéli, mily hűséget tanusítottak iránta balsorsában, s tudjuk, hogy a vég pillanatban meg akarták magokát helyette öletni, de ő nem engedte.

Legjobban ismerjük rabszolgái között Tirót, a kit maga is legjobban szeretett. Családbeli rabszolga volt, azaz olyan, ki már ura házában született s annál inkább a családhoz tartozott. Cicero már fiatal korában megszerette s gondosan kitaníttatta; nevelését alkalmasint maga fejezte be, mert egyszer oktatójának nevezi magát. Cicero ezen kedves emberének a legfontosabb szerepe volt a háznál: ő volt ura megbízottja, ő tartotta fen a rendet és takarékoságot, mire Ciceronak oly kevés hajlama volt, ő vizsgálta Eros tisztartó számadásait, ő csitította minden hónap első napján a hitelezőket és sürgette az adósokat, minden kényes ügyben ő járt el, ő volt az ebédök rendezője, s a mi a fő, ő volt Cicero titkára. Csaknem oly gyorsan írt, a mint beszéltek, s csak ő tudta Cicero írását olvasni. Sőt nem csak titkára, hanem munkatársa is volt gaz dájának, s Gellius határozottan azt állítja, hogy segített neki munkái megírásában, mit Cicero saját szavai is erősíteni lát-

szanak, midőn hívja a beteg falun maradt Tirót, „jőjön műzsáit föleleveníteni, mert csak együtt dolgozhatnak.“ Cicero 700 felé fölszabadította Tirót, ki azonban utóbb is csak úgy szolgálta, mint élébb. S szolgálatában oly fáradhatatlan volt, hogy gyakran bele is betegedett. S buzgósága Cicero halálával sem szűnt meg. Megírta történetét, közzétette kiadatlan munkáit s beszédeiből jeles kiadásokat rendezett.

Cicero magaviselete rabszolgái irányában — mely nem volt kivételes, mert a műveltebbek, például Atticus és mások, szint-oly emberségesen bántak velök — mutatja, hogy a rabszolgaság ekkor már nem volt oly iszonyú, mint némelyek képzelik, s megszüntetését, jóval a keresztyénség előtt, a finomabb erkölcsök, a bölcsészet, a lelki műveltség hathatósan előkészítették.

A rabszolgákon kívül a cliensek tartoztak a gazdag római ember udvarához. A patronus és cliens közti kötelékek ugyan meg voltak már lazúlva, de azért a cliensek mégis megtették reggeli látogatásukat a patronusnál, kíséreteül szolgáltak, midőn hazulról távozott, sőt a buzgóbbak nem hagyták el mindaddig, míg ismét haza nem tért. A ki nagy nemzetségből származott, már örökség útján jutott számos clienshez; Ciceronak a magáéit magának kellett szereznie, mégis annyi volt neki, mint bármely híres nemzetségű polgárnak. Meglehet, azért is vállalt el annyi nem épen tisztességes ügyet, hogy cliensei számát szaporítsa. S nem csak Rómában voltak nagy számmal cliensei, hanem a tartományokban is mindenfelé, a kiknek még nagyobb szükségök volt ügyes védőre, mert rendszerint nyüzői s kifosztói voltak az idegen népeknek, a miért gyakran kerültek vád alá. Cicero, maga is lovag, csaknem valamennyi nagykereskedő lovaggal összeköttetésben állott, különösen pedig azon társulatnak volt pártfogója, mely az ázsiai legelőket bérelte.

Pártfogása kiterjedt olyanokra is, kik nem voltak született rómaiak, mert az idegenek nagy tiszteletnek és biztosítéknak tekintették magokra nézve, ha valamely kitűnő római úrral bármi összeköttetésben állhattak. Nem lehetvén, cliensei, vendéglátói iparkodtak lenni. Akkor ugyanis nem voltak vendégfogadók, s az utazó urak Italiában meg szálló házikókat tartottak magoknak azon útvonalak hosszában, a hol jártak; de másutt csak a vendégszeretetre számolhattak. Az ily vendégszeretetet iparkodtak az idege-

nek gyakorolni a római urak irányában, hogy őket magok¹ iránt lekötelezzék; e vendégszeretet gyakorlása pedig nem esekély áldozattal járt. Gazdag rómainak mindig nagy kísérete volt. Cicero beszéli, hogy Ázsiában az utazó P. Védiussal találkozott, kinek is volt két társzekere, kocsija, gyaloghintója, lovai, számos rabszolgája, egy majma külön taligán s több vad szamara. Pedig Védius épen nem volt valami nevezetes ember. Hátha még pro-consul vagy praetor utazott! Az ilyen vendégek gyakran tönkre tették a gazdát, kinél megszálltak; mégis az idegenek vágyva vágytak e drága tiszteletre, melynek nagy hasznát vehették. Ciceronak Görögország és Ázsia minden nagyobb városában voltak házigazdái, s rendesen a legelőkelőbbek, még királyok is, mint Dejotarus és Arisbarzanes. Egész városok, sőt tartományok számították magukat cliensei közé, s Verres pöre óta például ő volt Sicilia patronusa. E szokás a köztársaságot is túlélte, s híres szónokoknak még Tacitus idejében is voltak tartományok és királyságok clienseik. Az ékesszólásnak még ez az egyetlen tisztelete maradt meg.

Mai nap már egyszerűbb s egységesebb az élet. Nincsenek azok a roppant gazdagságok, azok az ezer meg ezer összeköttetések, azok az egy személyhez kötött sokaságok. A mit mainap nagy háztartásnak nevezünk, akkoriban alig lett volna elég valami adóbérlő ügynökének. A gazdag rómainak egész nép rabszolgája volt házaiban és földjein, szabadosai valóságos udvart alkottak körülötte, cliensei ellepték az utcákat, a merre haladott, az egész világon mindenütt voltak házigazdái, városok és országok könyörögtek pártfogásáért: s mindebből megérthetjük szavok tekintélyét, magokviseletök büszkeségét, személyes fontosságuk önértetét, mely minden szavokban s tettekben nyilvánult. Cicero leveleit főleg e tekintetben olvashatjuk nagy haszonnal. Megismerkedünk bennök azon nagyszerű magánélettel, melyet a mai társadalom nem ismer többé, s jobban megértjük az akkori társadalmat.

G. Á.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

1865.

Február — April.

A február 27-iki (mathem. és természettudományi) osztály-ülésre négy előadás volt bejelentve. Azonban csak hármat hallottunk; azokat sem mind egészen. Többre nem jutott idő. Kezdik végre belátni mások is, a mit rég mondánk e lapokban, hogy az összes mathematikai és természettudományoknak egy ülés havonként, s tíz ülés egy évben nem elég. Több tudományt foglal magában e két osztály, hogysen tíz ülés egy évben csak egy egy értekezést is hozhatna minden tudomány köréből. Annál kevésbé lehet szó valamely tudomány tüzetesb műveléséről.

De térjünk által az előadásokra.

Először is B a l o g h K á l m á n l. tagnak székfoglaló értekezését olvasá fel Markusovszki Lajos l. t. Ez értekezés az idegeknek az izomcsövekben végződéséről szól. — Szerinte téves azok véleménye, a kik azt állítják, hogy az idegcső bennéke az izomcső burkán túl az előbbi üregébe nem jut, úgyszintén azok állítása is hibás, kik az izomcső helsejében ideg elágazásokat vesznek fel. — Szerinte az idegcső bennékének a csőburkok egygyé olvadása után az izomcső helsejében való végződése egészen egyszerű, a mennyiben az előbb említett bennékhez hasonló, szemcsézett anyagból álló kiterjedésnél nem egyéb, mely az összehúzódó állománynyal közvetlenül érintkezik ugyan, de azzal soha össze nem keveredik. Az érintkezési határ majd egyenlően sima, majd hullámzatos, majd pedig rovátkos mely utóbbinak fogai az izom-oszlopcsák sorai közé érnek. Az izomcsövek helsejében csak egyféle sejtek vannak, az úgynevezett izommagvak, s azok valóságos izomképzők, melyeket a társsejtek változásai, midőn ezek az izomcső bennékévé lettek, nem érték, hanem sejtermészetöket továbbra megtartva, mint olyanok megmaradtak; esetleg azonban osztódás útján szaporodhatnak, s az újonnan képződött sejtek egészen izomképzökként viselik magukat, a mennyiben majd egy-

szerűen az izomeső összehuzódó állományával egygyé lesznek, majd pedig maguk közt összeolvadva, új izomesövet képeznek, mely utóbbi határainak megfelelőleg, a régiebb cső hosszában széthasadoz.

Ez előadást Greguss Gyula lev. tag székfoglaló értekezése követte „Az állandó nyomás és állandó térfogat melletti hőfoghatóságok különbségéről.” Értekező előrebocsátván, hogy a felvételek (hypothesisek) a természet törvényeinek kinyomozásánál elkerülhetlenek, s néhány vonással jellemezvén a hőtán jelenlegi álláspontját, kifejti, mily értelme van az állandó nyomás és állandó térfogat melletti hőfoghatóságok különbségének a gázoknál, s mily értelme van a szilárd testeknél. Ez utóbbi értelmezésből kiindulva, okoskodásai oly egyenlethez juttatják, mely a fémekre nézve meglepő egyszerűséggel kapcsolja össze a két rendbeli hőfoghatóság közötti különbséget a fémek arány- és paránysúlyával. Ez egyenlet módot nyújt egyttal a fémek állandó térfogat melletti hőfoghatóságának meghatározására, melynek értékei eddigelé csak kevés testre nézve ismeretesek. Számításainak eredményét értekező egy táblázatban foglalta össze, melyet bemutat. A kiszámított értékek az eddig kiderített tényekkel teljes összhangzást mutatnak, a többiek igazolása a további kutatásoktól várandó.

Most Schwarzs Gyula lev. tag a cosmicus ismeretek körvíványairól értekezett. A naprendszerrel — mondá többek közt — eddig azt hitték, hogy saját belső momentumainál fogva felbomolthatatlan. Lagrange és Poisson e tételt mennyiségtanilag is kimutatták, és képleteikre épen oly bizalommal támaszkodott a tudományos világ, mint a hogy a maga Kosmosát Humboldt szintén ezen háttérre kívánta még visszavinni. Hinrichs tanár azonban kimutatta, hogy a naprendszer belső felbomolthatatlanságát csak úgy taníthatjuk, hogy a tért Newtonnal még mindig vacuumnak hirdetjük. A legutóbbi évek óta azonban a csillagászok mindinkább és inkább kezdenek hinni egy cosmicus ellenálló közeg léteében. Encke volt az első, ki saját üstökösének mozgásából ezen ellenálló közeg lételet tudományosan kilátásba helyezte. Ujabbán Vanghan és Hinrichs karolták fel az ellenálló közeg felvétét legtöbb érdekelttséggel. Vanghan egész seregét hordja fel mind a közvetett, mind pedig a közvetlen védveknél; legtöbb súlyt azonban azon könnyűsége fektet, melylyel az ellenálló közeg felvétele által a világosság elméleteit támogatni, s melylyel a Saturnus gyűrűinek, s a rögtön megjelenő, majd ismét rögtön eltűnő álló csillagok tűneményeit megfejteni lehetne. Ha a tér valóban vacuum lenne, úgy a nap sugarai nem áraszthatnának ránk világosságot. Ezt mondja Vanghan. Értekező szerint ebből kiindulni nem lehet, mert a spectrum-hasáb megmutatta, hogy mi itt a föld légköre alatt abszolút vacuumot létrehozni sohasem vagyunk képesek, hanem legfeljebb csak légköri vacuumot, hydrogen-vacu-

mot, nitrogen-vacuumot, stb. Azt mondja továbbá Vanhan, hogy bármely holdat is annyira hátráltathatna idővel ezen ellenálló közeg — noha ruganyossági modulusa egy billiószor lenne nagyobb a levegőénél, — miszerint végre egészen az instabilitás régiójába kellendett esnie, s épen úgy szétdaraboltatnia, mint a hogy Saturnus holdjai is szétdaraboltattak legyen, mielőtt gyűrűkbe szakadozhattak volna. Azok, kik Saturnus gyűrűit Bond példájára még mindig folyékony halmaz-állapotúaknak tartják, mellőzni fogják Vanhan felvételét és ezen gyűrűket ezentúl is inkább a bolygó legrégebb múltjával, mint fejlődésének későbbi korszakával fogják hozni összeköttetésbe. A rögtön megjelenő csillagok valószínűleg nem oly égi testek, melyeknek egy fölület részük fényes lenne, a többi pedig homályos. — Newton, Arago ezt tanították; de az 1572. évben mutatkozott tünneményből azt lehetne kiolvasni, hogy egy oly égi testnek, mely fényes részét csak tizenhét hónapig fordítja felénk, holott összesen csak is háromszáztizennyolez év alatt fordulhat meg egyszer saját tengelye körül, hogy mondom: egy ily égi test fölületének legalább is két milliószer nagyobbnak kellene lenni időről időre felénk forduló részénél; — azaz: egy ily égi test spectralis tekéjének legalább is oly átmérővel kellene bírnia, mint a minővel Neptun pályája bír! Már pedig az illető álló csillagok mozgási momentumai ily roppant égi testek lehetőségét csakis néhány elszigetelt esetre szorítanak. Prof. Hinrichs úgy találja, hogy csak úgy érthetni meg a bolygók és holdak távviszonylagaiban a kellő összhangzatot, ha az ellenálló közeg felvéte elfogadtatik. A gyakorlati csillagászat emberének nincs szüksége az ellenálló közeg számbavételére, mert pár száz évre előre ennek számbavétele nélkül is összeállíthatja és ugyan a legnagyobb pontossággal az ephemerist. Hogy is ne, midőn még akkor is, ha ezen ellenálló közeg jelenleg már csakugyan odahatna, miszerint földünk a jelen évben tíz lábbal közeledjék a naphoz, ha még ekkor is csak egy másodpercczel fogná ezen közeledés egy egész évezred alatt megkurtíthatni az évet legfeljebb! A mit azonban a gyakorlati csillagászat mellőzhet, nem szabad azt a cosmosophnak mellőznie. Ha az ellenálló közeg csakugyan oda hat, hogy a bolygók pályáit spirális vonalakba vigye át, úgy a naprendszer nem lehet többé felbomolthatatlan.

Fontos tehát azon kérdés, hogy mennyire tulajdonítható a bolygórendszerek jelen dislocatiója, a Jupiter holdrendszerének nagyobb, s a Saturnus, Uranus holdrendszerének szembeötlőleg csekélyebb szabályszerűsége tulajdonképen ezen állítólagos ellenálló közeg visszahatásának? Hinrichs egészen megnyugszik utóbbinak fölvetelésében, sőt még az Uranus holdjainak retrograd tengelyforgását is ezen ellenálló közeg betudása által véli összhangzatba hozhatni a Laplace-féle köd-elmélettel. Azt állítja ugyanis, hogy bármely bolygó tengelyforgásának direct vagy retrograd volta attól függ, hogy vajjon nagyobb volt-e az illető bolygó primitív sűrűsége Δ (nagy delta) egy

bizonyos mennyiségnél, kis c -nél avagy kisebb? (Ezen kis c ismét ξ_1 és ξ_2 -től, azaz: a ledobott, bolygóvá válandott napgyűrű helyzetétől és a sűrűség variatiojától, kis δ -tától lenne föltételes).

Ha a nagy A kisebb, mint c , úgy Hinrichs szerint a bolygó tengelyforgásának retrogradnak kell lennie szükségkép; tehát Uranus holdjainak, s Neptunéinak is ily retrograd tengelyforgással kellene bírniok.

Hinrichs ezen elmélete nem akart egyéb lenni, mint szerény hypothesis, de azért értekező szerint elég fontos arra, hogy az akademiának bemutattassék. Ezen hypothesisist némileg az támogatná, ha Neptunnak és holdjainak tengelyforgása csakugyan szintén retrogradnak bizonyúlna be: de addig is érdemes arra, miszerint a vacuum-elmélet mellett szintén számbavételre képes hypothesisnek ismertessék el, mindazon generalisatiók valódi értékének mérlegelésében, a mely generalisatiók utóhatása eddigelé magának mind az elméleti csillagászat, mind a geologia terén sokszor észrevétlenül is kizárólagos uralmat biztosított. Legfőbb érdeme pedig az, hogy ráfordítja a cosmicus általánosítók figyelmét azon pontra, miszerint a bolygók megzavart korszaklagos mozgásainak rectificatióját örökösnek csak úgy ismerhetjük el, ha nem lehetséges egyik naprendszerből semmi anyag-átszállítás a másikba.

Épen ezért ügyekezett értekező Hinrichs tanát összeköttetésbe hozni Faye azon nézetével, mely szerint léteznék egy repulsiv erő, melyet a nap gyakorolna, mely azonban nem lenne egybetévesztendő a tagadólagosan jelzett vonzerővel, hanem a mely épen úgy viszonylanék a molecularis repulsióhoz, mint a hogy a cosmicus attractio viszonylik a földi vonzerőhöz. Faye ezen fölvételének betudása által az ellenálló közegrőli tant legalább is azon térre lehetne átsegélleni, honnét azután a cosmicus múltat a cosmicus jövővel az egyes bolygókra nézve is empirikaibb ellentétekbe hozhatnók.

Az anyag-átszállítás lehetőségén kívül értekező azon eleven erő vesztésre utalt, melyet az ár-apály hatása által lassított földtengely forgása a surlódás által előidézett meleg szétsugárzása által szenvedne. Julius Mayer melegítette fel újabban ezen tant, és pedig oly sikerrel, hogy nézeteihez a meleg nagy buvára Tyndall is csatlakozott. Croll azt hiszi, hogy az ár-apály ezen lassító hatásának következtében földünk egykor csak egyszer fog megfordulni tengelye körül egy év alatt; Gazbett odaszámított, hogy egyszer hónaponként; Frankland közép időt vesz fel a hó és az év között. Bárhogy; annyi áll, hogy az ár-apály körüli tanulmányok a tudomány jelen állása szerint szintén a naprendszer belső momentumainak felbomolthatatlansága ellen szólnak, s hogy oktani egybefüggésbe hozhatók azon nagy tannal, mely szerint a teremtés munkája még odafenn a térben sincs bevégezve.

A spectralis elemzés legújabb eredményeit nem szabad e pontnál elhanyagolnunk. Kewban és Wilmában hatalmas spectroscopok

vannak felállítva; nem csak a napot elemezték föl vegytani alkatré szeiben, hanem a bolygókat és álló csillagokat, sőt nebulákat is legújában. Kirchhoff, előbbi közleményeit pótlólag kijelentette, hogy a nap légkörében potassium csakugyan nem léteznék. A nap természettani alkatáróli összes tudomásunkat Faye terjesztette elő legközelebb a párisi Académie de Sciences előtt.

A holdnak nem lenne ezen spectralis elemzés szerint csakugyan semmi kivethető légköre; Huggins ezen eredményre jutott a f. é. jan. 5-ki occultatio alkalmával. Jupiterre, Saturnusra nézve kezeskednék a spectralis elemzés kivethető légkörről; Marsróli ismereteink e tárgyban nagyon ellenmondók, a Venusróliak nem bizonyosak. Huggins és Allen Miller negyvennél több csillagot elemeztek fel. Aldebaran spectrumában nyomára jöttek sodiumnak, magnesiumnak, hydrogennak, calciumnak, vasnak, telluriumnak, antimoniumnak, higanynak. Orionis spectrumában nyomára sodiumnak, magnesiumnak, calciumnak, vasnak. Pegasi spectrumba sodiumot, magnesiumot legalább határozottan mutatott. Siriusban sodium, magnesium, hydrogen, sőt valószínűleg vas is fordulna elő. Capellában sodium; Arcturusban sodium; Polluxban sodium, magnesium, és valószínűleg vas is; Procyonban és Cygniben szintén, egész bizonyosan sodium, a többi nem ismerteken kívül.

A nebulák közül Huggins Dracóban a 4373-dikat vizsgálta meg, és a legerősebb vonalt nitrogenvonalnak találta. Hasonló spectrumot mutat a 4390-dik számú Poniatowski bikájában. Ezen nebulának nem látszik nucleusa. A 4447-dik számú Lyraeben a nebula gyűrűjével tart halmaz-állapotára nézve egyenléptet. Andromeda nagy nebulája nem mutat ragyogó vonalakat a spectrumban. Fontosabb ezeknél azon eredmény, hogy Huggins a spectralis elemzés által arról győződött meg, miszerint a nebulák egy része csakugyan nem egyéb fejletlen cosmicus gáznál, jöllehet a Laplace-féle köd-elmélet ellenfelei ezen nebulákat is majdan erősebb horderejű távcsövek segélyével millió és millió napokra vélték fölfedezhetni.

A Laplace-féle cosmogonia áthat az összes elméleti földtan terén majdnem valamennyi fontosabb generalisatiót; sőt még akkor is visszahatott azokra, midőn nem föltételezte azokat. A Laplace-féle köd-elmélet legfontosabb támasza a föld belső tüzeről szóló felvétnek; valamint más részről oda is hatott, hogy a föld oblat sphaericitását csillagászaink az empiria adataiból minden áron és minden mennyiségtani nehézség daczára is, minden időben ki akarják erőszakolni. Gumpach azt állítja, hogy földünk sark-átmérője nagyobb $\frac{1}{95}$ -részszel egyenlítői átmérőjénél, nem pedig mint eddig hitték, az egyenlítői átmérő $\frac{1}{209}$ -részszel nagyobb a sark-átmérőnél. Ertekező távol van attól, hogy Gumpach nézetét elfogadja; de teljes mértékben igazolhatónak találja Gumpach azon eljárását, hogy történelmileg kimutatni ügyekszik, miszerint a föld valódi alakjáróli biztos tudomásunkat eddigelé leginkább azon nyomások gátolták, melyeket a

csillagászatra már Newton óta az egykor izzónfolyónak állított föld felvéte gyakorolt Gumpach műve szerinte oly színvonalon áll, melyet régibb adatokkal megezőlnünk nem lehet, hanem át kell először tanulmányoznunk, hogy hozzá szólhassunk.

Értekező nem azért hozott fel előadása alatt egy vagy más hypothesis, mintha azoknak némi maradandó becsét kívánna tulajdonítani, hanem azért, mert az ő egész jelen előadásának geológiai teleológiája van; és e teleologia úgy hozza magával, hogy minden rés figyelembe vétessék, mely a nagy földtani elméletek kiindulási alapjában támad, vagy csak támadni látszik is. Értekező szerint a most is folyamatban levő erők elméletére nézve elkerülhetlen vitapontok azon viszontagságok, melyeken az ellenálló cosmicus közeg, az árapály- és földünk alakjáróli tanok időről időre keresztül mennek. A most is folyamatban levő erők a cosmicus evolutio erőműtanára nézve szerinte e pillanatban csaknem már is tudományosabb háttért nyerének az ellenálló közeg- és árapály okozataiban, mint a belső izzó állapot felvételében, melyre még jelenleg is oly konokul támaszkodnak.

Martius 6-án a philos., törvény- és történettudományi ülések ültek együtt.

Az ülés kezdetén, a titoknak, Arany János, ily formán szólott: „Szomorú kötelességet teljesítek, midőn a hírlapi tudósítások nyomán, az akadémia egy igazgató tagjának múlt febr. hó 27-én történt gyászos elhúnytát kell jelentenem. Nem szükség kimondanom e nevet: hisz' mindnyájan tudjuk; érezzük, hogy szépirodalmunk egy régi, fáradhatlan bajnokáról van szó, ki, a mellett, hogy a költészet egy ágát, melyben szinte kezdeményező volt, a virágzásnak nevezetes fokára emelte, — egyszersmind méltán kedvelt regényei által hathatósan előmozdítá, szélesebb körben is elterjeszté a nyelvújítás diadalát. Legyen szabad most, a halál engesztelő közbenjárása után, reménylenünk, hogy bár földi részei nem nyughatnak a hazai földben: nem leend megvonva akadémiainktól a végső kegyelet nyilvánítása, s hogy így e jelesét is befogadtatja azon egyszerű, de diszes Pantheonba, melyet emlékbeszédek s évkönyvei által szokott emelni elhunyt tagjainak. Méltóztassék az Akadémia intézkedni emlékbeszéde iránt!”

E tárgyban intézkedésre az illető nyelv- és széptudományi osztály lesz felhívandó.

Előadás kettő tartatott a mai ülésben.

Romer Floris lev. tag az archaeologiai közlemények számára irt értekezésben, mely sok buzditást, sok lelkesedést a tudomány iránt s a tudományos működés oeconomijára vonatkozólag sok hasznos figyelmeztetést foglalt magában, a bakony-szombat helyi éremkincséről szólott. Ez érdekes leletről már egy ízben emlékezett értekező. Most kimerítőbb ismertetést adott a talált kincsekről, melyek között Nerótól I. Philippusig, K. n. 56-tól 249-ig, 26 császártól és 14 császárnétól 673 faj s összesen 2800 darab ró-

mai érem van, és pedig több tiszta művészi veretű is, a császárok hű képeivel.

Továbbá Wenzel Gusztáv rendes tag új adalékokat nyújtott Ozorai Pipo életrajzához és kora történetéhez. Értekező, Ozorai Pipo életírásával már 185-ban kísérletet tőn a biographia nálunk mindeddig oly meddő terén. Akkor főleg azokat adta elő, a miket az érintett férfiről (ki 1369-ben született s 1426-ban halt meg, s a kinek nevezeteseb szereplése hazánkban 1401-től fogva veszi kezdetét) az írók előadásaiiban talált. Most 25, eddig merőben ismeretlen s főleg a kis-martoni levéltárban talált okiratot terjesztett elő értekező, mely adatok a hadban, közigazgatásban, sőt a külügyek terén is szerepelt nevezetes férfiú életíratához és azon kornak, melyben élt, működött, történelméhez, igen érdekes adalékot szolgáltatnak. A becses okiratokból értekező többet eredetiben latinul egészen felolvasott. Ez értekezés az Értesítő illető osztályában fog megjelenni, a hol 1856-ban maga az életrajz is megjelent volt. Óhajjtuk, hogy azon alkalommal Ozorai Pipónak a florencezi eredeti után festett s Pulszky Ágost joghallgató által akadémiánknak ajándékozott arczképét is közölje nyomtatban az Értesítő.

Martius hó 13-án, a nyelv- és széptudományi osztály ülésében, Toldy Ferencz r. tag „Szent Margit ó magyar legendá”-járól értekezék. E nagy szorgalommal és szerencsés kritikával irt munka nem csak irodalmi, hanem történelmi becsű is: mert irodalmunknak egy érdekes részét, a melyhez annyi kegyelet (sz. Margit, IV. Bélának leánya) csatlakozik, felvilágosítván, a történeteket is világosítja fel, a melyek ez irodalmi résznek tárgyai.

Toldy először szent Margit életíróinak sorát számlálja elő a XIII. századtól fogva Szegedi Lenártig, ki a tizenkettedik a sorban. Az első Bossányi Berthold, ki a III. Inceze pápa által kirendelt „inquisitio Sanctitatis”-nak jegyzője volt, hihetőleg a váci káptalannak tagja. Ime tehát egy magyar írónak neve és munkája a XIII. század utolsó negyedéből; mert az említett inquisitio 1276-ban járt el, megvizsgálván Margit élete viszonyait, tetteit és érdemeit, s kihallgatván a tanúkat a „példák,” azaz a csodatételek felől. Ez a munka, természete és rendeltetése szerint, latin nyelven volt írva, mert a pápa számára készült, s inkább bő és terjedelmes tudósítás vala, a szent nyomozás eljárását és eredményét foglalván magában, mintsem életrajz. — Bossányit Garinus 1340-ben, Ranzani Péter (ki Mátyás udvarában élt, 1480—1490.) és mások követték.

Mikor készült a magyarul irt legenda? ez vala Toldy értekezésének másik része. A magyar legenda, a mohácsi ütközet után, a Margit szigetről Nagy-Szombatba s onnan Pozsonyba a Clarissákhoz került. Jelenben két példányban van meg, s ha jól fogtuk fel az értekezőt, ki terjedelmesebb munkájának sok részleteit nem olvashatá fel, e két példány, egy forrásnak köszöni létét. Az egyiket 1766-ban Kollár Ádám, a bécsi udvari könyvtár igazgató-

ja, iratta le magának, a másik Pray birtokába került, a ki azt ki is adta. A Pray codex hihetőleg 1510—20 közt iratott le, még pedig egy régibb codexből, a melynek ő magyarságát el-elhagyja. Pray után más birtokos kezébe jutott, kitől Jankovics Miklós vette meg, a kinek könyvtárával együtt a nemzeti muzeum tulajdonává lett. Egyik másolata 1630 körül készült, s ebből iratta le magának Kollár Ádám 1766-ban. Ezen, a könyvészetet s a könyvek kutatójának érdekeit nagy mértékben kielégítő történet még nyomósabbá teszi a kérdést, hogy mikor iratott az eredeti ő magyar legenda? Toldy az 1306. évet mondja annak, a melyben azt írták, mert akkor újra sürgeté Robert-Károly király Margit szentesítését. S erre belső tanúságok is vezetnek. — A magyarul író Bossányi terjedelmesebb latin munkáját követvén, sok helyiségnek megváltozását említi, a mely legfeljebb 30 év alatt történhetett meg. Az élők még tudják vala, mint voltak a körülmények 1276-ban. Az eredeti legenda tehát nem készült közvetlenül 1276-ban, mint Horváth István állította. Kár, hogy csak az 1510—20 között tett átdolgozás, s nem az eredeti fogalmazás jutott reánk. Egyébiránt így is legbecsesebb ereklyéinkhez tartozik a legenda, nem csak nyelvészeténél, hanem azon történeti tudósításoknál fogva is, a melyeket benne találunk.

Végén azt a nevezetességet is megemlíti Toldy, hogy szent Margitnak saját irodalmi munkája is meg van a bécsi könyvtárban, még pedig olasz fordításban, mely bizonyosan az eredeti latin után készült (mert sz. Margit igen jártas vala a latin nyelvben), s a melynek becsét az a tény is bizonyítja, hogy olasz nyelvre lefordították. Az értekező utóbbra halasztja e munkának beható ismertetését.

A gróf Teleki-féle drámai pályázat eredményéről tett jelentés volt egyik főtárgya a f. martius hó 20-án tartott akadémiai ülésnek.

A bíráló bizottság tagjai voltak az Akadémia részéről: báró Kemény Zsigmond tiszt. tag elnökle alatt Berczy Károly és Pákh Albert lev. tagok, s a nemzeti színház részéről: Egressy Gábor és Benedek József.

Pákh Albert bízott meg a jelentéstétellel.

Itt közöljük jelentését:

„A kihirdetett program szerint az 1864. évi Teleki-díjra versben írt szomorújátékok (tragoediák) pályáztak. A bizottság az Akadémia titoknoki hivatalától 17 pályaművet vett át. Ezen pályaművek között a 12. számú „Frangepán Erzsébet,” prózában van írva; továbbá a 14. számú, „Sejanus,” nem tragoediának, hanem általánosságban drámának van nevezve, s azonkívül szintén prózában van írva, a mi a pályázati szabályokkal, melyek a drámai középneveket kizárják, s versekben írt műveket követelnek, világos ellentétben állván, e két mű a pályázattól önkényt elesett, s a bizottság figyelmén kívül maradt.

„Voltaképen tehát 15 drámai mű lépett a verseny sorompói köze, ellátva ama szabályszerű külső kellékekkel, melyek a pályázatra

följogosítják. E 15 darab túlnyomó része, számszerint 12, históriai tragoedia, még pedig 9 magyar, 3 idegen tárgyú. Van ezeken kívül 3 társadalmi szomorújáték, melyek tárgyai napi életünkbeli meritvék.

„Mielőtt a bizottság megállapított ítéletének előadásába bocsátkoznám, szabad legyen az ideai pályázat általános jellemzéséről néhány észrevételt előrebecsátanom. Ha mindenekelőtt a pályaművek számát nézzük, akkor a jelen pályázatot, más évekhez mérve, midőn rendesen csak 4—6 mű jelent meg a küzdőterén, kedvező eredményűnek, s a drámaügy iránt növekedő érdekeltséget tanúsítónak kell kijelentenünk. Más kérdés: vajjon e szép szám művészeti belérték szempontjából is nevezhető-e örömdetes eseménynek? A bíráló bizottság azon nézetben van, hogy e tekintetben is kissé kedvezőbben szólhat jelentése. A versenytéren megjelent drámai művek között most is van ugyan több oly darab, mely a legprimitívebb kezdés és tehetetlen szárnypróbálgatás nyomait hordja magán eleitől végig; most is van olyan, mely nem egyéb, mint kényelmes dilettantismus formátlan időöltése; vannak régi ismerősöktől származó, fárasztó és unalmas modorosságok, chablonszerűségek, — de van ezúttal a lelkiismeretes komoly igyekezetnek, tehetségnek és jártasságnak több oly nyoma, mely az eddigi drámai pályázatok jótékony hatásának látszik végre némi bizonyosságul szolgálni. A bizottság tagjai e művek olvasása közben úgy sejtették, mintha itt-ott új erőket látnának feltűnedezni, kik bátor szívvel és önbizalommal törnek a cél felé, hogy a diadalt előbb vagy utóbb kiküzdjék. S valóban, az volna a legvigasztalóbb nyereség, ha az akadémiai újabb drámai pályázatoknak már e néhány évi gyakorlat után is egy reménynyel biztató, drámairó új sarjadékot sikerült volna előteremteni. Addig is, míg e részben az idő meghozná gyümölcseit, a jelen pályázat általános jelleméből is kiindulva, örömmel kecsgetjük magunkat ily kilátásokkal.

„Áttérve a pályázat részleteire, a tek. Akadémia indokoltnak fogja találni, hogy a bíráló bizottság mindenekelőtt a históriai tragoediák felé fordúlt figyelmével, még pedig különösen a hazai tárgyak felé. Múltunk eseményeinek s ismert alakjainak föllevenítése, s általában a históriai háttér sokkal alkalmasabbnak látszik a tragoedia céljainak elérésére, mint a drámairó által alkotott, pusztán képzeleti alakok és események. Előszeretettel nyúlt tehát a bizottság a históriai tragoediák után, de épen mivel oly fontosságot tulajdonít azoknak, nagyobb szigorral is. Ily szempontból indulván ki, a 12 históriai színmű között csak kevés köthette le állandóan a bizottság figyelmét. S aránylag legmeddőbb volt aratásunk a hazai tárgyú tragoediák között. Nem mintha nem látnók itt a komoly törekvés nyomait, különösen más évek eredményéhez mérve (midőn abszolút becsü mű több ízben nem találtattott), — de a bizottság azon nézetben volt, hogy a sok sikertelen, gyakran botránkozttató kísérlet után, miket e részben hazai színpadainkon kifejtve láttunk, itt az ideje, hogy múltunk eseményeinek feldolgozása körül

drámáiróink működésében nagyobb szigor és óvatosság uralkodjék. Mert valóban nem csak a kritika, hanem már a közönség kebléből is emelkedtek hangok azon bántó és szégyenítő tény ellen, hogy annyi ú. n. eredeti történeti drámánkban a historiai igazság, s a múltunk iránti kegyelet rovására, valódi bűnöket látunk elkövetni. Vegyük csak például hazai drámáink történelmi alakjait. Fel lehet talán tenni, hogy e haza közügyeinek vezérférffiai, kik egy évezreden keresztül fenn tudtak tartani és kormányozni egy országot, sőt kik egyes időszakokban hang-adó szerepet játszottak Európa népei között, hogy ezek bizonyosan bírták mindannyiszor az illető korszak műveltségét s az annak megfelelő külső modort. És mégis, minő stereotyp bárgyság és együgyűség vonúl végig nemzeti drámáink legnagyobb része alakjain! Más irodalmak hason tárgyu drámáihoz képest minő nyers primitivségben vannak előállítva azok a hajdani magyar királyok, magyar országnagyok és államférfiak — a kisebb rangú népről nem is szólva! — Mintha az volna a föladat, hogy az akkori országnagy minél inkább megközelítse egy mai paraszt alakját és modorát, külső és belső együgyűségében. — A jelen pályázat hazai tárgyu tragoe-diáinak egy részét is érik e vádak, még azokat is, melyeknek más-különbön ügyes szerkezete és külső simasága gyakorlottabb kéz mű-vét árulja el. (Ezek leginkább „II. István,” „Dicsvágy és szerelem,” „Kálmán”). A mit oly gyakran láttunk már szin-padunkon, az a jelen pályázat művei között is előkerült, hogy egy 20—30 férfi és nőszemélyből álló darabban alig gyönyörködhattunk egyetlenegy okos vagy becsületes emberben, — s ez az, a mit his-torikai drámákban végre restelni kezd a közönség aesthetikai és haza-füti érzése egyaránt! Nem vesztegetnénk e tárgyra annyi szót, ha nem látnók, hogy e gondolkozás- és tanulmányhiányt eláruló modor kisebb-nagyobb mértékben még olyanoknál is feltalálható, kik évek óta némi drámáirói nevet bitorolnak. Nem kétszeres, széptani és po-litikai, bűn-e ez? Nem kegyetlenség-e, múltunk emlékeit, nagy ne-veit, intézményeit így lábbal tiporni?

„A hazai tárgyu történelmi tragoe-diák között kettő vonta ma-gára leginkább a bírálók figyelmét. Az egyik a 8-ik számú „Jó szán-dékok,” a másik a 13. számú „Bűn és bűnhődés.” — A „Jó szándékok” leginkább azért ébreszté fel a kíváncsiságot, mert, — a mint szerzője az előszóban kijelenti, — a mű már a múlt évi, ered-mény nélkül maradt gr. Karácsonyi-féle díjra is pályázott („II. József császár” czím alatt), s ott dicsérettel lön kitiintetve. Szerző az akkori bírálók megjegyzéseit meghallgatva, művét — mint mondja — azok szerint újra dolgozta, s a jelen pályázatra ismét benyújtá. A darab-nak ily módon történt újra megjelenése ellen a pályázati szabályok értelmében kifogást tenni nem lehet. Azonban e színművet olvasva, azt kell hinnünk, hogy egy rövid év leforgása alatt is nagyot halad-hat némely ága az irodalomnak, s a pályaművek bece is csak rela-tív. Azon darab, mely a tavalyi pályázatban (hol különben abszolút

becsü mű nem találtatván, (a jutalom ki sem adatott) dicsérő megemlítést nyert, a jelen versenyen csak némi külső erényeivel, nyelve és versei simaságával, dictiója szabatosságával vonta magára a figyelmet. Mint compositiót, több más darab igen sokban múlta felül. Legelhízottabb a mű főalakja, a ki nem más, mint II. József császár, még pedig mint reformterveinek áldozata! Elég legyen ez eszmét egy szerűen megérinteni, hogy a tárgyválasztás hálátlansága első pillanatra kitűnjék. Alig képzelhetni, mikép sikerülhetne a szerzőnek, tragoediája hőse iránt jelen alakjában és közönségünk érzületével szemben, részvétet ébresztetni — a mi pedig csakugyan fő feltétele volna drámai hatásának? De a drámai alkotás egyéb kellékeire sem volt elég tekintettel a mű szerzője. A cselekvény fejlődése igen lassú és vontatott, a figyelmet nem feszítő; a jellemrajzok, a fellépő magyar és német államférfiak alakjai elmosódtak, kidomborodni nem képesek, sőt egy előkelő magyar hölgy szerepe nem csak lélektanilag indokolatlan, hanem a botránnyal határos. Igen valószínű, hogy a tragoedia egy ismeretes gyenge német regény alapján készült, s nem akarom kétségbe vonni, hogy valamint e regény, úgy talán e tragoedia is némi sensatiót volna képes előidézni Lincz, Grätz vagy Brünn színpadain, miből azonban még semmimésem következik azon közönségre nézve, mely „a Lajthán innen“ éli saját világát. Talán nem foglalkoztunk volna oly sokáig e darabbal, ha ismételt megjelése által mintegy ki nem hívja az újabb bírálatot

„A másik hazai tárgyú tragoedia, mely nagyobb figyelmet ébresztett — mint említém — a 13. számú „Bűn és bűnhődés.“ Nem mintha a drámai kellékeknek nagyobb mértékben felelne meg, de feltűnt benne bizonyos szerkezeti könnyűség, s itt-ott egyes jelenetek festői berendezése. A tragoedia hőse Nápolyi Johanna, s tárgya az Endre herczegen elkövetett gyilkosság és ennek megboszulása I. Lajos magyar király által. A hősnő rajzában a szerző határt és féket tartani nem tudott, s a cynismussal határos azon igyekezete, hogy Johannából egy emberi és női érzéstől teljesen megfosztott szörnyeteket, valódi tigrist és hyénát alkothasson. Más részről a Nápolyban megjelenő magyar király hadseregének nyugodt, méltóságos magatartása igen jó hatású ellentétet képez. A cselekvény menete is érdekfeszítő, eléggé fokozatos, s végre gyorsan lefutó. Egyébiránt ki kell jelentenem, hogy e mű leginkább akkor érdemelne nagyobb figyelmet, ha valamely fiatal tehetség műve volna; ez esetben a jellemfestés túlságait és áradozásait, egy higgadtabb jövő reményében, örömet bocsátaná meg neki a kritika.

„Az itt meg nem nevezett többi hazai tárgyú tragoedia legfeljebb egyes sikerültebb részletek által kötö le a figyelmet, de, mint drámai egész, komolyan szóba sem jöhettek, úgy, hogy a mi a magyar históriai drámákról fennebb általánosságban volt mondva, kisebb nagyobb mértékben azokra is ráillik.

„Áttérek az idegen tárgyú tragoediákra. Az ezen osztályba tartozó 3 darab között szintén kettő ébresztett nagyobb figyelmet. Az egyik a 3. számú „Strafford, tragoedia 4 felv. az angol történetből.“ Ez ketségtelenül egyik legérdemesebb műve a jelen pályázatnak, azonban a mily érdekléllyel olvasták a bizottság tagjai, épen oly hamar készen is voltak ítéleteikkel. „Strafford“ nagy gonddal, határozott műérzékkel és stylistikai szabatosággal írt, s dialogusokba szedett történeti tanulmány Anglia vallás-villongásai korszakából, a kerekfeji puritánusok idejéből; felette tanulságos, jelene-tekbe öntött történelmi olvasmány, de egész szerkezeténél fogva nem drámai mű, annál kevésbé tragoedia.

„Az idegen tárgyú második mű a 6. számú „Heródes, tört. szomorújáték 5 felv.“ a jelen pályázat egyik ékessége, s általában oly mű, mely drámaíródalmunk mai viszonyai között öröndetes számot tesz. Az érdekes darab a zsidó nemzet történetébe nyúl vissza, előidézi a Makkabéusok és Iduméusok harcát Judaea uralmaért, azon időket, midőn ez már Róma jármát érezte. Látjuk a galilaeai helytartó, az erőteljes Heródes küzdelmét Jeruzsálemben, ki féktelen nagyravágyástól tűzve, erőszakkal és fortélylyal kieszközli, hogy Hyrkánus zsidó király és főpap az ő alárendeltje legyen, sőt a városba rontó hadseregének védpajzsa alatt maga magát kiáltja ki egész Judaea helytartójának. — Szónoklatával, csábszavaival és fenyegetéseivel nem csak halálos ellenségét, a Makkabikat hódítja meg magának, hanem elbűvöli az ellenséges király kellemdús, ábrándos leányát, Mariámnát is, a ki a hajthatatlan keménységű férfiú nevévé lesz. Mariamna ezen lépését nagy aggodalommal nézi anyja, a királyné, ki elborzad azon gondolatra, hogy fájának, nemzetének esküdt ellensége zárja karjába az ő leányát. De Mariamna a szelid női érzelmek mellett hősi elszántsággal is látszik bírni, s térdre hullva esküszik anyjának:

„ — — míg e szívben egy csöp vér marad,
A Makkabik hű vére lesz az!
S bár lenne ő, szívem szerelme, ki
E névre, vérré kart emelne: én
Azt nem hagyandom boszulatlanul!“ (II. felv.)

De a mint nő Heródesben a szerelem lángja, szintűgy növekedik keblében a gyűlölet is nevének faja, a Makkabik iránt. Egy helyen nyíltan bevallja szándékát:

„ — — — — — míg a világ
Egy Makkabit tart, én nem alhatom
Nyugton. Nekik mind veszni kell. Vagy én,
Vagy ők!“ (III. felv.)

E két alak, Heródes és Mariamna, képezi a tragoedia hőseit — tűz és víz egyesülése ez, mely előbb utóbb egymást emészti fel.

kivégeztetést palotája ablakából nézve, mint valami gyöngye idegzetű modern lovag, végképen megtébolyodik, s a lelkiileg meghalt, öröngő Heródest, magánkivüli állapotban vezetik el a színpadról a jo- gaikba visszalépő Makkabéusok. — A függöny legördült, s a néző azt kérdi: miért kellett a szertelen gögnek és becsvágynak szerelem által bűnhődnie? Miért kellett egy oly vad indulatú embernek ily gyöngéd érzéssel megáldva lenni? S miért kellett e nőnek, kitől a darab ele- jén kifejtett jelleménél fogva azt vártuk, hogy a boszúló angyal sze- repét fogja játszani, miért kellett e nőnek oly passiv megsemmisülés- sel végződnie, általában miért lakolnia?

„Heródesnek ezen, lélektanilag nem indokolható végső felvo- nása az, a mi e mű iránt a részvétet csökkenti, s a jelen versenymű- vek között másodrendűvé teszi. — Egyébiránt oly historiai és iroda- lomművészeti tanulmányok gyümölcse e tragedia, s az egész mű in- ventiójában és oekonomiájában oly rendezési ügyesség, s egyes jele- netekben az öntudatos erő és tehetség oly örvendetes jelei mutatko- znak, hogy a bizottság e művet drámairodalmunk valódi nyereségének tartja, s midőn dicséretre méltó n a k nyilvánítja, egyszersmind a nemzeti színpadon előadását is óhajtja.

„A historiai tárgyú műveken végig menvén, hátramaradt még a 3 társadalmi szomorújáték. S ki hitte volna, hogy e hármas szám- ban, melynek ketteje minden kritikán alóli, tehetségtelen csinálmány, épen itt találjuk fel az idei pályázat szerencsés nyerőjét? És pedig valóban így van. A bíráló bizottság tagjainak túlnyomó többsége a 10. számú, „A fény árnyai“ című eredeti szomorújátéknak ítélte oda az idei pályajutalmat. Indokainkat ép oly természetesenek mint igaz- ságosaknak fogja találni a tekintetes Akadémia.

„A fény árnyai“ című szomorújáték tárgya napjaink éle- téből van merítve, s mélyen belenyúl társadalmi viszonyaink fájós részeibe. Egy, születésénél fogva és vagyoniilag előkelő fiatal magyar birtokos, egy könnyelmű, fegyelmezetlen, szenvedélyes jellem, nagy vígan, fényben és pompában éli világát Párisban nejével együtt, a ki egy elszegényedett családú francia marquisnő, ki nevét és fényes rangját hozta cserébe férje gazdagságaért. Míg a férj milliói tartanak, addig nincs baj: a nő boldog e fényben és szórakozásokban, melyek életének egyedüli céljait képezik. De jönnek a leverő hírek. A pazar- lás következményei hamarabb beállanak, mint képzelték volna. A dol- gok odáig fejlődnek, hogy nem marad egyéb hátra, mint a világvá- rost és ennek zajos életét elhagyni, s a francia menyecskével — bár akarata ellenére — Pestre, sőt még innen is tovább, egy magyaror- szági falu ezernyi kényelmetlenségei közé költözni. A mint e viszonyok változnak, s a fellők tornyosulnak, szintoly arányban nő és fejlődik az idegen légkört megszokni nem tudó nő démoni jelleme, mi azután mindkét félre nézve szomorú katasztróffal, a darab két fő alakjának teljes megsemmisülésével végződik. A nem kölcsönös, igazi vonzal

mon, hanem külső érdekeken alapuló házassági viszony erőszakos szétrobbanása méltóan fejezi be az érdeket folyvást ébren tartó művet.

„Dióhéjban előadva ez a darab lefolyása, melynek alapeszméje, mint látjuk, nem újdonsága által lep meg; a darab érdeme csak az eszme feldolgozásában kereshető. E mű szerzője nem jár fellengző régiókban, sem az ihlettség fokai nem oly magasak nála, hogy benne egy rendkívüli tehetség lappangását sejteneők, de azzal vigasztalhatja magát, hogy művének nincsenek is oly nagy tévedései és hibái, mint p. o. „Heródes“-nek. „A fény árnyai“ (címének látszólagos logikátlansága mellett) ügyes kéz által rendezett, valódi színpadi ott-honossággal jelenetezett és kikerekített drámai mű, mely külső, belső viszonyaiban a mai idők bélyegét s különösen a mai francia drámai iskola hatásának nyomait viseli magán. Ha nem oly magas benne a költői ihlettség, mint talán kívánni lehetne, még e részben is a mai kor szüleményének tekinthető. Az igaz, hogy mind előjön benne a legprózaibb drámai eszköz: adósság, váltó, csőd, bukás, öngyilkosság, örültség stb.; de, fájdalom, nem ezek e a mai társadalmi élet tragikai eseményeinek főtényezői? A kérdés itt csak az lehet: vajjon ezen ingredientiaák az életből hiven vannak-e átvéve, s ügyesen, drámailag felhasználva? S e kérdésre is kedvezően hangzik válaszuk. E szűkebb keret közé szorított szomorújáték, az ő egységes szerkezetével, gyors drámai menetével, egyes jeleneteinek megrázó hatásával, s az egyes alakok kidomborodó jellemrajzával mintegy előre látszik biztosítani a színi előadás sikerét. S a bizottság e darabban látja legszerencsésebben elérve azt, a mi a gr. Teleki-féle pályázati szabályokban feltételül van kitűzve, hogy: a belérték mellett a színszerűség is tekintetbe véssék.

„Mennyiben gazdagodik e mű által az irodalom? — e kérdésre is bátran elmondhatjuk azt, hogy e mű drámairodalmunk mai színvonalán áll, ámbár kétségtelen, hogy a színpadnak lesz benne nagyobb nyeresége. A színi hatás kiszámítása ugyan igen csalékony alapokon nyugszik, s e tárgyú jövődőlgetések már gyakran vallottak kudarcot: mindazáltal valószínűnek tartom, hogy „A fény árnyai“ előadatása után a részrehajlatlan kritika szava körülbelől így fog hangzani:

„E mű a modern iskola és világnézet kifolyása, a mai kor és felfogás gyermeke, annak jó és rossz tulajdonaival együtt. Már csak változatosság szempontjából is jól tette ez idén az Akadémia, hogy a sok historiai kísérlet után végre az élet tragicumára is átvitte az írók és közönség figyelmét. A jelen mű szerzője a kisebb genre-k ügyes mestere; a nagy talentom erőteljes vonásai hiányoznak ugyan nála, de van kifogástalan szabályos technikája, phrasis nélküli, egyszerű, átlátszó stíljje, élénk menetű dialogusa, a szenvedélyesebb helyeken emelkedettebb hangja; s általában igénybe van véve e darabban a drámaírás művészetének minden hatásos, apró mesterfogása. A komoly kritika visszaútasítja ugyan az ily apró mesterkedéseket, de a

siker előtt szemet nem húnyhat, sőt azt elismerni s méltányolni kénytelen.“

„Nézetem szerint körülbelöl ezt fogja mondani „A fény árnyai“ról a méltányos kritika.

„Röviden összefogva a mondottakat: a pályabíró-bizottság a „Heródes“ című történelmi tragoédiát dicsérettel megemlítendőnek és színpadi előadásra alkalmasnak, a „A fény árnyai“ című társadalmi szomorújátékot pedig az idei 100 aranyos pályadíjjal ki-tüntetendőnek ítélte.“

Felbontatván a jutalomra ajánlott pályamű jeligés levele, abból Szigligeti Ede neve tűnt elő.

Ezen ülés után az akadémia, a palotába költözés ideje alatt, ápril 24-éig szünetelt.

Ápril 24-én tartatott az első ülés az akadémia palotája üléstermében. Összes és osztályülés volt. Az összes ülés főbb tárgyairól közelebb. Ezúttal csak a (philos., törv.- és történettud.) osztályülésben tartott előadásokat említjük meg.

Szilágyi Ferencz lev. tag tartott emlékbeszédet Tunyogi Csapó József lev. tag felett. Tunyogi Csapó József szül. 1790. okt. 24-én Krémeren Krasznamegyében; tanulását azon falu iskolájában kezdette, folytatta Zilahon az ottani latin kis iskolában, 1804-ben pedig Kolozsvárra ment, hol 1808-ban deák lett; hat év alatt a philosophiai, jogi és theologiai tudományokat végezte. 1814-ben a kir. kormánysszékhöz, s még azon évben a kir. táblához is fölesküdt, s két év múlva a szokott ügyvédi censurát díszéretesen letette s tovább is szolgált a kormánysszéknél. 1818-ban az erdélyi ref. főconsistoriumtól jogtanárnak jelöltetett ki azon biztosítással, hogy az első ürességbe jövő tanszékre kineveztetik, a mi 1820 elején Bíró Ferencz halálával meg is történt. Tunyogi tapasztalás kedvéért néhány hónapig Pesten és Bécsben mulatván, azon év sept. 7-én jogi tanszékét, a törvénytudományok hasznát ismertető beszéddel elfoglalta. Jogtanári hivatalát 28 évig buzgón és szorgalmasan folytatta. 1823-ban az erdélyi reform. főconsistorium titkárává és előadójává neveztetett ki, azon nevezetes időszakban, midőn a nevezett egyházi főtanács belszervezetében és viszonyaiban főkép 1827 és 33-ban nevezetes és nagy horderejű átalakulás történt. Tunyogi 15 évig folytatván e hivatalát, 1838 elején attól fölmentetett. Időközben az 1834-ki híres erdélyi országgyűlésen Közép-Szolnokmegye egyik követe volt. B. Wesselényi Miklós ajánlására választatott meg 1832-ben a m. tud. akadémia lev. tagjává. Az 1848. év jogtanári pályáját megszüntette, azután inkább gazdasággal, nevezetesen selyemtermeléssel foglalkozott, s azt az iskolában tanította is. Tunyogi 1858-ban hunyt el.

Az emlékbeszéd második része az erdélyi jog történetét az iskolában és irodalomban adta elő, s első szakaszában az erdélyi jog történelmével és viszontagságaival az iskolában, tehát az erdélyi jogi

tanfolyamokkal foglalkozott; a másodikban azon jog bibliographiáját rajzolta századonként főbb vonásokban.

Az erdélyi jogi tanfolyamokat és ezek fölállításának idejét illetőleg, ezek közül a legelsőt Kolozsvárra a ref. főiskolában állították föl 1733-ban. s ide első jogtanárnak ugyanez évben Huszti András lón kinevezve, ki az oderai Frankfurtban a híres jogtudós Heineccius Jánostól hallgatta volt a jogot. 1734-ben be is iktatott tanszékébe. Egyelőre lakása az iskola épületében, évi fizetése pedig 100 frt és 5⁰ véka buza, a melyet csakugyan két év múlva 300 frtra szaporítottak. Huszti Andrásnak van egy maga idejében dicséretesnek mondható jogi munkája, e cím alatt: „Jurisprudentia transilvanico-hungarica,” mely N.-Szebenben 1742-ben jelent meg. Ennek bevezetése: az „erdélyi magyar nemes ifjúság-”hoz intézett oratioja élte sorsára igen végzettjeljes befolyást gyakorolt. Huszti ugyanis feleségül egy kath. nőt vevén el, ezért, mint Bod Péter írja, a papok censurája alá esett, s hogy ez ötet zaklató egyházi fenyegetéért a papokon hoszút álljon, említett egyébiránt szabadon írt oratiojában oly tanokat állított föl, melyek az akkor Erdélyben a praedestinációnak szigorúbb értelemben vett hitágazatával össze nem fértek. Azt a tudomány és fölvilágosodott protestantismus értelmében megczáfolták, a mit a ref. státus akkori hitbuzgó előljárói vallásos sérelemnek, sőt az egyház megháborításának tekintettek, s az igen orthodoxus püspök Deáki Fülöp József ezen orationak Szebenben nyomtatása felől értesülvén, Husztit a főconsistoriumnak bepanaszolta, a könyv lefoglalását indítványozta, s szerzőjének példás megbüntetését kérte. Huszti az ugyanez évben Déván tartott zsinat elébe idéztetett, hogy a könyvében ellintett tévtanokra nézve feleljen, de nem jelent meg. Könyve egy enyedi és egy kolozsvári tanár s két papból alakult bizottmány által megvizsgáltatván, s az egyházra nézve sérelmesnek és botrányosnak ítéltetvén, Huszti formaszerint excommunicáltatott, s hivatalától fölfüggesztetett; ügye pedig a N.-Szebenben tartott ref. főconsistorium ülésébe tétetett át, hová Huszti megidézttetvén, személyesen meg is jelent. A főconsistorium elnöke, gr. Bethlen Ádám, kormányzéki titoknak, Alvinczi Gábor sugallásai által félrevezetve, Huszti könyvének 950 darab kinyomatott példányát lefoglaltatta, s ő maga a főconsistorium ülésébe behivatván, ott különböző zaklatások, kényszerítések, erőltetések között a praedestinatio felől írt véleményeinek visszahuzására erőltettetett, s egy elibe adott visszahuzó és esküformula aláírására kényszerítettett, melyet Huszti az első nap állhatatosan mint lelkiismeretével össze nem férőt, aláírni vonakodott, s a rajta elkövetett erőszak ellen tiltakozott; de másnap kivülről is rá gyakorolt befolyás következtében tovább nem állhatott ellen, s bizonyos záradékkal az eleje adott formulát aláírta. E záradéknak értelme az volt, hogy ő bizonyos tartalék-gondolattal, vagy mint maga mondta, in contrarium írta alá a formulát, hogy azzal perének némileg függőben maradását eszközölje. Ezzel azon aláírást

kijátszani, s mint maga is mondá, a püspököt megcsalni vélte; minden esetben oly jellemtelen és következetlen cselekedet, a mivel a rajta esett jogtalan és méltatlan bánás némileg megérdemelte. Huszti hivatalába többé vissza nem állhatott, s később a katolikus hitre tért, és sok viszontagság és szerencsétlenség után 1755-ben bevégzte nyomorult életét.

Huszti után 16 évig volt ürességben a kolozsvári iskolánál a jogi tanszék; 1758 elején Csomós Mihály foglalta el, ki 1796-ig folytatta hivatalát, de nem igen volt tekintélyes jogtanár. Az utána következő Bíró Ferencz (1796—1802-ig) a tizenhét első évben mint jeles és sokoldalú műveltséggel bíró jogtudós nagy haszonnal és a rábízott ifjúság szép előmenetelével tanított, de lábfájásból következett s gyógyíthatlanná vált betegség által elgyengülvén, utóbbi éveiben, ámbár buzgósága nem csökkent, tanításának a mondott okért kevesebb sikere volt. Bíró idejében történt, hogy a természeti jog a többi hazai jogtanulmányoktól elszakasztatván, a philosophiai tanszékhez csatoltatott. Bíró F. 1820 elején történt halála után foglalta el a jogi tanszéket Tunyogi. Neki egy kis nyomtatott czikke van e czím alatt: „*Compilata és approbata constitutiók Erdélyben,*“ a „Közhasznú ismeretek tárának“ 3-ik kötetében, továbbá néhány a selyemtermelésre vonatkozó czikk is jelent meg tőle a kolozsvári hírlapokban. Igen szép, s az erdélyi fejedelmi kor diplomatiájára és történeteire vonatkozó oklevél gyűjteményt hagyott hátra, melynek megvásárlása felett az erdélyi muzeum-egylet s az örökösök közt a kívánt egyetértés még nem jött létre.

Említeniünk kell itt azon körülményt is, hogy Erdélyben ugyan csak legelőbb a kolozsvári ref. iskolában a reformátusok egyházi jogát 1835-ben Salamon József theol. tanár kezdette tanítani. Az egyházi jog 1839-ben az egyh. főtanács rendeletéből is a tantárgyak közé soroztatott. Salamon J. a göttingai egyetem által az 1837. jubilaris évben theol. tudor czímmel földiszittetvén, ez alkalomra írta s azon egyetem theol. karának ajánlotta az erdélyi ref. egyház történelmét, s jogi viszonyait előadó jeles munkáját.

A második kolozsvári jogi tanfolyam volt az, mely az akkori róm. kath. egyetemen 1774-ben Mária-Terézia rendeletére állítatott föl. A jezsuiták eltörlése után, 1776-ban ez egyetem a kegyesrendiekre bízott. Addig csak philosophiai és theologiai facultás volt; a jogi és orvosi ekkor lőnek ott megalapítva. A jogi tanfolyam három évből állt, s először négy tanárt neveztek ki. Mindenik elébe szorosan ki volt szabva, hogy micsoda kézikönyvet kövessen. — II. József császár alatt a kolozsvári egyetem nagy változáson ment keresztül. A császár Pestről 1786-ban kelt rendeletnél fogva „a fölöttébb rossz lábon álló egyetem“ ezen rangját elvesztette s akadémia, később lyceum czímet nyert. A császár azt is meghagyta, hogy az intézetnek igazgatója többé ne legyen „gavallér“, kik a tanulmányokat nem értik s csak zavart szoktak előidézni; egyszersmind el lőn rendelve,

hogy a további intézkedésekre nézve a kir. kormánysszék jelentést küldjön föl. E tudósítás folytán II. József ez év decz. 6-án kelt rendeletével, azon tanintézet N.-Szebenbe áttételét, vagy valamely magyarországi iskolával összekapcsolását parancsolta, s csak a kormánysszék és udv. kanczellária erélyes, de tiszteletteljes fölterjesztése bírhatta rá a császárt, rendelete visszavételére. Így is a Kolozsvárt meghagyott akadémia belső szervezetében nevezetes változások történtek. Kivált a jogi tanfolyamot illetőleg. Az egyházi jog a tantárgyak közül ki lön hagyva, az egyik tanszék eltörölve, a jogi tanfolyam 2 évre leszállítva s a megmaradt 3 tanár közt fölosztva.

E jogi iskola belételeből még megemlítjük, hogy 1814 ben I. Ferencz Párisból küldött kir. rendelete a kolozsvári lyceumban osztrák jog tanszékének felállítását kívánta, valamint hogy Bécsben is az erdélyi magánjog taníttassék, de ez pénzalap hiánya miatt fogantatba nem mehetett.

1846-ban pedig több, tulajdonkép a joghoz nem tartozó tudomány, péld. term. tudományok, mezői gazdászattan tanítása kihagyatott, ellenben egy új tanszék állíttatott föl, a statistica-, s a kath. és prot. egyházi jogtan tanítására. Ugyancsak 1846-ban el lön határozva a jogtudománynak magyarul tanítása; kettő kivételével, miket Banó akkori tanár adott elő, s az ő vonakodása következtében, hogy magyarul tanítani nem akart, vagy tán nem tudott, ezek latin nyelven tanítása tovább is meghagyatott.

Az unitariusok főiskolájában a jogi tanfolyam csak egy évig (1847—8) tartott.

A Kolozsváron kívül levő ref. jogakadémiák és a n.-szebeni luth. jogi tanfolyamokról előadó csak keveset, inkább az alapításokra vonatkozó körülményeket mondhatta el; az érdemesebb tanárokat megemlítette, különösen kiemelve Dózsa Elek jogtudort és tanárt Maros-Vásárhelyt.

A nagy-szebeni ev. lutheranus jogakadémia 1844-ben állíttatott föl 4 tanárral s két évi tanfolyammal. — 1851-ben cs. k. állam-jogakadémiává alakíttatott át, 6 tanárral és 3 évi tanfolyammal.

Az 1848-ki események után Erdélyben mindenik ref. jogi iskola megszűnt s a kolozsvári kir. lyceumbeli jogi tanfolyam is elenyészett. Az 1860. októberben történt fordulat következtében az erdélyi ref. főconsistorium a négy főiskolában a jogtanítást helyreállította, két évi tanfolyammal, de a M.-Vásárhelyt 1864-ben tervezett 4 évi tanfolyamú, teljes jogakadémia felállításá elébe még eddig el nem háritott akadályok gördültek. Ellenben a kolozsvári kath. kir. jogakadémia 1863. decz. elején, 3 évi tanfolyammal és 6 tanárral újra megnyíttatott.

Az utolsó szakaszból, az erdélyi jog bibliographiájából, melynek bevezetését az erdélyi jog alakulása s a jogi munkák történelme képezi, értekező igen keveset olvashatott föl. Abban, mint mondta, az erdélyi jogra vonatkozó munkákat századonként összeállította, s a nevezetesbeket vázlatosan ismertette is.

IRODALMI SZEMLE.

LEGÚJABB ÚTAZÁSI IRODALOM

Közép-ázsiai utazás, melyet a M. T. Akadémia megbízásából 1863-ban Teheranból a turkman sivatagon át a Kaspi tenger keleti partján Khivába, Bokharába és Szamarkandba tett és leírt Vámbéry Armin. Pest, Emich Gusztáv tulajdona. 1865.

Az angol kiadáshoz, mely annyi érdekléssel fogadtatott az utazási művekben gazdag angol irodalomban is, mind *style*, mind külső kiállításra nézve, méltó az Emich nyomdájából kikerült magyar kiadás. Tudományos nyomozásainak előadását későbbi, önálló dolgozatok számára tartá föl szerző, — a jelen műben, a nagy közönség számára, utazási viszontagságait beszéli el, igen sok becses adalékot nyújtván Közép-Ázsia népei ismertetéséhez. Utazónk a hősies önfeláldozásnak nem mindennapi példáját adá, oly úton járva, melyeken előtte aligha járt európai (nem az utazás végpontjait értjük), folytonos küzdelemben az elemekkel (az égélj, a sivatag) s a merőben más szokású, erkölcsű szilaj vad törzsek közt, kik előtt európainak lenni már halálos bűn, folytonos életveszélyben. A dervis szerep, melyet tökéletesen játszott, s nagy nyelvtalentuma mentették meg. A mint utazónk elhagyja Persiát, azonnal feltűnik Turan ellentéte Iránnal. Utazónk rendre apró vonásokkal, melyek együtt igen érdekes és tanulságos képet állítanak elénk, folytonosan kiemeli, minden alkalommal feltűnteti az ellentétet. Könnyű volna e vonásokat egybeállítva, fölmutatnunk e képet: azonban hiányoznék vázunkon az a közvetlenség, az a friseség, mely az eredeti művet, érdekessége mellett, egyszersmind oly vonzó olvasmánygyá teszi. — x.

Die preussische Expedition nach Ost-Asien. Nach authentischen Quellen. I. Band. Mit XII Illustrationen und II. Karten, Berlin, 1864.

A német hajók néhány év óta mind sűrűbben látogatták meg Sina és általában Kelet-Ázsia kikötőit. A porosz kormány tehát azon

volt, hogy a kelet-ázsiai kormányokkal kereskedelmi szerződésekre léphessen s a fő kikötőkben diplomatiái képviselőket nevezhessen ki. Azért 1859-ben eltökélte egy tekintélyes expedíciót indítani az indiai és sinai tengerekbe. Az expedíció fejévé gróf Eulenburg Frigyes neveztetett ki, hogy mint rendkívüli követ és meghatalmazott minister a sinai, japani és siami udvaroknál működjék. Neki Meklenburg-Schwerin, Mecklenburg-Strelitz és Bréma, Hamburg meg Lübeck is küldtek meghatalmazásokat. Arkona gőzös-corvette, Thetis vitorlás fregatte, Frauenlob hadi schooner, egy szállító hajó s még egy gőzös rendeltettek az útra. Frauenlob hajó 1860. szept. 2-án Singapore közelében egész legénységével együtt odaveszett. Később még az Elba hajót küldték utánuk. Az expedíció hazaérkezte után a kormány elhatározta az útazás eredményeit közrebocsátani, és pedig három külön munkában. Az egyik munka az útazást beszéli el, s ennek első kötetét mutatjuk be. A másik munka az expedícióban részt vett szaktudósok tudományos dolgozatait foglalja magában; végre a harmadik munka nagy tájképekből áll, s ezíme: „Ansichten aus Japan, China und Siam.“ Az idézett munka első kötete leginkább Japant ismerteti. Alkalmilag egyet mást közölni fogunk belőle.

Meine Wallfahrt nach Mekka. Von Heinrich Freiherrn von Maltzan. 2 Bände. Leipzig 1865.

E munka szerzője az arab életet akarta alaposan tanulmányozni, azért azt tette, a mit Vámbérynk is tett, azaz: mohammedánusnak adta ki magát. Egy jámbor arab, Abd-er-Rahman segítségére volt, s így meglátogathatta mind azon helyeket és köröket, hova különben keresztyén ember nem férkezhetik. Azért 4 évig elhalasztotta munkája közrebocsátását, mig nem biztos tudomást vett Abd-er-Rahman haláláról. Mert az arabok, ha megtudták volna, hogy egy igazhitű földijök egy hitetlen európaiat a szent helyekre elvezett, bizonyosan kegyetlen bosszút állottak volna rajta. A könyv igen sok érdekes adatot foglal magában kivált az arabok erkölcsi és vallási életéről, s a régi és új földírat köréből. Az elbeszélésekbe néhány arab költemény is van közbeszőve, német fordításban.

Naturgeschichtlich medicinische Skizze der Nillaender. Von Dr. R. Hartmann. 1. Abth: Geographie und Naturgeschichte der Nillaender. Berlin. 1865. Verlag v. Friedrich Schulze.

Szerző, báró Barnim Adalbert expedíciójában mint orvos vett részt s Alexandriától kezdve a Niluson felfelé a berthá-négerek tartományáig útazott. Barnim 1860-ban az úton meghalt, és csak Hartmann érkezett vissza Európába. Az expedíció útazását már előbb bocsátotta közre, a jelen munkában nem csak a maga tapasztalatait, hanem más útazók leírásait is egybefoglalja, s egész éjszakkéleti Afrikát írja le természettudományi és orvosi tekintetben. Kivált az eddig megjelent első szakasz a nagyobb közönséget is fogja érdekelni.

IIUNFALVY JÁNOS.

JOGTÖRTÉNETI TANÚLMÁNYOK A MAGYAR VÁRMEGYÉK SZERVEZETÉRŐL.

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

IV. A MEGYÉK AUTONOM SZERVEZETÉNEK KORA.

(Folytatás.)

2.) *A tiszttakar alakult nevezés és választás által.*

A gyűlésekről való szakaszban tüzetesen fogok szólni arról, mily nagy kiterjedésben fejlett ki a megyei közönségek selfgovernmentje a török uralom idejében. Hogy azon körülmények közt a megyei autonomia tényezői a hatalom elosztásában nem hozhattak mindent tisztába, magától értetik. Már fennebb előadtam, és e helyen ismét szőnyegre fog kerülni, hogy a XVI. század az alispánságot a főispánság hátrányával léptette előtérbe. Ekkor folyt a főispánok és a megyei közönségek közt az alispáni választás körül is az ellentétes politikai küzdelem, és ez utóbbiak előnyére ütött ki. És mégis voltak a megyei Karok és Rendeknek kedvező ilyen constellatiók mellett, a megyei jogkörnek bizonyos határozottan megszabott ágai, melyeket birtokukba keríteni soha sem törekedtek. Itt most csak egyet említek meg: a tisztválasztásra vonatkozó főispáni jogkört, értvén ez alatt annak kitzuzését, megtartását, vezérlését, a törvényes vagy szokásos választási részvétet stb.

A tiszttikarba két út vezetett: választás és nevezés.

Szólok előbb a választásról. Ennek főtárgya az alispánság volt. II. Ulászló törvényének—1504: 2. — kétes kifejezése, mint már megjegyzém, okul, alkalmul, vagy csak ürtigyiül használta-tott arra, hogy az alispánok megválasztása iránt a főispán és megyei közönség közt eltérő véleménykülönbségek és szokások támadtak. A törvény nem mondott semmit arról, mily modorban, mily arányban kell egymás iránt viszonylani azon részvétnek, mely az alispánok megválasztásában a két tényezőt, a főispánt és a választó megyei közönséget illeti. Fennebb mondtam azt is, hogy a különböző ellentétes fölfogást hosszú ideig éles municipalis viadal követte, és pedig a főhatalom részéről reactionarius irányban, a Karok és Rendek részéről pedig számbeli túlsúlyra törekvés által, hogy így tényleg meg legyen oldva a kétely. Majd csaknem fél századig tartott ezen viszály a nélkül, hogy rajta az 1548: 70. t. czikk gyökeresen segített volna; mert ekkor is csak a főispánok említett reactionarius túlkapása ellen emelt gravamen lőn megszűntetve, de a választási közösség elve ezúttal sem nyert praecisiót. Azonban a megyei közösségek kitartása a vívmányt ezeknek juttatá; a kormány pedig ebben megnyugodott. A XVI. század második felében a tisztújítók részvétét egymás mellett békés megállapodásban szemléljük. A szokás erre nézve kétféleképp fejtett ki: úgy mint némely megyékben a Karok és Rendek három vagy négy személyt terjesztettek föl a főispánnak, ki azok közül kiszemelte az alispánt. Ilyen választási mód divatozott például Mosonyban és Zemplénben *). Másutt, és ez volt a szokottabb gyakorlat a megyékben, a főispán három vagy négy tagot ajánlott (candidált), a megyei közönség pedig választott közölök **).

Hogy a szolgabírák és esküdtek választásában nem csak a régi szervezettű, hanem az autonom megyékben is a főispánok elő-

*) Miksa főherczeg és cseh király 1558-ban mint Mosonymegye főispánja így ír „Ex Literis . . . intelleximus vos juxta mandatum nostrum . . . congregatos fuisse et certas personas, quae ad officium Vice-Comitis istius Comitatus Mosoniensis idoneae viderentur nominasse . . . Inter alios visus est nobis aptior ad hoc officium Egr. Volfg. Romy, eapropter tamquam supremus comes illum vobiscum una in Vice-Comitem eligimus.“ Közlötte Gyurikovics György. Századunk 1842. jun. 13-iki 46. sz.

**) Barsmegyei jegyzőkönyvek.

jogos részt nem vettek, vagyis: hogy se ők nem candidáltak, se a Karok és Rendek által magoknak nem candidáltattak, hanem azok közvetlenül a megyei közönség választásától függöttek, nem csak a régi törvények, 1435: 2., 1486: 8. és 9., 1527: 1., 1528: 4., és az 1548: 42. t. czikkek, hanem a gyakorlat is bizonyítja. Hoztam fel fennebb példákat arra, hogy a XIV. század elején a csallóközi nemes és nem-nemes közönség maga választott magának szolgabírákat. Mátyás korához érve, igen nevezetes példával ismertetett meg bennünket néhai Gyurikovics György szorgalmas jogtörténelmi búvárunk. Szerinte a pozsonyi alispán, a király és főispánja nevében felszólítja a mátyusföldi nemességet, hogy magok közül szolgabíróvá választszanak *).

A többi megyei tisztviselők is a XVII. század végeig, illetőleg az 1723: 56. és 1729: 15. t. czikkek hozataláig mind jogilag, mind tényleg a megyei közönség közvetlen választásából nyerték állásukat, a nélkül, hogy a főispáni ajánlás szabott volna ezen választásnak határokat. Az 1504: 2. és 1548: 70. t. czikkek a főispánnak csak az alispánság választásában engedvén részt, más hivatalokról hallgatnak, de hallgatnak a főispánok választási részvételéről minden más régibb törvények is, és ezen hallgatás értelmét az 1723: 56. t. cikk világosan megfejtette, midőn az alispáni választás közösségét a többi hivatalra is kiterjeszté.

A megyei hivatalba jutásnak másik útja: a főispáni kinevezés. A főispánok az autonom szervezet kora előtt, mikép már előbb taglaltam, udvarbíráikat, R.-Károly király idejétől pedig II. Ulászló törvényeig az alispánokat is, mint helyetteseiket, egyszerűen kinevezték, vagyis egyedül magok, a megyei közönség befolyása nélkül, választották; épen úgy, mikép az mostanig is az angol megyei selfgovernmentben több hivatalra nézve gyakorlatban maradt. Az 1504: 2. t. cikk óta ezen kinevezési hatalom jogilag megszűnt, és az 1548: 70. t. cikk alkotásaig, mint sérelem, tehát nem jogilag, hanem csak tényleg fentartá magát; azontúl a törvényesség rendes vágásába jött az alispáni választás. Az 1723: 56. t. cz. minden megyei hivatalra kiterjesztette ugyan

*) Az 1464-iki átirat így szól: „acceptis praesentibus in antefatum Districtum Matyusfelde Congregationem generalem . . . tandemque et Sedem Judiciariam . . . proclamari et per dictos nobiles quartum Juditium inter eos eligi et statuere faciatis.“ Közlötte Gyurikovics, ugyanott.

a főispáni candidatiót, de nem adott a főispánoknak különös előjogot bármi megyei hivatalt kinevezés által betölteni; sőt ugyanazon 56. t. cikk, Varasd vármegyének szokását, miszerint ott a főispán a megyei tiszteket maga nevezte ki, kivételnek mondja, és eligazítását a törvény rendes útjára bízta; hihetőleg azért, mert ama gyakorlat privilegiumon alapúlt és pör tárgyává tétetett. A tisztújítás addig, míg a tisztikar a maga eredeti egyszerűsége és csekély száma mellett maradt, míg minden teendője az volt, hogy egy vagy két alispánt, egy jegyzőt, négy szolgabíró, hat vagy tizenkét esküdtet, összesen tehát kisebb megyében tizenkét, nagyobb megyében legfőlebb húsz tagot válasszon, dolgát könnyen és hamar végezte; nem is nyújthatott tehát alkalmat arra, hogy a törvényes választási jog és gyakorlat ellen nyirbáló változások intéztessenek. Mindez a török uralom megszűntével, illetőleg a szathmári béke után másképp alakult. De messze vezetne annak taglalása, mily körülmények használtattak föl arra, hogy a szaporodásnak indúlt tisztikar választási jogköréből foglалások történtek.

A hol a haza polgárait minden cselekedetökben a közjó lelkesíti, ott kevés törvény elég arra, hogy kölesönös tisztelet és jóakarát uralkodjék a kormányzók és kormányzottak között; ott van a hatalmas kapocs, mely a nézetkülönbség esetében is összetart. Van okom a megyei autonom szervezet korának három századát ezen oldalról dicsőíteni, még pedig annál méltóbban, minél nagyobb veszélyek voltak azok, melyekkel a lét és enyészet közepett kell vala a hazafiaknak szünetlenül vívniok. És a tisztújítás vonatkozó egyszerű törvény, a minden oktató rendszerezést nélkülöző, a megyei közönségeket a företlen ösvényeken szerencsésen átkalauzolta. A patriarchalis életnek valóságos képmása tárul föl előttünk, ha azon kornak megyei jegyzőkönyveit felnyitva, benézünk a tiszti építő-székek belsejébe. Hogy ezt a szíves olvasónak a maga egész teljességében megmutathassam, kénytelen vagyok tartósb türelmét igénybe venni, a mennyiben nem elég egyes tisztújításokat elbeszélni, hanem egy hosszabb időszak folytonos évlánczolata lehet csak alkalmas a kellő meggyőzés eszközésére. Tanulmányom tárgyát Bars megye jegyzőkönyveiből merítettem, még pedig kiszemelvén olyan érdekes félszázadot, mely alkotmányos ellentétek, három válságos forradalom, és a török uralkodás által igazán tanulságos.

Kezdem a század megnyitásától, az 1600-ik esztendőből. A tisztikar szolgálati ideje, mely ekkori törvény szerint csak egy évre terjedett, lejárván, az a pütkösd utáni közgyűlésen szokás szerint lemondott. Ezt a tisztviselők búcsúzásának hívták atyáink, és mivel nemzeti szokás volt olyankor az emberi gyarlóságokért, melyek a legjobb akarat mellett a balandókat bármily állásban is követik, a megye közönségét megkérlelni, ez okért a jegyzőkönyvek mindannyiszor, a búcsúzás mellett a bocsánatkérést is megszokták volt említeni. Még egy idetartozó műszavuk volt őseinknek: építő-székek mondták élő nyelven, mit mi tisztújításnak neveztünk. Visszatérve a honnét távoztam: Bars megyében akkoron Dobó Ferencz, a híres egri hősnek fia, főispánkodott, és mivel jobban szeretett Sárospatakon, ez is birtoka lévén, lakni, mint itt, az említett búcsúzó gyűlésen jelen nem volt. A megye közönsége, tisztelvén a főispáni jogokat, nem ereszkedett a tisztikar lemondásának elfogadásába, hanem marasztá azt, míg a főispán kezébe tehetné, vagy tisztújítás tartatnék. A marasztásnak, mint máskor előbb és utóbb, úgy most is kívánt foganatja volt. Mindezekről a főispánt kitaníták a megyei Karok és Rendek, és építő-széket kérelmeztek. Dobó juniusban eljött a gyűlésre tisztújítani, és a leköszönő alispán Bossányi András helyére, kit tavaly kényszerítve odaültetett a megye, négy tagot ajánlathat (candidatióba) hozott. Közölők a békésen és nyilván kijelentett szavazatok többségével, hatvanból harminczöttel, Kosztolányi László választott meg alispánnak. A szavazás ez időben a legkritikább tünemények közé tartozott; visszatérek még alább reá.

1602. évi sz. Margit előtti pénteken, a neveztem főispán távollétében, a megye közönsége az alispáni üres székbe, a szintén jelen nem levő Zmeskal Iroszlót határozta ültetni. Mi tudtára adatván, a július 18-kai gyűlésen megjelent, és mivel a Karok és Rendek kívánságukat ismételték, a választást elfogadta, a főispán pedig a kért megerősítést, a megyébe alakuldé. Dobó Ferencz ez évi szeptemberben meghalálozván, az imént választott alispán ez eseményt arra akarta fölhasználni, hogy nem lévén főispán, neki sem lehetne alispánkodni; kérelme tehát az: mentsek föl hivatalától. A Rendek azonban ezen okoskodást, mely a régi közjog szabályán alapult, nem tartván helyesnek, a vonakodót tisztje folytatására

utalták. Ezen kérdés a kormány elé került, és helytartói leirat által 1603. január 7-én akkép lön eldöntve, hogy az alispán főispáni üresedés alatt is köteles szolgálni; de, tette hozzá, hogy ily esetben a királyi kamara gyakorolja a főispáni teendőket. Más helyen megfejtettem már ezen különös tüneményt.

1603. évi szent Bertalan utáni pénteken — üres levén a főispáni szék — a kinestári felhatalmazás erejével építő-széket tart a megye közönsége, az előbbi tisztikart újra megválasztottnak nyilvánítván, mit a királyi kamara jóváhagyott.

1604. évi július 8-án alispán és tisztikar lemondanak. A Karok és Rendek elismerve hű szolgálatjokat, marasztják az újon kinevezett főispán Dóczy András megérkeztéig. A várt főispán az aug. 10-én tartott gyűlésen személyesen megjelent ugyan, de nem tisztújítani, hanem a marasztást hozzájárulásával, miben szép szavak és kérelem sem hiányzott, meghosszabbítani. Nem azon viszonyok szerint kell ezen dolgokat megítélni, melyeknek mi valánk még tanúi. A megyei szolgálatnak azon napokban, melyeknek rajzát adjuk, nem voltak semmi anyagi vonzalmai, sőt inkább a hivatal minden tekintetben terhes és viszontagságos föladatnak tartatott. Csak a nemzet őrszellemé eszközlé, hogy a közjóra és a haza szeretetére hivatkozásnak volt annyi ereje, hogy a kiktől áldozat követeltetett, meghajoltak előtte; és ezen áldozat a megyei szolgálat volt, még pedig nem mulékony évekhez kötve, hanem nemzedékről nemzedékre átszállva. De menjünk tovább.

1605. évi augusztus 2-án Dóczy főispán Boeckay által a főispánságból letéteték, ki, míg mást nevez, magának tartá a főispánságot, az alatt pedig a vármegyét vagy alispánja megmarasztására, vagy másnak választására útásítá. Ennek következtében az

1606. évi január 5-kei gyűlésen az előbbi egész tisztikar alispánostól marasztatott. A koczka fordult, és a juliusi gyűlésen búcsúzik a tisztikar. A kormányilag visszahelyezett főispán augusztus 3-án gyűlést és építő-széket tart. Az önként lelépett előbbi alispán helyére Szüllősy János közakarattal választatik; a többi tisztviselők részben maradtak, részben másokkal váltattak föl, mi teljes csend és rendben végződött.

1607-ki aug. 2-án az alispán és tisztikar búcsúznak. Irni fog

erről a megyei közönség a távollevő főispánnak és kéri fogja, hogy tartsa, a törvényes idő lejárván, építő-széket, addig pedig maradjon helyén a tiszttakar. Nem kegyosztás levén az, mint már mondtam, hanem teher és áldozat; azért a jegyzőkönyvekben a kérelmezők részén most és mindig a Karok és Rendek, a kéretek részén pedig a tiszttviselők állanak. Dóczy főispán levelében maga is marasztá a búcsúzókat, kik a zavaros idő múltáig szolgálatuk folytatását megígérték.

1609. évi vízkereszt utáni pénteken gyűlés tartatott, hol a tiszttakar lemondását nyilvánította; de mivel a főispán most sem volt jelen, a megyei közönség a marasztás szokott orvosságához folyamodott. Általában nem tudok esetet, hogy a megyék a törvény betűihez kötötték volna magokat; és akár a választók, a főispán távoztában, elfogadták volna a lemondást, akár a búcsúzó tiszttviselők a tőlök kívánt hivatalfolytatást megtagadták volna.

1610. évi szent Egyed utáni pénteken a főispán személyes elnöksége alatt közgyűlés volt; és mivel a tiszttakar, több évi szolgálatát elégalve, lemondott, az alispán pedig végleg búcsút vett, a főispán, kinek katonai állása távoztást parancsolt, az egykor alispánkodó Zmeskált az építő-szék tartásával megbízta, általadván neki az alispánságra ajánlottak — candidáltak — névsorát. A fölolvastott nevek közt a jelen nem levő Kálnay Ferenczé is találtatván, közakarattal alispánnak választatott. Ő azonban nyomós okokkal mentette magát, míg a megye közönsége a törvény bírságával fenyegetődött. Az innét támadott izgalom eredményre nem vezetett, és a megye közönsége nem hagyhatván továbbra — a főispán távol laktánál fogva is — a vármegyét alispán nélkül, Mászlik Albertet kiáltotta ki közakarattal alispánul, ki habár szintén erős okokkal tudott szabadkozni, mégis aztán a közkivárat nyomásának engedett. Az imént támadott izgalom eredményre nem vezetett, hogy a megyei közönségek a főispánokra nem olvasták soha, pedig tehették volna, a törvény szavait. Ezek személyes részvétet parancsolnak. De a megyék engedékenysége türt a főispánoknak, hogy a tiszttűjtási jogot magán képviselőkre és megbízottakra bízták. A főispánok ezen elnézett gyakorlatnak napról napra tágabb kiterjedést adtak oly annyira, hogy efféle missiók — mint alább látni fogjuk — néha az illem határait is átlépték. Folytassuk:

1611. october 13-án az alispán és a tisztikar lemondásukat, melyre a törvény évenként figyelmezteté, a gyűlés előtt kijelentik, de ismét a főispán távollétében maradásra biratnak. Időközben az alispán meghalálozott. Ez okon

1612. évi május 10-kére a főispán közgyűlést és építő-széket tűz ki, nem jelenhetvén meg azonban, átküldé az alispánságra ajánlottak (candidáltak) névsorát, mely a jegyző által fölolvastatván, Liphay Imre, ki már előbb Hontmegyében alispánkodott, közakarattal Bars megye alispánjának megválasztatott. E derék hazafi emlékezetének már fennebb néhány érdemlett meleg szavat szenteltem.

1613-tól fogva 1619-ig évről évre — mint törvény és szokás hozták magokkal — búcsúzott az alispán és tisztikar; de a vármegye közönségének hazafias felszólításaira, melyek se kérelmekben, se ígéretekben soha nem fősvénykedtek, mindenkor helyeiken maradtak; csak egyes kilépők vagy megholtak helyébe ültettek a választók a legközelebbi építő-székeig, póttagokat. Más helyen tüzetesen értekeztem a megyének ezen időbeli viszonyairól, és kiemeltem azon varázserőt, mely képes volt a főispán folytonos távollétében — kit katonai magas állása Szathmártt és Kassán leköttött — ennyi önmegtagadást önteni a tisztikar és a megyei közönség keblébe.

Liphay Imre alispánt az ország Rendei 1619-ki juliusban a portára nemzeti követül rendelvén, előbb, hogysem oda indult volna, gyűlést tartott, és mind maga, mind vele az egész tisztikar búcsúzott. Itt volt az ideje, hogy a főispán most már valahára építő-széket tüzzön ki. Nem tehette. Már kitörőben volt Bethlen támadása, és a kassai király-képére, mikép akkor a tábornok Dóczyt nevezték, válságos napok nehezettek. Igen, de Liphaynak menni kellett, és tisztújítás nélkül az alispáni szék üresen marad vala. Ily zavarok közt Forgách Zsigmond, az ország nádora utasítá Bars vármegyéet, hogy Liphaynak visszajöttéig más alispánt válaszszon. De mikép? hiszen főispánja már Bethlen foglya volt, tisztújítást tehát nála vagy küldöttje nélkül nem lehetett tartani. A megyei közönség azt hitte, hogy ily körülmények közt a távozó alispánt hivatalától föl nem mentheti, mást helyére nem választhat, és míg a török fővárosból visszatér, csonka tisztikarával vároban fog maradni,

Mikor aztán 1620. jan. 30-án Liphay Imre Konstantinápolyból hazájába visszajött, a Bethlen-forradalmat egész kiterjedésében találta. A főispán erdélyi fogságában rövid időn meghalt, helyette pedig egy rész sem nevezett ki más utódot. A megyei kormányzás gondjai tehát az alispánra nehezedtek és ő azt három év folytán jelesen teljesítette.

1622-ben december 22-én Forgách Miklós átveszi a főispánságot. Az 1623. évi sz. Bálint utáni pénteken a tisztikar szokott okon és módon lemond; de mivel az új főispán nem volt jelen, a lemondás nem fogadtatott el. A nemsokára tartott másik gyűlésen a főispán megjelent, az ismételve búcsúzó tisztikart azonban kérve kéré, hogy helyét tartsa meg. Maradott.

1624-ben a szokott idő elteltével bejelentett búcsúzást a megye közönsége tudatja Forgáchesal, kinek válasza szerint a Karok és Rendek ne kiméljék hazafiúi kérelmököt addig, míg az alispánt maradásra nem bírják. Ez sikerült, és azzal a többi tisztviselők maradása mintegy magától értetődött. Az alispán csak igen rövid időre ígérte maradását. A következő gyűlésből tehát átirat intéztetik a főispánhoz, tartson építő-széket, és a vármegye régi szokása szerint az alispáni hivatalra a megye nagy birtokosai közül hármat ajánljon és választás alá terjeszszen. A felszólító irat elment ugyan a főispánhoz, de ő tábornoki állása által Kassán levén lekötve, mint egykor Dóczy, a megyébe nem jöhetett. Azért

1625-ben a tisztikar szokottan búcsúzik és elbocsátását komolyan sürgeti. Mit tehettek a KK. és RR., nem levén köztők Forgách, mást, mint azt, mit már annyiszor: várjanak és maradjanak, volt a viszonzás. Az alispán irányában a marasztás minden kigondolható érveit kellett ezúttal kimeríteni, hogy visszavonulási szándokát legalább kis időre meglágyítsák.

1626-k június 18-án Liphay végkép és megmásolhatatlanul lemond az alispánságról. A főispán megjött és a várva várt építő-széket megtartá. Az üres alispánságra hármat ajánlott. Közölők egyenlő akarattal, mely közfelkiáltásban nyilvánult, Szelezsényi István lön választva, a többi tisztviselők megerősítettén.

A következő évben a búcsúzó tisztikar helyén marasztatik.

Hanem 1628-ban az ürességbe jött alispáni hivatal tisztújítást igényelvén, a főispán által négy ajánlott közül Bossányi Mihály választatott alispánná.

1629-ben a búcsúzó tisztviselőket, a távollevő főispánnak mentő, és a megyei közönséget azok marasztására útasító levele folytán, maradásra bírták a Karok és Rendek.

Így folynak egész 1636-ig az évenkénti búcsúzások és marasztalások. A jeles alispán megtartásában Forgách és a megyei közönség semmi szép szavakat nem sokaltak. Meglevén az alispán maradása nyerve, a tisztikar maradása is meg volt nyerve.

Forgách Miklós 1636-ban meghalálozván, árván maradt kiskorú fia Ferencz örökölte a főispáni széket. Kiskorúsága idejére Apponyi Balázs mint helyettes küldetett a megye kormányzására. Azonnal építő-széket kellett neki tartani, mert Bossányi Mihály az alispánságról végkép lelépett. A megye uri rendei minden főispáni ajánlás nélkül, az üres helyre egy szóval és akarattal Szobonya Pált választották.

1637-ben Apponyi halálával a helyettség Eszterházy Pálra, füleki kapitány és altábornokra ruháztatott. Ezen katona ember is keveset foglalkozhatott a megye ügyeivel, ritkán hagyhatta el hadi állomását, és azért jó hasznát tudta venni a reábízott megye tisztikara szokásos marasztásának, melyhez járulását mindenkor készségesen tudatta. Így folytak alatta a dolgok egész 1643-ik.

1643-ban Forgách Ferencz elérte nagykorúságát és a megye kormányát Eszterházytól átvette. A következő esztendőben Szobonya alispánnak szokott búcsúzását jegyzőkönyvünk magyar szövege így fejezte ki: „minthogy a nemes vármegyének főispán urunk ő nagysága az mái napot terminálta volt tisztviselők választására; az hegyentúl való processusból nem compareáltanak; ő kegyelme (t. i. Szobonya) magára nem assumálja az tisztet per anni curriculum; hanem főispán urunk ő nagysága más terminust profigálván, addig a terminusig gondját viseli a nemes vármegye dolgainak.“

Azonban a főispán az 1644. máj. 19-én tartott gyűlésre az elefánti paulinusok vicariusát azon megbízással küldé, hogy maga súlyosan beteg lévén, nem jöhetett el a kitűzött építő-székre: ez okon más rövid időre kénytelen azt hallasztani. Junius 30-án tehát Bossányi Gábort indította a gyűlésre tisztújítási meghatalmazással, ki a háborús idők nehéz viszonyaira figyelmeztetvén a megye Karait és Rendeit, kijelenté, hogy szabadságukban áll a tisztikart új vá-

lasztás alá venni, vagy marasztani. A Karok és Rendek ez utóbbit tették.

1645-ben a főispán különösen kiemelve azt, nehogy a tisztújítás által a közügyek e válságos időben szenvedjenek, a búcsúzó tiszttakar marasztását tanácsolá, mely el is fogadtatott. De Szobonya alispán július 30-án meghalálozván, az e napon tartott gyűlésen a jelenlevő KK. és RR. addigis, míg maga rendje és módja szerint rendes alispán (ordinarius, a jegyzőkönyv kifejezése) fogna választatni, Péli Nagy János szolgabíró az alispánságra helyettesítették; mit a főispánnal tudtván, kérték, tartson építő-széket.

1645-ki szeptember 14-én a főispán komornoka által küld a gyűlésnek levelet, melyben tisztválasztani hívta föl a megye közönségét. Az alispáni hivatalra ajánlottak névjegyzéke (signatura, mond a protocollum) külön volt a komornok által a Karoknak és Rendeknek kézbesítve, és négy tagott tartalmazott, kik közül Török Zsigmondot választák alispánnak, a többi tisztviselők pedig megerősítették.

A mozgalmas idők, Eszterházy nádor halála, a főispán meggyilkolása, a vallási heves surlódások, kivették a megyét rendes állapotjából. A tiszttakar búcsúzása szünetel. Lippay Gáspár, a primás öcsese, kire aztán a megüresült főispánság ruháztatott, a marasztalási szokást ismét életbe hozta. — És ime a kitűzött fél-századon végig tekintettünk.

Elég ennyi, hogy világos legyen, hogy azon korban, melyet imént ismertettem, nem a törvény rideg szava, nem a jogok és kiváltságok szigorú őrzése, hanem az idő viszontagságaiból merített opportunítás és patriarchai szellem adtak őseinknek irányt. Így volt ez akkor más megyékben is, hol a török uralom a megyei közéletet egészen el nem nyomta.

Előttünk, kik a megyei tisztújítások minden szörnyeit végig éltük, valóban kedves képekben jelennek meg oly építő-székek, melyek a tanácskozó gyűlések higgadt és békés modorában, tehát minden összecsődítés, pártoskodás, erőltetés nélkül folytak le. A közakarat rendszerint komoly felkiáltás által nyilvánult és a szavazás akkor nagy ritkaságok közé tartozott. Az alispánságra levén fektetve a választásoknál a legnagyobb súly: a szavazásnak úgyszólván csak ez volt kivételes tárgya. Bizonyára sem Szirmay An-

tal Zemplénben, melynek minden jegyzőkönyveit gondosan átfor-gatta, sem én Barsban a török uralom végéig egy esetre sem akadtunk, hogy alispánságon kívül más megyei hivatal szavazásra került volna.

És mivel még ma is tanulságos az építő-székeken akkoron teljesített szavazás: szabadságot veszek magamnak egy-két példát a szíves olvasó elé vezetni. Barsmegyében, azon hosszú időszak alatt, melyet ismertetünk, csak három tisztújításnál szavaztak a Karok és Rendek, még pedig egyedül az alispáni hivatalra. Az első 1576-ban történt, mikor a megye egyik főbirtokú tagja, Tapolcsányi János, ki Hrussó váruradalmát, melyből most három van alakítva, magáénak mondotta, és a hadi pályán is, mint több erősség kapitánya, tekintélylyel birt, az 1573-tól szolgáló Szelezsényi Gáspár alispánt bántalmazva, tisztújítást sürgetett. A főispán Dobó Ferencz kitűzte azt keresztelő szent-János születése utáni péntekre. Akadályozva levén a főispán, maga helyett Korpádi Pál lévai várnagyot küldé személyét képviselni. Markalis gyűlésre, milyennek ezen építő-szék volt hirdetve, három ezüst gira birság alatt, minden a Karok és Rendek sorába beírott tag tartozván megjelenni, a megnyílt ülést a névsor számbavételével kezdették meg. Kitént, hogy harminczhatan elmaradtak, és kilenczvenen vannak jelen. Amazokra a birsági elmarasztaló ítélet azonnal kimondatott és a D ű l ő l e v é l (végrehajtási rendelvén, E x m i s s i o n a l i s) meg lőn írva. A választásra menvén át a KK. és RR., minden főispáni ajánlás nélkül, az alispáni hivatalra megkezdették a szavazást. Nyilvános volt ez és a protocollumba egyenkint följegyeztették. Eredménye: nyolczvan szó Szelezsényi Gáspár mellett, kilencz ellenében. A Tapolcsányi felekezet tette ezen utóbbi kisebbséget; a másik nagy többség soraiban pedig a főispán, az esztergami érsekség, főkáptalan, az országkerületi fő- és alkapitányok képviselőit, a megyei úri rend (mágnások) és a közép nemesség embereit, az egész tisztikar hozzájárulásával találjuk följegyezve; sőt még a Tapolcsányi családnak két tagja is ehhez tartozott. Az alispán megválasztását követé a többi tisztikaré, és pedig minden szavazás nélkül. Szelezsényi hitét letevén, ilyen indítványokat hozott szóba: 1) Maradhasson addig alispán, meddig neki és a vármegyének tetszeni fog. 2) Hogy az igazságot a hatalmasok ellen is kiszolgáltatthassa, a főispán és a vármegye védje és pártfogolja

minden bántalom ellen. 3) Fizetéséről gondoskodják a vármegye közönsége. Legyen az száz magyar forint, melynek felével, mint eddig a nemesség, másik felével a főispán, ki már három évre hátrálékban van, köteles lesz; ha nem, a főispáni részt is a nemesség viselje. 4) Ha a megyei adó beszedésével és kezelésével tovább is terhelik, a Kálnay Albert alispánságában divott díjt szedje, vagy pedig soros pénzszedőket rendeljen a megye. 5) Az általa eddig, beszedett és kezelt megyei adópénzekről szóló számadásait mentől előbb vizsgálják meg a KK. és RR. — Tanácskozás alá vétvén ezen indítványok, a végzés következőkép alakult: az első nem fogadták el; csak egy évre terjedőnek mondván ki a választást; helyesen, mert így szólt a törvény. A 2-ik indítvány helyesletett. 3-ra: a tiszti díj felét a nemesség, mint eddig, fizeti; a főispáni illeték iránt csak közbenjárást, nem pedig kötelezést vállal. 4-re állandó külön pénzszedőt fognak nevezni, ezen teher hát nem lesz vállain. Végre az 5-re: választmány küldetik ki, mely a jövő gyűlés előtt az alispáni számadásokat megvizsgálja.

Három esztendő elteltével még egy utóhangja nyilvánult azon pezsgő állapotnak, melybe egy büszke olygarcha hozta múltkor a választó megyei közönséget. De mind ezen, mind a huszonnégy évvel később, 1600-ban, az alispáni hivatal betöltésénél igénybe vett szavazáson szép szerével és hamar átestek a választók.

Ezen példák a kisebb megyék egyikéből valók. Nézzünk még az ország nagyobb megyéi valamelyikében körül. Álljunk meg Zemplénnél, melynek múltját a derék Szirmay Antal levéltári adatok nyomán jelesen megírta. Harmadfélszázados időszaktól csak két esetet hoz föl, hol a tisztválasztásnál ellentétes nézetek merültek föl. Első 1558-ról való. Ekkor Wiczmány Mátyás a kiskorú főispán Drugeth Miklós gyámja és helyettese lépven hivatalba, tisztségát tartott, melynek eredménye Hosszúmezey Balázsnak alispánná választása volt. Nagymihályi Pongrácz János, két fivére nevében is, mind a helyettest, mind a választott alispánt mellőztetni kívánta. A jelenlevők nagy többsége ellenben a választást érvényesnek állítván, döntött. A másik esetet 1673-ra teszi Szirmay, mikor Putnoky Ferencz és Szentiványi Mihály közt a rendes alispánságra megoszlottak a nézetek és szavazásra kerülven, százhá-

rom szó az elsőnek, hatvankilencz az utóbbinak jutott; mi ily nagy megyében csak százhetvenkét választóra mutat *)

Még e gy meghíúsult zempléni választásról értesít az „Erdélyi Történelmi Tár“-ban kiadott sárospataki krónika, melyről, mivel, meghíúsultánál fogva a jegyzőkönyvbe nem vezettetett, Szirmay hallgat. Megérdemli azonban e helyen az előadást, mert az akkori megyei életet érdekesen feltárja előttünk. Tulajdon szavait használok föl leginkább az érintett forrásnak. Így kezdi: „19. Augusti (1619) Homonnai György Zemplin vármegyének főispánja a vármegyét Terebesre gyűlésre hívja, hogy viceispánt válasszának.“ Szándéka volt Homonnainak, mi eddig nem sikerült neki, katolikus alispánt, névszerint a nagyságosok rendéből Melith Györgyöt választatni. A helybeli templomot tűzte ki választási helyül. Ezzel a krónika így folytatja: „azt ízenék: nem jó a vármegyének a templomban gyűlni, mert a gyűlésben sok egyenlenség és kiáltás vagyon néha, scriptum est autem: domus mea domus precationis est; hanem a régi szokás szerint a vármegye egy kertben gyülekezik, ő nagysága (a főispán) menjen közikbe. Azután a várba hivatá, de oda annál inkább nem menének. Bémene a gyűlésbe Homonnai, proponálá a dolgot és commendálá Melith Györgyöt a vármegyének, hogy acceptálja vice-comesnek.“ A vármegye replicálá és azt mondá: „semmiképen ő nagyságát mi vice-comesünknek nem acceptálhatjuk, mert sokan vannak közölünk szegény kézzel, és ha valami executióra ki kellene jönni, ő nagysága hintón jár, sok szolgálkkal jár, és az ő nagysága személyének és szolgálinak mivoltok szerint a szükült atyánkfiai nem gazdálkodhatnának elegendőképen (illő vendégfogadást jelent), mindenekből kifogynának, hanem a kiket a vármegye nevezett**) ő nagysága (a főispán) azok közül válasszon vice-comeset. Az úr (a főispán) semmiképen a vármegye kívánságára nem hajla, hanem Dóczyval (a kassai tábornokkal) a Melith György választását urgeálják vala. Midőn a tracta húzódnék vonzódnék, egy okos tré-

*) Ant. Szirmay, Notitia Hist. Comit. Zempléniensis 234. l. 590. §.

**) Innét azt kell következtetni, hogy Zemplénben akkor az alispán választásánál az a szokás dívott, mely Mosonyban, hogy a KK. és RR. candidáltak, és azok közül a főispán választott. Lásd: Erdélyi Tört. Adatok, kiadta gróf Mikó Imre. III. köt. 212—214. l.

fás nemes ember, Bessenyei János, részeg voltát simulálván, nagy zajjal bemegy a gyűlésbe, mondja a tolongó sokaságnak: adjatok utat és helyt, hadd menjek oda elő az urak eleibe, mert én is nemes ember vagyok, énnekem is voksom vagyon a vármegyén. Az urak hallván kiáltozását, azt mondák: ne bocsássák ide a részeg embert. Annál inkább előmenvén, mindenek hallatára azt mondá: én bizony nem acceptálom Melith György uramat vicecomesemnek, hanem ha ő nagysága ispán uram (a főispán) azt akarja, hogy nagyságos úr (mágnás) legyen a vice-comes, tehát viselje ő nagysága (a főispán) a vice-ispánságot is, de úgy, hogy csak kocsin (= könnyű szekeret jelent) járjon, csak négy ló legyen a kocsni előtt, és két csatlón álló szolgálja legyen csak, hogy, ha executióra jő ki, tehát ne essünk nagy költségbe. . . . A vármegye inhereála az ő deliberatumban és a vice-ispánság választását elhalasztá." Eddig a krónika. Szirmay szerint Melith György nem ült soha a zempléni alispánok székén; jele, hogy a főispán utóbb sem tudta érvényesíteni szándokát.

Ennyiből és ilyféleből állottak ez időben a legnagyobb választási jelenetek, melyekben a legszigorúbb bíráló sem képes az elevenebb mozzanatokon túl, bűnös visszaéléseket fölfedezni. Igaz ugyan, hogy azon szomorú idők körülményei arra kedvezően befolytak, a mennyiben a megyei hivatal akkor valóságos teher és áldozat volt, nem birt tehát különös, vonzerővel a választandók részéről, valamint más részről az is nem csekély mértékben segítette elő a választók ily dicséretes hangulatát, hogy, mikép a felhozott példák mutatják, aránylag kis számból és a sanior pars osztályából állottak. De ezen okok még sem fejtik meg egyedül a dolgot. A török uralom megszűnte és az utolsó forradalom lecsillapulta után is, midőn a megyei élet rendesebb kerékvágásba ment át, a megyei építő-székek csendes és tisztességes módon végeződtek. A mostani századot terheli egyedül az építő-székek bűnös elferdítése. De erről tüzetesen alább leszen szó hol a megyék kór-állapotjait akarom ismertetni.

3.) *A közigazgatás és bírói jog testvérisége.*

A bírói és közigazgatási tárgyak elméletileg egymástól megkülönböztetve, elválasztva nincsenek. A hol ily elkülönzés létezik

és a hatóságok szerinte beosztvák, azt csak pozitív későbbi törvények vagy szokások hozták életbe. De még ily esetben is a két hatóság anyagát teljes tökéletesen elválasztani egy eddigi emberi szervezésnek sem sikerült; mert a mondott tárgyak szakadatlan szoros folytonosságban állanak egymás mellett.

A magyar megyei tisztikarnak ily amphibialis, de természet-szerű állapotja az első állami szervezéssel egykorú. Így már Kálmán király idejében a megyei tisztviselők az I. törv. könyv 11. és 12. fejezete szerint bíráskodtak, a 79. fejezet szerint pedig az adókat szedték be; az arany-bulla is az 5., 14. és 29. czikkeiben a két hatóságot összekötötte; ily értelmük van III. Endre 1291: 16., 17. és 37. t. czikkeinek, szintén az 1298: 13., 14. és 32. törvényeknek is. Ezen nyomon ment tovább a magyar törvényhozás egész a XVI. századig, még pedig olyképen, hogy nem csak az egész tisztikar, mint testület, hanem az egyes tisztviselők is mind a két hatóság részesei voltak. Ezen kettős minőség, a tisztikar régi elemeit tekintve, milyenek a fő- és alispánok, szolgabírák, esküdtek, 1848-ig bántatlanul megállott; hanem a mondott XVI. század óta felállított megyei új hivatalok, például az adószedők, katonai biztosok, tisztii ügyészeké, stb. már csak egyes szakokra szorítottak. Az 1715: 123. t. cz. 5. §. kimondá az újabb államelvet: hogy az egymással meg nem férő hivatalok össze ne foglaltassanak. Az alkalmazás azonban fél úton maradt.

4.) *Biztosítékok.*

„Contraria juxta se posita magis elucescunt“ az emberi józan észnek helyes szabálya. Képzeljünk hát magunknak azon változások körülmények közt, melyek a török uralom, bel forradalmak és a még meg nem tisztult állami eszmék által hazánkban fejlődtek, oly megyei tisztviselőket, kiket nem a törvény köt, hanem a kormány akarata vezényel; kik nem választás útján, hanem a hatalom szavára léptek hivatalba; kik a nyilvánosság ellenőrzése alatt nem állván, elzárkozva végzik teendőiket; kik nem felelősek eljárásukért lefelé, hanem csak fölfelé; kik a károsultak által elégtételre nem szoríthatók; kik a haza polgárai sorából ki-mennek, hogy oda többé vissza ne térjenek, hanem a burocraciába olvasztassanak; végre kik számuk és díjazásuk nagysága

által sereget alkotnak és az állam pénztárát kiszivattyúzzák: képes lett volna-e a magyar nemzet a történetek ama nagy csapásait ily mostoha kezek igazgatása mellett túlélni? képes lett volna-e annyi sebekből újra felüldülni? A felelet magától jő. Hála a gondviselésnek és őseink tapintatának: hogy a megyei tisztikart nem ilyen alapokra fektették, hanem mindenben ellentétesen. Ez teszi azon biztosítékok összegét, mely a megyei tisztikarnak az autonóm szervezet korában igazi fényoldala.

A választás biztosítékán, mely a szabad és törvényes tisztújításban kifejezést nyert, átesvén, tárgyalni fogom soronkint a többieket.

a) Nyilvánosság.

A nyilvánosság egyik általános eleme a megyei életnek; úgy összeforrott vele első bölcsőkorától, hogy nélküle nincs éltető fogalma. A miket a democratszerű megyei szervezetről előbb felhoztam, arról tesznek bizonyosságot, hogy ott ugyan nagyobb tér szolgált a népelem részvételének a közügyekben, mint a későbbi szervezési változásoknál; de a nyilvánosság minden szervezési alakulás között ép és bántatlan maradott. Még a megyék aristocrata typusa is e részben a nyilvánosságnak annyira hódolt, hogy a megyei törvényszékek ajtai is, bármily nagyszámú földnép emberei-nek, ha fegyver nélkül jelentek meg és illedelmesen viselték ott magokat, nyitva állottak. 1486: 65. t. cz.

Ezen jelleg elválaszthatlan nem csak az egész tisztikar mint testület eljárásától, hanem az egyes tisztviselők hivatalos teendőit is mindig követte. Sok század szakadatlan gyakorlata az 1723: 58. t. cz. által nyert szentesítést. És ha voltak idők, midőn e leghivebb öre a törvényszerűségnek a hatalom parancsára elnémult, azon perczen a megszokott bizodalom és hit másutt keresett tárgyat.

A nyilvánosság édes testvére a szabad sajtónak; egy törzből származtak, együtt nőnek, együtt halnak meg. De ha nem jár velők karöltve a tiszti felelősség és elégtétel kötelessége lefelé, számoltatási és fenytéki jog felfelé: nincsenek betetőzve.

b) Számlatás és fenyték.

Az állam és kormányának egyik föfelügyelési tiszte a hivatalviselőket cselekedeteik és mulasztásaikért számlatolni és, ha megérdemlik, fenyték alá venni. Hazánkban a megyei tisztviselőkre nézve ezen elv alkalmazása törvényeinkbe is van foglalva. Mellőzvéen első királyaink szent István és szent László erre kiterjedő gondosságát, Kálmán törvényes intézkedései e részben is különös figyelmet igényelnek. Az I. törv. könyv 37. fejezete szerint a király a földnépének állapotjáról személyes meggyőződése által magának biztos tudomást szerzendő, a nádor társaságában megyéről megyére bejárta az országot. Mindenütt két megyei bíró (hihetőleg a főispán és udvarbírája) kíséretéhez lön rendelve azon kötelességgel, hogy a fejedelem jelenlétében a pörös felek ügyeit intézzék el. Ha ilyenkor magok ezen megyei bírák ellen panaszos hangok jöttek a király fülébe, nyomban a nádor mondott fölöttök ítéletet. E király rendszeres kormányzásának, a később keletkezett százados rendtelenségekkel szemközt, ilyen jellemző vonását is ismerjük (I. törv. könyv 79 fej.), a főispánok a királyi adót az alattok álló századosok (centuriones) által beszédetvén, évenként szent Mihály napig az esztergomi állam-pénztárba szállítani köteleztettek, még pedig a mi kellemesen meglep, írásba foglalva („sub certo scribentes numero“). Addig nem volt szabad belőle a beszédőknek vagy főispánoknak illetékeiket kifogni; hanem ott történt a Budget meghatározása („omnium partium divisio“). De ha nem volt az adó egészen beszédve, a főispán duplummal fenytettetett. Még egy különös angol szabású törvénye Kálmánnak érdemel említést: I. t. könyv 31. fejezete ez: minden bíró felelős küldöttjeért (pristaldus), az ez által okozott kárt a bíró téríti meg. Az arany bulla sem hagyta ki ezikkei sorából a megyei hivatalnokok számlatási és fenytési biztosítékát; azontúl pedig folyton folynak arra vonatkozó törvényeink. A kinek kedve tartja, megolvashatja a Corpus Juris, Vestigiák, Supplementumok, Syllogék és Aestreaék számos lapjain. Egynehányát, de csak az autonom szervezés korából valókat, például idézek:

1542: 10. t. cz. ha a királyi adó a törvény által kiszabott ideig be nem szedetik, a főispán hivatalát veszti.

1550: 22—27. és 32. t. cz. az alispán, kire akkor a rovók

mellőzésével kivételesen bízta a törvényhozás a rovásadó beszédét ezt nem teljesítvén, szintén hivatalát veszti és kétszeresen lakol.

1550: 67. t. cz. a száraz vámok iránti ítéletet végre nem hajtó főispán, a királyi fiskus részére 200 forintban marasztaltatik.

1552: 20. és az 1554: 4. t. cz. a megye alispánja vagy más tisztviselők, kik az általuk kezelt köz-pénzről helyes számot nem adnak, letartóztathatók.

1563: 20. t. cz. a várakhoz törvényileg rendelt ingyen munkát (gratuitus labor) vagy váltságát a kötelezettekől nem követelő alispán hivatalát veszti és 50 forintban marasztaltatik.

1563: 21. t. cz. ha ezen pénzváltást magáénak fogja, első esetben ötszörösen, másodikban tízszeresen lakol, harmadikban fejét veszti.

1595: 26. t. cz. a hadállítás köteletségét nem teljesítőkn az illető költség a megye által háromszorosan megveendő és az számadási teher mellett a megye pénztárába vezettetik.

1596: 15. a fennebbi 26. t. cikket nem teljesítő alispán vagy ennek nem létében a főispán háromszorosan lakol.

1638: 5. t. cz. ha az országosan megajánlott segédadót valamely megye be nem szolgáltatja, a főispán, alispán és szolgabírák annyiszor-mennyiszor egy ezer forintig megdúlnak.

1655: 43. t. cz. az alispánok évenként legalább egyszer az egész megyét czirkálják meg; az azt elmulasztók, vagy a bűnöst szabadon bocsátók hivatalvesztésben és 100 forintban marasztaltatnak.

1681: 44. t. cz. a száraz vámokat megszüntetni mulasztó alispán négyszáz forintban bírságoltatik.

1729: 25. t. cz. a megyei tisztviselők hivatalos irományaik eredetieit, lajstromukkal együtt, minden év végén a megye levéltárába beadni kötelesek; ezt elhanyagolók a levelek letartóztatása büntetésébe esnek.

c) Felelősség és elégtétel.

A kormánynak számoltatási és fenyítő joga, nem biztosítja mindig a tisztviselők által igazaikban sértett vagy károsult polgárokat azok hivatalos vizsgálatai ellen; mert a kormány szeme nem lát mindenhova, néha pedig szemet hűny. A böles és min-

denre figyelmező II. József császár azon nevezetes útasító rendeletében, melyet a kerületi főispánokhoz küldött, a megyei tisztviselők sok gyarlóságát róttta meg; egy kerület három megyében kis zsarnokoknak bélyegezte őket. Mindannyi érvek a mellett, hogy a gondos törvényhozás és szervezés a kormányzott polgárokat ilyen kis zsarnokok önkénye ellen csak úgy védelmezheti meg biztosan, ha a bántalmazottnak nyitva hagyja az utat, czélszerű elégtételt magán-keresettel érvényesíteni. A számlatási jogról szóló czikkben hivatkoztam már ódon törvényeinkre, melyek ezen biztosítékot az állam első alakulásával nem csak fel-, hanem lefelé is kiterjesztették. A későbbi törvényhozás is ezen nyomot követve, a felelősségi és elégtételi jogot a bántalmazottak számára szorgalmasan fentartotta. Hosszú sora van azon törvényeknek, melyeket ezen rovat alá foghatni. Álljanak itt, a többinek mellőzésével, mint első: az 1435: 5., mint utolsó pedig az 1635: 86. t. czikkek. Zsigmond iménti törvénye így szól: „Nehogy pedig az ország zászlócai . . . vagy a megyei főispánok a kormányzottakat, . . . szenvedélytől elesábitva, helytelenül terheljék, károsítsák vagy képviselőik (az alispánokat érti) által azt rajtok elkövetni engedjék, határozatott: . . . hogy a szolgabírák a megyei közönséggel törvényt és igazságot szolgáljanak ellenök . . . vagy pedig az ilyen pör a királyi Kuriára, ott haladéktalanul végzendő, általtétessék. Ha pedig az imént nevezett hivatalnokok tisztségek mérsékletét annyira túlhágnák, hogy az egész megye közönsége általános közvédat emelne ellenök: ez esetben vagy a király személyesen, vagy alkalmas küldöttje által tartozik igazságot tenni.“ Az 1635: 86. t. czikk mindannyi megelőző sok törvénynek tényleges megerősítője; mert bizonyosságul szolgál, hogy még 1626-ban is egy magán panasztevőnek keresete folytán, a királyi Kuria Trencsénmegye tisztviselőit elmarasztalta, és az ítélet rajtok kilencz évig fogatban hagyatott.

Hibás volt tehát és részrehajló Drugeth Vilmos nádornak azon nézete, melylyel Nagy-mártoni Pál országbíró tévedésbe akarta hozni aziránt, mintha a megyei tisztek által jogsértést szenvedők azokat feleletre nem vonhatnák, mit a nádor úr már azáltal is megerősítenített, hogy a „kéz kezét mos“ argumentummal akart győzni *); de hogy az igazságszerető országbírónál csáb szavai fo-

*) Notitia Vet. Comit. Constit. 155. l. „Non velitis eosdem, írja a ná-

ganatlanul hangzottak el, méltán föltehetjük róla, mintán már akkor szélteben elterjedett volt ezen alkotmányos biztosítéknak tényleges alkalmazása az országban *).

Még azután is, valamint Zsigmond idézett törvénye előtt, úgy a XVI. század lefolytán is, a bántalmazott felek ezen biztosítékhoz ragaszkodtak. Példákkal igazolom :

1430-ban a hetei nemesek megidézttetik a királyi törvényszék elé Beregmegye két szolgabíráját azért, mert a panasztevők részére a megyei jegyző által elkészített tanúsági levelet megpecsételni nem akarták és kiadni ellenzették **).

1562-ben Dóczy Miklós és Gábor Barsmegye alispánját és szolgabíráit megidézttetik a kir. Kuriára, mivel fölperesek ellen „temerarie et contra apertissima jura regni“ jogsértő végrehajtást követtek el ^{3*)}.

1572-ben Perényi István Ugocsamegye főispánja perbe fogja azon megye alispánját, szolgabíráit és esküdtjeit törvényes királyi parancs el nem fogadása miatt ^{4*)}.

1587-ben Sásváry Borbála és Katalin nővérek Perényi János említett Ugyocsa megyének főispánját perbe vonják az okon, hogy azon ürügy alatt, mintha atyjok bütlenségi bünt követett volna el, az állam részére birtokukat elfoglalta Három év teltével azonban egyesség lett belőle ^{5*)}.

d) Takarékos díjazás.

Nem csak államgazdasági tekintetből nagy horderejű a megyei tisztikarnak takarékos díjazása, hanem politikailag is, mert az egyszerűséggel karöltve jár, a mi ellentéte a burocratianak.

dor, judicare, eo quod legitimi processus eorum eosdem excusant, quia si exactores judiciorum vestrorum . . . coram nobis acceptarentur aggravari . . . nullatenus eosdem contra quospiam judicaremus unde nostri gratia et vos secus non facturi.“

*) Fejér, Codex Diplom. Hung. több helyen.

**) Verbőczy Emlékezete Horváth Istvántól. Pesten 1819. 83. l.

3*) Barsmegye 1562-ki jegyzőkönyve.

4*) Notitia Pol. Hist. Top. I. Comitatus Ugochiensis per Antoa Szirmay etc. Pestini. 1805. 38. lap.

5*) Ugyanott, 38. lap.

Mielőtt tehát amarról szólnék, előre kell bocsátanom a megyei szervezet egyszerű állapotját.

IV. Béla korától hosszú ideig, mikép már erről értekeztem, az egész megyei tisztkar összesen csak hat tagból állott; úgymint: főispán, udvarbíró és négy szolgabíróból. Robert-Károly udvarbíró helyett alispánságot alakított, és a tisztkar mellé jegyzőt adott, de ez a tisztkarhoz nem számáltatván, valamint azon megyei, főispáni, alispáni, vagy szolgabírói emberek sem, kiket ezek a nem hivataloskodó polgárok közül segédszolgálatlaltal megbíztak és kik választott esküdtek neve alatt is fordulnak elő, hasonlók azokhoz, kiket 1848-ig választmányi tagoknak, 1849 után pedig bizalmi férfiaknak volt szokás ezimezni. A XIV. század folytán az alispánok száma némely megyékben megszorodott: néhol négy, néhol három, sok helyen kettő volt; de maradtak más megyék egy alispánnal is. R.-Károly korától kezdve tehát az alispáni szám különbsége miatt, a megyei tisztkar számát egész szabatosággal meghatározni nem lehet ugyan; de a maximumot és minimumot tudván, elég világosan áll előttünk a megyei tiszti testület: tudniillik: legfeljebb kilencz és legalább hat tag tette az egészet, jegyzőn kívül. Mátyás uralkodása végén állandó esküdtekkel szaporodott a tisztkar, kik II. Ulászló alatt ismét eltűntek. Így habozott a tisztkar száma a mohácsi vészig; innentől a XVI. század, vagy mint mi nevezni szeretjük, az autonom szervezés kora más alakulást adott a tisztkarnak: t. i. a főispánon kívül, egy vagy legfeljebb két alispán, négy szolgabíró, nagyobb megyékben tízenkét esküdtt, kisebbekben hat esküdtt tették az összes tiszti számot; a jegyző még mindig a számon kívül állván. Ezt előre bocsátván, menjünk át a tisztkar díjazására.

A főispánok a várszervezet korában, mint másutt mondvá volt, a várjövödelmek egy harmadát hűzták, abból a megye hadi költségeit viselvén és udvarbíráikat is abból fizetvén. A várszervezet megszűntével oly főispánok, kiknek főispáni hivatalukkal összekapcsolt jövödelmes uradalmak adományoztattak, vagy az egész tisztkart, (mely akkor, mint láttuk, csekély volt,) vagy némely részét, mindenesetre pedig az alispánt, és a hol kettő volt, mind a kettőt, azon uradalom jövödelméből díjazták *). A hol ily urada-

*) I. Ferdinánd királynak 1563. évi Instructiójában, mely Magócsi

lom birtokában nem volt a főispán, ott természetesen a díjazás terhe őt nem illette.— Egyébiránt a megyei tisztviselőknek a XVI. századot megelőző időszakban rendes és szokásos díjazása a birságokból került ki, mihez az állam kinestára egy fillérrel sem járult. A birságok a törvény által (1298: 51., 57. és az 1435: 7. t. czikkek stb) levén szabályozva, önkényleg nem voltak emelhetők. Mind ezért tehát, mind pedig annál fogva, hogy a birság bizonytalan és nehéz behajtású volt, nem bírnak semmi valószínű alappal annak meghatározására, mennyi értéket tulajdonítsunk ezen díjazási forrásnak a régi időben. Ezzel egyidejű azon illeték is, mit némely megyei tisztviselők, kik a rovásadó beszedése körül fáradoztak, a rovásadóból kaptak: a mi tehát sajátképen állami díjazásnak volna tekintendő. De részint csekélyisége, részint azon körülmény, hogy nem minden megyei tisztviselő részesült belőle, értékét és czímét nagyon leszállítja. R.-Károly idejében az 1342-ki Adó-decretum 52. §-a szerint nem terjedhetett megyénként három girán (marca) fölül. Az ismeretes 1494—95-ki állam-számadások szerint, Pozsega megyében egyszer 23, másszor 24 forintot tett az egész illeték. Tolnamegyében 28 forintot; Baranyában egyszer 28, másszor 38 forintot. Mely összegeknek aránylagos értékét nagyon lenyomják a nemmegyei tisztviselőknek azon rovásadóból tett fizetések. Például: a két rovónak (Dicator) Pozsega megyében fizettek első alkalommal 109, más alkalommal 173 ftot, a tolnai két rovónak 234 ftot, a két baranyainak egy ízben 225, más ízben 200 ftot*). Az 1518: (tolnai) 15. t. cz. szerint az alispánoknak akkor is, ha egy megyében ketten vannak, a rovásadóból nem több, mint hat forint, a szolgabíráknak pedig három forint járt; holott ugyanakkor a 14. t. czikk a rovónak, élelmezési és kíséreti költségen fölül, nagyobb megyékben huszonöt, kisebbekben húsz forintot rendelt díjképen. Ez aránytalanságok is tehát oda látszanak mutatni, hogy az iménti illeték a megyei tisztviselőknek inkább csak napdíjak vagy kis jutalom fejében osztatott, annál inkább, mert voltak esetek, melyenről az 1596: 5. t. czikk is szól, mikor a rovásadóból

Gáspár egri várkapitány, hevesi és borsodi főispán részére kelt: „Vice Comites duo Hevesiensis et Borsodiensis et Subcustos de redditibus Episcopatus (Agr.) conserventur, si ab antiquo iis de redditibus sustentatio est supereditata.“ Monum. Hung. Histor. Irók VI. köt. 329. l.

*) Koller J. Historia Eppatus Quinque eccl. Tom. IV. p. 476—488,

épen semmi illetéket nem engedett a törvényhozás a megyei tisztviselők számára levonatni, hanem ingyen szolgáltatot követelt.

A megyei tisztikarnak állandó díjazása csak a XVI. században jött létre. Az alkalmat és okokat hozzá következő jelenségek adták. A birságok forrása már csak alig csergedez. Egy főispán, kitől régi szokás szerint az alispáni díjnak hasonfele követeltetett, azt a birság illetékre utalta; a megye azt kérdezte válaszában: hol van hát? — A rovásadóból juttatott napdíjak, mint láttuk, csekélyek, bizonytalanok, csak az alispánok és szolgabírák számára rendelve, néha törvényileg visszatartva, általános díjazási forrásul szintén nem szolgálhattak. Igen, de miből és honnét kapjanak díjt az 1527 és 28-ban állandósított esküdtek, honnét fizetendő a jegyzőnek alkudott bére, a szolgálati személyzet stb? Így jutunk a megyei adóhoz. Mátyás kora előtt nem volt még a megyei adó törvény által biztosítva, azért ekkor még ingatag léte és állandó fizetésekre nem alkalmas. De az 1486: 64. t. czikk véget vetett e kétes állapotnak, és a megyei adót minden jövőre törvényesítette. Maga a törvény szövege azonban bizonyítja, hogy ez időben a megyei tisztikar abból nem díjaztatott; csak a következő XVI. század eredményezte azt; még pedig túltakarékos adagokban. Nem is lehetett ez másképp; mert a megyei adót maga a megyei közönség vetette ki magára (csupán csak a nemessegre és birtokosokra), tehát ugyanaz, mely a díjazást is megszabta. A példák nagyobb világosságot hintenek erre. Vegyük Bars-megyét. Itt 1567-ben építő-szék alkalmával az alispán díja ötven magyar forintban állapítottatott meg, de úgy, hogy felét a főispán és csak másik felét a megyei pénztár viselje, négy szolgabíró és hat esküdt egyaránt fejenként tizenkét forintot húzzanak ugyanazon megyei pénztárból. Tíz évvel később az alispán díja száz magyar forintba emeltetett, egy felében a főispán és más felében a megyei pénztár által viselendőre, a négy szolgabíró egyenként tizenöt forintot, a hat esküdt pedig egyenként tíz forintot kapván; a tisztikarhoz nem számított jegyző alkudott bére hol 40, hol 50, hol 60 forintot tett. Ezen díjazási fokozat, hat esztendő (1664-től 1670-ig) kivételével, az 1670-iki megerősítés folytán is, legalább száz esztendeig megállott. Azon nézet ellenében, hogy az akkori pénzviszonyok szerint ezen díjazás tekintélyes lehetett, alkalmat veszek magamnak, az akkori pénz- és fizetési arányokról szólni.

Az 1542: (Neosolii) 50. t. cikk a huszár havi zsoldját 3 frt 20 denárra szabta magyar pénzben; az 1552: 13. t. cz. szintén ennyit rendelt a lovasnak, gyalognak pedig 2 magyar forintot havonként; ugyanennyit az 1553: 16. t. cikk is. Az 1595: 30. t. cz. szerint a lovas havi zsoldja 4 magyar frt, a gyalogé 3 frt volt. Bars megye 1571 — 78 közt ez utolsó két zsoldot fizette saját fegyvereseinek vagyis hajdúinak. Összehasonlítván tehát ezen zsoldot a megye tisztviselők díjazásával, kiséül, hogy ott 1576-ig egy lovas közembernek évi zsoldjából két alispán évi díja telt ki (két forint híján); 1576-tól pedig majd egy század lefolyása alatt, egy alispán és egy lovas közember (két forint különbséggel) egyenlő fizetésben állottak. A szolgabírákra nézve az arány még furcsább, t. i. egy köz lovaslegénynek évi zsoldjából három szolgabíró díja került ki, fennmaradván még néhány forint. Ha meglepésünket tovább akarjuk élesztetni, csak kérdenünk kell: mennyibe került tehát az egész tisztikarnak díj-összege? A felelet az adott számokból magától fejlik ki, és a tárgyat szinte komikussá tenné, ha nem volna oly igen komoly a benne rejlő történeti képek által. Valóban méltó anyag a jogtörténelem feldolgozására, hogy az 1670-re következő szomorú években, mikor még az ország túl nagy része a török kezében volt, és a négy millió frt büntető adóból minden megyére tetemes összeg esett, (például a zempléni nemességre Szirmay szerint 157,892 forint, akkor némely megye (pl. Bars) egész tisztikarának összes budgetjét a megyei pénztár 302 forinttal róttta le.

Hütlenséget követnék el, ha be nem vallanám, hogy volt a rendes díjazáson kívül még egy czím, mely alatt egyes esetekben némely megyei tisztviselők anyagilag és erkölcsileg boldogultak. Neve: rendkívüli jutalmazás. De mily rendkívüli? Két század hosszú és viszontagságos időszakán egy megyében (Bars) kétszer fordult elő: t. i. először egy alispán, ki a tűzpróbát már kiállotta és magát az alispánságban 1578-ban marasztatni engedte, a megmarasztás elfogadásaért és bokros sok érdeme elismeréséül ötven forintot kapott; 1642-ben pedig egy szolgabíró, ki negyven évig szakadatlanul szolgálta a megyét, mi az akkori veszélyes körülmények közt a mostani békés szolgálathoz képest százszoros érdem volt, szintén ötven forintot nyert a hálás megyei nemes közönségtől. Szirmay szerint pedig, kit már annyiszor dicsérve idéztem, Zemplénmegye KK. és RR. minden bőkezűsége csak egy, de

tiszteletet parancsoló jutalomban központosított, t. i. Kazinezy Peter jegyzőnek, ki buzgó hivatalkodása mellett a megye legválságosabb napjaiban mindenütt ott volt jelen, hol lelki erővel és mindenre készen merni és hatni kellett, a nemesség költségén házat építtettek és ajándékoztak.

Mielőtt czikkemet tovább folytatnám, vissza kell mennem egy tárgyra, mely csak pusztán említve, fölvilágosításra vár: t. i. honnét veszi magyarázatát az, hogy az alispáni díjhoz némely megyék, például Bars is, a főispánokat részvételes fizetésre szorgalmazták? Ez azon időből veszi nézetem szerint első eredetét, midőn az alispáni elődöket még magok a főispánok nevezték és díjazták; alapos volt e követelés még oly esetekben is, hol a főispánok hivatalukkal összekapcsolt jövedelmes uradalmak és jószágok birtokában voltak; ámbár, feledésbe menvén ilyen állapotok, a megyék időjártával nem tudták a szokás alapját igazolni és elégnek hitték csak a szokás mellett vivni. A főispánok azonban már a XVI. században, még ott is, hol főispáni uradalmakat birtak, azon szokás ellenében az alispáni részletes fizetést többnyire megtagadták; a miből némely megyékben a K.K. és R.R. meg a főispán közt még a XVII. századba is átöröklött huzavonók származtak. Így például Barsmegyében a lévai váruradalom a főispánsággal volt összekötve, és ily teherrel ment át a híres Dobókra is; mely okon a Dobók főispánsága alatt Barsnak alispánjai fél díjukat jó ideig ők tőlök kapták; de Dobó Ferencz már hátrálni kezdett, mentegetődzött, utóbb pedig elmaradt a fizetéssel; jóllehet más részről a Karok és Rendek követelésöknél állandóan megmaradtak, néha sikert aratva, de többnyire eredmény nélkül, sőt még a Dobók utóda, Dóczy Ferencz főispán ellenében is, habár ő már semmi főispáni uradalmat nem kapott, követelte a megye közönsége az alispáni féldíjat a régi szokás alapján; természetesen most még inkább foganat nélkül.

Ezen átesvén, visszamegyek jelen czikkem befejezéséhez. A megyei díjazások a XVII. század végén és mely reá következett, az addigitól eltérő fordulatot vettek. A régi tisztikar álladéka ez időben már sokszorozva és új hivatalokkal volt bővítve. A tisztviselők számát és szakát a királyi helytartótanács, úgy mint a szabályozások kezdetekor érte, változtatlanul hagyá. De ez már akkor megyeszerte igen aránytalan és zavart volt. Volna elég ok ke

mény szavakra a megyékben itt-ott mutatkozó akkori jelenetek ellen. II. József császár idézett híres útasításában diesérve emeli ki Biharmegye várákozásának megfelelő állapotját és rendes működését. Pedig ezen, Bácskával legnagyobb két megyében aránylag kisebb volt a tisztikar száma, mint sok másutt; amott t. i. az irodai és szolgálati személyzetén kívül, összesen csak hatvan tagja volt a megyei tisztikarnak, Bácskában pedig ennél is kevesebb, csak negyvenöt. Így állott e szám a császár halála után visszaállított rendszer alatt. Ugyanakkor legkisebb száma volt a csanádmegyei tisztikarnak, t. i. tizenhat; legnagyobb száma pedig Nyitra megye tisztikarának, mely az irodai és szolgálati személyzet nélkül, nyolczvankettőre ment *).

*) Magyar Almanach 1795. esztendőre. D. D. S. által. Bécsben. 02—268. lap.

BOTKA TIVADAR.

A KÖZÉPKORI FRANCZIA IRODALOM.

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

Szép Fülöp a középkori franczia irodalom időszakos fejlődeme. A keresztes hadjáratnak előre nem látott eredményei lettek. Vallásos hit tüzelte, hitlenek gyűlölete ösztönözte, népek sajkása (malaise), kiket bántott a feudalismus ujonezozta; így szabadon nyílt fel a tér a községek előtt, melyek alakultak, és a királyság előtt, mely erősödött. A hit fogyott, a gyűlölet enyhült, a sajkás engedett. Ha valahol, itt igaz, hogy ember hánykolódik, vezérli az isten. E közben a pápaság kiterjesztvén uradalmát, megerősíté világi tekintélyét; úgy tünt fel, mint Európa bírāja; zsoldosai elosztva mindenfelé birták a világi papságot. Végre volt bátorsága VIII. Bonifác által kimondani, hogy törvényszerűleg övé a két kard, a világi úgy mint a lelki, és rendelkezhetik a koronákkal tetszése szerint.

E büszke igény akadályra lelt Szép Fülöp vasakaratóban és joghagyó (deloyal) szellemében. Ez, a szó legkeményebb értelmében politikus fejdelem, függetlennek akará a királyságot, mi végre nem nézé az útakat; fölkerese és megtalála minden támaszt; hivatkozék a jogtudósokra, bölcsekre, költőkre, magukra a világi papokra, kik féltékenyek voltak a kolduló és prédikáló testvérek szabadalmái ellenében; fegyvert csinála mindenből; a nemzeti tanácsban helyt ada a harmadik rendnek; utoljára kezébe ejté magát a pápaságot, mely búcsút mondvá Rómának Avignonba telepedék. Minden eszköz jó volt czéljaira, semmi se volt drága; ravaszság, erőszak, sőt töprengés nélkül áldozá fel hírnevét nagyravágyó érdekének,

E fejdelem unszolására végzé be Guillaume de Lorris költeményét Jean de Meung. „Joannes Meunius, mondja Papire Masson, Philippo impulsore, Rosam poema absolut;“ de ha e tanúbizonyság hiányzanék is, volna módunkban állítani, hogy a költőt e király sugalmazá. Féltekenyen királyi hatalma függetlenségére és erejére, hogy e célzt elérje, szüksége volt Fülöpnek, hogy a nemzet hatalmas legyen, s ő az ország minden forrásaival rendelkezessék. Vagyis: pénz a nagy vállalatok indája, munka a vagyonosság kútfeje, számos népesség a nagy seregek tápláló medenczéje. Neki tehát pénz kelle, azután dolgozó kéz: sok ember; annál fogva le kelle győznie a fukarságot, mely kinsel, a henye séget, mely termelés nélkül fogyaszt, az erényeket, melyek annyi nemes szívet nőtlenesre bírnak. Ha a költő művének erkölcsisége, nem ázni el az aranyat, mely azért van kiszedve a föld gyomrából hogy járjon s nem hogy pénzalakban ismét eldugassék, dolgozni folyvást és nem élni a máséból, növekedni és szaporodni: ha e szabályokat vonjuk el magunknak Jean de Meung művéből, magától jó, hogy a költő a királyság terveinek tolmácsa vagy részvevő munkatársa volt. Művében csakugyan világi és foradalmi szellem döbbsen meg bennünket, bármennyire el vagyunk is reá készítve az egykorú eszmejárás vakmerőségei által.

Guillaume de Lorrisnak néhány száz csinos és kaczer vers elég volt bevégezni művét; de folytatójának, kit előre nem látott, el sem fogadott volna, nem ez volt a számítása. Jean de Meung keze közé veszi e bevégzetlen és népszerű dolgozatot, hogy erőszakosan belé kovácsolja merész és zavart tudományát, avatlan morálját és újítási politikáját. Semmit se gondol a hasonyszerűséggel, aránynyal; Rózs a neki nem egyéb, mint ürügy; vele más célja van. Mégis megtartja benne a metaphisikai személyeket, a mint előde által reahagyvák, de behoz másokat a valódiság szomszédságából, kiket lerak az első tervbe: Faux-Semblantai Természetet, és Természet papját, Geniust. Ez új alakok segédletével talál módot, hogy a gúnyból és természettanból mindent kialakítson, s az eléje adott keretbe egy encyklopaediát állasson be. Megtartott személyei változtatják jellemöket és más nyelven beszélnek. Így Ész, kit oda vezet a toronyaljához, melybe Sziveslátás el volt zárva, nem oly méltányos többé, mint volt Lorris korában; de annak már negyven éve; ezalatt változhattak az eszmék és érzelmek. Ész a szerelemről

oly különböző szavakban beszél, és szaporítja antithesiseit annyira, hogy bajos oda látni fenékére gondolatának; aztán beszél a barátságról, vénségről, hiszen olvasta Cicerót, végre a fősvénységről. És ez az, a miben remekelt, s minő erélyével a stylnek és kifejezésnek! Mennyire feddőzik a kincsek rejtegetői ellen:

„A vagyont az sérelmezi.

Ki természetét elveszi.

Természete jöni, menni

Az emberen segíteni. *)

A kincselőket egyiránt gyűlöli ember és isten; a pénz csak gyötrelem annak, a ki elzárja. – A fősvények után a henység s koldusok kapják ki a magokét. Aztán folytatja leczkét És, vagyis politikai tanítást ad, mert szólván a királyságról, állítja, hogy a népek hatalmassága fejedelmeik, kiknek nincs más erejük, mint a mennyit népei ruháznak rájuk. Imé a nép souverainitásának demokratiai elve! „Több, mint hét ezer éve annak, mondá La Bruyère, hogy van ember, és a ki gondolkodik.

Menjünk tovább. És kedvesül ajánlkozik a szeretőnek. Ő isten leánya, ki fel van jogosítva magát szerettetni. Egyedül védheti Szerencse faggatásai ellen a férfit. Ennek alkalmából Jean de Meung leírja ez istenasszony hollétét, s tanuságát adja egy allegorikai leírásban érzelmeknek, képzelődésnek, mit eddig nem is vettek tekintetben. A vigyázatlanok égető szomjának és mámorának képét olvashatni benne, mintán Szerencse egyik folyójának vizéből megittasodtak. És most a történelemből bizonyítja Szerencse áruló voltát, romlottságát, nem felejtve Nerót, Krézust; beszél oly hosszan, hogy unalmas, oly nyersen, hogy maga is bocsánatot kér. Ez a mulatság nem kevesebb, mint háromezer vers, mégis csak egy monolog, melyre ismét előjönnek Lorris ismert személyei: Barát, Zephyr, Flora. Van szó az arany időről. És beszél a házasság ellen. De Jean de Meungnek ez mind kevés; megint előjő a maga érdekével és bátrabban mint Voltaire: („Szerencsés katona volt az első király“) kifejezi a királyság eredetét, hogy „a leggonoszabbat kiválasztva magok közt elsőnek, úrrá tették az emberek“ s e választást biztosítja a tulajdonjog, mely Jean de Meung, mint Rousseau

*) Aus richesses font grant ledure

Quant il lor tolent lor nature.

Lor nature est que doivent corre

Por la gent aidier et secorre.

előtt nem csak minden egyenlőtlenség kűtféje, hanem minden bűnőké is, melyek a földet meggyalázzák és megrendítik. Lám az ábrándok mily régiek! A nőkről is kevés jó van mondva. A jó nő ritka; vagyis gondja volt már a költőnek értésünkre adni, hogy kevesebb a jó nő, mint a Phoenix. Azonban csak egy Phoenix volt. Tehát a nők csalfák; őket is meg kell csalni.

Hová korcsosult el Guillaume de Lorris bájos epedése! A szerető folytatja tervét, és Gazdagsághoz fordul, hogy Sziveslátáshoz eljuthasson. Bőkezűség, Szerelem, Szinlés, Álszemérem folytatják szerepeiket. Molière már megtalálta Tartuffe vázlatát, csak jellemet, élő, összerű lényt kelle alakítania Jean de Meung rajzaiból. Ő olvasá Jean de Meungöt, valamint Pascal is; Rabelais hasonlóan. Mindhárman egész fegyvertárt leltek készen a képmutatás leverésére, csakhogy Rabelais és Molière a század, Pascal az egyház nevében. Nem csak olvasták pedig, hanem még jól is felhasználták. Helyes, kikelni a restség, a képmutatás ellen, s e részben Jean de Meung a jó oldalon áll; de ez mind nem elég, s költőnk, hogy leverje a képmutatást, kegyeli a szemérmertlenséget, s elvezet a természet műhelyéig, melyben a halál pusztításai kipótoltatnak. Természet, mint mély szomorúság részese, fájdalmait hűséges papjára Geniusra bizza. Ő szomorú, mert csak az ember egyedül a teremtet világban, ki ellenszegül léte törvényeinek, nem úgy mint a csillagok, melyek folytatják rendesen útjokat, és mint az állatok, melyek hódolnak az ösztömek. Azért is Genius megbízatván kifejteti a mi napjainkban szentelenül hirdetett tanát a test rehabilitációjának, előáll szemrehányásával és beszinli a természet törvényeit azon báróknak, kik a szerelem rendje szerint esatáznak, és a mit tud phisikából, metaphisikából összevisszakeveri beszédében, s elesapva Ovid mellett, kitoldalt, hogy vetélkedik Lucretiussal de natura rerum. Azonban e hosszadalmas társalgás Természet és Genius között nem esupa sötétség ám; akadni olykor fenséges gondolatokra is, például azon helyen, hol költőnk Plato után, istenben helyezi a szépség eszméjét, melynek képét a természetben láthatni szemeinkkel. Ilyen a neimeség és az erény összehasonlítása is, mely bőven jutalmazza keresésöket. A nagy kitérések, hosszas erkölcsi leczkék mutatják, hogy R ó z s a, mely Guillaume de Lorrisnak választott tárgya volt, Jean de Meung előtt esupa kitéregetési és dorgálázó eszközzé módosult. Az egész költemény pedig cynicus óvástétel

a lovagias szellem formái ellen. Benne hiába keresnénk hadi vi tézséget, vallásos hitet, nők tiszteletét. Jean de Meung nem papol elszántságot, áldozatosságot, szemérmet. Neki czélja, természeti ösztönök és anyagi erő nevében, megrendíteni a középkori vallásos és politikai intézményeket. Költeményében ott van minden erőszak és baromiasság, melyeket ura bevitt a politikába. Mindkettő túllő a czélon és méltatlan eszközeivel veszélyezteti azt. Így tehetsége csuftságára, mely annyi keletet szerze költeményének, felháborítja maga ellen a nemesb szíveket, és ellenei gyanánt idézi fel Martin le Franc tisztességes voltát, ki *Champion des dames* czímű munkát ír, Christine de Pisan szemérmességét és Gerson kegyeletét, valamint a sceptikus szépelméket is, minő volt Jean Molinet és Clement Marot, kik oda lönek kényszerítve, hogy semlegesítvén a kárhozatot, megváltoztassák czélzatait és az első allegoria világos tisztátlansága helyére egy második, kegyesen homályos allegoriát csúsztassanak. Az egykorúak ebben nem is csalatkoztak oly módon, hogy e költemény népszerűsége mutatja mennyire megváltoztak azon elvek, melyek a középkor lelke valának. Csakugyan Jean de Meung, vagyonosság és közbecsülés közepett, Szép Fülöp, czélra juttatván merész vállalatait, rejtély volnának, egyik mint költő, másik mint államfő, ha megtartotta volna erélyét azon eszme, mely Európát Ázsia ellen bujtogató.

Hasonló változást tüntetnek ama, Jean de Meungnél kevésbbé vakmerő szellemek is. Jacquemart Gelée, tisztességes Flamand polgár Lille-ből, nem vesződik sokat a társadalom eredezséről, nem kesergi az aranykor állati életét. Ő nem erőszakos szellem, nincs viperanyelve és lelke tisztaságában sértve, az erkölcsök romlottságának és papság gögijének látványai által, előveszi Renart öreg meséjét, s megújítván, leczkét csinál belőle századának, nem, mint az előbbi kor csácsogó troubadourjai, egyszerű mulattatás gyanánt, hanem eszközül gúnyra és erkölcsre. *Renart-le-Nouvel*, melyet a XIII. század végén csinált és bevégezett ezer-kétszáz nyolczvan-nyolczban, teljesen iránymű; jelzi a nagyok bűneit az Oroszlán (Lion) udvarában, és a királyság veszélyeit, ha enged Gyűlölet és Barát gonosz tanácsainak, fölleplezi az egyház visszaeléseit, mely a hatalom és vagyon által túlterhelten sülyedésnek van kitéve. Ime a mese rövid vázlata. Noble le Lion (Oroszlán) összehívja hűbérnökeit ünnepélyre, hol fia Gyűlölet fegyveres lova-

gul legyen jelen. Renart és Ysengrin felkötik sarkantyúját. De Renart csakhamar összeesküszik Gyűlölettel a király ellen, kinek fegyverhez kell nyúlai fia és hübérnőke fenyítésére. Gyűlöletet, Malpertuis várában megszállva, Renart megkoronázza; Fösvénység, Restség, Harag, Irigység, Bujaság és Falánkság viszik a bitorló körüli szent szolgálatot. E közben a pártütők, erősen szorongatva menedékekben, szinlett hódolattal csillapítják Noble urat. — Ez előzmény nem szorúl magyarázatra. Képe a nagyok hitszegésének, pártos és függetlenségi szellemének, a trónörökösre való hatásuknak. Gyűlölet fiúsítása, az őt környező bűnök magokban érthetők. Renart visszatér az udvarhoz, élvezi a király kegyét, ki hisz őszinteségében, de a mivel ő átkosan visszaél. Mihamar panasz jó mindenfelől, és Renart egy végzés által kárhoztatva lévén, a háború megújul. Malpertuis ismét megszállva. A két ellenfél roppant hajóhadat gyűjt, hogy a kérdés tengeri ütközetben döntessék el. Ez mind allegoria. Csata után, mely azonban nem vala döntő, Renart visszavonul Passa-Orgueil-be; Noble üldözi, Ane-Timer kiátkozza. Renart minderre sines megtörve; alkudoznak vele; ravaszság és hitszegés győz. Noble, elkedvetlenül az igaztalanság elleni jogos csatájának sikertelen voltán, Renart-t asztalához veszi és Timer az átok alól feloldozza. A tisztelgés Renartnál tömeges; főpapok, jakobinusok, kisebb papok, urak sietnek hódolni előtte. Végre kerekén a szerencse fölemeli Renart-t; s az nem fog többé lefordulni, kivéve ha Isten meg akarná buktatni őt. De hogy ez meg ne történjék, óhajtja a költő, kinek előbbi reménye a királyság és szentszék vala.

És hogyan szerelte föl e jelképes hajóhadat Renart?.. Legelsőben is a hajó teknője rosz gondolat, bordája árulás, az egész gazsággal szegezve; árbocjai csalás, árboczkosarai irigység; alattsága gyűlölet, kötelei hizelgés; horgonyai akadékoság és hitlenség; három hidazata vagy emeletei, még pedig az első bujaság, a második fösvénység, tombásza (sentine) kétségbeesés, mely gyónatlanságból ered; őrhelye joghagyás (déloyauté); eleje föl van fegyverezve a hűtlenség vas dárdájával, melyet a kevélység és gyalázat kohában a gög kovácsolt; orra aczél megfuttatva csalárdsággal. Az egész épületen szürke posztó képmutatásba mártva, kivarrva fejességgel vagy önzéssel; s a mi legtöbb Renart e hajóra tengernagynul rendeli a pápát, segédekül bibornokait, legény-

ségül az egész papságot, püspököket, dékánokat, apátokat, jakobinokat, nem feledve a kisebb testvéreket. Látni ebből mily túlságra nőtt ki a Guillaume de Lorris által behozott allegorikai düh és fölgerjedés az egyház visszaélései ellen, melyet Szép Fülöp országlata bujtogatott.

Jacquemárt Gelée azonban jó hittel cselekszik. Sohajt a rendtelenségek láttára, keresi a baj okát és gyógyszerét. Ez nem lehet más, mint a jámborság, de a melyet nem találhatván fel a földön, az éghez folyamodik. Próbálja megfélemlíteni a vétkeket, sikerül is neki mármár ékesszólóvá lenni, midőn szenvedsen int meg azokat, kiken nagyobb a felelősség, mint mi rajtunk, kik tartozunk rosszat nem tenni, azokhoz képest, kiknek kötelességük jó példával járni elől minden erőnyben. Ki is jut nekik a gúny része kétszerezsen; mert a természeti kötelezettségen kívül, mely mindnyájunkra szól, őket fogadás is tartja. Épen azért bünösöbbek isten, és meg róhatóbbak ember előtt. — Ezen moralista gúnyíróról semmi közelebbit nem tudhatni. Kár, hogy jó akaratához képest nem volt elegendő tehetsége. Semmi rossz hír felőle; valamint Jean de Meung-ről se, de ez utóbbit egy hagyomány emlékesíti, mint Rabelaist-t is, kinek előde volt. A legenda igaz vagy költött, de viszonyban van jellemével; és úgy mondják, hogy kegyetlen női boszúállást kelle szenvednie, és végrendelete gonoszul ezélozván a jakobinokra, kiknek kolostorában halt el, méltó volt, hogy azok büntessék, kiket sértegetett, rágalmazott.

Mint a társadalmi gúny képviselője, Renart nem maradt egyedül az állatországból. Jean de Meung és Jacquemart Gelée kortársa François de Rues, Szép Fülöpnek egy más segéde, Fauvelből (Fakó ló = le Cheval Fauve) a világi hiúság mintáját s oly bálványt csinált, mely előtt az dicsőség rabjai térdre borúlnak. Renart személyesíté a hamislelkűséget, Fauvel a fényűzést és nagyravágyást. Imádói az élet minden nemében számosak; de a mi legjobban mutatja, hogy a király és költő együtt futták a követ, az a megtámadás, melyet a király ellenesei, a pápa és templomosok ellen intézett. Egyszersmind összegyűjt minden vádat, mely Fülöp korában a templomosokra emeltetett, s örvend megfenyítésöknek. Szerencsére az isteni kegyelem megvilágosítá a király elméjét ez igaztalanság rejtelmes volta felett. Így e költemény is a világi és monarchiai keresztes hadjáratok sorába helyezhető.

Néhány év múlva Renart újból megjelenik *Renart-le-Nouvel* cím alatt; tehát még sem untak belé. Egy champagnei, neve nem tudatik, 1322-ben csinált belőle megint egy hosszú és igen összezavart költeményt: *Renart-le-Contrefait*, vagyis olyat, mely különbözik az előbbiektől. Benne az ismert személyiségek és kalandok játszanak, de Renart többé nem a rőt színű, és kurtá farkú négy, hanem két lábú róka. E költemény tehát még jelvi és gúnyos, de Renart benne már sokat ment előre; sokat tanulván tudóssá lett, alkalmilag idézgetvén Virgil, Ovid, Cicero, Persius, Plato, sőt más írók műveiből is; a mi több, már történelem tanára, s kezdvén a dolgokat a világ születésénél, kiterjeszkedik Sándor hadjárataira, a rómaik bódításaira és Mahometre, ki bibornokká lesz; mint hitehagyott igényli a tiarát. Mily pedans fordulat a középkor egyik hősének életében!

De az utolsó szó nem marad Fülöp politikájának védőinél. Akad egy nem ismert és részrehajlatlan tanú is mellette, ki felőle jól gondolkozik és becsületesen beszél: Godefroy de Paris, értelmes polgár, kinek mind észze mind szíve. Ez a becsületes sómérő nem ellensége Szép Fülöp személyének, mert védi őt a nemesi liga ellen, mely halálos ágyán vonatta vissza vele szigorú rendszabályait, tekintélyének alapjait. Kimélettél emlékezik róla, azon fejedelemről, ki Jean de Meungöt pártolta és bátorította erkölcs és vallás elleni kitöréseiben. Azért jó tanácsokat ad Fülöp utódának, s nem akarja, hogy az erkölcs ürügye alatt, a vallás érintésével, boszúságot keltsünk az egyház emberei ellen, miután Konstantin óta egy nagy király sem tőn másképp szent Lajosig. Godefroy nem is volt annyira meggyőződve a templomosok bűneiről, mint Fauvel szerzője; ő tulajdonkép a polgárság fájdalmainak tolmácsa, nem mert a királyi hatalom nőtt, hanem mert a Szép Fülöp használta eszközök tártósak és irgalmatlanok. Így a neve alatt megjelent *Chronique metrique*, sokban érdekes mű, nem az övé. Szelleme kitünően hűbéri.

Még van egy költemény, mely a hűbéri torzalkodás kifejezése: *Bauduins de Sebourg*, jeles mű a találásra és irányra nézve. Készült a XIV. században, mikor a gestai énekforma el volt hagyva már, de a melyet ő ismét elővön és tökéletesíté. Tisztelte a múltat; sőt, a mi több, hősében föléleszté a lovagias szellemet, a bátorságot, elszántságot; személyesíté az új időt, mely a

lovagiasságot Gaufrois gyűlöletes, joghagyó, de hatalmas személyében, ki sokáig győz árulás és rendelkezésére álló pénze által, meg fogja dönteni. Ez a Gaufrois, hogy soká ne rejtegezzük a költő célzatát, csakugyan megbűnhödi élte gonoszságait Mon-fauconban, hol akasztófán szárad. Époszi formában im a pénz gúnyolása; a lovagiasságnak levén két halálos ellensége: az arany, mely megöli a lelket, az ágyu, mely elsöpri a testet; ily két ellenség közt, mely a politikában és harcmezőn uralkodik, megélnie lehetlen. Baudouin de Sebourg piszkolja a pénz hatalmát, de fel nem tartóztathatja, és, panaszai, gúnyai daczára, az ellenség győz és a lovagiasság odavan.

A hübériség, világos, hogy bomlásnak indult, ereje azonban volt esata nélkül engedni; a királyság, világos, hogy föltétlen hatalomra törekedett, de nem volt még módjában oda jutni. Rettentetes izgatottság előjelei kivehetők, mikor felkiálthatunk a költővel: bella, horrida bella! A középkor, még a legszebb virágjában, a XII. és XIII. században is, jóval innen maradt azon eszményen, melyet a vallásos hit tüzött elébe; az egység, melyre törekedett, nem bírván megvalósulni máskép, mint a világi hatalom teljes függése és az evangyéliomi morál szabályainak egyetemes és őszinte gyakorlata által. A szentszék kétségtelen fensősége oly theocratiai intézkedést hozanda be, melyben a népek úgyannyi atyailag kormányzott családot képeztek volna világi főnökök és tanulékony-fiai alatt az egyháznak, mely egyetlen főnök tekintélye alá volt rendelve, ki látható képe s helyettese istennek a földön. A gula csúcsa szentség, legfőlül; fegyelem és hódolat mindegyik emeleten a keletkezendő épület szilárdságának föltéte. Csak a tervet és rajzot kell megismerni, hogy lássuk, miszerint az nem fog bevégeztetni. Az emberi szenvedély, nem hagyja magát kényszerítettetni, vele nehéz számolni. Ugyanazért fegyelmetlenséget hozza be, hol a hódolat szükséges, romlottságot, hol a szentség lett volna kötelező. A királyság igyekvék függetlenségre és tekintélyét istenhez kötni; a hübérnökök, ha erő volt kezökben, próbáltak menekülni a feudális kötelékekből és királylyá lenni birtokaikon; a gyöngék ügyetlenül pártolva oltalmazóik, tudatlanságban hagyva tanítóik által, csikorogtak a nyomás alatt és nem mindig engedelmeskedtek. Innen a királyok isteni joga, a népek személyisége, a nagy vazallok kihalása, a tömeg jármának könnyülése a dolgok új ren-

dét tették szükségessé. Ily célra nem kevesb idő kelle, mint három század.

Ez a válságos idő szülte a királyság függetlenségét s a nemzet egységét. Franciaország egy szerencsétlenségnek örvende, t. i. az elv, mely idővel felülmúlándá az akadályokat, két hibát szült, melyek megronthatták a hatalom örökösödésének szentségét vagyis a kétséget a jogra és képtelenséget a jogban. Valoisi Fülöpnek hiányzott a jog tisztasága, s innen álltak elő Anglia követelései; VI. Károlynak, ki benne ült a jogban, hiányzott a képesség, mert kiskorú volt és eszelős; így a nagy vazallók hasznát húzhattak belőle. Franciaország szabad kormányának az angolok eileni hadviselés első balszallagzataiból kelle születni. A rendek évenként összehiva szavazták a hadisegélyt és szabályozták a királyságot. Csakugyan János király 1355-ki rendelete, Franciaország arany bullája, mindazon népi jogokat elismeri, melyek a monarchiával megférhetők. Ez időnek megvoltak szónokai, Etienne Marcel, kereskedői soltész (prévôt) és Robert Lecocq, laoni püspök, kiket az idő szerencsétlensége pártütökké tett a történelem bírószeke előtt. A nyilvánosság belső viharai és hanyatásai közepett szülemlik az államférfiak és törvénszekek ékesszólása, mindent elmondani az állam nyomoráról, mely száz évig tartott, s gyógyulásáról, mely már VII. Károly alatt csodaszerűen történék, mindent elbeszélni Jean Froissart és folytatója Monstrelet által; de emez utóbbi szóba sem jön, mert író helyett írnok volt, a kit jó tanulni, de lehetlen olvasni. Ellenkezőleg meg kell állapotodnunk Froissart előtt, a ki tud írni és rajzolni. Czímerfestő fia, született 1337 körül Valenciennes-ben, természetből nyeré a fáradhatlan kíváncsiság ajándékát, a látni, tudni, elbeszélni vágyás szenvedélyét, mely a történetíró elővégzete. Egyházi tag letére, jövedelmeért, melyet húz, és a szabadságért, melyet az idő erkölcsözete meghagyott a papnak, saját módja szerint lovag vala. Ő is keresni indúlt, de nem a szent sirt, hanem kalandokat, látmányokat, melyek elbűvöljék képzelődését és kielégítsék leíró s elbeszélő nyugtalanságát. Kellemetes társalgású, szeretetreméltó csevegő; könnyű és bájos költő letére minden helyen üdvöz volt és felhasználá a bizalmat, melyet sugalmazott, az emberek és dolgok igazságának megismerésére. Hogyan lett ő ilyenné, elbeszéli maga. Húsz éves ifjú koromban, írja ő, kezdettem el, események és kalandok egykorúja, ismérkedni az igaz-

sággal, több kedvem telvén benne, mint más dologban; isten adott nekem annyi kedvességet, hogy mindenütt jól fogadtattam, még a királyok udvarában is, különösen Edvárd angol királynál és derék feleségénél Hainaut Filippa Anglia királynéjánál, Irland és Aquitania asszonyánál, hol ifjúságomban lelkész valék; mulattatván őt szép elbeszélésekkel, szerelmi dolgokkal, ki után más urak, királyok, hercegek, grófok, lovagok, bármilyen nemzetbeliek is szerettek, örülve hallgattak, láttak, boldogítottak. Ily módon láttam a keresztyénség nagy részét, kerestem a régi lovagokat, kik hadakban forogván, tudtak jól elbeszélni, s más hiteles vitézeket, kik eligazítsanak tárgyaitra nézve. Így szedtem össze szép s méltó anyagot, történetet, mit, isten éltetnek kedvezvén, folytatni fogok, mert minél többet dolgozom benne, annál jobban tetszik; s mikép a lovag, ki szereti a fegyvert, és benne élvén, mindig jobban szereti, én is dolgozván a magamét, jobban gyönyörködöm s tökéletesedem abban.

Froissart tehát született elbeszélő; és ő elbeszél is csodálatosan; s nem fogja senki felülmúlni könnyűségben és gyermekes előadásban a hang igazságára és színek változatos voltára nézve. Némely hadi elbeszélésében, mondja Villemain, Froissart igazán homéri. Nem írható le erőteljesebben a tömegek zugása, melyek egymás ellen fenekednek. Vagy kísérjük Gaston de Foix várába, lehetlen több keccsel leírni a henye életet, kéjelgést, ünnepezést. Spanyolországban kegyetlen Péter (Pietre le Cruel) zsarnoksága, Henri (de Transtamare) vakmerősége, a fekete herceg lángelméje, mind előttek. Franciaországban V. Károly bölcsesége, tevékenysége, újító kormányzása gondosan és komolyan leírva. Nagy dolgok, családi adomák, különféle nemzetek, angol, flamand, francia összevissza jönnek egymás után zavar nélkül; történetíró színezései soha inkább hasonlók, noha ő mindig gyermekes, természetes, csintalan.

Froissartnak szemére vetik, hogy nem szerette Franciaországot; de inkább az a csoda, hogy flamand pap létére, ki Anglia királynéjánál volt ifjonta lelkész, nem szerette kitünőbbben az angolokat. Az igazság az, hogy neki nem volt más szenvedélye, mint látni és elbeszélni. Ő elbeszéli a tényeket, leírja a csatákat, ünnepeket; játszatja személyeit és megjegyzések beszövése rokon-szenvet vagy utálatot, csodálkozást vagy szörnyűködést gerjeszt a

szemünk elé hozott látmány által. Semmit el nem hagy, legalább készantag nem, a mi francziának örvendetes. Azért ne keressünk Froissarthban egyebet, mint a tanú őszinteségét; és ha e korokban hazafiúi érzés, az idegenek gyűlölete, a nép szenvedéseinek száralma kell: lássuk Franciaország egyik szolgáját, a champagne-i Eustache Deschampsot.

Had és tisztviselés embere Deschamps szereti az igazságot, melyet bírói hivatala után szolgáltatni kellett, és gyűlöli az angolkat, kik ellen mint katona harczolt. Nem csak az pedig a kívánsága, hogy az idegen eltisztuljon Franciaország földjéről, hanem hogy beteljék Merlin jóslata, mely Angolország leromlását hirdeti. Ő-e reményben ringatta magát Crecy és Poitiers emlékénel, de nem látta előre Azincourtot. Megint Franciaország szeretete hullat könyvet vele Bertrand du Guesclin halálán, ki az angolok legmordabb ellensége volt. A köznyelvet ő emeli magasb lyrai hangra érte való kesergésében, s a trubadourok könnyű módját fensőbb költészetté avatja fel. Hasonlóul e hazai szeretet lelkesíti őt Párisért, elméje nem tudván képzelni oly nemzeti egységet, melynek nincs valódi középpontja, hová minden sugárok összeszedődnek; s hatalmasan felel vissza e főváros rágalmozóinak. Mint igazságügyi hivatalnok és igaz bíró, szereti a törvény előtti egyenlőséget, de, vallja, hogy korában a törvény nem volt egyéb, mint az a pókháló, melyben fenakad a légy, de nem a dongó. Gyakran erkölcsi leczkéket is ad költőnk a népeknek és királyoknak, megjegyezvén, hogy szigorú erkölcsbíró létére nem szűkölködik kedvességben, s balladái némelyike Thibautra emlékeztet és előre hírli Charles d'Orleanst. Moráljából azonban gúny is kerekedik és osztja tanácsait, epigrammjait bírának, főpapoknak, fejedelmeknek, agg vitézeknek; és, az elnyomók ellen mindig azok részén áll, a kik szenvednek. Sehol nem volt pedig jobban lelkesülve, mint egy balladában, mely a nagyok zsarolásait jelzi, midőn a gyöngéknél az erőszak ellen semmi egyébök imádságnál. Idétte már virágozott a ballada, melynek szoros tömörsége azáltal volt üdvös a költőkre nézve, hogy gondolataikat határozott alakba kellő önteni, míg végre szabatos formaiságot nyerhettek.

Azonközben, míg Deschamps a ballada és rondeau új formáiban önté a hazafi gondolatait, a polgár fájdalomait és a becsületes ember bosszankodásait, a Vire-mosta völgyön egy vig czimhora

született, kit jó kedvülete fölültemelt a köznyomoron, és a kinek dalai élvezet voltak a csapszékekben, azon menhelyeken, melyeket a polgári és idegen háború körülzajongott. Keserves időben születnek a bordalok és vaudevillek. Olivier Basselin, csapó mester, pohárral kezében, rögtönzé ama dalokat, melyeknek refraine-jeit sokáig dalolta a normandiai borozó, mielőtt a világba kimentek volna. E dalok jóval később nyomattak, mint készültek, s megifjodva nyelvben az eredeti eszmékkal együtt, hála a zenének, megmaradt az eredeti rhythmus is, és ez, a mi főleg érdekel. Ez a falusi Anakreon már szerencsés dallamokat talált és reájok verseket alkalmazott, melyek bevégzett mintái lettek a lyrai stanzáknak és stropháknak. Malherbetől Duperrierig fenvolt stanzáinak rhythmusa; és J. B. Rousseau is jónak találta Basselint utánózni. Versei, melyekre készen volt a forma, igazán csak vaktában születtek; miért a költői gondolatok bennök alig változnak a rhythmushoz képest. Mert a bor, ha sokat is beszéltet különben, nem tud egyebet, mint a bor és mámor dicséretét. Basselin ugyanazon eszméjének formája örökké megújúl; vigasztalása, öröme, csak a bor; ennek örömet áldozza fel szerelmét, háza nyugalmit, a holnap keresetét és még inkább egy más részegség, a hirtű, füstjét, zaját, mely szereztetik fegyver által. A XV. század elején ily szellemenben dalol Basselin, a vaudeville hiteles atyja, ki aztán Vau-de-Vire nevet kapott azon helyektől, hol dalait, mint normandiai csapó, költögette. Annyi sok elkomorúlt arcz között egy vig czimbora elvégre nem volt-e kellemetes tünemény?

V-dik Károly böles uralkodása nem csak visszaadá Franciaországnak az erőt, melyre szüksége volt, hogy el ne vesszen az átlábolandó újabbi válságban, hanem a régi tudományosság, melyet ő példái és jótéteményei által emelt, néhány kitűnő elmét képeze és avata fel, kiknek a polgári és idegen háborúk alatt nem vala más gondolatjuk, mint a haza üdvé és az örök erkölcsi törvények tisztelete. Christine de Pisan, Jean Gerson, Alain Chartier nevét illeti az előség az elsők között. E nemes alakot kiemelve századuk nyomorú háttéréből, kegyetlenség és vesződség fárasztotta szemeink megnyugodhatnak, és a szenvedély lármái és dübörgései felett hallani fogjuk a lélekismeret szózatát.

Velők ugyan nem helyezhetjük egyenlő rangra amaz írókat, kik az erkölcsi és tudományos újításokra szövekeztek V. Károly

mellett, de igaztalanság volna hallgatással mellőzni őket. Álljon legelől Nicolas Oresme neve, ki első hozta át köznyelvre Aristoteles morálját és politikáját. Sikeres kísérlet, mely nincs elfeledve, maga tudós, de jó ember is. Tisztes hely illeti a fejedelem oldalán Maiziéres Fülöpöt, a Dauphin nevelőjét, ki tanítványa számára e cím alatt irt: *Songe du vieil pélerin*, egy igazi erkölesi értekezést, és őszintén, hasznosan szolgálja a tudományokat és Franciaországot. A fejedelem ügyelete és csaknem gondolása alatt azonban egy munka sem készült, mely annyira fontos lett volna, mint *Songe du Vergier*; ennek, ha csakugyan, mint sokáig hitték, Raoul de Presles a fő szerzője, a ki, mint bizonyosan tudatik, nagyon derék nyelven fordította szent Ágoston *Cité de Dieu* (de civitate Dei) munkáját, ő a legkitűnőbb személy a király munkatársai között. A *Songe du Vergier*, mint a király gondolkodásának emléke áll a két hatalom pörös határán. Ez a dialektika, tanultság és politika műve, melyben a szent-szék követeléseinek a teljes fensőségre minden érvei ügyesen megvitatták és czáfolták. A theocrat bölselet azonítja lélekkel a szellemi, testtel a világi hatalmat. Szerinte a világinak nincs mit tenni mást, mint meghajolni. Úgyde ha ez áll, szükség egyik oldalról, hogy a szellem ne bírjon testtel, más oldalról, hogy a világi ne szellemmel; ha pedig mindkettőnek van szelleme is, teste is, a kérdés bonyolul, mert a szellemi a maga teste által rosra és gonoszra vetemülhet, a világi pedig a maga szelleme által jóra, valóra mehet ki.

Christine de Pisan nem méltó a feledésre, melybe alászállt, noha megint nem állítható oly fent, mint kortársai akarák s a XVI. század eleje is vallotta. Halála után (1446-ban) néhány évvel Martin le Franc ékesszólásban egyenlővé tette Ciceróval, bölcseségben Catóval. Nyolczvan évvel később Clement Marot még hasonlóan ítélte felőle. Egyébiránt atyja volt Thomas de Pisan, kit V. Károly Bolognából vett magához mint titkárát és astrologját. Születvén Italiában, francia lett szívvvel és midőn oktatója, védője, a király meghalt, hála és tanultság elkészíték őt méltán beszélni eljövője uralkodását: „*Livre des faits et bonnes moeurs du roi Charles V.*” című iratában. Az ó-kori történetészek olvasásán növekedve, Joinville-nek hagyta a gyermekte-

séget, s nem érhető utól előképeinek természetes méltóságát. Irályában épen azért bizonyos erőlködés, mely gondolatai komolyságát, érzelmei való emelkedését merevséggel vonja be. De elismervén a távolíthatlan hiányt, mely Alain Chartier-n is nagyon érezhető, mindkettejük érdemeül betudandó, hogy irataikra gyermekiéstől különböző bélyeget nyomtak. Utánok majd szerencséséhek jönnek, de kik nem veszik el tőlök az úttörés dicsőségét. V. Károly halála reá nézve, tizenhat éves korában, nem pusztá gyász vala, hanem előjele is bizonyos rosznak, mely ellen sokáig kelle küzdenie. E küzdés őt két módon ékesíti; először mert szabadon elfogadá, másodszor mert bátran elszenvedé. Menekülhet vala tőle, miután Angolország királya meghívta udvarába, Olaszország pedig, mely nem felejté, visszaóhajtotta. Ő szereté e szép országot, hol született, de népei és fejedelmei háborgó lelkendezései távol marasztották; és nem hagyá el Franciaországot, hol szenvedett s megtartá méltóságát.

Prózáját az időhöz képest, melyben irt, talán sokra is becsülték, de az a valódi nemesség innenső határán marad, mintán nincs természetes könnyedsége; sőt a szók és körmondatok szélességében a cicerói szólám hőségére látszik áhologni; ellenben nagyon is lenézték verseit, melyekben van bizonyos kecs. Le Dit de la Pastoure költeménye, hét szótagú nehéz alakban, elég tanulság erre nézve. De költészete legsikeresebb a balladák és rondeaukban. Egyébiránt Christine, ki nemét az erkölcsök tisztaságával diszesíti, tudomány és tehetség által volt jogosítva felfogni a nők ügyét, melyet Jean de Meung bepiszkolt. Élesen támadta meg a La Rose költeményt, és pártján vala Jean de Gerson, az egyetem korlátnoka, ki még magasabb érdekekben jelzé a romlást, melynek a vallás vala kitéve ama költemény által. Ez ugyan Gerson vitézkedő életében csak apró csetepaté, mert neki más bajvívásokat kelle kiállani. Magas helyzete államban és egyházban, hódolata jogosság és igazság iránt, politikai és egyházi közbenjáró szerepre hívák őt, mint olyanra, mely legjobban illik, egyenes, tiszta lelkekhez, midőn a szenvedélyek felszabadulvák. Sokat kelle szenvedni az Armaguac-ok és Bourguignonoktól, mert szereté Franciaországot, meg kelle ostromlani az eretnokség pártolóit és a vétkek védőit az egyházban, mert őszinte keresztyén volt. A pisai zsinaton az egyház érdekében idézte föl egy pápa le-

tételét, hogy végét szakaszsa nyugat vallási meghasonlásának, mely a keresztyén társadalom felbomlását jelezé; Parisban életével játszik, hogy a zsarolók erőszakát megállítsa, s a Notre-Dame tornyába vonúla, mint erődbe; Orleans Lajos meggyilkolása után párthoz áll a gyilkos ellen, ki jötevője volt és fáradhatlan tüzzel sürgeté az ember-ölés tanának, melyet Jean Petit tanár, János (Sans-Peur) szemtelen és bérelt védője vallott, kárhóztatását; végre midőn a konstanci zsinaton követelé vagy az ítélet hiteles visszahuzását vagy Hus büntetését, az eretnkség elleni buzgalma oly gondolatnak volt ösztöne, mely életét leginkább díszíti, t. i. a papság fegyelmének és erkölcsének újítása. Gerson ez újításban látá a katholikus társadalom üdvét, és megérezte, hogy Hus, a tanok ellen intézvé támadást, bonyolítja a vitát, s a visszaéléseknek kedvező kitérésre nyújt alkalmat. Ez előre nem látott akadály megzavará Gersont és oly rendszabályok elővételére vitte, melyek a veszély idején semmit se tartanak meg, a történéssz előtt pedig merénylet. Így, a mint Bossuet mondja, az emberi bölcseségből mindig hiányzik valami. Ennyi baj, kudarcz miatt megtörve, s eme véres áldozat által, melyet előidézett vagy jóvá hagyott, leverve, Gerson magányban kereste nyugalma. A rettenthetlen bajnok megszűnt harezolni, és az istenség vizsgálása s gyermekek látása újra meghozá erejét, vidámságát, melyet a század ellen haszon nélkül harezolva elvesztett vala. Ugyanez idő körül vonúlt Christine de Pisan is kolostorba.

Gerson latin nyelvű munkái bármi becsesek is, de a francia irodalomra nézve csak mellékesek; míg a nép nyelvén egyszerű és erőteljes kifejezést adván gondolatainak, örömmel találhatni meg nála a szívet és bizonyos mértékben a champagnei pór beszédét, a daczos gall nyájasságát, midőn bizonyos falusi erélylyel emeli ki a nép szenvedéseinek rajzát egy bátor felírásban, melyet VI. Károly királynak nyújtott be az egyetem nevében. „Ha a katonát nem fizetik, ő sem fizet; ha nem fizet, lop és rabol gyalázatosan a szegényektől. Mi vár ekkor a szegény népre? Az, hogy fusson előle, mint bárány a farkas elől; és nem volna-e jobb a szegény népnek el lenni ortalom nélkül, mint hogy védői vannak, a kik megrabolják?” — Hasonló szívjóság és az erőszak ellen boszankodást gerjesztő képesség mutatkozik Gersonban, midőn tanítványait védi egy királyi kamarás eljárásai ellen; valódi mutatványa

a gyermekek iránti gyöngédségnek. Ez a szelid és erélyes lélek, — mint említők, megtörve lépett ki a küzdelmekből; erélye megadás lett. Ekkor kelle írnia *Imitation de Jesus Christ* művét; mely könyv, előtte való időben teljesen ismeretlen, halála után pedig mihamar nagyon elterjedve, csak zárdái magányban és felsőbb rendű szellem által irathatott, olyan által, ki századát ismerve, semmit se kérhete tapasztalásul, semmit se várhata reményül. Másutt hiában is keresnők eredetét, mint a lyoni hírnemes remetének, ki, miután jósolója és fénye volt az egyháznak, szólott a tanuló gyermekekhez; kiket tanítgata: „Imádkozzatok a szegény Jean Gerson lelkeért;“ ő szerezhette a mély alázat, isteni nyájasság, csodálatos emelkedettség és fenséges vigasztalás csemé ritka művét legilletékesebben. Ha eziránt fenven a kétség, legalább ne hozzák fel igénytartók gyanánt se a képzelt Gersont, ki egy tollvonás hibája, se a kegyes szépiró Thomas a Kempis-t, mint valódi szerzőket.

Utolsó a három között, kiket az erőszak és romlottság ezen korszakában az emberi erkölestudalom tolmácsaiul említünk: Alain Chartier, ki ma ismeretesebb azon szűzies csókról, melyet skot Margit tön ajkaira, és orozája csúf voltáról, mint azon a rany szavakról, melyek egy ifjú és szép fejedelmi nő tiszteletére méltaták, s neki az ékesenszólásatyja nevet szereztek. Alain Chartier, előbb titkár VI. Károly mellett, követte ennek fiának sorsát, és míg ez mindent megtön, hogy vigan veszhessen el királyságát, a hűséges tanácsnok hurogatá az udvar vétkei, emlekezteté a főpapokat kötelességök tiszteletére és fájdalmasan foglalkozva királya veszedelmével s Franciaország balsorsával, keresé a félelmes bajok elhárításának eszközeit. A költészet, melyet ez időtájott és nem süker nélkül mivele, komoly gondjainak volt olykor enyhítője. De ő nem mint külső, hanem mint moralista és politikai szerző bírja figyelmünket.

Igaztalanság volna mégis, ha *Livre des quatre Dames* című munkája hallgatással mellőztetnénk. Ezt ő az azincourt-i szerencsétlenség után kevés idővel írta, hazai fájdalmainak rebegvén első hangjait. E négy hölgynek szerelmi bajai valának, melyeket kissé hosszasan beszélnek el, de e szétömlő költészetben van valami kecs és erő, például a történet helyszínének leírásában, mit Guillaume de Lorris, Charles d'Orleans sem útasítnának el

magunktól. E büsölgő szerető hölgyek egyike siratja lovagja estét a harcmezőn, mikor a többiek futásnak erednek, s Azincourt futói ellen egy ihlett nő tart leczkét a bátorságról. — Az udvaroncok közé vegyülve Alain Chartier, hántva hitszegésök s hivalkodásuk által, meg tudott menekülni az udvar metelyétől őszinteségével, midőn vallomást tesz az ottani életről. „Az udvar, szól testvérehez, emberek gyűlhelye, kik a közjó színe alatt csalnak. Nincs ott ember, a ki el ne adná, venné, cserélné, mindannyiszor jövedelmét, ruháját. Ott örökös vásár, jó árért eladjuk becses emberiségünket is. A ki velünk valamit tehet, eláruljuk neki magunkat. Erényes emberek fussatok, és maradjatok innen meszire, ha jól és nyugton akartok élni.“ E metsző gúny megvan a *Curia* l vagy udvaronc czímű értekezésében, melyet irt öcséséhez, ki magán életét el akará hagyni az udvarért. — De l'Espérance művében, intézve a korcsosuló egyházhoz, Alain Chartier versenyez a nagy katolikus tudorokkal, s Gerson után belső reformot sürget, mi megis lett volna, ha van bátorság kivitelére. „Nem látod-e, mond ő, a kevély pompát, elégíthetlen nagyralátást, gyalázatos erkölcsöt azoknál, kik magukat isten szolgáinak hírlik és szolgálják a világot? Minden csak a jövedelem és élvezet; isten szolgálata s a lelkek üdve mulasztva. Aztán ha magok nem becsülik méltóságukat, ki fogja becsülni? ha lenézik a szent papságot, ki fogja tisztelni? ha terhőkre van az, ki fogja méltányolni, elvállalni?“ Ugyanez értekezésben erőteljesen fejt ki Alain Chartier egy érvet, melyről Tertullian is emlékezik *Apologetikájában*, melyet Balzac is felhasznál később a *Socrate chrétien*-ben, t. i. azon okoskodást, mely a természethől vonja ki a módokat, érveket, melyek által megmutattatik a keresztyénség igazsága. De Alain Chartier fő műve mégis a *Quadriloge invectif* mint irodalmi, úgy politikai tekintetben. E becsületbeli és hazafias nyilatkozat bátorító szózatul van oda vetve a közromlottság középebe az azincourti bukástól az orleansi szabadulásig, és hivatkozik azon nemes elmékre, kiknek ébersége fogja előhozni Franciaország üdvét. A szónok itt pártok fölé magasodva nem ingerel a gyalázással, hanem lelkesedést ügyekszik előidézni az egy anyai fiai között. Beszéde gyógyitná az állam sebeit, melyeket elmergesített az irigység beszéde, és a pártemberek szokott epéje. Oly derék formái a szólásnak, melyekben, mint Montaigne kifejezi

magát, a kitételek egy test a gondolatnál. — Hogy mindent elmondjunk és ez örök becsülete Alain Chartier-nak, Jeanne d'Arc küldése meg van írva és előjelezve az ő szavai által: a vaucouleurs-i szűz teljesíti az ő kegyes óhaját. Egyik szólt, másik tett. Alain Chartier számított a gondviselésre, felhívta egyesülni az állam minden rendjét egy nagy gondolatban, mely a haza megszabadítása, és Jeanne összegyűjtve a haza oltalmazóit, végrehajtja velök ama csodálatos szabadtás munkáját. Az idegen elpusztult a haza földjéről és előkészített a dolgok új rendje.

Ime, hová jutottunk a gesták énekei óta! Ezek azonban a jongleurök rossz híre és a lovagi szellem hanyatlása ellenére, sem voltak elmellőzve, a XIV. század folytán. Ez időből való egy költemény ugyanazon rímű versszakokkal, melynek igaz, hogy képzelt hőse Baudouin de Sebourg, kit a troubadour a flandriai grófok, Jeruzsálem szabadtói családjához köt; különös egy mű, de nem érdem nélküli, melyben mulattató és udvarias elem játszik, s mintegy előfutója Ariosto komikai-hős csevegéseinek. Ily rhythmusban, de történelmi hűségben találjuk még Du Guesclin krónikáját, melyet Cuvelier irt kevéssel a bretagnei hős halála után. Az írás e neme csak a következő században marad el teljesen, és a gesták énekei, élve csak itt ott, versből prózára mennek át könnyű alakulással az uralkodó ízléshez alkalmazkodva. Megszűnik az ének s a jók akarnak olvasni, olvasnak is bágyadt prózában, mely túl van terhelve unalmas részletekkel. Változtatni ekképen még alig nyereség. A mesék részben hasonló kísérleten mennek át, és Novella (Nouvelles) név alatt lesznek prózai beszélyek. E beszélyek aristocratai kedvtelés voltak, mint a Cent nouvelles nouvelles gyűjtemény tanúsítja, hol a legtöbb elbeszélés, s pedig nem a kevésbbé szabadok, a Dauphinéi, ki utóbb XI. Lajos lett, és a burgundi udvar uraié. Navarrai Margit Heptameron a, és szolgálja Bonnaventure de Perriers Joyeux Devils-e később, mutatják e kedvtelés divatát.

A troubadourok hallgatásával nem maradt a nép lelki táp és nézni való nélkül. A látni és hallani vágy szükségének kielégítése, mi soha nem szűnik, bármi nagy is az elmék zavara és durvasága, újdonság jellemet kölesönze az egyházi beszédeknek és hatalma lendületet a drámai előadásoknak. A népnek voltak szónokai, kik, hogy hassanak és használjanak, az ő nyelvén szóltak, és színészei,

kik az ő izlése után rendezék az érdeklő, t. i. a szent, történet nagy jeleneteit. Se a kötél-öves barátok népszerű beszédei, se a színpad jelenetei nem voltak oly ismeretlenek és barbárok, mint el akarnák hitetni. A ferencziek féltek unalmasak lenni, hogy használjanak, és a kinszenvedés szerzetesei (les Confrères de la Passion), kik fényes napvilágon helyezék ki állványaikat, hogy rólok tanítsák és érdekeljék a tömeget, gyakran célhoz jutottak. Igaz, hogy vőnek magok mellé alkalmas egyéneket az előadandó darabok szerkesztésére. Az egyházi szónokok és papi színészek közlekedése a XV. században semmikép se véletlen vagy történetes; ütköz párhuzamos; céljuk egy: tetszeni és oktatni.

Szólunk előbb a beszédekről, aztán jutunk a mystériumok és csodákhoz, végre az erkölcsiekhez. — A korszak népszerű egyházi szónokai közt legkitűnőbbek Olivier Maillard és Michel Menot; ferenczi mind a kettő, kiknek szabad beszélni a fejedelmek és nép előtt egyiránt; szegénységet fogadva, irgalmatlanul ostromozzák a fényűzést s a vele egy nyomon járó bűnöket és jogosan állanak a gyöngék s elnyomottak partján az erősek és elnyomók ellen. Hogy elevenig szűrjék elleneiket, élénkséggben tartásuk védenceiket: pazarul bánnak az ismert hasonlításokkal, népi közmondásokkal, dűfő célzásokkal, maró személyeskedéssel, csípős adomákkal és gúnyos védvekkel. Nyelvök szabadsága tözsomszéd a szabadossággal; de rágalom volna mondani hogy botrányért botrányosak, tréfaért tréfásak; legmerészebb kitéréseikben is cél a gazok fenytése, a gyöngék oltalma, s e végből nem keresik a fegyvert, hanem megragadják, a melyik legjobban sújt vagy óv. Ízlésök ugyan nem volt, de ügyességök igen; s ha túlzottnak mondatott az a szabadság, melyig mentek nyelvével a vagdalózásban és csúfondárosságban, és meg volt nekik engedve a maccaroni-féle badar beszéd a pór francziából és barbár latinból vegyítve: tulajdonkép csak a nép nyelvén szóltak; avagy papoltak volna-e, hogy meg ne értsenek?

Michel Menotnak nem elég szítani s résen tartani ötletes elbeszélésekkel, gúnyos megjegyzésekkel a hallgatóság figyelmét; ő gyakran vérig hat, s mélyen felindít, midőn eszökhöz akarja téríteni a bűnösöket. „Miért eltölteni tizenhat vagy húsz évet a század élveiben kedvünkre, ha ezentúl örökös tűzében leszünk a pokolnak? Így a halál gondolata megtérésre int: meghalunk mind-

nyáján és mint a víz bemegyünk a földbe, s nem térünk vissza fölületére. Igen, urak, mi halálra válunk mind. A Loire vize nem szűnik meg folyni, de a víz megy-e a híd alatt ma, mely tegnap ment? E város népe nem volt itt száz év előtt. Ma itt vagyok, holnap más papotok lehet. Hol van az a rettegett Lajos király? és Károly, ki fiatal korában reszketteté Italiát? Oh jaj! a föld elporhasztá hullájokat. Hol ama kisasszonyok, kikről annyit beszéltek? Lám, hogy mindnyáján meghalunk és bemegyünk a földbe, mint a víz, nem jöni vissza többé fölületére; s én félek is, hogy ha irgalmasan nem tekint reánk Isten, méltatlan bűnösök mind pokolra megyünk. Azért is bűnbánásra óhajtlak birni mindnyájatokat, hogy Isten békében álljon veletek, követvén a választott szöveget: „Uram, ne boszankodjál!”

Íme egy másik hely, hol ütve üti a botrányos életű főpapokat és tiszttviselőket, kik árulják az igazságot. „Pap és kanonok urak, kiknek öt, hat harang fejetek fölött (azaz több jótéteményt húztok), gondoljátok-e, hogy ennyi jövedelmek a konyhaért van? Mondtam is, fogom is mondani, hogy a mit szükségén felül az egyházi ember megtart, lopás istentől s a szegényektől; e torkosság boszúért kiált. Ti, a törvény urai, kiknek kezetek aranyos, s annyi tallérotok zsebetek és házaikokban, honnan veszitek e ragyogást és költséges ünnepezéseket, miből van ezen oly piros selyem dolmányotok mint a Krisztus vére? A szegény ember verejtékéből; s mondom a Krisztus vére kiált irgalmat a kirablott és igaztalanul eltaposott szegény iránt, dolmányotok kíván boszúállást rajtatok, mert a szegény vérével van az befestve. — Ti nem csak semmitse adtok, hanem a mi tűrhetlenebb, elragadjátok a szegénytől kegyérét, hogy éhen halassátok.” — Így beszél ő, ha erkölcsi leczkét vagy a kinszenvedést adja elő; mintha ott lett volna mint szemtanú mindenütt: Jeruzsálem utcáin, a Golgothán.

Olivier Maillard hasonlóan merész annál inkább, mert volt lelke leczkét adni a félelmetes XI. Lajosnak. A király hallván e bátorság hírért, reá parancsolt és megfenyegette, hogy ha tovább is folytatja, vízbe löketi. A fenyegetés komoly volt; a Szajna és Loire vize többször vitt el már áldozatot. Maillard felelé: „A király teheti velem, mit annyi másokkal; én hamarabb ott leszek, a paradicsomban habokon, mint ő a postalovakon.” Ekkor állíttattak fel a posták. A célzás eleven volt és elmés, de bátor is. „Vi-

lág bünösei,“ kiált fel Maillard, oly állapotban vagytok-e, hogy meghalhatnátok? Ti nők, kik szép melleiteket, nyakatokat kiemeletek, meghalnátok-e ily állapotban? Ti papok, meghalnátok-e a mondott misék által terhelt lélekkel? Alig hiszem, hogy ezer közül négy ilyen taláztatnék. Ám harsanjon meg itt a végítélet trombitája: fogjuk látni, ki felel meg e felszólításra!”

Még egy példát az udvar előtt mondott beszédéből. „Mit szóltok, urak? Istennel tartotok-e? Fejedelem és herczegasszony, vele-e? Süssétek le szemeiteket. És ti lovagi rendek, vele-e? Süssétek le szemeiteket. És ti nemes urak, vele-e? Süssétek le szemeiteket. És ti udvari apródok és hölgyek, vele-e? Süssétek le szemeiteket; be vagytok írva a kárhozat könyvébe, szobátok teli van ördöggel; mondjátok meg, kérlek, ki vagytok-e tisztálkodva mosdás, tükör által? — Jól mondod, atya! — Bár oly gondosak volnátok lelkeitekre is!”

Az egyház birván adni drámai jellemet szónoklatainak, mert elvégre is tudni kell érdekelní a kiket meg akarunk marasztani, a templom falai közé mint liturgiai dísz hozá be a színészeti mutatóványokat. Nem beszélve a váltakozó éneklésről, mely az isteni tisztelet pompájához kegyes szándékkal népi látványosságot vegyít, igazi drámákat határozott cselekvénnyel, folytonos következéssel, párbeszéddel és közben közben énekléssel az egyház szolgálai játszottak el a templomban. Kezdetben latinul, de mihamar szent és népi nyelven folytak a jelenetek, és e vegyület elemyészvén helyt adott a francziának. A drámai szellem a templomon kívül ismeretes volt már a középkorban. *Aucassin et Nicolette*, *Robin et Marion* régebben felavatták a világi színpadot.

Mégis nem előbb, mint a XIV. század utolsó éveit felé vált a színpad népszerűvé és világivá. A vallás rejtelmek (mystères) és a szent történelemből vett tárgyak elválnak a liturgiától és a passio-barátok (*Confrères de la Passion*) kezébe mennek át. A színpad jó egyetértésben van az egyházzal, melyből lett; a biblia nyújt tárgyat, a sekrestye öltözetet; a pap siettetí vagy késleltetí a szolgálat idejét, hogy a tömeg egyformán élvezhesse a vallásos szertartásokat és a színpad játékaít melyek szoros frigyben maradtak az egyházzal a drámai tárgyaknál fogva. A szerzetesek ez időben népszerű tanárai valának a szent történelemnek, mint előbbi századokban a troubadourok a lovagi erkölcsnek és történelemnek.

Mindkettőjük kísérlete azonban meddő maradt, mert valamin a gesták énekeiből se nőtt valódi nemzeti éposz, úgy a rejtelmekből se szent tragédia. Aeschylus épen úgy elmara d mint Homér.

Bármint lett legyen is, a rejtelmeken van valami méltánylani való; ezéjlok dicséretes, tömegek által meglepő; ha nem hagytak is maradó emléket, de feltarták a drámai előadás izletét, mely utóbb termékeny szenvedélylyé válva oly sok szép műnek lön szülő anyja. Voltak kik nevetségessé akarták tenni a mystéres-ke t s ha igazat kell vallani, bátorság kellett hozzá, hogy bekalandozzuk a földet és eget, a poklot és vezeklényt, a mint szemünk elé hozatik a teremő és teremés, a szent történelem minden viselt dolgai, személyei a világ születésétől az apostolok predikálásaig. Valóságos Cyclopsi alkotások. Maga Jézus Krisztus élete vagy a passio rejtelme hatvanezer versnél többre megy, és hetek teltek belé, naponkénti hosszas üléssel, míg a kalváriára fölértünk.

A rejtelmek szépségei jogosan kiemelhetők. A sá t a n dicséri bennök Máriát, hogy szebb mint Lucretia, bölesebb mint Sára, bátrabb mint Judit, alázatosabb mint Eszter, tisztább mint Rakhel; tehát azt, ki nek magva le fogja rontani az ő országát. — Semmi valóbb és indítóbb, mint Máriának egy párbeszéde öreg rokonával.

„Mit akarsz? — Élni egyszerűn. —

„A világgal? — Megvetem hűn. —

„Mit kívánsz? — Szolgálni istent. —

„Aztán? — Érdemleni mindent. —

„Kell-e pompás öltözet? — Nem. —

„Mi ékszer? — Legyen jó nevem. —

Még egy párbeszéd. Mária látván Jézus elkerülhetlen halálát, kéri, hogy legalább az anyát kímélje a rettenetes látványnyal.

„Legalább halj meg csendesen. —

„Meghalok én keservesen. —

„Vagy hát távol, ha lehetne. —

„Barátimnak közepette. —

„De kérlek hát, halj éjféiben. —

„Meghalok én közép délben. —

„Halj a bárók módjára meg. —

„Én két lator között leszek. —

„Legyen földön és szó nekül. —

„Függni fogok a keresztről. —

„Legyen a kor aggságában. —

„Ifjúságom virágában. —

„Ne fogjon véred ümleni. —

„Kereszten fogok függeni,
 S igen nagyon megsebzeneek. —
 „Anya : bármit is kérdezek,
 „Nem adsz helyt a lágyulásnak. —
 „Be kell telni az írásnak. —

Lehetlen tovább vinni egyszerűséggel a megindítást; s a mi legszebb, az, hogy a köz-élet jelenetei vannak művészileg feldolgozva.

A kinszenvedés rejtelmei (Mystères de la Passion) tökéletlenségük mellett is nevezetes irodalmi emlékek. Magdolna epizódjában már szerencsés rajzát veszszük az erkölcsi vigjátéknak. Az iszonyú és nevetséges vegyüléke ott van már a Krisztus szenvedésében és a hóhérok élezeiben. A szenvedés és bolondos együtt vannak. A recsegő nevetés vegyül a tömeg nyögésével, szorongatásával. Az Ancien Testament és Actes des Apôtres rejtelmei ugyanazon jelleműek. Mindamelllett a rejtelmek nem folytak el ily nagy mérvben, s bírták is magukat korlátozni. A francia vallásos drámák, egy cselekvényhez ragaszkodva, megtartják emberi arányaikat és kitérés nélkül sietnek a megoldás felé, minő szent Péter és Pál vértanúsága, mely alig áll ezer versből, és már egyszerű, szabályos egységet alkot.

A Mystères-k sorsa is változott. E művek épületes, vonzó látványok valának, míg a hallgatók hite őszinte volt, és más módja nem kellett a tömeg összegyűjtésének. Szerencsétlenségre a Passiók előadói a XV. század vége felé a profán történelemből hoztak be némely epizódokat játékrendjükbe, s népszerűségeket feltéve, komoly darabokhoz mulatságos bohózatfélét vegyítettek. Fiatal emberek, többnyire hanyatlott családok szellemes fiai, kiknek minden gondjuk a mulatkozás (les enfans Sans-Souci) és más vig csapat az unatkozó kispapokból szegődtek hozzájuk. E frigy megzavará az egyház és színpad jó egyetértését. Aztán a Mystères-k a bohózat és csélesapság útján mocskos jeleneteket és trágár tréfiákat is elfogadtak, melyek meghazudtolák szent eredetüket. Sőt a tömegben szaporodván a kétkedők és okosdiak száma, a gyermek-jelenet többé nem hatott és a paczkázás lehangoló a kegyeletet. Mégis a Mystères-k feltarták magukat a XVI. század közepéig, mikor a törvény lépe föl határt vetni a közbotránynya fajult előadásoknak. A párisi parlament eltiltá 1548-ban

Az erkölcsi drámák valamint a rejtelmek és csodák előadói, a Confrères de Passion színpadához tartoztak valamely erkölcsi igazságot cselekvénynyé dolgozni fel; vagyis: a szent történelem előadásához a vallásos morálé járult. A bűn és erény dramatizáltatott miképen az ó és új szövetség történetei; de miután színpadon csak allegorikai formákban jelenhettek meg, az erkölcsieket részvétlenség, mint a személyesített abstractiók és egyeniségeik társa, kísérte, mivelhogy életök nem egyéb kölcsönzésnél. A valódiság bármi durva volt is a Mystéres-kben, más érdekű vala. Az erkölcsi játékok is egyedül akkor nyertek fontosságot, midőn megszűnvn dogmatikusok lenni, támadókká s gúnyosakká lettek és közeledtek a gúnyjátékhoz (sotie), mint a l'H o m m e o b s t i n é Pierre Gréngoretól, mely II. Julius pápa ellen volt irányozva.

Az erkölcsi darabok feltalálói a vig czimborák (les enfans Sans-Souci) lehettek azon alapgondolat után, hogy az emberi társadalom hasonlít a bolondok házához, és minden emberi hóbort és bűn csak változatai amaz elhallgatott nagy betegségnek, melyet bolondságnak mondunk. Valósággal a bolondok száma nagyobb, mint látszik és bevalljuk, de a melyből kivesszük magunkat és a kik velünk egyet értenek. Igazán, a kikre boszankodunk, méltóbbak az ápolásra mint fegyelemre, s fenyítésök inkább a komédiára néz mint a törvényszékre. Legalább így gondolkoztak amaz ifjú Aristophanesek, kik XII. Lajos korában megkísérlék a politikai és társadalmi vígjátékot A n c i e n M o n d e, N o u v e a u M o n d e és P r i n c e d e s s o t s bohózataikban. E vázlatok szellemmel és egészséges gondolatokkal csatároztak a polgári társaság, politikai alkotmány visszaélései ellen; csak népszerű és jóakaró fejdelem alatt voltak eltűrhetők, a minthogy nem is éltek sokáig.

A tréfajátékokról (farce), melyeket a fiatal papok hoztak divatba, kevés mondani való lenne, ha nem származott volna belőlök mestermű. A tréfajáték cselekvénynyé tett pajkos mese, a regélők elbeszéléseiből, mint a Mystéres-k a szentkönyvből, a csodák a legendákból. Benne a tárgy szabados; a drámai alak kiemeli gyöngéit. Kik nézhették és mely időben hallgathaták a bohóságokat? Meg kell vallani, hogy az erkölcsök lazultsága és marczonasága minden osztályt meghatott; s a XV. századnak megvoltak a maga szégyenlendő sebei az előzőtt kor iszonyai után, mire az emberek akartak mulatni, mert sokat szenvedtek a bel és idegen

háborúk és hazai elnyomatás miatt, és mulattak is nyersen, vastagon, nem bírván csinnal színezni és álcázni a romlottságot.

A szemét közt igazi gyöngy le Cuvier (a mosogató) új tréfajáték; jó és mulatságos, mint neve is mutatja. A jó Jaquinot nem úr a maga házában; uralkodik rajta neje és napája, kiknek jármát le kell ráznia, mire alig hogy megesküszik, ott terem az ellenség, s a helyett hogy, megszerezne szabadságát, alá kell írni egy kötelezettséget, hogy hódolni fog. Bot büntetés alatt kötelesege: éjjel ringatni a bölesőt, kora hajnalban fölkelve neje ingét kimelegíteni, aztán fölvetni az ágyat; nappal: lótni, futni, jöni, menni, malomba vinni, kenyeret sütni, kemenczét fűteni, bögrét, csuprot tüzhöz rakni, konyhát tisztán tartani, mosogatni, lugoztatni. Mindez papiroson áll. „Papiros és megint csak papiros,” ez a szegény férj utolsó szava hozzá. Így elkötelezve, a mint nejével fordítának a lúgot a mosogatóba, egy oldalra Jaquinot esik, másokra felesége a dézsába s kiált férjének: Jaquinot, segíts árva lelke-men, vonj ki e dézsából. Jaquinot hidegen válaszol: „az nincs a szerepemben.” Míg a felesége irgalmatlanul kiabál, Jaquinot békésen olvassa czikkéről czikkre az elébe irt teendőket, s ily mesteri párbeszéd kerekedik:

- Gyere mindjárt segíteni.
- Lótni, futni, jöni, menni.
- Soha nem élem túl a márt.
- Sütni kenyért, fűteni kályhát.
- Fogd a kezem; halok nyomba.
- Vinni örne a malomba.
- Egyenlő rosz vagy az ebbel.
- Ágyat vetni korán reggel.
- Neked ez csak játék talán!
- Rakni csuprot tüzhöz aztán.
- Hol van Jacqueline, édes mami.
- A konyhát tisztán tartani.
- Menj, fuss, hívd elő a papot.
- Papirom még el nem kopott,
De eszközöm jó hitemben,
Mindez nincs a szerepemben.
- De hát miért nincsen, miért?
- Hát mert nem mondottad, azért.

No, hogy a feleség a dézsába füljön, ez mindenesetre kemény büntetés lett volna azért, mert úr ő akart lenni házában; és Jaquinot kikapta volna magaét, ha közbe nem jöven a napa,

felesége újabb kérelmét nem hallgatja vala. — Mikor aztán Jaquinet hódolati esküt fogadott el nejétől, fenséges gyermetegséggel örül s mondja:

„En hát úr leszek ezentül.

Feleségem jóvoltából.“

E nemben még kiemelendő *Maitre Pathelin*, mely már egészen vigjáték. Jellemei szabad és finom vonásúak, a jelenetek jól folynak, a párbeszéd eleven, a nyelv kitünő. E darabot Pierre Planchet kiújította, hanem szerzője ismeretlen maradt. De bárki volt legyen: Molière előtt kétszáz évvel találta meg a vigjáték titkát, melyet Molière oly sokáig keresett a való élet tanulmányában és a jellemek rajzában. Elég az, hogy a róla felmaradt szó *patelinage* (kópéság) az egészet legjobban értelmezi.

Pathelint, úgy látszik, *Villon* írta, mi nem bizonyos, de valószínű. Fiatal korában elvegyült a vig czimborák közé, s öregségében, *Rabelais* szerint, színpadot állított és egy színész-társaságot vezetett *Poitou* városában. Már ő nem lehetett kielégítve a *Mystères*-k előadásaival; és ha e kor minden ismert költői közül ő vált ki legjobban *Pathelint* írhatni, miért ne írta volna? — Vele soha nem dicsekedett. — De általában dicsekedett-e valaha valamivel? Aztán a XV. század minden tréfadarabjai névtelenek, a szerző említése nélkül. De ha nem írta is *Pathelint*, ki fog jutni *Villon*nak az érdem elismerése; hanem addig *Charles d'Orleans*-ról legyen szó, hogy egymás ellen állítva őket, biztosabban ítélhessünk.

XI. Lajos lesz az összekötő szál *Charles d'Orleans*, *François Villon* és *Philippe de Comines* között; ő, ki bántja az elsőt, védi a másodikat, bizalmába veszi a harmadikat, hogy tanúja legyen az utó-világ előtt. *Charles d'Orleans* és *Villon* közelségét nem elmesfuttatásból állítjuk; egyesítette őket az idő. *Charles* halála előtt írja *Grand Testament* művét *Villon* s e két tény közé föllép XI. Lajos szomorú alakja, ki ellenkező értelemben van befolyással a két költőre. A monarcha kemény szavai sirba viszik *Valentine de Milan* gyermekét, s kegyelme akasztófától menti meg a nép fiát; egy pillanatban öl és megtart; megöli a költői múltnak képviselőjét, s megtartja az új költészet előfutárát. *Philippe de Comines* ott van helyin ama király mellett, kit *Franciaország* zsarnokául nézett, de a ki, mint szép Fülöp, tudtán ki-

vül s akaratlanul volt jótevője a népnek; az ilyet a politika menti, a lelkiismeret csak kárhoztatja.

Charles d'Orleans költészete a lovagi szellem utolsó és igen kellemetes virága; hogy az aratók nyelvén szóljunk, másod termés, mivelhogy a XIV. század már elmúlt, és mint jól tudjuk, a gyöngé és gyöngéd érzelmekre, holt időszak vala. E másod virág, esetleg és magában, Olaszország egy napsugarának köszönhető, mert Charles d'Orleans elméje Valentine (de Milan) lelkének és ihletének egysége, melyet fiára hagyott. — Villon háttal fordul a múltnak és köszönti a jövőt; utczára és termekbe teszi a költészet böleső-jét és palotáját, s nem az ő hibája, ha személyében az is vele együtt Monfauconban bitóra nem jut. Villon, romlottság nélkül, elhívtányult; a mi benne nemes, ott volt a piszok alatt: szeret jól tenni, szereti anyját, hazáját.

Charles d'Orleans nem volt azon hősi szerepre fölavatva, melyet születés meg az események szerint be kellett vala töltenie. Nem volt győzni és uralkodni való személyiség. Teremve volt nyugodtan élni csendes időben, művelni szelid indulatokat s megénekelni lágy tiszta hangon. Azért is, mihelyt neki fogsága szün-időt engedett, hosszú magányának unalmait szerelmei emlékével és új örömök szerzésével enyhítendé. De verseiben ne keressünk fájdalmat édes atya gyilkosa ellen, ne könyűt édes anyja Valentine halálán, ne hazafias búsolgást Azincourt emléken, ne sajnálatot Jeanne d' Arc büntetésén. Megvesztegetve Guillaume de Lorris által, mint az angolok foglya is, szerelem és szépség rabja, örömet beszélget szívével, melyet egy szekrényben, melynek kulcsa Cupidónál, hagyott bizományban; sétál Várakozás erdejében, hol a merengés (Melancholie) fuvalma susog, Gyász és Szomorúság társaságában, vagyis Guillaume de Lorris allegóriái között.

Egy szóval: Charles d'Orleansban semmi férfias nem volt; az életkor sem erősíté sem érlelé; mikor a ránczok el jöttek, hatvan éves ifjú elasszonyosított vonásait barázdolták arczán. Lágy lélek, szép szellem, mely a földszínen játszik, nincs érzése, mely a lélek mélyéből buzogna.

Franciaországba visszatértével blois-i vár-kastélyából akadémiai kört alkota, hol a szomszédság szép szellemei, költői kedvtelések barátai találkozzanak. E költői versenytér en irodalmi tor-

nák folytak, melyekben a hősök egy ballada vagy rondeau pálmá-
jáért küzdöttek, vetélkedtek. E lyceum, mindig nyitva költői haj-
vivásra, mindenkit szívesen fogadott, így különösen egy iskolai
viadort, egy vándorforma költőt, François Corbeuil-t, ki már ér-
demes volt, hogy Villonnak neveztessek. Tömlöczből szabadült-e
ki, vagy az elől kóborolt ide s tova, nem tudhatni.

E nap épen a herczeg balladai versenyt tartott emez ellenté-
tes szövegről: forrás mellett szomjan halok el (*je
meurs de soif auprès de la fontaine*); a rendes költők Gilles des
Ormes, Caillau és a herczeg maga végezték a magokét, de a pál-
mát oda kelle adni a jövevénynek, ki mindjárt kitünteté, hogy
alkalmasb nálok eme gyarló ellentétek játékára. Az Orleans her-
czegi akadémia mesterét találta benne, kit csak épen hogy meg-
láthatott, mert Villon nem azon ember volt, a ki sokáig tudott
volna mulatni efféle tisztességes társaságban, s nem várta, hogy
kivettessék a javíthatlan kópé.

Különben élete, mely igen homályos, nem annyira érdekel.
Csak annyit tudunk róla, hogy XI. Lajos kivevé a fogságból,
melyben az orleansi püspök börtönteté s elsoványítá. Rabelais sze-
riut menedéket talált volna később Angliában; és öreg napjaira
Anjou-ban, utolsó csinei színpadán, élt. Azonban nem az emberrel
van dolgunk, hanem a költővel.

Villon nem utód költő; mert senkire se következett; ő járt
a maga útján; benne semmi alkuszerü és betanultság; ő függet-
len és természetes; fest, a mit megélt, előad, a mit lát, és talál
nyelvet, mely hü képe gondolatának és meghatottságának. Ember
és költő; mint olyan, rossz társaságbeli, mint ilyen, földszinti, de
erélyes és őszinte; mély érzülettel, eleven képzelődéssel olykor el-
lágyl és pajzán, de melancholiája mint kedvtelése ugyanegy mó-
don őszinte. Önvallomása szerint, sokat hibázott a nélkül, hogy el-
fajult volna; bánalma őszinte, mint gyöngéje megjavíthatlan. Ma-
gát vádolni jó természet tulajdona. Villon szerencsétlensége, hogy
maga szerint cselekedhetett, midőn nem volt más tanácslója mint
a nyomor és az ifjúság. Kurnez gyerekből gaz-ficzko lett és nem-
sokára az igazság keze közé került, de a veszedelemből az menté
ki, hogy a parlementre fölebbezett, a mely számüzte. Villon
megörült, de már megírta sirversét előbb és hivatkozott a közszá-
nalomra teste fölött, ha bitón kell száradnia. „Az eső megáztat,

megmos, a nap megszárazst és barnít; szarka, holló kiássa szememet, kitépi szakálom, szemöldömet stb“; bitói költészet, melyben hihetlen hatály, és az egész így foly.

Villon, kit Marot el nem árnyal ha találkoznak, maga mögött hagyja Charles d'Orleanst, előzőjét, ha történetesen gondoljuk ugyanaz. Így a mi ennél megindít, ő nála megrendít. Még is a halál eszméje az, mely Villont legjobban sugalmazza. Költő vagy szónok ebben nem múlta őt felül. Vallásilag tisztelé az istenanyát, de hódolata nem akadályozá megbántani istenét. Vétkei voltak, de nem volt vallástalan. Egy költeménye a más világról ékesszólóvá teszi őt azokhoz, kik vele együtt e földön az érzékek gyönyörében keresték a boldogságot. Így ő nem elkövíült rosz, hanem gyógyíthatlan bünös. Még jó, hogy le nem mondott hazájáról, s nemes hangokat ejt azok ellen, kik roszul gondolkoznak Franciaországról. Nem kell kétségbeesni oly bünös lélek felől, a mely nem felejtí istenét, hazáját.

Villont nem lehet fölmenteni, hanem szánni. Neki más életállapot kell vala. Vigkedvüése játékot üzött nyomorából; a kegyes jótevők, kik szegénysége daczára, szellemeért szívesen látták, tunyaság és könnyü kedvtelésre kapták, elronták. Hibái oly terhelők voltak-e mint fenyítései, nem tudjuk. Pártfogói, kik az igazságot lefegyverzék ellene, csak félmunkát teljesítettek, hagyván őt nyomorban, mely vesztét okozá. Gondolja és állítja is, hogy valamely nemesszivü pártfogó minden rosztól megóvható vala; utána tevén: ha ekkor is folytattam volna még rosz életemet, magam mondandék itéletet magamra.

Bármit mondjon Boileau, Villonnak nem volt föladata kitisztázni elődei rendetlen művészetét; ő csak más úton indult. Nyelvben, verselésben semmitse változtatott. Kedvencz versei, a nyolcztagü sorok, a meséktől maradtak; ballada, rondeau már előbb kedvességben voltak; övé az érzelmek valósága, a nyelv fenköltésége és színezése, a hideg allegoria utálatá. Szakít a közép-korral, és hirdeti az új költészetet, miben egy alig ismeretes kortárs osztozik vele, kinek neve Guillaume Coquillart, champagnei születés. E szellemdüs költő hasonlókép igazi gall fajta, szabados a szókban, de szabad az irányban és eszmékben. *Droits nouveaux* gúnyverse csipős és eredeti. Igaz joggal említhetni még Henri Baudé költészetét, melyben semmi édeskés, mit Guillaume de Lorris

és Charles d' Orleans iskolájának méltán hányhattak szemére. Ő Villon után indul és vezet Marothoz, neki köszöni legszebb epigrammjai egyikét: *le Gros prieur*.

Comines, a kiről még szólnunk kell, új előhírnök: bevezeti a történelmet. Előtte való időből van a francziának krónikája, mi a szemmel látott eseményekről tanúsít, vele az értelmiség tanúbizonyságait birjuk. A valóság kicsiny szöglet alatt felfogva, s az egyéni életre korlátozva, mint a látomás közvetlen megindítása teszi a krónikák jellemét. Kellemesen adják elő, a mit elő tudnak adni, festenek is, ha van hozzá képzelődés, de a tények láncolata és a lett dolgok értelme hiányzik belőlök. Vagy fölfedezni az események láncolatát és horderejét teszi lényegben a történelmet, mi nem pusztá egyszerű látvány, hanem tanítmány. Az ok és okozat bűvárlása adja Comines eredeti voltát s jellemét, kinek nem volt elég látni, ki meg akarta érteni a mit látott, s így kellő világosságba helyezni a tapasztalás leczkéit, szóval: Comines gondolkozó és politikai író. Nem is hasonlít már a burgundi udvar történetíróihoz Georges Chastelainhoz és Olivier de Marche-hoz, kiket elhagyott, noha van igényök, érdemök és becsvágyuk fölemelkedni a régiség nagy historikusaihoz, járván a decadence panegyristái nyomában. Ők valósággal aggodalom nélkül látják az igazságot és ragyogó tehetségeihez elrontják a hatással és szónoklatossággal.

Comines főérdeme a kimértség. A józan gondolkodás csudálatos világosságával ismeri föl és tartja meg a végletek közti kellő vonalat. Egyének fölött mondott ítéleteiben semmi előítélet vagy kedvetlenség. Tudja, hogy a legjobbaknak is vannak gyöngéik, s a roszakban is van valami jó; hogy a bűn és regény nincsenek összefüggés nélkül, hanemha csak az előítéletes szemekben. Mérsékli épen azért a lenézést úgy, mint a dicsérést; nem hevül dorgálózásra vagy dicsőítésre. Cominesban a hidegvér és látszó szenvedélenség aránylik a szellem átható voltához és terjedelméhez, midőn az emberek és dolgok külsejét s alapját észleli. Gondolatját mintegy kiegészíti az a rövidség, melyet ítéletmondásaiban használ. De semmire is lepi meg, mert személyes tapasztalása és a történelem ismerete után fog mindig tudni hasonlításokat. A mi ma lesz, volt máskor is; a mi történt ma itt, megtörtént másutt régebben; miért ezen zavarba jöni? „Nem csak Parisban és Franciaországban czívó-

dik az ember a világi jóért, tisztességért... ezt látjátok mindenütt és minden nap." Ez hát oly törvény, a melyet el kell ismerne s oly tény, a melyet nem lehet lerontani s éppen azért be kell számítani a politikába.

Ez a józanság, ez az egyenesség hordja őt az események bírálásában is, melyekről felelősséget vállal a rájuk befolyással bíró emberek és a döntő gondviselés között. Isten kezét látja ő világosan a fejedelmek válságaiban. „Kérdezhetné valaki, mond ő, Isten hatalma miért nagyobb a fejedelmek és főemberek mint az alrendek iránt. Azért, mert találkozik elég, ki a kiesinyeket és szegényeket büntesse, ha van miért; és meg is büntetik ártatlanul gyakran, vagy példát adni másoknak vagy önjavukra vagy a bíró ítéletének hiányossága miatt esetlegesen, mert az igazság szolgáltatásnak meg kell lenni. De a fejedelmek, kormányzók stb. vétkeiről ki foghat értesülni? Ha ez megvan, ki fog ítéletet mondani és büntetést rendelni?” A rosszak és nem a jók; mert ilyen kevés van. „Az értesülés, feleli ő, lesz a nép jaja és panasza, melyet irgalom és szánalom annyiszor elnyomnak; az özvegyek és árvák keserves könyhullatása, kiknek férjeiket s atyjaikat megölik. Ez lesz az értesítés, mikor szavuk elhallik az Úrhoz, ki igaz bíró létére nem várja büntetésök végett az utolsó ítéletet.

Comines vallásos lélek; hiedelmei oly tiszták az egyháziakban, mint nézetei az államban. Ezért nem is rabja a hit látszatainak, melyek csalják a közrendű szemeket. Mérséklő józansága óvja őt a túlzó politikától, mely rövideszű, erőszakos szellemeknek tulajdona. Ha korlátlan fejedelemnek ad tanácsot, elismeri a királyi hatalom és jog korlátaival azokéval együtt, a kiken országol; s mint államférfi bevallja, hogy nincsenek teljesen érthető szabályok, hogy teljesen parancsolhatók legyenek; nincsenek általánosan hathatós gyógyiratok a bajok ellen, melyek a birodalmakat háborgatják. — Joggal is mondatott, hogy Comines könyve az államférfiak breviariuma lehetne; vakmerőség nélkül föltehetni azonban, hogy a kik emberekkel és ügyekkel bánnak, nem igen olvasgatják, holott semmi se volna üdvösb rájuk nézve, hogy megtanulják nem kísérleni a lehetlenséget, nem ingerelni az akadályokat, ellentállani és engedni annak idején. A politika, e nagyon kényes mesterség, Comines szerint, az alkalmak tudománya a nemzetek életének rendes és válságos folyamában. Könnyű volna, ha csupán

félelem vagy tetszésből állana ; a hatalom legyen félendő , nem fenyegető ; segítő és nem alázatos ; érdemelje mindig a tekintélyt, de ne ütközzék még a törvénytelen dolgokon , siessen vagy halogasson hozzávetések szerint és mindennekfölött nem saját érdekében intézze útjait , hanem a reá bízott közjó megtartásának és elővitelének szempontjából.

Mint nemes születésű ifjú , rosszul nevelve, Comines nem részesült más oktatásban, mint abban, melyet az ügyek vezetése és a történetírók olvasása nyújt. Ő bánta, hogy tanulatlan, pedig e körülménynek tulajdoníthatni írói dicsőségét. A régi nyelvek ismerete elronthatá és korai becsvágyra tüzelheté vala írni a régiek módjára. Elég volt neki a népnyelv gazdagsága, melylyel okosan tudott rendelkezni, mint felsőbb rendű szellem, kinek sikerült a gondolat kifejezése a nélkül, hogy szépítést igényelne. Korában, az alsóbb nemben a *Petit Jehan de Saintré* és *Quinze joies de mariage* szerzője *Antoine de la Sale* adott a csécsap prózának oly kellemet és könnyűséget, minőt még a régiek új versenytársai nem ismertek. Ezen középkori írókban kell keresni a francia nyelv szavainak eredeti ségét s fordulatait. Fene-
lon már a XVII. század végén ajánlotta, de nem hallgattak reá. Ma sem késő. A nyelv foglalja vissza mindenét, a mi övé, bárhol legyen található, ez a legjogosabb szerzemény; növekszik, növekedhetik vele a nemzeti irodalom kincstára.

ERDÉLYI JÁNOS

A

SAJTÓ- ÉS NYILATKOZÁSI SZABADSÁG

TÖRTÉNETE ANGLIÁBAN

1760 — 1860.

THOM. ERSKINE MAY UTÁN. — ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A gondolatok és vélemények nyilvánításának jogát Anglia népe nem kapta ajándékba s nem is bírta mindig, sőt nem is bírta sohasem azon mértékben, melyben azt ma gyakorolhatja. Kétféle hatalom tartotta ott kötelességének a szabad szót eltiltani: az egyház és az állam; mind a kettő a fennálló rend és csend érdekében, mi ellen józanul nem is lehet kifogása senkinek, ha csak annak nem, a ki a fennálló rend és csendnek nem akar némán esni áldozatul, vagy annak, a ki hallgatva el nem tudja nézni, hogy a fennálló rend és csend nem csak a jelen nemzedéket teszi nyomorékká, hanem a jövőt is *).

*) „Más szabadságok fölött örködik a kormány,“ — mondá P a i n e t védelmezve E r s k i n e, — „a véleménynyilvánítás szabadsága ellenben kötelességeire emlékezteti a kormányt. Innen erede minden korban az igazmondás üldözése: csak azoknak ártatlan vére, kik a világot felvilágosították, szabadítja a világot a sötétségtől;“ M i l t o n pedig munkái 1851. kiad. IV. köt. 442 l. felkiált: „Minden szabadságok közül azt az egyet add meg nekem, hogy lelkiismeretem szerint háborítás nélkül gondolkozhassam és beszélhessek.“

Alig hogy a nyomdászat a gondolatokat szélesebb körökben gerjeszteni s a gondolat-csere eszközeit szaporítani kezdte, az éles szemű s mindig éber, mert mindig féltékeny, hatalom azonnal gondoskodott fékről, vagy nevezzük bár biztossági védeszköznek, a sajtó ellen, s a nyomdát Európaszerte szigorú censurának vetette alá. Az egyházi gyámkodás rendszere nagy önmegerősítés nélkül találá meg a sajtófékezésének mind eszközét és módját, mind ürügyet rá, azt hitetvén el a világgal, hogy ő felelősnek tartja magát a hívek lelkiismeretének nyugalmáról. A tanulékony állam csakhamar magaévá tette hasonló ürügy alatt mind az eszközt, mind alkalmazása módját, s kiadá rendeleteit, melyeknek értelmében semmiféle iratot nem szabad sajtó útján közrebocsátani a censor „i m p r i m a t u r“-ja nélkül; nyomtatni pedig engedelem nélkül a legkeményebb büntetések súlya alatt el vala tiltva.

Angliában a reformatio után a korona tette magaévá a jogot, melyvel azelőtt az egyház élt vala: eltilthatni nyomtatását minden írománynak, mely „az e végre föllállított hatóság által előlegesen meg nem vizsgáltatott s nyomtatási-engedélyt nem kapott vala.“ A sajtó megfékezése censura által a korona előjogai közé csúszott be. Szabadalom-levelek és sajtó-egyedáruság még szűkebbre vonták a sajtó mozgathatása határait: Erzsébet alatt London, Oxford és Cambridge városain kívül nyomtatni tilos volt.

E tiláalom azonban már ébren találá a szellemeket; tovább folytatni a tudatlanság álmát nem volt mindekinek inyére. A tanulást már szükségessé tette volt a tudás vágya sőt szüksége, s e vágy, e szükség sovár szemekkel fordúla a sajtó felé, mely már zsenge korában is esodával határos pontossággal, gyorsasággal és jutányos áron szaporította el az akkori tanulás főeszközeit, az ókori remekírók azelőtt oly költséges és ritka példányait. A XVI. századot a vallás körül forrongott vitákkal látjuk elfoglalva s a sajtó nem győzte kiállítani a súlyos fegyvereket, melyekkel a latin és nemzeti keresztyének előharczosai küzdének egymással. A XVII. század inkább a politika terén folytatta a harczt, többnyire ív-rét könyvekkel még ez is. De mind az egyházi, mind a politikai bajvivók jókor kezdték érezni az erősebb támasz szükségét, melyet csak a nép részvéte nyújthat a jó ügynek. A legsürgetőbb kérdé-

sek, egyes értekezésekben tárgyalatván, röpiratok alakjában bocsáttatának az értesülni vágyó közönség kezére; s ha valamely ügy hosszabb ideig tartó viszontagságokon mene keresztül, a röpiratok el nem mulaszták, a nép rokonszenvének koronkinti felélesztése és buzdítása végett, az ügy új fordulatát is jelezni; míg végre, hogy az eseményekkel egy lépten haladhassanak, rendes időközökben kezdtek megjelenni, az időközök pedig egyre rövidülvén, heti, napi, sőt utóljára napjában többször megjelenő hirlapokká váltak.

Az első angol hirlap (*The Weekly Newes*, May 23. rd. 1622, printed for Nicholas Bourne and Thomas Archer) a sajtóra nézve vajmi kedvezőtlen időben jelent meg, úgy mint I. Jakab király végső éveiben. A censor, az úgynevezett csillagkamra törvényszék, a börtön, a szegyenpad, testesonkítások, megbélyegzések, Medusa feje gyanánt fagyaszták meg az ajkakon a politikai eszmecsere szavait. A Stuartok zsarnok-lelkülete miben sem mutatkozik jellemzőbbleg, mint ama kegyetlenségben, melylyel az írókat, a nyomdászokat és azokat üldözik, kik tilalmas könyvek becsempészésén és terjesztésén rajta kapattak; de viszont az emberek szabadságszeretetét sem ékíti szebb emlék, mint ama hősies bátorság és kitartás, melylyel a üldözöttek szinte bliszkélkedve nyomák a szenvedések tövis-koszorúját halántékaikra.

A csillagkamra bezáratása (1641-ki februárban) jó jelnek látszott a sajtóügyre nézve. A nagy küzdelemben, mely akkor kezdődött, a felizgatott érzelmek és lángra lobbant szenvedélyek nagyrésze politikai szónoklatokban és irományokban keresé nyílt. Röpiratok és hirlapok telhetőleg beleszóltak az udvar és a parlament közti harcba*). A parlament, jöllehet a sajtóval maga is pártezőlokra él vala, még sem, vagy éppen azért sem viseltetik a sajtó iránt békéstüreessel, sőt ellenkezőleg szigorú rendeletekkel szabályzá azt, s igen szívesen némitott volna el minden tollat, mely a király s a clerus mellett harcolt? Ámbár háborúban az ellenség megtámadására alkalmas fegyvereket nem szokás túlszigorún bírálui, Milton, a költő és Cromwellnek egyik legbuz-

*) Harmincezer politikai röpiratnál és hirlapnál több hagyú el a sajtót 1640 és a restauratio vagyis 1660 között. Thomasson egybegyűjté azokat, s a brit Museumban kétezer kötetben őriztetnek.

gőbb párthíve; mégis a censor általi elhallgattatást, a pártérdeken fölülemelkedett lélekkel meg meré bélyegezni, mondván: „ez gyilkosság, elkövetve nem egy életen, hanem magán a halhatatlanságon!”

A királyi ház visszatérével a sajtóperek is megújultak. A *censura*-t örvény a sajtó fölött szükségesnek vélt felügyeletet egészen és kizárólag a kormány kezére bízta. Erzsébet szűkkeblű törvénye szellemében, a nyomtatás csak Londonban, Yorkban és a két egyetem székhelyein engedtetett meg, s a nyomdák száma összesen nem haladhatá meg a húszat. Ama törvény szigorú rendelkezéseit rémitésre számított embertelenséggel hajtották végre. A törvény ellen vétett írók és nyomtatók felakasztattak, négyedeltettek, meg esonkítottak, szegyenoszlophoz kikötöztettek, vesszőzés közt üzettek ki a városokból, vagy pedig börtönökbe zárattak és megbírságoltattak a bírák kedvékére szerint, s könyveiket a hóhér égette meg. Szóval: a vélemény szabad kijelentése el vala tiltva, s censurátlanul újdonságokat sem volt szabad közzé tenni. Midőn utóbb a *censura*-törvény hatályát egy időre felfüggesztették, *Scroggs* országbíró és vele tizenkét bírāja kijelentették, hogy már az angol közjognál fogva, a király engedelme nélkül államügyekről akár igaz akár valótlan közléseket tenni, büntetés alatt tilos. Csak mikor az alkotmányhoz hű *Campden* üle az országbírói székbe, útasította vissza az angol bíróság ama vélemény-szörnyet. Minthogy a hírek közlése egyedárúvá volt téve, az értesülni vágyó közönség kénytelen volt a „*London Gazette*” hivatalos rovataiboz folyamodni értesülésért.

Az így lealázott és elnyomott sajtó az akkor divatos fajtalanságoknak ajánlá fel szolgálatát. *Macaulay* történetírása III. fejezetében érdekes dolgokat közöl az 1665—1685-ki korszak hírlapjairól. II. Jakab és az uralkodása alatti alacsonylelkű bírák embertelen szigorral kezelék a censurát. Az erre következtettt forradalom ellenben engedékeny volt még a jakabpárti sajtó iránt is. Midőn pedig az alsóház 1695-ben a *censura*-törvény további fennállását meg nem engedte, ez által az angol törvényhozás minden időre kiküszöbölte a *censura* uralmát.

Elméletileg és jogilag a sajtónak azontúl szabadnak kell vala lennie. Akármit is közre lehetett sajtó útján bocsítani, csak-hogy a *libel-laws* (gúnyiratok elleni törvények) szigorú ren

deleteivel szemben. Javult vala ugyan a törvény-kiszolgáltatás is; Scroggs- és Jeffrey-féle bírák nem létezének többé; de a törvény nem határozta meg a gúnyirat fogalmát, s erre nézve az egykori csillagkamara hagyományai még folyvást szabályozák a bírák eljárását a Westminster Hall-ban. Rosszalólag nyilatkozni a kormány felől bűnnek tartaték; gáncoskodás a miniszterek ellen a király személyére viteték. Ekképen a közügyek szabad megbeszélése nem ugyan egyenes törvény által, de tetteleg meg vala tiltva s a megbeszélés főczélja meghiúsítva. A sajtó azonban, mely a cenzorral is mert vala daczolni, mihelyt ennek körmei közül kiszabadult, oly irányt vőn, mely későbbi tevékenységétől sokat engede már is várni. Első jele ennek a hírlapok gyors szaporodása volt, s ezeknek szárnyain szabadon kezde újdonság és mende-monda özönlöni a közönség elébe.

A n n a királyné uralkodásával új korszak nyílt meg az angol sajtó történetében. A hírlapok már akkor ölték fel a jelenkori alakot, értelemmel kezdék tárgyalni a politika eseményeit, s naponként kezdének járni. Az időszaki sajtó termékeit ama korban szintén már magasabb felfogás tünteti ki. Augustus korszakára emlékeztető elmék, Addison és Steele, Swift és Bolingbroke közreműködése magasabb irányt, élénkebb lendületet kölcsönöznek. A néprészvéte az újdonságok és a politikai kérdések meghányása iránt általános lön. Mindenki politizált, minden pártnak valának saját kedvencz publicistái. A sajtó már is kezdé éreztetni befolyását, s így nem csoda, ha fegyverül kezdtek élni vele a pártok, mi által a sajtó jelleme ismét ferde irányt vőn, s hosszú idő kellett, míg teljes szabadságának egész érteke közelismerésre talált. A pártgyűlölet nagyon is gyakran a szemtelenségig fokozott rágalmakat és ráfogásokat koholt, a sajtó pedig csak úgy szolgálá ezt is, mint a legtisztább szándokú hazafiságot. Természetes, hogy most a pártok zúdultak fel a sajtó ellen, a pártok folytatták ellene a harczot, melyet azelőtt a hatalmasok viseltek vala. Az egymásra féltékeny pártok publicistái magokra zúditák politikai ellenfeleik haragját, kölcsönös gyalázás és piszkolódás érzékeny sebeket ejtettek, melyek ellen azután magok kerestek törvényszékek és parlament előtt oltalmat. Ezek szigorúan vették a dolgot. Az írók egymást gyalázva, egyúttal többnyire sértették az uralkodó párt nézeteit is. Az alsó-ház, távol attól, hogy a közszabadságnak fogta volna párt-

ját, a gúnyiratok elleni buzgóságában sokszor vetekedett a csilagkamrával. Majd egyházi beszédet kelle elítélnie, majd tagjai közül egyiket vagy másikat kirekeszteni, majd újságírókat megbüntetnie, röpiratot megégettetnie. Az alsó-háznál engedékenyebb a mellett nem volt maga a társadalom sem. Vilmos alatt például Dyert, miután az alsó-ház elnöke már ügyis megdorgálta volt, kávéházban verte meg Mohun lord (1694-ben); Anna alatt Tutchint, ki az alsó-házzal és a korona ügyészszel (Attorney General) daczolt, az utczán lesték meg, s halálra verték, a szó legszorosabb értelmében (1704-ben). Akkor volt a sajtó iránti harag és boszú, hogy a censura-törvény helyreállítására is tétettek indítványok. Az ilyen rendszabályoknak ugyan elmult az idejük, hogy azonban szárazon el ne vihesse szabadságát, új féket találtak fel a sajtó számára, bélyegadó alakjában, melyet 1712-ben hirlapokra és hirdadásokra azon kijelentett szándokkal róttak, hogy a gúnyiratok ezáltal kiirtassanak, mint ezt az 1713. évi áprilisban mondott trónbeszéd ünnepélyesen ki is fejezte. Minthogy pedig a bélyegadó sikeresnek mutatkozott, s az olvasó lapok elterjedését nagyban gátlá, Anna utódai még magasabbra csigázták, s nagy beesben állott a kormány előtt azontúl is a legújabb időkig.

I. és II. György alatt a sajtó nem sokat gyarapodott, akár férfias magaviseletét tekintjük, akár befolyását. Azon kor, melynek Pope, Johnson és Goldsmith, Hume és Robertson, Sterne, Gray, Fielding és Smollett megannyi díszes valának, az irodalom egyéb ágaiban előkelő szerepet viselt ugyan, de politikai ágával nem igen vonja magára az utókor figyelmét. E kor sajtójának politikai termékei értelmiség dolgában jóval hátrább állnak az előbbi korszakéi mögött, s csak annál visszataszítóbb azután a pártszenvedély és pártdüh, mely belőlök szól. Államférfiak által vetélytársaik eljárásának lealacsonyítására, jellemök gyanúsítására fogadott irodalmárok töltötték el a lapok hasábjait. Ezeknek legkisebb gondjuk sem volt a népet felvilágosítani, s inkább csak pártfogóik személyes szolgálatában szükkeblü pártérdekek előbbrevitelében ragyogtatták tehetségeiket. Míg eképen a toll és a sajtó rendeltetésével méltatlanul visszaéltek, magát az irodalmat is kitették megérdemlett gúnes nyilainak, mi

által az sokat veszített hatásából. *) A sajtó, mivel nem szűnt meg a pártoknak fegyverül szolgálni, üldözés tárgya lenni sem szűnt meg; noha most már, azon eseteket kivéve, melyekben a jakabpárti lapok szokatlan hitszegéssel s fenhangon izgattak a Stuartok visszahozatala mellett, nagyobb elnézéssel találkozott, mint a korábbi időkben. Sir Robert Walpole, e jámbor, hig gadt, szabad elvű lélek, — az olvasásnak különben nem túlságos barátja, — egykedvűen tűrte a sajtónak ellene intézett támadásait, s megvetését a minden pártbeli politikai írók iránt nyíltan szokta megvallani. **) Voltak ellenben érzékenyebb miniszterek is, kiknek boszúját gyorsabban elégitette ki nekizsúított bérencziróik gonosz epéje, mint a bírói eljárás hosszadalmassága.

Ilyenek valának a sajtó viszonyai, midőn III. György lépett a trónra. A sajtó, bármennyire aljasodott is el a pártok szolgálatában, s bár mily kicsiny volt is a publicisták tekintélye, politikai befolyását egészen még sem veszítette el. — A közügyeket figyelemmel kísérő olvasók köre folytonosan táguván, s a pártok hangulata, a nép érdekei koronkint még is hangosabban szólalván fel a lapok útján: a sajtóban leltek a miniszterek vagy hatalmas szövetségest és jóbarátot, vagy félelmes ellenséget. „Egy már boldogult úri ember, ki többrendű kormányoknak tagja vala, — beszéli Smollett — azt mondá nekem: egy jó publicista a kormányra nézve többet ér húsz széknél az alsó-házban.“ Danvers pedig 1738-ben mondá: „Egy ilyen firkálónak nézetei nagyobb benyomást tesznek a sokaságra, mintsem az ország legkitűnőbb politikusainak véleménye.“ (Parl. Hist. X. 448.) A pártok harczaiban a sajtó már megmutatta volt, mennyit tehet befolyása an-

*) Pulteney 1740-ben mondott egyik beszédében a miniszterialis írókat nyomorúlt csoportnak nevezé, kiken se a tanítás nem fog, se a bőség nem segít. „Ha dolgoztatóik — úgymond — dolgozataikat olvasnák, azonnal megvonnák tőlök a zsöldöt; mert egy két lapnak elolvasása után már tudnák, hogy a szegények se támadni, se védeni, se dícséreteikkel valakit emelni, se gáncsaikkal megrontani nem képesek.

**) „Én ritkán olvasok pártlapokat — mondá 1740-ben dec. 2-án, — ha csak más valaki, kinek ilyen tanulmányokhoz több a kedve, mint nekem, nem figyelmeztet, hogy valamely eseménynél fogva rendes álláspontjokon foglallemelkednek“; — s tovább: „én soha sem találtam okot, melynél fogva a kormány-ellenes írókat többre kellene becsülnöm ellenfeleiknél.“ (L. Parl. Hist. XI. 882.)

nak javára, a kivel szövetkezik. Most megérkezett az ideje annak, hogy a pártérdekeken fölülemelkedés, mint az egész nép hangulatát viszhangoztató, s ezáltal a nép hangulata fölött uralkodó hatalom, képviselőjévé legyen a közvéleménynek. S ime az új uralkodás alatt csak hamar kifejlődött a megbeszélés azelőtt ismeretlen fesztelensége, s a nép kevés év alatt megtanulta, hogyan lehet tevékeny és rettenthetetlen sajtó, nyilvános gyülekezések, politikai szövetkezések és egyesületek által hatalmas ellenőrséget gyakorolnia uralkodói fölött.

Az új kormány csakhamar harezban állt a sajtóval. Lord But e volt az első, kivel ez éreztette hatalmát. A nagyravágyó udvaronez elárasztatva a gúny és gáncs egész zivatarával, meghajolt előtte s megszökött előle, meg sem kísértvén a törvény fegyverével szembe szállni vele. Az általa bérelt irodalmárok hiába igyekeztek őt védni; a király hiába nyújtotta ki kezét kegyencze fölébe: a zivatar elsöpörte a gyűlölt minisztert, de még azért le nem csillapodott. A támadók közt első sorban a „North Briton“ nevű hirlap harezolt Wilkes vezérlete alatt, ki épen nem látszott hajlandónak kimélni akár az új minisztert, Grenvillet, akár magát az udvart. Addiglan szokás vala a köz-élet embereit elfátyolozva forrázni le a gúny és piszok lúgjával; III. György első éveiben még az „Annual Register“ is kerülni szokta volt, az udvar házi ügyei és eseményei előadásában a neveket vagy legfőlebb kezdő betűiket írta ki. A North Briton ellenben nyíltan és neveik szerint támadá meg őket; „a legmagasabb rendű államférfiak és hivatalnokok nevei, — ügymond Walpole (Emlékirat. I. 179.) — rövidítetlenül nyomattak ki, a célzások pedig még magasabb helyekre irányoztattak.“ A nevekkal való szemfényvesztő titkolódzás csakugyan nem illett a sajtónak se szabadságához, se szabadelvűségéhez. Az író, ki a büntető törvény elől bujkál, el akarja háritani magáról a felelősséget az igazságért. Az igazság mindenkor elválaszthatlan a nyíltságtól. A nevek nyílt megnevezése e szerint nagy mértékben mozdította elő a politikai irodalom ép fejlődését. Minthogy azonban a napi sajtó régi rossz szokásaival, a nyerseséggel és piszkolódással, fel nem hagyta, a régi bántalmakhoz egy újabb járult, az t. i. hogy az emberek névszerint hurezoltattak a közönség elé.

A North Briton 45. száma, mely az angol sajtósza-

badság történetében nagy hirre kapott, s mely a parlament elhalasztásakor mondott trónbeszédet s a kevészel azelőtt kötött népszerűtlen békét fejtegeté, 1763. april 23-án jelent meg. Az udvar azonnal a király bántalmazására irányzott szemtelen gúnyiratnak mondá azt. Hasonlót mondtak ama számról olyan történetirők is, kik azon kornak küzdelmein kívül álltak. Bármí csipős és sértő volt azonban ama czikk, tény az, hogy inkább szólt a miniszternek, mintsem a királynak; mert az alkotmányosság elvét, mely szerint a miniszter a felelős, újra meg újra tolá előre, a trónbeszédet a minister művének nézte és a szerint bánt vele.

Az udvar nem mutatott hajlamot a sajtó túlkapásait túrni. Mi haszna alázták volna meg a nagy lordokat, tiporták volna sárba a pártokat, juhásztították volna meg a fizető pénztárnok által az alsó-házat, ha a királynak most el kellene túrnie a gúnyiratok gáncsát? Hogy itt büntetni kell, az el volt határozva, és pedig nem csak mint rendes esetekben, a korona ügyészének indítványára, hanem valamennyi államhatalom sürgetésére. E végre, visszaélvén a korona előjogával, akárkire szóló, tehát az elfogatandót meg nem nevező elfogatási parancsot adtak ki, hogy ama czikk íróját és nyomtatóját kisűthessék. Boszúvágyból megtámadták a parlament kiváltságait is, keresetet indítva a királyi törvényszék (a King's-Bench) előtt Wilkes ellen, kinek az alsó-házban volt széke. Ha az udvari párt ezen utóbbi eljárással beéri, ama gúnyirat szerzőjét lábaihoz látta volna borúlni. A bírák ítélete szerint Wilkes egy lázító és gyalázatos gúnyirat nyomtatásában és közrebocsátásában találtatott bűnösnek. Az esküdtek egyszersmind egy másik iratát is, melynek czime vala „Essay on woman“ (a nőkről) fajtalan és ocsmány gúnyiratnak jelentették ki. De még ezzel sem elégedtek meg, s azon eszközök, a melyekhez Wilkes megrontására azonkívül nyúltak, annyira ellenkezének minden ember igazságérzetével és a köz-illendőség fogalmával, hogy a nép már az előbbi büntető ítéleteket is engesztelhetlen üldözésvágy kifolyásának tekinté. A királyi tábla törvényszékére is háromlott ennelfogva egy része a gyűlöletnek, melyet a kormány keltett maga iránt, Wilkes pedig mindent megtett annak szítására, a mi tőle telt. Panaszkodék, hogy Mansfield lord a tárgyalás előestéjén szabályellenesen megengedte a vád megváltoztatását; hangosan kikelt az ellen, hogy legénye megvesztegetésével sze-

reztek magoknak az *Essay on woman*-ból lenyomatot. Vítás kérdések felvetésével, melyek a rá kimondott száműzésre vonatkoznak, sikerült neki a törvényszéket kifárasztania, s magát a legközelebbi hat év folytában tárgyává tenni a közfigyelemnek. És a mi fő: a nép gúnyiratok ügyében gyanús szemmel kezdé az igazságszolgáltatást nézni, s mind a kormány eljárása, mind a törvényszékek által követett elvek csakugyan egyaránt igazolák a közönség gyanakodását.

Nem kevesebb szenvedés érte a *North Briton* nyomtatóit, mint szerzőjét; a kormány pedig, mihelyt ezeknek elítélését kieszközölte, engesztelhetlen szigorral járt el azonnal más nyomdászok ellen is. Esküdszék nem állott a korona ügyésze és a vádlott közt, a törvényszékek pedig, mint a kormány megannyi hajlékony eszközei, mondának ítéletet. Gátot vetett-e ama szigor a gúnyiratok terjedésének vagy nem, az még kérdés; de az bizonyos, hogy a szenvedők iránt fölébresztette a nép rokonszenvét. A *North Briton* nyomtatója *Williams* pelengérre volt ítélve, s ime a 45. számú bérkocsiban viteté magát oda; a szégyenpad közelében pedig bitófát állított föl a nép, melyre a gyűlölt jelképeket köté föl, t. i. hajtókás eszímát és skót főkötőt. A büns számára gyűjtést rendeztek, mely 200 font rügott.

Azalatt az *ex officio*-féle bevádolások annyira elszaporodtak, hogy magokra vonták végre a parlament figyelmét is. Ide czélzott *Nicholson Calvert* indítványa 1765. mart. 4-én, mely szerint a „hivatalból indított kereseteket sajtó-vétségek eseteiben törvény által kíváná eltiltatni, a csillagkamrára vezetvén vissza ezen eljárás eredetét, kárhoztatva azt, hogy törvényszék elé állíttatnak emberek, mielőtt valamely esküdszék kimondta ellenök a kereset megindítását, kimutatni ügyekezvén, hogy ezen eljárás merőben ellenkezik a törvények szellemével.“ Indítványát azonban, mivel barátjai tanácsa ellenére tette, *Sergeant Hewitt* csak hidegen pártolá, a nagy többség (204 szó 78 ellen) pedig elvetette.

Az izgalom, melyet *Wilkes* s még inkább ildomtalan üldözői megindítottak, még tartott, midőn jóval jelentékenyebb író kötö le a közfigyelmet. Ez *Junius* volt, korának mindenk fölött legkitünőbb publicistája. Előadása világos, elegans, tele logikával; vitatkozása tudományos, szellemdús és éleselméjű;

hivatkozásai a nép szenvedélyeire elragadók; finom gúnya metsző, mint az aczél, darabosabb gúnyolódása rettenetes. A királyhoz intézett leveléről mondja Burke: „Keserűségét és mérgét bámulnom kelle. E tekintetben, valamint elméire, éleztre és ítélő tehetségre nézve a North Briton jóval Junius mögött áll.“ (Parl. Hist. XVI. 1154.) Ez ugyanis mindig azon levén, hogy az érzelmeket sértse s mások hírét beszennyezze, majdnem még inkább kitűnt mérges epéje, mint éles elméje által. A gúnyirat-szerzők gonoszsággal, tekintet nélkül a lelkiismeret sugallataira, tekintet nélkül a mondottak igaz vagy nem igaz voltára, támadák meg az embereket, nem csak a közönség elé tartozó nyilvános eljárásukban, hanem magán jellemükben is. A királyhoz intézett híres levele 1769-ben jelent meg a Morning Advertiser dec. 19-ki számában. Gyújtó és lázító letére, hallgatással nem lehetett azt mellőzni. Minthogy a levél íróját senki sem ismerte, az üldözés közvetlenül annak nyomtatója és kiadója ellen fordult. Azonban mielőtt még ezeket törvényszék elé lehetett állítani, Almon könyvtáros fölött már folyt a bírói tárgyalás, ki a „London Museum“-ot áruhá, mely ama gúnyiratot szintén hozta. A könyvtáros és a közrebocsátók közötti viszony azonban oly tágnak bizonyúla be, hogy Almon, névleges büntetéssel sujtatván, elbocsáttatott. Ebben az esetben két olyan elvet alkalmaztak, melyek szerint a gúnyiratok a büntetőjog általános szabálya alól kivételt képeztek volna. Először is a kiadót büntetőjogi értelemben felelőssé tették segédjei cselekvéseért, ha csak ki nem tudta mutatni, hogy a gúnyirat közrebocsátásában se részt nem vett, se azt nem helyeselte. Ezt az elvet addig, míg az önmentegetés meg volt engedve, még lehetett volna védeni; de későbbben a bírák az önmentséget kizárták, abból indulván ki, hogy a gúnyirat közrebocsátása valamely kiadó segédje által magát a kiadót mutatja ki bűnösnek. E jogelvi szörnyeteg egész 1843-ig tartotta fenn magát, a mikor lord Campbell „gúnyirat törvénye“ (Libel Act) által kiküszöböltetett.

A másik elv kirekesztette a gúnyiratok peres eseteiben az esküdtsékek közbejöttét. Lord Mansfield a North Briton nyomtatóit üldöző perben már kimondta volt, hogy a gúnyiratok bűnös vagy nem bűnös voltát megítélni egyenesen a törvényszék dolga. Bármilyen kétes volt is ezen állítás, mégsem szűkölködik

minden támasz nélkül, mert lord Mansfield a kétes állítást meglepő határozottsággal fejezte ki. Az esküdtszék egyedül azon tartalmi kérdés fölött ítéltethetett volna: a bevádolt iromány foglal-e magában piszkolódást vagy sem; ennek eldöntése pedig — így hangzék ő lordsága nézete — teljesen kívül esik az esküdtek illetékességén. Az esküdtszékek biráskodása, sajtó-vétségek eseteiben, egyetlen biztosítékát képezé azelőtt a szabad sajtónak, s ime most úgy találták, hogy annak az angol törvények szerint ott nincsen helye.

A Woodfall ellen indított perben, 1770-ben jun. 13-án ugyancsak lord Mansfield így oktatgatá az esküdteket: „mi a szándokot, a gonosz indulatot, a lázító és egyéb keményebb kifejezéseket illeti, melyek (köz- vagy magán-emberek ellen intézett) gúnyiratok miatt indított keresetekben felhozatnak: a vád ezen pontjai csak műszavak, csak az alakra vonatkozó kifejezések, csak törvénykezési következtetések, melyekhez az esküdtszéknek semmi köze.“ — Az esküdtek azonban érezvén, hogy az eset bűnös vagy nem bűnös voltának eldöntését akarja elvonni előlük, igen ügyesen rátapintottak a meglepő elv bibéjére, s Woodfallt „egyedül a nyomtatás- és közrebocsátásra nézve“ jelentették ki bűnösnek. A korona hijába állítá, hogy a kijelentést meg kell változtatni s általában csak azt irni be, hogy bűnös. A törvényszék határozatlannak találta a kijelentést, s kíváncsnak a tárgyalás ismétlését.

Nem sokkal rá Miller, az „Evening Post“ nyomtatója és kiadója állt a törvényszék előtt a Guild-Hall-ban (1770-ben jul. 18-án). Mansfield ekkor, hogy a Woodfall esetében kelt kijelentéshez hasonló ne keletkezhessék, még szabatosb, még határozó ttabb szavakkal élt, mondván, hogy az esküdteknek a beperelt iromány tartalmával egyáltalában semmi dolguk, hanem csak a közrebocsátás tényével s némely kevés, de épen nem kétes értelmű kifejezések jelentésével. Más szóval a vádlott bűnös vagy nem bűnös volta fölött nem fogtak volna ítélni az esküdtek, hanem a bíró. E perben mindazonáltal az esküdtek bátran megmarkolák a kérdést, s „nem bűnös“ hangzék kijelentésük. Junius levelének közlése miatt más nyomdászok is vonattak feleletre, de el is bocsátották őket. Lord Mansfield csakugyan túl lött célján s veszedelmes elvei visszapattantak fejére. Az esküdtszék

kek természetes jogainak ily ijesztő csorbitása közaggodalmat szült s általános kárhoztatást idézett elő. Több rendbeli jeles levelek és értekezésekben sikra szálltak ellene. Mindenekelőtt Junius maga 1770-ben nov. 14-éről kelt és lord Mansfieldhez intézett rettentő levelében. Kiki megérthette, mily veszélybe akarák dönteni a sajtó szabadságát; világos vala, hogy az író, ha töle, midőn a korona hivatalnoka által esküdtszéki elővizsgálat nélkül üldöztetik, még kortársainak ítéletmondása is megvonatik, a törvény oltalmától merőben meg van fosztva.

E perek gáncs tárgyává lettek a parlamentben is. Midőn Constantine Phipps kapitány indítványozá: vettessék törvény útján gát az ilynemű ex officio támasztandó keresetek ellen, — kemény szavakat ejtettek mind az esküdtszékek jogaiba történt avatkozásokért, mind a kiadók bünvádi felelősségére nézve alárendeltjeik cselekvéseiért. Lord Mansfield elvei ellen küzdöttek Cornwall, Serjeant Glynn, Burke, Dunning és Sir W. Meredith; védelmőkre keltek a korona fő- és al-ügyészei de Grey és Thurlow.

A felső-házban az esküdteknek, az említettük perekben adott útasításokért lord Chatham támadta meg lord Mansfield-et. Ez mentegetődzék; mire lord Camden részletes jelentést kívánt, hogy a ház képes legyen megítélni a vádolt eljárás törvényszerűségét.

Ezt a vitát követte az alsó-házban Serjeant Glynn indítványa (1770 dec. 6.), melyben bizottságot kért kiküldetni a végett, hogy a büntető törvénykezés kezeltetését, kivált a sajtó szabadságra nézve, valamint az esküdtszék alkotmány szerinti jogait és kötelességeit megvizsgálhassák. A vitás kérdések itt újra meghányattak; de a ház hangulatánál fogva az indítványt 8 szónyi többség elmellőzte (184 szó 176 ellen). Részt vőn e vitában Charles Fox is, de oly módon, mely után senki sem várta, hogy utóbb maga is fog a sajtó-törvények javításán fáradozni. „Mi bizonyítja, — kérdé — hogy az esküdtek alkotmány szerű jogaiktól meg vannak fosztva? Ezen indítvány szerzői, — úgymond — ama gáncskereső előadásokra s ama szemtelen pasquillokra és satírákra emlékeztetnek minket, melyeket különös gondjuk vala megírni és terjeszteni.”

Másnap lord Mansfield azt kívánta, a felső-ház tartson dec. 10-én ülést, melyben az urakkal valamit közölhessen. A he-

lyett azonban, hogy indítványt előterjesztett, vagy részletes előadást tartott volna, csak arról értesíté a lordokat, hogy ő a királyi törvényszék által a Woodfall ügyében hozott ítélet másolatát letette a ház jegyzőjénél, hol az urak elolvashatják, és ha nekik tetszeni fog, le is másoltathatják. Ez azonban vita előidézésére elég volt. Lord Campden másnap kijelentette, hogy ő kénytelen amaz irományt személye ellen intézett kihívásnak tekinteni. „Ő nekem dobta ide keztyűjét, — kiálta — én felveszem, s merőben ellentétes szempontból azt állítom ő ellenében, hogy az ő elvei Anglia törvénye előtt ismeretlenek.“ Azután hat e tárgyra vonatkozó kérdést tett fel neki, melyekre Mansfield nagy zavarodottsággal s immel-ámmal viszonzá, hogy e kérdésekre csak úgy felelend, ha rendes tárgyalás nyitattik meg fölöttük. E tárgyalásnak azonban, a vita hevessége daczára, soha sem jött el a napja.

Az alkotmány ily súlyos megsértése mindazonáltal nem maradhatott további óvástétel nélkül. Mindjárt 1771-ben márt. 7-én indítványozá Dowdeswell: „az esküdtszékek jogai fölött a gúnyiratok miatt indított üldözésekben támadott kételyek hárításának el törvény által.“ Ez alkalommal benyújtott törvényjavaslata képezé a Fox által húsz évvel későbbben tett javaslatnak alapját. Sir G. Savile pártolta az indítványt: Burke remekül szónokla mellette, kimutatván, hogy ha az esküdtektől jogosan vonatik el a jog ítélniök valamely gúnyirat tartalmának bűnös vagy nem bűnös volta fölött, akkor egyenlő joggal tilos lesz nekik ítélniök gyilkosság esetében a megölés szándoka, tolvajlás esetében pedig a haszonlesés indító oka fölött, s ezeknek megítélését is a bíróra kell bízni. Ámde ha ilyen nézeteket bele magyarázunk a törvénybe, akkor az esküdtek intézménye „holt betűjévé fog válni az alkotmánynak.“ A ház 218 szóval 72 ellen elnapolásra szavazván, Dowdeswell indítványa abban maradt. A Whigpárt minden vezetői átlátták, mily veszély fenyegeti a nyilatkozás szabadságát, ha az író sorsa a törvényszékek kegyelmétől függ. Lord Rockingham a Dowdeswell-hez intézett egyik levelében, így ír: „Aki tettelegesen segítségünkre van abban, hogy az esküdtek illetékesége, mind a jog- mind a tény kérdés fölött ítélhetni, ismét helyre állíttassék és megerősíttessék, a legnagyobb érdemet szerzi meg magának az utókor előtt.“ — Azonban sok évnek kellett még el-

múltnia, mielőtt e czélt el tudták érni. Azalatt a törvényszékek folytatták eljárásukat, ama tan szerint, melynek rosszsallására a parlament még nem határozhatta el magát, s gúnyiratok elleni nyomozásokban a szerint szolgáltatták ki a törvényt.

Ennek daczára ékesen és nemes bátorsággal védé Erskine az esküdtek jogait a törvényszékek előtt *). E kitünő ügyvéd fараdozásai a sz. a s a p h i esperes védelmében emlékezetre méltó helyet vívtak ki magoknak a törvénykezés történetében. Ő c nevezetesen per különböző fordulataiban egyre sürgette az esküdtek számára a jogot: ítélniök a perbefogott iromány tartalma fölött is. Midőn (1779-ben nov. 15-én) a most nevezttük esperes ügyében az első bíróság ítéletének formahiány miatti elvetésére czélzó indítványt megalapítani ügyekvék, azon alkalommal mondott beszédét Fox több ízben oly tökéletes jogkimutatásnak nevezé, melynél tökéletesebbet az angol nyelv fel nem mutathat. Erskine állítá, hogy „a vádlott tetteleg el van ugyan ítélve, de az ítéletnek jogalapja nincs, a mennyiben bűnösnek mondták, mielőtt ügye megvizsgáltatott, s a nélkül, hogy az esküdteknek alkalmuk lett volna ártatlanságát kinyomozni.“ Szorosan egymásból folyó érvek lánczolatára, tekintélyekre és előzményes esetekre támaszkodva bizonyítá, hogy a szabály-ellenességet, mely ellen ő harezol, Anglia törvényei kárhoztatják. Lord Mansfield oly annyira nem látta elvének majdani buktát előre, hogy Erskine beszédében nem látott egyebet, mint „gúnymosolyra méltó irigységet a törvényszék iránt, a miért ez ítélhet a jogkérdés fölött, feltékenység-sugalta gyermekes szódagályt és handabandát.“ E véleményében azonban nem osztoztak se a korabeli legelső államférfiak, se az utókor.

Most Erskine az első bíró ítéletének tárgyilagosa alaptalanságát mutatta meg. Ő ugyan már kezdetben igen jól látta, hogy a nyomtatványban semmi sincs meg azon bűnös tartalomból, a melyről vádoltatott; de ő mindenekelőtt azon volt, hogy a közjog magas szempontját segítse érvényre, s ezt fényesen meg is védte. Most kimutatá a nyomtatvány ártatlan voltát a jogkérdés szempontjából is. A törvényszék végre egyhangon gyarlónak találta a keresetet s a vádlottat fölmenté.

*) Erskine csak az 1778-ik évi utolsó terminus utolsó napján léptetett fel ügyvédnek.

A Stockdale elleni tárgyalások 1789-ben ismét alkalmat szolgáltatottak Erskine-nek a sajtó szabadságot védeni. Brit törvényszéki teremben az övéhez hasonló magasságú ékesszólást még nem hallottak. A korona ügyésze perbe fogta az alsó-ház meghagyásából Stockdale-t, a miért Warren Hastings védelmét, mely egy Logan nevű pap tollából folyt, kiadta. A vádlevél a röpiratot gyalázatos és lázító gúnyiratnak mondá, melynek szándoka, az alsó-házat a Warren Hastings ellen megindított kereset miatt, mint erkölctestelent és igazságtalant lealacsonyítani. Erskine, miután némely különleges védpontokat előrebocsátott volna, páratlan ügyességgel és élességgel megalapítja a tételt, hogy vádlottat nem szabad egyes kiszakított mondatok után, miket a vádlevél összehordott, megítélni, hanem inkább az egész nyomtatványt kell szemügyre venni, teljes tartalma szerint, minden mondatot és szót a magahelyén és általános célja szerint; s ha a nyomtatvány ezen irányban kifogásmentes és mocsoktalan, akkor vádlottat okvetetlen föl kell menteni. „Ezt a kérdést intézem már én — ügymond — az esküdtekhez, mint olyant, melynek közértelem szerint legkisebb hasonlatossága sincs valamely jogkérdéshez, hanem tisztán csak tény körül forog.“ Lord Kenyon az előlülő bíró ezt az elvet nem támadta meg. Az esküdtek e szerint összehasonlították a nyomtatványt a vádlevéllel, minden előítélet nélkül egész tartalma szerint, s kimondák a „nem bűnöst.“ E módon sikerült Erskine-nek a fontos elvet megállapítani, hogy a szabad megbeszélés törvény szerint meg van engedve; — hogy némely vigyázatlan kifejezésért nem lehet megbüntetni senkit, hanem inkább joga van mindekinek követelni, hogy általános szándoka, az iromány lelkülete szerint ítéltessek meg, és hogy e fölött ítélni az esküdteket illeti. Ez volt az utolsó per gúnyirat miatt, mely megindított, mielőtt Fox a gúnyiratokat illető törvényjavaslatát beadja vala.

Csakis a törvényhozás segíthetett a bajon, mely nagyon is soká elnyúlt vala. Fox 1791-ki májusban tette ismét jóvá hűsz esztendővel korábban mondott könnyelmű beszédét. Megengedé, hogy akkori nézetei tévesek voltak, s most meggyőző okokkal és tudományos készüllettel mutatta ki a törvény veszélyes szabálytalanságát. A beszédet, melyet Erskine a sz. asaphi esperes védelmében mondott, oly ékesnek, oly világosnak, oly meggyő-

zőnek mondá, hogy „nem közönséges embernek kellene lenni, a ki ellenezhesse, hanem őriásnak.“ Mert ha a törvényszékek felfüggetlensége gúnyiratok eseteiben helyes, akkor felségsértés eseteiben sinés az másképen. Megeshetnék például, hogy őt, mint valamely iromány szerzőjét, valaki e miatt felségsértéssel vádolná. A közrebecsátás tényére nézve az esküdtek ki fognák mondani a „bűnöst“, és ha akkor az iromány tartalmára nézve nem lehetne a vád ellen semmiségi keresettel föllépni, a törvényszék kimondhatná: „akasztassék fel, vagy negyedeltessék meg.“ Ily módon az embert kartársainak kijelentése nélkül itélnék halálra. Fox indítványát Erskinek méltólag támogatá s így ennek neve is élni fog a törvénynyel együtt, melyet oly lelkesen sürgetett mindig. Itt beszéde lánczolatát kár volna csak kivonatban adni; de a törvényt illető egyik szempontját nem szabad itten sem mellőznünk. Miután kimutatta, hogy a bírák mimódon bitorolták az esküdtek kétségtelen jogát, a vádlott fölött kimondhatni a bűnöst vagy nem bűnöst, azután bebizonyítá, hogy valahányszor semmiségi kereset indítatott a vád ellen, s a bűnös szándék hiányát a bírák előtt kimutatták, ezek rendesen azzal feleltek, hogy miután az esküdtek a bűnöst kimondták, ebben már benne fekszik a szándék bűnössége is, holott az ügy tárgyalásakor a szándék kérdése a bíró hatalomszava által egészen elvonatott az esküdtek megfontolása elől.

Az alsó-ház nézetei e tárgyban már ekkor annyira megváltoztak, hogy Fox előterjesztéseit már alig ellenezték. Még a korona-ügyész is támogatta, s tetszésére hagyá akár azonnal is benyújthatnia a törvényjavaslatot, melyet a korábbi nem egészen szabatos törvény világosbitására czélszerűnek vél. Fox szívesen egyezett bele, Pitt pedig szükségesnek tartá: „a törvényszékek eljárását gúnyiratok eseteiben szabályozni s az alkotmány szellemével összhangzásba hozni.“ A törvényjavaslat, egy hang sem emeltetvén ellene, sebtiben keresztül ment az alsó-házon.

De a felső-házban lord Thurlow elleneszegett, részint a tárgy fontossága miatt, részint a már nagyon előhaladt ülősszak tekintetéből. Lord Campden a bill mellett volt: ő csak világossá tételét látta benne annak, a mit ő mindig az angol törvények valódi alapelvének tartott. A törvényjavaslat végre szavazás

nélkül egy hónapra elnapoltatott, de két óvás jelentetett be ezen elhalasztás ellen.

A következő ülészakban (1792-ben) Fox törvény-javaslatát ismét egyhangúlag keresztül ment az alsó-házon; a felsőben pedig lord Thurlow ismétlé ellenszegülését. Ösztönzésére a másodszori olvastatás elhalasztatott, hogy bizonyos kérdések fölött meg lehessen előbb szerezni a bírák véleményét. Hét kérdés terjesztett a bírák elé, s május 11-én érkezék be a válasz. Ha a most kiküszöböltetni szándékolt jogelvek veszélyessége fölött még netán lehetett volna kételye valakinek, a bírák egyhangú válasza eloszlatta volna azt. Elveik, úgy látszik, nem szorítkoztak csak gúnyiratokra, sőt — szerintök, — „valamely cselekedet bűnös vagy nem bűnös volta oly következtetés, mely a törvénynek az adott esetre való alkalmaztatásában áll, s melyet e szerint minden körülmények közt jogkérdésnek kell tekinteni, nem pedig tény-kérdésnek.“ Állították még azt is, hogy a Fox által felhozott példában a felségsértés vagy hazaárulás világos tetteiül bélyegzett levelek vagy irományok bűnös vagy nem bűnös volta szintén jog- nem pedig tény-kérdést képez. Azonban ily ijesztő következtetésektől magok is megijedvén, hozzáadák hogy: „ők semmit sem akartak mondani, a mi a jogkérdést a bűnös- vagy nem bűnösséget illető általános kérdéstől külön választhatná.“ Lord Camden megczáfola a bírák elveit s ismétlé jól meggondolt jogi meggyőződését. A bill azután haladék nélkül keresztül ment. Lord Thurlow s öt más lord óvást irtak alá „Anglia törvényeinek meg- és felbomlását jósolván meg.“ Hasonló törvényt alkotta erre Irland parlamentje is.

Így mene keresztül 1792-ben az ismeretes „Libel-Bill“, Fox, Erskine, lord Camden és az akkori törvényhozás halhatatlan dicsőségére, azon kor valamennyi bírának s legmagasabb törvénytudományi tekintélyeinek ellenmondása daczára *). Minthogy az új törvénynek törvénymagyarázó alakot adtak, ez annyi volt, mint minden e tárgyban azelőtt hozott bírói végzéseinek megsemmisítése a parlament magas törvényszéke által. Az új

*) Macaulay mondja: „Fox-ot és Pitt-et egyenlően illeti a dicsőség, hogy Anglia törvénykönyvét a megbecsülhetlen törvénnyel gazdagították, mely az esküdtek oltalma alá helyezteti a sajtó szabadságát.“

törvény a kitérőztetést teljesen meg is felelt. Míg az esküdtek jogait védte s kartársai elfogulatlan ítélethezárását biztosította az ország népének egyáltalában nem tette bizonytalanná a törvényt, s nem idézett elő veszélyes engedékenységet a bűnösök iránt. Ellenkezőleg köztudomású dolog, hogy a kormány több oltalmat talált ezentúl igazságtalan megtámadások ellen, a mennyiben az esküdteknek már nem volt okuk a tőlök megvont jogokat fájlatniok s a törvényszéki bírák bitortlásától féltetniök azokat.

III. György uralkodásától fogva a sajtó sokat nyert szabadság, befolyás és közbeesülés dolgában. Joga, a közügyeket bírálai, a kormány intézkedéseit és a törvényhozás eljárását megtámadni, biztosítva volt. A minisztereket az üldözés folytonos balsükere megtanította, hogy előnyösebb dolog lépéseik védelmét a közvéleményre bízniok, mintsem a gúnyiratok szerzőit a fenyítő törvény rémképével elnémitani akarni. Hisz De Grey korona-ügyész 1770-ben nov. 27-én ünnepélyesen kijelenté hogy alig volt képes csak egy törvényszegőt is átadni az igazság kiszolgáltatásnak. (Parl. Hist. XVI. 1138.) Wilkes és Junius ugyanazon időben ösztönözték a sajtót tevékenységre, s egyúttal fölkeltezték a közérdeket a közügyek iránt. Miután a hírlapok tudósítóinak és kiadóinak sikerült a parlament ellenszenvét vitáinak közzététele iránt leküzdeniök (miről más alkalommal szándékozunk értekezni), a sajtó és az állam közt szorosabb viszony kezdé szövödni. Feladatának nagyobbodtával nagyobb lett a sajtó felelőssége is. Az államférfiak szavaira ezentúl az ország összes népe figyelt, s öök az egész világ előtt igazolhatók tetteiket. A sajtó fillentései és ferditései kitérattak. A kormány és az ellenzék a közvélemény szeme előtt álltak egymással szemközt. A sajtó hatásköre messzire tágult. Már nem csak publicisták, hanem a kornak legjelentékenyebb elméi, az ügyek tárgyalása- s megvitatásában legjártaabb emberek, járultak naponként polgártársaik fölvilágosításához. A napi sajtó csakhamar megfellelt új hivatása igényeinek. Sok lap támadott abban a korban, melyeknek magas híre és széles befolyása maig is tart*), s melyeknek

*) Például: a „Morning Chronicle“ keletkezett 1769-ben, megszűnt 1862-ben, a „Morning Post“ kel. 1772-ben, a „Morning Herald“ kel. 1780-ban, a „Times“ kel. 1788-ban, melynek elsőségét a világ hírlapjai közt még nem sikerült meggingatni.

értesítések telje s ujdonsága, gyakori megjelenésük, valamint ügyes belszerkezetüknél fogva nép-oktatói díszes hivatásukhoz méltóknak bizonyultak be.

Megemlítést érdemelni látszik még azon körülmény is, hogy az írást politikai küzdelmeiben támogatta a művészet is. Walpole napjaitól fogva megjelentek koronként a miniszterek torzképei a legfuresább alakokban s legnevetségesebb helyzetekben; a tárgyalásunk alatti korban pedig az efféle torzképek már nem csekély befolyást kezdtek gyakorolni a nép hangulatára. Gillray kimeríthetlen humora s merész rajz-ónja sokszorosan növelte Fox és lord North ellen a nép elégedetlenségét. Ezen ügyes rajzoló valószínűleg új művészetté fokozta a torzalak-rajzolást; a nép megismerkedék a köz-élet férfainak személyességével és jellemével; nép-üzön fogá körül a könyvtárosok kirakatait; az emberek elmenet is megnézték s jóízűen nevettek a sikerült élcezes képeken, és a tiszteletteljes idegenkedés az uralkodó, de itt nevetségessé tett férfiak iránt, eltűnt. A sajtó hatalmas szövetségest nyert, mely vele együtt előbb pártérdekeket szolgálta ugyan, de utóbb eszközévé lön a nép hatalmának.

Azalatt, míg más, a sajtónál is erősebb emeltyük tétettek mozgásba a közvélemény irányzására s befolyásszerzés végett mind a kormányra, mind a törvényhozásra, nyilvános gyülekezések és politikai egyesületek szerveztettek, s ezek által az „igazítás,” mint azóta nevezzék, rendszeresítve lön. A nép ugyan minden korban és minden országban, a kormányzás bármely alakjában, ha fölhevülésre oka van, egyenes befolyást is szokott gyakorolni uralkodóira. Zavargás és zendülés, zajgás és elégedetlenség által jelenté ki sokszor az angol nép is sérelmeit, orvoslást keresve. „A tömeg soha sem kele föl — olvassuk Mem. de Sully I. 133. — mert a támadásban gyönyörét lelte, hanem igen is ha a szenvedést már tovább nem bírta.” A nép szenvedélyei Angliában gyakran még magasabb lobot is vetének s a polgárháború a forradalom, ott nem tartozott a hallatlan dolgok közé. De csendesebb időben is, közszelleménél fogva, sikeres nyomást tudta gyakorolni kormányára és parlamentjére az angol. A leghatalmasabb miniszter sem zárhatta be fülét egészen a nép hangos kívánságai elől. Sir Robert Walpole például már 1733-ban kénytelen volt felhagyni vámtervezetével; 1754-ben pedig a parlament látta szükségesnek

egy nem rég megalkotott s méltányos vallásfelekezeti türestről szóló törvényt, a nép elöitéletei iránti tekintetből, ismét megszünetni. *)

III. György uralkodása kezdetével a nép és a sajtó egyesültek lord Butenek elüzése végett a király szolgálatából; az udvar és parlament fonák rendszabályai késöbben is sok ideig izgatottságban tartották a népet, s ama kort méltán nevezhetni az elégedetlenség és zavargás korának.

A spitalfieldi selyemtakácsok 1765-ben zavarogtak, mert a felső-ház elvetett egy törvényjavaslatot, mely az ő iparuk védelmére volt benyújtva. Fekete zászlókkal vonulának el a St. Jamesi palota előtt, körülfogák a parlament épületét Westminsterben, s a kilépő peerektől azt kérdezték, melyik mire szavazott, s a bedfordi herceget, kinek indítványára a bill megbukott, megrohanták. Miután lovasság által a Palace Yard-ból kiűzettek, Bedford házát készültek megrohanni; de a gárda visszakergette őket. Ez tilalmas és lázas kísérlet volt, megfélemlítőleg hatni a parlament tanácskozásaira; régi modorú zavargás, egyiránt a törvény és minden józan szabadság ellensége; de mégis volt hatása, mivel a gyárbirtokosok támogatták, s az államférfiak által akkor igen kegyelt ügyben indult vala meg. Lord Halifax megígérte, hogy a takácsokat kielégítendi. Nagy volt azután örömrük a jövő évben, mikor az idegen selyemkehmék behozatalát korlátozó törvényjavaslat csakugyan törvénynyé vált.

Az akkoriban uralkodó elégyületlenség kevéssel rá sokkal veszedelmesebb tüntetésekre ragadta a népet, melyek az alkotmányos kormányzás új szakaszához készítgették az utat. A tömegek felzúdulása 1768-ban, a Wilkes elleni bajok alkalmával, zendülésben tört ki s összeütközést idézett elő a fegyveres hatalommal. Az alsó nép zavargó kitöréseit azonban mélyebb mozgás követé, mely jobban tartotta szeme előtt a törvény korlátait. A sérelem, melyet az alsó-ház akkor a Middlesex megyei választókon elkövetett, a legelső államférfiakat egyesítette Wilkes javára. Ennek pártját fogták: a parlamentbeli ellenzék, a jogaikban megsértett választók, London községyi eljárói és polgársága, terjedelmes rétegek a középosztályokból, a sajtó és — tömegesen a nép. A gyűlésekben, miket a választásra jogosult földbirtokosok

*) A zsidók fölvétele a benszüllöttek sorába volt a törvény tárgya.
BUDAPESTI SZEMLE I. KÖT. 39

előharczosuk támogatására tartottak, szenvedélyes viták folytak; más megyebeli választók magokévá tették ezeknek ügyét. Feliratok és óvások intéztettek a koronához; Junius közbe röpíté rettentő kifakadásait: a politikai izgatás mindenféle alakban elérte tetőpontját. Ezen alakok közt legnevezetesebb a népgyűlés (*meeting*), mely akkor kezdett helyet foglalni az országos intézmények sorában. Tizenhét megyében gyülekezett a nép a middlesex-i választók támogatására. A westminsteri választók pedig 1770-ben oct. 31-én tartottak nagygyűlést a Westminster Hall-ban, hol Wilkes útasíttatni indítványozá a követeket, hogy vádat emeljenek lord North ellen a parlamentben. Még soha sem talált volt a közvélemény kifejezést ilyen alakú s ily széles körű tüntetésben. Ez ekkor lépett fejlődése új szakába. E mozgalmat követte „a *bill of rights* fentartására alakult egyesület” keletkezése.

Tíz évvel későbbben a népgyűlések több fontosságot és kiterjedtebb szervezetet nyertek. Yorkshire és huszonhárom más megyének földbirtokosai, valamint sok városnak lakossága összehívtak sheriffjeik és főhatóságaik által nemzetgazdászati és parlamentbeli reformok fölötti tanácskozások végett. E gyűléseken részt vettek a vidékek vezérférfiai, s beszédek mondatnak, határozatok hoztak és kérvények állapítottak meg a végre, hogy a parlamentre hassanak, s a közvélemény az ügy számára megnyeressék. A Westminster Hall-ban Fox elnöklete alatt nagygyűlés tartatott, melyben a portlandi herczeg, valamint az ellenzék legkitűnőbb tagjai részt vettek.

E gyülekezetek nem álltak elszigetelten egymástól, hanem közlekedtek írásban, rendezett egyesületek az egész országban elterjedtek, előre megbeszélt mozgalmak által, miről szintén más alkalommal bővebben. Némely megyék a levelezés vitelére, s az izgatás folyamatban tartására állandó bizottságokat állítottak fel s képviselőket küldtek Londonba, hogy a mozgalom ne maradjon köz- és súlypont híjával. A képviselők küldését azonban a parlament szigorúan rosszalá. Az abban rejlő elvet úgy nézték, mint helytelen avatkozást a törvényhozás jogába; „a megye képviselőjének — mondának — csak azt lehet elismerni, kit a sheriff, mint a megye által választott megyebeli nemesembert mutat be. Főleg e szempontból útasította vissza az alsó-ház (1780-ban nov.

13-án és 1781-ben ápril 2. és máj. 8-án) azon kérvényt, melyet harminczkét ilyen képviselő nyújtott be, kik csak mint freeholders irták volt magokat alá. Előre látták, mily befolyást nyerend jövőben a parlament tanácskozásaira az ilyen szervezet: de nem gátolhatták. Meghatalmazottak küldése természetes kifolyása vala az egyesülésnek. Esze ágában sem volt az ilyen követek gyűlésének az alsó-ház hatóságát bitorolni, melyhez alázatos kérréssel közeledtek, bajaik orvoslását remélve. Nem is a népnek voltak ők képviselői, hanem küldöik egy-egy határozott érdekének. Mindaddig, míg törvényesen szabad volt egyesülni, gyülekezni, tanácskozni, levelezni s politikai ügyekben összebeszélés szerint cselekedni: azt sem leheté gátolni, hogy nézeteik képviselése, érdekeik előmozdítása végett felhatalmazottakat ne válasszanak. Ha az egyesületek célja nem ütközött a törvénybe, lépéseik nem bontották föl a köz-élet rendét: akkor a szabad megbeszélés eszközzésére szükségesnek vélt utat sem leheté alkotmányellenesnek tartani. Későbbi politikai szervezetekben ezt a rendszert, némi megszorításokkal ugyan, de általánosan követték. Most pedig egyelőre más politikai társulatok és clubok alakulának. Az egyesülési szellem mindennel, a mi hozzá kell, testet ölte. Pitt, a politikai egyesüléseknek későbbben ellensége, a parlament reformja ügyében keletkezett egyesületeket akkorban pártolá, a vidék küldöttjeivel tárgyalásokba elegyedék, s tagja lett maga is az alkotmányt-ismertető társulatnak, miről tanúskodnak az 1782-ben máj. 18-án a Thatched House Tavern-ben, alsó-házi tagok és vidéki küldöttek gyűlésében hozott s Pitt által sajátkezüleg aláírt végzések.

Minthogy ez út igen alkalmasnak bizonyult be a közvéleményre hatni s a nép adatának befolyást szerezni a közügyek irányára, ezentúl a politikai célókra való egyesülés és népgyűlések lőnek az izgatás leghatalmasabb, leghatályosabb és legkedveltebb módjává. Külső megjelenésökben e gyűlések a népnek mind erkölcsi meggyőződéséről, mind fejszám szerinti erejéről tőnek bizonyosságot. A nép nem csak szólt, hanem mozgott is. A sajtó, bármily szívrehatóan ügyekezett is tanácsolni valamit, betűi mindig csak az egyes emberhez szóltak, házánál, napi teendői közt; de itt élő emberek, itt férfiak voltak együtt a végre, hogy komoly elszánásukat kijelentsék; itt a közvélemény elforgácsolt erői egybegyültek és látható, kézzel fogható kifejezést nyertek. A sokaság

rokonszenve és helyeslése népszerűvé tették a fenforgó ügyet, s a nép szemtől szemben jelent meg kormányzói előtt, épen úgy, mint a parlamentbeli választások idején. *)

(Folyt. követk.)

BARSI JÓZSEF.

*) „Az egyesülés szelleme hatalmasabb a sajtónál.“ — — — Sok tényező működik ott közre; a nézetek oly erővel és bévvel tárúlnak ki, melyre az írott gondolat soha sem képes.“ De T o c q u e v i l l e D é m o c r. e n A m é r i q u e. I. 277.

GALILEI ÉLETE

S TUDOMÁNYOS KÜLDETÉSE

ÚJABB KUTATÁSOK NYOMÁN.

Három századdal időszámlálásunk kezdete előtt egy Cleanthus nevű böles törvény elé akarta állíttatni Aristarehot, mint istenkáromlót, mert azt hitte, hogy a föld mozog, s a napot a mindenség mozdulatlan középpontjául merte föltüntetni. Kétezer évvel utóbb Cleanthus kívánsága teljesedik s Galileit istenkáromlással, hitetlenséggel vádolják. Egy mindenektől rettegett törvényszék elítéli iratait, állítása visszavonására kényszeríti, s méltatlannak tartván őt a szabadságra, részben megfosztja tőle s még azt hiszi, nagy kegyelmesen cselekedett. De az események nem sokat nyomnak: csak a hatásban, melyet gyakorolnak, nyilatkozik a köztudat, az pedig alig zúdult fel valaha erősebben a türelmetlenség ellen, mint Galilei esetekor. Szenvedései megszilárdították az igazságok diadalát, melyekért szenvedett, s botrányos elítélése mindenha zavarni fogja gögjükben azokat, kik még erőszakot akarnának használni az ész ellen. De meg kell nyíltan vallani: e nagy lecke nem került oly fölöttébb sok bánatba, s Galilei hosszú élete, egészben véve oly csöndes és irigylésre méltó, melyhez hasonlót a tudomány történetében keveset találunk.

Galilei 1564. febr. 15 én született Pisában. Atyja Vineze, sok érdemű férfiú volt; szerény vagyonából szívesen áldozott négy gyermeke nevelésére, a mennyit csak lehetett. Galilei, 19 éves korában otthonos volt a görög s latin tanulmányokban, ügyes a zenének mind elméletében, mind gyakorlatában, és gyakorlott a rajzban, úgy hogy a leghíresebb művészek is becsülték tiszta ízlését és

szívesen éltek tanácsával. Galilei, mint földie, Leonardo da Vinci, kihez ítélete szilárdságára s ragyogó, termékeny képzelete kelleme nézve hasonlít, azon szép lelkek közül való volt, melyekre a természet tárt kézzel szórja adományait. Ily emberek szabadon választhatnak; Galileiből, ha akarja, nagy művész válik.

Apja, ki Florenzben lakott, Pisába küldte, hogy az egyetemen az orvosi pályára készüljön. Itt az ifjú szorgalmasabban tanulta a bölcsészetet, mint az orvosi tanokat, de az iskola aprólékos fogásai tüzes lelkének elég táplálékot nem nyújthattak; ő a szavakban eszméket keresett s az álokoskodások lánczát szétzúzta, kíváncsian fordulván a tapasztaláshoz s csak ennek akarván engedni. Tanárai ellenkezőleg lehetetlennek tartották, hogy valaki még valamit föltaalhasson vagy tökéletesithessen; nekik Aristoteles ember fölötti lény volt; csak e bálványukban bíztak meg; iratai a tökéletes tudományt, az emberi ösmeretek teljét foglalták magokban. Ezek botor elbizottságnak, szinte szentségtörésnek nézték Galilei szabad bírálatát, ki az észet nyüzgő sívár zsarnokság ellen lázadva, a peripatetikusok tanainak ingadozásait feltüntetni, ábrándjaikat nyíltan megátmadni merészkedett.

Florenzbe visszatértekor, huszonnégy éves korában véletlen egy mértani előadásra vetődött. Itt végre tiszta, szabatos igazságokat hallott, s megértve, hogy a mennyiségtan, nem pedig az eddig tanult logika tanít gondolkodni, kizárólag e tanulmányra vetette magát s gyorsan haladt előre.

Apjának más szándéka volt vele, de okosabb volt, semhogy ily felötlőn nyilatkozó hivatás ellen küzdeni akart volna, s midőn fia, a súlypontra vonatkozó tantételeivel a leghíresebb bírák becsülését s bámulatát kiérdemelte, szívesen belenyugodott, hogy pályáját megváltoztassa.

Első munkái Archimedes tanítványául tüntetik föl Galileit. Mesterének szelleme tűnik ki az elmés csinban, melylyel a legügyesebb sophistát is megfosztja az ellenvetés lehetőségétől. Értekezése a súlypontról eléggé tanüskodik találékonyaságáról s ítéletéről, mely tulajdonaival a tiszta mennyiségtan terén az elsők közé kúzdhatta volna föl magát. Ugyanakkor a hydrostatikus mérlegre vonatkozó kutatásaiban kimutatta, miként mérhette meg Archimedes pontosan, mennyi aranyat sikkasztott el Hiero királytól az aranyműves.

Galilei nagyon szerette a társaságot és élvezetet; sokat barátkozott a vele egykorú ifjakkal, s mint ezek között a legkíválóbak, ő is írt verseket. Egy bohókás versezete, melyben a ruházkodás szokása ellen fakad ki, megmaradt; műzsája, meg kell vallani, elég nyers és tartózkodás nélkül mondja ki a szót. Munkái gyűjteményében egy vigjáték vázlatát is találni, meg egy sonettet valami kegyetlen hölgyhöz, ki, mint mondja, oly közönyösen nézi szíve emésztő tüzét, mint Nero Róma égését.

Jóllehet már első munkáival hirt szerzett Galilei, nem kapta meg a florenczi tanári állomást, melyet sürgetett; kevéssel utóbb azonban megadták neki a mennyiségtani tanszéket a pisai egyetemen. Lerázván az iskolák porát, a hagyomány tiszteletét pedig, mint a haladás gátját félrevetvén, egész erejével kifakadt most a scholastikusok pöffeszkedése ellen, s új ösvényeken mert előre törtetni. „Aristoteles, úgymond, reánk hagyta az okoskodás ingatlan szabályait, megtanított előzményekből szigorú következtetéseket vonni. A ki módszereinek irányát sikeres kíváncsisággal követi, nem méltóbb tanítványa-e, mint azok, kik dicső nevével visszaélnek, hogy tévedéseket s csalódásokat erőszakoljanak reánk?”

Az akkoriban elfogadott elméletek között, melyek alapját a fiatal tanár merészen aláásta, leghíresebb s legfontosabb az, mely a testek esésére vonatkozik. Galilei nem csak hebizonyította, hogy az eső test gyorsasága nem arányos a súlyával, mint a tudósok állítják, hogy tehát egy kétszer súlyosabb test p. o. nem esik kétszer gyorsabban, hanem ki is fejtette a szabad esés törvényeit s az egyenletesen gyorsított mozgás törvényeit. E tárgyról dialogust is írt, melyben már igen szabatos vázát találni azon elméleteknek, melyeket ötven évvel utóbb legutólsó s legtökéletesebb munkájában kifejtett.

E korban foglalkozott először az ingával is. Egykor valami vallásos szertartásnál volt a székesegyházban s figyelmét megragadta egy bronzlámpa, Benvenuto Cellini remeke, mely hosszú zsinóron függve, lassan hintázott ide-oda az oltár előtt. A lámpa lassan-lassan megállott s Galilei, vég mozdulatait figyelemmel kísérve, észrevév, hogy hintázataival egyre ugyanazon mértéket üti. Galileit meglepte ez egyenletes hintázás, melynek szép, hasznos következtéseit azonnal fölismerte. Első alkalmazását orvosi tanulmányai sugallták: arra fordította az ingát, hogy hintázásaival az

üterek verését számítsák, s az orvosok kapva kaptak e gondolaton. A mozgás elmélete még kevésbé volt kifejtve, semhogy a hintázás szabatos törvényeihez vezetett volna. Huygheust illeti a dicsőség, hogy Galilei elveire támaszkodva, azokat megállapította. A nagyhirű olasz beérte annak gyakorlati kimutatásával, hogy a hintázati idő oly arányban nő, mint a zsinór hosszának négyzet-gyöke. Hogy az ingát órákra alkalmazza, e gondolat csak később foglalkoztatta.

Galilei új eszméi lassan-lassan utat törtek, és fényes sikerű tanítása szép pályával kecsegtette a pisai egyetemen, midőn Medici Ferdinand, a nagy-herceg, szerencsétlenségre oly bizalommal tisztelte meg, mely kedvetlen következményeket vont maga után. Természetes fia ugyanis, Medici János, egy kotró gépet tervezett a livornoi rév számára. A herceg mielőtt a szükséges költségeket elrendelte volna, Galilei véleményét kérte, ez pedig a tervet kivihetlennek nyilatkoztatta. A gépet össze nem állították s a fiatal herceg Galileinek halálos ellensége lett. Másrészt a peripatetikusok is egyre üldözték s háborgatták, úgy hogy pisai tartózkodása végkép el lőn keserítve. Ekkor a két év óta üresedésben levő matematikai tanszékért folyamodott Paduában s a velencei tanács azt örömet megadta neki.

A fiatal tanár ott oly sikert vívott ki, mely a reményeket messze túlszárnyalta. A terem csakhamar szűk lett s kétezer hallgatója Velenczéig hangoztatta ékesszólása s nagytudománya hírét. A szeretetre méltó tudós társaságát a legelőkelőbb patriciusok is fölkeresték, s a velencei tanács minden alkalmat megragadott, hogy vele hőkezűségét éreztesse. Négy évre szóló szerződését megújították s fizetését több ízben főlebb emelték. Ezzel hasznos és kifizető fölfedezéseit akarták jutalmazni; egyszer azonban különös eset is szolgáltatott rá alkalmat. Galileit ugyanis egy fiatal velencei hölgy kísérte Paduába, kit nagyon megszeretett volt; viszonyukat mindenki tudta. Irigyei ezért bevádolták a tanácsnál, ez pedig, hogy ellenségeit megszégyenítse, Galilei javára fordítá a vádat, azt végezvén, hogy miután nincs egyedül, tehát kettős a költsége, fizetése is megkettőztessék. Szép jövedelme mellett is a fiatal tanár ideje nagy részét még magánórákra volt kénytelen fordítani, mert apja halála után neki kellett nagy családjáról gondoskodnia.

Paduába érkeztek Galileinek már megállapodott nézetei

voltak a világ rendszere felől. Ugy vélekedett, hogy itt is, mint sok másban, töbnet ér a kicsiny, mint a nagy számú tábor követni, s folytonosan gondolkodva, s Copernik könyvét figyelmesen olvasva, véleménye csakhamar ingatlan meggyőződésé szilárdult. A *Pro dromust*, melyben össze vannak gyűjtve, a Copernik mellett szóló legerősebb védokok, megkapván, így ír Keplerhez 1597. aug. 6-dikán: „Könyvét annál örömeztőbb fogom olvasni, mert már régóta Copernik híve vagyok. Eszméiben sok természeti tünemény magyarázatát találtam, melyek különben meg nem fejthetők. Mindezt meg is irtam, de közzé nem teszem; Copernik sorsa, megvallom, visszariaszt: halhatlan dicsőségre volt méltó s az eszelősökhöz számították. Merészebb volnék, ha több oly ember volna, mint ön.” Az igaz tan terjesztésében fáradhatlan Kepler erre így válaszol: „Bizzék, Galilei; bizonyos vagyok benne, kevés matematikus lesz, ki hozzánk ne csatlakoznék. Ha Olaszországban nem teheti közzé gondolatait, fog tán sikerülni Németországban, s ha nem akar semmit közzé tenni, közölje legalább velem a mi kedvezőt Copernik mellett talál.”

Galilei egyébiránt elég szabadon mozgott tanszékében. Velece jó szemmel nézte a merészséget, mely a tanítványok számát szaporítva, az egyetemet gazdagította. Növekvő híre hercegeket s nagy urakat vont oda, Olaszország s Európa minden részéből; a szünidőkben pedig Florenczbe hívták Galileit, hogy a toskánai nagyherceg fiát oktassa. Az efféle növendékek számára, kik mint könnyen elgondolható, nem kívántak sok időt szentelni a tanulmánynak, szerkesztette össze arányszerszámát, melynek segítségével, mint maga említi, hosszú tanulmány nélkül, néhány nap alatt megtaníthatni a számtan s mértan leghasznosabb alkalmazásait, a katonai s polgári munkákra. Hogy volt ezen eszköz készítve: arról tudomásunk nincs.

A mellék-tárgyak között, melyeket Galilei tanított, főhelyet foglalt az erődítés és vár-védelem tana. E tárgyról teljes értekezést írt, mely éles, világos eszének dicséretére válik, s több gyakorlatias érzékről tanúskodik, mint a mennyi Vauban egyéb elődjéinél található.

Paduai tartózkodása első éveiben találta föl Galilei a hőmérőt is: nagy golyóba végződő keskeny cső volt ez, melyet részben vízzel töltöttek meg, aztán szájával lefelé fordítottak egy vizes

edénybe. A mint a melegedő lég tágult, lejjebb szorította a víz oszlopott. Ez eszköznel a légköri nyomás s a vízgőz változó feszítése zavarólag hatottak, s azonkívül nem bírván szabott alappontokkal (fagy- és forrponttal), összehasonlítható adatokat sem nyújthatott. Mindamellett közönséges használata gyorsan elterjedt.

Az 1609-ik év közepe felé híre futott Velenczében, hogy Hollandban eszközöket gyártanak, melyek segítségével távol tárgyakat tisztán megláthatni. E csoda sok hitetlenre akadt. Galilei utána járt a titoknak s összeállította a nevérol nevezett távcsövet. Az üveggyártás akkoriban sehol sem virágzott úgy, mint Velenczében. A becses eszköz csakhamar magára vonta a tanács bámulatát, s Galilei fizetése, élte fogytaig meg lön kettőztetve.

A találmány nem volt oly új, mint Velenczében gondolták, hol a szent Márk tornyára állított távcső köz-örömet gerjesztett: Hollandban s Franciaországban már többen foglalkoztak készítésével, de Galileié az érdem, hogy az első messze-ható távcsövet szerkesztette s a végtelent föl kutatni az égre fordította. Ki írhatná le örömét, elragadtatását, midőn e nagy, új látvány tárult föl előtte! midőn a csillagok mintegy alább szállva, hogy fölfedjék fényök s végtelenségök titkát, a mindenség határait egyszerre tárgúlni látta, új, végtelen ösvényt nyitva gondolatainak és szemének egyaránt! Ezsáias mondá: *Ecce enim ego creo novos coelos et gaudebitis et exultabitis.* A boldog Galilei szószerint valósúlva látta e jóslatot. Tíz hóval a távcső föltalálása után füzetekben megindította *Sidereus Nuntius* című közleményeit, hol a fölfödözött csodákat közzé tette. Első tanulmánya a holdra, mint a leghozzáférhetőbb csillagzatra irányult. A peripatetikusok tana szerint tökéletes gömbnek kellett lennie: ellenfelök szintoly örömmel, mint csodálkozással vette észre, hogy felülete csak oly hegyesvölgyes, mint földünké, hogy a nap fénye előbb a csúcsokat aranyozza meg, aztán alább-alább árad a síkokra.

A csillagok felé fordítva látcsövét, számtalan sokaságú csillagot látott, melyek megannyi tiszta fénypontokul tüntek föl az égbolt mélyében. A tej-út fényköde szétfoszlott, és zsúfolt csillagcsoportokat tüntetett elő. De valamennyi között legkiválóbb volt a Jupiter holdjainak fölfödözése. Galilei először apró csillagoknak nézte, melyek közelébe véletlenül került Jupiter. De csakhamar

észrevette, hogy majd egyik, majd másik felől, de a bolygót el nem hagyják és szüntelen körötte keringnek. Ezek tehát csakugyan új, eddig nem látott bolygók voltak.

Ez újdonságok megdöbbsentették az embereket, s ez eredmények különös volta a hagyomány vala, — mennyi szabályát fölforgatta. Paduában örömmel fogadták; a kitűnő tanár szabatos, meggyőző szava elragadta a hallgatókat, — de Olaszország többi részében számos, makacs ellenfele támadt.

— A távcső mindenfelé mutat csillagokat: ez merő káprázat, ez eszköz inkább elrejt, hogysen fölfödöznék nekünk az eget, mondák emezek.

— Az Isten semmitsem teremt hijába, mondák amazok, már pedig a mindenség, azt kiki tudja, az ember számára van alkotva: mi hasznunk volna efféle bolygókból? Túl esvén látkörünkön s apró létükre tehetetlenek levén, végkép fölöslegesek.

— Az a természet hibája, nem az enyim, válaszola Galilei; egyébiránt hogyan merjük megtagadni tőlük a szerepet a roppant égi gépezetben? Hány hitvány növényt irtak le az utazók, melyeknek hasznát nem ismerjük! Mernők-e azért állítani, hogy nem léteznek?

Némely peripatetikusok mesteröknek tulajdonították az új találmányt. Aristoteles csakugyan említi, hogy mély kút fenekéről fényes nappal is meglátni a csillagokat, már pedig a távcső meg a mély kút igen egyre megy. Mások merő meséknek tartották a fölfödéseket, melyek meg sem érdemlik, hogy az ember idejét vesztegesse reájok. Akadtak, a kik ilyenmü ellenvetésekkel állottak elő: csak hét fém van, a templom gyertyatartójának csak hét karja volt, fejünkön csak hét nyílás van; miért volna hát hénél több bolygó? Mások végre komolyan töprenkedtek: „Hihető-e, hogy csillagok léteznek, melyekről Ptolomaeus és követői semmitsem tudtak?“ Sőt magát Keplert is, kit annyira elfoglalt az égi mozgások összhangzata, kellemetlenül érinték e fölfödések, melyek ez összhangzat fölséges egyszerűséget megháborítani látszottak. Azonban egyetlen tekintet egy jó távcsővön, szétoszlatta kételyeit. Egyszerű s igazlelkű létere, lelkesedve s bámulattal telve kiáltott föl mint egykor a haldokló Julián: *Vicisti, Galilae!* Egyik tanítványa s barátja, egy Horki nevű magyar, Galilei legelkesere-

dettebb ellenfelei közé tartozott, és Kepler erősen rosztalta merész, elbizakodott föllépését.

Jóllehet ellenfelei száma lassan lassan megapadt, Galilei folyvást tartott ítéletöktől, s minél fontosabb volt valamely fölfedezés, annál inkább habozott, hogy közzé tegye. Másrészt a távcső használata terjedt, és sok vetélytárs ragadhatta el tőle az elsőség jogát. Hogy mindkét felé eleget tegyen, úgy segített magán, hogy az eredményeket rövid mondatokban, melyekben a betűket összezavarta, adta tudtúl a közönségnek: így az értelem rejtve maradt, de birtoka biztosítva volt. Két nagy földezését például e sorokban jelenté: *Smaismu milne poeta leumi bune leuctavi nas; haec immatura a me jam frustra leguntur oy.* Bár ily rejtett szokat alig lehet kitalálni, Keplert ez csak annál inkább ingerelte, hogy megoldásukat megkisértse. Nem sikerült neki. Az elsőt ekként betűzte ki:

Salve umbistinum Martis geminata proles; s
nem törődve az érthetlen *umbistinum* szóval, arra magyarázta, hogy Mars planétára vonatkozik. A másiktól pedig üres töredékeket erőszakolt ki, melyek egyike így kezdődött: *solem gyrari*. E befejezetlen jóslat több hóval előzte meg a nap foltjai és forgása földezését, s meglephetne minket, ha nem tudnók, hogy Kepler maga elméleti úton oda jutott már, hogy a nap forgását higgyje. A főnnebbi sorok valódi értelme ez:

Altissimum planetam tergeminum observavi. Cynthiae figurae aemulatur mater amorum. Az első azt jelenti: „Láttam a legmagasabb bolygót, azaz, Saturnust, és hármasknak találtam;” — a másik pedig: „Venus alakjai versenyeznek Diana alakjaival,” azaz: a Venus bolygónak szintoly phasisai vannak, mint a holdnak, szintűgy telik meg fogy, mint a hold.

Saturnus gyűrűje, mint ma már tudjuk, különböző alakban mutatkozik; Galilei két bolygónak nézte Saturnus két oldalán, melyek néha eltűnnek, mintha Saturnus megfálná gyermekeit. E meglepő különösséget kinyomozni, Huygheusnak volt fentartva. Venus phasisainak megfigyelése még jobban meglepte a csillagászokat: ezek szütségekpi következményei voltak a Copernik rendszerének az ellenfél ezzel egyik első váradját veszíté el.

Galilei paduai tanszékét kevésbbé fárasztó helyzettel óhajtván fölcsereľni, a toskánai herczeg kapva kapott az alkalmon, hogy

a nagy férfit udvarához csatolja. Barátja Sagredo előre látta e lépés rossz következéseit, s intette Galileit, ne merüljön azon viharos tengerbe, a hercegi udvarba, a hol senki sem kecsegtetheti magát azzal, hogy mindig elfogja kerülni a szirteket s a hajótörést. Galilei azonban határozatánál megmaradt s Florenczbe ment. „Életem java részében, írja Galilei egyik barátjának, a nap órái mind a munka órái voltak, és folyvást másoknak pazaroltam az ügyességet s tudományt, melyhez természet és tanulmány útján jutottam.“ Harmincz évvel később, visszagondolva a remény, munka és biztosság napjaira, midőn félelem és nyugtalanúság nélkül szemléltem annyi csodát s hirdetett annyi igazságot, ezt írja: „Paduában töltöttem életem java részét!“ Ugyanazon szavakban mily különböző nyomaték!

Galilei régóta barátságos lábon állott a florencezi udvarral, szerette a nagyvilág fényét s a nagyok társaságát; tehát nagyon jól érezte magát Florenczben. A nagyherceg, ki nagyon kedvelte, följajánlotta nyaralóit, hogy tetszése szeriut válaszszon közölők. Szerencsétlenségre a florencezi udvar koránsem volt oly független Róma irányában, mint Velence. Galilei, mintha sejtette volna a bajt, első szabad idejét arra használta, hogy Rómába ment, a szent szék tanácsosai közt barátokat, s fölfedezéseinek híveket szerzendő. Nagy kitüntetéssel fogadták s a Lynceusok akademiája színtett őt tagjai közé sorozni. Galilei minden munkájára oda írta ezen czímét, s élte alkonyán búsan enyelegve emlegette, mily boszantó végzet az, hogy a hiúz (lynx) megvakult.

A pápa igen kegyesen fogadta s Galilei számos barátot szerzett Rómában. Ott töltött ideje a tudomány számára sem veszett el: ott mutatta föl első ízben tisztán a nap foltjait. Már egy évvel előbb megfigyelte volt Paduában, de tartva az ellenvetésektől, magába zárta az új igazságot, míg teljes bizonyossággal tüntetheti föl. Hogy e foltok léteznek, kétségtelen volt: oly tisztán látta, mint a tintafoltot a fehér papíron; de mivoltukra s mozgásuk törvényeire nézve nem mert még határozott véleményt mondani. E tétovázásának köszönhetette, hogy a hollandi Fabricius s a német jezsuita Scheiner őt e fölfedezés közzétételében megelőzték.

Florenczbe visszatértekor Galilei, a nagyherceg kérésére, a csillagászat mellett az úszó testek egyensúlyának kérdésével foglalkozott. Erről irt munkája új oldalról tünteti föl hatalmas elmé-

jét. Egészen elhagyva a kísérletek útját, úgy a priori elfogadott általános törvényből indulva ki, származtatja le a tényeket, mint szükségképi eredményeket. E törvény szerencsére igaznak bizonyult s nem egyéb, mint az úgynevezett virtuell gyorsaságok híres elve, melyet két századdal utóbb Lagrange is páratlan művének, ellenző erőtanának elvéül választott. Ha tovább halad az erők s az átalok előidézett nyomás ellenzésében, alighanem megelőzi Toricellit a légsúlymérő föltalálásában, mert neki is tudomása volt a tényről, hogy a szivattyú 32 lábnál magasabbra nem emeli a vizet. E tárgyat azonban hamar abban hagyja, észre nem véve, mily közel járt egy szép fölfedezéshez.

Ugyanaz időbe esik Galilei kísérlete, a dagályt s apályt megmagyarázni. Ő ezt a föld forgásából származtatja, s e kérdést szintoly kevés szerencsével oldotta meg, mint a hold libegését (liberatióját) melyet Hevelius és Cassini utóbb oly gondosan és sikeresen tanulmányoztak.

Galilei, mint buzgó híve Copernik tanának, ezt egyre terjesztette társalgásában s levelzéseiben. „A szent írás, mondja egy helyt, igaz, s a hit dolgában teljes tekintély; de rejtélyes mélységét gyarló eszünk gyakran föl nem foghatja s kár benne természetani oktatásokat keresnünk. Hogy a szent könyvekben foglalt igazságokat megértsük, értelemmel s észszel kell élnünk, melyekkel Isten megáldott. A szent lélek sugallta és soha sem csal, az igaz; de ha a természetet kérjük, akkor is ő felel, ő oktat minket. Isten munkái nem hazudtolják meg egymást; látszólagos ellenkezéseket össze kell egyeztetnünk, mert a tudomány gyöngítheti a hitet.“

A theologusok mindamellet nagy gyűlölettel üldözték őt szószékeik magaslátáról. A főpapok sem ítélték kedvezőleg. A föld mozgásáról szóló tant ünnepélyesen elkárhoztatták. V. Pál pápa, a leghíresebb theologusok egyhangú véleményére támaszkodva, legfő s csalhatlan tekintélyével eldöntötte, hogy a vélemény, mely szerint a nap a világ közepe, tévedés és hitetlenség; a ki azt vitatja, hogy a föld nem a világ közepe s nem mozdulatlan, hamisat állít. Ily formaszzerű végzés ellenében nem volt többé szabad a kérdést vitatni. Galilei azért nem szűnt meg élő szóval az igazságnak híveket toborozni s türelmesen czáfolgatta a legnevetesebb ellenvetéseket, melyek közül ime egy példa: „Az állatoknak, így szóltak

nagy komolyan, tagjaik vannak, hogy mozoghassanak; a földnek nincsenek, hogyan mozoghatna hát? Mindenik bolygó egy külön angyal vezérletére van bízva, a mint tudjuk; de a föld kalaúza hol lakhatnék? A fölszínen? Akkor meglátnók. A föld közepén? Az az ördögök tanyája. — Az állatok elfáradnak a futásban; ha a föld oly gyorsan futna, mint ráfogják, már régen kifáradt volna s pihenne.“

Kevéssel Florenczbe vizatérte után egy görcsövet küldött Galilei Rómába, Cesi herczegnek; a kísérő levél s a reá irt válasz egyedül tanúskodnak e találmánya mellett, melyet azonban senki sem tagad meg tőle. Folyton figyelemmel kísérve az eget, három üstökös együttes megjelenését nem hagyhatta megfigyeletlenül. Beteges levén akkoriban, a figyeléseket nagyrészt barátjaira kellett bíznia, kik gondosan följegyezték, hogyan gondolkodott e rejtélyes tünemények mivoltáról. E beszélgetések foglalátja, melyet Mario Guiducci tett közzé, híres vitára szolgáltatott alkalmat. A római collegium jezsuitái, úgy találván, hogy ez irat közvetve őket is megtámadja, la *Bilancetta* című terjedelmes gúnyirattal feleltek, melyre Galilei erőteljes választ bocsátott közre il *Saggiatore* cím alatt. Ez irat mély jelentőségű megjegyzéseket foglal magában a természettanra s kísérleti módszerre nézve, az olaszok azonkívül az elmésség példányai közé sorozzák.

A *Saggiatore* megjelenésekor Barberini bíbornok választatott a pápai székre VIII. Orbán neve alatt. Régóta ismerte és szerette Galileit, ki azonnal Rómába sietett üdvözlétére. Több ízben találkoztak; a szent atya föl akarta őt világosítani a föld mozgására nézve; Galilei szerény ellenvetésekkel felelt, melyek azonban a pápát épen nem látszottak sérteni, s a legjobb barátságban váltak el egymástól. „Galilei dicsősége az égen ragyog s híre betölti a földet — írja többek közt a pápa a nagyherczegnek — ő tudományos érdemeivel jámbor búzgóságot párosít.“

Galilei, kinek agyában megdönthetlen érvek forrongtak s ki békétlenül viselte a rá erőszakolt némaságot, a pápa barátságában bízva, most első ízben bátorkodott nyilván tárgyalni e kényes kérdéseket, s közzé tette dialogusait a Copernik- s Ptolomeus-féle rendszerről. A munka előszava oly ügyes, oly finoman vág, hogy megcsalta a könyvbírákat, kik azt a római udvar nevében helyben hagyták. Vége szintoly ildomosan van szerkesztve. Az együgyű

peripatetikus Simplicio végül kijelenti két ellenfelének: „Okoskodásaitok nagyon elmések, de nem tartom sem igazaknak, sem meggyőzőknek. Mi csak a látszatot vesszük észre: mi joggal akarjátok korlátozni az Isten hatalmát, kijelölve az utat, melyet alkotásaiban követett? — Igazad van, felel a másik kettő, csodáljuk együtt a végtelen bölcseséget, mely mindent teremtet s ne akarjunk mélységének végére járni.“ Erre a három barát elválík, s a szerző semmitsem állítva semmitsem tagadva, az eldöntést ügyesebbekre bizza.

Mindezen ildomosság azonban le nem fegyverezhette elleneit. A könyv minden lapján kiütötte magát a gúny s a Ptolomeus-féle tannak nyilvános megvetése. Aztán hallatlan vakmerőség volt azon ellenvetéseket megújítani, melyeket a pápa csalhatlan tekintélye már megszüntetett. Theologusok s peripatetikusok versenyt zúdultak Galilei ellen egész Olaszországban; amazoknak nem felelt, de az utóbbiak ellenvetéseit nem hagyta szó nélkül. Föltétlenül bizott a pápa barátságában, kinek túlságos engedékenysége ellen a bibornokok már is zúgolódtak, de nem volt rá gondja, hogy azt meg is tartsa. Gúnyával üldözte ellenfelei okoskodásait s ezek között nem mellőzte azokat sem, melyeket a pápa hozott föl, Rómában létekor. E tiszteletlenség megsértette VIII. Orbánt; fölháborodott s Galilei ellenfelei gyűlöletének megeresztette a fékét.

Galileit Rómába idézték: hijába emlékeztetett a herczeg, hogy a könyv a római censorok jóváhagyásával jelent meg, hijába fogadkozott Galilei, hogy kész a szentszék küldötte előtt számot adni magaviseletéről, az orvosok is hijába hozták egészsége aggasztó állapotát. A pápa kérlelhetetlen volt; a beteges hetvenhét éves öreg aggastyánnak tél derekán Rómába kellett utaznia. Ott a toskánai követ házában a leggyöngédebb gonddal ápolták. Több rendbeli sürgetésre, april havában végre az inquisitio házába rendelték, hol tizenkilencz napot töltött; különben jól bántak vele, szabadon járt-kelt a roppant palotában, az ügyvéd szállásán lakott, sőt egészsége inkább javult, mint hanyatlott. Míelőn visszabocsátották a követi palotába, megtiltották, hogy legkisebb szót is ejtsen kihallgatása felől. Jun. 20-án, hétfőn, Galileit ismét a szentszék elé rendelték, s harmadnapra, szerdán, Minerva templomába vezették, hogy a bibornokok s praelatusok előtt ítéletét fölolvassák. Az ítélet betiltja könyvét, reá magára pedig

pedig fogságot mér, melynek hossza ő szentsége kényére hagyatik. Azonkívül vissza kell vonnia állítását, a mint következik: „Én, Galilei, hetven éves koromban, térden állva kegyelmességek előtt, szemben a szent evangéliommal, melyet saját kezemmel érintek, visszavonom, kárhoztatom s útalom a föld mozgásának téves tanát s eretnokségét.“ Állítják, hogy ennek végeztével Galilei ama híressé vált fölkiáltásra fakadt volna: *e pur si muove* (és mégis mozog). Gondolta ezt, kétség kívül, de azt is tudta, hogy most nincs ideje beszélni. Ily nyíltság a legnagyobb veszélybe sodorta volna, s Galilei jellemével bajos összeegyeztetni, hogy ennyire ragadtatta volna magát. Nem találjuk benne sem a nemes erélyt, melyet a baj edz, sem a lelkes hevet, melyet a rettentés csak nagyobbra szít. Ellenkezőleg, a félelem elzsidbasztotta lelkét, rettegett a martyrságtól s hijábavalónak ítélte a daczot.

Némely életirói azt bizonyítgatják, hogy kínpadra is feszítették. Ellenkezőleg, minden oda mutat, hogy az erkölcsi gyötrelmeken kívül egyéb kínzást nem mértek rá. Egy okmány sem maradt fenn, mely csak valószínűséget is kölcsönözne azon hiedelemnek, hogy megkínozták. Sőt az ítéletet sem hajtották végre szigorúan: a pápa megszánta a lealázott Galileit, s a siennai érsek Piccolomini palotáját jelölte ki börtönéül.

Galilei öt hónapot töltött Siennában; ekkor az érte buzgólkodó toskánai követnek sikerült kieszközölni, hogy haza bocsátották azon föltétellel, hogy csak kevés emberrel fog érintkezni s akadémiai gyülekezéseket nem tart. A toskánai nagyherczeg és testvére tartós barátságának örvendő, szorgalmas hű tanítványoktól környezve, a nagy eszméket, egész életén át tartó elmélkedései eredményét újra elővette, hogy tökéletesítse. Egyik főkérdés, mely élénken foglalkoztatta, az volt, hogyan lehetne a Jupiter holdjainak megfigyelését a hosszúságok szabatos meghatározására fölhasználni; — ernyedetlenül s kitartó bizalommal nyomozta e tárgyat mindaddig, míg szeme világát elvesztette. Kapcsolatban ezzel — miután e megfigyeléseknél az idő pontos meghatározására volt szükség — az addig nagyon fogyatékos órákat az inga alkalmazásával tökéletesítette. E mellett, mintegy ifjúkori emlékül, újra elővette a nehezkedésre vonatkozó munkálatait, melyekkel ötven év előtt pisai hallgatóit bámulatra ragadta.

Galilei öt dialogust szerkesztett két új tudományról. Az első kettő az anyagok ellentállásáról, az utóbbiak a testek mozgásáról szólnak. Jóllehet Galilei lelkében a tapasztalás uralkodik, az elméletet egészen nála nélkül építi föl; ritkán hivatkozik reá s az utóbbi dialogusokban, melyeket avatott bírák legremekebb művének tartanak, csak az okoskodásra támaszkodik, úgy hogy a tapasztalati természettan teremtménye merész elméleti emberül s újtóul tűnik föl. Galilei első vette észre, hogy e bonyolodott tünemények bizonyos, szabott törvényeknek hódolnak; ő megnyitotta s megmutatta az utat s tévedéseit is az ő elvei követésével igazította helyre az utókor. Az elveket a következmények által tapasztalatilag igazolni: ez Galilei módszere s az új tudomány szilárd alapja.

Egészítsük ki e rajzot néhány vonással, melyet Galilei egyik leghűbb barátja s tanítványa, Viviani hagyott ránk: „Galilei, úgy mond, vidám volt, kivált öregségében; természettől erősen alkotva, a sok testi s lelki munkában nagyon elgyengült. A szabad levegő legjobban csillapította szenvedélyeit s legjobban óvta egészségét. Paduából visszatérve csakugyan majdnem folyton a zajos Flórencztől távol lakott. A várost úgy nézte, mint a szemlélkező lelkek börtönét, ellenben falun mindig nyitva látta a természet könyvét. Kevés könyve is volt és csak kitűnő. Jóllehet a magányt s falusi csöndet kedvelte, a társas életnek sem volt ellensége. Szeretett baráti körben lakomázni, s kivált meg tudta becsülni a borok kitűnőségét s változatosságát; volt is pinczejében minden ország bora. A szőlőt gondosan s kiváló ügyesen művelte s általában a földműveléssel szeretett foglalkozni. A fősვნისეget útálva, sokat költött kísérletekre, a szerencsétlenek fölsegítésére, idegenek fogadására s azok támogatására, kik egyik-másik pályán kitűntek. A maga házánál tartotta őket, még elélésöket biztosíthatta. Sok fiatal németet, flamandot s más nemzetbelit láttam ott, szobrászokat, festészeket, matematikusokat.“ Ha meggondoljuk, hogy e tisztán rajzolt kép egy aggastyáné, ki nyomasztó fájdalmak s gyöngélkedések ellenére is megtartotta lelke derűtségét s nyájas magaviseletét, el kell ismernünk, hogy Galileinek nem csak nagy elméje, hanem ép lelkűsége s edzett jelleme is teljes mértékben kiérdemli tiszteletünket.

IRODALMI SZEMLE.

Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Kiadja a magyar tudományos akadémia történelmi bizottmánya. Második osztály: Írók XV. kötet. E külön czím alatt is: Késmárki Tököly Imre naplója 1693 — 1694. évek ből. Az eredeti kéziratból közli Nagy Iván, m. akad. l. t. Pest, 1863. 8-r. VIII. és 701 l.

1694. év *).

Tököly rendbehozva múlt év vége felé, miként az első közleményben előadám, a nagyvezérrel s belgrádi szerdárral ügyeit és elszállásolva télre katonáit, ezen évet is Poserolezán töltötte. A tél nagyon kemény volt. A hó január közepén kengyelig ért; később „rettegetes nagy havak” boríták a földet; a Duna beállott s vastag jegén faltörő ágyúkat lehetett volna átszállítani. Februárban annyira megennyhült ugyan a lég, hogy a dunai jég eltakarodott s kitavaszkodás volt várható, de a hónap végén annyira megújult ismét a hideg, hogy Tököly szobájában, noha fűtötték, márt. 2-án vastagon fagyott meg a víz s a jég ketté hasította az edényt. A zord tél, melyhez hasonlót Törökországban nem értek meg a bujdosók, szobába zárta a különben is beteges Tökölyt; ámde azért folytatta tevékenységét, számadások vizsgálásával, levelezéssel s egyéb intézkedésekkel töltve idejét. Folyton küldözé mindenfelé embereit s az általok hozott válaszok, hírek szerint hiveivel gyakran tanácskozott. Magyarországból megérkezett postáinak egyike márt. 13-án, jegy gyanánt egy gyűrűt és arra kötött fehér sodratlan selymet mutatott be neki Debreczen hites esküdtjei nevében, hogy hódolni kívánnak, „de most fejüket sem merik felemelni, mivel német compániák laknak rajtok, — kéri tehát őt, — tegyen jót velök a porta előtt, ők adójukat megszerzették.”

*) Az 1693-ik évi napló ismertetését lásd a Budapesti Szemle XX. köt. 465—489. lap.

Ilyen tudósításokat utóbb is kapott s a követek által biztatá a hódolni akarókat és fenyegeté azokat, kik saját veszedelmüket hódolással megelőzni vonakodtak.

Hadai élelmezésére rendelt ugyan múlt évben búzát és árpát, Moldva- és Oláhországból pedig ökröket a nagyvezér; búzát és árpát, ehhez még 10 erszény pénzt is kapott Tüköly, de az ökrök, bizonyosan a nagy hó miatt járhatlan úton nem voltak fölhajthatók. E miatt ismét szűkebben lehetett kiszolgáltatva az élelem. Talán ez, talán az ügy diadala felől elvesztett remény, talán az ellenfél csábíthatása, talán mindez egybefolyva lehangolá a kedélyeket elannyira, hogy helyenként nyugtalankodni, sőt ki-kitörni kezdenek Tüköly katonái. De ő ez évben is hadjáratához készül. Az erdélyi hontalanokkal különben is kissé feszült vala viszonya, a magyarok részéről is látható volt az elégtelenség: ilyen sereggel hogyan fogjon új hadjáratához?! Mart. 22-én tehát mindenhonnan Poseroleczára rendelvén be tisztjeit egészen a tizedesekig s más híveit, Kálnoky Farkas, Komáromy János és Sándor Gáspár által tudatta velök, mikép úgy tapasztalja, hogy a hosszas bujdosás, szenvedés, csökkent remény a jelen évben sokkal nagyobb zúgolódásra és békételenkedésre fakasztotta nem csak az alsóbb, hanem a felsőbb rendűeket is, emezek közt pedig, a mi neki keservesebbnek látszik, olyanokat is, a kik értelmesebbek levén, másokat kellene intenőök. Ő azonban mindezt a szenvedés és bujdosás hosszabbodásának tulajdonítja s csak annyiban hozza elő, mennyiben a zúgolódók nem várva istentől és a közeledő hadjárat kimenetelétől az eredményt, más híveit s felebarátjokat botránoztatják. Ennélfogva minden rendű híveinek megvigasztalása s megnyugtató végett közli velök a közjó s boldogulásuk iránti nézeteit, még pedig aként, hogy a magyar ügy iránti kötelesség nem szabta ugyan ki a határt, ki meddig szenvedjen, hanem kitkit istene, vallása, nemzete s fejedelme iránti kötelessége és szeretete vezérelt és mindenkinek saját lelkiismerete tüzte ki az időt, meddig tartson bujdosása, s épen azért ő se boldog, se boldogtalan állapotában senkit is rabul nem tartott, se magát erőszakosan nem szolgáltatta, mégis ősz óta azt tapasztalja, hogy sokan hitők és erős kötelességök félretételével zúgolódva, kedvetlenül és békételenkedve szolgálták őt: azokat tehát, kik a francia király és török császár védszárnyai alatt a magyar ügy szolgálatában mindeddig megmaradtak, kegyelmesen inti, hagyjanak fel a nyugtalankodással s meggondolva annak, a miért szenvednek, végét, békéltető s istenök-, vallásuk-, nemzetök- s fejedelmökért igazán szenvedni kívánó lélekkel várják be a közeledő hadjárat kimenetelét s ügyöknek vagy fegyver, vagy békéltetés által reménylhető jobbra fordulását, emigy pedig bujdosásuk végét. Átlátja ő is és elismeri, hogy e hosszas bujdosás s a vele összekötött sok nélkülözés mindenkinek napról napra megúntabbá kezd válni s épen azért, ha azt végezte felőlök az isten, hogy továbbá is bujdosás- és száműzetéssel ostromozza őket, legyen meg szent

akarata: de tudtára legyen mindenkinek, hogy ő a közelgő hadjárat után senkit kedve ellen bujdostatni, szolgálatában megtartani nem kíván s jövődében sem fog neheztelni azokra, a kik szolgálatából az ő hírével és tisztességesen kilépni kíváncznak. A kik pedig nem kénytelen-ségből, hanem jó kedvvel, magok jó szántából eltökélték magokat tovább is vele szenvedni, az ügynek és személyének szolgálni, azoknak előre is tőle kitelhető pártfogást és kegyelmet ígér; ellenben azokkal, a kik kegyelmes intésével nem gondolnak s másoknak is rossz példájára híveit megbotránkoztatják, tudatja, hogy az istent s fejedelmöket becsüljék meg, mert bárhol lakjanak, istent és urat kell ismerniök és ha annak ismerik, azt tisztelni is tartoznak, a különben cselekvő minden tekintet nélkül kemény büntetését maga örökös beestelenségével nem fogja elkerülni. És köztudomású levén, hogy Sándor Gáspár több idő óta Drinápolyban, a fényes portán, lakott, most pedig a szultán fermánjával, a nagyvezér, tatár khán és francia miniszterek leveleivel megérkezett: megbízta őt, hogy hivatala s udvari főtisztjéhez képest a közelgő táborozást és a reménylhető békét tárgyzó minden dolgot köztudomásra hozzon.

Ezeknek folytán jelenté Sándor az összegyűlteknél:

1) A nagyvezér a Dunán feljövő hajókról a hadak szükségére élelmet és pénzt rendelt s nyilvánítá, hogy az idei hadjáratot boldogulásukra és Erdély visszafoglalására kívánja fordítani. A porta e kegyét nem kevésse hátráltatta a Horváth Ferencz és Daróczy András kapitányoktól elszőkött katonák híre; de azon, hogy a porta ritkán fizeti a bujdosókat, nem kell esodálkozni, hiszen saját nemzetével is hasonlóan tesz, mit a száműzöttek általában tapasztalhattak: azonban a magyarok bujdosásának nem a török hópénz a czélja s e czél végett, a melyért bujdosnak és szenvednek, többet kötelesek szenvedni a törököknél. A mennyiben pedig jóakarátát ígérte a nagyvezér, az ő fermanjai mellett az ígértek beszerzését Sándor Tököly hívei és szolgálira bízta s bizonyos postásokat is hagyott, a kik annak hírét néhány nap alatt meghozzák.

2) A tatár khán Bucsakba ment, hogy a tatárságot előre is megindítsa és maga is készüljön egyesülni a nagyvezérrel. Megkérte őt Tököly, bocsátaná szabadon a kuruczokhoz tartozó foglyokat; a khán jóakarátát ígérve, a foglyokról névjegyzéket adatott kezeibe s kiszabadításuk és megváltásuk iránt újabb emberét küldi el, csak azt várja, megáll-e vagy kiindul Bucsakból a khán, ki a nagyobb ügyekben is megígérte pártfogását.

3) A nagyvezér máskor nál korábban indul ki, e végre Sándornak még Drinápolyba létekor küldettek szét a fermánok, jelesül Mahumetnek, az arnauták és urmeliek pasájának és a boszniai pasának külön parancs ment, hogy előre is Belgrádhöz bizonyos ezernyi gyalogságot küldjenek, a szilisztriai s nikápolyi pasák a kormányuk alatti tartománynyal, Ali pasa, dunai kapitány, a dunai hajóhaddal induljanak; az oláhországi vajda is parancsot kapott némi hadak iránt

s a dunamelléki és oláhországi hadsereg gyorsítása végett a belgrádi szerdár is egy ágát küldött le a Dunán.

4) Tudatá, hogy a hadak szükségére megkivántató bevásárlások végett Tököly egy komornyikot Erdélybe, egyet Viddin felé, egyet Bukarestbe küldött, a kiknek megérkezte után szemle lészen és a körülmények szerint gondoskodni fog hiveinek szükségéről. Szabó András lovászmester Moldvába egy más szolga Oláhországba a császár fermánja folytán várható marhákért küldettek, s mihelyt e marhák és az éléshajók fölérkeznek, az élelem is jobban fog kiszolgáltatni. Viddinben is csak azért vesz házat, hogy minden megtörténhető esetben úgy saját, mint hivei családjának legyen hova menekülnie.

5) Tudatta, Sándor miként kötötte meg Tököly és az oláh vajda között a kiegyezkedést.

6) Jelentette, hogy Erdélyben közhírré tétette a nagyvezér, miként raboltatja és pusztítatja az erdélyieket, ha nem kelnek föl a németek ellen s megindultakor kapucesi pasáját küldi Tökölyhez a nagyvezér.

7) Tudatta, hogy Jeni-Palánkot fel szándékozik építtetni a porta s mihelyt az építéshez fognak és a hajók is fölérkeznek, Tököly szintén a Duna mellett töltendi napjait.

8) Megemlíté a nyilvános latrokat, kéjhölgy-tartókat, mert más országokban is becstelen híre futamodott már, hogy ha gyilkost, szemtelen paráznát kell keresni, azt a kuruczok közt találják fel; ilyeneket tehát sem isten törvénye szerint, sem saját becselenségére Tököly tovább nem tűrhetvén, az eddig történtek megbocsáttatnak, de ezentúl az ez ellen cselekvő udvarából és hadai közül örökös gyalázatával s eddig szerzett becsületének és érdemeinek elvesztésével minden tekintet nélkül annál inkább kicsapatik, mivel ez ügyben az ő hivei s tisztei előtt nyilatkozott; nem lehet tehát ember, a kinek e részben kedvezhessen.

9) Kihirdettetett végre az is, hogy a múlt őszszel és télen történt tatár rablásokból okúlhatott ugyan Magyarországon és Erdélyben mindenki, nem lesz mindazáltal fölösleges, ha azok, a kiknek családok, rokonaik vannak a két hazában, megintik őket, ne halaszszák, a mit eddig saját veszedelmökre tettek, a meghódolást, nehogy veszély érje őket.

Nem volt fölösleges Tökölynek — tán annak nevezhetem — proclamatiója, mert legott másnap azt tudták meg egy elfogott horvától, hogy már is 12 ezered német érkezett a Drávához s pünkösöd után Belgrádot ostromolni készülnek. A belgrádi szerdár pedig jelentvén, hogy némi hadakkal kiküldé a szerémi béget, felszólítá Tökölyt is, adna ő is melléje a maga embereiből, mely felhívásra két zászlót rendelt a törökhöz. Katonái másfelé is hozzáálltak a portyázáshoz, annak is érkező híre, hogy Pancsova fölverésére 500 gyalog és 300 lovas ellenség gyűlt volna össze. S midőn már várható vala, hogy nagyobb tevékenységet fejt ki a török, mart. 27-én jő a tu-

dósítás, hogy változás történt a nagyvezéri hivatalban, Ali, tripolisi helytartó, tetetvén nagyvezérré. E hírt más, sokkal kedvetlenebb, sokkal jelentékenyebb váltotta fel, mert még azon éjjel Daróczy András levele érkezett Palánkról, hogy a galambóczi őrség hadnagya az ottani béget elfogta*), néhány törököt levágott és maga is seregestől a németekhez ment át**). E kellemetlen esemény megvizsgálásával Tököly Kassay István kapitányt és Farkas György palotás hadnagyot bízta meg, Cserépy János alkapitányt pedig Jeni-Palánkra küldé, hogy onnan Galambóczba új őrséget vigyen; a belgrádi szerdárnak pedig bőven iratott, hogy hadai élelmezése és fizetéséről intézkedjék s Poseroleczára egy agát küldjön, a ki a szultán kegyével további szíves szolgálatra lelkesítse a palánki s máshonnan berendelendő tiszteket.

Még nem is esőkkent a galambóczi esemény kellemetlen hatása, máris újabb, szintén rossz hír érkezék; ugyanis Váczi nevű hirmondó török Rámból azon hírrel jött, hogy Jeni-Palánkon az őrség fellázadt, a kapitányt elfogta, feles puskázások hallatszának s midőn Palánkból, a taraczkokon kívül, minden ki volt hordva, az őrség Palánkot felgyújtá s azután Boksa felé ment. E hír mibenlétének — mert hitelességében kételkedett — megtudása végett alighogy elküldé szolgálait Tököly, ismét más hirmondó jött, hogy a Jeni-Palánkra küldött Cserépy Jánost s a rámi hadnagytól elmaradt hajdúkból hatot — mert néhány jancsárt megsebesítettek, néhányat pedig elevenen vittek el a pártos kuruczok — az onnan szaladó elkeseredett kereskedő jancsárok a rámi törökökkel letartóztattak s több jancsár Rám felé szaladott. Tököly tudta, hogy mindezt bejelentik a belgrádi szerdárnak, ez tehát, hogy innen ne következtesse a többi kuruczra, mi ezek közt is nagyobb zavart okozhatna, Horváth Ferenczet Belgrádba küldé, megirván általa a szerdárnak, mikép Cserépyt azért küldé Jeni-Palánkra, hogy onnan őrséget vigyen Galambóczba s örködjék e végház fölött. Horváthnak sikerült ugyan a szerdárt némileg megnyugtania, de ezen események nagyon nyugtalaníták úgy Tökölyt, mint, embereit s a poserolecai törököket. Emberei azt suttogták magok közt hogy Belgrádból ennyi meg annyi török jő, a kik, ha Tökölyt nem is bántják, de őket halomra vagdalják; a poserolecai törökök pedig a jeni-palánki esemény megújulásától féltek. Tököly tehát öszszegyűjteté tiszteit egészen a tizedesekig s további zavar eltávolztatása végett hittel is biztosítá, hogy a történetekért, míg őt életben látják, a töröktől ne féljenek; a poserolecai törökök előkelőit is csendesíté és nyugtatá. Árde azért mégis talpon volt majd egész éjjel, hol egyik hol másik tiszjtét vagy emberét hívatta s intézkedék, hogy a ki mit hall,

*) Ezt később a karansebesi parancsnok 5 ezer talléron váltotta ki.

***) Daróczyról és a vele elpártoltokról azon hírt kapta sept. 12-én Tököly, hogy gyanúba esván a németek előtt, némelyek közülök kivégeztettek, némelyek bebörtönöztettek, mások Velenczébe gályákra küldettek.

azonnal jelentse neki. Más nap Cserépy megjövén, jelenté, miként történt a jeni-palánki esemény. de a Rámhan letartóztatott hajdúkat ott hagyta, mert a törökök a belgrádi szerdár intézkedését várták. Kassay István is megjött Galambóczyból s jelenté, hogy a várat nem gyújtották fel s a löszerekben sem tettek kárt a pártos kuruczok. Valószínűleg hasonló esetek megelőzése tekintetéből a bujurdelemi őr-seget s a Vaskapu felé küldött zászlóit Poseroleczára magához rendelé Tököly.

A galambóczyi és jeni-palánki események rossz hatása le volt némileg simítva a belgrádi szerdárnál, kinek és a szultán embereinek tisztességes ajándékokat küldött Tököly, de aggodott a porta miatt. Iratott tehát törökül: a kaimekám pasának és thihájának, a seislam-nak, Zulfikar effendinek, az urmeli kaziaszkernek, a császár kizlar agájának; latinul: a francia oratornak, Skerletnek, Janakinak, az oláh vajda residensének, Székely Zsigmondnak, Moldvában volt szolgájának, és Szabó András lovászmesterének, valamennyinél pedig bővebben saját kapitálháinak, megküldvén nekik mindezen levél fogalmazatát azon útasítással, hogy míg ezen eseményeket elő nem hozzák a török miniszterek, ők hallgassanak, mert arra kéri őt a belgrádi szerdár, a kit nem akar elkedvetleníteni, hogy míg Jeni-Palánkot újabb őrsséggel meg nem szállják, addig sem ő, sem Tököly a történeteket ne tudassák a portával s a nagyvezér sem levén még a maga székében, efféle kedvetlen hírrel ne szomorítsák a portát; de ha előhossa valaki, hogy Belgrádból másféle tudósítás küldetett be, akkor Tököly útasítása szerint szóljanak s ha nem is érkezett még a portára a hír, a francia oratorral mindent közöljenek, a minisztereknek írt levelek fogalmazatát is, de úgy, hogy ő is mindent titokban tartson, míg szóba nem jő a portán. A leveleket úgy vélé óvatosan elküldeni, hogy Brassay nevű postását megesketé, miképen ez mibenjártáról senkinek se szóljon, Drinápolyba érve úgy tettesse magát, mint ha Sophiából önügyeiben jött volna, ha pedig Sophián innen találkoznék valakivel, úgy színlelje magát, mintha a kapitálhák szolgálatára menne oda. Ámde a belgrádi szerdár is óvakodott zajt ütni e dologgal, tudatta tehát Tökölyvel, hogy míg török őrség nem szállja meg Jeni Palánkot, egyikök se írjon a portára s ha majdan irnak, úgy kell írniok, hogy tudósításaik egyezzenek, e végre a szerdár közlendi vele a maga jelentése foglatatát s Tököly embere együtt indíttassék útnak a szerdáréval; ez azonban később szavát nem tartotta meg. Ezen ügy utóbb is sok nyugtalanságába és irásba került Tökölynek; szerencséjére, a szultán tudomására jutása után, magokat okolták a török tiszteket s átlátták, hogy jobb gondot kell viselniök a kuruczokra.

Ezeknek elintézésével foglalkodva, Szabó János, Debreczen követe, a város pecsété alatt kelt levéllel jött Tökölyhez, a debre-

czeni, kecskeméti*) és körösi papok, polgárok, bírák és előkelők nevében az istenre kérve őt, járna közben a portánál, „ne raboltassa el őket, mivel készek meghódolni és adójuk is készen vagyon, csak-hogy eddig az német miatt nem adminisztrálhatták.“ A követet Tököly Drinápolyba küldé, de azt, nem lévén a belgrádi szerdártól fermánja, útjából a törökök visszatérítették. Tököly tehát csak annyit üzent a három városnak, hogy a Dunán átkelendő török seregtől ő sem marad el, az előhaddal Sándor Gáspárt rendeli, e szerint ha hitőknek eleget akarnak tenni, vigyázzanak azon alkalomra és „kövessenek egy próbát az ellenségén,“ azzal szerezhetvén magoknak nagyobb hitelt. Ő a mit megmaradásukért elkövethet, semmit el nem mulaszt, de ő is úgy tehet velök több jót, ha bizonyos emberek által küldendő tiszteletdíjjal kereshetné meg nevökben az idegen nemzeteket.

Eközben Bécsből Belgrádba érkezett a hollandi követ, az angol király nevében békére hajlítandó Leopoldot és a portát. E követet a belgrádi szerdár Duna mellett sátorok alá szállásolva, tizenkét jancsár szoros őrizete alatt tartotta**), hogy senkivel ne beszélhessen, se a németek közé ne üzenhessen; e miatt Tököly küldötte kellően vele nem értekezhetett, sőt a Sándor Gáspár részére kiadott megbízó levelet sem adhatta neki át, mivel a törökök még a kenyerek és kalácsok között is kutatták a leveleket. Tököly embere annyit mégis mondhatott a követnek, hogy Magyarországnak 24 év óta folyvást tartó háborúja testi lelki elnyomatásaért kezdődött s kivált lelki sa nyargatása miatt folytattatik és ezen háború terhe 16 év óta Tökölyre súlyosult, a ki elismeri, hogy azt megfogyott erejével tovább nem folytathatja és attól is tarthat, hogy a török a magyarországi és erdélyi protestansok szabad vallásgyakorlatának kizárásával — mi a bujdosóknak mindennél keservesebben esnék — békét köt a német császárral. Minthogy pedig a protestans fejedelmek közt az ő királya főfejedeleme s ő eszközlé a gályákra ítelt magyarországi papok megszabadítását, Tököly a magyarországi és erdélyi protestantismus egész terhére ő felsége és a belgiumi rendek vállaira szállítja át s ezért alázattal folyamodik ő felségéhez és magát a követet is kéri, hogy ezeket tudassa ő felségével és senki mással ne közölje. Tököly reményli, hogy ő felsége és a belgiumi rendek a német császárral való szövetségöknél fogva tekintélyök- és közbenjárásukkal visszaállítják a protestans vallást, e végett magát, bujdosó híveit s ezekkel együtt Magyarország és Erdélyben lakó minden protestans lelket ő felsége és a rendek pártfogásába ajánlja. — Ezekre a követ röviden

*) Fel volt-e Szabó hatalmazva a kecskemétiiek nevében is szólni, a „Napló“-ból kivenni nem lehet; Hornyik az 1688-ik évet állítja utolsóinak a duna-tisza-közének Tokölyvel való közlekedésében. K e c s k e m é t v á r o s t ö r t é n e t e. III. k. 1862. 189. l.

**) A porta intézkedése folytán utóbb sem volt a belgrádi szerdárnak szabad út a török hadvak Belgrádba érkezétségéig, sőt az egész hadjárat alatt tovább eresztienie.

csak ezt válaszolta: „Higgye meg a fejedelem s ti mindnyájan, hogy ő felsége magára vállalja ügyefeket, mert az igazságos.“

Nissai postása ápril 23-án hozta meg a hírt, de a mely alaptalan volt, hogy a török hadsereg Drinápolyból és Arnoltországból megindult. Tököly tanácskozva hűveivel, mindenfelé röpité a leveleket. De midőn egyet kellett volna a bujdosóknak érteniök, Macskásy Boldizsár és Inczedy Mihály, erdélyiek, mivel a tefterdár elvonta tőlök a segílyt a portán és a többi erdélyihez Sophiába útasítá őket, elszöktek s némelyeknek Sophiába is hírt adva, onnan is mintegy harmincz előbbkelő szolgástól szintén elszökött. E miatt a többit is gyanúba vevén a törökök, mindnyáját fogságba tettek s lovaikat egy vendéglőbe szorították. Ekkor a bebörtönzöttek kéréleg Tökölyhez fordultak. Ily esetek megújulását megakadályozandó, maga elé hívatá a poszerleczai tiszteket, közölvén velök drinápolyi híreinek egy részét, különösen úgy a zsold-, mind más szükségek fődözésére nézve minő biztatásokat kapott a török és franczia miniszterektől, mind magokat tehát, mind alárendeltjeiket méltán biztathatják. Kemény László, Kálnoky Farkas és Komáromy János erdélyiek is kihallgatást nyervén, megdöbbenve értették Macskásy, Inczedy s más szökevények tettét s kérték Tökölyt, tegyen jót a Sophiában maradtakkal, hogy bűnösökért ne szenvedjenek ártatlanok.

Az egész május készülődés és élelmi szerek beszerzése közt folyt le. Oláhországból 350 db marhát, melyeket még a múlt őszkor kellett volna kapniok, hajtottak a kuruczok számára, de a moldvai 500 ökör még hátra volt. E hónapban történt Titelnek megtámadása, melylyel a törökök kudarcot vallottak. Tökölynek kevés tudomása lehetett róla, mert arról a „Napló“ nagyon keveset ír.

Juniusban nagyobb mérvűek voltak a készülődések, a porta is föl kezdé szerelni a kuruczokat. Tököly 17-én fermánt kapott a nagyvezértől, mely szerint posztóra 2000, költségre 5000 tallér, 500 végaba, 300 kila riskása, Philippopolból 500 kalpag, 200 vég muszul és 100 hosszú puszka volt serege számára rendelve. Ehez kapott ezer kiláig való buzát, néhány száz kila árpát. A nagyvezér levelei biztatók, ígéretteljesek valának. A török sereg csapatonként Belgrádba gyűlt. Tököly szintén oda indítá hadait, ezek azonban jul. elején onnan visszatértek, mert a szerdár vonakodott azokat a török sereggel elküldeni, mivel rongyosak, mezítelenek, szolgálatra alkalmatlanok valának s ha elküldi, ezek is vagy elpártolnak, vagy más-kép kárt tehetnek. A velök visszatért Sándor Gáspár Mahmut Bék Oglival folytatott beszélgetéséről jelentést téve, emlité, mikép kérdé tőle: megköttetik-e ezen évben a béke, vagy nagyobb mérvű lesz a háború? — Mahmut válaszolá, hogy békére gondolni sem lehet, mert az nem lesz megkötte. — Tovább tudakozódék Sándor, hogy hire futamodván még a múlt évben, mikép a porta, Tököly elmellőzésével, az ifjú Apafy Mihályt erősítette meg az erdélyi fejedelemségben, arról Mahmut mit tud mondani? — A válasz az lön, hogy a porta

közembernek adott hitét sem szegi meg, annál inkább megtartja olyan-
nak, minő Tököly, adott szavát és hitlevelét, épen azért, míg Tö-
köly él, az ifjú Apafy erdélyi fejedelem nem lehet. Megérté Sándor
Mahmúttól azt is, hogy ez múlt évben említé a tatár tiszteknek, mi-
kép nem ártana, ha Tököly hadaiból vagy ötszázat magokkal vinné-
nek, erre azonban a tatárok rá nem álltak, mert rokonaik levén Er-
délyben — hova a tatárok rabolni készülnek — a kuruczoknak, ezek
oda hirt adnának, így ők oda hasztalanul fáradnának; — továbbá,
hogy ha Tökölynek czentül is bujdosnia kellene és Mahmúthoz folya-
modnék, ez őt tehetsége szerint segíteni kész nem csak azért, mivel
a divánokban mindenkor pártolta, hanem azért is, mert egykoron ő
is száműzött levén, tudja mi a bujdosás; — végre, hogy a tatárok
nem jönnek ez úttal Erdélyen át, a török haddal egyesülendők.

Jul. 9-én hírt vette Tököly, hogy a nagyvezér útnan van már *)
s Bosznia felől, az osztrák-hadsereg pedig Gradiska és Banyaluka
felől hozzáfogott a hadműködéshez. A hajóhad is gyülekezni kezdett.
A háború immár a küszöbön volt s Tökölyt lábbaja akkor kezdé egyre
jobban zaklatni. Ehez járult egy, reá nézve kellemetlen esemény. Jul.
28. Bokesáról egy paraszt, Antoni által küldve, Petróczynek irt levelek-
kel jött Poseroleczára. Antonitól azon útasítást kapta, hogy a levele-
ket törököknek ne mutassa, Poseroleczán pedig csak is Petróczy István
kezébe szolgáltatassa. A levélvivő Sándor Gáspárhoz, mint udvari ka-
pitányhoz, vezettetett, a kitől azt kívánta, hogy a vele voltakati
küldje ki a szobából. Magokra maradván, kérdé Sándortól: ő-e Pet-
róczy tábornok? A tagadó válasz után azt felelte a paraszt, mikép
azt parancsolta neki Antoni, hogy a leveleket senki másnak, csupán
Petróczynek adja át. Sándor tehát, Tököly tudtával, Petróczyhoz
vezette a követet. Rövid idő múlva Sándor és Petróczy Tökölyhez vit-
ték a leveleket, melyek Veterani neve alatt kettejükhöz voltak intézve.
Azonkívül Antoni is irt Petróczynek. A levelek elpártolásra, árulásra
tartalmaztak felhívást. Veterani azt írta, hogy Antoni feles haddal
Bokesánál áll, hitlevelet küld tehát Petróczynek, kérdvén, mennyid
magával kész általjöni? Ha megteszi e szolgálatot, Sándor Gáspárral
együtt a bécsi udvarnak, „ő felségének valamit a világon gondolhat
minden kegyelmességét reményllheti,” Veteraninál levén már ő felsége
kegyelemlevele. Antoni levelében az is álla még, hogy legközelebb
Bécsben létekor beszélt ő felségével úgy Tököly, mint Petróczy felől
s az átpártolás után maga kíséri őt fel ő felségéhez Bécsbe; de azon
kellene mind Petróczynek, mind Sándornak lenniök, hogy nem csak
a hadak álljanak el Tökölytől, hanem őt magát is elevenen vihéssék
el, vagy Poseroleczán temethessék el. — E levelekre Antoninak maga
Tököly válaszolt olyaténkép, hogy postása a levelekkel szerencsésen
jött meg s a jó indulatot, törekvést köszöni; a parasztot pedig meg-

* Jun. 28-án indúlt Drinápolyból. Lásd: Szalay László: Magyar-
ország története V. köt. 512. l.

ajándékozva boesátá el. Petróczyt sógora, Pekry Lőrincz, is elpártolásra bujtogatta.

A kémszemlék már javában folytak. Tököly kisebb csapatokban útnak indítá seregét. Sándor Gáspárt aug. 7-én 25 vagy harminczad magával a nagyvezér s a tatár khán üdvözlésére küldé. Maga is útra készült annálinkább, mivel a nagyvezér azt üzené neki a tisztelkedés után visszatért Sándor által, hogy noha utána jő a tatár khán, ő mégis előbb Tökölyvel kíván értekezni és magától el nem akarja hagyni. Megértve Sándortól beteges voltát, mosolygva mondá a nagyvezér: „Illik-e a királynak ilyenkor betegeskedni, mikor a császárnak szolgálatot kell tenni?” A nagyvezér üzenete folytán Tököly is aug. 12-én, kellően intézkedvén még, elindult. 15-én Izarszik mellett volt, hol a nagyvezér szemlét vala tartandó. Virradat után a nagyvezér ebédlő sátora és Belgrád közt egy dombon, mely mellett a nagyvezér elibe Belgrádból kitakarodandó katonaság volt elmenendő, foglalt helyet. A katonák kitakarodása több óráig tartott. Tököly mellett menvén el a hadak, ő a pasákat tolmácsai által üdvözlözteté; Mahmut Bék Ogli pedig meglátván őt, hintájához ment — mit utána öcsese tett az egri tefter thihájával—látogatására. A lovasság után jancsárok özönlének. Künn levén a sereg s a jancsárok kétfelé állítatván, a nagyvezér megtartotta a szemlét a lovasság felett. E közben a belgrádi szerdár, Csáffer pasa, jött egy csapattal, kinek üdvözlésére Tököly Petróczyt és Sándort küldötte, boesánatot kérvén tőle, hogy nem mehetett lábfájdalma miatt tisztelőtére. Azután az angol követ jött hintáján egy sereg jancsár kíséretében, Tökölyhez közel szállították. s nyavalyája miatt lábán nem járhatván, két felől fogva vették ki hintájából s úgy ültették szőnyegre. Szemle után a nagyvezér feles hadak kalauzolása mellett, katonák közt szép pompával megindult; drágaköves szerszámú lovon, szárgombos nyusztal bélelt, vállba vágott ujju mentében, ült; hét sűrke paizsos felöltöztetett vezeték előtte; mindkét oldalán szélesen hullámozott seregek mentek. Sátorába szállva a várból lövésekkel üdvözlöztetett. Az angol követ eltávozta után Tököly is, Visciczen alól, szálló-helyére ment. Azon nap Kornari, olasz építész, is meglátogató Tökölyt, híreket hozva neki, hogy a török hadhoz, mely a belgrádi őrséggel együtt, az ő nézete szerint, nem lehet több 40-ezernél, a tatárt várják, mert nélküle a németnek keveset tehetnek; a szerdártól pedig úgy hallá, hogy az angol követet nem fognák a hadjárat végeig elbocsátani; a nagyvezér a tatárok megérkezte előtt is átszáll a Száván, a dunai hajóhadat pedig a Zalánkemenhez legközelebb eső szigethez küldi.

Tököly ezután a nagyvezérrel szeretett volna találkozni, de szerét nem ejthette, más dolgokkal levén az elfoglalva. Így aug. 17-én a dunai hajóhad fölött tartott szemlét s azt Zemlinhez szállítatá. Kihallgatással biztatták ugyan, de 19-én is a nagyvezér nevében azt üzené neki Sándor által a thihája, ne kedvetlenkedjék azért, hogy eddig nem lehetett szemben a nagyvezérrel, hiszen ő maga is

tudja, hogy sok dolga van nekie s a tatár khán is közeledvén, mit mondana a muzulman nemzet, ha előbb értekeznek Tökölyvel, mint a khánnal; tudtára adatik tehát, hogy feles hadakat kíván melléje adni s őt Magyarországra küldeni a nagyvezér, a khán megérkezte után pedig a jancsár agával s más tiszteivel őt is meghivatja a tanácskozányba. Ezen üzenetért szép levelet íratott Tököly és ajándéknul egypár szép franczia puskát küldött a nagyvezérnek, ajánlva magát további pártfogásába. Emígy halasztatván találkozása a nagyvezérrel, Tököly is belgrádi házához szállt. Nemsokára Skerlet jött hozzá, a nagyvezér azon kívánságát fejezve ki, hogy a miket a nagyvezérnek általa akar üzeni, azokat Skerlet jegyezze föl s törökül küldje be a nagyvezérnek. Azután hosszabb beszélgetésbe eredtek; Tököly egyebek közt megüzené a nagyvezérnek, hogy a kihallgatás az ő kegyétől függ ugyan, de tudnia kell, hogy más nagyvezérek Belgrádba megérkezte után azonnal nyilvános kihallgatást adtak nekie s úgy saját népe, mint más országok most is azt vélik, hogy tekintélye van a nagyvezérek előtt. Előhozta azután, hogy tekintélye s becsülete a pasák előtt naponként alább száll s ez oka, hogy kém-szemléket nem tartathatott, tudósításokkal nem szolgálhatott úgy, a mint kívánta volt. Ilyesmit tenni jobb módja volt, míg Jeni-Palánk az ő kezén vala, de mióta török őrseget szállítottak oda, a parasztok, ha hivatja is, feléje sem jönnek. A nagyvezér thihája Sophiából keményen írt rá, miért nem tudósítja a nagyvezért a hírekről, de hogyan tegye azt, midőn a belgrádi szerdár alá van rendelve, a ki megbántásnak venné, ha tudósításait helyette másnak küldené. Emlegették Belgrádban azt is, hogy a keresztyén királyok és császárok nem kívánhatják ügyének a porta által előmozdítását és tekintélye nevelését. — Ekkor szavába vágott Skerlet, mondván, hogy az példaadás végett történik. — Tököly folytatá, hogy a portának ön-maga érdekében kellene őt pártolnia s a szükségességekkel ellátva, de mostani helyzetében ő se annyi embert nem tarthat, se a császárt nem szolgálhatja s a hadjárat végén a nagyvezér lábaihoz boruland, „mutassa más formában kegyelmességét,” mert neki csak egy, nem több feje van, legalább azt tarthassa meg a porta szolgálatára. Azelőtt mindig volt mellette török, tatár gvardia, s a jeni-palánki és galambóczi eseményekkor kéretett katonákat a szerdártól, ez azonban azt felelte, hogy katonái el vannak foglalva s nem adott, Tököly hada pedig elégületlen levén, ilyen nép nem hág-e ki akárhol is? Lehet-e ott szigor, a hol nincs hozzá erő? Tanácskodhatnak a pose-rolezai törökök, hogy ő öletet, büntetett s mégis az ő szégyenére és keservére megvannak a panaszok a nagyvezér előtt. Legyen tehát reá az eddiginél nagyobb gond, hogy ne legyen becsület nélkül a nagyvezér előtt s ne kelljen életét féltenie, mert jobb volna ezerszer meghalnia, mint világesúfjává az ellenség kezeibe esnie, a mely áru-lásra felhívó leveleivel (ekkor előmutatá Veterani leveleit) folyvást azon van, hogy őt elevenen fogják vagy temessék el. — Skerlet mon-

dá: Isten őrizz, hogy ilyesmi történjék; a nagyvezér nagyon el volt foglalva, de ha ezeket s fönséged folyamodványát megtudja, a kihallgatásról ne kételkedjék. — Figyelmesen elolvassva s a hol nem olvashatta, Tökölyvel olvastatva el Veterani leveleit, mondá, olyasmi látszik ki belőlök, mintha Petróczy és az ellenség máris egyetértének. — Tököly viszonzá, hogy olyat ír az ellenség, de Petróczyban kételkedni nem kell, sokszor kísértették már őt s most is a leveleket ő adta Tököly kezébe; ezzel azonban Skerlet gyanúja nem lön eloszlatva. Tököly folytatá, hogy a kiket elcsábított tőle az ellenség, azokról gondoskodik, a mellette maradtakat is hívogatja, Török-honban pedig csak az élelem dolgában miként vannak, isten a megmondhatója, holott sz. György nap óta a porta 2000 kila buzánál többet nem adott, az árpát szintén élelemre adta, most is azzal él a had, lovai pedig csaknem éhen vesznek. — Ezekre Skerlet viszonzá: Mindezeket tudom s bejelentem a nagyvezérnek. — Tököly ezek után megmutatta a mellette maradtak névjegyzékét törökül és egy emlékiratot, melyet első kihallgatásakor kívánt a nagyvezérnek átadni. Skerlet mindezt helyeselve javaslá, hogy a névjegyzéket Tököly tisztáztassa le s másnap reggel küldje hozzá, azt is át fogja adni. Őhajta még Tököly, hogy hadképes embereit hozassa a nagyvezér Belgrádba, de úgy, hogy szükségeikről gondoskodva legyen; a Poserolezán maradtakat is szemléltesse meg egy agája által, mivel ott úgy a Morova vize és saját családai, mint a Mlava vizénél levő malom tekintetéből szükséges az őrség, oly sok levén a rabló, hogy malomba vagy erdőre sem járathatnak, mert a szekerekből kapják el a marhát, ha örökkel nem kísértetik. — Ezeket hosszabb beszélgetés váltá fel Európa politikai viszonyairól s azután panaszkodék Tököly, hogy a német Tökölyné igazságos követeléseit sem teljesíti, sőt a miket parolájára meg is ígért, Törökországra hozni nem engedi, mondván, hogy azokkal csak ellenségét segitené; de ha Tökölyné visszamegy, élhet velök, mert azzal mutatta meg, németek szerint, a császár, hogy Tökölyné és gyermekei javain nem kap, hogy a Rákóczy-árváknak is kiadta jogos birtokaikat s az osztályt nekik megengedte; Tökölyné részét is a kamara a gyermekek kezébe bocsátotta.

Más nap Tököly elküldé Skerlethez hadainak törökül szerkesztett névjegyzékét s az érintett emlékiratot, azt kívánva még tőle, hogy emebbe iktassa még be a Sophiában maradt erdélyiek ügyét is, mit Skerlet teljesítve, az irományokat még azon nap a nagyvezér thihájának adta át, melyeket ez jóknak talált. — Az ellenség táborára felől azon hír érkezett, hogy Péterváradnál átment a Dunán, ennek folytán a nagyvezér Futakról mind vizen, mind szárazon erős csapatokat küldött s intézkedék, hogy éjjel, hadi hajók oltalma alatt, a Tiszának Dunába szakadásánál, hidasokon feles számú lovasság a tiszas dunaközre szálljon ki, és hajókra löport rakatott. De az egész hír vak láрма volt.

A várva várt kihallgatás aug. 22-én délután megtörtént. Tökölýért 21 csasz ment. Ő kis hintócskáján két lovon ment föl a nagyvezér sátorához. Ötvenig való lovassal és híveivel kísértette magát. Látván beteges állapotát (a hintóba is föl kellett őt emelni) a nagyvezér, s hogy sok nép gyülekezik a sátor kerítéséhez, a hintót a külső kerítésen belülrre vitette be, a hol Tökölý székbe tetette magát s azon a nagyvezér külsátorából a belsátorába vitték őt. A kül- és belsátor közt is kerítés levén, ott a csasz-pasa, muzur-aga és a nagyvezér sok fő-agája és szolgálja üdvözlé őt. Skerlet a külsátorban jött eléjük s ő vezette a belsátorba, hol Tökölý egy kevéssé ülve, hálósátorából jött a nagyvezér. Tökölý, míg megcsókolta köntösét a nagyvezérnek, ez pedig üdvözlétül néhány szót szolt hozzája, állva maradt. A nagyvezér leülvén, Tökölýt is az üdvözlét után leültette s azon kezdé szavait, hogy Tökölý is régi meghitt királya levén a hatalmas szultánnak, ő sem fog róla a többi nagyvezérnél rosszabb gondot viselni, hadait a szükségesekkel ellátja, de a folyó évben is szolgálja a császárt s ez okból el sem hagyja őt magától. — Tökölý viszonzá, hogy a hatalmas császár szolgálatától se ő, se népe nem vonakodtak, ők a vezér mellett szolgálni most is készek, csak a török had előnyeiben részesítse az övét is a nagyvezér; mit ez ismételve meg is ígért, azután kérdé: Tökölý hányad magával van? Tökölý az említett s beküldött névjegyzékre figyelmeztette. Ekkor kiküldvén, Skerleten és thiháján kívül, mindenkit a sátorból a nagyvezér, kérdé Tökölýtől, mi oka, hogy őt az ellenségről és szándékáról egy- vagy kétszernél többször nem tudósította, holott tőle várhatott volna bizonyosabb hírt s most minő hírei vannak? — Tökölý így adá híreit röviden elő: Az ellenség is téli szállásain volt s hadtestté, hogy el ne árulja szándékát, nem tömörült. Első szándéka volt Gyulát elfoglalni, de abban miként gátoltatott meg, megirta a nagyvezérnek, később gátolták a nagy vizek. Azután Temesvárt akarta megszállni; abban ismét a Belgrádba gyülekező s Temesvár és Gyula felé indítandó hadak híre gátolta. Azután Veterani, Boland — a ki Mahmut Bék Oglit tartotta szemmel — vezérlete alatt és a dunai táborral, három hadtestre oszlott s összesen, az őrségen, ráczokon és magyarokon kívül, 25 ezernek véli, de míg foglyot nem hoznak, bizonyosat nem mondhat. Az ellenség vagy védőleg viseli magát, vagy fortélykodik, hogy eltitkolva erejét, rászedje a törököt. Egyébiránt Caprarával, a hadsereg mostani vezérével, két évig hadakozva, őt eszes és magát meggondoló tábornoknak ismeri, nem oly vakmerőnek, mint a badeni vagy bajor hercegegek. Híre volt a németek közt, hogy a nagyvezér tengeren túl van elfoglalva, ma ga nem jöhet s azért adott a császár oly nagy hatalmat a szerdárnak, midőn tavaszkor kapuesi pasája által karddal és kaftánnal felkaftánoztatta. A németek azzal is ámitották a népet, hogy ha jő is a tatár, kevés jöhet, mert a lengyellel és oroszszal van baja; így nem csoda, hogy kisebb erővel szálltak ki a síkra, mert olyan sereget, a

minőt Tököly lát, nem vártak a török részről. Ehhez járul, hogy a német a francziával is háborúskodik s Tököly hallá, hogy a német birodalomból a török ellen jött ezredek visszatértek volna. Említé a debreczeni követet is, minő járatban jött a város pecsétetes levelével; s az is, mások is jelentik Magyarországból, hogy a német erőtlenebb lesz most a török ellen, mint volt a múlt évben, s a hódolni kívánó nép és a fegyveresek, a kik Tököly részére akarnának állni, azt vélik, hogy a nagyvezér e hadjáratban Lippát vagy Csanádot igyekezzék visszaszerezni, hogy jobb módjok lehessen meghódolniok, a miben őket most a Marosra ügyelő ellenség gátolja. Ő is mondhatja, hogy a Maros mentében egy vagy más helynek visszafoglalása szükséges Gyula és Temesvár biztosítására, ha arra menne a török tábor. Lugos-, Karansebes- és Bogesán fölül ha a Maros mellett is visszafoglaltatnék valamely hely, meg volna a közlekedési vonal, ellenben most Temesvárra és Gyulára bátran járni kelni nem lehet, amőgy pedig két lovas is bizton mehetne; a nép is behódolhatna. — Ezeknek meghallgatása után a nagyvezér: a múltakról, úgymond, ne szóljunk, hanem beszéljünk a jelenről. Ő így van értesítve, hogy az ellenség a Tiszán túl valamely mocsáros helyen hidakat akar csináltatni és Temesvár alá szállni; Veterani serege szintén nem volna Temesvártól messze, a Duna melletti táborn 13 — 15-ezernek mondják: hihető-e tehát, hogy Temesvár fog megszállatni, vagy 20 — 25-ezer megszállhatja-e azt? — 25-ezer kevés, kell legalább 40-ezer; más az, ha a német elmegy a Dúnától, nehéz lesz hadát élelmeznie, mit akár a Dúnáról, akár a Marosról eszközöl, csak néhány ezer tatár legyen, ez az élelmi szereket mind elfoghatja. A hidak, véleménye szerint, inkább azért csináltattak, hogy a dunai tábor Veteranit s Bolandot várja segítségül, avagy ha látja, hogy nem felelhet meg a török erőnek, azokon vonúlанд vissza. Az is lehet a német célja, hogy ha nincs elegendő ereje, reá nézve elegendő nyeresmény, ha időt nyerhet, a nagyvezért hasztalanul táboroztatja s ez által a töröktől elnyert országot és várakat kezében tarthatja és adóztathatja s katonáit emigy télen át szállásoltathatja. — Ezekre a nagyvezér mondá, mikép szándéka, ha a hadjáraton egy vagy másképen átesett, Tökölyt vagy személyesen, vagy sereget adva melléje, országába ültetni; de mondja meg neki Tököly, vannak-e Erdélyre utak és merre? bízhatnak e az erdélyiek- és magyarokban? — Ekkor Tököly, nem csókolhatva meg lábfájdalma miatt a nagyvezér köntösét, csak meghajtvá magát köszönte meg a kegyelmet, hogy a mit más nagyvezérek ígértek, azt ő teljesíteni s Tökölyt csitakjává tenni kívánja. Az utakra nézve azt mondhatja, hogy Szathmártól a Vaskapuig eleget, szélesbeket s jobbakat találni, mint Havasalföld és Moldva felől. Erdélyben és Magyarországon elég tudósítója van, a községek se a portsnak, se neki nem ellenségei, némely álnok urak a mit keresnek, megtalálják; különösen a szászok felől biztosíthatja a nagyvezért, hogy azok hívek hozzája s az ország három rende közt legerősebbek, mert övéik a királyi városok. Bucsak is Erdélyhez közel

levén, ha a nagyvezér a tatárok segélyét óhajtja, ezek négy nap alatt bemehetnek, de elvégre is az a fő, hogy fogolyra szert telessenek, mert fogoly a háború lelke. — A nagyvezér viszonzá, hogy igenis azon kell lenniök s Tököly is ügykezzék szolgálni a szultánt, most pedig azt kívánja tőle, hogy leveleit küldje el Temesvárra s választ hozasson reájok, mire Tököly szívesen ajánlkozik, de mivel biztalanok az utak s nagyon vigyáz az ellenség, azt javasolta, a nagyvezér irassa le a leveleket két párban, ő is két embert, egyet egy, mást más úton, küld. — Ismételé ezután a nagyvezér, hogy Tökölyt magától el nem hagyja; bízzék; régóta hadakozván az ellenséggel, tapasztalata is nagyobb lehet másokénál. Sátorok alá száll-e, kérdé, s a nagyvezérhez közel, vagy saját szállására megy-e? — Tököly felelé, hogy az ő engedelmével csak a maga házához megy, mert a nagyvezér borbélyá és Skerlet gyógyítása alatt áll. — Ekkor a nagyvezér nyusztal bélelt kaftánnal kaftánoztatta őt fel, emberei közül is tizennégyet és Skerletet. Tökölyt két embernek kellvén segíteni, hogy a felkaftanozás után megcsókolhassa a nagyvezér köntösét, ez mosolyogva monda, ne betegeskedjék, tartsa magát erősen, azt kívánván most a császár szolgálata; kihallgatás után ismét csauszok kísérek szállására Tökölyt, a kiknek ő kávét adatott s meg is ajándékozta őket. E kihallgatás folytán, Skerlet tanácsára is, intézkedett, hogy többfelé oszlott serege Belgrádban gyűljön össze.

Aug. 23-án Tököly megkérte a főtefterdát, ne nehezteljen, ha a hátralékban levő négy erszény pénz kiszolgáltatása végett folyamodni fog a nagyvezérhez. A főtefterdái maga is javaslá a folyamodást, mert pénz, a melylyel rendelkezhetnék, nincsen, nem engedvén a nagyvezér a Drinápolyból hozott kincshez nyúlania. Tököly e szerint folyamodványt íratott ez ügyben a nagyvezérhez; másikat, hogy a Sophiában levő erdélyiek, elmúlván élelmeztetésök megszabott határídeje, hozzá, fejdelmökhöz bocsáttassanak és szükségleteikről gondoskodva legyen. Készíttetett egy emlékiratot is a Moldvából mindeddig meg nem kapott 500 ökörrel, megérintvén katonái élelmezését és az abrakot is, mivel most a török táborban kell szolgálniok. Az osztrák tábor ekkor, hír szerint, Futaknál volt, de a tatár khán is ekkor már Jagodinához érkezett.

Sándor Gáspárt több tárgyban küldvén el Tököly a nagyvezér thihájához, ennél szóba jött egyebek közt a még folyvást ott tartózkodott debreczeni követ*), miként titkon küldé őt a város, hogy mind Debreczen, mind Kecskemét készek meghódolni, csak tudtokra adassék az adó elhozhatásának módja, mert azt, ott levén a németek, nem küldhetik el. E követet maga elé hivatva a nagyvezér thihája, az a két város nevében hasonlóan nyilatkozott és esedezett, ne raboltassa-

*) Ezt aug. 25-én elfogták és békókba verték; Tököly közbevetette ugyan magát, de a „Napló“-ban nem találom, hogy ezen évben szabadon bocsáttatott volna.

nak ki, ha odaig jut a török tábor. Ekkor : eddig miért nem hódoltatok ? kérdé a thihája. — A követ válaszolá : a német miatt, mert felkarozná őket, ha megtudná meghódolásukat ; ő is csak fogság ürügye alatt járhat el ez ügyben, és ha a hatalmas nagyvezér levelet adna neki, hogy a rabságba vitt debreczenieket keresheti, a város is szabad járás kelhetést eszközölne ki számára a némettől s emígy a város is, hűségét tanúsítandó, bizonyos hírekkel tarthatná a portát, mindezt pedig ő, írástndó és előkelő levén, folytatná. — Ezt helyeselve a thihája, kérdé : Ha oda megyünk, adótokat készen találjuk-e ? — A debreczeni felelé : Igen is. — Hány éve, hogy nem hódoltok ? újabb kérdése a thihájának. — Kettő vagy három, mióta Váradot bevették — lön a követ válasza. — Mennyi s micsoda az adótok ? tudakolá a thihája. — Felelé a követ : A szolnoki hidat tartoztunk csinálni, Váradra 14000 tallért adtunk és Egerbe négyet-e vagy tízet ? — A thihája mondá : Tízet. — Sándor azután beadá az erdélyiek úgy szárazon, mint vizen szabadon járás kelhetés ügyében írt folyamodványokat. Bűcsű után a thihája súgva mondá Hasszán agának : Mondd szolgálatomat a királynak (Tökölynek), parancsolja meg a kuruczoknak, a harczon meg ne szaladjanak, mert nekik szokásuk, mihelyt meglátják a puska végét, megfutamodni, mint Köprili idejében cselekedtenek. —

Sándor még az nap jelentést tön Skerletnek a thihájánál törtétekről és a beadott folyamodványokról, miket az helyeselt, de az 500 ökörről szóló folyamodvány fogalmazásával nem levén megelegedve, azt máskép javaslá megírtni. Emlité Sándor azt is, mikép Tököly úgy értette a nagyvezér kívánatát, hogy közelebb szálljon hozzá s e végre néhány sätort is kért a thihájától. Skerlet mondá, hogy talán ő magyarázott roszul, vagy Tököly értette őt balul, mert ha azt akarná a nagyvezér, hogy mellette legyen Tököly, akkor sätorokat is adatott volna neki ; a nagyvezér kívánata az, hogy e hadjáratban Tököly közel legyen ő hozzá, hogy mind őt, mind embereit saját szemeivel láthassa. — E szerint az a nagyvezér határozata, hogy Tököly az ő közelében legyen, jegyzé még Sándor. — Igen — viszonzá Skerlet, és a mit a nagyvezér kívánatára válaszolt a fejedelem, azt határozottan mondá, egész készségét ígérve. A fejedelem nem ajánlkozott ugyan a nagyvezérnek, de én, tudva a fejedelem szándokát, említettem, hogy lehetőleg egész seregével lesz jelen, kivéve a poserolczai őrséget, melyet azon hely és családja őrizetére kell hagynia. — A fejedelemnek e szerint ide kell katonáit hívnia, pedig csak a lovasságról intézkedett, nem egyszersmind a gyalogságról, mondá Sándor. — Mire Skerlet : Vissza fog tetszeni, ha új kérdést tesztek a gyalogságról, s tán azt fogják mondani : ha ennyi kérdést támaszt, tegyen, a mi neki tetszik. — Sándor kérdé : Nem lehetne-e Poserolczára 40 vagy 50 boszniai gyalogot kérni ? — Azt nem lehet, viszonzá Skerlet, most nem negyvenet, de kettőt sem adhat a nagyvezér, a fejedelem tehát hagyjon Poserolczán leg-

hívebb embereiből. — Sándor azt is kérdé, mit javasol Skerlet, Belgrádba jön-e Tökölyné vagy Poseroleczán maradjon? — Skerlet válaszóla: Miként a fejedelemnek tetszik, de talán jobb volna, ha Belgrádba hozatná. Uram, folytatá, én híven tolmácsolok mindeket s ha a fejedelem tudatni akar valamit a nagyvezérrel, azt, miként emez mondá, vagy legmeghittebb embere által, vagy általam tudassa; én őszintén és szívesen szolgálók s tolmácsolásomban minden alkalommal a fejedelem javát munkálom, pedig most is azt mondá a fejedelem, hogy a mostani már a kilenczedik nagyvezér, a kit megért. Ez, uram, roszul esengett volna a nagyvezér füleiben, mert korholási színe volt volna. holott nem illik valaki elé korholva terjeszteni valamit; én tehát úgy tolmácsoltam, hogy valamennyi elődje erőnyeit látja összesítve a mostani nagyvezérben. — Ezt egyébiránt Skerlet csak barátságosan említé s nem azért, hogy Sándor jelentse be Tökölynék.

Aug. 24-én folyamodványaira, a szárazon és vizen szabad járáskelést és a Drinápolyban rendelt, de mindeddig ki nem fizetett 1900 tallért illetőleg, kedvező válaszokat kapott a nagyvezértől s részt kellvén a hadjáratban vennie, intézkedett, katonái közül kik jöjenek Belgrádba, kik maradjanak Poseroleczán; maga is úti készületeket tőn, s nejének Belgrádba hozathatása iránt Skerlettel folyamodványt íratott a nagyvezérhez. Délután kihallgatásra ment a szerdárhoz, ámde oda érkeztekor mások voltak már nála, a kiknek eltávoztáig a thihája és kapucsilár thihája igen szép kilátású szobába vezették őt s beszéd közben a thihája mondá, miké a nagyvezér azért viszi táborával Tökölyt, hogyha ő ott lesz, hozzá jobban gyűlendnek a magyarok és biztosabb híreket kaphat másoknál. A szerdárnál azután több pasa állva várta s jó szívvvel fogadta őt, a kikkel hosszasan beszélgetett, de a kiket azután a szerdár más szobába küldött. Tolmácsnak Fileki *) nevű bejáró maradván, Tököly mondá, miszerint azért jött a szerdár kézsókolására, hogy vele a nagyvezér néhány parancsát tudassa és mint régi jó urát némely dolgokra kérje. A szerdár kérdésére: Mik lehetnek azok? Tököly egyebek közt mondá, miszerint úgy értette, hogy a szerdár is a táborral megy s az előhadat vezénylendi, minthogy pedig a bujdosók régóta ismerik s jó uroknak tartják, gondviselése és vezénylete alatt is voltak: arra kéri őt, vegye az ő seregét is maga mellé, hogy így jobb sorsa legyen. — A szerdár viszonzá, hogy a táborral el kell ugyan mennie, de az elő- vagy utóhadat fogja-e vezényleni, még maga sem tudja, az a tatár khán megérkezte után tartandó tisztí tanácsban fog eldöntetni. — Említé azután Tököly a Petróczyhoz intézett, elpártolásra felhívó, már érintett leveleket, melyek miatt arra tökélte el magát, hogy nejét nagyobb biztosság okáért a hadjárat végeig belgrádi há-

*) A bujdosók közül többen folyvást beszéltek már törökül.

zához hozassa s ezíránt a nagyvezérhez folyamodott. — A szerdár biztosítá, hogy ha ő Belgrádban nem is marad, megparancsolja az ott maradó pasának, hogy a fejedelemmre tekintet és gond legyen. — Végre mondá Tököly, hogy még egy nagy kérelme van s annak teljesítésére istenre és lelkére kényszeríti. A szerdár megkettőztetett figyelmet fordított a mondandókra. Tököly folytatá, hogy ő nemsokára lebetegedendő nejét török oltalom alá Belgrádba hozza, a szerdár pedig tudhatja, hogy a volt nagyvezér beleegyeztével neje Magyarországba küldé embereit, a kiknek Bécsbe is el kellett volna menniek, de a német nem csak Erdélynél tovább nem bocsátotta, hanem, hogy hirt ne hozhassanak, vissza sem eresztette. Igaz, hogy a miért küldettek, jobbadán megtörtént, mert fiának és vejének a magyar jószágokat visszaadatta a császár, neje részét is birtokukba bocsátotta a kamara. — Ekkor szavába vágott a szerdár, mondván: Ha fia kezébe adták, az annyit tesz, mintha önmagának adták volna. — Tököly viszonzá, hogy az nem annyit tesz, mert nyíltan megmondák a németek, hogy neje jószágainak jövedelméből egy fillért sem engednek kivinni Törökországba, nem engedvén azt a hadi eszély, hogy azzal ellenségüket, a minő Tököly, segítsék. Folytatólag mondá, hogy neje használhatja jószágát, ha Magyarországba visszatér, különben nem; ámde neki ahhoz nemhogy Tököly életében, hanem halála esetére sincs kedve. Épen azért meggondolván halandó voltát, s hogy egy golyó, egy kiesés, egy hirtelen nyavalýa véget vethet életének és hogy nyugodtabb elmével lehessen a táborban, nejét is nyugodtabban hagyhassa, annyi év óta tett hű szolgálatiért a hatalmas török nemzet mutasson iránta és neje iránt, kivált ennek mostani állapotában, annyit, a mennyit mutatott János király és Bethlen Gábor halála után feleségeik és gyermekeik iránt, mivel az ő neje — kinek atyját is hóhér által ölette meg a német császár s egy atyafiát most is kőfal között, a hol sem él, sem hal, tartatja — a német császár oltalma alá sohasem fog kívánni. — Ezekre Csáffer mondá: Nem kell arról gondolkozni, az király még ifjú ember, az török nemzet szerencsésével s előmenetelével, ha isten adja, országba ültetjük be. — Tököly pedig elkeseredésben könnyezve mondá: Uram, minden embernek, kinek istene, lelke van, kedves felesége, gyermeke és azzal nem hal meg, ha életében holtá után való dologról gondolkodik. — A szerdár magasztalólag s biztatólag mondá, hogy a Szultánnak 40000 szpahija van, de ha csak egy meghal is, javaiban felesége részesül, semmi nélkül nem hagyják, ha pedig fia marad, örökségét el nem vehetik; annál inkább kell tehát gondoskodni a hatalmas császár királyáról, Tököly királyról, a kinél „hitők vagyon.“ Ő is ajánlá e szerint, hogy ez ügyben irasson Tököly folyamodványt a nagyvezérhez s azt küldje ő hozzá. Megköszönve kegyét Tököly s áldást mondva reá, a kihallgatásnak vége lön.

Az erdélyiek ügyében aként határozott a nagyvezér, hogy akár Belgrádba hozatja őket Tököly, akár Sophiában maradnak, havi fizetésöket, mint eddig, kiadják; de ha Belgrádba jövetelöket kívánja,

kezeskedjék értök, hogy senki el nem szökik. Hasszán aga pedig azt üzenete neki: az erdélyiek ügyében most nyissa fel szemét, esztét, hogy jövőre baja ne legyen. Ennek folytán, egyetértve a mellete volt erdélyiekkel, azt válaszolta Orlay által a nagyvezér kapujára, hogy kezesseget vállalnia nem illik, mert az erdélyiek nem tolvajok, nem gyilkosok, s ha el is menne közülök valaki, csak a török császár örökös birodalmába menne; ők a szultán hűsége- és szolgálatában levén, mitsem vétettek, s a kik rosszat tettek, ezekért nem okolhatni amažokat; sőt ha e dolgot a mellette levő vagy Sophiában tartózkodó erdélyiek megtudnák, még jobban elidegenednének. Erről Orlay, Skerlettel beszélgetve, kérdé, miként van az, hogy a porta Tökölyt akarja kezesnek olyan hiveiért, akik négy év óta állhatatosak a hűségben és mitsem tettek, a miért nemhogy rabságot, de neheztelést sem érdemelnek? Skerlet azt felelte: Ne adja isten, hogy rabokká tegyék. — Erre Orlay viszonzá; hogy a ki kezesség alatt van, kétszeresen rab, úgy magára, mint a kezesre nézve, mert a kezes is rab; és hiveiért fejdelem legyen a rab! Ő neki úgy tetszik, hogy a német jobban látja el ellenségét, mint a porta hiveit; amott a hűtlenségnek is van jutalma, emitt a hűség rosz ellátással és rabsággal jutalmaztatik, mit ha megtudnának a két hazában a magyarok, kikkel eddig a németnek sem ígéretei, sem kinzása nem fogathattak fegyvert a porta ellen, azon következménye lehetne ezen kezességnek, hogy ilyen jutalmát reménylhetvén hűségöknök, előbb szíveiket, utóbb fegyvereiket egyesítenék a némettel, ennek pedig, nem levén oly erőtlén, mint némelyek vélik, a magyarság, mi volna következménye! Mérsékelje tehát e dolgokat a porta, nehogy édesgetés helyett elidegenedjék a nemzet.

Ekkor a tatár khán Izarcsikhez érkezett már. Üdvözlésére Tököly Glavics Miklóst és Kemény Lászlót küldé néhány lovassal, a nagyvezér pedig következő ajándékokat készíttetett számára: „kettős medályt, mit törökül szorgucsnek hívnak tatár süveg mellett, egy köves kardot, egy gyöngyös köves tegezt hebácsom fából az nyilai, két kaptánt, egyik nyári, másik téli nyusztal bélelt.“ Glavics visszatérve a khántól, példátlan rosz latinsággal következő jelentést tett Tökölynek:

„A khánt fönséged parancsa szerint üdvözöltem s levelét neki kézbesíttettem. Fönséged betegeskedésén sajnálkozva, kérdé a khán: Belgrádban van a fejedelem? Válaszolám: ott van. Mondá nekem: Mondd meg a fejedelemnek, hogy állhatatossága- és hűségeért, melyet vallásom iránt régóta tanúsított, és régi barátságom tekintetéből, mindent, mi tölem telik, ígérek a fejedelemnek; levelére most nem válaszolok, mert holnap Belgrádba érek s a nagyvezér kihallgatása után beszélek a fejedelemmel. Én viszonzám: Fönséges uram, a fönséges fejedelem hálás szívvel fogadandja fönséged szavait, de még szívesebben fogadná levelét, a miért, fejedelmem nagyobb megvigasztalására, alázattal könyörgök is. Ő viszont mondá: Megteszem szívesen, s átadta aztán a levelet, melyet fönségednek alázatosan kézbesíttettem. Újra magához hivatott s fönséged betegsége felől tudakozódott és elbeszé-

lésem után mondá: Szavata, azaz, sajnálom, és folytatá: minden tehetségemet az ő javára fordítom; ne szomorkodjék, bízzék, isten megsegít bennünket. Kérdé még: mennyi embere van a fejedelemlnek? Felelém: lesz még ő föntségének összesen 1500. Ő mondá: Csoda, hogy annyia is van. Válaszolám én: bizony fönsteges uram csodálatos a fejedelem szorgalma, hogy eddig is megtartá őket, mert rossz dolga van a töröknél, nem adja meg, a mire ő föntségének szükségé van s mindez a nagyvezér letétele miatt történik. Viszonzá a khán: majd beszéllek a fejedelemmel. Azt is kérdé tőlem: Sok-e az ellenség? Mondám: Számát bizonyosan nem tudjuk; némelyek 16-, mások 20 ezernek, némelyek nagyobb, mások kisebb számúnak állítják. Ez volt beszélgetésem a khánnal.

Üdvözlém fönstéged nevében Galga szultánt s ajánlám neki fönstégedet. Ő válaszolá: higgye meg a fejedelem, hogy balsorsán sajnálkozom s ígérem, hogy egész hatalmam- és tekintélyemmel ügyekvendem szolgálnom nekie. Galga szultán fönstéged valamennyi ügyéről kérdezősködék s miután elbeszéltem neki fönstéget rossz állapotát, mondá: Csodálom, hogy katonái el nem szöktek, mert fa- vagy kövel nem táplálkozhatnak, az állatnak is ennie kell, a török pedig nem ad. Mondá még: Igazán kívánok a fejedelemlnek megmaradást akár Magyarországon, akár Erdélyben; ne búsongjon, bizza magát istenre.

Üdvözlém fönstéged nevében Gazi Gierchi szultánt is, a ki viszont üdvözléte mellett fönstéged egészsége felől tudakozódék. Más beszédem vele nem volt. Galga szultántól kérdém: mennyi lehet a tatárság? Felelé: mondja meg a fejedelemlnek, hogy válogatott, jó katonáink vannak, több mint múlt évben, de lovaink fáradtak és soványak a hosszú út miatt, mert 70 napja, ahogy kiindúltunk, és utánunk Nikápolyon át Sophia felé jó még egy sereg egyik testvérem parancsnoksága alatt; mert most négyen vagyunk testvérek a táborban. Kérdém azután Galgától, nem hallott-e valamit Jablonovszky úrról? Mondá: de bizony van a khánnál követei közül egy, Zakariás nevű. Kértem Galgát, engedje meg vele beszélhetnem, mit ő meg is engedett s így a követhoz mentem. Kérdezém tőle, minő ügyben jár itt? Felelé: A lengyel oratorral Drinápolyban voltam; ott néhány pontban egyeztünk meg a volt nagyvezérrel s azon pontokat elküldöttük a király legfőbb tanácsának; e pontok eldöntése végett meghivattak a császári, velencei és orosz követek; mindhárom Lengyelországban van már és Sztryben a király előtt történik meg a véghatározat. Azonban jött a khán követe s most is Lengyelországban van, és hírvél hozta, hogy a nagyvezér letétetett s más választatott. Jobb lesz tehát az említett pontok felől megtudni a mostani nagyvezér véleményét. E végre a király engem Jablonovszky urral a khánhoz küldött, a khán pedig a nagyvezérhez vissza, hogy lássák véleményét az érintett pontok felől.— Mondá még a követ, hogy a király és Jablonovszky úr, Drinápolyba indultakor, levelet adtak át fönstégednek kézbesítés végett, e levelek azonban visszavitték, mert Drinápolyban nem talál-

tak fönsséged emberei közül olyat, a kinek kézbesíthették volna, mivel a jancsárok szemmel tartották őket. A mostani követnek és Jablonovszky úrnak meghagyta a király, üdvözlőljék fönsségedet s mindketten sajnálkoznak fönsséged láb fájdalma felett. A követ kértén kért, járjak közben Galga szultánnál, bocsássa őt el fönsséged meglátogatására. Én azonnal esedeztem és sügva mondtam Galga szultánnak: Ez a lengyel régen hallja fejedelmem nagy hírét, de személyesen soha nem látta őt, ez alkalommal tehát szemeivel kívánván a hallottakat látni, alázattal esedezik, hogy a fejedelem láthatása végett bocsáttassék el, a mire a khánt és fönsségedet én is kérem.—Galga mondá: Beszélek a khánnal s elbocsáttatom őt a fejedelemhez.—Én a követtől kérdém: Mennyinek véli a tatárokat? Ő válaszolá: Higyye meg uram, nincs több tízezernél. Tisztelteti fönsségedet Caplan aga is és hitére esküvék meg, hogy a tatárok 40-ezeren vannak. Valamennyi tatár miniszter és tiszt tudakozódék fönsséged egészsége felől s a diván effendivel egyhangúan tiszteltetik fönsségedet.“

A khán aug. 27-én érkezett a török táborba. A nagyvezér nagy pompával fogadta; thiháját több pasával elébe küldé, mind magát, mind tatárait, 14 egész ökröt süttetvén meg számukra, ünnepélyesen megvendégelte, felkaftánoztatta, a várból és dunai hadi hajókról ágyúztatott. A tatárság még azon nap átkelt a szávai hidon; a khán zászlóját is átvitték. Egy eszéki kenéz pedig azon hirt hozá, hogy a német gyalogság átkelve a Dunán Pétervárad alá szállt s ott erősen besáncszolta magát; a hid mindkét végén szintén erős sánczai vannak ágyúkkal, gályái pedig közel a hidhoz állnak. A lovasság ott állíttatott fel, a hol Köprili nagyvezérrel ütközött meg a badeni herczeg.

A nagyvezér nagy pompával és szép seregekkel, thihájával és Csáffer pasával másnap kísértette a khánt a Száváig. A khán nyusztal békelt kaftánnal és medálylyal volt felöltöztetve, túl a Száván serege szép rendben várta, de sajkán ment Zemlinhez. Tököly is kívánt volna vele szólni, de nem juthatott hozzá, csak azon üzenetét vette, hogy egy emberét küldje hozzá, a ki által megüzenhesse, mikor vehet magának időt őt fogadnia.

Aug. 29-én Tökölyné Belgrádba érkezett.

30-án a török sereg átkelve a Száván, a tatár had mellé szállt. Tököly serege azonban, midőn mármár indulandó volt, zavarogni kezdett. Azt t. i. a mit Tököly a portától kapottakból közte kiosztatni rendelt, a gyalogság elfogadta, nem a lovasság, ez fenyegetésre is fakadva, hogy a nagyvezérhez így meg amúgy fog folyamodni. E bajnak csirájában elfojtása végett Szappanos Mihályt azon útasítással küldé el Tököly, hogy a zavargókat fogassa el és küldje be Belgrádba. Szappanos előálomkor visszajött, jelentvén, hogy a katonák közül elfogadta ugyan a zavargókat, de a főczinkos, Várady nevű, elfogatása után fennen szóla a többihez: „Ez a hitetek, ezt végeztük?“ Ekkor a többi is felzúdulva rátámadtak Szappanosra, egyik hozzá is ütött, ezután a vétkesebbek ellábaltak. Emígy bomolva fel a fegyelem, Tö-

köly azonnal irt poserolezai kapitányának, hogy a levele nélküli oda érkező lovasokat, mint ellenséget, fogassa el, feleségeiket is tartóztassa le, s az ottani törököket is értesitse. Másik emberét a hadakhoz küldé, hogy esendesítse le, a tiszteket pedig rendetlenségek meggátlására inté. E baj nagyobbban látszott, mint valóban volt, mert csak hat katonája lázadt fel és szökött el, a többi nyugton marada; de azért mégis elküldé Petróczyt, hogy az ügyet rendbe hozza s mivel a fellázadtak nehányaért könyörögtek a tisztek, úgy intézte el a dolgot, hogy a kisebb vétségűeknek Tököly nevében kegyelmezzen meg, a négynek is úgy, hogy Váradyt és Pokrócz nevűt kézre kerítsék.

Azon nap kihallgatása volt a nagyvezér thihájánál, a kinek jelenté, hogy a hadjáratra kiszemelt katonái megérkeztek, egy részök pedig őrizetül Poserolezán maradt, kérdé tehát: mit parancsol velök a nagyvezér? De ez a várban lévén, választ visszaérkeztére ígért a thihája. Azután Tököly latinul fogalmazott emlékiratot adott át thihájának a tefterdárnál künn levő pénz és a Moldvából rendelt 500 ökör felől kézbesítés végett a nagyvezérnek. A thihája kérdé tőle, miért nem küldé ez ügyben emberét a tefterdárhoz? Tököly mondá, hogy küldött már több izben. — S mit mondott? kérdé amaz. — Csak halogatott és oszummal tartott, azaz, im ma holnap meg lesz, lön a válasz. Mire amaz: mihelyt megérkezik a nagyvezér, hivatni fogják a tefterdárt s gondja lesz e dologra. Tudakozódott még, kiadták-e már Tököly hadainak az élelmet? s a válasz után, hogy „nem” mondá, jut-e eszébe Tökölynek, mit mondott a nagyvezér nála volt kihallgatásakor; hogy t. i. fejedelemségbe ülteti be, hát csak legyen jó reménynyel. — Szóba hozá Tököly a Sophiában volt erdélyieket is, arra is csak azt mondá a thihája, hogy megküldi a nagyvezér választát.

Aug. 31-én tudtára adatott, hogy délelőtt félórával a kuruczok felett szemlét akar tartani a nagyvezér, Azok tehát berendeltettek. Tököly a nagyvezér thihájának sátorában volt. A szemle szokott zene, dob, trombita, sípszó mellett ment véghez s utána Petróczyt kívül négy más tiszteft kaftánoztatott fel a nagyvezér. A kuruczok azonnal átmentek a Száván. Szórakozás végett Tököly is a folyamig ment s magához hivatva a tiszteket, lelkökre köté, hogyan viseljék magokat; értésökre adván, mennyire resteli a harmadnap előtt történt zavargást s hogy olyan rossz emberek ellen egyértelműen föl kellett volna támadniok s velök mint ellenséggel bánniok; mire azt felelék a gyalog tisztek, hogy csak akkor tudták meg, midőn megtörtént az eset. Visszatérte után Tököly pénzt keresett, mert a nagyvezéri utalványnak, valaminth a francia évpénznek az orator által kifizetése egyre halasztott. Ez okból drinápolyi Szaraff Ahmet nevű jancsártól ezüst műveire ezer tallért, két drágaköves botjára 500 tallért, némi arany műre is ezer tallért vett fel kölcsön. E javakra azonban csak 2250 tallért kapott, a többi fejében két közönséges lovat s egy arany gyűrűt — mik mindössze másfél száz forintot ha érhettek — adott a jancsár azon nyilatkozattal, hogy ő már uzsorát nem veszen, pedig Sz. Demeter napja

levén a visszafizetés ideje, Tököly tanúk előtt kötött szerződvénye szerint, az ezüst művekre adott pénzért 250 tall., s az arany műre fölvetért 200 tall. kamatra kötelezte le magát. E pénzből fizette ki mezei hadait, karabélyosait, lovaspalotásait, a mezei katonákat két, a többit egy hóra elégitvén ki. Mindez azonban kevés levén, némi öltönydarabokat ezer forintért Kornarinál zálogított el.

Közeledvén indulásának napja, hadi intézkedésein fölül sept. 1-én végrendeletet sajátkezüleg irt, azt Sándor Gáspár, Madách Péter Bay Mihály és Komáromy Jánossal előttemeztette, aláíratta s megpecsételtette és a török császárok s tatár khánok atlnaméival együtt nejeének adta, arról is intézkedvén, hogy Glavics Miklós és Bay Mihály nyolczvanig való udvari cseléddel, kik között 16 fegyverviselő is lehetett, neje mellett maradjanak.

A nagyvezér sept. 2-án indult nagy pompával és Zemlinnél szállt meg; 4-én Pétervárad megtámadása lön a divánban elhatározva. Tököly szintén ezen nap, délutáni 2 óra után, megkeseredve indult el s napszállatkor a török tábortól egy órányira a Duna mellett állomásozó seregéhez ért. 5-én a török had eleje Zalánkemenig haladt. 6-án hadi tanács, mert hire jött Temesvárról, hogy az Erdélyben volt németek is Veteránival Lippához jöttek, sőt onnan a péterváradi tábor segélyére meg is indultak. Titel alatt is egy ezred lovas német volt látható, mely valamely éren Pétervárad és Titel közt hidat építtetett. A hadi tanács abban állapodott meg, hogy késedelem nélkül, míg az ellenség meg nem szaporodik, Pétervárad alá kell szállniok. Ennek folytán Ali pasa a hajóhaddal alkonyatkor fölfelé elindult. A tábor 7-én Köprili és a badeni herczeg közt történt ütközet helyén szállt meg. 9-én Karloviczon túl a német sánczhoz egy-, utóbb félóránnyira vonult; sánczolásához fogott; a nagyvezér lovasait, gyalogjait rendezte el. A német ágyú e napon már megszólalt; 10-én negyvenig való lovas kurucz a német sáncz előtt „eleget ellenkezvén“ az ellenséggel, Püspök Gáspár hadnagy elesett, más hadnagy lovát ágyú golyó lőtte el. Tököly népe Csáffer hadához balszárnnyra rendeltetett. A török sereg a németekhez megint közelebb nyomult és sánczot hányt. Ehhez 10-én estve, előálomkor, nyomulva a török had, nem kis zavar támadta. Kellően nem értesítettvén a tisztiek, Csáffer pasa, kinek parancsnoksága alatt volt a magyar csapat, a német sáncz felé vonultakor az arnautákra bukkant, a kik őt ellenségnek tartva, keményen megpuskálták. Csáffer, nem tudva a tévedést, megfutamodott. E zavarban törökök is, kuruczok is elesetek vagy megsebesültek, Tököly gyalogjai pedig majd mind meggázoltattak. Sánczát a török muskétalövetnyire vitte az ellenfél sánczához. Az osztrákok ágyúk- és tarackkókából lövették, de eredmény nélkül, mert a sáncz meg volt már erősítve s még nagyobb megerősítése végett a nagyvezér ágyúkat és mozsarakat szállíttatott bele a hajókról. 11-én éjjel bombázni kezdék a német sánczot s 12-én délig az egész vonalon, oda érte a dunai hajókat is, egyre szólt, az ellenfél részéről gyengébben, az

ágyú. Estve felé újonnan. Ekkor a német sánczból nagy dördület, zaj volt hallható, nagy por és sűrű füst látható, mit a löpor egy részének fellobbanása okozott. 13-án a török megszorított ágyúiból erősebben lövetett. Egy csapat tatár Eszék felé ment, a honnan 21-én két-három elfogott fegyveres némettel és egy ráczczal tért vissza, de hozott a föld népéből 50—60 rabot, kiket a nagyvezér, behódoltak levén, szabadon bocsáttatott. 14-én mintegy 3 — 4000 lovas német rohant ki a törökre, de vesztességgel visszaveretett. 15-én a kurucok portyázásra rendeltettek ki. A franczia követ, ki a török táborral jött, már ekkor Tökölyvel beszélgetve, kételyét nyilvánítja az ostrom sikere felől. A németnek, úgymond, csak az a czélja, hogy az idő haladjon. A sánczokat és várat két év óta erősíti; kinyomtatván első sánczából a másikba veszi magát, harmadikat is hányathat, két vagy három ezer embert befogadhatót; a vár erős; vizen hogy gályáinak árthasson a török, nem hiszi; a hídnak mind a két végén nem csak sánczai, hanem bástyái is vannak, melyeknek ostrommal ártani nem lehet; ha megesősödni s hidegre talál fordúlni az idő és a német addig kiállja az ostromot, a török elkedvetlenedik, addig több ezret elvesztvén, eredménytelenül eloszlik, a német pedig célzt ér. — A nagyvezér harmadik sánczot is vonatott, oly közel az ellenfélhez, hogy a pisztolylövés is „jól beszolgált a német sánczába.“ 17-én Vak Bottyán labancz kapitány rohant ki a törökre, de taraczkokkal fogadtatva, nemsokára visszavonult. E kirohanás után az egész német-ség kitörendését várva a nagyvezér, egész hadát ő is talpra szolitá. 19-én az osztrákok erősen ágyúztak. Nem múlt el azután nap kölesöns ágyúdöröggetés nélkül. 23-án esőre fordult az idő s másnap már rettenetes sár volt a táborban; a sánczokban is olyan sár és víz vala, hogy az arnauták és jancsárok állomásaikat elhagyogatni kezdék, de a nagyvezér thihája s néhány aga visszahajtották őket. 25-én délután a németek, lovasok és gyalogok, megint kirohantak s megint visszaverettek. Ekkor már nagyon beállt a szeles, hideg, esős idő, mely miatt szaporán hullt mindenféle marha, és sok lett a dög a táboron. A rossz időjárás miatt a jancsárság nem maradhatván a sánczban, 26-án zúgolódásra fakadt. Lecsendesíté ugyan a nagyvezér, de a folyton szakadó eső annyira meghűsíté a léget, hogy 27-én a rongyosabb arnauták közt halálozások történtek a hideg szél miatt. Másnap kitisztult az ég; török részről megszólaltak a puskák és ágyúk; de 29-én megint esni kezdett. Oct. 1-jén a nagyvezér az először hányatott sáncz behúzásához fogott; jel volt ez, hogy az ostrommal felhagyni készül, s csakugyan a sánczokból kifelé vonták az ágyúkat; a császár kincseit, hogy tevékre rakhassák, kötözgették. E szerint Tököly is intézkedett, hogy mindene indulókészen legyen. Jól cselekvék, mert még azon nap este felé azon hirt hozta a nagyvezér kapujáról Sándor Gáspár, hogy a nagyvezér minden tábori készletét éjjélkor útnak indítja, reggel maga is indul. Tököly esti 8 órakor útra kelt s noha Karloviczhoz csak egy-óránnyira volt, e városon

túlra, egy tiszta mezőcskére, részint a nagy sár, részint a török tábori szekerek nagy tolongása miatt, csak éjjel után érkezett. Itt hallá, hogy elindulta után az egész tábor szekere is megindult és a nagyvezér, virradatot sem várva, katonáit a sánczokból kiszállíttatta. Észrevéve e készüléteket az ellenség, lövetett ugyan a törökök felé, de sem éjjel, sem reggel ki nem tört, emígy pedig időt engedett a nagyvezérnek, hogy minden tábori készletét elküldhesse és lőszerait hajókra szállíttathassa. Másnap Tökölyt is utólérte. Ez lön vége Pétervárad ostromának, melyet mint laicus csak fővonásokban vázoltam. Alatta a kuruczok megtettek minden tőlök kívánt szolgálattot annak daczára, hogy ellátásukról, szokása szerint, szűkmarkúan gondoskodott a török.

Oct. 4-én Tököly, 5-én a nagyvezér, 6-án a tatár khán Belgrádban valának. A hadjárat sovány eredménye, nem volt volna csoda, ha lehangolólag hat a kuruczokra, ők mégis úgy nyilatkoztak, csak kenyerök legyen, hogy éhen meg ne haljanak, készek tovább is tűrni, szenvedni, míg isten másképp nem fordítja dolgukat. De a nélkülözés és szenvedés enyhítése nem kis gondot okozta Tökölynek. Élelmezésen kívül küszöbön áll a szállásolás szükségé az előhaladt évszakban. Kopogtatott mindenkinél, a kit ügyének megnyerni s általa a nagyvezérre hatni reménylt. Növelé szomorú helyzetének súlyát a sophiai erdélyiek levele, mely csak ruhátlanságuk-, éhök- s innen fakadó nagy nyomoruk- s egymással veszekedésökről szóla. Skerlet azt üzené Tökölynek, szánakozzék rajtok s igyekezzék, hogy öhozzá jöhessenek az ügyefogyottak; hiszen a kuruczok olyan jól viselték magokat a hadjáratban, hogy tőlök elidegenedésre a török nemzetnek semmi okot nem adtak, e szerint nem lehet, hogy a porta velök jót ne tegyen. — Helyzetében nem csoda, hogy Tököly egytől mástól tanácsot kért. Skerlet tanácsolá, hogy a nagyvezér Temesvárra és Gyulára élelem-küldéssel levén elfoglalva, Tököly most nála ne kopogtasson, de saját becsülete- és a kuruczok javáért azon legyen, hogy a kisérthez, reménylhető zsákmány miatt is, kuruczok szintén csatlakozhassanak. Tett is Tököly ez ügyben lépést, de a nagyvezér thihája azt üzenete, hogy a kuruczok más szolgálatra vannak fentartva. A Temesvár- és Gyulára menendők parancsnokságával a belgrádi szerdár levén megbízva, Tököly búcsúlatogatást tön nála s egyebek közt szóba hozá, hogy ő Viddinben akarna telelni, hadai pedig, ha meg akarja tartani a nagyvezér, a végeken telelhetnének, hanem jó eleve jelöltessenek ki a helyek, hogy legalább személyeik és lovaik elszállásolásáról gondoskodhatnának, nem úgy, mint tavál. A szerdár azonban figyelmezteté őt, hogy a temesvári ügy elrendezése előtt máshoz a nagyvezér nem fog és folyamodványt senkitől el nem fogad. Ismét halogatás! Pedig Poserolezáról máris panaszkodtak a tisztek az inség miatt s intézkedés hiányában, hogy lehetetlen lesz kitelelniök. Tököly Janaki- és Skerlettől, mit teendő legyen? tanácsot kérve, amaz üzené neki, hogy a temesvári útra kicsapon-

gásaikért nem fogadják el embereit, ő tehát azt javasolja, kérjen olyan helyet, a hol a jámborok- és állhatatosakkal megvonúlhasson, emígy pedig a miniszterek se kihágásokért panaszokkal ne terheltesse- nek, se ne gondolhassák, hogy állhatatlanokra hasztalanul költenek; e szerint várja be ügyének egy vagy más úton eldölését, azt hozván magával a porta tekintete, hogy mind önmagáról, mind embereiről jobban lesz gondoskodva, de most várjon, mert a miniszterek a temesvári expeditióval vannak elfoglalva. Mivel pedig úgy uralkodásra, mint lakásra Erdélyen kívül más országot nem reménylhet, mind a bujdosó, mind a hazájokban maradt erdélyiek szívét maga iránt szeretetre hajlítani törekedjék, mert szeretet nélkül senki sem uralkodhatik, se békében nem lakhatik; a mellette maradékkal pedig szerettesse meg magát, mert Janaki ki nem mondhatja s Tököly maga sem hin- né, mennyi kárára vált ügyének Nemesáyninak eltávolítása, mint hallá, csekély dologért, holott az gyermeksége óta növendéke s hű szolgálja volt. — Skerlet is hasonlóan nyilatkozik; jobb, úgymond, Tökölynek hű és állhatatos embereivel megvonulnia s ügyének eldölését bevárnia, így jobb gond lesz reá, mert ha Zólyomira, a kinek annyi érdeme nem volt, a ki Erdély választott fejedelme nem vala, a ki iránt nem kötelezte le magát annyiszor a török, naponként annyit költött a porta, annál jobbat s többet reménylhet Tököly; egyéb- iránt jól teszi, ha mind maga biztosításáról, mind megélhetése mód-járól ideje korán gondoskodik.

Ily gondok között oct. 10-én parancs érkezett a nagyvezértől, hogy Tököly, Sándor vezénylete alatt, mind lovasait, mind gyalog- jait, kikhez Caplan pasa ezerig való arnautákkal fog rendeltetni, a temesvári expeditióhoz adja, mert az a hire, hogy azon úton pandúr- ság gyülekezik, Ali pasa is a Dunán élelmet szállító hajóival meg- lön támadva. Tököly a szerint intézkedik. Katonáinak adott ugyan peszmeget a nagyvezér, de az elegendő nem lévén, Tököly saját pén- zén vétetett az úti szükségre lisztet. Emígy megszabadult rövid időre a gond egy részétől, de búsitá a jövő. A francia követnél tett lépé- sein fölül Orlay által Skerlet pártfogását kérte, megüzenvén neki, hogy vallási és polgári szabadságának a német részéről aláásását lát- ván a nemzet, e szándék meggátlása végett a török pártfogásához folyamodtak, s miért sokan kivégeztettek, sokan kibujdosni kényte- lenítettettek, s eddig azon reményben, hogy személyeik és szabadsá- gaik vagy háború, vagy béke útján visszaállíttatnak, török oltalom alatt éltek; de mivel ügyök ennyire huzódik s a porta is annyira fös- vénkedik, hogy eddig sem élhettek volna meg, ha ő nem tartotta volna, mit tovább, egészen kiköltekezvén, teljességgel nem folytat- hat, sokan pedig jó remény fejében tovább is mellette akarván ma- radni, unszolják őt olyan helyet kérni, a hol szántván, vetvén, ke- reskedvén, megélhessenek, kéri Skerletet, támogassa őt e dologban. Skerlet kérdésére: hol kívánnának olyan helyet? Orlay válaszolá, hogy panaszok kikerülése tekintetéből törökkel együtt lakni nem

akarnának, e szerint Füredin volna alkalmas hely, noha ott néhány török és rác lakik, de a kiket máshova lehetne átköltöztetni. Azon kérdésre pedig: mennyien vannak? viszonzá Orlay, hogy számukat nem tudhatja, mert némelyek hazájokba kíváncznak, mások maradni akarnak. — Ez lényeges dolog, jegyzé meg Skerlet és szükségesnek látá, hogy erről magával Tökölyvel beszéljen.

Oct. 13-án esti 10 óra tájban Tökölyné egy leány-gyermekeket szült. Másnap Zsuzsannának keresztelték. Keresztszülők Kornari és neje, magyarok részéről Madách Péter, Kálnoky Farkas, Komáromy János és Pécsy Gábor valának.

15-én alkonyatkor Tököly Madách Péter-, Pécsy Gábor-, Kemény László és Komáromy Jánossal a nagyvezér kapujára ment, a magyarok és erdélyiek s maga részéről is a nagyvezérhez irt folyamodványt adva át a thihájának, a ki téli szállásokul Füredint és Viddint előnyösnek találva a portára nézve, ígéré, hogy a nagyvezérnek mindent elbeszél és a választ tudatni fogja. Szóba hozta Tököly a sophiai erdélyieket is, bocsássák őket öhozzá s viselje gondjokat a nagyvezér, hiszen a császár iránti hűségből hagyták oda hazájokat; erre azonban azt felelte a thihája: „előbb a nagyobb dolgon essünk át, azután könnyű lesz ezekhez látni.“

Tököly más nap tudatta a bujdosókkal, jelentsék magokat azok, a kik hazájokba visszakiváncznak, mert szolgáltatásban senkit erővel megtartani nem akar, a hűségében megmaradók téli megélhetéséről pedig tehetsége szerint gondoskodni fog. Ezeket alig tudatva, jó híre, hogy az erdőre küldött 14 szekerét, azokban 84 marháját, pedig marháinak javát, a tatárok elhajtották, embereit mindenökből kifosztották. Udvarmesterét nyomban küldé a khánhoz, ki ez eseten nem kevésbé megütközve, a marhák fölkeresése végett Cserkesz bék nevű emberét küldé a tatár táborba, kihez Tököly is rendelt a magáiból. Ezek hegyről hegyre, völgyről völgyre, a hol tatárok tanyáztak, keresték a marhát, de háromnál többet nem találtak, a béresek holmiát sem; csak néhány tatárt fogva vittek a khán elébe, a kiket ez megbotoztott, Cserkesz békét pedig azon üzenettel küldé Tökölyhez, mikép vezérének meghagyta keményen, hogy a kárt kerestesse ki.

Oct. 17-én azt üzené Tökölynék a főtefterdár, hogy a Moldvából követelhető 500 ökörrel véglegesen kíván végezni, tehát küldje fel hozzá valamelyik emberét. Később Skerlet a nagyvezér thihája nevében jelenté, hogy Füredint téli szállásul a nagyvezér nem adhatja, mert ha rossz is, de vár a neve. A török ilyen évszakban saját nemzetbeli katonáit is el szokja osztatni, Tököly hadaira pedig sajnál költeni a porta s noha, míg ő él, Erdélyben más fejedelmet tenni nem kíván s ez okból fejedelmileg akarja őt ellátni: mindazáltal iránta való jó indulatból ő tanácsképen jobbnak vélné, ha Tököly 30—40-ed magával udvarházat kérne a nagyvezértől, hol a következő hadjáratig békével telelne s idejét nyugodtan, mulatva töltené, hadait pedig akár a végeken jóakarói- és pasákhoz, akár Oláhországban úgy széleszte-

né el, hogy a szolgálatra, bármikor felhivatva, egybegyűlhessenek. Erre adna szabadságot a nagyvezér. Ezt azonban magának kellene a nagyvezér előtt előadnia, mert a thihája mindezt a maga fejétől üzeni. — Erre azt jegyzé meg Tököly, hogy ez új dolog és meggondolást kíván s mivel nem csak őt magát, hiveit is illeti, hirtelen választ nem adhat, de véleményadás végett összehívhatja az előbbkelőket. Nem titkolja azonban, hogy a thihája üzenetét magától a nagyvezértől és talán divánjából eredettnak tartja s innen azt kell gondolnia, hogy a porta, ha folytatja is háborúját a némettel, csak határai védelmére kíván szorítkozni, s ez esetben a kuruczokat szükségteleneknek tartja; vagy talán Chios elfoglalásaért a velenceiek által az olaszok ellen akar támadólag föllépni. Az üzenetből azt is következteti, hogy személyéhez és hiveihez nincs a portának bizalma, azért kíván tőlök szabadúlni. — Skerlet esküdve mondá, hogy a múlt napon, rossz idő miatt, nem volt a kapukon, e szerint nem tudja, honnan származott az üzenet, hanem este hivatá őt ez ügyben a thihája; ő csak azt véli, megunták a költséget és sok panaszt a kurucz ellen, ezt azonban ő, Tököly helyzetében, szerencséjének tartaná, mert a szultánnak Drinápoly és Konstantinápoly között szép udvarházai és lakhelyei vannak, a hol mulatva, vadászva, meglegedve folyhatnának napjai, fejedelemsége felől is, ha isten vagy béke vagy háború által megsegíti a portát, biztos lehetne, mert mi haszna annyi nehézség közt életét mint egy fegyházban töltönie! — Kérdésére: szabad volna-e embereinek, tetszésök szerint, Erdélybe vagy Magyarországra szétoszlaniok? Skerlet válaszolá, hogy a nagyvezér thihája szavai szerint: i g e n. — Ezek után Tököly mondá, hogy népét, ha eloszlatja, tavaszkor aligha elő állíthatja, s ez okból vajha legalább az történhetnék, hogy ha a birodalom belsejébe kellene is költöznie, legalább 60—70-ed magával mehetne, mert az előbbkelők egy két szolga nélkül nem lehetnek, Poserolczán pedig legalább a házasok és családosak maradhatnának a porta némi segélyével, mert ő a bekeblezést szerencsétlenségnek nem tartaná, mivel a portától kapott okmányok alapján reménylhetné szerencséjének föléledését. — Skerlet folytatólag mondá, hogy a thihája 40 embert említett ugyan, de azért 20—30-czal több is lehetne, sőt az is megtörténhetnék, hogy Poserolczán maradhatnának a porta némi segélyével, de tudnia kell Tökölynek azt is, hogy a törökök a jövővel nem, csak a jelennek gondolnak. — Tököly azután arra kérte Skerletet, köszönje meg nevében a thihája tanácsát s vigye el és támogassa azon emlékiratát, a melyben némi élelmet kér a nagyvezértől.

A Skerlet hozta üzenet következtében Tököly két ívnyi emlékiratot fogalmazott s azt Skerletnek küldé a belgrádiaknak azon száz-ezer forintról szóló kötelezvényével, melyekkel, Belgrádnak a bajor herczeg általi megszállásakor, Veteranitól mentette meg a Dunán leszaladókat. Küldött még két emlékiratot, egyet a maga, egyet a Sophiában levő erdélyiek szükségére megkívántató élelem felől. Skerlet azt

üzene, hogy az emlékiratokat lefordítja törökre s benyújtja a minisztereknek, de a belgrádi adósságot illetőleg kéri őt, csak olyan ügyekben szolgáltatson vele, a melyek mind Tökölynek, mind neki magának becsületére válnak, de ez egyben nem szolgálhat. Ennek okául azt mondá bizalmasan Orlaynak, ha az adósságot emlitené a nagyvezérnek, bolondnak mondaná érette, de mintegy maga fejétől figyelmeztesse Orlay Tökölyt, hogy „a bepókhálózott sebet ne vakarja fel,” mert ha ilyen érdemeire hivatkozik, ellenségei a kuruczok viddini kártételeivel állnak majd elő. Vegyen Tököly ő róla példát, mennyit szolgál ő a török birodalomnak, mégis rabságán és nyomorgatásán fölül 300 erszény pénzt érő jószágát vették el s még sem meri emliteni. Ő ha nem volna szükséges szolgáljok, nem is tartaná. — Janakitól is véleményt és tanácsot kérve, ez azt vélne legjobbnak, kérne Tököly a nagyvezértől néhány faluból álló jószágot, mire a porta is, kész pénz helyett, könnyebben ráállna, Tököly is nagyobb hasznát vehetné. Jelenteté neki azt is, hogy a német most már vallás miatt is háborgat. A Törökországból birodalmába átköltözött szerbek, vallásukért háborgattatva, vissza akarnak telepedni s e végett voltak is már ő nála. — Tett is Tököly Janaki tanácsa szerint lépéseket tanácskérőleg Ali pasa dunai kapitánynál, de azon feleletet kapta, hogy olyan jószág, melyet nagyvezérek szoknak adományozni, a Duna mellett szét van már ő neki magának, Galga szultánnak s más főrendűeknek osztva, ha pedig Tököly kérelmére valamely elvett jószág ő neki adatnék, azért ezt tenné ellenévé. — Jószágot e szerint nem reménylhetve annál borúsabbnak láthatta Tököly a jövőt, mivel franczia évpénze is már két év óta elmaradt, mit arra magyarázott, hogy a franczia király megvonta tőle pártfogását, de a követ akként fejté meg, hogy Franciaországban a közelebbi két évben nagy éhség és dőghalál uralkodott s egész Európa harczol ellene, és ez oka, hogy múlt évben saját minisztereit, magát drinápolyi oratorát sem fizetheté, hanem magokéból kellett élniek. — A török segély kiszolgáltatása is napról napra halasztatván, szorultságában Tököly oct. 20-án ezüst s egyéb neműit adta el, kiadásait emígy fedezendő.

A téli elszállásolás egyre függőben vala. Tököly kész volt konstantinápolyi házába menni; ezt ellenzették a törökök, mert hadaitól messze volna; Füredint nem adhatták, mert törököket szállítottak bele; e szerint Nissán innen ajánlottak neki helyet, a hol palánkot építesse, a nötlenekeket pedig az országút meletti palánkokba osztják be, ellátva őket élelem- és fizetéssel, mint az arnautákat. Tököly viszont az ajánlott helyet vonakodék elfogadni, mert az több év óta pusztán hagyott hely; kész ugyan a Duna mellett telelni, de Füredinre szívesebben menne s ha törökök vannak is ott már beszállásolva, a kuruczok külön palánkot építhetnének magoknak. Indítványoztatá azt is, hogy ő maga teleljen Viddinben; katonái, ha palánkokba osztja el a nagyvezér, rendeltessenek Jeni-Palánk-, Pancsovára és Bujurdelembe, a családosak továbbá is Poserolezán maradván. Nem múlt el nap, hogy

az ügyet, úgy az élelmezést, majd a khán, majd a francia követ, majd a főbb törökök némelyike által nem szorgalmazta volna a nagyvezérnél. Így oct. 27-én a francia követnek kihallgatása levén a nagyvezérnél, annak folyamáról s kettejük közt folyt beszélgetésről következőleg tudósított Tökölly: A francia ajánlá, legyen a nagyvezér tekintettel Tökölly személye iránt s eszközölje, annyi nyomort ne szenvedjen; ha közelebb volna ő legkeresztyénebb fölsége, valóban nem nézhetné a fejedelemlnek annyi inséggel küzdését, mert az ő és hívei személyén alapszik a magyar ügy; ha ők nem volnának itt, vagy rossz ellátásukért elpártolnának, meglátná a nagyvezér, hogy 30000 magyar állna osztrák szolgálatba, most pedig a német Tökölly miatt nem meri őket sikra szállítani, attól félve, hogy Tököllyvel egyesülve ellene fordulnának; királya nevében tehát ismételve ajánlja a fejedelmet és ügyét a nagyvezérnek; — a ki ezekre mondá: hogy Tököllyről már határozott, Viddinhez közel vagy vidékén jó helyen fog elszállásoltatni, de katonái szállásáról még nem határozott; fizetéssel azonban és élelemmel ellátja őket, mert jó akarattal szolgálnak, most is fermán nélkül ünszántokból mentek a részekhez s onnan feles foglyokat hozva jó indulatú szolgáknak látszanak, a hadjáratban is, nem lehet ellenük panasz, jól viselték magokat; bizalmatlankodni sem lehet irántok, mert jobbadán házasok, e szerint el kell láttatniok s lesznek is ellátva, de felölök még mitsem határozott. Minap szándokát nyilvánítá, hogy a Nissán inneni palánkokba szállásoltatja őket, de az nekik nem tetszett. — A francia mondá: Ezen emberek természetöknél fogva hadakozáshoz szokvák, természetökökkel ellenkezik, hogy olyan palánkokba zárassanak, melyekből kirándulásokat nem tehetnek s az ellenek nem árthatnak; osztassanak hát el, ha úgy tetszik, Bujurdelem-, Pancsova- és Jeni-Palánkára. — A nagyvezér megjegyzé: hogyan szállásoltassa őket Jeni-Palánkára, holott (főntebb említett) kihágásuk általánosan tudva van s a nép nem feledte még el, ő azonban rajta lesz, hogy apránként feledékenységre menjen. Tökölly kissé szerencsétlen. — A követ viszonzá: Ha szerencsétlen is, egykoron szerencsés is volt; egy idő óta a törökök is szerencsétlenek, de szerencséjük s ezzel Tököllyé is, mert ezé amattól függ, idővel felvirul. A kuruczok ellátásában a francia királyról vegyenek példát. A német 6000 magyart vitt a francziák ellen s azok sok kárt tettek bennök, mert tatár módon harcolnak, de a francia király jó pénzért két ezeredet a maga részére hódított s megkettőztetett zsoldot ad nekik, most már a német császár nem meri megnöveszteti a magyarok számát, attól félve, hogy elpártolnak a jó zsold kedvéért. E szerint a töröknek is rossz ellátás helyett inkább szaporítania kellene a magyarokat, vagy ha nem szaporítja, legalább e keveset lássa el jól, hogy ezt a német tudva többeket ne hozhasson. — A nagyvezér mondá, hogy zsold- és élelemmel el kell őket s el is fogja látni. — A francia azután szóba hozta Pétervárad ostromát mondván: Főméltóságod nagy fába merte vágni fejszéjét, mert a németek mint bizonyos győzelemre jöttek a törökök

ellen, aztán rókákként föld mögé kénytelenültek búni, a hol őket ön több mint 20 napig ostromlá és bombázta, mindent személyesen vizsgált meg, magát ágyú- és bombagolyóknak tette ki s az égnek kellett a németeket megoltalmaznia; főméltóságod teendője tehát az, hogy a jövő hadjáratra korábban induljon, hogy ne legyen légviszontagságoknak kitéve. — A nagyvezér viszonzá: Az idén korábban nem jöhettek, mert hivatalomat későn kaptam; az egész hadsereget sikra előbb nem szállíttathattam, fél sereggel nem jöhettek, de ha isten jóvoltából a jövő hadjáratra, mint reménylem, visszatérek, dolgaimat korábban szedem rendbe. — Tököly kételkedett némileg, hogy így folyt volna le a francia követ s nagyvezér közt a beszélgetés, tudakoztatá tehát a jelen volt Skerlettől, mindaz valóban úgy történt-e? s válaszul nyéré, hogy a francia követ, királya nevében, hatalmasan ajánlá őt, a nagyvezér is kedvezően nyilatkozott mind Tökölynek, mind hadainak ellátása felől, mi azzal lön igazolva, hogy más nap a nagyvezér thihája a kuruczok névjegyzékét kívánta, élelmezésökről 6 hónapra rendelést teendő.

A névjegyzéket Tököly oct. 29-én fölterjesztette, hozzá mellékelve a Sophiában levő erdélyiekét s érettök is könyörögvén. Fogannata az lön, hogy a nagyvezér a tefterdárra bizta ez ügy elintézését, 6 hónapra személyenként fél okka húst s ugyanannyi kenyeret, lovak számára szénát és abrakot rendelvén a szultánéból. A lovasokat Bujurdelem-, Kapnik-, Pancsova-, Jeni-Palánkán, a gyalogokat Rám-, Galambóc- és ha úgy tetszik, Belgrádban szándoka elszállásoltatni; ámde tudni akarja a porta, Tököly hol akar telelni? s az erdélyiekre nézve mi az akarata? kérdé Sándortól a tefterdár. Az erdélyiek ügyében határozott ugyan már a porta, de Tököly véleményét is tudni kívánja. — Mondá Sándor, hogy Tököly vagy Viddinben, vagy Rahoviezán, vagy Nikápolyban kíván telelni, de, hogy hadaihoz közel legyen, távolabb nem; az erdélyiek felől pedig ez úttal választ még nem adhat, nem tudva Tököly akaratát. — A tefterdár tehát azon megbízással küldé vissza Sándort, hogy az erdélyieket illetőleg hozzon választ, hadait pedig az említett palánkokba maga Tököly ossza el s rendeljen jó tiszteket, a kik féken tartsák a kuruczokat, mert lám a pasák meg tudják zabolázni alárendeltjeiket, ha akarják. — Sándor nyomban visszament a tefterdárhoz Tökölyi azon üzenetével az erdélyiekre vonatkozólag, hogy mind Erdély, mind Tököly a szultán hatalma alatt levén, tegye a porta azt, a mit jónak s magára nézve hasznosnak vél; de mivel Tökölyt Erdély urává tette s abban fen is tartja, az erdélyieket, ha úgy tetszik nekie, hozassa Tökölyhez, mint urukhoz s ő a portát szolgálni képeseket megtartja, a többit hazájokba bocsátja. — Ezt a tefterdár helyeslé. Azután a névjegyzéket vizsgálta, melyen 1162 fegyverviselő, 350 szolga, 379. nő s gyermek, 1462 vitézlő rend szolgástól, 1841 feleségestül s gyermekestül vala följegyezve, kiknek számára fél okka húst, ugyanannyi kenyeret, a palánkokban fát, lovaknak szénát és abrakot ajánlt meg a tefterdár. Tökölyt csak 30 —

40-ed magával akarta teleltetni, de Sándor közbeszóla, ne gondolna vele, ha 70—80 ad magával teletelne is, mert szégyen volna kihágásoknak történni ott, a hol Tököly személyesen lesz jelen; csak arra kérte a tefterdárt, hogy házakra idején adjanak fermánt, miszerint Tököly jó eleve küldhesse el egy agával emberét, a ki a házakat kitartoztathassa s a télrevalót beszerezhesse. A tefterdár ezt is, mint jót és illőt, megígérte, csak Tököly a helyet jelölje ki.

Ezek következtében Tököly hadait elosztotta, magának téli szállásul Viddint választván, minek tudatását a tefterdárral Sándorra bízta. Egyik nap a másik után múlt, a nagyvezér mármár Drinápolyba volt indulandó s a véghatározat, Tököly naponkénti sürgetése daczára, folyvást halasztatott. Az inség türethetlenné válva, mintegy 300 kurucz erővel szállásolta be magát az osztrovai szigeten. Ez rossz fordulatot adott a bujdosók ügyének. Nov. 9-én a nagyvezér thihája azt jelenté már a nála megjelent Tökölynek, hogy a nagyvezér csak 300 ember ellátásáról tesz rendelést, de ő rajta lesz, hogy e szám 400-ra emeltessék, e fordulat oka pedig a kuruczok kihágása. Abba a nagyvezér beleegyez, de parancsot nem ad, hogy négy százat a pasák oszszanak be katonáik közé, a többit pedig e nyolcz szazon felül hogy hazájokba bocsássa Tököly, nem ellenzi. Ez Tökölyre, villámcsapás volt s jajveszéklésében azzal nyugtatta Skerlet, hogy ezen ügy csak a múlt napokban változott s nem csak Tököly, hanem a török birodalom állapota is napról napra rosszabbodik. A francia pedig azt üzenete, nincs más teendő annál, hogy Tököly a körülményekhez és a törökök akaratához alkalmazkodjék.

A tefterdár Tökölyvel a nagyvezér véghatározatát 10-én tudatta, hogy 300 lovasnak, 400 gyalognak élelmet adat 6 hónapra, Tököly a maga szükségére 8 erszény pénzt kap, a jancsárnál 2750 tallérban elzálogított arany s ezüst müveit, a Moldvából múlt évben rendelt, de ott maradt 500 ökör helyett 3000 tallért; a kuruczok téli szállásul Visnicze van rendelve; Tököly Belgrádban, házánál, teljelen megengedvén azt a nagyvezér, hogy Visniczén palánkot építhessen s a kuruczok ott tavaszkor szánthassanak, vethessenek; a kiknek Poserolczán házok van, ott teljelenek, mindehez záradékul az csatoltatván, hogy a szegénység ment maradjon a kuruczok garázdálkodásától, mert ha csak egy tyúk kára történik is, a Tököly fizetésébe számítatik be. — Tököly ennyit is hálával fogadva, kérte a tefterdárt, szaporítsa meg az adományt még száz személyre való adaggal, mert hadában sok a tiszt és előkelő. Kérelme teljesítettett. Kérdésére: ha e 700 számba be vannak az erdélyiek is tudva, mit tegyen az e számon fölüliekkel? azt kapta feleletül, hogy az erdélyieket is hozzá küldik; a nagyvezér azon számot határozta, annyinak élelmet kiadat, de többről se tudni se beszélni nem akar. — Mindennek írásba foglalása után, thihája és a tefterdár biztosító levelet kívántak a nagyvezér nevében Tökölytől, hogy el levén emberei látva, azok semmi kárt nem tesznek. Tököly a biztosító levelet neve és pecsétje alatt kiadta. A fermánok

aláírásakor kéretett még két havi zsoldot, de a nagyvezér megtagadta. E szerint a 8 erszény pénz és a megajánlott bivalok átvételéről intézkedett, miket meg is kapott; de a pénzen, sok rossz levén benne, 250 tallér kárt vallott; a 65 bival pedig 55 re szállt alá, mert míg szállására s onnan legelőre hajtatta, hitványság miatt 10 megdőglött.

Rendbe hozva, legalább emigy, dolgait Tököly, a nagyvezérnél búcsulátogatást tett, a ki mondá neki, hogy ha nem is értek a hadjáratral czélt, ha isten megsegíti a törököt, a szultán kegyére továbbá is számíthat; s mivel Belgrádban telelendő, parancsolja neki, a szegénységnek panaszra okot ne adasson, s az előkerülendő eseményekről őt folyvást tudósítsa. Sépen e czélból kérte Tököly a nagyvezért, hogy szokott megbízottain kívül vigye magával Drinápolyba Sándort is. Kérélmét teljesítetett. A nagyvezér azután Tökölyt felkaftánoztatta. Azon nap kieszközölte még Tököly, hogy vagy 200 emberét néhány hónapig Mahmut Bék Ogli szívességből kitelelteti

Nov. 11-én hajnal előtt Tököly a szultán neve s czimere alatt kelt következő fermánokat kapott: Az első Csáffer pasára szólt Tökölynek Belgrádon telelésére nézve tett intézkedésekről s lovas és gyalog hadainak Visnieczére téli elszállásolásáról. — A második szerint Csáffer pasa és a poserolezai kadia oda útasítottak, hogy míg a kuruczok Visnieczén házakat építhetnek magoknak, a családásokat Poserolezán telelni hagyják. — A harmadik meghagyta Csáffer pasának, hogy Tököly számára két kompot adasson. — A negyedik felhatalmazta a kuruczokat, hogy a visniezei parlagföldeket művelhessék. — Az ötödik a sophiai kadiára szólt, hogy az ottani erdélyi nemességet szabadon bocsássa, s az Tökölyhez jöhessen. — A hatodik az oláhországi vajdánál 4080 tallért rendelt, melyek a kuruczoknak húsrá valóan szolgálándók. — A hetedik a moldvai vajdára szólt, hogy adja meg Tökölynek a 3000 tallért, melyet még a múlt évben rendelt meg a porta, de Tököly embere hasztalan fáradozott éretők. — Megvirradva, Tököly az iránta sok jó akaratot tanúsított khántól akart elbúcsúzni, de őt már a Dunán találta. Megköszönve szíves közbenjárását, ügye pártolására továbbra is kérte, mit az úgy maga, mint fiai részéről meg is ígért, tudatva azt is, hogy Tökölyvel azért teleltet Belgrádban a nagyvezér, mert a hírek megtudásában senkinek sincs nálánál nagyobb gyakorlata. A khántól visszatérve két teszkerét kapott, melyekben az élelemre rendelt búza- és árpának, 10000 kilánál többnek, kiszolgáltatása parancsoltatott meg. Még azon nap a nagyvezér is indulandó levén, a francziák Tökölytől elbúcsúztak, ajánló leveleket írva mellette Csáffer pasa belgrádi szerdárnak.

Emigy átesve bajainak fő részén, Tököly hadainak elszállásolásával foglalkozott; Oláhország- és Moldvába a számára ott rendelt pénzért küldött, Drinápolyba menendő megbízottainak útasításokat készítetett, a nagyobb befolyású törököknek leveleket íratott s midőn némi rendben látta dolgait, ime! jó Izarcsikról a nagyvezér fermánja, hogy az osztrovai szigeten a kuruczok által épített sánczokat rontas-

sa le, Poserolczáról pedig embereit vonja ki. Ez utóbbira nézve jelentette a szerdárnak, hogy a nagyvezérrel tett egyezmény szerint zászlós hadait kivonja, de a családókat télen át is Poserolczán hagyja.

A jövő kétes volta némelyeket elégtelenségre fakasztja. Ennek kétségtelen jele, hogy nov. 14-én Horváth Ferencz és Szamárosy a vezek volt katonákkal elpártoltak, s a nagyobb biztosságuk végett hozzájuk adott tíz törököt megkötözve magokkal rabúl vitték. Ez mennyire bőszté fel a törököket, mennyire ártott Tökölynek és a kuruczoknak, képzelhetjük. Tapasztalható volt ez mindjárt másnap, midőn Tököly a végett küldé Orlayt a szerdárhoz, hogy ez a buza s árpa megörölhetése végett egyet a visniczei malmok közül engedjen át a kuruczoknak. Boszús levén a szerdár, mondta, hogy míg a Horváth és Szamárosy által rabúl vitt törökök szabadságba nem helyeztetnek, több élelmet nem adat, dühvel fakadván ki: Ez hát ugymond — a hála, hogy a kuruczokat kenyérünkkel tartottuk? Mit gondolhatok a többiről? Orlay ezt elbeszélve, Tököly Filekit küldé nyilatkozatával a szerdárhoz, melyet ez elolvassa monda, hogy Tököly mindig csak azzal menetetözik, ártatlan szenvedhet-e bünösért? A Gyulára küldött élelem kíséretéből is több lovas elszökött, a várost fölégették, több törököt magokkal hurezoltak; Galambócrról szintén feles törökkel elvittették a béget, Jeni-Palánkat felgyújtották s több törököt rabba tettek s ime megint törököket kötözték meg; bárcsak mennének már a pokolba s ne vinnék a törököt! — Erre megjegyvezvén Fileki, hogy mit tehet róla Tököly, lábához nem kötheti őket, — a szerdár őt maga elől elkergette, szólván: Mondd meg a királynak, készítse szekereit, nehányad magával elküldöm Konstantinápolyba, mi dolog ez? sok már ez, ezután azt cselekszem, egynehányat közöletek tömlöczbe tétetek. — Azután Mehmet pasának megüzené, hogy Palánkba egy kuruczot se fogadjon be, mert hacsak egyet befogad, fejét véteti; bánja, hogy élelmet eddig is adott, ezután egy „drámot“ sem ad. Ezzel még nem volt vége a szerdár kifakadásának; másnap még egy embere, mint fültanú, a szerdár olyan szavait súgta be Tökölynek, hogy ha ő nagyvezér volna, azt a gyaurt (Tökölyt) Konstantinápolyba vitetné s úgy tartaná, mint Zólyomit; — nem ez-e az ugymond — a ki a két császárt összevesztette és a ki miatt annyi vára és országa veszett el a török nemzetnek? — Ekkor már Tököly egy emberét küldé a szerdár kapucsilár thihájához, megtudandót, mondta-e a szerdár ama szavakat avagy nem? s ha mondta, kérjen a szerdártól két fermánt, egyet a másnap indulandó sajkákra, hogy embereit és holmiát vegyék föl és szállítsák Konstantinápolyba, a másik hatalmazza őt fel elbocsáthatni a kuruczokat, a kiket esküvel gyűjte maga mellé; se becsülete, se a török nemzet hite nem engedi, hogy rabokká tetesse; egyébiránt ne gondolja, hogy ijesztésétől megretten, mert annak a császárnak vára Belgrád, a kié Konstantinápoly, emitt is háza levén, még jobb szereti, ha urához közelebb lesz. — A thihája ezekre válaszolá, hogy szavait a szerdár nem haragból mondta volt, Tö-

kölynek most is olyan jóakarója, minő eddig vala, de mit tud tenni, midőn ez eset miatt a jancsár s más pasák untalan rá-rátörnek. A pasáknak csakugyan felbőszülve kelle lenniök, mert midőn Tököly fejér kenyerek- s kalácsokkal kedveskedett Fileki által a jancsár agának, ez a küldeményt elfogadta ugyan, hanem azért mégis Horváth elszökése miatt hasonló udvariatlan szavakra, mint a szerdár, fakedott s Filekit szintén elkergette maga elől. Tököly ezek folytán személyesen akart beszélni a szerdárral s meglátogatva őt, nála találta az imént említett jancsár agát is. Elmondá nekik, hogy fején s becsületén kívül egyebe már nem levén, mennyire van meggyalázva Filekinek elkergetése által; ebből mit következtessenek a hűségében és császárszolgálatában még megmaradt kuruczok?! A szerdár bocsánatot kérve tőle állítá, hogy szavait nem rossz szándokból vagy irántai haragból, hanem inkább szánalomból mondotta. Esküvel állítá, hogy Tökölyn és thiháján kívül a többi kuruczoknak hasznát venni nem lehet, annyira el vannak idegenedve. A törököket annyira rákapatták a korhelykedésre, hogy alig mehetni el a sok részeg miatt s a kérdésre: „hol ittál?” csak az a felelet: „a kuruczoknál.” Az ő tanácsa tehát az, írja meg Tököly a nagyvezérnek, kik- és hányban bizhatik, a többit bocsássa el, mert emigy mind életét veszélyeztetik, mind beestelenségére vannak. Elvégre abban állapodtak meg, hogy a kiadott élelmet a szerdár a poszerolczai révig leviteti, az osztrovai szigetre őrséget rendel, Tököly pedig embereit onnan kiszállítja, mindeneket tefterbe vesz, lecsendesít és a nagyvezérnek ír.

E szerint Tököly a kulicsi révben összegyűjtve hadait, tudatá velők, hogy a kinek tetszik, szolgálatából szabad kilépnie olyan eskü föltétele alatt, hogy se ellene, se a török ellen harcolni nem fognak; a hűségében megmaradók is esküdjenek meg, hogy a török jobbágyoknak nem vétének. Ennek végrehajtását tiszteire bízva, száznál több maradásra határozta el magát s mindkét rendűek meghiteltének. Találkozék néhány olyan is, a ki megesküdni vonakodott; ezeket Tököly bebörtönöztette. A szolgálatából kilépteket azután Jeni-Palánkánál költöztette át a Dunán. Ezeket rendbe hozva, visszatért Belgrádba. Meglátogatva a szerdárt, ez jelenté neki, hogy a lovasoknak se Pancsován, se Bujurdelemben telelő helyet nem adhat, mert a török s keresztyén lakosok készebbek onnan kiköltözködni, mintsem a kuruczokkal lakni, s e miatt a nagyvezértől fermánt is kaptak; a szerdár tehát úgy véli, jobb volna a lovasokat is elbocsátani, de a kiket Tököly a nikápolyi és arnolt pasákhoz akarna küldeni, azoknak ő útlevelet ad, mert onnan nem szökhetnek el, kárt nem tehetnek s így bizonyíthatják be további szolgálatkészségöket. Oda Tököly csakugyan két zászlóval százig való lovast küldött Szappanos Mihály kapitány alatt.

Tökölynek ennyi gondjához nov. 26-án még az járult, hogy Durcsányi komornokára nem csak elszökési, hanem megkárosítási szándok

is sült ki. Ezért el akarván öt 27-én fogatni, annak már hült helye volt. A szerdár köröztette őt mint szökevényt s azt, a ki a Dunán vagy Száván átszállítaná, karóba húzatással fenyegeté, Tököly pedig a kézre kerítőnek jó ajándékot ígért. Másnap Tököly Visniczére ment; egy ottani rácz jelenté neki, hogy Duresányi az ő házánál lapang. A rácz néhány tallér jutalmat kapott, Duresányi elfogatva Belgrádba küldetett s ott vasra veretett. Alighogy ez történt, nov. 30-án hire jött, hogy Kis Albert gyalog hadnagy seregével együtt elpártolt, Kis Péter és Jenei nevű szolgálait Tökölynek magával vivén.

December szintén rosszul kezdődött. Néhány karabélyosnak Poseroleczáról feleségestül elszökésén kívül, 3-án egy temesvári török 500 tallér adósság kifizetését követelte Tökölytől; ez azonban nem emlékeztvén ilyen adósságra, a töröknek sem levén tőle köteleztvénye, Tököly a fizetéstől vonakodott, a török pedig perbe fogta. A bíró Tökölytől esküit kívánt, ez pedig mert nem emlékezett, mikor tette volna az adósságot, esküdni nem akart, e szerint elmarasztaltatott, az ítéletet a szerdár is megerősítvén, kit arra kért azután Tököly, hogy ha csakugyan fizetnie kell, várakoztassa az állítólagos hitelezőt addig, míg a nagyvezéri fermánokra megérkezik a pénze. A szerdár e szerint intézkedett is, de a hitelező nem tágtott; Tököly tehát 7-én Szoliman és Ahmet szultánoktól kapott drága-köves botjait, néhány lórávaló szerszámaikat, azokhoz tartozó öt ezabragot szolgálai által a piacon kereskedőknél, a várban Kornarinál és a szerdár komornokánál szinleg elzalogítani vagy eladni kívánta, lefizetendő az 500 tallért. Ámde pénzt sehol nem kaphatott s kivált a törökök tiszteletből nyúlni sem akartak a botokhoz. Felküldé tehát a jancsár agához, szerezze rájuk az ocsákoktól pénzt. Így sem kapott. Mindezen a szerdár és előkelő törökök megütközve, többször tanakodtak, attól félve, hogy e dolog hire a szultán fülébe is elhat. A szerdár tehát meghagyta a hitelezőnek, hogy Tökölynek, míg pénzt nem kap a portától. ne alkalmatlankodjék.

Azon napokban más kellemetlenség is érte Tökölyt. Szerémből néhány átalag pálinkát hozatott, de a jancsár aga kivagdaltatta még a hajót is, a melyen hozták. Tökölynek eziránt írt panaszlevelére azt üzente az aga, mikép török hite és vén szakála nem engedik meg, hogy török törvény elleni dolgokat, minők a pálinka, bor, disznó, behozatni engedjen. Hasztalanul hivatkozott Tököly arra, hogy Drinápolyban létekor mindannak bevitele megengedteték neki; az aga azt felelé, Belgrád véghely, itt azt megengedni nem lehet. Később hallá Tököly, hogy e miatt az agával összezőrdült a szerdár, ez rosszalván amannak, hogy azt az ő hire nélkül tette.

8-án új kellemetlenség! A szerdár agája jelenté Tökölynek, mikép a poseroleczai törökök folyamodtak a szerdárhoz, hogy vagy őket szállítsa onnan ki, vagy a kuruczokat, és rendeljen őrséget, mert az ellenség miatt meg nem maradhatnak: kérdezteti tehát a szerdár, kezeskedik-e Tököly az ottani törökök biztosságaért s mit

kelljen e végre tenni? Tököly visszaüzené, mikép ő a nagyvezér fermánja szerint hadait onnan hol Visniczére, hol Nikápolyba s Arnoltország felé szétküldözte; a Poseroleczán levők a nagyvezér fermánja mellett családok kedvéért maradtak ott; ő ezeket is, ha a szerdár kívánja, elhozatja, ha meg is veszi őket az isten hidege: de Poseroleczán maradhatnak, ha a szerdár kemény törököt küld az ottaniak közé, de ha ötszázat küld is, a külvárost, ha a Duna befagy, megvédeni nem lehet; szálljanak hát a kuruczok palánkba, az ő küldötte pedig, egyetértve a kurucz kapitánynyal, tartson jó rendet, így mitől sem kell félniök, hiszen kétannyian vannak, mint a kuruczok. A szerdár az üzenet szerint intézkedett.

Visniczén, a kuruczok telelő helyén. is rendetlenségek történhettek, mert Tököly Kassayt kapitányságától elmozdította, két főhadnagyát is elfogatva vasra verette s többeket tisztségeiktől megfosztott.

12-én az erdélyiek közül Nemes János, Nemes György, Daczó Pál, Daczó László jöven Tökölyhez, jelenték, hogy Sophiából mindannyian elbocsáttattak s most Poseroleczán vannak. A megérkeztökről tudósított szerdár azt üzenete Tökölynek, hogy se a Dunán ne bocsátja őket át, se Poseroleczán nem szenved meg, Tököly pedig velök állapodott meg, hogy a szerdár fenyegetőzéseivel ne gondoljanak, gondjokat majd viseli ő s ügyökben a portára is ír. Ámde ezzel dolguk nem lön elintézve, mert a szerdár kijelentéséhez ragaszkodott; olyat kíván tőle, úgymond, Tököly, a mi vesztével járna; ő az erdélyieket a nagyvezér parancsa nélkül át nem bocsátja. Ekkor Tököly azon könyörgött neki, hogy ha se a Dunán át nem bocsátja, se Poseroleczán nem türendi őket, engedje meg legalább, hogy Oláhországba mehessenek. A szerdár hajthatlan maradt, csak abban mutatkozván engedékenynek, hogy Nikápoly s Oroszok felé ad nekik útlevélet, míg a nagyvezértől újabb fermánt kap felőlök. Azonban a poseroleczai téli szállásolás kérdése azután is függőben maradt, úgy vélekedvén a szerdár, hogy ha a kuruczok együtt telelnek a törökökkel, se ő nyugodt nem lehet, se Tököly; de arra ráált, hogy ő a törököket onnan kiszállítja, Tököly pedig kuruczokat állítson helyökbe; vagy megfordítva. Tököly amarra határozta el magát, csak löport és golyókat adjon a szerdár, ez azonban más nap megváltoztatva szándokát azt kívánta, hogy a törökök egy ideig együtt maradjanak a kuruczokkal. S a szerdár intézkedése csakugyan nem volt fölösleges, mert az elpártolt Horváth Ferencz és Kis Albert néhány száz lovassal ráütöttek Poseroleczára, azonban néhány boglya széna felgyújtásán s három marha hajtásán kívül más kárt nem tehettek.

Ily viszonyok közt vette át Tökölynek ügyeit az 1695-ik év.

* * *

A „Napló“ nyomán ecseteltem, mi sanyarú volt e két év alatt is Tököly és a vele bujdosók élete mindamelllett, hogy ő fejedelmi ud-

vart tartva, udvari tisztekkel, az egykori fény s hatalom bús emlékeivel környezteté magát. A két testvérhazából előkelő családok sarjai osztozának vele a hontalanság keserű kenyerében. Ezek közt legtekintélyesebbek valának: Sándor Gáspár, Madách Péter, Inczedy Mihály és István, Petróczy István, Kálnoky Farkas, és Péter, Komáromy János, Pogány Zsigmond, Kemény László, Bánfy György, Daczó László, Daczó Pál stb. Velök és általok törekvők megtartani az ügynek nyomor miatt lepadt s egyre apadó serege maradványát, melynek sajátjából is buzgótt türethetővé tenni szánandó sorsát. Elzálogítá nem egyszer ezüst és arany műveit; szántatott, vettetett, szőlőket miveltetett, hogy a vég-sziükségben legalább éhhaláltól mentse meg hiveit, a kikkel patriarchális viszonyban élt; névnapokon meglátogatva, asztalához hiva, önköltségén megházasítva őket s mindent elkövetve, hogy becsületére váljanak a magyar névnek. Ámde a hosszas nélkülözés, a nyomasztó inség rést ütött nem egyszer a katonai fegyelmen is, háttérbe szorítá az erény parancsait. Büntetett ugyan Tököly, és büntetett személyvágatás nélkül, de napról napra tűnedezve az ügy jobbra fordulásának csalfa reménye, a szigor sem gátolható már hogy ne táguljon a kötelek, ne induljon feloszlásnak a kisded csapat. Viszonya a törökhöz érezteté, hogy kegyelemre támaszkodni van kárhoztatva, oly hataloméra, mely hanyatlása felé gyorsított léptekkel siet; a francziák által ámittatva, az angoloktól mitsem várva, a reményhez mégis folyton ragaszkodék. Vörösmarty „Hontalan“-át szemléljük benne:

Dús voltam s dúsnak lenni jó,
S inségem most oly szívható;
De ez nem tántorít.

GARÁDY.

Don Quichotte de la Manche, de don Miguel de Saavedra, avec les dessins de Gustave Doré. Két kötet.

A gazdag spanyol irodalom fényes nevei közül csak egy lett európaillag népszerű: a Cervantesé, s ennek is csak egy műve: Don Quixote. Igaz, hogy Cervantes a legnagyobb spanyol író, s igaz, hogy Don Quixote az ő legjelesebb műve; mégis rosszul esik látnunk, hogy a szellem azon kincsei, melyek egy Calderon, egy Lope de Vega, stb. műtáraiban fölhalmozvák, nem adattak be a művelt világ lelki forgalmába, hanem terméketlen, mintegy elásott pénzül maradtak. Vajjon mi az oka, hogy a spanyol irodalom, oly sok nagy elmével tündöklő, nem hatott a világirodalomra? Egy francia műbíró, Montégut, ennek okát abban találja, hogy a spanyol író nem képes a maga hőseit úgy élénk állítani, hogy őket magunkhoz hasonlóknak tekintsük, ne csak tiszteljük, hanem meg is szeressük s részvétet érezzünk irántok. Lelkők csupa tűz, de szívök ércz. Szenvedélyeik száraz szélvészsek, egy

csepp eső nélkül, száraz szemmel is nézzük őket. Bámulatra ragadnak, de meg nem indítanak. Az emberi rokonszenvet nem gerjesztik föl.

S don Quixote miért lett a világirodalomé? Mert fölgerjeszti az emberi rokonszenvet. Don Quixote e részben páratlan a spanyol irodalomban, s ez irodalomnak éppen ezért nem csak dicsősége, hanem bűntetése is.

Bátran közeledhetel a jó nemeshez. Büszke ő is, de nem megvető; s ha szerencsétlen vagy, bizton számolhatsz nem csak vigaszára, hanem segélyére is. De lám a spanyol irodalomnak ez az egyetlen emberi alakja -- bolond. Ezért azonban, csak még jobban szeretjük.

Engedje meg olvasónk, hogy ez alakot, melyről a „Budapesti Szemle“ már egyszer megemlékezett*), a fennebb idéztük francia műbíró szavaival, röviden jellemezzük. Montégut a manchai vitéz szeretetreméltóságát először is bolondságából magyarázza. Don Quixote olyan dolgokba van beholondulva, melyek éppen a társadalmi rend alapjai lettek s melyekre, mint természeti jogára hivatkozik minden szerencsétlen. Vajha ábrándjai valósúlnának s ő szolgáltatna igazságot! Mi is azt óhajtjuk, azt szeretjük, a mit ő; don Quixote tehát ami testvérünk az emberiségben, mert sirhatunk fölötte. A mi pedig az emberi hamisságnak még kedvesebb, a mi őt még inkább hozzánk közelíti, nevetethünk és mulathatunk is rajta. Nagylelkűsége által hősnökké lesz, csúfolkodásaink által áldozatunkká. A mikor föl nem emelkedhetünk hozzá, legalább leszállíthatjuk magunkhoz. Ő tehát minden felől érintkezik az emberiséggel, mert a lelkesedésnek, bámulatnak, hamisságnak, bohóságnak egyaránt tápot nyújt.

Don Quixote azonban nagyon spanyol is, és az emberiség éppen ezért is megszerette. A mi jeles és nemes csak rejtett a XVI. századbeli Spanyolországban, a mit az utókor belőle ismerni és szeretni óhja tott: mindaz meg van a manchai lovagban. Egyesül benne a spanyol jellem minden jó tulajdona -- hibái s bűnei nélkül. Don Quixote vitéz, büszke, nagylelkű, önzetlen; becsületessége mocsoktalan, hűsége tökéletesen biztos, becsülete szűz. És nem gőgös, nem gyűlölködő-nem kegyetlen; nincs meg az a gyanakvó érzékenysége, mely a hiúságot legvéresebb alakjába öltözteti, s boszúvágy sohasem gyötörte szívét. Ábrándjai tisztességesek, s mindazon agyrémek között, melyek Spanyolország eleven képzelődését elfoglalták, csak az ő agyrémei képesek még a mi képzelődésünket gyönyörködtetni. Don Quixote föllengő, de nem babonás; vallásos, de nem vakbuzgó; a lovagság bolondja, de előítéletektől ment; látomásai oly világosan állanak előtte, hogy valóknak hiszi, de a valóság örök jelenségeit is teljes világukban látja. Don Quixote az a Spanyolország, mely az emberiségnek kedves maradt, Spanyolország: az egyetemes uralkodás láza, az üldözés indulata, inquisitio és máglya nélkül. Ez a don Quixote, kit Cervantes

*) „Arútról“ szóló aesthetikai tanulmányban. A Budapesti Szemle III. kötetében a 367—369-ik lapokon.

gúnyosan a manchai kóbor lovagok virágának nevez, igazán a spanyol szellem virága; Spanyolország tanúja, szemben az utókorral, s halála után még jobban küzd becsületeért s jó hiteért, mint életében küzdött az elbűvölt hercegnök megszabadítása s az elnyomottak megszólása érdekében.

Don Quixote legújabb francia kiadását, mely Hachettenél Párisban jelent meg, Doré Gusztáv rajzai díszítik, azon Doré rajzai, ki Dantét is oly szerencsésen illusztrálta. Hálásabb tárgy nem is igen akadhat festészek, mint a lovagias hidalgó s eszes fegyvernőke kalandjai; de tagadhatatlan, hogy ha valami 400 kép készül a regényből, mint a mennyit Doré készített, egy kis egyhangúság is lesz bennök: minduntalan don Quichotte és Sancho Pansa, minduntalan kudarcot vallva. A hol pedig a regény különféle epizódjait mutatja föl a rajzművész önja, ismét roszul esik nélkülözniük vagy másodrendben látnunk a manchai hős alakját. A fő kifogás azonban, melyet Dorénak tehetni az, hogy hősét laponkint másnak rajzolja s különféle don Quixotejai nem hasonlítanak egymáshoz, mintha a nézőre bízna, hogy válaszsza ki közülök azt az alakot, mely leginkább kedvére való. E hiányokért azonban Doré busásan kárpótol gyönyörű tájképeivel, melyek oly hiven, oly festőileg tüntetik föl Mancha vidékeit, a montieli sikot, a sicora-morenai rengetegeket, az egész barcelonai utat.

De térjünk vissza magához don Quixotehoz, s tiszteljük benne legelőször is — Cervantes személyesítőjét. A manchai hős, ki a legnemesebb küzdelmekre száll ki s csak hálátlanságot arat, csakugyan Cervantes életét jelképezi. De még inkább jelképezi csodálatos képzelődését, melyben a spanyol hűség és spanyol nyomorúság ellentétei egyesülnek. Ha valaki, don Quixote bizonyára törvényes fia szerzőjének: eredetileg erős, okos és nemes, de elnyomorítva; fenyes és — nevetséges. Nagylélek silány körülmények közt, a melynek tehát minden gondolata agyrem, minden vágya álom. Bölcs beszédeit gyönyörűség hallgatni, de rá nézni — botrány. A lelkesedés egekbe ragadná, de a piszkos nép, lábánál fogva, földre rántja. Merlin látnok és Maritorne szolgáló között hányódik. A magány, börtön és szerencsétlenség gyermeke, kiben a nagylelkűség hóborttal, a szép gondolkodás hórihorgas természettel, a bámulat, melyet gerjeszt, ültegekkel párosul. S Cervantes nem csak képzelődését személyesítette meg don Quixoteban, hanem kedélyét is. Keserű és szende könyv ez, azon különös misanthropiát tükröző, melyet az élet viszontagságai festőjében megérleltek. Mily vidor és nevető misanthropia! A sors csapásai nem voltak képesek elfojtani lelke szabadságát, elol-tai elméje világát, az élet posványai be nem mocskolták tisztaságát, meg nem törték egészségét. Semmi keserűség, haragtartás, érde-ség, erőszakoskodás benne, még szomorúsága is derült. Csak egy sebc van és vérzik folytonosan, egy rög-eszméje: hogy a szegénység nem szerencsétlenség, hanem bűn, ha t. i. azt nézzük, hogyan

bánnak a szegénynyel. Cervantes nem azt mondja a szegénynek, hogy legyen munkás, takarékos, érje be kevésssel; hanem, hogy legyen — alacsony. Királynak való a királyi érzés, nemesnek a nemes érzés; közönséges embernek érzései is legyenek közönségesek, ha nem akarja magát szerencsétlenné s nevetségessé tenni. Miért neveted don Quixoteot? Tán érzései nevetségesek? Koránsem. Azok igen jól beillenek egy Cid Campeador vagy don Juan de Austria szívébe; de ugyan furcsák egy kicsi hidalgónál, kinek maradék hús a vasárnapi ebédje! Mennyivel okosabbak az öszvér hajesárok, a kik elpáhollják, a Martornák, a kik bolondítják, a csintalanok, a kik nevetik!

Don Quixote a XVI. századbeli Spanyolország személyesítőjének is tekinthető. Egy szemtanú beszéli el gyász történetét, egy részvevő, de szigorú tanú, ki átlátja magyarázásának semmiségét s hősiségének bolondságát. Spanyolország a vitézség csodáit mivelte s a világ meghódítására indult ki; a szerencse eleinte mosolygott neki, aztán napja elhomályosult s a „legyőzhetetlent“ egy vereség a másik után éri. S a világ annál gúnyosabb hahotával köszönti, mert megtámadásai szint oly oktalannaknak látszanak, mint a don Quixotéi. Ez rendszerint valami ártatlan járó-kelőre ront, a ki nem is tudja, mit akar ez vele; s ez aztán ütlegekkel fizeti, s ott hagyja a téren. Spanyolország is így bősztetette föl a nemzeteket, nekik rontott a nélkül, hogy okát adná, szélmalomokat óriásoknak nézett, csöndes polgárokat a sátán fiainak, véleménykülönbségeket istensértő bűnöknek. S őt is elverték, s összetörve és betegen haza kellett vándorognia, mint don Quixotenak. Ez volt az ország állapota a híres armada veresége s a németalföldi tartományok elvesztése után. Ime Spanyolország története regényes allegóriában. Don Quixote egy elszomorodott hazafi műve, kinek esze harczol szívével, s a ki szeretni kénytelen, a mit kárhozzat. Csoda-e, hogy don Quixote jellemében nincs egység, hogy e bolond oly böles, e böles oly bolond? Hiszen voltaképen két don Quixote van ott, a mint hogy Cervantes maga is kettő, s majd az egyik, majd a másik szól. Az egyik egy lovag, ki a vitézség s nagylelkűség bolondja s a fegyvernek ad elsőseget a tudomány fölött; a másik egy nagy elme, ki kínosan érzi e képtelen hősiség veszélyeit. Castíliai s ó keresztyénszive egyszerre diadalmaskodik és kétségbeesik, s a minek honfíui büszkesége tapsol, ugyanazt gúnyolja is. S az allegoria még a spanyol nép vegyes érzelmeinek fájdalmait is kifejezi, e királyához hű népét, mely átlátja urainak bolondságát s mégis kitarthat mellettök. Ennek képe Saneho Pansa, ki nem hiszi gazdája ábrándjait, de azért követi őt s ennek erkölcsi fensége által lassankint megneemesedik.

Don Quixote azonfelül — történeti személye is, a ki valósággal élt, azaz, a kivel a XVI. századbeli Spanyolország fiai egy hiszemben voltak. A lovag regényeket Cervantes kortársai nem csak szerették, hanem többnyire hitték is. Maga a történet is a lovagokéhoz hasonló eseteket mutatván föl, miért ne hitték volna a lovagok eseteit? Miért ne létezett volna Galliai Amadis, holott Cortez Ferdinánd csak-

ugyan létezett: Hitetlenebbek-e a bűvészek csodatételei, mint sz. Terézái? S miért volna képtelenség a kóbor lovagrend fölélesztése, holt Loyola csakugyan a Szűz és Jézus vándor lovagrendjét alapította meg? S van-e don Quixotének merészebb ábrándja, mint azon amerikai spanyoloknak, kik Ponza de Leon vezérlete alatt a későbbi Floridában a megiffodás forrását keresik? — Sőt tovább mehetünk, s azt mondhatjuk, hogy don Quixote nem csak Spanyolországra, hanem egész Európára nézve is történeti személy. Képviselője a bukó hűbéres arisztocratiának, mely az újkor szabadelvisége ellenében akarja magát fenntartani, s a személyes hadakozásnak, melyet a lőpor és ágyú leszorít, időnkinti föl-föllázadásai a belháborúkban s párbajokban mutatkoznak. Ez is a lovagiasság hőbortja, épen mint don Quixotenál.

A mű elején don Quixote határozottan kötnivaló bolondképében van feltüntetve, s csak később, midőn már annyiszor bűnhődött s a szerző megsajnálja, ölti föl azon kettős alakját, melyben Cervantes elméjének oly hű és megható képévé lesz. Meghiszem, nem csak don Quixote bolond, hanem mindenkinek meg van a maga bolondsága, a maga ábrándja, s a lovagiasság agyréme, kivált oly nemes lélekben, mint don Quixote, még jobb, mint másféle agyrém. Ime például a szerelem bolondja: Cardenio, meg a kapzsiság bolondja: Sancho Pansa — mennyivel kevésbbé tisztességesek, mint a lovagiasság bolondja: don Quixote!

Sancho Pansa, kinek a „sziget“ a rögeszméje, szintén átalakuláson megy keresztül, mint gazdája. Eleinte csupa alacsonyság, gazdája lassan-lassan megnemesíti s végül jóra való, eszes fegyvernek lesz belőle. Gazdája, a „sziget“ helyett, sokkal becsebb jószággal ajándékozta meg: emberséggel.

A téboly, mint a tudomány mondja, önzésen s hiúságon alapul. De don Quixote csupa önzetlenség, csupa szerénység. Neki nem tébolya van tehát, hanem káprázatai. Egy eszme elkapta s ennek áldozza életét: a kóbor lovagságnak; s csak halálos ágyán veszi észre, hogy eszméje tévedés volt, s a nemes czélok, melyeket magának, lovagul, kitűzött, valósíthatta volna a nélkül, hogy falujából kilépne. S a tanulság, melyet élete nyújt, mindnyájunknak szól. Mind egyikünk szolgál valami eszmének, a múlt valamely eszméjének, mint don Quixote, vagy a jövő valamely eszméjének; a múlt lovagjai vagyunk, vagy a jövő lovagjai, de a jelen lovagjai rendszerint nem tudunk lenni, pedig ez épen föladatunk. Ime a bölcsesség, melyet don Quixote bolondságából meríthetünk.

Vajjon mikor fogjuk jelenthetni, hogy a spanyol irodalom e remek műve, teljes és hű magyar fordításban is megjelent? A Kisfaludy Társaság volna hivatala, hogy vele a magyar irodalmat megajándékozza. Reméljük, ezt meg is fogja tenni.

G. Á.

TARTALOM.

AZ ELSŐ FÜZET TARTALMA.

	Lap.
KÖZJOGI ÉS JOGTÖRTÉNETI ÉSZREVÉTELEK LUSTKANDL VENCZEL ILY CZÍMŰ MUNKÁJÁRA : „DAS UNGARISCH OSTERREICHISCHE STAATSRECHT.“ A MAGYAR KÖZJOG TÖRTÉNELMÉNEK SZEMPONTJÁBÓL. — Deák Ferencztől.	3
AZ EURÓPAI ÁLLAMTUDOMÁNY ÚJABB IRÁNYAI. — Első közlemény. — Kautz Gyulától.	171
CROMWELL. — Egy lap az angol történetből. — Z. A. . . .	182
MAGYAR TUD. AKADÉMIA.	187

A MÁSODIK FÜZET TARTALMA.

TAKS KORA. — Első közlemény. — Szabó Károlytól. . .	207
A KÖZÉPKORI FRANCZIA IRODALOM. — Első közlemény. — Erdélyi Jánostól.	245
A KERESKEDELMI ÉS PÉNZVÁLSÁGOK OKAI ÉS ELLEN-SZEREL. — J. F.	263
JOGTÖRTÉNETI TANÚLMÁNYOK A MAGYAR VÁRMEGYÉK SZERVEZETÉRŐL. — Első közlemény. — Botka Tivadartól. . .	304
MAGYAR TUD. AKADÉMIA.	326

A HARMADIK FÜZET TARTALMA.

TAKS KORA. Második közlemény. Szabó Károlytól. . .	359
A KÖZÉPKORI FRANCZIA IRODALOM. — Második közlemény. — Erdélyi Jánostól.	403
JOGTÖRTÉNETI TANÚLMÁNYOK A MAGYAR VÁRMEGYÉK SZERVEZETÉRŐL. Második közlemény. — A megyék autonom szervezetének korá. — Botka Tivadartól.	428

	Lap.
CICERO KÖZ- ÉS MAGÁNÉLETE. — Boissier után. — G. Á.	465
MAGYAR TUD. AKADÉMIA. 1865. Február. — April . . .	498
IRODALMI SZEMLE. — Legújabb utazási irodalom. — X. és Hunfalvy János.	517

A NEGYEDIK FÜZET TARTALMA.

JOGTÖRTÉNETI TANÚLMÁNYOK A MAGYAR VÁRMEGYÉK SZERVEZETÉRŐL. — Harmadik közlemény. — A megyék autonom szervezetének kora. — Botka Tivádtól. . .	519
A KÖZÉPKORI FRANCZIA IRODALOM. — Harmadik közlemény, Erdélyi Jánostól.	546
A SAJTÓ ÉS NYILATKOZÁSI SZABADSÁG TÖRTÉNETE ANGOLIÁBAN. 1760—1860. — Thom. Erskine May után. — Első közlemény. — Barsi Józseftől.	579
GALILEI ÉLETE S TUDOMÁNYOS KÜLDETÉSE ÚJABB KUTATÁSOK NYOMÁN.	603
IRODALMI SZEMLE. — I. Tökölj naplója 1694-ről. Garádytól. — II. Don Quixote egy újabb francia kiadása. — Don Quixote jellemzése. — G. Á.	617

I g a z í t a n d ó k

- A 9. lapon alúlról fölfelé a 8-ik sorban e helyett „nagybátyját, s Lajos cs. k. főherczeg ö fenségét“ olvasd : „*nagybátyját, Lajos sbt.*“
- A 10. „ a 8. sorb. „befolyása“ helyett olv. „*lefolyása*“
- A 13. „ a 9. sorb. „küldőinknek“ hely. olv. „*küldőiknek*“
- A 18. „ alúlról a 4. sorb. „Németország“ hely. olv. „*Magyarország*“
- A 23. „ „ 4. „ „universarum“ hely. olv. „*universorum*“
- A 39. „ 2. sorb. „ejusdem“ hely. olv. „*ejusdemque*“.
- A 44. „ 4. „ „utódja.“ hely. olv. „*utódjai*“
- A 44. „ alúlról fölf. a 8. sorb. „pacta et in“ hely. olv. *pacta et foedera in*“
- A 47. „ „ a 10. sorb. a „külsőt is“ hely. olv. „*a külsők is*“
- Az 53. „ a szövegben alúlról fölf. a 3. sorb. e helyett „1713 : 2. t. cz.“ olv. „*1723 : 2. t. cz.*“
- Az 58. „ alúlról fölf. a 9. sorb. e hely. „vannak a“ olv. „*vannak állítva a*“
- A 61. „ „ a 9. sorb. „285“ hely. olv. „*297.*“
- A 63. „ 22. sorb. „1725“ hely. olv. „*1723.*“
- A 64. „ alúlról 5. sorb. „Consursu“ hely. olv. „*Concursu*“
- A 81. „ 3. „ „Pregrecht“ hely. olv. „*Pergrecht*“
- A 81. „ 4. „ „mentium tri, butis,“ hely. olv. „*montium tributis*“
- A 96. „ 9. sorb. „1655 : 10“ hely. olv. „*1655 : 100.*“
- A 100. „ 1. „ „s midőn az egyik fél jogosan kívánhatja“, helyett olv.: „s midőn az egyik fél attól bármi részben eltért, a másik fél jogosan“ stb.
- A 110. „ alúl az 5. sorb. e hely. „interpretandi“ olv. „*interpretandi*“
- A 122. „ 9. sorb. „tárgyalást, nem lévén“ hely. olv. „*tárgyalást, lévén*“
- A 124. „ 17. „ „e helyett „105“ olv. „*121.*“
- A 154. „ 7. „ „Benaedictioni“ helyett „*Benedictioni*“
- A 157. „ alúl a 10. sorb. e helyett „juridicesque“ olv. „*juridicisque*“
- A 158. „ 11. „ e helyett „de uqi“ olv. „*de qui*“
- A 158. „ 8. „ e helyett „ratione“ olv. „*ratio*“
- A 162. „ 3. „ „antelatam“ helyett olv. „*anhelatam*“ és a 9. sorb. „cantata“ helyett „*causata*“
- A 163. „ 10. sorb. „accionis“ hely. „*actionis*“
- A 164. „ alúl a 3. sorb. „pura“ hely. olv. „*puro*“ és a 12. sorban „*emauatis*“ helyett „*emanatis*“
- A 166. „ 4. „ „Renignitatis“ hely. olv. „*Benignitatis*“
- A 167. „ felül 18. „ „conlusi“ helyett „*conclusi*“
- A 168. „ alúl 21. „ „tempora Regimino“ hely. olv. „*temporaneo Regimine*“ és a 22. sorban „*Recondationis*“ helyett „*Recordationis*“
- A 445. „ a g) alatt (dictator) helyett olv. (dicator)